

Міністерство внутрішніх справ України
Харківський національний університет внутрішніх справ

*До 30-річчя
незалежності України*

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ: ХРЕСТОМАТІЯ-ПРАКТИКУМ

Навчальний посібник

*За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора,
академіка НАПрП України, Заслуженого юриста України
О.М. Бандурки*

Харків «Майдан» 2021

УДК 94(477)
I-90

*Рекомендовано Вченою Радою
Харківського національного університету внутрішніх справ
(протокол № 5 від 25.05.2021 р.)*

Рецензенти:

Головко О. М. – доктор юридичних наук, професор, завідувач кафедри державно-правових дисциплін юридичного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, Заслужений юрист України;

Кириченко В. Є. – доктор юридичних наук, професор, професор кафедри загальноправових дисциплін факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ.

I-90   **Історія** держави і права України : хрестоматія-практикум / М. Ю. Бурдін, Є. С. Логвиненко, І. А. Логвиненко; за ред. О. М. Бандурки. Харків : Майдан, 2021. 890 с.
ISBN 978-966-372-826-1.

Навчальний посібник призначений для підготовки та проведення семінарських занять з навчального курсу «Історія держави і права України» – обов'язкової дисципліни у закладах вищої освіти юридичного профілю. Книга містить плани семінарів та методичні рекомендації до кожної з тем, а також теми рефератів, перелік першоджерел для їх написання, тестові завдання, питання для самоконтролю та список рекомендованої літератури до навчальної дисципліни. Значне місце відведено текстам юридичних актів, які викладені у хронологічному порядку. Їх вивчення допоможе виявити особливості побудови та функціонування державних інституцій, з'ясувати специфіку розвитку вітчизняного права на різних етапах його еволюції.

Видання орієнтовано на здобувачів вищої юридичної освіти – курсантів, студентів, слухачів та на тих, хто цікавиться історією вітчизняного права.

УДК 94(477)

ЗМІСТ

Передмова 5

**ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ** 7

Семінарське заняття № 1:
Руська (Київська) держава та її право
(др. пол. IX-середина XIV ст.) 7

Семінарське заняття № 2:
Державно-правовий розвиток українських земель
у литовсько-польську добу 53

ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ 159

Семінарське заняття № 3:
Держава і право України
сер. XVII-кін. XVIII ст. 159

Семінарське заняття № 4:
Суспільно-політичний лад і право українських земель
у складі Російської та Австро-Угорської імперій
(XIX-поч. XX ст.) 239

**ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ
НОВІТНЬОГО ЧАСУ** 389

Семінарське заняття № 5:
Право України у добу національно-демократичної
революції (1917-1921 рр.) 389

Семінарське заняття № 6:

Становлення радянської влади в Україні.

Радянська державність і право на українських землях

у 20-30 рр. ХХ століття..... 491

Семінарське заняття № 7:

Державно-правове становище українських земель

у роки Другої світової війни та у повоєнний час..... 593

Семінарське заняття № 8:

Державне будівництво та розвиток права України

в роки незалежності 693

Глосарій понять і термінів..... 860**Рекомендована література до дисципліни****«Історія держави і права України» 882**

ПЕРЕДМОВА

Курс історії держави і права України посідає особливе місце серед навчальних дисциплін, що становлять собою сукупність знань та вмінь фахівця з вищою юридичною освітою. З вивчення історії держави і права України розпочинається підготовка майбутнього юриста. Історія держави і права є своєрідним вступом до інших спеціальних юридичних наук, без знання історії та теорії держави і права неможливе вивчення кримінального права і кримінології, кримінального процесу, цивільного права і процесу, адміністративного, трудового, фінансового та інших галузей права.

Вивчення пам'яток права необхідне як для поглибленого засвоєння основних засад історії держави і права, так і для підвищення загальної юридичної культури, розуміння особливостей окремих галузей сучасного права.

Основною формою вивчення більшості тем з навчальної дисципліни є засвоєння лекційного матеріалу, семінарських занять та самостійної роботи курсанта (студента). Творче осмислення пам'яток права, які необхідно використовувати при самостійній підготовці, на семінарських заняттях та при підготовці до контрольних робіт за окремими темами дозволить курсантам (студентам) більш системно освоїти етапи становлення і розвитку держави і права на українських землях.

Основні джерела історії і права з найдавніших часів до сучасності, які необхідні для повноцінного вивчення курсу навчальної дисципліни «Історія держави і права України» зібрані упорядниками в Хрестоматію-практикум з історії держави і права України, яка пропонується як навчальний посібник. В умовах розбудови Української держави, основу якої становить право, актуальним постає вивчення всієї історико-правової бази тисячолітньої традиції українського державотворення.

У зв'язку з цим автори і упорядники навчального посібника «Історія держави і права України: хрестоматія-практикум» включили до хрестоматії основні правові джерела, які виникли на українських землях від часів Руської (Київської держави) до правових документів

державного будівництва та розвитку права України в роки незалежності. Україна, як суверенна незалежна держава, проголошена такою 24 серпня 1991 року прийняттям в Верховній Раді України Акту незалежності України. Офіційна назва Української держави – Україна задекларована в Декларації про державний суверенітет України в Акті про незалежність України, в Конституції України.

Українські землі в окремі історичні періоди входили до складу різних держав, зокрема, Великого Литовського князівства, Речі Посполитої, Кримського ханства, Російської імперії, Австро-Угорської імперії, пізніше Румунії, Чехословаччини і Радянського Союзу.

Попри своєї державної молодості, Україна є спадкоємцем всього того, що було в історичному минулому на землях, що нині становлять територію України як держави. Назва «Україна» є об'єднуючим чинником як в історичному вимірі, так і в просторі і часі того розвитку суспільства і державності, що мали місце на українських землях. Виходячи з цього, автори-упорядники Хрестоматії-практикуму вирішили доцільним використати назву посібника як «Історія держави і права України: хрестоматія-практикум». В зв'язку з цим до нього включені тексти юридичних актів не тільки українських державних утворень в минулому, а і окремі акти інших держав, які діяли на українських землях. Хрестоматія-практикум, як навчально-практичне видання, містить в собі політичні, правові, наукові та інші твори, або їх фрагменти, які в цілому складають об'єкт вивчення навчальної дисципліни «Історія держави і права України». Тексти зібрані в Хрестоматії-практикумі в хронологічному порядку і мають бути використані як доповнення до основних дидактичних і методичних матеріалів, використаних в процесі навчання курсантів (студентів). Вони дають їм повне уявлення про предмет, який вивчають і дають можливість закріплювати матеріал, вивчений в основній частині навчального курсу.

Слід зауважити, що обмежений обсяг видання не дозволить укладачам використати ту величезну масу законодавчих та інших правових актів, що їх було прийнято на українських землях за участі різних політичних сил, державних і правових інстанцій впродовж тисячоліття українського державотворення. Укладачі та автори методичних рекомендацій переслідували мету надати можливість для більш самостійного детального ознайомлення курсантів (студентів) з основними документальними свідченнями з історії держави і права України.

Олександр Бандурка

ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Семінарське заняття № 1: Руська (Київська) держава та її право (др. пол. IX-середина XIV ст.)

Навчальна мета заняття: сформувати цілісне уявлення про становлення та еволюцію державно-правового розвитку давньоруської держави з центром у Києві.

Навчальні питання:

1. Причини та теорії утворення Руської (Київської) держави.
2. Основні етапи розвитку давньоруської держави та їх характеристика.
3. Джерела права Руської (Київської держави). Руська Правда.
4. Злочини та покарання у давньоруському праві.
5. Особливості державно-правового розвитку Галицько-Волинського князівства.

Теми рефератів:

1. Норманська теорія утворення держави у східних слов'ян: «за» і «проти».
2. Колективна відповідальність селянської общини у кримінальному праві Київської Русі.
3. Особливості державно-правового розвитку Галицько-Волинського князівства.
4. Договори Русі з Візантією.
5. Охорона громадського порядку та боротьба зі злочинністю у Київській Русі.
6. Джерела права Галицько-Волинського князівства.
7. Формування давньоруської народності та етногенез українського народу.

Методичні вказівки:

Розкрити причини та передумови утворення Руської (Київської) держави допоможе опрацювання літопису «Повісті минулих літ», який було складено монахом Нестором на початку XII ст. Слід звернути увагу на фрагменти літопису, де йдеться про розселення східнослов'янських племен та їх організацію. Спираючись на першоджерело необхідно показати, що початком розвитку давньоруської державності були племінні об'єднання східного слов'янства. У VI-VII ст. їх налічувалося близько п'ятнадцяти. Варто зауважити, що характер цих утворень співвідноситься із двома історичними періодами: військової демократії та вождізму – проміжного етапу від первісного суспільства до класового. Отож, головною формою суспільної організації східних слов'ян напередодні утворення відносно централізованої Київської держави були спочатку союзи племен, які поступово перетворювалися у племінні князівства. Важливо відзначити, що територіально-політичні утворення східного слов'янства являли собою об'єднання зі сталою територією і зародками державності. У межах племінних об'єднань склався інститут спадкоємної влади князя, який виконував важливі функції військово-політичного керівництва і створював більш стійкі політичні утворення. Також треба пояснити чому саме Київ став центром державного об'єднання східнослов'янських племен. Задля цього необхідно поглянути на вигідне географічне розташування міста. Саме тут схрещувалися важливі торгові артерії, що з'єднували держави Середньої Європи зі Сходом, північні країни з Чорним морем. За допомогою «Повісті минулих літ» необхідно показати суттєві зміни соціально-економічного і політичного розвитку східнослов'янських племен у VIII-IX ст. Саме в цей період з'являються нові ранньодержавні об'єднання: Славія (північна частина східнослов'янських земель із центром у Ладозі), Куявія (полянське об'єднання) і Артанія (Арсанія), яку більшість дослідників ототожнюють із Тмутараканською Руссю (район Тамані). Слід проаналізувати внутрішні та зовнішні фактори консолідації слов'янських земель. Розкриваючи об'єктивні причини та передумови утворення давньоруської держави варто розібратися в теоріях походження Руської (Київської) держави – «норманській», «хозарській», «антинорманській», «болгарській», «природньо-історичного процесу» та ін. Найбільш відомою є норманська теорія, яка з'явилася ще у XVIII ст. Її автори – Г. Ф. Міллер (Мюллер)

(1705-1783 рр.) та А. Л. Шльоцер (1735-1800 рр.) – німецькі вчені, що працювали в Петербурзькій академії наук сформулювали концепцію, згідно з якою саме варяги (нормани) були засновниками давньоруської держави. Важливо зважати на те, що норманська теорія містить певну політичну спрямованість, – уявлення про нібито «неповноцінність» східних слов'ян, їхню нездатність самотійно створити свою державність і культуру. Розуміння цього допоможе аргументовано пояснити наукову неспроможність норманістів, розкрити більш повно об'єктивні причини та передумови утворення давньоруської держави. Варто дати оцінку так званій «триєдиній» теорії, яка активно розроблялася ще за радянських часів і сьогодні, здебільшого з політичних міркувань активно підтримується російською історичною наукою. Згідно з нею Київська Русь була моноетнічною державою. Із часом тут утворилося три «братні народи» – росіяни, білоруси та українці. Проте ця теорія також не витримує критики. Сучасні вітчизняні науковці (М. Брайчевський, П. Толочко, Л. Залізняк та ін.) аргументовано довели, що Руська держава була «колискою» саме українського етносу, оскільки сформувалася на нинішніх українських землях. Основною територією її формування стала Середня Наддніпрянщина. На великоросійських та білоруських землях процес самотійного державотворення розпочався пізніше, у період роздроблення Русі. Отож, сформування білоруського регіону (Полоцького князівства) відбулося у першій половині XI ст., а великоросійського (Володимиро-Суздальського князівства) – у середині XII ст. Насамкінець за допомогою «Повісті минулих літ» треба визначити дату утворення давньоруської держави. Варто знайти і опрацювати фрагмент літопису, де під 882 роком описані події пов'язані з новгородським князем Олегом і зайняттям ним київського престолу. Необхідно показати доленосне значення цієї події для подальшої історії Київської Русі, оскільки зі здобуттям Олегом Києва завершується процес політичної консолідації східних слов'ян і розпочинається відлік історії давньоруської держави.

Як висновок слід зазначити, що формування відносно єдиної Київської держави було складним і тривалим процесом, закономірним наслідком внутрішнього соціально-економічного та політичного розвитку східних слов'ян. Об'єднанню сприяли такі фактори: спільність території, схожість мови, традицій, суспільного, військового устрою, спорідненість матеріальної, духовної культури та релігії, активний розвиток економічних зв'язків між племенами та

їхнє прагнення згуртувати сили в боротьбі зі спільними зовнішніми ворогами.

Готуючись до відповіді на друге питання варто визначити основні періоди історії Руської (Київської) держави. Висвітлюючи перший період становлення державності (кін. IX-X ст.) необхідно акцентувати увагу на державотворчій діяльності великих київських князів Олега (882-912 рр.), Ігоря (912-944 рр.), княгині Ольги (944-964 рр.) та її сина Святослава (964-972 рр.). Слід пояснити особливості державного устрою та еволюцію форми правління давньоруської держави в цей період. Варто зазначити, що в цей час влада Києва поширювалася не лише на полян, древлян і сіверян, але й на ільменських слов'ян, кривичів, радимичів, хорватів, уличів, неслов'янські (фіно-угорські) племена чудь і мерю. Підвладні племена мусили платити великому князеві данину та надавати військо під час воєнних походів. Руська держава не була ще достатньо консолідованою. Після смерті Великого київського князя удільні землі намагалися вийти з-під влади Києва. Тому наступний київський князь починав, як і його попередник, із підкорення удільних князівств та об'єднання їх навколо Києва. До того ж розмір данини, яка збиралася з уділів, був різний. Це свідчило про слабку централізацію держави. Розглядаючи правління великої княгині Ольги, слід звернути увагу на запроваджені нею реформи та показати їх наслідки.

Вивчаючи другий період розвитку (піднесення) держави (X-перша третина XII ст.), який охоплює час княжіння Володимира Великого (980-1015 рр.), Ярослава Мудрого (1019-1054 рр.), а також Володимира Мономаха (1113-1125 рр.) та Мстислава Великого (1125-1132 рр.), насамперед, необхідно зосередитися на державотворчій діяльності перших двох постатей. Зокрема, зазначити, що за княжіння Володимира Великого в цілому завершився процес збирання слов'янських земель, остаточно було встановлено кордони держави. Володимир зміг побудувати досить ефективний апарат державного управління послідовно здійснивши адміністративну, військову, податкову, релігійну та судову реформи. Ярослав Мудрий продовжив політику свого попередника спрямовану на укріплення держави, піднесення її міжнародного авторитету. За допомогою першоджерел необхідно охарактеризувати правовий стан населення давньоруської держави.

Після смерті Ярослава починається процес феодалної роздробленості. Окремі князівства починають виходити з-під влади

Києва. Остання спроба зупинити ці процеси пов'язана з князюванням Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Звертаючись до третього періоду – роздробленості (друга третина XII ст.-перша половина XIV ст.) – варто пояснити причини посилення процесів децентралізації Руської (Київської) держави, загострення міжусобної боротьби за владу. Необхідно показати наслідки монголо-татарського нашествия на Київську Русь. Аналізуючи причини роздробленості давньоруської держави треба розуміти, що це був закономірний процес, що притаманний будь-якій феодальній державі. Виходячи з цього, слід з'ясувати його як негативні так і позитивні наслідки.

Відповідаючи на третє питання про основні джерела права давньоруської держави, варто звернути увагу на те, що найвизначнішою пам'яткою права періоду Київської Русі є Руська Правда – перша збірка норм права, яка дійшла до нашого часу. До наших днів дійшло більше ніж 100 (за іншими даними майже 300) різних списків Руської Правди: у складі літописів, у збірниках права. Усі вони складені впродовж XI–XIII ст. Списки отримували назву або за прізвищем осіб, які знаходили їх, або за місцем знаходження. До найстаріших належать списки: Карамзінський, Татищевський, Синодальний (бібліотека Синоду), Академічний (бібліотека Академії наук) та ін. Статті Руської Правди дають достатньо повне уявлення про правову систему Руської держави та про принципи, що були покладені в її основу. На сьогодні відомі три її редакції: Коротка Руська Правда (кінець XI-початок XII ст.), Розширена (Просторова) Руська Правда (сер. XII), Скорочена Руська Правда (XV ст.). Утім слід мати на увазі: вона не перша пам'ятка східнослов'янського права взагалі. Відомі більш давні – договори Русі з Візантією 907, 911, 945 та 971 рр.

Разом з нормами Руської Правди у Київській Русі були поширені й інші, зокрема ті, що містилися у князівських статутах. До нашого часу, наприклад, збереглися тексти Статуту князя Володимира та Статуту князя Ярослава. Серед пам'яток церковного права цього періоду слід назвати церковні статuti. Як рецепцію норм візантійського канонічного, кримінального та цивільного права – Номоканони, Еклогу, Прохірон, Закон судний людям, Книги законня тощо.

В Руській (Київській) державі поступово склалися окремі елементи кримінального права, і, насамперед, виникло поняття злочину. На відміну від сучасного визначення, у Київській Русі під

злочином розуміли дію, що заподіювала шкоду конкретній приватній особі, а не суспільству в цілому. Тому така дія називалася «образою». Шкода могла бути фізичною, моральною або ж матеріальною. Готуючись до семінару необхідно, користуючись текстами пам'яток права Русі, визначити основні види злочинів, а також звернути увагу на мету та види покарань, визначених у Руській Правді та князівських статутах. Задля повноти відповіді потрібно з'ясувати особливості системи судових органів Руської (Київської) держави, звернути увагу на форми досудового процесу (звід та гоніння сліду) та судочинства, визначити види доказів, які бралися судом до уваги.

Розкриваючи останнє питання варто звернути увагу, що державний устрій Галицько-Волинського князівства був багато в чому схожий з Руською державою, разом з тим мав і свої особливості:

- великий вплив на управління об'єднаним князівством мали галицькі бояри (галицька боярська олігархія);

- суттєва відмінність у політичних системах князівств (у Галицькому домінувала боярська олігархія; у Волинському більш сильною була князівська влада) не дозволила сформувати унітарну державу, і вони, у значній мірі, були політично самостійними;

- місцеве управління здійснювали призначенні князем посадовці, однак на кадрові рішення князя величезний вплив мало боярство;

- місцеве управління утримувалося за системою «кормління»;

- віче не мало суттєвого впливу на політичне життя Галицько-Волинського князівства, вирішальну роль в ухваленні рішень відіграла феодална знать;

- снєми (з'їзди князів) поступово втрачають свою вагу, збираються рідше, їх рішення мають консультативно-рекомендаційний характер.

До того ж слід додати, що Галицько-Волинська Русь ніколи не була поділена татарами на адміністративно-фіскальні округи – «тьми», тут також не було баскаків, що свідчить про зовсім інший політично-правовий стан Галицько-Волинської держави порівняно з іншими землями – князівствами колишньої Руської держави.

Підсумовуючи відповідь варто показати значення Галицько-Волинського князівства, яке на ціле століття продовжило державотворчі традиції Київської Русі та мало значний вплив на подальшу історію національного державотворення.

Література

Основна:

1. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. О. М. Бандурки. МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Майдан, 2018. 616 с.
2. Історія держави та права України: підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 448 с.
3. Історія держави і права України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. Т. 1. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина]. Київ : Ін Юре, 2000. 648 с.
4. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підручник Київ : Ін юре, 2007. 624 с.
5. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України : навч. посіб. : Рекомендовано МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 382 с.

Допоміжна:

1. Бандурка О. М. Тисячоліття злочинності в Україні : монографія. Харків : Золота миля, 2015. 640 с.
2. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
3. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.): навч. посібник. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. 408 с.
4. Буша Н. Д. До питання участі народу в управлінні державними справами в Київській Русі, Литовсько-Руській державі та Речі Посполитій. *Держава і право*. 2010. № 4 (№ 50). С. 108-113
5. Гавриленко О. А., Колесніков С. Д., Логвиненко І. А. Київська Русь: політико-правовий нарис. Харків : УніВС, 1999. 69 с.
6. Головка О. М., Греченко В. А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у XIX-на початку XX ст. Харків : Константа, 2018. 472 с.
7. Гураль П. Міські та волосні громади – активні учасники політичного життя Київської Русі. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2011. № 1 (№ 52). С.56-63.
8. Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. 591 с.
9. Логвиненко Є. С. Принцип таліона та інститут кровної помсти у східних слов'ян як передумова становлення інституту кримінального покарання. *Міжнародна науково-практична конференція «Історичний досвід*

у правотворчості та державному будівництві»: тези доповідей (м. Київ – Харків, 26 березня 2021 р.). Київ – Харків : Міжнародна асоціація істориків права, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 15.

10. Логвиненко Є. С., Логвиненко І. А. Теорії походження Руської держави (Київської Русі). 25 років становлення Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ: славна історія та горизонти майбутнього : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21-22 лютого 2020 року, м. Суми) / Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. Суми : Видавничий дім Ельдорадо, 2020. С. 22-24.

11. Памятники русского права. Вып. 1. Памятники права Киевского государства X–XII вв. / А.А. Зимин, С.В. Юшков. Москва : Государственное издательство юридической литературы, 1952. 287 с.

12. Попле А. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. *Український історичний журнал*. 1990. № 6. С. 29-34.

13. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства : навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв ; вступ. сл. В. Я. Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків : Право, 2017. 392 с.

14. Ромінський Є. В. Категорія рівність у праві та судочинстві Давньої Русі Княжої доби. *Альманах права*. 2013. №4. С. 271-274.

15. Термок І. Я. Становлення та джерела руського права. *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ*. Вип. 9. Львів, 1999. С. 17-23.

Першоджерела:

Літопис руський (Повість минулих літ) (витяги)

...слов'яни, прийшовши, сіли по Дніпру і назвалися полянами, а інші – деревлянами, бо осіли в лісах; а другі сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли межі Прип'яттю і Двіною і назвалися дреговичами; а інші сіли на Двіні і назвалися полочанами – од річки, яка впадає в Двіну і має назву Полота; од сеї [річки] вони прозвалися полочанами. Слов'яни ж, [що] сіли довкола озера Льменя, прозвалися своїм іменем – [словенами]; і зробили вони город, і назвали його Новгородом. А другі ж сіли на Десні, і по Сейму, і по Сулі і назвалися сіверянами.

І так розійшовся слов'янський народ, а від його [імені] й дістала [свою] назву слов'янські письменна.

Коли ж поляни жили особно і по горах сих [київських], то була тут путь із Варягів у Греки, а із Греків [у Варяги]: по Дніпру, а у верхів'ї Дніпра – волок до [ріки] Ловоті, а по Ловоті [можна] увійти в Ільмень, озеро велике. Із цього ж озера витікає Волхов і впадає в озеро велике Нево, а устя того озера входить у море Варязьке. І по тому морю [можна] дійти до самого Риму, а од Риму прийти по тому ж морю до Цесарограда, а від Цесарограда прийти в Понт-море, у яке впадає Дніпро-ріка. Дніпро ж витікає з Оковського лісу і плине на південь, а Двіна із того самого лісу вибігає і йде на північ, і входить у море Варязьке. Із того ж лісу витікає Волга на схід і вливається сімдесятьма гирлами в море Хвалійське. Тому-то із Русі можна йти по Волзі в Болгари і в Хваліси, і на схід дійти в уділ Симів, а по Двіні – у Варяги, а з Варягів – і до Риму, од Риму ж – і до племені Хамового. А Дніпро впадає в Понтійське море трьома гирлами; море це зовуть Руським. Побіля нього ж учив святий апостол Андрій, брат Петрів...

[859] Варяги, приходячи із замор'я, брали данину з чуді, і з словен, і з мері, і з весі, [і з] кривичів. А хозари брали з полян, і з сіверян, і з вятичів; брали вони по білій вивірці¹ стільки від диму...

У рік 6367 [862]. Вигнали [чудь, словени, кривичі і весь] варягів за море, і не дали їм данини, і стали самі в себе володіти. І не було в них правди, і встав рід на рід, і були усобиці в них, і воювати вони між собою почали. І сказали вони: «Пошукаємо самі собі князя, який би володів нами і рядив за угодою, по праву». Пішли вони за море до варягів, до русі. Бо так звали тих варягів – русь, як ото одні зветься свєями, а другі – норманами, англами, інші – готами, – отак і ці. Сказали русі чудь, словени, кривичі і весь: «Земля наша велика і щедра, а порядку в ній нема. Ідїть-но княжити і володіти нами».

[867] І вибралося трое братів із родами своїми, і з собою всю узяли русь. І прийшли вони спершу до словен, і поставили город Ладогу. І сів у Ладозі найстарший [брат] Рюрик, а другий, Синеус, – на Білім озері, а третій, Трувор, – в [городі] Ізборську. І од тих варягів дістала [свою] назву Руська земля.²

[870] А по двох літах помер Синеус і брат його Трувор, і взяв Рюрик волость усю один. І, прийшовши до [озера] Ільменя,

¹ Біла вивірка – це зимовий горностаї

² На цей фрагмент літопису посилаються норманісти відстоюючи свою теорію про варязьське походження самої назви «Русь», «Руська земля»; проте достосенно встановлено, що іноземні хроністи називали нашу землю «Руссю», а народ – «русами» задовго до появи варязьких дружин на словянських землях.

поставив він город над Волховом, і назвали його Новгородом. І сів він тут, князюючи і роздаючи мужам своїм волості, [звелівши їм] городи ставити: тому – Полоцьк, тому – Ростов, другому – Білоозеро. А варяги по тих городах є приходні. Перші насельники в Новгороді – словени, а в Полоцьку – кривичі, в Ростові – меря, у Білоозері – весь, в Муромі – мурома. І тими всіма володів Рюрик.

І було в нього два мужі, Аскольд і Дір, не його племені, а бояри. І відпросилися вони [в Рюрика піти] до Цесарограда з родом своїм, і рушили обидва по Дніпру. Ідучи мимо, узріли вони на горі городок і запитали, кажучи: «Чий се город?» А вони, [тамтешні жителі], родючої землі, сказали: «Було трое братів, Кий, Щек [і] Хорив, які зробили город і згинули. А ми сидимо в городі їхньому і платимо данину хозарам Аскольд, отожд, і Дір zostались удвох у городі цьому, і зібрали багато варягів, і почали володіти Полянською землею. А Рюрик княжив у Новгороді...

У рік 6387 [879] Помер Рюрик. Княжіння своє він передав Олегові, що був із його роду, віддавши йому на руки сина свого Ігоря, бо той був дуже малий....

У рік 6390 [882]. Вирушив Олег [у похід], узявши багато своїх воїв – варягів, чудь, словен, мерю, весь, кривичів. І прийшов він до Смоленська з кривичами і взяв город Смоленськ, і посадив у ньому мужа свого. Звідти рушив він униз [по Дніпру] і, прийшовши, узяв [город] Любеч і посадив мужа свого.

І прибули [Олег та Ігор] до гір київських, і довідався Олег, що [тут] Аскольд і Дір удвох княжать. І сховав він воїв у човнах, а інших позаду zostавив, і сам прийшов [на берег Дніпра], несучи Ігоря малого. А підступивши під Угорське [і] сховавши воїв своїх, він послав [посла] до Аскольда й Діра сказати, що, мовляв: «Ми – купці єсмо, ідемо в Греки од Олега і од Ігоря-княжича. Прийдіть-но оба до рідні своєї, до нас».

Аскольд же й Дір прийшли. І вискочили всі інші [вої] з човнів, і мовив Олег Аскольдові й Дірові: «Ви оба не є ні князі, ні роду княжого. А я єсмь роду княжого. – І [тут] винесли Ігоря. – А се – син Рюриків».

І вбили вони Аскольда й Діра, і віднесли на гору, і погребли [Аскольда] на горі, яка нині зветься Угорське і де ото нині Ольмин двір. На тій могилі поставив [боярин] Ольга церкву святого Миколи [Мирлікійського]. А Дірова могила – за святою Оріною.

І сів Олег, князюючи, в Києві, і мовив Олег: «Хай буде се мати городам руським». І були в нього словени, і варяги, й інші, що прозвалися руссю.

Сей же Олег почав городи ставити і встановив данину словенам, і кривичам, і мерям. І встановив він варягам данину давати від Новгороду, – триста гривень на рік заради миру, – що до смерті Ярославової давали [новгородці] варягам.

У рік 6391 [883]. Почав Олег воювати проти древлян і, примуцивши їх, став із них данину брати по чорній куниці.

У рік 6392 [884]. Пішов Олег на сіверян, і побідив сіверян, і наклав на них данину легку. І не велів він їм хозарам данину давати, сказавши: «Я їм противник, і вам нічого давати».

У рік 6393 [885]. Послав Олег [послів] до радимичів, питаючи: «Кому ви данину даєте?» Вони ж сказали: «Хозарам». І мовив їм Олег: «Не давайте хозарам, а мені давайте». І дали вони Олегові по шелягу, як ото й хозарам давали. І володів Олег деревлянами, полянами, сіверянами, радимичами, а з уличами й тиверцями мав рать...

У рік 6415 [907]. Пішов Олег на Греків, Ігоря zostавивши в Києві. Узяв же він множество варягів, і словен, і чуді, і кривичів, і мері, і полян, і сіверян, і деревлян, і радимичів, і хорватів, і дулібів, і тиверців, котрі є пособниками. Ці всі називалися «Велика Скіфія». І з цими усіма вирушив Олег на конях і в кораблях, і було кораблів числом дві тисячі....

.... Побачивши ж [це], греки убоялися і сказали, виславши [послів] до Олега: «Не погубляй город. Ми згоджуємось на данину, як ти ото хочеш»...

І зажадав Олег, щоб вони данину дали на дві тисячі кораблів: по дванадцять гривень на чоловіка, а в кораблі [було] по сорок мужів. І згодилися греки на це, і стали греки миру просити, щоби не пустошив він Грецької землі.

Олег тоді, трохи відступивши од города, почав мир ладнати з обома цесарями грецькими, з Леоном і з Олександром. Він послав до них обох у город Карла, Фарлофа, Вермуда, Рулава і Стемида, кажучи: «Згоджуйтесь мені на данину». І сказали греки: «Чого хочете – [того] ми й дамо тобі». І зажадав Олег дати воям на дві тисячі кораблів по дванадцять гривень на кочет, а потім давати углади³ на руські городи – спершу на Київ, а тоді й на Чернігів, і на

³ Углади (уклады) – контрибуція, або ж щорічна данина.

Переяславль, і на Полоцьк, і на Ростов, і на Любеч, і на інші городи, – бо по тих городах сиділи князі, під Олегом суцї.

«[Коли] приходять руси, нехай посольське⁴ беруть, скільки [посли] хотять. А якщо прийдуть купці, хай беруть місячину⁵ на шість місяців: і хліб, і вино, і м'яса, і риби, і овочів, і нехай дадуть їм митися, скільки вони хотять⁶. А коли йтимуть руси додому, нехай беруть у цесаря нашого на дорогу їжу, і якорі, і канати, і паруси, і [все], скільки треба».

І згодилися греки, і сказали обидва цесарі і боярство все: «Якщо прийдуть руси не для торгу – хай місячини не побирають. Хай заборонить князь людям своїм, русам, які приходять сюди, щоб не творили вони капості в селах і в землі нашій. Руси, що прибувають, нехай живуть коло [церкви] святого Мами.⁷ А [коли] пошле цесарство наше [своїх мужів], хай ті перепишуть імена їхні, і тоді [хай] візьмуть вони місячину свою: спершу [ті, що] від города Києва, а тоді з Чернігова, і [з] Переяславля, і [з] інших городів. І нехай входять вони в город одними воротами, з цесаревим мужем, без оружжя, [по] п'ятдесят чоловік, і хай торгують, як ото їм треба, не платячи мита ні від чого».

Отож, цесар Леон з Олександром мир оба вчинили з Олегом, згодившись на данину і присягнувши межі собою. Цїлувавши самі хреста, Олега і мужів його водили вони до присяги по руському закону. Клялися ті оружжям своїм, і Перуном, богом своїм, і Волосом, богом скоту. І утвердили вони мир...

У рік 6420 [912]. Послав Олег мужів своїх налагодити мир і укласти договір межі Греками і Руссю. І послав він, мовлячи: «Згідно з другою угодою, що відбулась при тих же цесарях, Льві й Олександрові, ми, [мужі] від народу руського – Карл, Ингельд, Фарлоф, Вермуд, Рулав, Гуди, Руальд, Карн, Фрелав, Руар, Актеву, Труан, Лїдул, Фост, Стемид, – послані від Олега, великого князя руського, і всіх, що є під рукою його, світлих бояр, до вас, Льва,

⁴ Йдеться про все, що було потрібне для утримання послів.

⁵ Місячина – провіант на місяць

⁶ Вода в посушливому Константинополі мала велику вартість, а купання в лазні для греків було великою насолодою і навіть засобом лікування.

⁷ Церкву монастиря святого Мами (Маманта) було збудовано не в самому місті, а за фортечною стіною північно-західного (Влахернського) району Константинополя біля правого (південного) берега затоки Суд (Золотого Рогу), поблизу старих Влахернських воріт; цими воротами, очевидно, і пропускали русичів у Цесароград.

і Олександра, і Костянтина, великих за волею божою самодержців, цесарів грецьких, для збереження і на засвідчення дружби, яка од багатьох літ була межі християнами і руссю, за бажанням наших князів і за [їхнім] велінням, і від усіх, що є під рукою його, [Олега], сущих русів. Наша світлість, більше від інших за волею божою хочачи зберегти і засвідчити таку дружбу, яка бувала межі християнами і руссю, багато разів насправді прагнули не лише просто на словах, а на письмі і з клятвою твердою, клявшись оружжям своїм, дружбу таку засвідчити і утвердити по вірі і по закону нашому.

Глави [угоди], які ми, отже, взяли на себе по божій вірі і дружбі, суть такі:

По першому слову замирімося з вами, греки, дружимо один з одним від усієї душі і призволення, а ми не дамо, наскільки наша воля, статися ніякому обману чи злочині од тих, що перебувають під рукою наших світлих князів, і подбаємо, наскільки [наша] сила, щоб зберегти з вами, греки, на подальші літа і назавжди дружбу немінливу й бездоганну, яку ми засвідчуємо проголошенням і написанням з клятвою. Так само й ви, греки, бережіте таку ж дружбу, незваблиту й непорушну, до князів світлих наших руських і до всіх [людей], що є під рукою світлого князя нашого, завжди і в усі літа.

А про справи щодо злочинів, які можуть статися, урядимося так:

[Злочин] нехай настільки явно буде доведений доказами, щоб [судді] мали віру до цих доказів; а коли вони йому, [доказові], будуть не йняти віри, нехай не клянеться та сторона, яка прагне, щоб [доказові] не вірили; а коли поклянеться [позивач] по вірі своїй – буде [такою] кара, якою й виявиться провина.

Про це: якщо хто уб'є, християнина русин чи християнин русина, нехай умре там, де вчинить убивство. Якщо ж утече той, що вчинив убивство, [і] якщо є він імущим, то [ту] частину [майна] його, котра його буде по закону, хай візьме родич убитого; але й жона убивці хай має стільки, скільки належить [їй] по закону; якщо ж той, що вчинив убивство і втік, є неімущим, хай буде він під судом, поки не знайдеться, і тоді хай умре.

Якщо ж ударить [хто кого] мечем або поб'є яким-небудь знаряддям, то за удар або побої нехай дасть п'ять літр⁸ срібла по закону руському; якщо ж той, що так учинив, буде неімущим, хай дасть, скільки може, і хай зніме із себе [потерпілому] навіть ту саму одягу

⁸ Літра (лібра, фунт) – основна вагова одиниця римської і візантійської монетної системи (327, 45 г).

свою, у якій він ходить, а про решту [суми] нехай поклянеться по своїй вірі, що [ніхто] інший ніяк [не може] допомогти йому; після цього за провину хай [більше] не стягують.

Про це: якщо украде русин що-небудь у християнина чи, навпаки, християнин у русина, і злодій буде спійманий у той час, коли вчинить крадіжку, тим, хто втратив що-небудь, [та] якщо опиратиметься він, крадіжку чинячи, і буде вбитий, хай не карають за смерть [його] ні християни, ні руси, але ще нехай забере своє той, який [це] втратить. А якщо віддасться в руки крадій, нехай буде він узятий тим же, у кого буде украдено, і зв'язаний буде, і оддасть те, що посмів украсти, однак оддасть потрійно.

Про це: якщо ж хто, чи русин християнинові, чи християнин русинові, завдаючи муки, вчинить грабіж або явно насильно візьме що-небудь у другого, хай верне потрійно.

Якщо викинутий буде човен вітром великим на чужу землю, і якщо він знайдений буде нами, русами, то якщо хто збереться спорядити човен з добром своїм і відіслати назад у землю Християнську, ми проведемо його крізь усяке небезпечне місце, доки [не] прибуде він у безпечне місце. Якщо ж такий човен, чи бурєю, чи земною перепонуою задержаний, не може добратися до своїх місць, то ми, руси, допоможемо гребцям того човна і допровадимо [туди] з куплею їх по-здорову. Якщо це станеться поблизу землі Грецької і якщо приключиться така сама біда човну руському, то ми, [греки], проведемо його в Руську землю; і хай продають [руси] товар того човна; і якщо може [хто] продати що з човна, [то] ми, [греки], виволочимо їм [товар]. А коли ми, руси, прийдемо в Греки чи для торгівлі, чи з посольством до цесаря вашого, то ми, [греки], пропустимо з честю їх [і] проданий товар човна їхнього. Якщо ж приключиться кому з того човна в ньому убитим бути, або побитим бути нами, русами, або взято [буде з човна] що-небудь, то хай ті, що це вчинили, зазнають названої раніш кари.

Про цих: якщо полоняник з обох країн задержується чи русами, чи греками, проданий в ту [їхню] країну, і якщо знайдеться чи русин, чи гречин, що викуплять і вернуть викуплену особу у свою країну, то [хай] візьмуть ті, які [раніш] його, [полоняника], купили, [заплачену] ціну його або [те] візьмуть за нього, що вважається на торзі на [той] день ціною челядина. Так само якщо з війська взятий буде [русин у полон] тими ж греками, то хай же повернеться він у свою країну і [хай] оддана буде [та] ціна його, як уже сказано, що й на торзі.

Коли ж потрібно [цесареві вашому] на війну іти і якщо виникне вам потреба [в людях], а ці, [руси], захотять віддати честь вашому цесареві, – то коли в будь-який час скільки їх [не] прийде і схочуть вони остатись [на службі] у цесаря вашого своєю волею, – нехай вони будуть [там].

Про полонення русами [тих], які часто прибувають із якої-небудь країни в Русь і яких продають в Християни, а також ще й про полонених християн, які часто з якої-небудь країни прибувають в Русь, – цих [нехай] продають по двадцять золотих,⁹ і хай прибудуть вони в Греки.

Про це: якщо украдений буде челядин руський, або втече, або насильно проданий буде і жалітися стануть руси, – хай підтвердиться це челядином, [і] нехай заберуть вони його в Русь; також і купці, якщо вони втратили челядина і жаліються, – нехай позивають [через суд] і, знайшовши його, нехай заберуть; якщо ж який-небудь місцевий [житель] не дасть учинити цей розшук, – хай буде він винуватим.

Про русів, що служать у Греках у християнського цесаря. Якщо хто [з них] помре, не розпорядившись своїм майном, чи також своїх [тут] не матиме, хай верне [цесар] майно [його] найближчим родичам в Русь. Якщо ж [русин] учинить заповіт, – той візьме спадок його, кому він напише успадкувати майно; хай успадкує його [хто-небудь] із русів, що [тут] торгують, [чи хто] з різних [людей], що прибувають [із Русі] в Греки і надовго [тут] залишаються.

Якщо злочинець [не] повернеться в Русь, – хай жаліються руси християнському цесареві і [нехай] схоплять такого і повернуть насильно в Русь. Це ж усе нехай роблять руси грекам, якщо де-небудь станеться таке [саме].

На підтвердження ж і непорушність [миру, що має] бути межі вами, християнами, і [нами], руссю, цей мирний договір учинили ми, [руси], і ви, оба [цесарі], новим написанням на двох хартіях,¹⁰ – цесаря вашого і своєю рукою, [а цесар] присягальним чесним хрестом і святою єдиносущою трійцею єдиного істинного бога вашого засвідчив [свій договір] і дав нашим послам. Ми ж клялися цесарю вашому, од бога сущому, яко божому створінню, по закону і за звичаєм народу нашого не переступати ні нам, ні іншому [кому] із

⁹ Золотий, або солід – золота римська, потім візантійська монета, основна монетна і лічильно-грошова одиниця (4,55 г, 1/72 фунта).

¹⁰ Хартія – пергамент, відповідним способом вичинена шкура телят, ягнят чи козенят.

країни нашої встановлених глав договору про мир і дружбу. І це написання дали ми обом цесарям вашим для підтвердження, що договору цьому бути на укріплення і засвідчення існуючого межі нами миру, місяця вересня в другий [день], а в індикт п'ятнадцятий, у рік [від] сотворіння світу 6420».

Цесар же Леон, вшанувавши послів руських дарами – золотом, і паволоками, і фофудіями, – приставив до них мужів своїх показати їм церковну красу, і палати золотії, і багатство, що було в них: золота безліч, і паволоки, і каміння дороге, і страждання господні – вінець, і гвозді, і багрянлицю, і мощі святих, повчаючи їх віри своєї і показуючи їм істинну віру. І тоді одпустив він їх у свою землю з честю великою.

Послані ж Олегом послі прийшли до Олега і повідали всі речі обох цесарів, як учинили мир і уклали договір межі Грецькою землею і Руською і як [дійшли згоди] клятви не переступати ні грекам, ні русі...

У рік 6453 [945]. Прислав Роман, і Костянтин, і Стефан до Ігоря послів налагодити колишній мир. Ігор тоді, поговоривши з ними про мир, послав мужів своїх до Романа. Роман же зібрав бояр і сановників. І привели руських послів, і повеліли [їм] говорити, і [стали] писати речі обох [сторін] на хартію: «Згідно з другою угодою, що відбулась при цесареві Романові, і Костянтинові, і Стефанові, христоролюбивих владиках ми, од народу руського послі й купці... послані Ігорем, великим князем руським, і всім князівством, і всіма людьми Руської землі, і ними заповідано [нам] обновити давній мир, розладнаний од багатьох літ ворожнечолубцем-дияволом, який ненавидить добро, [і] утвердити дружбу межі Греками і Руссю.

І великий наш князь Ігор, і бояри його, і всі люди руські послали нас до Романа, і Стефана, і Костянтина, великий цесарів грецьких, учинити дружбу з самими цесарями, і з усім боярством, і з усіма людьми грецькими на всі літа, допоки сонце сіяє і весь світ стоїть. [А] якщо намислить [хто] із країни Руської розладнати цю дружбу, то [ті], скільки їх прийняло хрещення, хай дістануть відплату од бога вседержителя – осудження їх на погибель і в сей вік, і в будучий, а [ті], скільки їх не охрещено є, хай не мають помочі від бога, ані від Перуна, хай не захистяться вони щитами своїми, і хай посічені будуть мечами своїми, і хай [погинуть] од стріл і од іншого оружжя свого, і хай будуть вони рабами і в сей вік, і в будучий.

Великий князь руський і бояри його хай посилають для того, [для чого їм треба], у Греки до великих цесарів грецьких [стільки] кораблів з послами своїми і купцями, скільки хочуть.

Оскільки ж їм є [так] установлено, [то] носили послы печаті золоті, а купці – срібні; нині ж домовився князь наш посилати грамоту до цесарства вашого. Коли од них, [русів], посилатимуть послів і купців, хай приносять вони грамоту, де написано так: «Я послав стільки-то кораблів», і щоб із тих [грамот] узнали й ми, [цесарі], що вони з миром приходять. Якщо ж вони без грамоти прибудуть і передані будуть нам, ми будемо держати їх і стерегти [доти], доки не сповістимо князеві вашому [про них]. Якщо ж вони рук [зв'язати] не дадуть, а стануть противитись і будуть убиті, то хай не карається за смерть їх князем вашим [той, хто вбив]. Якщо ж, утікши, прибудуть вони в Русь, а ми напишемо [про них] до князя вашого, то [нехай] зроблять [із ними так], як їм, [владям], угодно.

А якщо прийдуть руси не на торг, хай не побирають місячину.

І хай заборонить князь послам своїм та [іншим] русам, які приходять сюди, щоб не творили вони безчинства в селах, ні в країні нашій. А коли вони приходять, хай живуть коло [церкви] святого Мама. А [коли] пошле цесарство наше [мужа свого], хай перепише він імена їхні, і тоді [хай] візьмуть вони місячину свою – і послы посольське своє, і купці місячину свою, – спершу [ті, що] від города Києва, а тоді з Чернігова, і з Переяславля, і [з] інших городів. І нехай входять вони в город одними воротами, з цесаревим мужем, без оружжя, [по] п'ятдесят чоловік, і хай торгують, як ото їм треба; а тоді нехай виходять [із города] і муж цесарства нашого б хай оберігає їх; а якщо хто з русів чи з греків учинить [що-небудь] несправедливо, хай він розсуджує.

Коли ж руси входять у город, хай не творять вони капості і [хай] не мають права купити паволок більше [ніж] на п'ятдесят золотих; а якщо хто купить [скільки-небудь] із тих паволок, нехай покаже цесаревому мужеві, і той їх запечатає і віддасть їм.

А відходячи звідси, руси [нехай] беруть од нас, що потрібно: їжу на дорогу і що треба для човнів, як це вже встановлено раніш, і хай вертаються безпечно у свою сторону; і хай не мають вони права зимувати коло [церкви] святого Мама.

А якщо втече челядин від русів, коли вони прийдуть у країну цесарства нашого, і од [церкви] святого Мама, [де вони живуть], то якщо він буде знайдений, – нехай вони візьмуть його; а якщо не знайдеться, – нехай поклянуться наші руси-християни за своєю

вірою, а нехристияни по закону своєму, [що він утік], і тоді беруть од нас, [греків], ціну свою, як це вже встановлено давніше: дві паволоки за челядина.

Якщо ж від кого із людей цесарства нашого, чи з города нашого, чи з інших городів утече челядин до вас, [русів], і принесе що-небудь, – нехай вони вернуть його назад, і якщо те, що він приніс, буде ціле все, – нехай візьме [той, хто його спіймав], від нього, [того, чий є челядин], два золотих за спіймання.

Якщо ж заміряться хто з русів узяти [що-небудь] у людей цесарства нашого, [то той], що це вчинить, покараний буде вельми; а якщо він візьме, – хай заплатить подвійно. А якщо таке саме вчинить гречин русинові, – нехай дістане ту ж кару, яку ото дістав він, [русин].

Якщо ж приключиться украсти що-небудь русинові в греків чи гречинові в русів, [то] належить, щоб [крадій] повернув не лише одне [вкрадене], але й ціну його; якщо виявиться, що вкрадене продано, – нехай він оддасть його подвійну ціну і [хай] буде він покараний по закону грецькому, і за правилом грецьким, і по закону руському.

А скільки полонених християн, підвладних наших, приведуть руси сюди, [в Греки, то] якщо буде [це] юнак чи дівчина добра, – хай дадуть [греки] десять золотих і візьмуть їх; якщо ж він, [полоняник], є середнього віку, – хай дасть [покупець] вісім золотих і візьме його; якщо ж буде старий чи дитина, – нехай дасть п'ять золотих. Якщо ж виявляться руси в рабстві у греків, [то], коли є вони полонянниками, – хай викупувають їх руси по десять золотих; якщо ж його, [русина, раніш] купить гречин [і поклядеться про це] перед хрестом, [то] належить йому взяти [ту] ціну, скільки він і дав за нього.

Про Корсунську сторону. Скільки ж є городів у тій частині [землі Грецької], хай не мають права [на них] князі руські. Хай воює [князь руський] у тих сторонах, – а та сторона не покоряється нам, – і тоді, якщо попросить війська од нас, [греків], князь руський, ми дамо йому, скільки йому буде треба, – і нехай він воює.

І про це: якщо знайдуть руси корабель грецький, викинутий [на берег] в якому-небудь місці, – хай не завдадуть вони йому шкоди; якщо ж із нього візьме хто що-небудь чи людину [з нього] забере в рабство, хай буде той винуватий по закону руському і грецькому.

А якщо виявлять руси корсунян, які рибу ловлять в усті Дніпра, – хай не чинять їм ніякого зла.

І хай не мають руси права зимувати в усті Дніпра, Білобережжі, коло [острова] святого Елевферія, а коли прийде осінь, хай ідуть вони у доми свої в Русь.

І про сих: оскільки ж приходять чорні болгари і пустошать в стороні Корсунській, то ми поручаємо князю руському, хай їх не пускає, бо вони завдають шкоди [і] його стороні.

А якщо скоять злочин який-небудь греки, суці під владою цесарства нашого, [то] не майте ви, [руси], права карати їх, але за велінням цесарства нашого хай дістане [злочинець так], як ото вчинить.

А якщо уб'є християнин русина чи русин християнина, – нехай задержать того, що вчинив убивство, родичі вбитого [і] хай уб'ють його.

Якщо ж утече той, що вчинив убивство, і зникне, і якщо він буде імушим, – хай візьмуть майно його родичі вбитого; якщо ж той, що вчинив убивство, є неімушим і втече, – нехай шукають його, доки він [не] знайдеться, а якщо знайдеться, – хай убитим буде.

А якщо ударить мечем, чи списом, чи яким іншим знаряддям русин гречина чи гречин русина, – хай за цей злочин заплатить він п'ять літр срібла по закону руському; якщо ж він є неімушим, – хай [дасть], скільки може, і все те [хай] продане буде, навіть хай і одержу, в якій він ходить, – і те з нього зняти, а про решту [суми] нехай поклянеться він по своїй вірі, що не має [більше] нічого, і тоді [хай] одпущений буде.

Якщо ж зажадає наше цесарство од вас воїв на тих, що нам противляться, то хай напишуть [мужі наші] до великого князя вашого і [хай] він пошле нам [стільки], скільки ми хочемо; і з цього довідаються інші країни, яку дружбу мають Греки з Руссю.

Ми ж договір сей виклали на двох хартіях, і одна хартія є у цесарства нашого і на ній єсть хрест і імена наші написані, а на другій [імена свої написали] послі ваші і купці ваші. А відходячи з послом цесарства нашого, хай вони допровадять їх до великого князя руського Ігоря і до людей його, і ті, приймаючи хартію [нашу, хай] поклянуться додержувати вірність [тому], про що ми домовились і написали на хартії сій, на якій написані суть імена наші.

Ми ж, [руси], скільки нас охрестилося, клялися [своею] церквою святого Іллі в соборній церкві [цесароградській Софії] і присягальним чесним хрестом, і хартією сею додержувати ж усього, що є написано на ній, і не переступати з того анічого; а якщо переступить це [хто-небудь] із країни нашої, чи князь, чи інший хто, чи охрещений, чи нехрещений, – хай не має він од бога помочі, і хай буде він рабом у сей вік і в будучий, і хай заколений буде своїм оружжям. А нехрещені руси хай покладають щити свої, і мечі свої

оголені, і обручі свої, і інше оружжя і хай клянуться, що все, написане на хартії сій, [буде] додержано Ігорем, і всіма боярами, і всіма людьми, і землею Руською в наступні літа і завжди. Якщо ж хто із князів чи із людей руських, чи християнин, чи нехрещений, переступить се, що написано на хартії сій, – йому належить від оружжя свого померти, і хай буде він проклят богом і Перуном [за те], що переступив свою клятву.

А коли схвалить [це] Ігор, великий князь, хай береже він дружбу сю правдиву, хай вона не розладнається, допоки сонце сіяє і весь світ стоїть, у нинішні віки і в будучі».

Послані ж Ігорем послі прийшли до Ігоря з послами грецькими і повідали всі речі cesаря Романа. Ігор тоді призвав послів грецьких [і] сказав: «Говоріте, що вам повелів cesар!» І сказали послі cesареві: «Се послав нас cesар. Рад він єсть мирові і хоче мир мати з князем руським і дружбу. А твої послі водили вже cesаря нашого до присяги, і нас послали водити до присяги тебе і мужів твоїх». І обіцявся Ігор так учинити.

І на другий день призвав Ігор послів і прийшов на пагорби, де стояв Перун. І поклали [руси] оружжя своє, і щити, і золото, і присягнув Ігор, і мужі його, і скільки [було] поган-русів. А християн-русів водили присягати в церкву святого Іллі, що є над ручаєм кінець Пасинчої бесіди, бо це була соборна церква, а багато варягів і хозар були християнами.

Ігор тим часом, утвердивши мир з Греками, відпустив послів; одаривши хутром, і челяддю, і воском, він одпустив їх. А послі прийшли до cesаря [свого Романа] і повідали всі речі Ігореві і [розповіли про] дружбу, яку [він виявляє] до Греків...

У рік 6453 [945]. Сказала дружина Ігореві: «Отроки¹¹ Свенельдові вирядилися оружжям і одежею, а ми – голі. Піді-но, княже, з нами по данину, хай і ти добудеш, і ми».

І послухав їх Ігор, пішов у Деревляни по данину. І добув він [собі ще] до попередньої данини, і чинив їм насильство він і мужі його. А взявши данину, він пішов у свій город [Київ].

Та коли він повертався назад, він роздумав [і] сказав дружині своїй: «Ідіте ви з даниною додому, а я вернусь і походжу іще». І відпустив він дружину свою додому, а з невеликою дружиною вернувся, жадаючи більше майна.

---

¹¹ Отроки – молодші князівські дружинники (не обов'язково молоді за віком).

Коли ж почули древляни, що він знов іде, порадилися древляни з князем своїм Малом і сказали: «Якщо внадиться вовк до овець, то виносить по одній все стадо, якщо не уб'ють його. Так і сей: якщо не вб'ємо його, то він усіх нас погубить».

І послали вони до нього [мужів своїх], кажучи: «Чого ти йдеш знову? Ти забрав еси всю данину». І не послухав їх Ігор, і древляни, вийшовши насупроти з города Іскоростеня, вбили Ігоря¹² і дружину його, бо їх було мало. І похований був Ігор, і єсть могила його коло Іскоростеня-города в Деревлянах і до сьогодні...

У рік 6454 [946]. Ольга з сином Святославом зібрала воїв, багатьох і хоробрих, і пішла на Деревлянську землю. І вийшли древляни насупротив... І перемогли вони древлян. Древліани ж побігли й заперлися в городах своїх. А Ольга кинулася з сином своїм на Іскоростень-город, бо ті [городяни] вбили були мужа її, і стала довкола города з сином своїм. А древліани заперлися в городі і кріпко боролися з городських стін, бо знали вони, що самі вбили князя і на що [довелося б їм] здатись...

А як узяла вона город, то спалила його. І старійшин же города спалила, а інших людей – тих побила, а других оддала в рабство мужам своїм, а решту їх залишила платити данину.

І наклала вона на них данину тяжку, і дві частини [її] ішли Києву, а третя – Вишгороду, до Ольги, бо Вишгород був Ольжиним городом. І пішла Ольга по Деревлянській землі з сином своїм і з дружиною своєю, встановлюючи устави і уроки¹³. І [донині] є становища її і ловища¹⁴ її.

І прийшла вона в город свій Київ із сином своїм Святославом.

І, пробувши один рік,

У рік 6455 [947], пішла Ольга до Новгороду. І встановила вона по [річці] Мсті погости¹⁵ і данину, і по [річці] Лузі погости, і данину,

¹² Як повідомляє грецький історик Лев Діакон князя Ігоря прив'язали за ноги до двох нагнутих дерев і рочахнули надвое.

¹³ Устави і уроки – види данини, встановленої князем, податі і повинності. Урок означав «уректи», тобто проголосити, висловити, а устав – «установити», «постановити». Уроки видавалися за власним бажанням княгині, стосувалися здебільшого фінансових справ держави, мали тимчасовий характер. Устави погоджувалися з представниками державної влади, насамперед з князівською радою, і діяли впродовж усього періоду перебування князя при владі.

¹⁴ Ловища і становища – місця, які призначалися для ловлі птахів або полювання чи риболовлі князя.

¹⁵ Погост – адміністративно-господарський осередок, де княжі люди здійснювали князівські розпорядження, чинили суд, збирали данину та ін.

і оброки¹⁶. І ловища її є по всій землі, і знамення¹⁷ [її], і місця¹⁸, і погости, і сани її стоять у Пскові й до сьогодні. І по Дніпру [є] перевісища [її], і по Десні, і єсть село її Ольжичі й до сьогодні.

Установивши порядок, повернулася вона до сина свого в Київ і перебувала [тут] із ним у любові...

У рік 6463 [955], Вирушила Ольга в Греки і прибула до Цесарограда. А був тоді цесарем Костянтин, син Леонтів. І, побачивши її, гарну з лица і вельми тямущу, здивувався цесар розумові її і розмовляв з нею, сказавши їй: «Достойна ти єси цесарствувати в городі сьому з нами». Вона ж, зрозумівши [його річ], мовила до цесаря: «Я поганинка єсмь. А якщо ти хочеш мене охрестити, то охрести мене сам. Якщо ні – то я не охрещуся». І охрестив її цесар з патріархом [Полієвктом]¹⁹....

У рік 6496 [988] ... охрестили Володимира в Корсуні...

Володимир же, взявши цесарицю [Анну], і Анастаса, і попів корсунських, моцї святого Климента і Фіва, ученика його, узяв також начиння церковне [й] ікони на благословення собі. Поставив він теж церкву святого Іоанна Предтечі в Корсуні на горі, що її насипали [корсуняни] посеред города, крадучи насип, і та ж церква стоїть і до сьогодні... Корсунь же він оддав грекам як віно за цесарицю, а сам (?) вернувся до Києва.

І коли [Володимир] прибув, повелів він поскидати кумирів – тих порубати, а других вогню оддати. Перуна ж повелів він прив'язати коневі до хвоста і волочити з Гори по Боричевому [узвозу] на ручай, і дванадцятьох мужів приставив бити [його] палицями...

Потім же Володимир послав посланців своїх по всьому городу, говорячи: «Якщо не з'явиться хто завтра на ріці – багатий, чи убогий, чи старець, чи раб, – то мені той противником буде». І, це почувши, люди з радістю йшли, радуючись, і говорили: «Якби се не добре було, князь і бояри сього б не прийняли». А назавтра вийшов Володимир з попами цесарициними і корсунськими на Дніпро. І зійшлося людей без ліку, і влізли вони у воду, і стояли – ті до шиї, а другі – до грудей. Діти ж [не відходили] од берега, а інші немовлят держали. Дорослі ж бродили [у воді], а попи, стоячи, молитви творили...

¹⁶ Оброк (пізніше – чинш) – різновид феодалних повинностей у натуральній формі (здебільшого продуктами); згодом оброк стягували грішми.

¹⁷ Знамення; це – знаки-тавра княжої і боярської власності на землю, ловища та ін., зроблені на деревах, стовпах, каменях тощо.

¹⁸ «Місця» у даному випадку – земельні угіддя.

¹⁹ Більшість науковців вважає, що Ольга прийняла хрещення у 957 році.

Володимир, отож, просвітився сам, і сини його, і земля його. А було в нього синів дванадцять: Вишеслав, Ізяслав, Святополк і Ярослав, Всеволод, Святослав, Мстислав, Борис і Гліб, Станіслав, Позвїзд, Судислав. І посадив він Вишеслава в Новгороді, а Ізяслава в Полоцьку, а Святополка в Турові, [а] Ярослава в Ростові. І коли помер найстарший, Вишеслав, у Новгороді, то посадив він Ярослава в Новгороді, а Бориса в Ростові, а Гліба в Муромі, Святослава в Деревлянах, Всеволода у Володимирі, Мстислава в Тмуторокані...

У рік 6504 [996]... І жив Володимир у страху божому. І умножилися розбої, і казали єпископи Володимирові: «Осе умножилися розбійники. Чому ти не караєш?» І він мовив: «Боюся гріха». Вони ж сказали йому: «Ти поставлений еси богом на кару всім злим і на милість добрим. Належить тобі карати розбійника, але з дізнанням». Володимир тоді, одкинувши віри, став карати розбійників. І сказали єпископи і старці: «Воєн багато. А коли б [була] віра, то хай вона на коней і на оружжя буде». І мовив Володимир: «То нехай так буде». І жив Володимир за порядками діда і отця...

У рік 6523 [1015]. Коли Володимир збирався йти на Ярослава, то Ярослав послав [послів] за море і привів варягів, боячись отця свого. Але бог не дав дияволу радості. Володимир бо розболівся, а в сей час перебував у нього [син його] Борис. І коли печеніги йшли на Русь, він послав проти них Бориса, а сам слабував вельми, і в сій же болісті він і скончався місяця липня у п'ятнадцятий день...

У рік 6527 [1019]... Ярослав же прийшов [і] сів у Києві, утерши поту з дружиною своєю, показавши побіду і труд великий....

У рік 6545 [1037]. Заложив Ярослав город – великий Київ, а в города сього ворота є Золоті. Заложив він також церкву святої Софії, премудрості божої, митрополію, а потім церкву на Золотих воротах, кам'яну, Благовіщення святої богородиці. Сей же премудрий великий князь Ярослав задля того спорудив [церкву] Благовіщення на воротах, [щоб] давати завше радість городу сьому святим благовіщенням господнім і молитвою святої богородиці та архангела Гавриїла. Після цього [він звів] монастир святого Георгія [Побідоносця] і [монастир] святої Орини.

І при нім стала віра християнська плодитися в Русі і розширятися, і чорноризці стали множитися, і монастирі почали з'являтися. І любив Ярослав церковні устави, і попів любив він велико, а понад усе любив чорноризців. І до книг він мав нахил, читаючи [іх] часто вдень і вночі. І зібрав він писців многих, і перекладали вони з гречизни на слов'янську мову і письмо [святе], і списали

багато книг. І придбав він [книги], що ними поучаються віруючі люди і втішаються ученням божественного слова. Бо як ото хто-небудь землю зоре, а другий засіє, а інші пожинають і їдять поживу вдосталь, – так і сей. Отець бо його Володимир землю зорав і розм'якшив, себто хрещенням просвітив, а сей великий князь Ярослав, син Володимирів, засіяв книжними словами серця віруючих людей, а ми пожинаєм, учення приймаючи книжне...

... І інші церкви ставив він по городах і по містах, настановляючи попів і даючи їм частку майна свого і велячи їм повчати людей і приходити часто до церков...

У рік 6562 [1054]. Преставився великий князь руський Ярослав. А коли ще він був живий, наставив він синів своїх, сказавши їм: «Осе я одходжу зі світу сього. А ви, сини мої, майте межі собою любов, бо ви есте брати від одного отця і одної матері. І якщо будете ви в любові межі собою, то й бог буде в вас, і покорить він вам противників під вас, і будете ви мирно жити. Якщо ж будете ви в ненависті жити, у роздорах сварячись, то й самі погубнете, і землю отців своїх і дідів погубите, що її надбали вони трудом великим. Тож слухайтесь брат брата, пробувайте мирно. Тепер же поручаю я, – замість себе, – стіл свій, Київ, найстаршому синові своєму, брату вашому Ізяславу. Слухайтеся його, як ото слухались ви мене, нехай він вам буде замість мене. А Святославу даю я Чернігів, а Всеволоду – Переяславль, а Ігорю – Володимир, а Вячеславу – Смоленськ».

І так розділив він города, заповівши їм не переступати братнього уділу, ні згонити брата свого [зі стола, і] сказавши Ізяславу: «Якщо хто схоче зобидити свого брата, так ти помагай тому, кого скривдять». І так наставив він синів своїх пробувати в любові.

Сам же [Ярослав] був слабій. А коли прибув він до Вишгорода, [то] розболівся вельми. Ізяслав тоді в Турові княжив, а Святослав у Володимирі, а Всеволод тоді перебував у отця, бо любив його отець більше од усіх братів і мав його завше у себе...

У рік 6605 [1097]. Прибули Святополк [Ізяславич], і Володимир [Всеволодович], і Давид Ігоревич, і Василько Ростиславич, і Давид Святославич, і брат його Олег і зібралися [в городі] Любечі, щоб уладнати мир. І говорили вони один одному, кажучи: «Пощо ми губимо Руськую землю, самі проти себе зваду маючи? А половці землю нашу розносять і раді є, що межі нами війна донині. Відтепер з'єднаймося в одне серце і обережімо Руськую землю. Кожен хай держить отчину свою: Святополк – Київ Ізяславів; Володимир – Всеволодів [уділ]; Давид, і Олег, і Ярослав – Святославів [уділ];

[іншим хай будуть] городи, які їм роздав Всеволод: Давидові – Володимир; двом Ростиславичам: Перемишль – Володареві, а Теревовль – Василькові». І на цім вони цілували хреста: «А якщо відтепер хто на кого встане, то проти того будемо ми всі і чесний хрест». І сказали вони всі: «Хай буде проти нього хрест чесний і вся земля Руськая». І, поцілувавшись, пішли вони до себе...

Літопис руський / Пер. з давньорус. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1989. С. 1-146.

Руська Правда **Короткої редакції за Академічним списком**

1. Якщо вб'є муж мужа, то мстить брат за брата, або син за батька, або батько за сина [чи двоюрідний брат], або племінник з боку сестри, племінник з боку брата; якщо не буде кому [не бажатиме хто] мститись, то [слід призначити] за вбитого 40 гривень, якщо буде русин, гридень, купець, ябетник, мечник або ж ізгой чи словенин, то призначити 40 гривень за нього.

2. Якщо [хто-небудь] буде побитий до крові, чи до синців, то не треба шукати [цьому чоловікові] йому свідка; якщо ж на ньому не буде ніяких слідів [побиття], то нехай прийде свідок; якщо ж не може [привести його], то справі кінець; якщо ж за себе не може помститись, то нехай візьме собі за образу 3 гривні та ще платню лікарю.

3. Якщо ж хтось когось ударив батоном, жердиною, долонею, чашею (келихом), рогом або плазом меча, то [повинен заплатити] 12 гривень; якщо його [винуватця] не настигнуть, то [все ж] він платить, і на цьому справа кінчається.

4. Якщо хто-небудь ударить мечем, не вижнявши його [з піхов], або рукояткою, то [повинен заплатити] 12 гривень за образу.

5. Якщо ж [хто-небудь] ударить [мечем] по руці і відсіче її або вона всохне, то він [винуватець] платить потерпілому 40 гривень. Якщо нога залишиться цілою, але почне [людина] кульгати, тоді хай угамовують винного [мстять] домочадці (пораненого).

6. Якщо ж хтось відсіче комусь будь-який палець, то (має сплатити) 3 гривні за образу.

7. За висмикнутий вус [сплатити] 12 гривень, а за жмут бороди 12 гривень.

8. Якщо ж хто вийме [погрожуючи] меч, але не вдарить ним, то платить гривню.

9. Якщо ж чоловік штовхне чоловіка від себе чи до себе, [то платить] 3 гривні, коли [потерпілий] виставить двох свідків, але якщо потерпілим буде варяг чи колбяг, то йому достатньо присягнути.

10. Якщо челядин сховається у варяга або у колбяга і його протягом трьох днів не повернуть [колишньому господарю], то, упізнавши його на третій день, господар повертає його до себе, а перехувач повинен заплатити 3 гривні за образу.

11. Якщо хтось поїде на чужому коні, не спитавши дозволу, то платить 3 гривні.

12. Якщо хтось візьме чужого коня, зброю або одягу, а господар упізнає крадене в своїй общині, то хай забере своє, а [зłodий сплачує] 3 гривні за образу.

13. Якщо хтось упізнає [свою річ у кого-небудь] і не зможе її взяти, то не повинен говорити [при цьому] «моє», а нехай скаже: «Піди на звод, (і ми вияснимо) де взяв її». Якщо той не піде, то нехай представить поручника, [який би з'явився на звід не пізніше] протягом 5 днів.

14. Якщо хтось намагатиметься стягнути з кого-небудь борг [рештки майна], а той почне відпиратись, то слід йому [з відповідачем] на звід перед 12; і якщо виявиться, що зловмисно не віддавав [предмет позову], то за шукану річ належить йому сплатити грішми і, крім того, 3 гривні винагороди потерпілому.

15. Якщо хтось, розпізнавши свого [зниклого] челядина, захоче [його] повернути, то відвести [його] до того, у кого його було куплено, а той відправляється до попереднього [перекупщика], і коли дійдуть до третього, то нехай господар скаже йому: «Ти мені віддай свого [мого] челядника, а свої гроші шукай при свідкові».

16. Якщо холоп ударить вільного чоловіка і втече в хороми, а господар не захоче його видати, то він [господар] може утримувати його, заплативши за нього 12 гривень; а після того, якщо де-небудь зустріне холопа побитий ним чоловік, то може його побити.

17. А якщо хтось зламає спис чи щит або [зіпсує] одягу, і господар захоче їх залишити у себе, то йому за псування компенсувати грошима; якщо ж господар відмовлятиметься від поламаного, то йому належить заплатити грошима стільки, скільки він сам заплатив за цю річ.

18. Якщо уб'ють огнищанина навмисно, то [убивця] платить 80 гривень, а люди можуть не допомагати йому у виплаті. А за убивство княжого під'їзного платити 80 гривень.

19. А якщо вб'ють огнищанина під час розбійного нападу, а вбивцю не будуть шукати, то віру платить община, де знайдено вбитого.

20. Якщо уб'ють огнищанина під час крадіжки [коли він краде] у домі, або коня, або корову, то нехай уб'ють його, як собаку. Так діяти і при вбивстві тіуна.

21. А за [вбитого] княжого тіуна платити 80 гривень. А за (вбивство) старшого конюха при табуні [платити] 80 гривень, як установив Ізяслав за свого конюха, якого вбили дорогобужці.

22. А за [вбивство] княжого сільського старости і [старости] польового [платити] 12 гривень. А за [вбивство] княжого рядовича [платити] 5 гривень.

23. А за [вбивство] смерда чи холопа [платити] 5 гривень.

24. Якщо вбита рабня-годувальниця, чи син її, то [платити] 12 гривень.

25. А за княжого коня, якщо той з тавром, [платити] 3 гривні, а за коня смерда – 2 гривні.

26. За кобилу – 60 резан, а за вола – гривну, а за корову – 40 резан, а за трирічну (корову) – 15 кун, а за дворічну – півгривні, а за теля – 5 резан, а за ягня – ногата, за барана – ногата.

27. А якщо хто-небудь украде чужого холопа чи рабню, то платить він за образу 12 гривень.

28. Якщо ж прийде побитий до крові або у синцях чоловік, то не шукати йому свідків.

29. А якщо вкраде коня чи волів або обкраде дім, і при цьому буде красти один, то платити йому гривню і 30 резан; коли ж буде злодіїв 18, то платити кожному по 3 гривні і по 30 резан...

Музиченко П. П., Долматова Н. І., Крестовська Н. М. Практикум з історії держави і права України : навч. посібник. Київ : Вікар, 2002. С. 9-19.

Руська Правда
Просторої редакції за Тройцьким списком
(Витяги)

1. Если человек убьет человека, то мстит брат за (убийство) брата, или отец, или сын, или двоюродный брат, или племянник со

стороны брата, если же не будет никого, кто бы отомстил за него, то положить за убитого 80 гривен, если [убитый] будет княжим мужем или княжеским тиуном; если он будет русин, гридин, купец, боярский тиун, мечник, изгой или словенин, то положить за него 40 гривен.

2. После [смерти] Ярослава снова собрались его сыновья Изяслав, Святослав, Всеволод и мужи их Коснячко Перенег, Никифор и отменили мщение смертью за убийство, установив денежный выкуп; а что касается всего остального, то как судил Ярослав, так решили судить и его сыновья.

3. Если кто злоумышленно убьет княжа мужа, а убийцу [люди] не будут искать, то виру в 60 гривен платит вервь, в которой найден труп убитого; если же [убитый] простолюдин, то 40 гривен.

4. Если какая-нибудь вервь начнет платить дикую виру, то [пусть] заплатит ее, во сколько лет сможет, ибо платит без (участия) убийцы.

5. Если убийца из (числа членов) верви окажется налицо, то им [следует] помогать ему [в платеже виры], ибо он сам приплачивает за других [в таких же случаях]. Если [платится] дикая вира, то сообща платится 40 гривен, а головничество – сам убийца, выплачивая [также] совместно с другими в 40 гривнах свою часть.

6. Если же [кто] совершил убийство открыто во время ссоры или на пиру, то теперь он платит вместе с вервьью, [поскольку и сам он] участвует в общинных платежах [дикой] виры.

7. Если [кто] совершит умышленное убийство [к тому же] не во время како-либо ссоры, то за преступника люди не платят [виру], а выдадут его самого [вместе] с женой и детьми на поток [т. е. для продажи их в рабство, изгнания] и для конфискации всего имущества.

8. Если кто не участвовал в платежах дикой виры, то и ему люди не помогают [в уплате виры, которую] пусть он платит сам.

11. *О княжеском отроке.* Если [убьют] княжеского отрока, или конюха, или повара, то [платить] 40 гривен.

12. А за [убийство] дворецкого или конюшего [платить] 80 гривен.

13. А за [убийство] княжеского тиуна, ведавшего селами или пашнями [платить] 12 гривен.

15. *О ремесленнике и о ремесленнице.* А за [убийство] ремесленника или за ремесленницу [платить] 12 гривен.

16. А за [убийство] пашенного холопа [платить] 5 гривен, а за рабу – 6 гривен.

18. *Об обвенении в убийстве по подозрению.* Если кого-либо будут обвинять в убийстве по подозрению, то пусть выставят семь свидетелей, которые снимут [это] обвинение в убийстве; если [обвиняемый] будет варяг или какой-либо другой [иноземец], то выставит двух [свидетелей].

21. Если [ответчик] станет искать свидетелей и не найдет [их], а истец будет обвинять [его] в убийстве, то пусть дело решится испытанием железом.

22. Так же и по всех делах, о воровстве и [в делах] по подозрении [в воровстве]; если нет поличного, а иск не менее полугривна золотом, то подвергать насильно его [т. е. обвиняемого] испытанию железом; когда же [иск] менее, то, если до двух гривен, подвергать испытанию водой, а если еще меньше, то для получения своих денег истцу [достаточно] присягнуть.

23. *Если кто ударит мечом.* Если кто ударит [кого-либо] мечом, не вынув его [из ножен], или рукоятью, то [платить] 12 гривен штрафа.

26. Если же [он], не стерпев, [в отместку] ударит того [т. е. обидчика] мечом, то этого ему в вину не ставить.

28. Если [кто] отсечет [кому-либо] какой-нибудь палец, то [платить] князю 3 гривны штрафа, а самому [т. е. потерпевшему] гривну кун.

32. *О челяди.* Если челядин скроется [у кого-либо], а [об его пропаже] объявят на торгу и в течение трех дней [после этого] не вернут его [прежнему господину], то, опознав его на третий день, он [т. е. прежний господин] [может] взять своего челядина, а тому [т. е. укрывателю] платить 3 гривны штрафа.

34. Если у кого пропадет конь, оружие или одежда, и [потерпевший об этом] объявит на торгу, то потом, [опознав пропавшее] в своем городе, он может взять свою вещь, имеющуюся налицо, а штраф заплатит он [виновный] 3 гривны.

35. Если кто опознает свою вещь, потерянную им или украденную у него, [а именно] коня, одежду или скотину, то ему не [следует] говорить «это мое», но [пусть скажет так]: «Пойди на свод, [выясним], где ты взял [ее]». Если на своде выявится [тот], кто виновен [в присвоении чужой вещи], то на того и падет ответственность за воровство; тогда он [т. е. истец] возьмет свою вещь, ему же будет платить виновный и за то, что пропало вместе с обнаруженной вещью; если будет конокрад, то выдать его князю на поток [т. е. для продажи в рабство, изгнания]; если же будет обыкновенный вор, то ему платить 3 гривны.

36. *О своде.* Если свод будет только в одном городе, то истцу довести его до конца; если захватит свод и земли [тянущиеся к городу], то ему идти до третьего ответчика, а третий платит ему деньгами за наличное [т. е. обнаруженную вещь], с которым идут до конца свода, а истец ждет остального [т. е. того, что не обнаружено]; когда же дойдет дело до последнего [ответчика], то тот и платит все, включая штраф.

37. *О воровстве.* Если же [кто] купил на торгу что-нибудь краденное, [а именно] коня, одежду или скотину, то пусть выставит двух свободных человек или мытника; если не знает, у кого купил [краденное], то эти свидетели должны присягнуть в его пользу, а истец – взять обнаруженную вещь; а с тем, что пропало, пусть простится; ответчик же пусть простится со своими деньгами [заплаченными за краденое], ибо сам [виноват, что] не знает, у кого покупал; если опознает в последствии [того], у кого покупал это [т. е. краденное], то пусть возьмет свои деньги [с него], а тот пусть выплатит и за пропавшее [вместе с обнаруженной вещью] и штраф князю.

38. *Если опознает кто [свою] челядь.* Если кто опознает и возьмет своего украденного челядина, то он [должен] вести его согласно деньгам [полученным при его перепродаже] до третьего ответчика, [у которого он] брал челядина вместо [своего] челядина, а этому [ответчику] дать опознанного, пусть ведет свод до конца, ибо это [т. е. челядин] не скот, и нельзя сказать «не знаю, у кого купил», но [следует] согласно показаниям [челядина] идти до конца [свода]; а когда окончательно будет найден вор, то возвратить [опознанного] челядина [его хозяину], третьему ответчику взять своего [челядина], а вор платит убытки [хозяину] за украденного челядина и князю 12 гривен штрафа.

39. *О своде же.* А из своего города в чужие земли свода нет, но также [следует] ему [т. е. ответчику] выставить свидетелей или мытника, перед кем совершал покупку, а взять опознанную вещь, а с остальным, что пропало вместе с ней, [нужно] проститься, а тому [т. е. перекупщику] проститься со своими деньгами [заплаченными за опознанную вещь].

40. *О воровстве.* Если кого-либо убьют [за кражею], в доме или [вообще] во время какой-нибудь кражи, то пусть убьют [его] как собаку; если его додержат до рассвета, то вести [его] на княжеский двор; если же убьют его и люди видели [его] уже связанным, то платить за него 12 гривен.

41. Если кто крадет скот из хлева или [обокрадет] дом, то, если совершал кражу один, платит ему 3 гривны и 30 кун, если крали несколько [воров], то [также] каждому платит по 3 гривны и 30 кун.

43. Если обокрадут гумно или [украдут] зерно в яме, то сколько бы [воров] ни совершало кражу, каждый из них платит по 3 гривны и по 30 кун.

46. Если окажутся холопы ворами, то судит князь. Если окажутся холопы ворами – княжеские, боярские или церковные, – то их князя штрафом не наказывают, поскольку они не свободны, но пусть их хозяин платит вдвойне вознаграждение потерпевшему истцу.

47. *Если кто взыщет деньги [с кого-либо]*. Если кто станет взыскивать с другого деньги, а тот начнет заператься, и если он [т. е. истец] выставит свидетелей и те присягнут, то он может взять свои деньги; [а] так как [должник] не отдавал ему деньги в течение ряда лет, то заплатит вознаграждение заимодавцу [размером] в 3 гривны.

49. *О товаре, данном на сохранение*. Если кто кладет у кого-либо товар на сохранение, то при этом свидетели не нужны; если же [положивший на хранение] станет взыскивать больше [чем сам отдал], то пусть присягнет тот, у кого находился товар [на сохранении, заявляя, что] «ты у меня положил лишь столько [не более]», ибо [он] уже тем ему [т. е. истцу] оказывал благодеяние, что хранил его товар.

51. *О месячном проценте*. А месячный процент взимать ему [т. е. кредитору] только в течение небольшого срока; если не будут выплачены деньги в установленный срок, то пусть дают проценты из расчета на два третий [...], а месячный процент аннулируется.

52. Если не будет [выставлено] свидетелей, а [иск] будет [в] 3 гривны, то достаточно ему [т. е. заимодавцу] для [взыскания] своих денег присягнуть; если [иск] будет касаться большей суммы, то [следует] ему так сказать: «сам виноват, что не выставлял послухов [при отдаче денег займа]».

53. *Устав Владимира Всеволодовича*. А вот [как] постановил Владимир Всеволодович после [смерти] Святополка, созвав в Берестове свою дружину: Ратибора, киевского тысяцкого; Прокопия, белгородского тысяцкого; Станислава, переяславского тысяцкого; Нажира, Мирослава, Иванка Чудиновича мужа [князя] Олега; и постановили [они], что если кто берет деньги [под проценты из расчета] на два третий, то [брать ему] до третьего платежа

процентов; если кто-либо возьмет проценты дважды, то тогда он может получить и [сами] деньги [отданные под проценты]; но если возьмет проценты трижды, то [этих] денег ему не получать...

54. Если какой-либо купец потерпит кораблекрушение. Если какой-либо купец, отправившись с чужими деньгами, где-нибудь потерпит кораблекрушение или подвергнется нападению неприятеля, или [его] настигнет пожар, то не творить над ним насилия, не продавать [его и его имущество], но пусть, как начнет [выплачивать долг] погодно, так и платит, ибо это несчастье от бога, а он [т. е. купец] не виновен; если же он пропьется или проиграется, в [своем] безумии нанеся ущерб чужому товару, то пусть будет, как угодно тем, чьим был тот товар: ждут ли [пока он возместит им ущерб] – на то их воля; продадут ли [его и его имущество] – на то [также] их воля.

55. *О долге.* Если кто-либо должен будет многим, а крупный иногородний или чужеземный купец, приехав, не зная этого, отдаст ему [свой] товар, а [тот] не захочет отдать купцу деньги, к тому же первые заимодавцы станут препятствовать [этому], не давая денег, – тогда отвести его [т. е. должника] на торг, продать [его имущество и его самого], затем отдать вначале деньги [иноземного или иногороднего] купца, а местные [пусть] поделятся теми деньгами, которые останутся; если же будут [за должником] княжеские деньги, то деньги князя возвратит вначале, а остальное [поступит] в раздел; если кто взимал неоднократно проценты [с должника], то тот не должен ничего получать.

56. *Если закуп убежит.* Если закуп убежит от господина, то он становится обельным [холопом]; если уйдет на поиски денег, притом открыто, или убежит ко князю или судьям из-за обиды, нанесенную ему господином, то за это его не поработать, но дать ему управу по закону.

58. *О закупе же.* Если [коня] выведут из хлева, то закупу за него не платить; но если же погубит [его] на поле, или в двор не введет и не запрет, где ему велит господин, или погубит во время своей собственной работы, то за это ему платить.

60. Если же [господин] возьмет с него [т. е. закупа] больше денег [чем полагалось], то ему [следует] возвратит назад взятые [сверх положенного] деньги и заплатить за обиду князю 12 гривен штрафа.

61. Если господин продаст закупа в обельные [холопы], то наймит получает свободу от всех денежных обязательств [по отношению к хозяину], а господин за обиду платит 12 гривен штрафа.

62. Если господин бьет закупа за дело, то этого [ему] в вину не ставит; если же побьет бессмысленно, будучи пьяным, без [какой-либо] вины [со стороны закупа], то тогда за [избиение] закупа устанавливается такой же платеж, как и за [избиение] свободного.

64. *О закупе.* Если закуп украдет что-либо, то господин [отвечает] за него; но если где-нибудь его [т. е. закупа] найдут, то господин, заплатив вначале за коня или за что-либо другое, взятое им, его самого [обращает] в обельные холопы; и если же господин не захочет платить за него и продаст его, то пусть он вначале отдаст за коня, за вола, за чужой товар, взятый им [т. е. закупом], а оставшееся после выплаты за краденное может взять самому себе.

71. Если кто уничтожит знак собственности на борти. Если [кто] уничтожит знак собственности на борти, то [платить] 12 гривен.

72. Если [кто] срубит знак бортной [межи] или распашет пашенную межу или тыном перегородит дворовую, то [платить] 12 гривен штрафа.

77. Если вора не будет [сразу обнаружено], то искать [его] по следу; если не будет следа к [частновладельческому] селу или к торговому стану, а [люди, т. е. члены верви] не отведут следа от себя и не поедут по следу [разыскивать вора, или воспротивятся [разысканию вора у них], то они платят и убытки, причиненные воровством, и штраф; если же [при разыскании] след затеряется на большой дороге, [где] и села [по близости] не будет, или на пустыре, где не будет ни села ни людей, [то им] не следует платить ни убытки за воровство, ни штраф.

78. *О смерде.* Если смерд истязает смерда без княжеского распоряжения, то [платить] 3 гривны штрафа, а за истязание гривну денег; если истязает огнищанина, то [платить] 12 гривен и за истязание гривну.

83. *О гумне.* Если [кто] подожжет гумно, то [выдать] его на поток [для продажи в рабство? изгнания?], а его имущество для конфискации; сначала выплатить [потерпевшему] убытки, а остальным при потоке [продаже в рабство? изгнании] распоряжается князь. Так же [поступать], если кто-либо подожжет двор.

85. Все эти тяжбы решаются показаниями свидетелей из числа свободных [людей]; если случится свидетелем быть холопу, то на суде ему не выступать; но если захочет истец подвергнуть ответчика испытанию [железом], то сказав так: «согласно показаниям этого [холопа], я беру тебя [для испытания железом], но беру тебя я, а не холоп», [он может] взять его [т. е. ответчика] для испытания

железом; если удастся обвинить его, то он [т. е. истец] получает с него свое; не удастся обвинить его – платить ему за истязание гривну, ибо взял его [для испытания] согласно показаниям холопа.

86. А пошлин за испытание железом платит 10 кун, мечнику 5 кун, детскому пол гривны: вот таковы пошлины, [взимающиеся] при испытании железом, кто за что получает.

89. А за [убийство] холопа и раба вира не взыскивается, но если холоп или раб убиты безвинно, то за них платится возмещение убытка [хозяина] и князю 12 гривен штрафа.

90. *Если умрет смерд.* Если умрет смерд, то его наследство [идет] князю; если у него в доме будут дочери, то им [следует] дать выдел; если они будут замужем, то выдела им не давать.

91. *О наследстве бояр и дружинников.* Если [кто-либо умрет] из бояр или дружины, то наследство князю не идет; если же [у умершего] не будет сыновей, то пусть возьмут [наследство] дочери.

92. Если кто, умирая, разделит свое имущество детям, то пусть так и будет; если же [он] умрет без завещания, то [имущество идет] всем детям, а на помин души самого [умершего] дать выдел.

93. Если жена после [смерти] мужа останется во вдовах, то ей дать выдел, она же является госпожой того, что ей завещал муж, но до [самого] наследства мужа ей дела нет.

94. Если останутся дети от первой жены, то они возьмут то [что причитается] их матери; если даже их умерший отец завещал [это имущество второй] жене, все равно они возьмут себе [причитающееся] их матери.

95. Если останется дома [незамужней] сестра [у сыновей умершего] то та в наследстве не участвует, но братья отдадут ее замуж сообразно с их достатком.

98. *А вот [установление] о наследстве.* Если останутся у [какого-либо] человека дети от рабы, то они в наследстве не принимают участия, но получают вместе с матерью свободу.

99. Коли останутся в доме [после смерти отца] малолетние дети и не будут еще способны сами о себе заботиться, а их мать выйдет [снова] замуж, то дать их вместе с движимым и недвижимым имуществом под опеку ближайшему родичу до тех пор, пока не подрастут; [при этом] товар передать [опекуну] в присутствии свидетелей; а что [в дальнейшем] он наживет, отдавая тот товар под проценты, или пуская его в торговый оборот, то, возвратив им [т.е. опекаемым] самый товар, пусть он возьмет себе прибыль, ибо кормил и заботился о них; если же будет приплод от челяди или от

скота, то это все взять [опекаемым]; если же [он] что-либо утратил, то за все ему [следует] заплатить тем самым детям наличностью; если даже отчим возьмет [под опеку] детей с [их] наследством, то условия договора [будут] те же.

100. Но отцовский двор всегда без раздела [передается] младшему сыну.

101. *О жене, решившей остаться вдовою.* Если жена после [смерти] мужа решит остаться вдовою, а расточит имущество [своего покойного супруга] и выйдет [снова] замуж, то ей заплатить [за] все детям [покойного супруга].

102. Если дети не захотят жить с нею на [одном] дворе, а она всячески будет стремиться [там] остаться, то исполнить во всем ее волю, а детям воли не давать; и при этом ей сидеть во вдовстве с тем [имуществом], что дал ей муж, или получив свой выдел, также сидеть [во вдовстве].

103. А до выдела матери детям дела нет; кому же [свой выдел] отдаст мать, тот [его] и возьмет; отдаст ли всем [своим детям], то [его] разделят [между собой]; умрет ли [мать] без завещательного распоряжения, то его взять тому, у кого она жила на дворе и кто ее кормил.

106. А мать [пусть] даст свое [имущество тому] сыну, который [был] добр [по отношению к ней], будь он от первого мужа, или от второго; а если все ее сыновья будут неблагодарны, то может отдать [свое имущество той] дочери, которая ее кормила.

110. *О холопстве.* Обельное холопство [бывает] трех видов: если кто купит [кого-либо], хотя бы за пол гривны, выставив свидетелей и дав [продавцу] в присутствии самого холопа [хотя бы] ногату; второе холопство – [если] женится на рабе без [предварительного] договора, женится ли согласно договору, то как будет договорено, так пусть и останется; а вот третье холопство – тиунство без [предварительного] договора, или когда [просто] привяжет к себе ключ без [предварительного] договора, если же согласно договору, то как будет договорено, так пусть и останется.

111. А человек, обрабатывавший данные ему [в ссуду] деньги, – не холоп; нельзя поработать [его также] ни за хлеб, ни за что-либо, данное вместе с тем; но если он не отработает [своего] срока, то ему [следует] вернуть полученное [от хозяина]; если отработает, то ничем [ему] не обязан.

112. Если холоп убежит и господин объявит [об этом на торгу], а кто-либо, зная по наслышке или доподлинно, что тот является

холопом, накормит его или поможет ему скрыться, то он [т. е. пособник] платит за холопа 5 гривен, а за рабу 6 гривен.

121. Если холоп обокрадет кого-либо, то господину выкупать его или выдавать [вместе с тем], с кем [он] крал, а жену и детей [выдавать] не нужно; но если [они] крали и прятали [краденое вместе] с ним, то господин всех их выдаст; если же с ним крали и прятали [краденое] свободные [люди], то они [платят] князю штраф.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 29-39.

Статут князя Володимира про церковні суди (Витяги)

8. ... И своим тиунам приказываю церковнаго суда, не обидети ни судити без владычня наместника.

9. А се церковнии суди: распуст, смилное, заставаньє, пошибаньє, умычка, промежи мужем и женою о животе, в племени или в сватьстве поймутся, ведьство, зелииничьство, потвори, чародеяния, волховования, урекания три: оляднею и зельи, еретичьство, зубоежа, или сын отца бьеть, или мать, или дчи, или снъха свекровь, братя или доти тяжються о задницу, церковная татба, мертвеци сволочать, крест посекуть или на стенах режють, скот или псы, или поткы без великы нужи въведет, или ино что неподобно церкви подееть, или два друга иметася бити, единого жена иметь за лоно другаго и раздавить, или кого застануть с четвероножиною, или кто молиться под овином, или в рощеньи, или у воды, или девка детя повържеть.

10. Те все суди церкви даны суть. Князю и бояром и судьям их в ты суды нельзе въступатися.

11. То все дал есмь по первых царев уряженью и по вселеньских святых семи зборов великих святитель.

12. Аже кто преобидить нашъ устав, таковым непощеным быти от закона божия и горе себе наследують.

13. А своим тиуном приказываю суда церковного не обидети и с суда давати 9 частии князю, а 10-я святей церкви.

14. А кто пообидить суд церковний, платити ему собою, а перед богом тому же отвечать на страшном суде пред тмами ангел, иде же кождо дела не скрываются благая или злая, иде же не поможет никто же кому, то токмо правда избавить от вторыя смер-

ти, от вечныя муки, от хрещенія неспасенаго, от огня негасимаго. Господь рече: в день мести въздамь сдержашим неправду в разуме, тех огонь не угаснетъ и червь их не умретъ, створшим же благая – в жизнь и в радость ѣ неизреченную. А створшим злая в възкрешеньє суда, им же рече, неизмолим суд обрести.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 39-41.

Статут князя Ярослава про церковні суди (Простора редакція)

1. А се аз, князь великыи Ярослав, сын Володимеров, по данію отца своего сгадал есмь с митрополитом киевским и всея Руси Иларионом, сложихом греческыи номоканон; еже не подобаеть сих тяж судити князю, ни бояром его, ни судиям его, дал есмь митрополиту и епископом: роспусты по всем городом, 10-ю неделю мыта к церкви и к митрополиту, а людем его не даяти мыта нигде; осминечье дал есми.

2. Аще кто умчить девку или насилить, аще боярская дочи будеть, за сором ей 5 гривен злата, а митрополиту 5 гривен золота; аще будеть менших бояр, гривна золота ей, а митрополиту гривна золота; а добрых людей будеть, за сором рубль, а митрополиту рубль; на умыцех по 60 митрополиту, а князь их казнить.

3. Аще хто пошибаеть боярскую дочерь или боярскую жену, за сором ей 5 гривен золота, а митрополиту 5 гривен золота; а меньших бояр – гривна золота, а митрополиту – гривна золота; нарочитых людей – два рубля, а митрополиту два рубля; простыи чади – 12 гривен кун, а митрополиту 12 гривен, а князь казнитель.

4. Аще же пустить боярин жену великих бояр, за сором ей 300 гривен, а митрополиту 5 гривен золота, а меньших бояр гривна золота, а митрополиту гривна золота; а нарочитых людий 2 рубля, а митрополиту 2 рубля, простои чади 12 гривен, а митрополиту 12 гривен, а князь казнить.

5. Аще же девка блядеть или дитяти добудеть у отца, у матери или вдовою, обличивше, пояти ю в дом церковный.

6. Тако же и женка без своего мужа или при мужи дитяти добудеть, да погубить, или в свиньи ввержетъ, или утопить, обличивши, пояти (и) в дом церковный, а чим ю паки род окупить.

7. Аже девка засядеть великих бояр, митрополиту 5 гривен золота, а менших бояр – гривна золота, а нарочитых людии – 12 гривен, а простои чади рубль.

8. Аже муж от жени блядеть, митрополиту нет кун, князь казнити.

9. Аже муж оженится иною женою, а с старою не распустится, митрополиту вина, молодую поняти в дом церковны(и), а с старою жити.

10. Аже поидеть жена от своего мужа за иныи муж или иметь блясти от мужа, ту жену поняти в дом церковный, а новоженя в продажи митрополиту.

11. Аще будеть жене лихий недуг, или слепа, или долгая болезнь, про то ея не пустити.

12. Тако же и жене нелзе пустити мужа.

13. Аще кум с кумою блуд створить, митрополиту 12 гривен, а опитемии указание от бога.

14. Аще кто зажжеть гумно, или двор, или иное что, митрополиту 40 гривен, а опитемию подоимуть, а князь казнить.

15. Аще кто с сестрою блуд створить, митрополиту 40 гривен, а во опитемии указано по закону.

16. Аще ближний род поимется, митрополиту 40 гривен, а их разлучити, а опитемию приимуть.

17. Аще кто иметь две жени водити, митрополиту 20 гривен, а которая подлегла, тую пояти в дом церковный, а первую жену держати по закону. Иметь ли лихо ею держати, казнью казнити.

18. Аще муж распустится с женою по своей воли, а будеть ли венчальная, и дадять митрополиту 12 гривен, будеть ли невенчальная, митрополиту 6 гривен.

19. Аще жидовин или бессерменин будеть с рускою, на иноязычн- ни цех митрополиту 50 гривен, а рускую поняти в дом церковный.

20. Аще кто блудить с черницею, митрополиту 40 гривен, а во опитемию вложити.

21. Аще ли кто с животиною блуд створить, митрополиту 12 гривен, а во опитемии и в казни.

22. Аще свекор с снохою блудить, митрополиту 40 гривен, а опитемию приимуть по закону.

23. Аще кто з двема сестрами в блуд впадеть, митрополиту 12 гривен.

24. Аще кто с падчерицею блудить, митрополиту 12 гривен.

25. Аще деверь с ятровию впадеть, митрополиту 12 гривен.

26. Аще кто с мачехою в блуд впадеть, митрополиту 12 гривен.

27. Аще два брата с единою женою, митрополиту 30 гривен, а женку поняти в дом церковный.

28. Аще отец с дочерию впадетъ в блуд, митрополиту 40 гривен, а опитемию примуть по закону.

29. Аще девка не въехощеть замуж, то отец и мати силою дадять. А что девка учинить над собою, то отец и мати митрополиту в вине.

30. Аще кто зоветь чюжую жену блядию, а будетъ боярская жена великих бояр, за сором 5 гривен золота, а митрополиту 5 гривен золота, а князь казнить; а будетъ меньших бояр – 3 гривны золота, а митрополиту рубль; оже будетъ городских людей – 3 гривны золота, а митрополиту рубль; селенце – би резан, а митрополиту 3 гривны.

31. Аще кто пострижеть кому голову или бороду, митрополиту 12 гривен, а князь казнить.

32. Аще муж иметь красти конопле или лен и всякое жито, митрополиту 12 гривен. Тако же и женка.

33. Аще муж крадетъ белья порты, или портища, или полотны, и митрополиту 3 гривны, а тако же и женка.

34. Аще кто иметь красти сватебное и сгородное – все митрополиту.

35. Про девку сыр краявши, за сором ей 3 гривны, а что потеряно, тое заплатити, а митрополиту 6 гривен, а князь казнить.

36. Аще жена мужа крадетъ и обличити ю, митрополиту 3 гривны, а муж казнить ю, и про то не разлучити.

37. Аще кто клетъ крадетъ, тако же творить.

38. Аще жена будетъ чародеица, наузница, или волхва, или зелейница, муж, доличив, казнить ю, а не лишиться.

39. Аще мужа два бьетася женьскы, любо одереть, любо укусить, митрополиту 12 гривен.

40. Аще жена бьеть мужа, митрополиту 3 гривны.

41. И жене две бьетася, митрополиту 6 гривен на виноватой.

42. Аще который муж бьеть жену, за сором ей по закону, а митрополиту 6 гривен.

43. Аще ли сын биеть отца или матеръ, да казнять его волостельскою казнию, а митрополиту в дом церковный такой отрок.

44. Иже чернецъ или черница впадетъ в блуд, тех судити митрополиту.

45. Тако же или поп, или попадаи, или проскурница, а впадутъ в блуд, тех судити митрополиту опроче миру, а въ что их осудить, волен.

46. Аще поп, или чернец, или черница упиеться без времени, митрополиту в вине.

47. Аще кто что поганое съясть по своей воли, или кобылину, или медведицу, или ино что отреченое, митрополиту в вине и в казни.

48. Иже поп дети крестить в чюжем уезде иного попа, развей мужа или при болезни, а что створить крещеньское не во своем уезде, митрополиту в вине.

49. С некрещеным, ни иноязычником, или от нашего языка будеть с некрещеным, ведая ясть и пиеть, митрополиту в вине.

50. Аще кто с отлученым ясть и пиеть, да будеть сам отлучен.

51. Аще кто с бесерменкою или с жидовкою блуд створить, а не лишиться – церкви отлучиться и христьян, а митрополиту 12 гривен.

52. Аще чернец или черница [рос] стрижаются, митрополиту 40.

53. А сими винами разлучити мужа с женою.

1) А се первая вина. Услышить жена от иных людей, что думати на царя или на князя, а мужу своему не скажеть, а опосли обличиться разлучити.

2) А се вторая вина, оже муж застанеть свою жену с любодеем или учинить на ню послухы и исправу, разлучити.

3) А се 3-я вина, аще подумаеть жена на своего мужа или залимем, или инеми людьми, или иметь что ведати мужа еа хотять убити, а мужу своему не скажеть, а опосле объявиться, и разлучити и.

4) А се 4-я вина, еще без мужня слова иметь с чюжими людьми ходити, или пити, или ясти, или опроче муже своего спати, потом объявиться, разлучити и.

5) А се 5-я вина, оже иметь опроче мужа ходити по игрищам, или в дни, или в нощи, а не послушати иметь, розлучити и.

6) А се 6-я вина, оже жена на мужа наведеть тати, велить покрасти, или сама покрадеть, или товар, или церковь покрадши, инем подаеть, про то разлучити.

54. А что ся дееть в монастырьских делах, в церковных, в самех монастырех, да не вступаеться князь, ни волостель безатщина приидеть к волостелю мирополюю.

55. Аще кто устав мой и уставление мое порушить, или сынове мои, или внуци мои, или правнуци мои, или от рода моего кто, или от рода боярьского бояр моих, а вступають в суд митрополит, что есмь дал митрополиту церковный суды, епискупом, по правилом святых отец, судивше, казнити по закону.

56. А хто иметь судити, станеть съ мною на страшнем суде перед богом, и да будет не нем клятва святых отец 300 и 18, иже в Никии и всех святых. Аминь.

Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т. 1: Законодательство Древней Руси. / под общ. ред. О. И. Чистякова. Москва : Юридическая литература, 1984. С. 189-193.

**Плано Карніні про утиски татарських завойовників
над підкореними народами (1245-1247 рр.)
(Уривок)**

...Вони ні з ким не укладають миру, виключаючи тих, які підкоряться їм; бо, як сказано вище, мають від Чингіс-хана наказ підкорити собі всі народи, коли можна. І ось чого вони від них вимагають: ходити з ними, коли їм завгодно, на війну проти всіх і давати десятину від усього – як з людей, так і з речей. Відрахувавши десять, беруть одного. Те саме роблять і з дівчатами, яких відводять на свою землю і тримають їх для послуг. Решту, переписавши, признають за звичаєм. Але, коли мають над ними повну владу, то ніколи не виконують даних обіцянок, а вишукують всілякі способи, щоб порушити їх. Коли я був на Русі, присланий був, як казали, від Куіншкана і Батия сарацин, і цей начальник в кожній людині, що мала трьох синів, брав одного. Чоловіків, що не мали дружин, вели з собою; це саме робили і з жінками, в яких не було законних чоловіків. Жебраків, які шукали собі засобів до існування жебрацтвом, також забирали. Решту ж, за їх звичаєм, переписавши, наказували, щоб кожний, як малий, так і великий, навіть немовля одноденне, бідний і багатий, давав данину, а саме: по шкурі білого ведмедя, чорного бобра, забула (соболя) і якогось чорного звірка, що живе в землі в норах, який я не знаю, як зветься по-латині, а по-німецьки називається він ільтіс, а по-польськи і по-руськи дохон, і по одній шкурі чорної лисиці. Хто не заплатить цієї данини, того відводять до татар, де він лишається в рабстві. Так само посилають вони за володільцями земель, наказуючи їм з'явитись до себе негайно; коли ж ті приїжджають, то їм не віддають ніякої належної шани, а поводяться з ними, наче з підлими людьми; вони змушені давати великі подарунки воеводам, їх жінкам, чиновникам, тисячникам і сотникам; усі татари взагалі, і навіть слуги їх,

з великою надокучливістю просять у них подарунків, і не тільки в них, а й у послів, від них присланих. Інших же шукають нагоди вбити, як то зробили з Михайлом та іншими. З іншими поводяться ласкаво і дозволяють їм від'їжджати додому, а інших страчують напоями чи отрутою. Наміри ж їх полягають у тому, щоб самим володіти землею, а тому вишукують засобів винищувати благородних людей. Від тих же, кому дозволяють від'їжджати, вимагають синів чи братів, яких уже ніколи від себе не випускають, як то зробили з сином Ярослава і якогось герцога Аланського, і з багатьма іншими. А коли помре батько чи брат або спадкоємець, то сина чи брата ніколи не відпускають, а, навпаки, усю маєтність забирають собі, як то було при нас з одним солангом. В землях тих володільців, яким дозволяють повертатись, ставлять вони своїх баскаків, волі яких повинні коритись як герцоги, так і взагалі всі. Якщо ж жителі якогось міста чи землі, не роблять того, що вони хочуть, то баскаки ці оповіщають, що вони невірні татарам, і так руйнують це місто або цю землю і вбивають жителів сильною рукою татар, які за наказом правителя цієї землі приходять несподівано і раптом на них кидаються, – так сталося з одним містом, коли ми були в Татарській землі.

Хрестоматія з історії Української РСР. У 3-х т. Том I. Київ : Радянська школа, 1959. С. 94-95.

Питання для самоконтролю

1. Назвіть основні теорії походження Давньоруської держави.
2. Які причини та передумови утворення Давньоруської держави?
3. Періодизація історії Київської держави та їх характеристика.
4. Охарактеризуйте договори Русі з Візантією 907, 911 років.
5. Реформи великої княгині Ольги.
6. Реформи великого київського князя Володимира Великого.
7. Які суспільні верстви належали до категорії вільних, залежних та напівзалежних?
8. Які джерела права Давньоруської держави?
9. Покажіть відмінності двірсько-вотчинної системи організації управління від чисельної.
10. Які види злочинів та покарання за них характерні для періоду, що вивчається?

ТЕСТ

1. Об'єднання Південної і Північно-Західної Русі у Давньоруську державу сталося в період князювання:

- а) Аскольда;
- б) Ольги;
- в) Олега;
- г) Володимира Великого.

2. Володимир Святославич (Великий) був Київським князем у:

- а) 912-944 рр.;
- б) 980-1015 рр.;
- в) 882-912 рр.;
- г) 1019-1054 рр.

3. Ярослав Мудрий був великим Київським князем у:

- а) 1014-1052 рр.;
- б) 1019-1054 рр.;
- в) 1013-1125 рр.;
- г) 1125-1132 рр.

4. Що таке верв?

- а) сільські збори;
- б) сільська територіальна община;
- в) кругова порука в сільській общині;
- г) плата за оренду землі.

5. Княгиня Ольга здійснила реформу:

- а) податкову;
- б) релігійну;
- в) судову;
- г) військову.

6. Що таке кормчество?

- а) утримання урядовців та місцевої адміністрації за рахунок поборів з населення;
- б) утримання селянської сім'ї тільки за рахунок сільської общини;
- в) прибуток від селянського господарства;
- г) оплата податків у князівську казну.

7. Система управління, за якою князівські слуги згодом перетворилися на державних урядовців:

- а) вотчинна;
- б) намісницька;
- в) десяткова;
- г) двірцево-вотчинна.

8. Як називали на Русі XI-XII ст. князівські з'їзди?

- а) снеми;
- б) ізгої;
- в) магістрат;
- г) екзархи.

9. Яка категорія населення не сплачувала податків?

- а) смерди;
- б) бояри;
- в) міщани;
- г) купці.

10. До правління Ярослава Мудрого князівську владу спадкував:

- а) старший за віком з династії Рюриковичів;
- б) молодший син Великого князя;
- в) дружина Великого князя;
- г) митрополит Київський.

11. Вищий законодавчий орган на Русі у X-XI ст. – це:

- а) боярська дума;
- б) князь;
- в) церковна рада;
- г) віче.

12. Хто належав до нижчої категорії вільних людей?

- а) закупи;
- б) рядовичі;
- в) смерди;
- г) холопи.

13. Хто належав до групи напіввільних людей?

- а) закупи;

- б) міщани;
- в) холопи;
- г) смерди.

14. Що таке віра в Київській державі?

- а) податок;
- б) сільські збори;
- в) штраф;
- г) плата за користування землею.

15. Що таке татьба в Київській державі?

- а) образа;
- б) розбій;
- в) вбивство;
- г) нанесення тілесних ушкоджень.

16. Потік і пограбування за «Руською Правдою» – це:

- а) вигнання злочинця з общини з конфіскацією майна;
- б) вид слідства з подальшим затриманням злочинця;
- в) рішення суду, за яким карається вся община;
- г) розбійний напад на боярські володіння.

17. Що таке «урок» за «Руською Правдою»?

- а) грошова компенсація потерпілому за понесені збитки;
- б) штраф у розмірі від 1 до 12 гривень;
- в) штраф за нанесення каліцтв та тяжких тілесних ушкоджень;
- г) вигнання злочинця з общини з конфіскацією майна.

18. Що таке «продажа» за «Руською Правдою»?

- а) грошова компенсація потерпілому за понесені збитки;
- б) штраф у розмірі від 1 до 12 гривень;
- в) штраф за нанесення каліцтв та тяжких тілесних ушкоджень;
- г) вигнання злочинця з общини з конфіскацією майна.

19. Яка вища міра покарання застосовувалася судом общини?

- а) смертна кара;
- б) кровна помста;
- в) вигнання з общини;
- г) штраф.

20. У чию власність переходило майно вигнаного з общини смерда за «Руською Правдою»?

- а) князю;
- б) потерпілому;
- в) общині;
- г) родичам вигнанця.

21. Який суд розглядав сімейно-шлюбні суперечки?

- а) князівський;
- б) общинний;
- в) суд посадників або тіунів;
- г) церковний.

22. Як називалися свідки, які надавали в суді інформацію про підозрюваного?

- а) заклики;
- б) видоки;
- в) волостелі;
- г) послухи.

23. Як у «Руській Правді» називався злочин?

- а) образа;
- б) заклик;
- в) звод;
- г) жереб.

24. Хто міг бути суб'єктом злочину?

- а) тільки вільні люди;
- б) напіввільні;
- в) невольні люди;
- г) всі без винятку.

25. Визначте зайве серед судових доказів:

- а) власне дізнання;
- б) заклик;
- в) свідчення послухів і видоків;
- г) «суд божий» (ордалії).

ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ ПЕРІОДУ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Семінарське заняття № 2: Державно-правовий розвиток українських земель у литовсько-польську добу

Навчальна мета заняття: сформувати цілісне уявлення про держави, які існували на теренах України у XIV – першій половині XVII ст., а також про державно-правовий розвиток та правове регулювання суспільних відносин у цих державах, з'ясувати значення правової спадщини даного періоду для подальшого державно-правового розвитку України.

Навчальні питання:

1. Становище українських земель у складі Великого Князівства Литовського.
2. Люблінська унія 1569 року та її наслідки.
3. Загальна характеристика джерел права Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої. Кримінальне право.
4. Запорозька Січ та її устрій.

Теми рефератів:

1. Вплив Руської Правди на формування джерел права Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої.
2. Кревська унія 1385 р.: передумови, зміст та значення.
3. Магдебурзьке право в Україні.
4. Джерела права генуезьких колоній Північного Причорномор'я.
5. Основні риси права Кримського ханства.
6. Устава на волюки 1557 р.: зміст та значення.
7. Особливості судочинства в копних судах у XIV – першій половині XVII ст.
8. Злочини проти держави (за матеріалами III Литовського статуту).

Методичні вказівки:

Висвітлюючи перше питання необхідно пригадати історію включення українських земель до складу Литовського князівства, яке наприкінці XII-на початку XIII століть перетворилося на досить міцну державу і поступово почало розширювати свої кордони спочатку за рахунок нинішніх білоруських земель, а починаючи з 40-х рр. XIV ст. і українських. Першою до складу Литви за часів князя Гедиміна увійшла Волинь. Протягом 50-х – 60-х рр. XIV ст. до Великого Князівства Литовського було приєднано землі Чернігово-Сіверщини, Київщини, Переяславщини та Поділля. З приєднанням руських земель територія Литовського князівства збільшилася на 80%. Майже 90% населення проживало на приєднаних землях. Отож, на початку XV ст. остаточно склалася держава, до якої входили території нинішньої Литви, Білорусі, більшої частини України і частини західних земель Російської Федерації (Калужька, Смоленська, Орловська, Тульська області). Варто показати розбіжності у наукових оцінках характеру цього приєднання та пояснити чому більшість дослідників вважають, що це була по-суті колонізація. Потрібно звернути увагу на фактори, що сприяли поширенню влади Литви на землі колишньої Київської держави. Варто пригадати, що на руські землі претендували – Польща, Угорщина, Молдова і Золота Орда.

Роздроблена Русь, яка до того ж була знекровлена татаро-монгольськими нападами, була не спроможна протидіяти іноземним втручанням. Слід пояснити, чому приєднання до Литви населення сприймало в цілому спокійно. Задля цього необхідно проаналізувати політику, яку проводила Литва на колонізованих землях. Показати, що по-перше, руські землі у складі Великого Князівства Литовського зберігали свою автономію, а на місцях залишалися старі органи влади; по-друге, православ'я фактично стало державною релігією (литовські князі, які до того були язичниками, приймали православну віру); по-третє, давньоруська мова не зазнала утисків, більше того стала основною мовою спілкування в державі; по-четверте, були збережені звичаї, традиції, культура та місцеві порядки. Варто простежити еволюцію державного ладу Великого Князівства Литовського та звернути увагу на те, що у XIII- до кінця XIV ст. верховну владу представляв увесь князівський рід. Державні рішення приймалися на сходах – князівських з'їздах, так званих «старих думках». В цей період влада великого князя поширювалася лише на влас-

ну вотчину – Віленське князівство. В інших землях влада належала удільним князям – членам «старих дум». У XV ст. влада великого князя значно посилюється. Ліквідуються удільні князівства, місцевих князів змінюють намісники. Законодавча влада зосереджується в руках великого князя. У 1413 році була створена Державна рада, як дорадчий орган при великому князеві. З часом вона стала називатися Пани-рада, яка поступово починає відігравати все більш помітну роль в житті держави. З кінця XV-сер. XVI ст. повноваження Пани-ради розширюються (привілеї 1492 та 1506 років): вона отримала право видавати закони; разом з великим князем вирішувати питання зовнішньої політики; великий князь не міг без згоди Ради змінювати чи скасовувати її постанови щодо внутрішньої політики; князь зобов'язувався не переслідувати членів Пани-ради; не мав права змінювати чи карати урядовців не порадившись із Радою; великий князь не мав права витратити кошти або вивозити їх за кордон без відома Ради тощо. Пани-рада значно обмежила владу великого князя на користь аристократії. З часом вплив Пани-ради зменшується в міру зростання значення сейму та шляхти. Литовський статут 1566 року закріплює перевагу за сеймом у формуванні державної політики. Варто показати, що зі зближенням Литви та Польщі ліквідується автономія руських земель, які перетворюються на воєводства у складі Великого князівства Литовського. Всього на теренах України в різні роки було утворено 8 воєводств (Руське, Подільське, Белзьке, Київське, Брацлавське, Волинське, Холмське, Чернігівське). На чолі воєводства перебував воєвода. Йому належала військова, виконавча та судова влада у воєводстві, він очолював місцеву адміністрацію – уряд. Необхідно охарактеризувати етапи зближення Литви і Польщі. Задля цього слід проаналізувати Кревську (1385 р.), Городельську (1413 р.) і Люблінську (1569 р.) унії та показати, які мали місце зміни у правовому статусі українських земель. Опрацювання Литовських статутів (1529 р., 1566 р., 1588 р.) допоможе більш повно охарактеризувати не лише державний лад, а і суспільний устрій Великого Князівства Литовського та показати його особливості.

Розглядаючи друге питання варто відзначити, що водночас з литовською колонізацією відбувалося і польське вторгнення в українські землі. Після смерті останнього князя об'єднаного Галицько-Волинського князівства Юрія II Болеслава у 1340 році польський король Казимір III розпочав активні дії щодо загарбання українських територій. Першим об'єктом польської експансії стала Галичина,

яка остаточно була приєднана до Польщі у 1387 р. Цього ж року Казимір III захопив Холмщину, наступного – Белзьку землю. Варто зазначити, що крім Литви і Польщі на українські землі претендували – Угорщина, Молдавія, Туреччина та Московське царство. Проте, з кінця XIV ст. впродовж наступних майже двох століть долю українців визначав політичний курс Литви і Польщі, спрямований на обопільне зближення. Цей курс був зумовлений як внутрішньополітичними, так і зовнішньополітичними чинниками, серед яких основними були – спільна загроза від агресивного Тевтонського та Лівонського орденів, а також від Московської держави, яка, спираючись на ідеологію «Москва – третій Рим», активно проводила політику «збирання руських земель». У 1569 році Литва і Польща склали між собою унію, яка була ухвалена на Любленському сеймі. Необхідно проаналізувати умови унії, зокрема, звернути увагу, що вона юридично оформила об'єднання Литви і Польщі в одну державу – Річ Посполиту з єдиним королем, єдиною грошовою і податковою системами, зовнішньою політикою тощо. Говорячи про наслідки Люблінської унії слід акцентувати на тих змінах, які відбулися на українських землях та дати їм належну правову оцінку.

Розкриваючи третє питання, варто назвати основні джерела права Великого Князівства Литовського, Королівства Польського та Речі Посполитої. Головну увагу при цьому необхідно приділити характеристиці Литовських статутів, які посідали особливе місце. В основу першого Статуту 1529 р. були покладені норми, напрацьовані адміністративною і судовою практикою на литовських та руських землях. Його нормами юридично закріплювалися основи суспільного та державного ладу, правове становище населення, порядок утворення, склад та повноваження деяких органів державного управління. Потрібно звернути увагу на відмінності наступних Статутів 1566 та 1588 років. Характеризуючи кримінальне право варто більш детально зупинитися на Новому Статуті 1588 р., де були диференційовані об'єкти і суб'єкти злочинів (на відміну від Старого Статуту 1529 р., де зазначалося, що бідні й багаті за один і той самий злочин мають відповідати за одними і тими самими нормами). Кримінальна відповідальність наставала з 16 років (у попередніх редакціях Статутів – з 14 років). Запроваджувалося поняття особи, недієздатної у зв'язку з психічним захворюванням.

Ознайомлюючись із пам'ятками права, варто визначити систему злочинів. Так, за Новим Статутом злочини поділялися на: державні (проти короля, місцевих органів влади, зрада тощо); про-

ти релігії і церкви (чаклунство, перехід християнина в іншу віру тощо); проти особи; майнові злочини. Покарання розглядалося як об'єктивна необхідність віддати належне за скоєні злочини. Система покарань за Новим Статутом мала такий вигляд: смертна кара призначалася залежно від важкості злочинів. Зазвичай за перші три види злочинів вона здійснювалася шляхом повішення, саджання на кіл, спалення, втоплення, четвертування, обезглавлення, забивання камінням; тілесні покарання – побиття палицями, різками, відрізання вух, язика, відсікання руки тощо; ув'язнення застосовувалося на термін від шести тижнів до одного року та шести тижнів. Насамкінець, варто охарактеризувати судовий устрій та процес, який мав, як правило, звинувачувально-змагальний характер, але вже частіше, порівняно з Київською державою, застосовувалися його інквізиційні форми.

При відповіді на четверте питання потрібно зосередити увагу на причинах та передумовах виникнення українського козацтва. Варто пригадати, що козацтво було не однорідним. Науковцями воно умовно поділяється на три групи: реєстрове, порубіжне (городське) та запорізьке. Слід проаналізувати соціальні джерела та засади формування Запорозької Січі та охарактеризувати правове становище січового товариства. Необхідно пояснити особливості адміністративно-територіального поділу Січі та специфіку формування і функціонування системи органів військово-адміністративної влади. Логічно буде дослідити правову систему Запорозької Січі й розглянути особливості козацького судочинства.

Література

Основна:

1. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. О. М. Бандурки. МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Майдан, 2018. 616 с.
2. Історія держави та права України: підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 448 с.
3. Історія держави і права України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. Т. 1. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина]. Київ : Ін Юре, 2000. 648 с.
4. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підручник. Київ : Ін юре, 2007. 624 с.

5. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України : навч. посіб. : Рекомендовано МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 382 с.

Допоміжна:

1. Бандурка О. М. Тисячоліття злочинності в Україні : монографія. Харків : Золота миля, 2015. 640 с.
2. Бедрій М. М. Копні суди на українських землях у XIV-XVIII ст.: історико-правове дослідження : монографія. Львів : Галицький друкар, 2014. 264 с.
3. Бершадский С. А. Литовский статут и польские конституции. Историко-юридическое исследование. СПб. : Типография М.М. Стасюлевича, 1893. 114 с.
4. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
5. Бойко І. Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387-565 рр.) : монографія. Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 344 с.
6. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349-1569 рр.) : монографія. Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 628 с.
7. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX-XX ст.): навч. посібник. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. 408 с.
8. Бондарук Т. І. Принцип рівності як правоутворюючий фактор у Великому князівстві Литовському (за Литовськими статутами). *Альманах права*. 2013. №4. С. 114-117.
9. Борисенко С. Звичаєве право Литовсько-Руської держави на початку XVI ст. *Збірник соціально-економічного відділу УАН*. Київ, 1928. Вип. 3. 334 с.
10. Гурбик А. О. Копні суди на українських землях у XIV-XVI ст. *Українській історичний журнал*. 1990. № 10. С. 110-116.
11. Законодательные акты Великого княжества Литовского XV-XVI вв. / Сост. : Яковкин И. И. Ленинград : Соцэкгиз, 1936. 155 с.
12. Захарченко П.П. Історія держави і права України: Підручник. Київ : Атіка, 2004. 368 с.
13. Кобилецький М. Магдебургське право як джерело кодифікації українського права (XVIII-початок XIX ст.). *Вроцлавсько-львівський юридичний збірник*. 2011. № 2. С. 252-287.
14. Кобилецький М. Правовий статус жінки за магдебургським правом *Вісник Львівського університету*. Серія юридична : зб. наук. праць. 2013. Вип. 58. С. 55-61.

15. Ковальова С. Г. Суб'єкти правовідносин у литовсько-русько-му праві XIV-XV ст. *Правова держава* : щорічник наук. праць / редкол.: Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) та ін., Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2011. Вип. 22. С. 114-119.
16. Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 200 с.
17. Лаппо И. И. Литовский Статут 1588 года : в 2-х т. Т. 1. Каунас, 1934. 473 с.
18. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2002. 464 с.
19. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2003. 560 с.
20. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 1. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004. 672 с.
21. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004. 568 с.
22. Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI-початок XVII ст.). Одеса : Інтерпрінт, 2010. 210 с.
23. Стецюк Б. Р. Особливості процесуального права Великого князівства Литовського на українських землях (друга половина XIV-друга половина XVI століть). *Право і безпека*. 2012. № 3. С. 74-78.

Першоджерела:

Хроніст Ян з Чарнкова про боротьбу між Литвою і Польщею за спадщину Галицько-Волинської держави (середина – друга половина XIV ст.)

...Року Божого 1339 померла згадана королева пані Анна, а наступного року, коли Болеслав, син мазовецького князя Тройдена, одноставно обраний русинами князем і паном, був знищений з допомогою отрути, бо прагнув змінити їхнє право на віру, Любарт,

син литовського князя Гедиміна, зайняв це Руське князівство, до котрого потім року Божого 1349 король Казимир вступив з потужним військом і цілком опанував ним, разом з усіма містами і замками; Любарту ж він з власної доброї волі відступив тільки єдине місто Луцьк з його повітом.

Після повернення [Казимира] з тріумфом до Кракова, де він був прекрасно прийнятий кліром та народом, сталося так, що через підступ диявола якийсь Марцін Баричка, вікарій краківської кафедри, був несправедливо оскаржений перед королем людьми з оточення короля. В день св. Луки його було ув'язнено, а наступної ночі втоплено в річці Віслі без жодної підстави, цілком невинного. З цього моменту всі успіхи покинули короля, котрий раніше щасливо тріумфував над ворогами. З цього моменту литовські князі неодноразово нападали на Руське князівство, на міста Володимир і Львів, гроди і села пустошили, обертаячи в попіл та попелище найукріпленіші замки, особливо Володимир, Белз, Берестя та інші, менші, цілком завоювали, спустошили більшу частину землі луковської, сандомирської, радомської, незлічену кількість християнських людей запровадили до неволі. На жаль! Скільки разів литвини з поляками в якійсь битві сходилися, завжди поляки з допущення Божого були переможені. Після багатьох поразок та спустошень король Казимир, бачачи, що не може опертися литвинам, бо ті постійно уникали генеральної битви з ним і, як жорстокі вовки, по-зłodійськи спустошували землю, а потім тікали зі здобиччю, уклав з ними угоду, на підставі якої уступив їм місто і землю володимирські, собі ж залишив правом зверхньої власності Львівську землю з усіма замками, містами і селами.

Нарешті, щиро жаліючи і каючись за цей, такий великий злочин, згаданий король послав послів до Римської курії і добився собі розгрішення, а задану покуту покірно виконав...

У році 1366 король Казимир, зібравши значну кількість війська, потужно вступив на Русь, де під його владу піддався белзький князь Юрій, але, як пізніше виявилось, нещиро. Король же, завоювавши Володимирську землю, яку тримав Любарт, з усіма її замками, цілком її, за винятком замку Холм, який він віддав князю Юрію, віддав князеві Олександрові, племіннику Ольгерда і Кейстута, найвірнішому з усіх князів. Князь Олександр тримав цю землю аж до смерті короля, вірно йому служачи. Року Божого 1368 литовський князь Кейстут з іншими литвинами пограбував Пултуськ і спалив

у ньому замок з великою кількістю людей, котрих не міг взяти до неволі, інших же людей забрав з собою у вічну неволю.

Мицик Ю. Відомості про Україну XIV ст. в хроніці Яна з Чарнкова. Магістеріум. Вип. 17: Історичні студії. Київ, 2004. С. 94.

Опис Великого князівства Литовського в «Хроніці європейської Сарматії» О. Іваньні

Велике князівство Литовське розташоване при руському кордоні, що належить до Великого князівства Московського. Із заходу воно має Підляшшя, Мазовію, Польщу та Пруссію, які на півночі прилягають до Литви та Жмуди, а на півдні – до волинських та подільських країв. Це князівство дуже велике, включає багато князівств, держав та провінцій з різними назвами. За часів великого князя литовського Вітовта його кордони сягали від Чорного моря (Еихупу) і Херсонесу Таврійського аж до заток Балтійського та Курляндського морів, до інфляндських та пруських берегів. Усе це князівство поділяється, як і Польща, на воеводства, повіти та провінції, в котрих шляхта проводить [окремі] партикулярні та земські суди. А ці повіти та воеводства можуть вважатися князівствами, бо колись було багато князів. Кожне воеводство має свій прапор, з яким іде на війну. Цей же герб використовують всі провінції та повіти, котрі знаходяться у цьому воеводстві, тільки власне воеводства мають найбільший прапор з двома кінцями, а повітовий прапор має зазвичай тільки один.

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 115.

Підтвердження грамотою Казимира III статуту, ухваленого львівською міською адміністрацією (1360 р., грудня 28)

...Повідомляємо усім, які дану [грамоту] читатимуть, що райці та присяжні [лавники] нашого міста Львова за нашою волею та спеціальною нашою згодою вирішили триматися та дотримуватися [такої] ухвали. Якщо будь-хто після складання угоди вчинить

злочин, то протягом одного року та одного дня від вступу або в'їзду до міста, в якому він цей злочин вчинив, повинен бути вигнаний. Також, якщо хтось підступно витягне меча або ножа чи легковажно вихопиться [з мечем або ножем], хай буде покараний карою у половину фертона. Якщо ж це трапиться в присутності двох чи одного присяжного [лавника] або іншого поважного чоловіка, навіть не присяжного [лавника], тоді хай буде покараний карою одним фертоном. Крім того, якщо хтось із присяжних [лавників], прийшовши до тих, що сваряться, наказав і доручив їм помиритися, а ті не схотіли цього зробити, тоді таку саму кару в один фертон хай стягнуть. Також, якщо під час пожежі або коли несподівано спалахне вогонь і будинок якогось міщанина вищезгаданого міста буде зруйнований або пошкоджений, міщани-сусіди, що живуть в цій частині [міста] і кварталі, куди також вогонь може сягнути, повинні допомогти та надати підтримку при відновленні та відбудові цього пошкодженого будинку. Також, якщо хтось списом, рогатиною, балістою, луком або якоюсь іншою зброєю в захисті когось доведе справу до суду та незгоди, хай буде покараний попередньою карою, а саме – одним фертоном, для відновлення і покращення міста. І якщо хтось буде просити війта або райців, або будь-яку особу про [зменшення] кари, накладеної на порушників цього статуту, то має бути покараний тією ж карою, якою карають порушників. Нарешті, кожна пані та жінка після смерті свого чоловіка повинна і зобов'язана поділити все рухоме та нерухоме майно порівну з родичами і близькими [кривними] свого чоловіка, незалежно від статі...

Привілеї міста Львова (XIV–XVIII ст.). Львів, 1998. С. 32-33;

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 118-119.

Кревська унія між Великим князівством Литовським та Королівством Польським (1385 р.)

(Витяги)

Ми, Ягайло, з Божої ласки великий князь литовський, пан та дідич Русі, подаємо до відома усім, кого це стосується ...

А насамперед повідали, що достойний князь Ягайло, великий князь литовський і т. д., відправив урочисте посольство до панів зем'ян, Польщі, а потім – також до її королівської високоності. ...

Посли ж бо його, князь Борис і староста віленський Ганко тій же пані королеві Угорщини таким чином справу виклали і казали: «Позаяк численні цісарі, королі та князі розмаїті з тим же великим князем литовським прагнули, зичили собі й раді були б увійти у довічні зв'язки спорідненості, а що Бог Всемогутній, [то] зберіг для особи тієї ж найяснішої королеви. Отож, найясніша пані, нехай високість ваша прийме до такого високо спасенного зв'язку того ж пана Ягайла, великого князя, за сина, а найяснішу княжну Ядвігу, дочку вашу найдорожчу, королеву Польщі, нехай пошлюбить він законною дружиною. А гадаємо, що з того була б хвала Божа, душ спасіння, людям честь і зміцнення держави»...

Для справи тієї підтвердження, для певності й забезпечення той же Ягайло, великий князь, присягає всі скарби свої скласти і віддати на відшкодування втрат обох держав, як Польщі, так і Литви. І то лише коли згадана пані королева Угорщини дочку свою Ядвігу, королевою польською наречену, віддасть йому в дружини. Так само обіцяє той же Ягайло, великий князь, що дасть і готівкою запевнить грошову умову, укладену для за поруки поміж згаданою панею королевою Угорщини – з одного, а князем Австрії – з іншого боку, а саме двісті тисяч флоринів. Також той самий великий князь Ягайло присягається і зобов'язується усілякі загарбані землі та втрати Польського Королівства, відірвані будь-чийми руками і зайняті, повернути власними зусиллями і коштом. Також той самий Ягайло, великий князь, обіцяє всім християнам, а особливо людям обох статей, спійманим у Польському краї та звичаєм воєнним узятим у полон, повернути їхню первісну свободу – так, щоб кожен із них, без різниці статі, пішов, куди забажає з волі його.

Відтак згаданий тут князь Ягайло присягає також краї свої – Литву і Русь – навек прилучити до Корони Польського Королівства...

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 119-120.

Городельський привілей (1413 р.) (Витяги)

1. Насамперед, у той час, коли з допомогою животворного духа, сприйнявши світло католицької віри, послали ми корону королівства Польського, то для збільшення християнської віри, доброго

становища і користі земель наших Литви, їх самих з землями і володіннями, їм підпорядкованими і з ними зв'язаними, названому королівству нашому Польському присвоїли, інкорпоровали, сполучили, об'єднали, приєднали, союзом зв'язали, за згодою одностайною нашою і інших братів наших і всіх панів, шляхтичів і бояр тієї ж землі Литовської з волі і згоди. Проте, бажаючи названі вище землі литовські, ради ворожих нападів і підступів хрестоносців і тих, що до них приєднуються, і всяких інших ворогів, які прагнуть розорити названі землі литовські і королівство Польське і руйнування їх замишляють, у певності, безпеці і кращому догляді зберегти і про постійну для них користь подбати: ті ж самі землі, як і завжди, в повному пануванні, на праві чистому й мішаному, досі держали і держимо від предків наших по праву народження, як державці законні, з волі, схвалення і згоди панів, шляхтичів і бояр, в назване королівство Польське знову інкорпоруємо, впроваджуємо, присвоюємо, сполучаємо, приєднуємо, союзом зв'язуємо і назавжди скріплюємо, визначаючи їх самих з усіма їх володіннями, землями, панствами, князівствами, волостями, маєтками, і на всякому праві, чистому і мішаному, завжди бути єдиними безповоротно і непорушно з короною королівства Польського.

2. Також усі церкви і весь клір названих вище земель Литви, як соборні, монастирські, парафіяльні, общинні, віденські та інші у тих [землях] споруджені і які будуть споруджені, засновані, в усіх їх свободах, імунітетах, привілеях, винятках і звичаях загальних зберігають, згідно з звичаєм королівства Польського.

3. Пани [і] також бояри-шляхта земель наших, названих вище, дареннями, привілеями і пожалуваннями, ним нами дарованими, даними, приділеними, тільки католики і римської церкви підвладні і кому герби пожалувані, господарюють, володіють і користуються, як пани і шляхта королівства Польського своїми володіють і користуються.

4. Також пани і шляхтичі, названі вище, своїми вотчинами [батьківськими маєтками] на рівному праві володіють, як пани королівства Польського своїми звичайно [як прийнято] володіють і пожалуваннями нашими, на які мають грамоти, від нас діючі і затверджені твердістю вічної сили, подібним чином будуть володіти і мати вільну змогу їх продавати, міняти, відчужувати, дарувати і на користь свою повертати, однак, з нашої згоди, особливо для кожного випадку даного, як для їх відчуження, обміну або даріння

перед нами або нашими урядовцями, за звичаями королівства Польського, буде визначено...

8. ...Шляхтичі королівства Польського своїм королям звикли держати і служити, про що пани, бояри і знать земель Литовських, вищеназвані, присягою [клятвою] уже нам поручилися, як ясніше в грамотах їх, у яких вони з панами королівства Польського взаємно погодилися, міститься. Однаковим чином, під клятвою вірності і під [страхом] позбавлення своїх маєтків, ніяким князям або панам, або іншим, якого б не було стану людям, бажаючим протистояти землям королівства Польського, ні порадою, ні благосприянням, ні допомогою не будуть служити і допомагати.

9. ...Урядником призначаються тільки католицької віри і підвладні святій римській церкві. Також і всі постійні уряди земські, які є посади, каштелянства, жалуються тільки сповідникам християнської [католицької] віри і до ради нашої допускаються і в ній присутні, коли обговорюються питання про благо держави, бо часто різниця у вірах приводить до різниці в умах [думках], і виявляються через це відомими такі рішення, яким належить у таємниці бути збереженими...

10. До цього ще додається, що названі вище пани і шляхтичі Литви після смерті Олександра Вітовта, теперішнього князя, нікого не будуть мати або обирати великим князем і господарем Литви, як тільки кого король польський і його наступники, порадившись з прелатами і панами Польщі і земель Литви, вважатимуть за необхідне обрати, поставити, помістити. Однаково також прелати, пани і шляхтичі королівства Польського, коли король польський помре без дітей і законних спадкоємців, не повинні обирати собі короля і державця без відома і ради нашої, тобто великого князя Олександра, панів і шляхтичів названих вище земель Литви, за силою і змістом попередніх грамот. Зверх того, названими вище свободами, привілеями і милостями тільки ті пани і шляхтичі землі Литовської можуть володіти і користуватися, яким зброя і герби шляхтичів королівства Польського пожалувані, і шанувателі християнської релігії, римській церкві підвладні, не схизматики або інші невіруючі.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. I: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. Київ : Радянська школа, 1959. С. 119-120.

**З додатку до Іпатського літопису
про боротьбу між литовськими князями
за зверхність над українськими землями
(30-ті рр. XV ст.)**

Король Ягайло, будучи в Києві, дав привілей волинським громадянам, щоб їм у вірі ніхто насильства не чинив, церквам православним не пакостив і до своєї віри їх не примушував. Свидригайло вигнаний був з князівства Литовського і посадив король Ягайло на його місце Жигмонта Кейстутовича, Вітовтового брата, а Свидригайла руські князі посадили на князівство Київське, і Смоленське, і Вітебське і ін. Свидригайло ж, як неспокійний, не переставав війни [вести] з навколишніми з Литвою... Свидригайло, князь литовський, неспокійний, привів татар на Литву і Польщу. Але татари, прийшовши, дізнались про великі сили Польщі і Литви, і через це не пішли на Литву і в Польщу, а тільки українську землю пограбували і спустошили, навколо Києва і Чернігова, вогнем і мечем, без числа християн у полон повели...

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 124.

**Статут короля Владислава Ягайла
(1433 р., січня 9)
(Витяг)**

...Крім цього, обіцяємо і запевняємо, що жодного осілого зем'янина за будь-яку кривду чи вину не ув'язнимо чи ув'язнити не дамо, ані судового вироку не робитимемо, аж поки це в суді не буде справедливо доведено; і до рук наших, або наших старост, через суддів тих земель, в яких цей зем'янин перебуває; цей же, хто буде зловлений при крадіжці або публічній кривді (такій як підпал, вбивство, зґвалтування, спустошення сіл та військовий розбій), якщо себе не бажатиме зобов'язати заставою або порученням, також великими шкодами або злочинами, принаймні з винятком, що ми жодних дібр чи посесій не приймемо, доки не буде в суді суддями або нашими можновладцями визнаний винним. Далі обіцяємо всім зем'янам, з добрами та володіннями, що границь оскаржувати і порушувати не будемо. Далі обіцяємо: що

всі землі нашого Польського Королівства, навіть землі Русі включаючи, за виключенням, однак, податку з вівса (з якого нам до кінця нашого життя єдина Русь відатиме) до одного права і одного спільного закону всіх земель приводимо і приводитимемо, приєднуємо і поєднуватимемо змістом цієї грамоти. Далі звертаємо увагу, щоб згадані мешканці нашого Королівства та ті, що перебувають в нашій королівській ласці, привілеї ці, нами та нашими попередниками надані, ніколи не порушували; ці наші привілеї, наших попередників, королів, князів, законних і правдивих володарів Польського Королівства до попереднього стану повертаємо, поновлюємо і в присутності свідків документом затверджуємо, ратифікуємо і проголошуємо, і надаємо правної сили навечно. Далі якщо ці зем'яни, або якінебудь інші мешканці Польського Королівства згадані, судового розслідування перед вирішенням суперечки в суді стосовно будь-якої справи бажатимуть; їх від нашої кари, суддів і підсудків, воевод і каштелянів звільняємо. Далі обіцяємо, що жодних кар, понад ті, що будуть в суді нами призначені, не вимагатимемо, тільки тих, які нами, або нашими старостами, або урядниками визначені, згідно з нашою умовою змінюємо. Далі всі мешканці Куявської і Добжинської земель зі звиклого податку, як нам платити при звичаєні, тільки до десяти років нам відповідати зобов'язані, потім від цього податку будуть звільнені і виключені. Далі земські писарі, на уряд писаря висунуті, завжди в єдиному суді, а не в інших, або підписками, заступниками засідатимуть, де відповідно зможуть, іншим личить мати заступників, яких можновладці, судді земель, на цьому уряді матимуть, і щодо заступників зобов'язуються, що тідобре ім'я матимуть, і згаданими можновладцями та суддями до цього уряду будуть затверджені; інші від нас продовжуватимуть урядування, інші жителями та більшими землевласниками є призначені. Жодна ж незначна причина, ані труднощі, не можуть виправдати відсутності писаря. Для засвідчення цієї грамоти печатка нашого маєстату є підвішена.

**Грамота великого князя литовського
Сигізмунда Кейстутовича
про підтвердження прав і привілеїв князям і боярам
(1434 р., травня 6)
(Витяги)**

...князям і боярам, як литовським, так і руським, названих земель наших Литви і Русі жалуємо, з ласки нашої щедрості, дозволяємо і надаємо незворотно на віки таке:

§ 1. По-перше, за доносом або за таємним звинуваченням з боку будь-кого, чи за необгрунтованою підозрою ми не будемо переслідувати чи карати названих князів чи бояр, доки вони не будуть звинувачені в публічному суді, відповідно до законів, яких дотримуються в Литовській землі.

§ 2. Далі всі названі князі і бояри та їхні законні діти хай володіють всіма спадковими володіннями на рівних правах, як звичайно володіють у інших краях християнських, і хай вільно їх продають, обмінюють, дарують, відчужують і розпоряджаються ними за своєю доброю волею, як самі вважатимуть вигіднішим, але з тією умовою, щоб перед нами чи нашими посадовими особами здійснювали записи про відчуження, обмін, продаж чи дарування...

§ 5. Всі разом і кожен зокрема селяни і піддані названих князів і бояр земель наших вільні і звільнені від усіх податків, всякої данини і податку, який називається дяло, що зазвичай сплачували з давніх часів.

§ 6. Однак за згаданими князями, боярами і їх підданими зберігаємо [обов'язок] при нас і наших спадкоємцях будувати і відбудовувати ті замки і військові дороги, до яких вони прикріплені віддавна, їхнім коштом, без чого не можуть бути в доброму стані наші землі; від інших робіт на наші замки підданих згаданих князів і бояр повністю звільняємо.

§ 7. Окрім того, погоджуємося і дозволяємо, щоб князі і бояри руські носили і користувалися гербами і знаками шляхетства так само, як литовські, але мають зачислятися вони до названих знаків через посередництво литовців після отримання згоди від братів за генеалогією із Королівства Польського.

§ 8. Нарешті, всі грамоти, привілеї і милості, даровані церквам, князям і боярам земель наших на будь-яких умовах, правилах і винятках вищеназваним нашим братом і дозволені згідно з правом

патронату, цим нашим привілеєм ми знову відновлюємо, підтверджуємо, схвалюємо, зміцнюємо, зберігаючи їх силу навіки...

*Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко
Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2011. С. 54-56.*

**Судебник короля Казимира Ягайловича,
даний Литві (1468, лютого 29)
(Витяги)**

Казимиръ, Божьею милостью король Полскый, великый князь Литовскый и Рускый, княжа Пруское, и Жомоитскый и иныхъ, чинимъ знаменито симъ нашимъ листомъ, кто на нь посмотритъ, или чтучи услышитъ, ижъ мы съ князьми и съ паны радою нашею великого князьства Литовскаго и съ всимъ посполствомъ согдавши, урядили есмо такъ:

Што съ лицомъ приведуть татя, будетъ ли мочи чимъ платити, ино заплатити истину; пакъ ли чего у дому не будетъ, а будетъ ли то жона ведала зъ детми ужо изрослыми, ино жоною и детми заплатити, а самого на шибениц; а што будутъ малый дети, ниже семи годовъ, тыи въ томъ невинни. А пакъ ли злодей не имети будетъ чимъ платити, ино и лица у дворъ не имагъ, воротити истыцю, у кого украдено, и просоки²⁰ половину верънути; а злодея на обещение, а просока по старому.

А въ кого будетъ украдено, а што судьи присудятъ: ино прво заплатити истыцю, а потомъ осподарь татя того вину свою бери.

А коли выдадутъ жону, а любо дети татиныи, а у колце судьи скажють, а потомъ возмогутъ ли ся выкупити, а любо осподарь ихъ усхочетъ выкупити: и они могутъ ся выкупити. А будетъ ли въ дому статковъ татя того, и онъ домовыми статки плати: оли жъ бы не было чимъ платити изъ дому, ино жоною и детми платити, какъ у верху писано.

А коли бы злодей што у кого укралъ, а и где украдено, а тамъ его ухватятъ съ лицомъ, а онъ у домъ не принеслъ, жона и дети того не поживали: злодей терпи, а жона и дети и домъ ихъ невинень.

²⁰ Просока (від сок, сочити, сочіння) – один з видів судової платні, винагорода за сочіння, тобто, за свідчення проти кого-небудь. Соком називалася особа, яка давала потерпілому відомості про того, ким була заподіяна шкода, або допомагала напасти на слід зловмисника.

А коли злодей изъ дому вышелъ, а украдетъ што и потеряеть, а любо што изьесть, а кроме жоны и детей: ино домовыми статкы, што того татя влостное, заплатити, а жона и дети, и статкы женни отъ того порожни.

А коли чій человекъ у злодейство упадетъ, а будетъ осподарь его тое ведалъ, а любо и съ нимъ уделъ имель, а будетъ на то доводъ: и тотъ такъ терьпи, какъ который злодей.

А который будетъ лежъни держати у своемъ дому тайно, а суседемъ околицы не оповедаеть, а въ томъ часу што у кого изгынеть, а будетъ на то доводъ, ижъ лежъни дръжалъ: ино дати тому рокъ²¹, и другій, и третій, ижъ бы того лежъня поставиль, ли съ себе извелъ; а пакъ ли на рокъ на последній не поставитъ, заплати жъ, а того ищи; а нашошь къ праву поставити: не дей исправляется, а то уже заплачено.

А коли бы нашъ человекъ вину далъ князьскому или паньскому, или боярьскому человеку, а въ которомъ повете, подъ нашимъ наместничьствомъ или тивуньствомъ: ино нашему наместнику, а любо тивуну, обослати, ижъбы нашему человеку стало ся право; а пакъ ли усхочеть на обчій судъ, ино ихъ на обчій судъ пуститъ и рокъ дати.

А будутъ ли на нашомъ человеце князьскыи или паньскыи, или боярскыи люди чога искати: ино тому судъ и право передъ нашими наместьники и тивуны, который отъ насъ где што дръжитъ; а нашимъ урядникомъ дати право на обе стороне.

А которому человеку князьскому или паньскому, или боярьскому до князьскыхъ и до паньскыхъ или до боярьскыхъ людей дело: ино хто ищеть на комъ, ехати ему искати правомъ предъ осподаремъ его; а не уделаетъ ли права, ино обчій судъ, рокъ положивъ со obu сторонъ, а тогды уделати и справедливость. Пакъ ли будетъ некоторый отводити, ино намъ дати децького²²; а не пригодиться насъ въ великомъ князьстве Литовьскомъ, ино воеводамъ нашимъ мощно дати децького.

А коли злодея выдадутъ ись права, а чимъ его възвелятъ, казнити по его деломъ. А кому татя выдадутъ, а тотъ не възсочеть его казнити, а усхочеть на немъ заплату побрати, а его пустити, а любо его собе въ неволю възяти, а на то будетъ доводъ: тотъ уже ись права выступаеть, и намъ и съ паны радою нашою великого князьства

²¹ Рок – строк явки до суду.

²² Децький (діцький) – посада при великокнязівській центральній і місцевій адміністрації, існувала з давньоруських часів. Цей урядник брав участь у судовому процесі, до його функцій входила доставка сторін до суду і здійснення майнових стягнень за судовим рішенням

Литовського о томъ погадавъ, какъ его казнити, а и сказнити его, чого будетъ достоинъ. А надъ злодеемъ милости не на добе.

А кто украдетъ выше полукопья, а любо корову, того узвесити.

А который впервые украдетъ, а дотоль будетъ не крадиваль: ино за первую татбу виною его казнити; аже будетъ ниже полтины домовы речи краль, домовыми жъ речьми платити; а будетъ выше полтины краль, хотя бъ пакъ первое укралъ, ино его обесити.

А который хотя первое укралъ, а коньская татба, коня укралъ, а съ лицомъ приведуть: того узвесити.

А коли татя приведуть, а на кого сокъ усочить, а домучатся татбы²³, а будетъ перво того крадиваль и кому плачиваль, а околица то будетъ ведала: и безъ лица обесити.

А пакъ ли сокъ усочить на кого, а лица не будетъ, а перво будетъ укралъ, и околица будетъ перво злодейства на него не ведала, а будетъ никому не плачиваль: ино ему платити татбу истыцю и вину; а смертною раною его не казнити.

А коли татъ дасться на муку, а зеліе знаа, а знатники будуть добрыи на него, сокъ усочить, а будетъ первой того крадиваль, а любо мучиванъ, а и съведомо то будетъ околици: ино того зелейника²⁴ хотя не домучатся, ино его обесити.

А коли чїи паробькы²⁵ украдуть што у кого, а пакъ у семь листу верху писано, какъ за которую татбу казнити: коли первое украдетъ, ино его не вешати, а заплатити бондою²⁶ его; а не будетъ бонды, ино осподарь его за него заплатитъ, а паробка сказнити и пробити; а коли иметь часто красти после того, а выше полукопья, ино паробка узвесити.

А тако жъ кому будетъ до кого какое дело, будетъ земное дело, ино ездокы побрати; а будутъ иньи который дела, ино судьи побрати, а искати правомъ; а порубовъ и наездовъ не надобе, никомуже чинити. А который бы сами собою порубы делали, а любо наезды чинили: ино, кому сталася кривда, тотъ и маеть ся намъ жаловати; а пакъ ли не пригодиться насъ у великомъ князьстве Литовскомъ,

²³ Домучатся татбы – встановити факт злочину шляхом тортур. Тортури, як і ордалії в Київській Русі, були не покаранням, а способом отримання судових доказів. У Судебнику не вказані ні знаряддя, ні різновид тортур, але такі деталі були вироблені самою судовою практикою й добре відомі катам, тому не потребували уточнення у законодавчих актах.

²⁴ Знавець зілля.

²⁵ Невільники.

²⁶ Бонда – особисте рухоме майно невільника.

и онъ имаеть паномъ раде нашей жаловати; и паномъ воеводамъ нашимъ по того послати и велети предъ собою мощно поставити, а и досмотрети: будетъ ли то такъ чинилъ, а всадити его у казнь и держати до нашего щастного пріеханія: бо тотъ ись права земьского выступилъ²⁷ а надъ право сягнулъ, какъ у верху писано. Мы, пакъ, снемься съ паны радюю нашою великого князьства Литовьского, осмотримъ того, какою казнью того казнити.

А коли бы два мели ся правовать, а возмутъ себе ездоки и судьи: ино учинити имъ рокъ, а дати ведомо за чотыри недели, штобы ся оба-два зготовили къ тому року, передъ тыи судьи; судьямъ же и ездокомъ тамъ выехати на реченое мечьцо. А который бы изъ двутыхъ сутяжаевъ не выехалъ, тотъ безъ суда виновать; а который выехалъ, того оправити въ томъ, чого будетъ искати: нижъ коли бы пригодилася наша, а любо земьскаа служба, а любо болеть: тымъ того не истратить.

А коли бы кто коня, а любо клячю знашоль блудящую, или иньи который речи изнайдесть, ино оповедати околици: не изнайдесть ли ся истецъ до трехъ дней, ино повести на королевский дворъ, по давному, да переемъ²⁸ свой возми; а пакъ ли который што утаить, а въсхочеть себе покорыствовать, а будетъ на то доводъ: тотъ такый злодей, какъ который.

А который будетъ люди выводити, а любо челядь неволную, а ухватятъ съ лицомъ: того на шибеницю, а изнайдесть ли ся сокъ, ино тому право: какъ у семь листу верху писано, по тому его судити.

А такожь, где который мосты мощивали за дядю нашего, за великого князя Витовта, и за великого князя Жикгимонта, тутъ бы й ныне каждый свои мостьници замостили и заделали, какъ надобе; а штобы не мешкали, сего жъ лета уделали. А на чіей делници щькода ся станеть, конь ся образить, ногу изломить: тому платити. А пакъ ли который не заделають своихъ делницъ сего лета, а исплошаться: тотъ ись права выступилъ, на томъ намъ вины десять рублевъ.

Про тожь, какъ у семь нашомъ листу выписано, по тому бы есте рядили, а ись того не выступали.

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2011. С. 61-62.

²⁷ «Из права земьского выступил» – тобто вчинив злочин. У праві XV ст. не було сформульоване поняття злочину, однак для позначення протиправного діяння вживався вислів «виступ з права».

²⁸ Винагорода, яка виплачувалася тому, хто знайшов худобу або річ.

**Ліквідація литовським урядом місцевої князівської влади
у Київському князівстві.**

Виступ киян проти воєводи Гаштовта (1471 р.)

(Фрагмент з літопису)

...Року 1471. Упокоївся Семен Оленькович, князь київський. Після його смерті Казимир, король польський, бажаючи, щоб перестало існувати князівство Київське, не посадив уже там Симонового сина Мартина, а посадив воєводу з Литви Мартина Гаштовта, ляха, якого не хотіли кияни прийняти не тільки тому, що він не був князем, а більше тому, що він був ляхом; одначе, будучи примушені, погодилися. І з цього часу в Києві перестали бути князі, а замість князів стали воєводи...

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. 1: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. / Упоряд. О. Бевзо та ін. Київ : Радянська школа, 1959. С. 116-117.

Статут короля Яна Ольбрахта 1496 р.

(Витяг)

Про місце старостинських судів і чотири статті судіння.

Потім для використання у всіх староствах: доки як личить залишені на місцях уряди старости звиклі, в яких суд відбуватися має, від часу до часу трибунали свої суди на місці цих урядів призначатимуть, це проголошуємо і встановлюємо, що самі старости земель і повітів судитимуть не в інших місцях, а власне в старостві, статей однак чотирьох дотримуючись, які в привілеях записані.

Про старостинські суди, як довго вони відбуватимуться.

Далі суди відбуватимуться протягом шести тижнів, якими особисто завідуватимуть, і те, як часто назначатимуть, забезпечуватиме шляхетський суд, який засідає в цьому старостві на місці, і справи та суд розділяти вміє, що роблять під опікою староства, якій карі підлягають і кожного разу, як тільки приватна справа недоступна судам буде, за винятком того, що стосується небезпеки або діяльності держави або наших інтересів стосуватиметься.

Про уневажнення старостинських судів.

І в жоден спосіб, якщо щось понад чотири статті або в інші терміни і в інших місцях незвиклих судитимуть, це бажаємо і наказуємо уневажнити і стерти.

Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 3: Документи і матеріали. V ст. до н.е. – 1774 р. Київ : Ніка-Центр, 2009. С. 122-123.

**Свідчення Густинського літопису
про зародження українського козацтва**

У рік 7024 [1516]. ... Жигмонт, король польський, прагнучи до миру з Москвою, просив кесаря німецького, аби той помирих його з князем московським. Та чи помиришся із гордим і впертим?

Отож король почав готуватися до війни і послав до Миндикерея, царя татарського, аби той пішов із ним на Москву; та той, лукавий бувши, і од короля, і од князя дари брав і обом помагати обіцяв. Король же, не покладаючи віри на сього пса, помислив, що коли той схоче шкодити своїми загонами в нашій землі, то треба буде нашим одстрашити їх із неї, тож сповістив своїх, аби стереглися татарів: усією-бо силою міг татарин піти в його землю.

... Так ото і сотворив окаянний Миндикерей: послав чотирьох цариків із сорока тисячами татарів; і положилися при Бузьку, а загопи по Волині і Поділля розпустили, скрізь огнем і мечем пустошачи землю; самих тільки людей одвів у полон до п'ятдесяти тисяч; що вже казати про товар та все інше. Зібралися на них наші, але не важилися проти такого множення виступити.

...У той-то лихий рік і почалися на Україні козаки, що про них – про те, звідки і як початок свій мають – дещо скажемо...

У рік же вищесказаний, коли король мірявся силою з Москвою, а Миндикирей полонив землю нашу, як про те вище мовилося, послав Жигмонт-король посла до Миндикерея, кажучи:

– Нащо, мир маючи зо мною, полонив мою землю?

Миндикирей же одповів:

– Не з моєї волі се безчинці сотворили, не зміг я їх утримати. Жигмонт король, хотячи сміхом на сміх оддячити, послав Прецлава Лянцкорунського на Україну збирати люд і так само татарах пакостити.

Той же, зібравши охотників кілька сот, пішов із ними аж під Білогород і там забрав множество товару, і коней, і овець татарських і турецьких, та й повернувся назад. Татари ж бо і турки, зібравшись, гналися за ними і настигли їх аж під Очаковом, біля Овидова озера, і билися з ними; та наші поразили їх і з великим добитком та в доброму здоров'ї повернулися.

І по тім війнолюбивий наш народ, засмакувавши собі із добичі, наставив собі старійшину з-посеред себе, на ймення Козака; од нього ж бо і самі по тім козаками нареклися; і почали самі часто в Татарську землю ходити і звідти багаті добитки приносити. День же одо дня примножалося їх, так що з часом намножилося. І навіть досі не перестають вони пакості творити татарам і туркам. А старійшину обирають з-посеред себе, мужа хороброго і смисленого, за своїм давнім обичаєм; живуть же повсігди на Запорозжжі. Рибу ловлять, її без солі на сонці сушать. А на зиму розходяться кожний у свій город. Тільки кілька сот зоставляють на курені стерегти стрільби і човнів. А на літо знову збираються.

Отак-то початок свій прийняли...

Українська література XVII ст. Київ : Наукова думка, 1987. С. 164-166.

Статут Великого Князівства Литовського 1529 р. (Витяги)

(Раздел первый)

1. Великий князь обязується никого не наказывать по заочному оговору, даже если бы дело касалось оскорбления достоинства его величества. А если бы. кто-либо необоснованно обвинял другого, то сам должен понести такое же наказание.

Во-первых, названным выше прелатам, княжатам, панам хоруговным, шляхтичам и городам названных земель Великого княжества Литовского, Русского, Жемайтского и иных мы пожаловали, что ни по чьему явному или тайному оговору, несправедливому подозрению, тех княжат и панов хоруговных, шляхтичей и мещан мы не будем наказывать каким-либо денежным штрафом, смертной казнью или тюрьмой, или конфискацией имения, но лишь после того как истец и ответчик лично предстали перед судом и посредством явного разбирательства в соответствии с установлениями христианского права окончательно была бы доказана их

вина, то только после суда и такого доказательства вины, согласно обычаю христианских прав, они должны быть приговорены и наказаны в соответствии с тяжестью их преступлений.

Также если бы кто оговором обвинил кого-нибудь и обвиняемый должен был бы подвергнуться бесчестью или смертной казни, или конфискации имения, или какому-либо другому наказанию, тогда тот, кто оговорит другого, но не представит доказательств, сам должен понести такое наказание.

2. Об оскорблении великокняжеского достоинства, выразившемся в том, если бы кто-нибудь убежал в неприятельскую землю.

Если бы кто-нибудь из наших подданных убежал из нашего государства в землю наших неприятелей, тот лишается своей чести, а его имение наследственное, выслуженное и купленное не переходит ни к детям, ни к родственникам, а только к нам, великому князю.

3. Если кто у кого купит или возьмет в залог имение, а тот потом убежит в неприятельскую землю.

Если тот человек до совершения этого преступного деяния, находясь еще в нашем государстве, продаст или отдаст в залог кому-нибудь какое-либо имение, а приобретший не знал бы такого его замысла и присягнет об этом, то он может спокойно владеть купленным или взятым в залог имением, но если бы он не хотел присягнуть, то теряет свое собственное имение, а также и то, которое купил и взял в залог от него.

4. Если бы отец, покинув детей, или кто-нибудь из их родственников убежал в неприятельскую землю.

Также постановляем: если бы отец, покинув детей, убежал в неприятельскую землю и оставил их вместо себя и они не были бы выделены, то такое имение переходит к нам, великому князю, потому что за преступление их собственного отца они уже лишились права на имение, хотя бы и были несовершеннолетними.

Если бы также какой-либо родной брат или дядя, или кто-либо из рода бежал в неприятельскую землю, то его доля имения таким же образом переходит к нам, великому князю, и поэтому никто из родственников права на нее не имеет.

А также если бы даже собственный сын был отделен от отца и убежал в неприятельскую землю, то его доля имения не переходит ни к отцу, ни к братьям, а только к нам, великому князю.

Но если бы сыновья были отделены от своего отца, а отец убежал бы, а они о намерении своего отца не знали и могли бы

доказать это своими единоличными присягами, тогда они своей доли имени не теряют, а только отцовская доля переходит к нам, великому князю.

Таким же образом и братья, если они были выделены и один брат убежал бы, а они о том не знали и его не снаряжали и могли бы это доказать единоличными присягами, тогда они своих долей не теряют, но только доля того брата, который убежал, переходит к нам, великому князю.

5. Как должен быть наказан тот, кто поддельвал бы великокняжеские листы или печати.

Если бы кто-либо поддельвал наши листы или печати или заведомо пользовался поддельными, такой поддельватель должен быть сожжен на костре.

Как должен быть наказан тот, кто оскорбил великокняжеского владника или посланца.

Также если бы над нашим земским владником или посланцем при выполнении ими нашего земского поручения кто-либо из наших подданных совершил насилие, ранил его или побил, тот должен быть приговорен к смертной казни, как если бы оскорбил наше великокняжеское достоинство.

7. Никто ни за кого не должен нести наказание, но каждый сам за себя.

Также никто не должен быть наказан и приговорен за чей бы то ни было проступок, а только тот, кто виновен. А поэтому в соответствии с христианскими законами никто не должен быть наказан, если его вина не будет установлена судом, то есть ни жена за преступление своего мужа, ни отец за преступление сына, ни сын за отца, а также никто из родственников, ни слуга за господина.

9. Все в Великом княжестве Литовском должны быть судимы по одному праву.

Также желаем и устанавливаем и на вечные времена должно быть сохранено, что все наши подданные, как бедные, так и богатые, какого бы сословия и положения они ни были, равно и одинаково должны быть судимы по этим писанным законам.

12. Если бы кто пренебрегал великокняжескими заповедными листами.

Также постановляем: если бы кто-либо судился с кем-нибудь за землю или за лова, или за луга, или за бортное дерево и если бы тот, кто проиграл дело, пренебрегая судебным решением, причинил ущерб этому своему соседу, завладев вопреки суду вышеупомянутым

имуществом, а пострадавший обратился бы к нам, великому князю, и получил лист под нашим великокняжеским закладом, чтобы нарушитель вопреки судебному решению более не захватывал этого, а он бы вопреки нашему великокняжескому закладу и тому судебному решению захватил, тогда следует с него полностью взыскать тот заклад и приказать возместить ущерб, а пострадавшего в соответствии с решением первого суда полностью ввести во владение. А в наше отсутствие наши паны радные должны таким же образом давать заклады и поступать так же.

13. Если бы кто выпустил из тюрьмы осужденного преступника или должника.

Бели бы кто по решению суда был посажен в нашу великокняжескую или какую-нибудь другую тюрьму за неуплату какой-либо суммы или по какому-либо другому обвинению, а тот, в чьи руки был передан этот виновный, по своей небрежности выпустил бы его из тюрьмы, то он должен сам уплатить эту сумму или возместить ущерб, за которые был посажен виновный и которые подтверждены надлежащими доказательствами истца, или же должен снова доставить выпущенного в суд в срок, установленный судом: если в нашем Великом княжестве, тогда в течение двенадцати недель, а если в чужой земле, тогда трижды по двенадцати недель.

15. Если бы кто при Казимире и Александре имел в держании что-либо и никто иной не предъявлял на то претензий.

Также постановляем княжатам, панятам, панам хоруговным и шляхтичам, что если бы кто-нибудь при короле Казимире беспрепятственно держал имения, людей и земли и при короле Александре никто не предъявлял на это обоснованных претензий, то, хотя бы он и не имел на то листов, должен беспрепятственно держать это и имеет полное право третью часть своего имения отдать, продать, подарить, и по своему усмотрению извлекать из него пользу. Однако продать, обменять, отдать и записать их должен так: лично явившись перед нами, великим князем, а в наше отсутствие – перед панами воеводами и маршалками нашими, земским и дворным, и старостами нашими, в каком повете кто из них будет, должен взять разрешение у них. А паны воеводы и маршалки, и наши старосты, каждый в своем повете, должны разрешать куплю и давать им свое письменное разрешение, а писарям своим не должны приказывать за письменные разрешения брать больше, а только по два гроша с человека, по грошу с десятки бочек земли, по грошу с десяти возов луга.

По письменным разрешениям панов воевод и маршалков, и наших старост каждый имеет право куплю свою держать так же, как и по нашим письменным разрешениям.

Что же касается нашего великокняжеского пожалования, то оно не может быть продано или отдано перед панами воеводами и маршалками, а только перед нами, великим князем с нашего великокняжеского согласия.

А если бы кто отдал другому или продал навечно сверх третьей части, тогда тот, кому отдано или продано, или подарено, получить не может, а ему должны быть возвращены деньги, которые за это даны. А если бы денег было дано сверх той суммы, что стоит третья часть, тот должен взять своих денег лишь столько, сколько стоит третья часть, а остаток денег теряет.

16. Две части имения можно отдать в залог за деньги, но только не продать навечно.

Также мы разрешили третью часть имения продать навечно. Однако если бы была необходимость в деньгах для нашей земской службы или хотя бы кто-либо доставал деньги для своей надобности, тогда он может заложить и те две части, но только за ту сумму, сколько бы стоили эти две части. Только никто не должен брать сверх этого и не может совсем отдалить от родственников.

А если бы и те две части хотел кому-либо отдать в залог, тогда не должен взять больше, только то, что будут стоить эти две части. Если же кто даст больше денег, чем стоят эти две части, тогда родственники не должны дать больше, а лишь столько, сколько стоят эти две части. А что будет неправильно дано сверх того, тот те деньги теряет.

17. Если бы кто кому что-нибудь отписал в завещании или листом и объявил об этом перед великим князем и панами родными, то это должно оставаться в силе вечно.

Устанавливаем также и допускаем по совету наших родных, что если бы кто, будучи в добром здоровье, лично предстал перед нашим величеством или перед каким-нибудь нашим владником того повета, в котором живет, и отписал кому-либо другому по завещанию или по записи третью часть своего имения наследственного по отцовской или материнской линии, а тот, кому это имение отписано, имел бы на то наше разрешение или разрешение нашего поветового владника, тогда такое завещание или листы должны иметь силу. А если бы кто отписал без нашего разрешения или без разрешения нашего поветового владника третью часть своего

имения, будучи больным, но имел бы достойных свидетелей, такой лист должен иметь силу. Однако после смерти завещателя тот лист для родственников должен быть подтвержден у нас, великого князя, или у панов радных.

18. Если бы кому что-либо было дано по листу, а он не пользовался бы этим листом и молчал десять лет.

Также устанавливаем, что каждый, кто кому-нибудь на что-либо дал лист или сделал запись при надлежащем свидетеле или перед врадником, а тот, кому записано, молчал в течение десяти лет и не пользовался записью, такие записи по истечении десятилетней давности не должны иметь никакой силы. Однако если бы кто в течение срока земской давности предъявил иск, а молчанием не утратил своего права, тогда он не теряет его по давности. Если же запись была сделана в пользу того, кто не достиг совершеннолетия, тогда на такого до его совершеннолетия действие давности не распространяется, а только от совершеннолетия. Совершеннолетие наступает для юноши в восемнадцать лет, а для девушки в пятнадцать лет.

А если бы кто находился в чужой земле, то и на него также давность не распространяется, но с того времени, как он вернется из чужой земли в свою, он не должен пропустить срока земской давности.

21. Если бы кто устанавливал новые мыта.

Также приказываем, чтобы ни один человек в нашем государстве, Великом княжестве Литовском, ни на дорогах, ни в городах, ни на мостах и на греблях, и на водах, ни на торгах в своих имения не смел придумывать новых мыт, ни устанавливать их, кроме тех, которые были установлены издавна, на что имелись бы грамоты наших предков, великих князей, или наши. А если бы кто-либо посмел устанавливать новые мыта, тот теряет то имение, в котором установил, и оно переходит к нам, великому князю.

22. Об освобождении людей от новых уплат и от подвод, и от работ, кроме издавна установившихся обычаев.

Желаем, чтобы все простые люди, подданные княжат и панов хоруговых, шляхтичей, бояр и мещан тех земель Великого княжества Литовского, были полностью освобождены от уплаты всякой дани и подати, называемой серебщизной, а также от дякол и от всех повинностей по перевозкам, которые называют подводами, от возки камня, дерева или дров для обжига кирпича и извести на наши замки, от кошения сена и от других неустановленных работ. Но хотим в неприкосновенности сохранить издавна установленные обычаи предоставления стацев на станах, издавна установленных,

мости старые поправлять и новые на старых местах строить, старые замки поправлять и там же на тех же старых местах выделенные им части снова застраивать, мосты новые строить, старые дороги исправлять и давать подводы гонцам нашим, где издавна их давали.

23. Если бы кто-либо возражал против великокняжеского приговора.

Если бы великий князь с панами радными что-либо рассмотрел и вынес свое великокняжеское решение, а кто бы противился этому великокняжескому приговору, тогда таковой, будь он высшего или низшего сословия, должен отсидеть в тюрьме шесть недель и, кроме того, должен дать в великокняжескую казну двенадцать рублей грошей.

24. Если бы кто-либо испросил себе то, что раньше было дано другому и записано в великокняжеском привилее, то по первому привилею должно остаться.

Также если бы кто-либо испросил что-нибудь, что прежде было дано другому, и выписал себе на то привилей, а у того бы, чье он испросил, раньше было записано в его привилее и подтверждено, и он этим в течение нескольких лет пользовался и имел в держании, тогда тот первый привилей, или лист, должен иметь силу, и получивший его должен держать то и пользоваться им в соответствии с первым привилеем и его подтверждением. А последний лист, или привилей, должен быть аннулирован.

Если бы также кто испросил что-либо и в листе то описано и подтверждено было, но в держании того не было в течение десяти лет, таковой потом уже претендовать на то не может, и его лист должен быть аннулирован.

Что же касается купли, то каждому везде, даже находясь в государстве нашем, Короне польской, мы должны подтверждать.

26. Проезжая по дорогам, никто не должен становиться на постой по великокняжеским дворам.

Также постановляем, что никто из наших подданных, проезжая по дорогам в нашем государстве, Великом княжестве Литовском, не должен становиться на постой в наших великокняжеских дворах и не должен брать с наших дворов никаких стацев для себя и для своих коней и ловить рыбу в наших садках. Но в тех дворах, которые находятся в пущах, могут останавливаться; однако никакого ущерба в тех наших дворах не должны нам причинять и поджогов не делать.

А если бы кто поступил вопреки этому нашему постановлению и в дворах наших становился на постой, стацею для себя и для своих коней брал, в наших садках рыбу ловил во время постоя во дворах, находящихся в пущах, причинил какой ущерб нашему двору, тот должен уплатить нам двенадцать рублей грошей и возместить весь ущерб.

*Об обороне земской
(Раздел второй)*

[1]. Каждый обязан нести военную службу.

Постановляем с согласия всех наших рад и всех подданных, что каждый князь и пан, и дворянин, и вдова, а также каждый сирота, достиг он совершеннолетия или нет, и всякий иной человек, достигший совершеннолетия и имеющий земское имение, когда возникнет необходимость, обязан с нами и нашими потомками или при наших гетманах нести военную службу и снаряжать на военную службу столько людей, сколько в то время будет признано нужным по земскому постановлению согласно числу людей, как отчичей, так и похожих, и с имения как наследственного, так и выслуженного и купленного, за исключением заложенного ему нашего имения, в соответствии с постановлением, которое на то время будет принято.

Если бы кто держал от нас в залоге наше имение, то он должен будет с наших людей снаряжать на военную службу пахолка, который должен быть на хорошем коне ценою не менее четырех коп грошей, и пахолки чтобы имел панцирь, забрало, меч, щит и копье с флажком.

А если какой-либо боярин или мещанин не имеет в своем имении столько людей, сколько будет указано в постановлении, тот должен сам ехать и служить соответственно ценности своего имения; а кто не имеет ни одного человека, тот должен сам ехать, как может или как будет предписано в нашей великокняжеской грамоте в случае срочной и неотложной необходимости. И на указанное место в срок, установленный нашими листами, должен явиться лично и пройти смотр, и записаться у нашего гетмана или у наших потомков на тот день, который будет нами или нашими гетманами для этого смотра и записи установлен и объявлен.

А если бы было несколько братьев неразделенных, тогда один из них, самый пригодный, с их совместного имения должен нести военную службу таким же образом, как постановлено выше.

Это военное постановление наши подданные должны выполнять в течение десяти лет; а по истечении десяти лет каждый должен нести военную службу в соответствии с наибольшими своими возможностями, как и перед этим служили.

Также желаем и постановляем, чтобы все мещане и наши подданные во время нападения врага с другими нашими земскими людьми несли военную службу или с нашего разрешения снаряжали людей на войну.

А если бы кто-либо из этих подданных, перечисленных выше, не явился на военную службу или, приехав в срок, не записался, а хотя и записался бы, но не дождался смотра или прошел смотр, но без разрешения гетмана уехал, тот имение свое теряет так же, как если бы военную службу не нес; а это будет по усмотрению великого князя.

[2] 1. Все обязаны становиться под своей поветовой хоругвью и проходить смотр.

Желаем также и строго приказываем, чтобы все наши подданные, обязанные нести военную службу, лично явились и проходили смотр не в каком-нибудь ином месте, а только под своей поветовой хоругвью того повета, в котором живут, кроме особого гетманского приказа. А если бы кто-либо из них нес службу у кого-нибудь из наших панов радных или у врадников, или также у кого-нибудь другого, тот должен будет свое место возле своего господина, которому служит, заместить кем-либо другим, не обязанным нести военную службу, а свое место под хоругвью как обязательное ни под каким видом не смел бы оставить и опоздать к нему под угрозой утраты своего имения.

А те из наших подданных, которые имеют в других поветах разные свои имения, должны стать со своим отрядом с имений, купленных, выслуженных, наследственных, и с имения жены в том повете, в котором находится его главное наследственное имение. А те княжеские и панские слуги, которые получили в держание от князей и панов имения, а другие имения взяли в залог у великого князя, когда возникнет необходимость, оставив своего господина, должны становиться возле хоругви того повета, в котором находятся взятые ими в залог у короля имения. А если бы кто-нибудь не хотел стать под хоругвью, к которой принадлежит взятое в залог имение, тогда тот теряет имение в пользу великого князя.

[3] 2. Духовные с взятого в залог имения обязаны лично нести великокняжескую службу.

Также если бы кто-нибудь из духовных держал взятое в залог имение, тогда с такого имения, согласно нашему постановлению, он будет обязан лично ехать на нашу великокняжескую и земскую службу. Если же кто-либо из духовных будет иметь родовое имение, тогда он будет обязан с родового имения снаряжать людей на нашу земскую службу, а вопрос о службе самих духовных лиц будет решаться по нашему великокняжескому усмотрению.

[14] 3. Каждый после смотра обязан нести службу с тем же отрядом при великом князе или при гетмане.

Также постановляем, что каждый наш подданный, прошедший смотр и перепись, как то предписано выше, с теми же конями и с тем же снаряжением, с которыми был на смотре при нас и при наших потомках, а также и при наших земских или других гетманах, назначенных на то нами или нашими потомками, должен будет нести военную службу на тех же конях; своих слуг и снаряжения, с которыми прошел смотр и перепись, не имеет права отсылать с войны до полного роспуска нашего войска. А если бы кто-нибудь из наших подданных посмел поступить вопреки этому нашему постановлению, если он землевладелец, тот теряет имение, как если бы не был на войне. А если бы кто совершил это, получив деньги, а землевладельцем не был, тот честь свою теряет, как если бы он сбежал с поля битвы.

При записи коня должна быть указана его масть; а его клеймо должно быть нарисовано в реестре.

Люди одного повета должны разбивать свои стоянки при хо-рунжем в одном месте, а порознь стоять не должны.

[5] 4. Если кто-либо по слабости здоровья не может нести военную службу, тот должен заявить об этом перед гетманом.

Если бы кто-либо действительно был слаб здоровьем и поэтому не пригоден к несению нашей земской службы и не имел бы тот слабый здоровьем сына, пригодного к военной службе, или его сын служил бы при великокняжеском дворе, или же был отделен от отца, то тогда такой слабый здоровьем должен поехать к нашему гетману и заявить о слабости своего здоровья. Если гетман признает, что этот слабый здоровьем из-за своей болезни не годен к несению земской службы, то должен на то время освободить его от службы, а тот слабый здоровьем будет обязан вместо себя с имения своего снарядить на войну своих слуг таким же образом, как указано выше, а наш земский гетман подтверждает это листами.

А если бы слабый здоровьем не мог поехать к нашему гетману, то должен уведомить владника, хорунжего и двух землян, которые должны перед гетманом своей честью и верой засвидетельствовать, что действительно слаб здоровьем.

Но если бы хорунжий сказал о ком-либо, что тот слаб здоровьем, а тот был бы здоров, и это было бы надлежащим образом доказано в суде, тогда тот хорунжий теряет свое собственное имение.

[6] 5. Если бы кто-либо имел сына, который мог бы нести земскую службу, то должен показать его гетману, чтобы установить, пригоден ли сын служить за отца.

Если бы кто-либо был здоров и имел сына, который от него не отделился и который не служит при нашем великокняжеском дворе, и будет ему более семнадцати лет, он может за отца на войну ехать; и должен сам с тем сыном ехать к нашему гетману. А если гетман увидит, что сын годен к военной службе, тогда сын должен нести военную службу за отца и с тем отрядом, как отец его должен был служить. Но если бы тот сын показался гетману не вполне годным, тогда отец сам должен на войну ехать.

[7] 6. Если бы кто-нибудь опоздал явиться в срок на военную службу и не приехал в назначенный срок без какой-либо уважительной причины.

Также постановляем: если бы кто-нибудь опоздал явиться на военную службу в установленный нами срок и не приехал к этому сроку без какой-либо уважительной причины, то таковых наши гетманы не должны вносить в свои реестры и не должны брать от них даров под угрозой лишения нашего благоволения, и не должны скрывать от нас таких нарушителей, чтобы они были наказаны в соответствии с нашим земским постановлением и впредь были более прилежны к нашей службе и защите государства.

А если бы гетман, пренебрегая нашим приказанием, таких непослушных в свои реестры вносил и некоторые потом ссылались бы на это, а нам или нашим подданным из-за этого пришлось понести ущерб от неприятеля, то весь ущерб этот будем взыскивать с самого гетмана.

[11] 10. Никто без ведома гетмана не должен уехать с войны.

Желаем также и постановляем, чтобы никто из обязанных нести военную службу без нашего ведома и особого разрешения нашего гетмана не смел бы уехать с войны до тех пор, пока все наше и рад наших войско не будет распущено; в противном случае такой теряет свое имение, как если бы не был на войне.

[12] 11. Кто бы в карауле был недостаточно бдительным.

Если бы кто-либо из наших подданных во время войны нами или нашим гетманом был послан в караул против нашего неприятеля и тот посланный по своей небрежности неприятеля не заметил, или на том месте, куда был послан, не стоял и уехал прочь, или, не дождавшись срока смены, уехал прочь, а от этого, нам или нашему войску от нашего неприятеля был нанесен ущерб как в людях, так и в военных конях, тогда таковой теряет имение и приговаривается к смертной казни. Это же наказание на наше великокняжеское усмотрение оставляем.

[14] 13. Будучи на военной службе, никто не должен наезжать на шляхетские дома и гумна.

Также постановляем: если бы какой-нибудь шляхтич, будучи на военной службе, напал на дом или на гумно другого шляхтича или, едучи на войну, грабил на дороге, и было бы доказано, что он грабил или причинил ущерб, тогда столько раз, сколько он будет нападать на дом или на гумна или грабить по дороге, за каждое нападение или грабеж по дороге он должен платить штраф за насилие.

[15] 14. Если бы кому на военной службе не хватило стацей для него самого и для его коней.

Если бы кому-нибудь на военной службе не хватило стацей для него самого и для его коней, тогда тот должен с гетманским вижем куда-нибудь поехать или пойти и взять нужные припасы для себя и коней и за это он должен уплатить в соответствии с постановлением. А дрова должны брать там, где будут стоять; но нельзя разбирать дома и жечь заборы, ловить рыбу в прудах и спускать пруды, вытаптывать и травить озимые и яровые. А если бы кто-либо причинил такой ущерб, таких пан гетман должен заковать в цепи, а, кроме того, виновный должен возместить причиненный ущерб и уплатить штраф за насилие.

А если бы кто-либо, находясь на войне, напал на другого, на обоз или на стоянку и ранил или ударил кого-нибудь, таковой как насильник карается смертью.

*О вольностях шляхты и о расширении
Великого княжества Литовского
(Раздел третий)*

1. Великий князь обязуется государство его милости Великое княжество Литовское и панов рад ни в чем не принижать.

Также если Господь Бог соблаговолит даровать нам иное государство или королевство, то мы не только ни в чем не принизим государство наше, Великое княжество Литовское, и наших радных, но будем охранять его от всякого поношения и унижения, как это делал славной памяти отец наш во время своего счастливого царствования.

3. Чужеземцам не должны быть жалованы держания и звания.

Также обязуемся и обещаем, что в наших землях того Великого княжества ни мы, ни наши потомки никому из чужестранцев не будем давать в собственность и в держание земель, замков, городов и каких-либо званий и чинов, но только местным уроженцам тех земель названного выше нашего Великого княжества.

4. Держания не должны отниматься по заочному обвинению.

Также державцы дворов наших и тивуны по заочному обвинению не должны нами лишаться своих должностей. Но если бы кто-нибудь из владников был обвинен перед нами как расточитель и причинивший вред двору нашему, то обе стороны должны лично явиться перед нами. После того как стороны будут выслушаны, виновный понесет заслуженное наказание. А без вины держания отнимать не будем.

5. Великий князь обязуется сохранять все старые постановления, а новые принимать с панами радой.

Также все, касающееся сохранения земских привилеев и обычаев, которые в тех привилеях, описаны, подтверждены и установлены, или постановления новых и увеличения их числа, что содействовало бы нашей и государства пользе, будем решать и выполнять только в духе старого времени, а также с ведома, совета и согласия наших рад Великого княжества Литовского.

6. Его милость великий князь обязуется сохранить в целости вольности княжат, панят, шляхтичей и мещан.

Обязуемся своим великокняжеским именем сохранить за всей шляхтой, княжатами, панами хоруговными и всеми простыми боярами, мещанами и их людьми свободы и вольности, данные им как нашими предками, так и нами.

7. Великий князь разрешает всем свободно выезжать из Великого княжества для обучения рыцарскому делу во всякие земли, кроме земель неприятельских.

Также соизволяем, чтобы указанные выше княжата и паны хоруговые, шляхтичи и бояре могли совершенно свободно выезжать из тех наших земель Великого княжества и иных для приискания

себе лучшей доли и обучения рыцарскому делу во всякие земли, кроме земель неприятелей наших. Однако в отсутствие выехавших, как и при них, наша служба с их имений не должна приостанавливаться, но должна выполняться для нас и наших потомков, сколько бы раз ни понадобилось в соответствии с земским постановлением.

Если бы уехал сын по рыцарскому делу, оставив отца, а отец умер, не оставив после себя опекуна над имением, тогда мы, великий князь, должны над теми именьями назначить опекуна, который бы выполнял земскую службу; неприехавшие сын или брат именья не теряют.

10. Простых людей великий князь не должен возвышать над шляхтичами.

Также мы не должны нешляхтичей возвышать над шляхтичами, а сохранять всех шляхтичей в их достоинстве.

11. О доказательстве шляхетства.

Также постановляем: если бы кто кому сказал, что тот не шляхтич, тогда тот, кто доказывает шляхетство, должен представить со стороны отца и матери двух шляхтичей, а те должны присягнуть.

Если бы его род прекратился, но он местный уроженец, тогда он должен поставить окрестных бояр-шляхту, которые бы знали, что он шляхтич. И те бояре, которых он поставит, должны вместе с ним присягнуть, что он по происхождению шляхтич.

А если бы какой-либо чужеземец был человеком приезжим, тогда он должен поехать в свою страну, откуда он, и там перед властями должен доказать своё шляхетство и привезти от властей листы с печатями, доказывая свое шляхетство. Но если бы с той страной, откуда он, была война, тогда он должен поставить двух шляхтичей с тех мест, откуда он, и те должны вместе с ним присягнуть, что он по происхождению шляхтич; этим он и докажет шляхетство.

14. О побоях, нанесенных шляхтичу, и о том, кто бил.

Если бы шляхтич побил шляхтича, тогда в соответствии с законом должен уплатить двенадцать рублей грошей. Если же на шляхтича поднимет руку, побьет его и окровавит простой крестьянин или мещанин, а шляхтич бы то доказал, тогда крестьянин или мещанин должен быть наказан только отсечением руки, а не чем иным, за исключением, если бы тот мещанин был радным. А если мещанин был бы радным и побил шляхтича, тогда также должен уплатить двенадцать рублей грошей, а руки не теряет.

15. Если бы шляхтич выслужил у пана или князя имение и хотел с этим имением уйти.

Если бы кто-нибудь из наших подданных у кого-либо из княжат или панят, или у кого иного выслужил недвижимое имущество и захотел уйти, то в соответствии с листами, на то ему данными, оставив имение своему господину или его потомкам, он сам и его потомки могут свободно уйти, куда хотят, за исключением того случая, если в данных ему листах было сказано, что он мог бы с этим имением служить, кому хочет.

И если бы кто такой лист хотел дать своему слуге, то должен, созвав посторонних людей достойных, дать его за своей печатью и за печатями и надлежащим свидетельством этих людей. Кроме того, этот пан лично или в письменной форме должен нас просить, чтобы мы ему это утвердили. Такой лист будет иметь силу.

Если бы после смерти того пана, от которого слуга за службу получил имение, дети того пана захотели делиться, а тот слуга во время раздела не заявил о полученном и листа не показал, или пан отданное слуге у нас нашим листом не подтвердил, то после раздела такой лист не должен иметь силы, потому что слуга о нем умолчал; и то имение отходит к наследнику, а слуга должен служить за имением тому, кому оно достанется по разделу. Если же не хотел бы ему служить, то должен отдать имение со всем тем, с чем ему было дано; а сам он свободно может уйти со всем своим движимым имуществом.

17. Тайные корчмы должны воеводами отбираться.

Также постановляем и приказываем воеводам, старостам и всем державцам нашим Великого княжества Литовского, чтобы они не допускали незаконно варить пиво в корчмах в неположенных местах, а особенно тем, кто не имел бы нашего пожалования по нашему листу или листу наших предков. А поэтому приказываем, чтобы каждый из вас такие корчмы отбирал независимо от того, принадлежат ли они духовным или светским, панам и всем вообще, и забирали все те сосуды, в которых варят пиво, и доставляли бы Их к нашему великокняжескому двору, потому что из-за существования таких корчм совершается много злодеяний, а также уменьшаются наши великокняжеские доходы, как и доходы тех, которые имеют пожалование по нашему листу.

О наследовании женщинами и о выдаче девушек замуж (Раздел четвертый)

1. О вдове, оставшейся на вдовьем столе, имеющей от мужа своего вено и взрослых детей.

Вдова, оставшаяся на вдовьем столе, имеющая от мужа своего вено и взрослых сыновей, должна остаться только при своем вене, а сыновья должны быть допущены ко всем отцовским имениям и имуществу и должны нести земскую службу. Если же она не имеет от мужа своего вена, то должна получить во всем равную со своими взрослыми детьми часть в ценностях и в имуществе, движимом и недвижимом.

2. О вдовах, которые не имеют детей.

Видя, что некоторые бездетные вдовы остаются на вдовьем столе, в результате чего происходит много вреда для государства, потому что не выполняется служба так, как бы следовало, а также и родственники теряют много имений, постановляем, как написано ниже: бездетная вдова, если она имеет от мужа своего вено, должна получить только свое вено, а все имения должны перейти к родственникам. Если же она не имеет от мужа своего вена, то должна остаться на третьей части, пока не выйдет замуж, а если замуж не выйдет, тогда должна оставаться на третьей части пожизненно, остальное имение должно перейти к родственникам, а те должны нести нашу великокняжескую службу.

3. Если бы какая-либо женщина была замужем и имела детей, а записанного мужем вена не имела.

Если бы какая-либо женщина была замужем, имела с мужем детей, а муж не записал бы ей вена и умер, то она, оставшись вдовой, должна получить равную со своими детьми часть от имений и имущества и на этой своей части должна оставаться пожизненно, если бы хотела быть вдовой; а дети не должны отбирать у нее эту часть. Если же она хотела бы выйти замуж, то должна свою часть оставить детям, а дети не будут обязаны дать ей венца.

4. О мачехе, которая будет иметь детей от двух мужей.

Таким же образом и мачеха, если она имела детей от второго мужа, то вместе со своими детьми от первого и второго мужей должна иметь равную часть во всех имениях и имуществе. Если бы мачеха не имела детей от второго мужа, то вместе с детьми от первого мужа должна получить равную часть в имении, а в имуществе детей части не должна иметь, за исключением того, что сама принесла с собой или что дал ей муж из движимых вещей по своей милости. И на этой части мачеха должна оставаться со своими детьми пожизненно, если бы не вышла замуж. Если же она вышла бы замуж, то эту часть должна оставить детям, а дети не будут обязаны дать ей венца, как не имеющей записанного мужем вена.

5. Если бы жена не имела детей, то она должна оставаться на вдовьем столе на третьей части пожизненно.

Также если бы жена не имела детей и оправы от мужа, то она должна оставаться только на третьей части имения, а две части должны отойти к родственникам. Она должна оставаться на третьей части пожизненно. После ее смерти и эта третья часть имения должна перейти к родственникам. А если бы она вышла замуж, то имение, которым пользовалась, должна оставить родственникам.

6. Жена с малыми детьми по смерти мужа должна оставаться на вдовьем столе до совершеннолетия детей. Если же будет плохо управлять имением, то родственники должны воспрепятствовать этому судом.

Также постановляем: если бы какой-либо человек, умирая или по завещанию, поручил своих детей и имение какому-нибудь приятелю своему, хотя бы и не родственнику, которому по праву родства не надлежит быть опекуном, то назначенный опекун должен осуществлять опеку над имением и детьми, а жена умершего должна оставаться только при вене.

Если бы кто умер, не поручив никому детей своих, то жена должна воспитывать детей и управлять всем имением на правах вдовы, оставаясь на вдовьем столе до совершеннолетия детей. А когда дети вырастут, она должна передать имение детям, а сама оставаться пожизненно при своем вене. Если же она не имела бы вена, то должна получить равную со своими детьми часть.

Если бы имела одного сына, то должна отдать ему две части имения, а сама остаться на третьей части.

Если бы женщина, имея в своей опеке детей, вышла замуж, то взять в опеку детей и имение должны родственники. Родственники не должны вытеснять ее из записанного ей в качестве вена имения. Но если она выйдет замуж, то дети по достижении совершеннолетия могут выкупить ее часть.

Если бы какая-либо женщина, оставаясь со своими детьми на вдовьем столе, независимо от того, имела ли она записанное мужем вено или нет, не хотела выйти замуж и, будучи вдовой, имение и имущество растратила, людей разогнала, серебщизны и штрафы брала себе и имение разоряла, тогда дядья детей по отцу, а если их не будет, то другие родственники должны привлечь ее в установленный срок к нашему великокняжескому суду или к суду панов радных, и должны доказать эти убытки... Но если бы у этих детей не было дядей по отцу или других родственников, то мы, великий

князь, или паны над детьми и именем должны назначить опекуном постороннего достойного человека, который бы ее и все имения и детей в опеке держал, не допускал растраты имений и имущества, пока дети не достигнут совершеннолетия.

7. О выдаче девушек замуж как при жизни отца, так и по смерти отца.

Также постановляем, что если умрет отец или мать, но при своей жизни еще выдадут свою дочь замуж, а оставят после себя других дочерей, то и эти дочери должны получить такое же приданое, как и выданная ими дочь.

А если бы родители не выдали дочерей при своей жизни, но только записали приданое, то дочери должны быть выданы замуж так, как записали отец или мать.

Но если бы родители не дали приданого или перед своей смертью не записали, то судьи обязаны оценить имущество в деньгах и выделить четвертую часть, несмотря на то что в семье одна дочь и много сыновей, и дать ей в качестве приданого такую сумму, сколько бы стоила четвертая часть имущества.

А хотя бы в семье был один сын и много сестер, то на всех сестер следует разделить четвертую часть той суммы, в какую оценено имущество, и каждой дать из этой четвертой части равное приданое.

8. Прежде чем отец выдаст свою дочь замуж, он должен потребовать от зятя обеспечить вено.

Также постановляем: если бы кто-либо выдал замуж свою дочь, то должен раньше обеспечить ей вено. Если же кто-либо выдал бы свою дочь замуж, не обеспечив ей вена, то такая девушка не должна иметь венца.

10. О девушках, которые без согласия отца и матери самовольно выйдут замуж.

Также если бы дочь без согласия отца или матери вышла замуж, то она лишается приданого от отца и матери и имения, наследуемого по материнской линии. А если бы она одна была у отца, то имение, наследуемое по отцовской линии, наследуют родственники, минуя таковую дочь.

12. О наследовании имений, переходящих по отцовской и материнской линии.

Также постановляем: если было бы несколько родных братьев и сестер, отделенных или не отделенных, и один из братьев умер, то его часть имения, наследуемого по отцовской линии, переходит

только к братьям. Если бы в наследство было получено какое-либо имение, наследуемое по материнской линии, тогда сестра должна получить равную с братьями часть этого имения, а с наследуемого по отцовской линии имения – приданое.

13. Как должен быть наказан тот, кто ударил отца или мать.

Также постановляем: если бы сын ударил отца или оскорбил, или как-либо притеснял и унижал, то отец может такого сына лишить всего его наследства. А если бы отец лишил сына наследства и других сыновей не имел, то две части имения он не должен чужим ни отдавать, ни продавать, но эти две части должны отойти только родственникам, а третью часть может употребить, как хочет.

Таким же образом поступает и мать: если бы сын или дочь оскорбили мать, тогда она также может лишить их наследства на часть своего имения. Однако отец и мать не могут сына или дочь лишить наследственного имения по завещанию, но, представ перед нами, великим князем, или перед владником, должны заявить и привести основательные доводы, и только тогда могут за тот их злой поступок записью лишить имения.

*Об опекунах
(Раздел пятый)*

[1] Если бы опекун, как назначенный из родственников, так и назначенный из посторонних, по своему нерадению что-либо утратил из принадлежащего детям, то дети по достижении ими совершеннолетия могут взыскать это по суду.

Если бы опекун, как назначенный из родственников, так и назначенный из посторонних, по своему нерадению или оплошности утратил что-либо из принадлежащего детям, когда они были малолетними, то эти дети, достигнув совершеннолетия, могут взыскивать по суду свое с того, кто держал бы это имение, лишь бы они по достижении ими совершеннолетия не просрочили земской давности.

[2] 1. Опекун имеет право взыскивать по суду причиненный детям ущерб, но не имеет права причинять ущерб.

Если бы кто-нибудь сиротам или малолетним детям причинил какой-либо ущерб, то опекун их имения вправе взыскивать это по суду, но не имеет права причинять ущерб принадлежащему детям; если же он причинил какой-либо ущерб, то дети по достижении совершеннолетия могут взыскать в соответствии с тем, как это записано в предыдущей статье. Также по достижении совершеннолетия

они могут перед властями добиваться возмещения всякого ущерба, которого опекун не добился по суду, лишь бы по достижении ими совершеннолетия не просрочили земской давности.

[3] 2. Если бы кто-либо привлек к суду несовершеннолетних детей, то они до совершеннолетия не обязаны быть ответчиками, а суд должен отложить рассмотрение дела до их совершеннолетия.

Если бы кто-либо привлек к суду несовершеннолетних детей по делу об имении, наследственном по отцовской или материнской линии, купленном или выслуженном, тогда постановляем, что ни эти дети, ни их опекун не будут обязаны отвечать в суде, но суд своим постановлением должен это дело приостановить и отложить его до достижения детьми совершеннолетия. Эти дети по достижении ими совершеннолетия будут обязаны отвечать в суде по этому делу стороне, возбудившей иск, если они будут официально вызваны в суд, не отговариваясь никакой давностью в связи со столь долгим молчанием истца, лишь бы только истец по достижении детьми совершеннолетия не просрочил земской давности.

[8] 4. Опекун не вправе продать или растратить имение детей, полученное в наследство.

Также постановляем, что опекун не вправе продать имение, полученное детьми в наследство, или как-нибудь его растратить, а также размежевывать. Ибо если бы он поступил иначе, дети, достигнув совершеннолетия, могут требовать от держателя возвращения по суду своего имения, полученного в наследство. Причем в этом земская давность не может быть помехой, если бы только, достигнув совершеннолетия, они не просрочили давности в соответствии с тем, какое лицо пользуется правом давности.

[9] 5. Несовершеннолетние дети отвечают перед судом только в четырех случаях: о выкупе имения, о поручительстве, данном отцом, о родовом владении, по поводу которого отец при жизни вел судебное дело, но не закончил его.

Также постановляем, что несовершеннолетние дети, привлеченные к суду, по своей молодости обязаны отвечать только в четырех случаях: во-первых, если бы их отец, находясь в добром здоровье, держал в залоге за деньги какое-нибудь недвижимое имущество, а родственники хотели бы выкупить у детей это имение и вызвали бы их в суд для вручения им денег, они обязаны взять деньги через своего опекуна и возратить имение тому, кто выкупает; во-вторых, если бы их отец поручился в чем-либо и по поводу этого поручительства еще при жизни был привлечен к суду, то по смерти

отца дети, если бы тот, кому дано поручительство, потребовал его выполнения или привлек их к суду, должны удовлетворить его требование и освободить его от поручительства, не дожидаясь своего совершеннолетия; в-третьих, если бы отец при жизни своей вел судебное дело по поводу родового имения, но умер, не закончив его, то дети обязаны через опекуна отвечать в суде; но если бы отец был только вызван ответчиком, но перед судом не предстал, то такое дело должно быть отложено до совершеннолетия детей, а по этому делу дети не обязаны отвечать в суде, не достигнув совершеннолетия; в-четвертых, дети будут обязаны платить долги своего отца, не отговариваясь своим несовершеннолетием.

[8] 7. Если опекуну поручают опекунство, как он должен исполнять эту обязанность.

Также постановляем: если бы кто-нибудь своих детей или имение, или свою жену поручил в опеку, то опекуны должны поступать следующим образом. Взяв от властей того повета вижа и с ним еще трех шляхтичей, достойных доверия, с этими свидетелями должны описать все имение, людей и доходы, стада, коней, челядь невольную и ценности: золото, серебро, украшения, деньги, жемчуг, наряды, оружие и все другие движимые вещи. Взяв от вижа и от этих бояр-шляхты, достойных доверия, два реестра, скрепленных их печатями, один должны сохранить у себя, а другой передать повету, воеводе или старосте этого повета. И когда дети достигнут совершеннолетия, тогда эти опекуны должны в соответствии с этими реестрами все передать им в целости, и все доходы, которые поступают с имений, дани медом и деньгами, что соберут за эти годы, должны отдать детям. А за свой труд опекуны должны пользоваться тем, что поступит с пашен, с мельниц и присудов, а также должны нести земскую службу и детей кормить и одевать. А с какой пашней и с чем возьмет имение, с тем обязан вернуть. А серебщицку и штрафов опекуны не должны израсходовать на себя. А если бы опекуны растратили иные доходы или ценности, или людей разогнали и это было бы доказано в суде, то в соответствии с реестрами они должны детям все возместить со своих имений.

[11] 10. Если бы у кого-либо за какое-нибудь преступление имение взято, а перед тем была дана оправа жене его.

Если бы у какого-либо человека земского за какое-нибудь преступление или по приговору суда имение его родовое или взятое им в залог было отнято или отдано за долги, или отсужено, а с этого

имения жена его по первой записи имела бы свою оправу веноную, правильно записанную прежде, чем этот человек земский был обвинен по суду, то та ее оправа должна оставаться в силе, кроме воровства, когда жена была бы соучастницей в преступлении мужа и вместе с ним пользовалась заведомо крадеными вещами.

[15] 14. Кто имеет и не имеет права составлять завещание на свое движимое имущество.

Также постановляем, что каждое лицо может и вправе составить завещание на свое имущество, кроме тех перечисленных ниже лиц, которые по закону ничего своего не могут никому отказывать по завещанию. Прежде всего несовершеннолетние дети; монахи, будучи в монашеском ордене, принявшие монашество; сыновья, не отделенные от отца, но они имеют право завещать имущество, приобретенное или лично или полученное за службу; находящиеся в зависимости от другого, то есть те, кого выдали другому вместе с его имуществом; буйно помешанные, еретики, невольники, теряющие рассудок. Однако последние, когда придут в себя, вправе составлять свои завещания.

[16] 15. О том, как должны составляться завещания на движимое имущество.

Если бы кто-либо хотел составить завещание на свое движимое имущество или на купленное имение, то он, хотя и был бы болен, если только был бы в сознании, вправе будет завещать свои вещи и купленное имение кому захочет, как духовным лицам, так и светским, призвав для этого священника или других свидетелей, или людей, заслуживающих доверия, или также официального присяжного писаря. И если сам он потом умрет и ту свою последнюю волю смертью подтвердит, то, хотя бы и печати не приложил, такое завещание должно оставаться в силе. А если бы кто-либо по составлении завещания остался жив, то он вправе отменить свое завещание столько раз, сколько захочет. Последнее же из этих завещаний, подтвержденное его смертью и каждому официально утвержденное властями, должно считаться действительным. Купленное же имение, как и движимую вещь, каждый может по завещанию передать и продать, кому хочет. Однако если бы кто хотел купленное имение записать в пользу церкви, то это допускается при следующем условии: если кто-либо из духовных будет владеть этим имением, то он должен с этого имения нести земскую службу на коне и с оружием в соответствии с законами и постановлениями земскими. От этого времени постановляем, что если бы кто

записал свое имение в пользу костела, то с этого имения должна выполняться служба так же, как это было и прежде.

А если бы кто-либо перед властями или перед свидетелями, заслуживающими доверия, записал кому-нибудь третью часть наследственного или купленного имения или какую-нибудь движимую вещь и, хотя был бы жив, то уже такая запись должна иметь силу вечно, и тот уже не может аннулировать ее и записать ту же вещь кому-нибудь вторично.

[17] 16. О свидетелях, которые должны присутствовать при составлении завещаний.

Также постановляем: при составлении завещаний должны присутствовать свидетели, заслуживающие доверия, находящиеся вне подозрения. Поэтому свидетелями не могут быть указанные ниже лица: прежде всего те, которые сами не вправе составлять свои завещания, а также женщины, душеприказчики или опекуны того же завещания, а также те, которым что-либо отписано в этом завещании.

*О земских насилиях, о побоях и об убийствах шляхтичей
(Раздел седьмой)*

1. Кто бы умышленно напал на чей-либо дом с целью убийства.

Также постановляем: если бы кто-либо умышленно напал на чей-либо дом с целью убийства или же напал на дом с вооруженными людьми и ранил кого-нибудь в этом доме или убил, или хотя и не ранил бы никого, а только совершил нападение, тот приговаривается к смертной казни. Головщина должна быть уплачена родственникам убитого с имения убийцы, а в нашу великокняжескую казну такая же сумма, а также штраф за раны.

А если бы тот, на чей дом сделано нападение, обороняясь, бежал из своего дома и никто не был бы убит или ранен, то все равно тот, кто напал на дом, приговаривается к смертной казни, а вознаграждение должно быть уплачено хозяину дома. А что останется из имения насильника сверх уплаченной суммы, то засчитывается как штраф в пользу великого князя.

2. О доказательствах насилия, как оно должно быть подтверждено и как оно должно быть обжаловано.

Если бы кто-либо напал на чей-нибудь дом и совершил убийство, то против этого насильника требуется следующее доказательство. Если бы кто-либо напал на чей-нибудь дом и кого-либо ранил или убил, то пострадавшие из этого дома сразу же после

нападения должны известить об этом своих ближайших соседей и показаться им, от наших властей взять вижа, который будет поблизости, и показать ему следы насилия, раны или убитого. Если бы насильник не признался, то подвергшийся нападению будет иметь преимущество обличать его через окрестных соседей и вижа, а сам должен при раненом с его женой, если бы он детей не имел, а если были бы взрослые дети, то со взрослыми детьми и слугами или челядью, а если не было бы слуг, то с двумя соприсяжниками он должен в том присягнуть. А тот, кто совершил нападение, должен быть приговорен к смертной казни как насильник.

4. Если бы кто убил насильника и его сообщников в своем доме или во время нападения.

Также постановляем: если кто-либо совершит нападение на чей-нибудь дом, а хозяин, находясь в доме и защищая свой дом, убьет или ранит в своем доме этого насильника или кого-нибудь из его сообщников, то он не должен платить ни за убийство, ни за раны, но еще имеет право истребовать с этих раненых уплату за нападение. Однако факт нападения он должен подтвердить своей присягой, присягой жены и взрослых детей сам с двумя соприсяжниками, и если были бы свидетели, то и при свидетелях он обязан лично принести присягу.

И если он присягой подтвердит факт нападения, то ему должно быть заплачено двенадцать рублей грошей в соответствии с его присягой и его свидетелей.

5. Если бы кто напал на чье-нибудь имение и подданных, а тот, защищая свое, его убил.

Также постановляем: если бы кто защищая свое имение или своих подданных от нападения и при этом убил шляхтича, то не должен платить годовщину. Однако он должен представить веские доказательства, что убил его на своей земле, и это должен подтвердить своей единоличной присягой и присягой своих окрестных соседей.

6. Об изнасиловании женщины и девушки.

Также постановляем: если бы кто-либо изнасиловал женщину или девушку независимо от ее сословного положения, высшего или низшего, и эта женщина или девушка звала на помощь, а на ее крик прибежали бы люди и она показала бы им следы насилия, а потом привлекла бы насильника к суду и представила двух или трех свидетелей и при этих свидетелях принесла бы единоличную присягу, то такой насильник должен быть приговорен к смертной

казни. Если же пострадавшая пожелала бы выйти за него замуж, то это в ее воле. А если бы женщина или девушка не могла позвать на помощь, но как только она была бы отпущена после совершенного насилия и рассказала об этом людям, а затем привлекла насильника к суду и представила бы тех людей в качестве свидетелей, то насильник должен быть наказан так, как об этом написано выше.

7. Если бы кто-либо угрожал, а после угрозы случилось бы убийство или сгорел двор.

Также если бы кто в присутствии людей пригрозил кому-либо, что хочет причинить ему вред, сжечь двор или гумно или убить, а после этой угрозы или разговора тому был причинен ущерб от огня или случилось убийство и было бы доказано, что он угрожал пожаром или убийством, то этот ущерб должен быть взыскан с того, кто угрожал. Если же он отказывался бы, говоря, что того не делал, то, чтобы впредь никто не угрожал другому, пусть этот ущерб возместит, а сам потом ищет виновного. Но такая угроза должна быть доказана не чем иным, как свидетельскими показаниями трех шляхтичей против шляхтича, а о размерах причиненного ущерба пострадавший должен присягнуть вместе с женой и детьми.

8. Если бы несколько лиц были привлечены к суду за убийство одного шляхтича.

Также если бы несколько лиц были привлечены к суду за убийство одного шляхтича, то только убийца должен быть осужден за такое убийство, и именно тот, против кого жалующийся должен присягнуть с двумя себе равными шляхтичами-соприсяжниками, если бы не имел других достоверных доказательств и особенно если сам убийца не признался в совершении этого убийства.

9. Если бы кто-либо ранил шляхтича в руку или в ногу или выбил глаз.

Если бы кто-либо ранил шляхтича в руку или ранил в ногу так, что тот охромел, или выбил глаз, или отрезал нос, или выбил зубы, или отрезал ухо, то должен за это уплатить половину выкупа за убийство, а если бы ранил его в лицо, то должен уплатить раненому тридцать коп грошей и столько же штрафа в великокняжескую казну, если пострадавший, не располагая достоверными доказательствами, присягнет против него с двумя соприсяжниками.

10. Если бы кто-либо, получив ранение, ездил по пирам или корчмам, а потом умер.

Если бы какой-либо шляхтич, побитый или раненый, после побоев или ранения ездил по пирам или бывал в корчмах или на

торгу, а потом умер, то, хотя бы после побоев и лежал бы и умер от ран, тогда тот, кто его бил или ранил, не должен платить за убийство, а только за раны.

14. Если бы кто-либо убил своего отца или мать.

Постановляем также, что если бы кто-либо убил своего родного отца или мать, тот приговаривается к бесчестью и смертной казни.

15. Если бы кто-либо убил брата или сестру.

А если бы кто-либо убил брата или сестру, надеясь получить ту часть имения, которую тот должен был бы получить по наследству, то таковой лишается права наследовать имение, которое после этих убитых, как после отца, так и после матери или также после брата и сестры, должно перейти к другим братьям или сестрам. А если бы других братьев и сестер не было, это имение должны наследовать другие родственники по праву кровного родства. Убийца же должен быть приговорен к смертной казни.

16. Если бы кто-либо на дороге устроил кому-нибудь засаду и тот был бы ранен.

Также если бы какой-либо шляхтич на дороге устроил засаду кому-нибудь одному или нескольким лицам с целью ранить или ограбить, или убить их и был бы сам убит теми, против кого на проезжей дороге он устроил засаду и на которых кинулся, и если бы родственники этого убитого присягнули, что он его убил прежде, чем тот напал, тогда убивший обязан платить головщину. А если бы родственники убитого не хотели присягнуть, заявляя, что они при этом не присутствовали, тогда убивший может оправдаться присягой с двумя соприсяжниками-шляхтичами, даже если бы эти шляхтичи были его слугами. Тогда он не будет обязан платить за убийство. Однако если окажется, что он совершил это убийство, защищая свою жизнь, когда на него напал убитый, то он освобождается от уплаты штрафа и годовщины.

18. Если бы кому-либо в чьем-нибудь доме был причинен вред или он подвергся насилию на дороге с ведома хозяина дома.

Если бы кому-либо в чьем-нибудь доме был причинен вред или он подвергся насилию на дороге или в ином месте по желанию или по разрешению, или с ведома хозяина дома и тот хозяин был бы привлечен к суду и его вина была бы доказана обоснованными доказательствами или единоличной присягой истца при наличии вещественных доказательств или каких-либо следов, предъявленных официально, то он будет обязан собственными деньгами заплатить за тот разбой или возместить ущерб, а тех злодеев привлечь к суду.

19. Если бы кто-либо, наслав на чье-нибудь село своих людей или напав на него лично, побил, поранил и ограбил.

Также если бы кто-либо на чье-нибудь имение, село или на его людей совершил нападение сам или кого-нибудь наслав и причинил этим насиліем ущерб или нанес кому-нибудь раны и ограбил кого-нибудь, тот должен пострадавшей стороне, если она надлежащим образом докажет, что было совершено насиліе и нанесены раны, возместить ущерб, возратить награбленное с избытком и заплатить за насиліе, а в великокняжескую казну – столько же. И хотя бы совершивший нападение не ранил и не избил никого, но взял что-нибудь, он также должен заплатить пострадавшему за насиліе, а его людям должен возместить ущерб в том размере, какой они укажут под присягой.

20. За обычное нападение на соседей двенадцать рублей грошей.

Также постановляем, что за каждое обычное нападение на соседа, доказанное в судебном порядке, в пользу пострадавшей стороны должно быть присуждено двенадцать рублей грошей и столько же штрафа нам, великому князю.

21. Если бы шляхтич на дороге совершил разбойное нападение на шляхтича.

Также если бы шляхтич на дороге совершил разбойное нападение на шляхтича и ограбленный напавшего узнал в лицо и показал свои раны достойным людям или показал следы грабежа властям или посторонним людям и при этом указал личность того, кто его избил, и привлек к суду того, кто его ранил, а тот хотел бы очиститься от обвинения присягой, то прежде чем ответчику очиститься от обвинения присягой, при своих ранах имеет первенство присяги пострадавший. Но если бы тот, кто избил, не хотел бы примириться с пострадавшим и допустил бы его к присяге против себя, то, если пострадавший присягнет, нападавший должен быть наказан как разбойник.

Если бы кто на дороге поссорился, но не грабил, однако был бы обвинен в разбое, то раненый должен присягнуть, а тот должен заплатить ему за раны и не должен быть приговорен к смертной казни, как за упомянутый выше разбой.

22. О ссорах.

Также если бы кто-либо поссорился с кем-нибудь и во время этой ссоры один другого ранил и один из них или оба обратились в суд, но не имели бы свидетелей, которые знали бы обстоятельства дела, и один другого не допустил бы к присяге, а оба хотели бы

присягнуть, то судьи должны приказать им бросить жребий. И чей выйдет первый, тот должен присягнуть в том, что тот первый начал его бить и нанес ему раны, и поэтому произошла эта ссора. И когда он присягнет, тогда другой должен заплатить присягнувшему за раны в соответствии с его сословным положением.

24. Если бы кто-либо нечаянно ранил другого и был привлечен к суду.

Также если бы кто-либо возбудил в суде дело о нанесении ему раны, а ответчик заявил, что ранил его нечаянно и привел бы к тому доказательство, мы, имея в виду, что никто без своей вины не должен терпеть ранения, постановляем и приказываем: за эти раны истцу должно быть заплачено.

25. Если бы какой-нибудь слуга, защищая своего господина, кого-либо ранил или убил.

Также постановляем, что если бы в какой-нибудь ссоре слуга-шляхтич, защищая своего господина, кого-либо ранил или убил, то он освобождается от ответственности за это. Однако тот, кому понадобится, имеет право предъявить иск за свои раны или за убитого господину этого слуги.

28. Постановление о размерах головщины шляхтича и штрафа в пользу великого князя за такое убийство.

Также постановляем: если бы шляхтич шляхтича убил в ссоре или непредумышленно и это было бы доказано в суде, то виновный должен уплатить родственникам убитого головщину сто коп грошей, а нам, великому князю, в казну – вторые сто коп грошей. А если бы убийца, боясь ответственности, убежал из страны, то родственникам должна быть уплачена из имущества бежавшего годовщина сто коп грошей, а нам, великому князю, столько же. Дети бежавшего могут владеть именем. Убийца же должен быть объявлен изгнанным как негодяй.

29. Если какой-либо преступник будет приговорен к смертной казни за какое-нибудь преступление, но избегнет этого наказания, то ему нет места среди добропорядочных людей.

Также если бы кто-либо был осужден и приговорен к смертной казни за воровство или какое-нибудь другое преступление, но от этого наказания ему удалось откупиться деньгами или он был освобожден по ходатайству своих друзей, купцов, послов или знатных панов, или за свое преступление побывал в руках палача, тот лишается чести и не может находиться среди добропорядочных людей и не должен больше пользоваться своими шляхетскими

привилегиями. А в отношении всех тех, кто такого осужденного человека освободил или выкупил своими деньгами, то решение вопроса об их чести и добром имени представляется на наше великокняжеское усмотрение.

30. Если бы кто-либо прятал у себя дома преступников, разбойников, воров и изгнанных из страны.

Также постановляем, что если бы наши подданные скрывали в своих домах или имениях подозрительных людей, преступников, разбойников, изгнанных из страны или давали им какие-нибудь советы, или оказывали помощь в ущерб обществу, или пользовались заведомо краденными вещами и это было бы доказано, то виновный должен быть наказан так же, как перечисленные выше преступники. Потому что по справедливости и совершающие преступления, и потворствующие ему должны подвергаться одинаковому наказанию.

*О головщинах людей путных, крестьян и челядинцев
(Раздел одиннадцатый)*

[1] Прежде всего о головщинах путного человека и бортника.

Также постановляем: если бы кто-нибудь убил человека путного или бортника, годовщина за человека путного двенадцать рублей грошей, а за бортника восемь рублей грошей. А если бы кто-нибудь избил человека путного или бортника, то человеку путному навязка три рубля грошей, а бортнику рубль; их женам вдвое.

[2] 1. О головщинах и о навязках ремесленникам.

Годовщина золотых дел мастеру, органисту, пушкарю, пекарю, повару, плотнику, мастеру шитья золотом, кузнецу, столяру, стекольщику, сокольнику, псарю, возчику, старшему конюху, каменщику, портному, сапожнику, мастерице шитья золотом, ковровщице, ткачихе, пряхе должна быть, как и слуге путному, т. е. двенадцать рублей грошей. И хотя бы кто-нибудь из этих ремесленников был тяглый или несвободный, то ему головщина такая же, а навязка рубль.

[3] 2. О побоях и убийствах тивунов, приставов и других враников.

Годовщина тивуну, приставу, ключнику, если бы кто-нибудь убил которого из них, состоящих в этой должности, двенадцать рублей грошей, а вознаграждение за побои при исполнении должности три рубля грошей. А если бы какой-нибудь тивун или пристав были отстранены от должности, то годовщина им и навязка

такая же, как тяглому человеку. Если бы челядинец исполнял обязанности тивуна или пристава, ему годовщина десять коп грошей, а навязка рубль до того времени, пока он исполняет эти обязанности, а когда он будет освобожден от них, то годовщина ему и навязка, как челяди.

[4] 3. О головщинах и о побоях простых людей и челяди.

Если бы кто-нибудь убил тяглого крестьянина, тот должен платить за него головщину десять коп грошей; за несвободного паробка годовщина пять коп, а несвободной женщине столько же головщины.

[5] 4. О нанесении побоев и ран крестьянам и челяди.

Если бы кто-нибудь ранил или побил тяглого крестьянина, то должен уплатить ему в качестве компенсации полтину грошей, а женщине рубль грошей, челядинцу полкопы грошей, а его жене копу грошей.

[6] 5. Еврей, татарин не должен держать в неволе христиан.

Также постановляем: если бы какой-нибудь еврей или татарин какого-нибудь сословия купил или взял в залог христианина, от настоящего времени приказываем воеводам, старостам, державцам, чтобы они узнали о таких случаях, и каждого такого христианина освобождаем из неволи у еврея или татарина и таким именно образом: если хозяин купил его навечно или невольник родился от купленной женщины, то такой невольник, достигнув совершеннолетия, должен отработать у хозяина семь лет, а по истечении семи лет должен быть отпущен на свободу. А если бы еврей или татарин взяли его в залог за деньги, то постановляем, что в таких случаях невольники должны отработать эту сумму, а год работы как мужчины, так и женщины должен засчитываться за полкопы грошей; и так должен этот закуп служить до того времени, пока не отработает всей суммы. Если же татары получили от отца нашего или от предков наших и от нас вместе с нашими дворами челядь, то они могут владеть ею вечно.

[7] 6. Свободный человек не должен быть обращен в неволю ни за какое преступление.

Также постановляем, что свободный человек ни за какое преступление не должен быть обращен в вечную неволю. А если бы за какое-нибудь преступление был отдан в вознаграждение за какую-либо сумму, то должен ее отработать, причем каждый год работы должен засчитываться крестьянину за двадцать грошей, а женщине за пятнадцать грошей, если бы они получили в свое

пользование присевок. А если им присевок не был дан, то крестьянину каждый год работы засчитывается за полкопы грошей, а женщине за двадцать грошей. Если же сумма, за которую такой человек был выдан, была столь велика, что он сам не мог бы отработать ее, то его дети должны отработать, и вычеты им должны быть такого же размера.

[9] 8. Если бы чей-нибудь человек, свободный или несвободный, или челядинец перешел к другому, а тот не хотел бы дать удовлетворение и возвратить его.

Также если бы чей-нибудь непохожий человек или несвободный челядинец перешел к кому-либо другому, назвавшись свободным, и его пан один или два раза обратился к тому пану с просьбой рассудить его претензию, а тот пан не хотел дать ему удовлетворения, то такой землянин должен быть привлечен к земскому суду. И если пан того непохожего человека или челядинца докажет в суде, что этот человек – его крепостной, и вместе с тем докажет, что к тому пану дважды обращался с просьбой об удовлетворении, а тот отказался, то ответчик должен в соответствии с этим постановлением уплатить истцу пеню за все время, пока у него проживал беглый человек или челядинец истца.

[10] 9. Если бы от кого-либо сбежал челядинец, а кто-нибудь, будучи извещен об этом, свободно его пропустил.

Также постановляем: если бы от кого-нибудь сбежал челядинец, крестьянин или несвободная женщина, а кто-либо, будучи извещен о побеге чужой челяди, указал им дорогу или дал хлеба, или на некоторое время дал им убежище у себя и это было бы доказано, то таковой должен отыскивать этих беглых. А если бы не нашел, то должен за них заплатить их хозяину.

[11] 10. Если бы кто-нибудь продал в рабство своего сына или свободного человека.

Также постановляем: если бы кто-нибудь из-за голода продал в рабство свободного человека или своего сына, или самого себя, то такой договор не должен иметь силы, и когда прекратится голод, тот человек, достав деньги, отдаст их кредитору, а сам снова станет свободным. А если бы кто-нибудь из-за голода или за хлеб продал или отдал кому-нибудь своего невольника, то такой невольник должен принадлежать тому вечно.

[12] 11. Если бы кто-нибудь во время голода прогнал свою челядь.

Также постановляем: если бы кто-нибудь во время голода прогнал со двора свою несвободную челядь, не желая ее содержать,

а челядинцы во время голода прокормились бы сами, то они уже не должны быть невольниками, а становятся свободными. А поступать следует таким образом: если пан прогонит челядинцев, то они должны сообщить об этом поветовому владнику или городскому бурмистру, или мещанам, что пан прогнал их; а те, кому они сообщат, должны известить того пана, чья челядь. И если бы он действительно прогнал челядинцев, не желая их кормить, то они уже вечно должны быть свободными.

[13] 12. Невольниками люди считаются в четырех случаях.

Также постановляем, что невольниками считаются люди в четырех случаях: во-первых, те, кто издавна находится в неволе или родились от несвободных родителей; во-вторых, те, кто приведен в качестве пленных из неприятельской земли; в-третьих, если бы кто-нибудь был приговорен к смерти за какое-нибудь преступление, кроме воровства, и просил бы того, кому выдан, чтобы его не губил, и отдался бы в неволю и тот согласился бы на это, то преступник должен стать невольником; невольниками становятся и его дети, которые потом родятся. В-четвертых, если бы сами себя отдали в рабство, а именно: если бы кто-нибудь, будучи свободным, женился на женщине, зная, что она невольница, то становится невольником сам и их дети независимо от того, мужского они или женского пола; точно так же, если бы и женщина вышла замуж за невольника, зная, что он невольник, то становится невольницей сама и их дети....

Практикум з історії держави і права України : навч. посібник / П. П. Музиченко, Н. І. Долматова, Н. М. Крестовська. Київ : Вікар, 2002. С. 47-76.

***Постанова вального сейму проти селян-утікачів
(1532 р.)
(Витяг)***

...Порадившись про користь приватних справ загалу [шляхти] нашого королівства, які мають найбільшу шкоду від злочинних дій селян-утікачів, чи кметів або їхніх синів, так що багато з наших підданих потерпають від нестачі слуг чи робітників, а отже занедбання термінових робіт, ухвалюємо і постановляємо:

Старости та їхні заступники, а також міські уряди гродів і міст мають ловити всіх, що перебувають там, селян чи кметів, чи

загородників, чи яких-небудь інших підданих, чи їхніх синів, які без відома і волі свого пана втекли і переселилися до інших місць. Затриманих мають використовувати на громадських роботах доти, доки пан, затриманого чи затриманих відшукавши,

не вимагатиме їх. На вимогу пана за наявності доказів, що це саме його піддані, старости та їхні заступники, а також міські уряди гродів і міст зобов'язані видати його [підданого] негайно, зі стягненням у його господаря двадцяти грошів, які, згідно з нашою постановою, мають належати їм за працю і старанність, виявлені при затриманні підданого...

*Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко
Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2011. С. 327.*

Статут військової служби Великого князівства Литовського 1535 року

Артикулы, которыи от кор(ол)я его м(и)л(о)сти пана н(а)ш(о) го м(и)л(о)стивого за росказанем панов рад великого к(н)(я)зтва литовского мают быти даны всим уставичне, которыи ж к той военной выправе на тот час поедут зь князтва Литовского, абы каждый тое ведаючи так ся заховал под грозным каранем, што бы жадин не смел с них выступити, але так держати, яко нижей написано.

[Ст. 1] Напервей, абы послушенство было. Противку их как гетманови одиноцтво межи всими самими, абы на тягненю або на перебуваню, на лежаню так ся каждый заховал тым обычаем, а не инак яко имъ будет от гетмана росказано, або войско не рядное, не тихое, не способное, не далекое, чога Боже вховай, от згиненя, а так подлуг того как от короля его м(и)л(о)сти есть ознаймено, так абы каждый, так богатый, яко худый так ся заховал, а не смъл того переступити под немилостивым каранем абы, чога пане Боже вховай, про перяд, а не послушенство збыточных на всих упад не пришил.

[Ст. 2] Хто бы ся мел у войску, на котором [колве] местцы або на шиху к(ня)зь або пан и хто колве с подданных н(а)ших мел мовити противку гетмана або бы подбурял приятелей своих на противку гетмана, которым колве обычаем, тот чест и горло тратит.

[Ст. 3] Который бы колве бунты у войску чинил против гетмана або иным справцам, а то бы на него переведено трема светки, на

ч(є)сти и на горле ма быти каран, або вемъ где бы таковыи речи волно чинити, а казни не было, тогда черес таковыи бунты переказа бы ся деяла всим речам, а стережи Боже, абы черес то впад не пришол.

[Ст. 4] Кто бы местца своего не стерег, где будет через гетмана шихован, на ч(є)сти и на горле ма быти каран.

[Ст. 5] И теж на шиху, где бы кого гетман поставил, на котором колве местцы, тогда кождый мает там на том местцы стат(и), где гетман кажет, а с того местца некоторыми причинами выламатися не мает, под честю на горле каранем.

[Ст. 6] Жодный гужъ так как который поставят, так тягнути мает, а мѣстцо вказаное держати, а где ся трафит на перебуваню абы один гужъ так за другим шол, яко гетман роскажет, который гужъ за которым перебувати мает, а хто бы посмел зменити або змешати, кождый такой мает на горле каран быти.

[Ст. 7] А возы мают кождый йти за своим гужом и вюки так же подлуг своих гужов, а перерывати их никто не мает, под каранем на горле.

[Ст. 8] Приводцы, а тыи, што гужы ведают, абы от гужов своихъ не отежчали, а перед гужы своими тягнули, а того полни были, абы жадин з гужу непотребне не выежчали, ани пахоликов не розсылали ани до возов, ани инде, а хто бы ся того важит хотел, абы был грозно каран, абы про недбалост и омешкане, а отежчане поручиков нерядне тягнене не было.

[Ст. 9] Так на тягненю, як на леженю абы ясаков не чинили под грозным каранем.

[Ст. 10] Кали потреба прийдет, хто бы ся не поткал з росказанем гетманским, честь и горло тратит.

[Ст. 11] Коли бы у трубу затрубено з росказаня гетманского, абы кождый приводца на плец, где войско лежит зъ своим гужом бегъ, а там ся становиль, а хто бы не бег местца своего не смотрел, на горле ма быти каран.

[Ст. 12] Кто бы трывогу вчинил, а у трубу затрубил без гетманского росказаня, ма быти на горле каран.

[Ст. 13] А хто бы на сторожу не шол або не ехал, коли ему роскажут або стягнул ся без росказаня гетманского, абых тых, которые у порочени от гетмана мели, на горле мает быти кара, а звлаща тыи, которые будут к тому повиннии кому поруч.

[Ст. 14] Кто бы таковый был с подданных н(а)ших вшеликого стану так великого и посполитого, когда бы колве гетман

н(а)шъ слал на сторожу або на которую послугу н(а)шу военную, там у воисце абы ся не вымовял, а послушенства против ему никоторого не вчинил подлуг воли гетманское, тот горло тратить.

[Ст. 15] Коли бы хто справу мел перед гетманом, абы к тому жадный ку своем речи приятел болшей не брал ку своей раде и помочи одно дву, абы ростырки и розницы, бунты оттул не приходили болших, хто бы черес то переступил, тотъ горло тратит.

[Ст. 16] Коли бы сторожа н(а)ша посланая от гетмана н(а)шого зъехала ся зъ сторожи або з войском неприятелским, або под замок неприятелский подехала, тогда каждым у в оной сторожи яко старший над оною сторожею так вси, што будут у в оной сторожи, не мают мовити у зъезде каждому з людьми неприятелскими, толко тот, кому гетман поручит, а хто бы смел мовити без воли гетманское, тот горло тратит.

[Ст. 17] Хто бы зваду вчинил, рукою мает быти каран, а хто бы рачил, тот на горле ма быти каран.

[Ст. 18] Хто бы, што за войском ездячи продавал, а тот бы, хто моцю кгвалтом брал, на горле ма быти каран.

[Ст. 19] Перед войском и около войска в неприятелской земли абы жадин палити не смел опроч росказаня гетманского под каранем на горле.

[Ст. 20] Чужого и обчого ч(о)л(о)в(е)ка або которого слугу от подданных н(а)ших абы жадин приняти и переховати не смел опроч ведомости гетманское под страченем горла.

[Ст. 21] Для шкод деланя, абы жадин в пицоване слати не смел опроч гетманского росказаня, а приставов, которых гетман будет посылати, але тым обычаем мают слати, коли войско станет, а гетман н(а)шъ сторожу отправит, тогда при оной сторожи, што гетман пошлет, мают слати в пицоване доложивши ся гетмана, а хто бы слал без ведомости гетманское а без сторожи, тот горло тратит.

[Ст. 22] На тегненю буд(ь) в неприятелскую землю буд(ь) назад опят идучи, абы жадин не смель войска отехати опроч гетманского призволения под старченем горла и имени одно в шиху аж до конца тягнути аж до роспущеня мает; и так же и хоружий кождый у своем повете не мает ничего затаити ани отпустить аж до роспущеня всего войска, а который бы втаил або отпустил, тот горло и имене тратит, а тот пред ся горло тратит, хто б уехал.

[Ст. 23] Коня чужого нихто не мает приймовати ани до себе брати, а естли бы хто принял, тогда не мает болшъ в себе держати, толко четверть години, скоро его поймавши, мает оповедит

гетману, а в себе его держати не маєт, а естли бы хто в себе задержал, а знайдено бы кого на нем едучи або ведучи, тот маєт так каран быти яко злодей.

[Ст. 24] Братей теслев, ковалев, колодеев, кожемиков и всех ремесников, што там поручоны будут ку военной справе, кому кол(ве) от нас або от гетмана, тогда тыи врадники н(а)ши, кому поручоно будет не маєт ни одного с tychъ отпускати без ведомости гетманское и хотя бы, хто был немоцон с tych ремесников, тогда и того маєт обявити гетману, а естли бы отпустил без воли гетманское, тот горло тратит.

[Ст. 25] Гетман хто бы ся тому противил албо того держати не хотел, а стого ся вымовял, а над тое выступовал тот, што от короля его м(и)л(о)сти мае стат есть ознаймено, а уставено, маєт моц от нас, такового кожно(го) на горле карати.

[Ст. 26] А так абы каждый тыи уставы ознайменьи [и] инны вси, которыи ж бы водле потребы через гетмана были оповеданы а розказаны держал, а над тое не выступовал под кара(н)ем на горле або водлуг выступу, яко ся хто допустил а заслужит.

[Ст. 27] Хто бы колве у войску або на сторожи буд(ь) кн(я)зь або пан и кождый поручи(к) языков поймал, тогда кождый з них абы не смел о положени неприятелском пытати под грозным каранем на горле, а хто бы колве поймал, тогда не пытаючи в него ничего маєт отвести до гетмана, а гетман маєт его сам на впокои опятати; тым же обычаемъ и беглеца от неприятеля не маєт нихто пытати кром гетмана.

Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 3: Документи і матеріали. V ст. до н.е. – 1774 р. К. : Ніка-Центр, 2009. С. 161-164.

З ухвали сейму про генеральних судів (1540 р.)

...Про терміни або генеральні суди, які по-простому називаються святковими, всі статті, перед тим видані, підтверджуємо, і іншим окремих землям, згідно з їхніми статутними ординаціями і давніми звичаями, проводити суди довіряємо, тільки раз кожного року. Що ж до нашого втручання до Великого князівства литовського і справ цього князівства, які, коло нас помножені, хочемо розділити, апеляції або виступи від земських та гродських судів,

або навіть замкового уряду, до нас вчинені, залишаються довго без розв'язання, занедбані нашими численними заступниками, суд постановляємо, щоб тим часом, допоки до нас з Великого князівства литовського не повернуться, таким чином генеральний суд двічі на рік збиратиметься. Цими правилами і єпископи, кожен в повіті – місці свого єпископства, воеводи, каштеляни та інші достойники і урядники, судці та під сусідки земські з користю керуватимуться під карою в інших постановах. Якщо б випадково були нездатні до виконання служіння перед урядом або державою, то звільняються від служіння. В такому разі, можна на своє місце іншого достойного заступника [покликати]. В цих генеральних судах всі справи, апеляції та інші справи цього роду як від земських, так і від гродських судів, і навіть від замкового уряду, які до нас, або до генерального сейму надійшли, і які після нас в Литву постанови не були відіслані, і далі тим часом, аж доки в Велике князівство ми виконати пошлемо, належно судити і термінувати зобов'язані. І що-небудь через суд інші судді вирокі та декрети робитимуть, це повністю черед суддів і місцевих старост до виконання [суд] скерувати зобов'язаний. Годиться також і окремий, від декрету та вироку генеральних судів, до генерального сейму спочатку, а потім нами до королівства повернений, скерувати. Але ніяким чином апеляції не перешкоджати, виконання декретів чинити зобов'язаний як перед тим, і тих, хто згідно з судом буде у володіння добрами впроваджений, пильнуватиме. Коли навіть на генеральному сеймі ми з радниками нашими вирок і декрет, на який апеляція буде, правомочними визнаємо, це затверджуємо. З інших же, коли нами або нашими радниками був повторно розв'язаний і переглянутий, всі добра та інші речі, які в такий спосіб були присуджені іншій стороні, повторно віддаються другій, за який на генеральному сеймі виносимо рішення, одночасно з прибутками, які тим часом були отримані, і дані з того часу спадкоємцям, під присягою повинні визнати. Час же відбування таких генеральних судів хочемо згідно з постановами і статутів виконати....

Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 3: Документи і матеріали. В ст. до н.е. – 1774 р. К. : Ніка-Центр, 2009. С. 166-167.

Устава на волоки (1 квітня 1557 року) (Витяги)

Арт. 1. Бояри путні, стародавні на службу тяглу і у підводи ходити не повинні. А коли із розпорядження нашого на дорогу поїдуть, то того року ніяких податків платити не повинні. Без волі і розпорядження нашого їх на дорогу ніхто послати не може.

Арт. 7. На селах вийти із розпорядження врядового мають людей на роботу виганяти, бути присутніми при видачі оплати; при всяких роботах над людьми свого вйтовства наглядати замість пристава, супроводжувати людей свого вйтовства при доставці ними вівса, та сіна на Вільно.

Судити вряду підданих слід в день торговий, привселюдно, окрім справ про вбивство і зґвалтування.

На суді вйт повинен бути присутнім і має допомагати своєму підданому. За всяку вину вйт може бути засуджений врядом, тільки при цьому вйтовства у нього не відбирати, а лише зняти з посади і іншого поставити.

Арт. 15. Податок із землі з волоки визначається: добрий родючий ґрунт – 21 грош (з однієї волоки), середній – 12 грошей, поганий – 8 грошей, досить поганий (піщаний або болотистий) – 6 грошей. Крім цього, з доброго і середнього ґрунту давати по дві бочки вівса з волоки, з поганого ґрунту – одна бочка. А якщо буде сказано платити грішми, то за кожную бочку – 5 грошей. З кожною волоки давати сіна один віз або три гроші замість сіна. З досить поганого ґрунту податок сіном та вівсом не збирати.

Арт. 16. Тяглові люди повинні відпрацювати за кожную волоку по два дні на тиждень.

Арт. 17. Городникам при дворах панських відпускається по три морги землі, за що вони (чоловіки) повинні відробляти по одному дню на тиждень, а жінки – відпрацювати в полі не більше шести днів до жнив або до прополювання.

Арт. 20. Робота підданим повинна бути наперед оголошена вйтом, який вказує при цьому, з чим і на який день мають вони приступити до її виконання. В день виходу на роботу вйт ще раз нагадує про це. Якщо хто-небудь не вийде на роботу, то за перший день прогулу має сплатити штраф один грош, за другий день – барана. А коли на третій день не приступить до роботи або запиячить, то того покарати побиттям бичем на лаві, а прогуляні дні зобов'язати відробити.

Якщо внаслідок якоїсь поважної обставини підданий не зможе вийти на роботу, то повинен через сусіда або лавника повідомити про це вряда, який, зваживши причину невиходу, зобов'яже його відробити іншого дня. Нікому не велено відкуплятися від роботи.

Арт. 21. Пустих волок підданим не заорювати. А коли хтось, не вписаний до реєстру, посміє те вчинити, його збіжжя підлягає звезенню на панський тік, а з самого винуватого стягується один грош штрафу до казни.

Арт. 22. Підданим приступати до роботи, як зійде сонце, а закінчувати, коли сонце заходитиме. Тим, хто працює біля худоби, відпочивати годину перед обідом, годину пополудні і годину під вечір. А хто працює в полі, то відпочивати у той же самий час по півгодини. Хто рано на роботу не з'явиться, то повинен відпрацювати в інші дні стільки ж часу, скільки ним було втрачено.

Арт. 40. Піддані мають вольність ловити рибу в ріках, озерах вудкою, броднем, тригубицею, малими сітками. Однак у квітні, травні, червні ловля риби забороняється, оскільки йде нерест. За дотриманням цього повинні стежити вряд і неводники.

Арт. 41. Збіднілий, убогий підданий у голодні роки, засіявши ниву на зиму і не маючи чим прогодуватися, має доповісти про це врядові у присутності вїта. Ті повинні не стягувати податки з такого підданого аж до святого Івана. Якщо до того часу не буде погашена заборгованість, то бідняк втрачає засіяне поле. Якщо ж хто-небудь втече, не повідомивши врядові про свої нестатки, то той втрачає землю з усім господарством. Втікача повинні розшукати. Якщо ж він повернеться сам, то посадить його на пустих волоках.

Арт. 42. Підданий має право продати будівлі, домашнє господарство на своїй волоці відповідно до процедури перед вїтом, лавником. Покупець може обробляти свою волоку і ту, на якій куплено господарство, або просити пана виділити йому дві волоки на пустошах. Покупець сплачує мито врядникові 2 гроша і записаного в реєстр один грош. Якщо у тому уряді немає пустих волок, то йому дозволяється йти до іншого маєтку в межах волості, взявши перед цим лист від свого урядника до того, куди він направляється.

Литовський статут 1566 р.
(Витязи)

Роздел первый
О персоне господарской

Арт. 1. *Все обыватели великого князства Литовского одним правом писаным и от нас даным сужены быть мають.* Наперед мы, господар, обещуем и шлюбуем под тою ж присегаю, которую учинили есмыо всем обывателем всех земель того панства нашего великого князства Литовского, иж всех княжат, панов рад духовных и свецких, панов хоруговных, шляхту, места и всех подданных наших и всех станов и в том панстве нашем великом князстве Литовском, также и земель Русских Киевское, Жомоитское, Волынское, Подляшское и иных земель, прислухающих к тому панству нашему, почоншы от высшего стану аж и до нижнего, тыми одними правы писаными от нас даными судити исправовати.

Арт. 2. Мы господар обещуем и шлюбуем никого не карата на заочное поведанье, хотя бы се дотыкало и о ображенье маестату нашего господарского; и хто теж што на кого вел, а не довел, тым сам масть каран бытн. Теж предъречоным прелатом княжатом, п[а]н[а]н[а]т[а]м, паном, радам духовным и свецким, паном хоруговным шляхтам и местам земли великого князства Литовского, Руское, Киевское, Жомоитское, Волынское, Подляшское, Смоленское, Полоцкое, Витебское, Мстиславское и иных земель великого князства Литовского, обещуем словом нашим господарским, иж над жадного человека выданье albo осоченье явное таемное и подозренье тых станов вышешмененных карати не хотим ани винити которую кольвек виною пенежною, кривавою, везеньем, або достоенств рядов або имения отнятем; нижли аж бы первей у суду явным рядом и поступом права, коли жалобник то есть повод и отпор обжалованный очивисте станут, и достаточне на конец будут поконаны, которые по суде и таковом поконанью винни, мають быти караны виною у артыкулах нижей описанных меновите незначоною. А хто бы теж кого колвек обмовляючи вчинил к соромоте и зелживости, а шло бы о честь або о горло або о которое кольвек скаранье; тогды тот, на кого мовит и ведет, а не доведет, тым караньем сам маеть быти каран.

Арт. 3. *Ображенье маестату господарского.* О ображенье маестату господарского так се разумеет, колибы хто змову albo спикненье albo бунт учинил на здоровье наше господарское, хотя

бы пан бог уховал, иж бы оная змова не была учынком пополнена; таковой за слушным доводом, як о том ниже описано, честь и горло и имень стратит. Теж кгда маestat наш ображон бывает с тое причины, кгда бы хто бунтовал покой посполитый врушаючы против нас господара ку шкоде и речы посполитое; и мынцу без воли наше бил явне; а чога боже уховай на нас смерти, так теж и на потомки наши великие князи Литовские, по земстях их хочечы хто осести и опановати тое панство великое князство и господарем быти на нем, войско люд служебный сбирал и выводил; то бы теж з неприятelmi порозумень мел, листи до них або послы против нам господарю и речы посполитое або остерегаючы слал, тым неприятелем якууж кольвек помог давал, хотя бы теж замок наш неприятелеви подал; хто бы теж люди неприятельские панство наше великое князство Литовское зрадливе привел, а то бы на него слушне и справедливо было переведено. таковой с права з розсудку нашего с паны радами нашими великого князства Литовского честь горло тратить, и такового зрадцы дети сынове за таковой выступок отца своего безецными будут, а именья того зрадцы отчизные выслужонные которым кольвек обычаем набытые мимо дети и близкие на нас господаря приходять. Ведьжо жоны таковых здрайц которые не будут ли ведали тое зрады мужов своих, а с того се выведут пресегами своими, таковые имень своих отчизных и матерыстых и вена пред учынком тое зрады им от мужей их описаного не тратят, але до имень отчизных не прийдут, хиба по смерти маток своих только до четвертое части имень матерыстых приходити будуть.

Арт. 6. *Хтобы колвек с панства нашего до земли неприятельское утек.* Теж уставуем, хтобы кольвек с подданных наших с панства нашего утек до земли неприятельское умыслом злым на зраду ку шкоде нам господарю и речы посполитой, такий честь тратит; а если бы пойман был, тогды и горлом маеть быти каран. А дети ач колвек для того выступку отца своего почтивости свое не тратят, але именья вей отцовские тратят, ниж бы што мели власного набытья своего, або перед тым учынком отца своего отделены были, тогды при том застати мають. Таким же обычаем и жоны если будуть не ведали таковое зрады мужов своих, таковые в том будуть захованы, яко в третем артыкуле сего розделу о таких есть описано.

Арт. 10. *Хто бы кому именья заставил а продал первой, нижли з земли утек.* Тежд если бы которий человек перед тым нижли утечь до земли неприятельское, будучи еще в панстве нашем,

продал або запродал именье яке або люди або землю кому, а будет ли он тое рады его не ведал, и на то право поднесеть и окажет на то листы и держанья своего доведет; тогда маеть он тое купленее або закупленное именье спокойно держать, а пак ли бы не хотел присегати, тогда тое купленее або закупленное именье тратит.

Арт. 11. *Если бы отец от детей втек до земли неприятельское, так теж который ближший.* Теж уставуем, если бы отец от детей утек до земли неприятеля нашего Московского и до инших земель неприятель наших, а дети бы на именьи зоставил по себе; тогда именья его на нас господаря спадывають, бо за выступ отца их власного вже суть отдалены от имений. Ведьже который бы сын был делный от отца своего и первой тое части своее в держанью был, нишли утек отец его, и мешкал бы на том кром отца своего не у в одном местцу з ним, а не за одним плотом, а тое рады и учынку отца своего не ведал, а не был подозренный и вывелся того присегою своею; таковы тогда сыны и дочки от почтивости своее от части именья своего не одпадывають. А если бы который приржонный брат або девка або который будь з роду утек до земли того неприятеля нашего Московского и до земель неприятельских поганских; тогда делница, то есть часть невыделена не будет выделена была, будь не выделена, спалывает на нас господаря, и ближний жаден не будет ку тому и не маеть мети ничего; а ведьже то братьи и близким яко в почтивости так и частем именьям их шкодити не маеть. А хтобы такового здрайцу утекаючого забил, або живого до нас и до вряду нашего привел, и то на его слушным доводом перевел; такового почтивости то шкодити не маеть, але еще за то будет го ден ласки нашего господарское, а если бы не довел, тогда сам маеть быти каран, яко вышей описано.

Арт. 12. *Хто бы листы або печати наши фалшовал, чым маеть быти каран.* Коли бы хто листы або печати наши фальшовал, або на кшталт руки нашее также с канцлярейных писаров наших того панства подписовал, абы хтобы теж печати наши соберыв и в собе ховал и их ужывал; таковый за сказаньем слушным явностью певною и доводом слушным ничим, иным толко огнем каран быти маеть...

Арт. 13. *О фалшованью монеты о мындзех и о золотарех.* Теж хтобы монету нашу фалшовал и без воли нашее переправовал и обрезовал, так теж мындзаре наши, которые золото и серебро и иншую реч матерей належачую и прислухаючую мындзе фалшовали бы зливали и мешали ку пожитку своему а ку шкоде речи посполитое, а то бы на них досведчано; тые мають огнем караны

без милосердя. Потомуж золотари, которие золото, серебро фалшуют и межы того мешають медь, цын або олово, и в том бы были дознали; тогды сами мають огнем быти караны, а их маетность тому, кому шкоду учинили, маеть быти плачено. Ведьже работа тая и матеря, без которое бы тое ремесло их справовано быти не могло подле звыклости ее, то фалшем розумено быти не маеть.

Арт. 14. *Не маеть никто ни за чий кольвек учинок терпети толко каждый сам за себе.* Теж уставуем, иж ништо ни за чий кольвек учинок не маеть каран и сказан быти, толко которим винен, кгдаж того право божое и справедливость хрестиянская учить, якож так хочем мети: абы ани отец за сына ани сын за отца, кром ображенья маестату нашего, яко вышей около того ест описано, ани жона за мужа, ани муж за жону, так теж брат за брата, и жадный прирожоный, и слуга за пана, пан за слугу, ништо ни за чий выступ учинок, толко каждый сам за свой выступ маеть терпети и каран быти.

Арт. 15. *Хтобы много за мало упросил а без данины побрал.* Теж хто много за мало упросил, а то бы на него устне и с права было переведено, вышшей нишли просил, таковой тую выслугу свою от нас даную тратит. А хотя бы и добре упросил, а без данины наше што и к той выслуге своей взял, и к тому привернул; предься тую выслугу и забранье тратит и спадывает то за се на нас господаря. А хто ку отчизному своему именью взял человека, або и десети, або колко кольвек и с землями, або земли пустое; тогды маеть каждого человека, колко будет взял, своими отзычнами навезати з земли, або кождую землю землею, а ведже не на голую повесть и обмову, але за огледаньем и выведаньем слушным и справедливым правным поступком и доводом через людей цнотливых и веры годных комисаров тубулцов. Ровностью права одинакими доводами вдаючы се в ровное право и з шляхтою, яко о том нижей написано.

Арт. 25. *О мытех новых.* Теж уставуем и приказуем, абы жаден человек в том панстве нашем великом князстве Литовском не смел новых мыт вымышляти ани встановляти ни на дорогах, ни на местах, ани на греблях, ани на реках, ани в торгах, ани в местечках ни в столах, або в корчмах на гостинцах в именьях своих, кроме которые бы были з стародавна установлены, або мели бы на то листы предков наших або наши. А хто бы кольвек смел мыто кром звычайного торгового установляти; тогды тое именье, в котором мыто кром торгового установил, тратить и спадывает на нас господаря.

Арт. 26. *О неданье мыта шляхте.* Теж з ласки и доброты наше господарское князем, паном радам духовным и свецским, шляхте

в том панстве нашем тую вольность на водах на дорогах, то есть сухим путем и водным, на торгах, на мостех, так и именьях наших спущати и продавати з их власных гумен каждому его роботы правдивое збожье а не купленное, от того мыто не маеть быти давано; так теж и от подвод шляхецских, которие з их речми властным збожьем а стацьями ходять, от того всего мыто и мостовое брано быть не маеть. А если бы што купленного збожья и иных речей пры том мел; от того мыто маеть платити. А ведже сами особами своими, або где бы их самих при том не было, тогды слуги их або справцы от них притом посланные веры годные на мытех наших головных мають присегнути, што ест правдивое роботы его домовое а што теж прикупленее, а подводы мають без присеги быти пропущены толко за листы и печатми их, тым же обычаем и лесные товары и от всякого господарства домовое работы маеть ся разумети и безмытне пропущены быти. А на мостех старожитных, где перед тым што будеть давано только от подвод таких, которие збожье на продажу везуть, ведже водле стародавнего обычаю мають давати...

Роздел третий

О вольностях шляхецких и о розмноженью великого князства Литовского

Арт. 1. *О розмноженью великого князства Литовского.* Мы господар обещуем теж и шлюбуем за себе и за потомки наши великие князи Литовские под тоуж присегою нашою, которую есьмо учинили всим обывателем всих земель великого князства Литовского и всих земель ку нему здавна и тепер належачых у славе, титуле, столицы, зацность, и владзы, и можность роска зованью, и в иных всих належностях и прислухиванью и в границах ни в чом не вменшати и о вшем примножати. И хотя бы пан бог з ласки свое светое нам господару узычити рачыл панства Литовского князей и панов рад духовных и свецских и всих врядников земских и дворных шляхту рыцьерства и всих иных станов ни в чом того не понижати, але от всякое легкости и пониженья, яко славное памяти продки наши, великие князи Литовские, за щастливого панованья своего чынити стеречи и боронити будем, с помочью божьего стараючисе о примноженье и вывышенья того панства и всих станов достойности оздоб и пожытков з наибольшого пилностью и всилованьем нашим.

Арт. 2. *О вольностях шляхецских.* Теж мы господар обещуем словом нашим за нас и за потомки наши великие князи Литовские

под таким же обовязком нашим, яко вышей у первом артыкуле ест описано, иж всих князей и панов рад, як духовных, так и свецких, и всех врьдников земских и дворных, панов хоруговных, шляхту, рыцарство, мещане и всих людей посполитых у великом князстве Литовском и во всих землях того панства нам заховати при свободах и вольностях хрестиянских, в которых они, яко люде вольные, вольно обираючи из стародавна из вечных своих предков себе панов и Господарей великих князей Литовских, жыли и справовали прикладом и способом волных панств хрестиянских, ровнаючи однако маючи и тех вольностей ужи ваючи и суседы братьею своею рыцарством и иные станы народу коруны Польское, и особливе на то при свободах и вольностях на привильях и листех великих князей Литовских, предков наших, и от нас всем вовец яко и каждому зособна на учтivosti достоенства врьды на именья, на люде, на кгрунты и на што кольвек данных, и што еще будут даваны вперед, напорушне неотменне (вечными часы ховати). А хто бы теж што хотя без привильев за отчызным правом яким кольвек обычаем набытых людей кгрунтов своих в держанью был, так за славного панованья предков наших короля его милости Казимера и Александра, яко теж за светое памяти Я отца нашего щастливого панованья, тые сами с потомки их близкими своими и тепер то вечно держати мають и будуть.

Арт. 3. *Мы господар обещуем размножати великое князство Литовское, а штабы разобрано и одышло зась ку нему привернути.* Теж добра князства Литовского не уменьым и то, што будеть через неприятелей того панства нашего отдалено; розобрано и ку иншому панству от того панства нашего коли кольвек упрошоно, ку короне ку Мазовшу ку Прусом ку Ифлянтон, то за се ку власности того великого князства привести привлащати и границы оправити обещуем. А хотя бых теж кому заграничником при границах тых верху мененых земли, именья, села и люди дали; тогда таковыя мають с того службыти великому князству Литовскому, а хтобы не хотел службыти, таковых привильев не маем мы и потомки наши держати.

Арт. 4. *О неданье шляхты и их имений кгрунтов и всяких вольностей и теж ноданье листов и привильев против сему статуту.*

Уставуем и вечными часы ховати и держати обещуем, иж яко предки наши великие князи Литовские, так и мы незвычайные никому ни которым способом бояр шляхецких имений кгрунтов и земель давати, так и тепер на все потомные часы обещуем

и прирекаем под тою ж присегою нашою, которую есьмо учинили обывателем сего панства нашего великого князства Литовского, бояр шляхты и их имений кгрунтов и всякое маетности и иных свобод и вольностей и прав в них отбирати и отводить, и ни яким особам, которым кольвек в том панстве обывателем яко и заграничником и посторонним и жадному иному, давати записовати и ни которым способом отдаляти не маем.

Арт. 5. *О соймках поветовых и о выправованью и посланью в них послов земских на вольный сойм.* Уставуем для лепшого порадку во всех речах и в способу ку справедливости и обороне, абы за волею всех на соймках потребы се земские становили и отправованы были, або вечными часы перед сеймом великим вальным, которым маем мы и потомки наши завжды, коли того потреба окажетъ речы посполитое великого князства, порядою рад наших тогож панства складати листы нашими соймки поветовые, а меновите на тых местцах и воеводствах нижей суть написаных и постановленых, которые соймки также листы нашими даны будутъ не на близшей час и рок, толко за чотыры недели перед соймом великим. На которые соймки мають зъезджатися и бывати тые воеводе и каштелянове врядники земские, потомуж князове панове шляхта того ж повету и воеводства, а намовляти о тых речах и потребах земских, которые им на местцах наших ознаймены будутъ, на мней теж о своих и о всех потребах земских и долеглостях оного повету и воеводства; и зволившыся вей одностайным зданьем мають обирати послов своих; то ест от каждого суду земского, колко их у том воеводстве будетъ, по две особы, послати их на сойм ознаймившы и вручившы то все им, о чом водле листов наших господарских, и теж во всех потребах, радити намовляти и становити мають, даючы им моц на том таковом вальном сойме поступовати и кончыти тые и иные припалые речи водле часу и потребы. Ведже князей, панов, маршалков и иных всих урядников земских и дворных подле старого обычаю маем листы нашими на таковой вальный сойм взывати; и тые вей в раде посполитой местца и воты свои будутъ мети способом звычайю стародавнего, а пословы земские местца и воты свое мають мети водле порадку нижей написаного.

Арт. 6. *О сойму вальном.* При том теж уставуем, с призволением рад наших духовных и свецких и зо всеми стану сойму належачыми, на теперешнем сойму великом Виленском, хочеты то все мети вечными часы, иж маем мы и потомки наши великие князи Литовские с потребы речы посполитое за радою рад наших того ж

панства, або за прозбого рыцёрства, складати сеймы вальные в том же панстве великом князстве Литовском завжды, коли колко того будеть потреба.

Арт. 8. *Або панове шляхту о почтивость их сами не судили.* Теж уставуем, иж княжата и панове рада наша шляхту и каждого бы з рыцёрства нашего, которые теж шляхту нашу служебниками в себе ховают, не мають сами о почтивость судити кроме нас; бо тот суд никому иному не належит одно господару. А што се дотычеть злодейства, забийства и иных речей выступков – то волни будуть панове их з ними, осадившы при себе пред се шляхту людей добрых, справедливость чынити, а в чом бы был хто с права поконан, тогды тот за выступок своей терпети и каран быти бы и горлом.

Арт. 9. *Их достоенств врядов в дедицтво чужоземцем давано быти не маеть.* Так теж мы господар обещуем и шюбуем под присегию нашою, которую учынили есьмо великому князству Литовскому и всим станом и обывателям его, беручы то из статуту старого пана отца нашего короля е.м. тому панству великому князству Литовскому даного, а в сесь выкладаючы и на то позволяючы, штож в том панстве великом князстве Литовском и во всех землях ему прислухаючих достоинств духовных и свецких городов дворов и кгрунтов староств вдержаньи и пожываньи и вечностей жадных чужоземцем и заграничником ани суседом таго панства давати не маем; але то все мы и потомки наши великие князи Литовские давати будуть повинни только Литве а Руси, родичом старожитым и врожонцам великого князства Литовского и иных земель тому великому князству належачих.

Арт. 10. *Достоинства и вряды давные не мают быти нарушоны.* Теж обещуем и хочем вечными часы мети, абы панове рада наша, так духовные яко свецкие, и вей иные врядники наши земские и дворные, в том панстве нашем великом князстве Литовском были во всяких достоинствах и у почтивостях захованы водле давного обычаю и кождый подле зацности и местца своего. А што се дотычеть владности и справ их судовых: в том се они мають заховати и справовати, яко нижей в сем статуте ест описано.

Арт. 11. *Достоенств и врядов на заочное обмовенье не маем одыймовати.* Теж обещуем, иж достоинств всяких врядов староств держав тивунств на справу чию кольвек и на обмовы заочные мы и потомки наши не мають отнимати; але коли бы который из врадников наших был роспрошитель або шкодник наш и дворов наших, и до нас бы в том обмовен и обвинен был; тогды обоя

сторона, як тая хто веде, так на кого мени, мають перед нами очевисто стати, а мы с паны радами нашими великого князства Литовского, выслушавшы их и розознавшы тую реч, винного водле выступку его карати маем, а безвинне й без права на заочное поведање не будем ни в кого врядов брати ани их з них рушати.

Арт. 12. *О держанью старых устав, а новых без сейму вального не встановляти.* Теж прирекаем вен привелея земские стародавние и ново от нас наданные волности и звычай добрый стародавний тым статутом нашим ховати и ни в чом ни нарушати, а нового ничего не встановляти. А ведь же была ль бы того потреба што нового прибавити ку доброму речы посполитой; тогды того не маем чынити ани встав жадных делати, аж на вальном сойме того панства нашего и в здешнем панстве нашем великом князстве Литовском, а ведомостью порадою рад наших и призволеньем всих земель того панства нашего.

Арт. 13. *О волности выеханья нашего из земли кром земель неприятельских.* Теж узычаем и уфаляем вечными часы, абы княжата и панове хоруговные шляхты и кождый человек рыцарский и всякого стану того панства нашего великого князства Литовского мели вольность и моц выехати и выйти с тых земель наших великого князства Литовского для наук у письме цвиченя учынок рыцарских и лепшаго счастья своего, и теж будучы неспособного здоровья своего для лекарств до всяких сторон и земель, кроме земель неприятелей наших Московского бусурманских и иных, с ким тое панство наше на он час вальчыло; а ведьже так, абы из именей их под тым часом в небытности их самих службы земское не были омешканы, але нам и потомкам нашим яко при них были завжды, только иле кроть бы потребности вказовали подле уфалы и уставы земское были заслугованы. А если бы сын поехал по рыцарству, а отца себе оставил, а в небытности его отец бы вмер, а не оставил бы по себе другого сына дорослого або опекуна або близкого кривного прирочного в именах; тогды мы господар маем опекуна установити на тые именья, хто бы з них службу земскую заступовал и именья от кривды и шкод боронил, а кгда тот с чужих земель приедет, мает именья, и маетность свою до рук взяти яко властность свою.

Арт. 14. *По смерти отцов и маток и иных кровных и близких их детей и потомков от каждого дедицтва спадком выслуги и всякого набытья не отдаляти.* Теж уставуем, иж по смерти отцов и маток их дети сынове и дочки отчизны и материзны не мають быти отдалены, але они сами и щадки их властные кровные и близкие

правом прирощеном и слушне набытым звычайем стародавным и теж статутом першым и теперешним мають посягнути и одержати, и тые добра на пожиток свой оборочати вечными часы. А то се теж будет розумети о близкостях спадкох выслугах и всяком набытью водлуг права тым же обычаем, естли бы было колко братьи и сестер рожонных выданных албо и не выданных замуж, а тые бы братья межы собою отчизною поделилися, албо еще не поделили, а который бы з них потом умер не зоставивши по себе плоду; тогды его часть отчизны толко на братью приходит и на их потомство, а на сестри толко выправа с четвертое части всякого имения, естли бы перед тым которая з них замуж идучы от отца своего або теж от тое ж братьи не была дана, поколь бы се были межы собою не поделили; а если бы была матерызна, тогды мають братья з сестрами ровно поделити межы собою.

Арт. 15. *Людей простых над шляхту не повышати.* Теж простых людей над шляхту не повышати, на достоинства их прекладати и врядов наших простым людям давати не маем, а шляхте каждому рыцарскому человеку тутошнего панства нашего великого князства Литовского родичу мы господар, з ласки наше господарское за службами за годностями их нам господарю, обещуем их водле годностей достоинствами и вряды опатровати и в службах наших заховати, яко верных наших подданных.

Арт. 24. *О вызволение от платов новых и подвод кроме стародавнего обычаю, як теж по дорогам.* Теж у ставу ем и хочем мети, абы вей посполитые люди тяглые и вей поданные княжат панов хоруговных, шляхт, бояр и мещан тых земель великого князства Литовского от каждое дани плаченья и податку серебщиznego, и теж дела и ото всяких береман каменя дерева або дров ку паденью плиты и вапна на замки наши, кром стародавнего обычаю, так и подводы хтобы перед тым давал и подыймованье стацции на станех и на местцах звычайных нам господарю послом гонцем нашим, так теж и мосты поправовати и новые на старих звычайных местцах будовати замки старке поправовати, так и на тых старих местцах деленицы свое знову будовати и послов подыймовати, то водлуг стародавнего обычаю в целости заховуем. А княжата панове рады воеводе старостове украинные и ни хто з шляхты, ездечи по дорогам от имения до имения своего и в войско на замки украинные едучи, именией шляхецских и их подданных це мають шкодити, стацции и подвод брати, але себе и слугам и конем своим за пенези водлуг торгу ценою куповати будуть повинни; а хтобы

над сюю уставу нашу што учинил, тот стороне жалобливой квалту дванадцать рублей грошей платити маеть, а шкоду совито оправити за слушным доводом.

Арт. 27. *О мещанех места нашего Виленского, яким правом шляхту з мещаны судити мають.* Теж уставуем, иж кгда бы се трафило жаловати которому шляхтичу на подданных наших мещан Виленских о раны о головщизны; тогды о то судить вряд меский маеть своим судом, Майдеборским правом, водлуг привилъев и наданья им от нас господаря и от предков наших. Где бы се теж трафило який квалт мещанину от шляхтича, хотя бы в том месте нашем Виленском; тогды таковые речы вряд замковый земский справедливость чинить будуть правом земским и статутом прав посполитых сего панства великого князства Литовского, и карати ведлуг права и статуту земского. А мещане иных мест шляхту судити мають о раны о головщизны их шляхецкие земским правом, водлуг стародавнего статуту короля е. м. Жикгимонта пана отца нашего.

Арт. 29. *О слуги и о люди шляхецские челядь невольную, которые до мест входить.* Уставуем, которие бы слуги и люде отчизные або челядь невольная втекли от княжат, панов або от которого шляхтича, и пришли до столечного места нашего Виленского, або до иных мест наших князских, панских и духовных, в землях панства нашего великого князства Литовского; иж тых людей слуг мають войтове, бурмистрове, радцы наши з мест наших выслухавшы слушного доводу от панов их судечи земским правом, кромей которое бы слуги шляхецские пришедши до мест наших, а приемши право в котором з мест наших войтове и врядники наши выдати не мають. А што се дотысечь челяди невольное, которые бы пришли до мест наших; тым ани права Майдеборского принятъе ани оселость ани теж заселене десети лет ку помочы быти не маеть, и повинны будуть войтове и державцы и врядники наши им выдати. Так теж старостам и державцам и врядником нашим, где права Майдеборского нет, на врядах наших тым же обычаем противко таковым збегом заховатися мають...

Арт. 32. *Отец за живота своего змушенья не повинен именья детем поступовати, лех по доброй воли части его.* Уставуем теж, иж отец детем за живота своего змушенья не повинен именья жадного поступовати, нижли по доброй воли своей, што воля его будеть. Также невеста, которая будеть именья свои отчизные або материстые мети, змушенья не повинна за живота своего детем поступовати, але што будеть добрая воля ее, то может поступи-

ти. А што се дотычеть материстых именей, не будуть ли мети на то слушного права и описов, повинен то сыну дорослому и девце замуж ее выдавши поступити; а сын и дочка на отцу жадных шкод и личбы с тых именей поискивати не мають.

Арт. 37. *Хто бы именье от нас даное в кого отыймовал.* Теж уставуем, кому быхмо мы господар именье або люди и земли дали, а хто инший по той данине нашей тое именье отнял; тогда тот, у кого отнято, может того доходити и правом поискивати, нижли большей искати не может одно, яко ему дано и як на нас господаря то держано, толко бы давности земское от того часу, яко ему дали, не омешкал.

Арт. 39. *Мы господар шлюбуем однакую справедливость всим чинить, а [пересуду] мы и панове рады нашим брати не маем.* Обещуем теж з ласки и доброты и милости нашей господарской ку подданным нашим, всему рицтерству великого князства Литовского, под сумненьем нашим, иж мы господар и панове рада наши маем каждому стану всим заровно однакую справедливость чинить без отволоки, а от права не маем ничего брати; потомуж и панове рада наша, а не маем теж стати и зычностью быти одной стороне, але просто каждому справедливость делати будем повинни, так теж и панове рада наши под присегаго, которую до рады вчинили, справедливость чинити будуть повинни. А што се дотычеть почтивостей шляхецских, а то жаден с панов рад ани суд замковый ани теж суд земский поветовый не маеть судити, толко мы сами господар с порадю панов рад наших великого князства Литовского судити маем обычаем вышнейписаным. Ведже што здавна и теперь в сем статуте суду замковому належить, то суд замковый судити и отправовати маеть...

Роздел семей О записех и продажах

Арт. 3. *Хто бы хотел именье свое отчизное продати або зоставити.* Хочем теж мети и уставуем, абы каждый таковой, хто бы хотел именье свое отчизное продати або заставить; тогда маеть прийти перед нас господара або перед врьд земский, в котором повете тое именье лежит, объявити перед судом земским, которая продажа за таковым обычаем будеть мощна и вечна держана, хотя бы на то и потверженья нашего господарского не было. А ведьже тот, кому будеть записано, того ж часу маеть, взявши возного з уряду поветового, увойти в держанье и того именья; пак ли бы по оном

записе в держанье того имения не пришел, а давность земскую де-
сать лет промолчал, тогда таковая продажа и застава потом мощи
ни которое мети не будеть.

Арт. 4. *О вольности продати третью часть на вечность.*
Уставуем, хто бы хотел имение свое отчизное продати на веч-
ность; тогда только третью часть имения отчизного вольно ему
на вечность продати, а две части того ж имения в суме зоставити.
А ведьже не маеть большей на тые две части имения отчизного бра-
ти, только так, якобы сума не превышала на ухвалу и постановене
наше; а где бы больш на тые две части пенезей дано, тогда дети
яко близкие не будуть повинни больш платити, только шацунком
потому яко вышей описано, а што будеть превышать, хто вышей
дал, маеть згинути.

Роздел одинадцатый

О квалтех и о головицызнах шляхецких

Арт. 1. *Хто бы на чий дом або на господу умыслне наехал, хо-
течи его забити.* Хто бы на чий дом а господу умыслне наехал, хо-
течи его забити, а умыслне наехавши або нашедши, а в том дому
кого кольвек ранил або забил, а ото бы на него переведено было
слушным доводом; таковой горло тратит, а головицызна близким
з имения плачена быти маеть. А естли бы квалтом наехал або на
дом нашол, а никого не ранил а ни забил, а знаки предсе квалту
або шкоду якую учинил; тогда только за квалт будеть повинен
платити дванадцать рублей грошей и шкоду оправити за слушным
доводом, а горла для нахожденья квалту не тратит. Тым же теж
обычаем естли хто кому в месте на господу нашол квалтовне,
а кого забил або ранил и тым покой посполитый взрушил, маеть
быти сужон и сказан на горло.

Арт. 2. *О довод квалту, як мають осведчати и обжаловати.*
Уставуем, кгда бы хто на кого наехал квалтом и забил, а ведь же
на такового квалтовника такой довод маеть быти: естли бы на
чый дом або на господу чью наехал и забил кого; тогда скоро по
оном квалте того ж часу квалт и того забитого маеть оповедати
и оказати околичным суседом своим, а в небытности их ино вряд-
никам их шляхте людем добрым, а в недостатку шляхты ино также
околичным суседом своим, хотя и не шляхте только людем добрым
веры маеть оказати, а потом обжаловати вряду замковому або дво-
ру нашему, который близший будеть, и возного взяти и так же ока-
зати квалт и забитого, и тот квалт и жалобу в книги записати.

И в праве естлибы се ку оному квалту и забитому не знал; тогды вжо тот жалобник близший будеть того суседи околичными и возным або выписом врядовым на него доводити, и при том доводе самотреть и з шляхтичами себе ровными присегнути, а естли бы на тот час не могли мети шляхтичов ку доводу, тогды и з жоною своею и с детьми дорослыми, а не будеть ли мети детей дорослых, ино и з жоною и з слугами домовыми маеть того квалтовника по-присегнути, а кгда присягнуть, тогды тот горло тратить, а головщина его близким того забитого маеть быти плачена, а шкоду за слушным доводом. А естли бы квалтом на дом наехал и не забил, только ранил; тогды также маеть тот квалт оповедати и раны оказати околичными суседьми, яко вышей описано, и при таком доводе квалтовника квалту и ранного маеть сам семь з людьми добрыми шляхтою присегнути, а кгда присягнуть, таковый квалтовник маеть быти горлом каран, нижли естли бы сполна шести сведков не мел, тогды и с трема сведками самочварт присегнути маеть, а квалтовник за таковым незуполным доводом горла не тратит, одно квалту дванадцать рублей грошей; а навезку водле стану и шкоду за доводом маеть платити, а за вину дванадцать недель в везенью сидети. Пакли бы на том доводе своем устал, тогды только сам ранний на ранах своих присегнути маеть, которому по присязе его навезка будеть сказана, а квалт и шкоды не мають быти сказаны. А где бы на оном квалте в дому никого не забито ани ранено, только одно шкода учинена; таковый квалт также маеть быти осведчон, яко вышей описано, а при том доводе у праве на квалтовника маеть тым же обычаем на квалте и на шкодах самотрет присегнути, а кгда присягнуть, маеть быти квалт плачон дванадцать рублей грошей, и шкоды оправити за доводом его, а горла не тратит, а не будеть ли мети чим платити, а именье его тое бы шкоды и маетность не стояла, тогды у в остатку заплата сам маеть быти выдан. А где бы тот, на чий дом наехал, чинил себе быти ровную шкоду о сорок або о петдесят кон грошей; то и з жоною и з детьми лет дорослыми на той шкоде присегнути маеть. А жоне детем забитого, а в недостатку их, оно кровным таким же обычаем маеть право йти, яко вышей описано.

Арт. 13. *О звадах шляхецских.* Кто бы кому руку або ногу втял, або око, губу, зубы, ухо вытял, за кождый таковый члонок по петдесят коп грошей платити, а двадцать и чотыри недели на замку седети. Або хто бы обе две руки и обе две ноги и обе две уши оттял и обе две очи; тогды головщизну яку за человека маеть плачено сто

коп грошей, а год и шесть недель сидети. А рана, которая бы у человека была, с которое бы кости выбирано, тридцать коп грошей. А естли бы с тое раны реч замкнул, хотя бы се и выгоил; тогда маеть сто коп грошей яко головщизны платити, роки шесть недель сидети. А естли бы рана была на твари, сорок коп грошей платити; а хотя бы поличок кому дал, бороду рвал, тогда за все тое по дванадцати рублев грошей платити; а хотя бы бил кием шляхтича, сорок коп грошей платити. А белым головам шляхецским як головщизна так и навезка маеть быти плачена совито, тым же обычаем потом и их жонам и детем, которие венчальные жоны мають, маеть быти навезка шляхецкая.

Арт. 15. *О мещанине, который бы шляхтича ранил.* Если бы который мещанин у бурмистровстве шляхтича забил або ранил; тогда маеть навезати так, яко вышей описано. Нижли естли бы бурмистром на тоть час не был, кгда шляхтича ранил; маеть руку тратити. Также теж и хлоп простой, естли бы забил або ранил шляхтича, маеть руку тратити, а естли руку або ногу шляхтичу утнет, або на котором члонку охромит, маеть горлом каран быти.

Арт. 18. *Который бы слуга забил або ранил пана своего.* Теж уставуем, естли бы который слуга взял перед себе злый умысел, пана своего забил або ранил; таковой маеть срокго горлом каран быти здрайца, а естли бы не забил ани ранил, одно брони против пана своего добыл, тако- вый руку тратит.

Арт. 31. *О забытье человека переждчого и безплеменного.* Уставуем теж, естли бы ся потрафило где ж кольвек забитого человека переждчого або безплеменного, которого головщизны искати не будет кому; тогда скоро такового человека труп будеть найден, того ж часу вряд того замку або двора нашего врядник маеть обослати всих мещан людей сельских, так и подданных наших яко и шляхецских, и опыт вчинити раз або и два, а где бы се на таких двох копах о том забитью выведатися не могли, тогда третью копу присяжную маеть вряд собрати, на которой повинни будуть вей тые, которые на той копе повинни се становити, присегнути на том, иж сами не суть причиною того забытья и о таком мужобойцы не ведают. А естли бы которая с тых копников на присяжной копе нестали, або хотя и ставши, присегото отвестися не хотели; тогда таковые будуть повинни головщизну сами платити, а собе винного искати; а тая головщизна маеть зостати при том вряде, в котором тот труп найден, а потом кгда бы кровные оного забитого выналезлися, маеть тая головщизна оным кровным отдана быти.

Роздел дванадцатый

О головищизнах и навезках людей посполитых

Арт. 1. О головищизнах и навезках людей простого стану. Головищизна панцерному слуге пятьдесят коп грошей, путному слуге тридцать коп грошей, бортнику двадцать пять коп грошей, тяглому двадцать коп грошей, паробку десять коп грошей, а жонам их совито. А навезка панцерному слуге шесть рублей грошей, бортнику два рубли грошей, тяглому рубль грошей, паробку полтина грошей, а жонам их совито, а жонца, которая мужа не маеть и не мела, полтина грошей.

Арт. 2. Головищизны и навезки тивунам, ключником, войтом, старцом, лавникам сельским. Тивуну, ключнику, войту, старцу головищизна сорок коп грошей, естли бы невольник в котором с тых врядов был, тогды ему во вряде головищизны двадцать коп грошей, а навезки рубль грошей. А пак ли бы в ключох або у войтовстве который шляхтич был; таковому предсе головищизна маеть быти водле стану шляхецского. А навезка тивуну, ключнику, войту, старцу по три рубли грошей, а лавнику два рубли грошей.

Арт. 7. Человек вольный за жаден выступок в неволю выдан быти не маеть. Теж уставуем, иж человек волный за жадный выступок в неволю вечную выдан быть не маеть, а естли бы в суме великой выдан был; маеть с тое суммы выроблятися, и выпуску па каждый год мужику полтина, а жонце пол копы грошей. А естлибы с тое суммы до смерти выслужитися не мог, а будеть ли мети дети; тогды дети не мають се с тое суммы выробляти. А выпуску дорослым детем потомуж маеть быти, якшо вышей описано. А закупным людем тым же обычаем из суммы пенезное выпуст быть маеть.

Арт. 8. О человеку отчизнам. Кгды бы который человек отчизный, отшедши от пана своего и заложившися за кого иншого, не далеко в пети або в десяти милях мешкал; тогды вже о такового человека вечно молчать маеть. Пакли бы тот человек отчизный отшедшы от пана своего и мешкал далеко в колькодесяти милях, а пан его о нем не ведал, а потом бы zase пришел и перемешкивал поблизу; тогды хотябы в оном чаше и давность земская зашла, вольно будеть ему того человека за отчича правом доходити, только бы давности не омешкал от часу, як ближей приидет.

Арт. 10. О челядь невольную, которая втечет от пана своего. Уставуем, кгды бы хто чию челядь невольную вывел, або ведаю и заказ в себе переховывал, а то бы на него правом было переведено; тогды таковой повинен будеть ту челедь отыскати,

а о[т]ыскавши тому пану отдати. А где бы не мог о[т]ыскати, або не хотел; будеть повинен тую челядь сам ценою платити, яко выше написано, и шкodu оправити от того часу, от которого ему тая челядь не робила, мужику и жонце за каждую неделю по шести грошей.

Арт. 11. *О вольных людех, которые в голод продають.* Хто бы в голод сам себе або сына або теж которого человека вольного в неволю продал, и лист на то дал; таковой лист не маеть быти держан, але яко голод минет, а он пенезей добудеть, маеть ему пенези отдати. Нижли естли бы хто челядь свою невольную продал; тая ведле продажи маеть вечно держана быти.

Арт. 13. *Невольницы мають быти трояких причин.* Теж уставуем, иж невольницы мають быти троякх причин: первые которые суть здавна в неволи, або с невольных се родят; другие которые полоном заведены суть из землои неприятельское; третие коли бы се сами в неволю поддали, а хто бы, ведаючи жонку невольную, в малженство понял, хотя человек вольный, тогда таковой сам и дети их в неволи быти мають. А естли бы се неведоме поняли, а один з них будучи вольным не хотел в том быти; тогда того ж часу мають се втечи до права духовного, ведле которого их мають розвести, а по розводе таковой вольный маеть зостати вольным, а невольный невольным.

Роздел третийнадѣцать О грабежах и навезках

Арт. 5. *Яко челядь невольная втеклая маеть быта заповедана.* Если бы чия челядь невольная втекла, а заповедана бы з якого перейму, и женучи за нею в погоню в каого бы ее нашел; тогда маеть тому, в кого челядь зостанет, переем дати, с чого будеть первой заповедал. А естли бы заповеди и перейму, в кого оную челядь нашел, недал, а тот бы ему не хотел тое челяди без перейму выдати, и взял позем кгвалтом, а до права о то был позван; тогда тот за тым позвом повинен будеть стороне жалобливой платити, яко за кгвалт дванадцать рублей грошей. А естли бы хто чию челядь в себе ховал, а тот по колко кроть заповеди и по торгу закликал, оповедаючи ее, и потом бы тот, чия челядь, в колко неделях тую челядь свою в него нашол; тогда только маеть, за страву ему от каждого челядника на неделю по два гроди давши, челядь свою добровольне взяти.

Арт. 6. *О грабеже человека князского, панского и землянского.* Уставуем, естли бы шляхтич чиих людей пограбил на торгу при церкви на добровольной дорозе; таковой маеть стороне обжалованой вины заплатити шесть рублей грошей, а грабеж з навезкою

отдати, то ест коня конем вола волом навезати. А пакли бы шляхтич або хтож кольвек пограбил у чиих людей на поли або где индей, а бою не вчинил; тогда маеть заплатити три рубли грошей, а грабеж также навезати. А мужик мужика естли бы при костеле або на торгу на дорозе пограбил; маеть заплатити три рубли грошей а грабеж всякий также з навезкою платити маеть, коня конем, вола волом, а корову коровою, и каждое быдло, якое пограбил, таковым навезавши маеть отдати, або ценою заплатити.

Роздел чотырнацатой О злодействе всякого стану

Арт. 4. *О важности лица за што злодей каран быти маеть.* Уставуем, иж каждый злодей з лицом приведеный и правом покананый при лица, которое бы стояло выше полтины грошей; маеть горлом каран быти. А што бы за полтину грошей не стояло; маеть у столпа дубцы бит быти, а лицо маеть вернути тому, чие есть, а навезка на тое лицо з маетности его маеть быти плачена, а не будеть ли чим мети навезки платити, тогда ухо тому злодею маеть урезано быти. А которое бы лицо вышей полукопка або за полкопы стояло; при таковом лицу маеть быти также у столпа бит и з места высведчити. А которое лицо будеть стояти за дванадцать грошей, за то также маеть бит быти; а потом того ж естли бы се трафило поймати з лицом, хотя бы тое лицо и десети грошей не стояло, тогда вжо маеть быти каран яко злодей.

Арт. 6. *О гоненье следом в якой кольвек шкоде подкраденной.* Кому бы покрадени кони, волы, быдло и иные речи в дому, а тот шкодный поднял бы след тое шкоды своее, и собравшы людей добрых околичных суседов водле давного обычаю гонил следом, а тот след где бы ку которому селу або в чий дом привел; тогда маеть послати до того села або до дому, где след вшол, людей добрих сторонних веры годных, абы з села своего и з дому, где бы след вшол, або з кгрунту земли села своего след вывели. Таковое село або в чий дом след будете вшол, мають тот след в тое копы взяти и з села або з дому и з земли, своее того села след вывести аж до иншого границы, куды тот след поидеть. А естли бы тое село, до которого след приведен, от себе следу не вывели або от следу отбили або выгнавши быдлом затоптали; на таковом застановившисе копа тая, где следу не отведено або отбито, мають послати по возного до вряду нашего замкового, и с тым возным и люди стороние копа вся мають оную шкоду осумовати, на чом оный шкодный самотреть

присегнет, и приложитъ до того села, абы они шкоду заплативши собе винного искали. А по сказанью мають через возного и сторону, которие при том были, объявити вряду и половину пересуда дати, а вряд маеть рок заплате зложити, и яко рок выйдеть; тогды вряд оного пана листом своим напоменути маеть, абы водле права оного суду корного заплату чинил, а не будетъ ли хто хотети, тогды тая шкода з уряду отпавена маеть быти.

Арт. 29. *О человека отчизного и человека хто его выкрал.* Уставуем, естли бы хто вывел або выкрал чиего человека отчизного або челядника невольного, а погонен был на дорозе и пойман с тым человеком або с челядью; тогды маеть с тым лицом веден быти до вряду нашего, где поближей будетъ, а вряд маеть ему справедливость учинити. А естли бы оный к тому се не знал, абы тую челядь выкрал; тогды оный, хто его с тою челядью поймаеть, маеть на него доводити або присегу учинити, иж он ее вывел, а он маеть быти каран яко злодей, а челядь оная маеть вернена быти, чия была. Пакли бы на дорозе погонити не мог, а в дому чиєм зостал и припоручил, а он бы тое челяди выдати не хотел; тогды маеть тот пан, у чиего человека где тую челедь зостал, с таковым справедливость учинити, и найдет ли се с права, тот иж ее выдати хотел; тогды от того часу колько через прируку держал, мають тую челядь навезати и навезавши ему челядь вернути, яко о том вышей описано.

Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 3: Документи і матеріали. V ст. до н.е. – 1774 р. К. : Ніка-Центр, 2009. С. 191-210.

Рішення Люблінського сейму про об'єднання Польщі і Литви в одну державу – Річ Посполиту (1569 р.)

Ми, Сігізмунд Август, всім узагалі і кожному зокрема, кому відати належить, людям теперішнього часу і майбутніх часів оголошуємо даною грамотою таке: нам відомо, що всі чини королівства часто нагадували славної пам'яті батькові нашому Сігізмунду I, королю польському, і просили його на сеймах і в інших випадках, щоб завершено було те з'єднання або унія Великого князівства Литовського з королівством Польським... Знаючи, що це об'єднання приносило велику славу і користь обом народам, ми спрямували на це діло нашу думку і волю, призначили без дальшого заганяння тут спільний сейм, щоб вирішити і здійснити це діло, щоб

уже обов'язково на цьому сеймі було поставлено і закінчено справедливе і ґрунтовне об'єднання і злиття цих держав, так щоб на майбутній час унія не тільки не могла бути перервана і розладнана, а щоб приносила такі плоди, які б могли дати польському і литовському народові насамперед можливо більший і твердий мир і збереження в цілості, а потім славу і окрасу.

На скликаному таким чином цьому сеймі явилися особисто всі пани сенатори духовні і світські і всі інші чини польського і литовського народу і, за нашим допущенням і згодою, після взаємних між ними нарад, дотримуючись цілком усіх привілеїв, закінчили всю цю справу унії між ними в братерській любові, і ця унія викладена нами, за згодою всіх тих чинів обох народів, в таких пунктах.

Обрання короля

Насамперед: Польське королівство і Велике князівство Литовське, згідно з попередньою інкорпорацією між ними, складають з обох вищезазначених народів одне, нерозрізнюване, неподільне тіло, одне зібрання, один народ, так що віднині у цього з двох народів одного зібрання, з'єднання, неподільного народу і майже єдиного, однорідного, нерозрізнюваного і неподільного тіла буде на вічні часи одна голова, не окремі государі, а один – король польський, який, згідно з давнім звичаєм і привілеєм, спільними голосами поляків і Литви буде обиратися в Польщі, а не в іншому місці... Обраний таким чином на Польське королівство буде миропомазаний і коронований у Кракові. Щодо обрання, введення його на стіл Великого князівства Литовського, то воно повинно припинитися, так щоб уже віднині не було ніякого сліду його і подоби.

Сейми

Головний сейм завжди повинен бути один, а не окремі; крім того, повинен бути один ніколи не роздільний сенат для всіх справ і потреб тих народів і ніколи вже не повинен бути іншим, тобто не повинен складатися лише з сенаторів того або того народів. Сенат повинен бути при нас, крім того часу, коли буде сейм в Литві і в Польщі; він завжди повинен бути запрошуваний до всіх справ, про все знати і радити, згідно з своїм обов'язком. А якби трапилися важливі справи, коли при нас не було б сенаторів, то в силу давнього звичаю буде дано звістку про все як у Польщу, так і в Литву, і ніщо ніколи не буде постановлено і вирішено без відома сенаторів обох народів.

Монета

Монета повинна бути одноманітна і однакова по вазі і пробі, поділу і напису, що ми і наші нащадки без загаяння зобов'язані будемо здійснити...

Торговельні мита

Як у Польщі, так і в Литві повинні бути знищені всі торгові мита і побори на землі і на воді, під якою б назвою вони не були, – наші, сенаторські, шляхетські, духовні; віднині і на вічні часи не слід брати ніяких мит з духовних і світських людей шляхетського звання і з їх підданих з будь-яких речей їх власної роботи і кормління, але з тим, проте, щоб вони цим шляхом не сприяли униканню від купецьких мит, що повело б до зменшення і затаювання давніх наших мит і мит інших чинів у Польщі і в Литві.

Історія держави і права України : хрестоматія / за ред. О. О. Шевченка. Київ : Вентури, 1996. С. 74-76.

Генрікові артикули (Статті) (1573 р.) (Витяги)

1. ...Мы и наши потомки, польские короли, они же великие князья литовские и пр., не должны ни в коем случае назначать... себе преемника. А это для того, чтобы всегда после кончины нашей и наших потомков выбор короля оставался за всей шляхтой. Поэтому ни мы, ни наши потомки, польские короли, не должны употреблять титула наследственного.

3. ...Ни мы, ни наши потомки не должны посылать послов в чужие страны и принимать чужих послов без совета сенаторов...

4. Что касается войны или ополчения, мы ничего не будем предпринимать без разрешения сейма...

6. ...Каждый вальный сейм назначает из числа сенаторов 16 человек, которые будут постоянно пребывать при нас... и без которых ни мы, ни наши потомки не должны ничего предпринимать то текущим делам...

7. Вальный коронный сейм должен созываться по крайней мере каждые 2 года... А дольше как 6 недель мы его не будем держать; а перед этими сеймами... должны быть уездные сеймики... На

этих сеймиках мы должны через своих послов сообщать о своих нуждах.

16. Так как в нашей женитьбе Речь Посполитая весьма заинтересована, мы обещаем и обязуемся за себя и за наших королевских потомков... никогда не заключать наших браков без ведома и разрешения сената.

17. ...А если бы... мы нарушили в чем-либо права, вольности, статьи и условия или чего-нибудь не исполнили – в таком случае освобождаем граждан... от послушания нам.

Ефремова Н. В. Історія держави і права України. Частина І. Одеса. : Фенікс, 2012. С. 146.

**Литовський статут
1588 року
(Витяги)**

РОЗДЕЛ ПЕРВЫЙ

О персоне нашей господарской.

Арт. 22. *О врядниках дворных, воеводах, старостах украинских, и людях служебных, же се с права вымовляти не мають.* Забегаючи мы господар продолженью справедливости людское, уставуем, иж врядники наши дворные панове печатари, марьшальки, подскарбие, писари, секретари, и вси иные врядники, и слуги наши дворные, так же воеводове, старостове украинные, и теж люди служебные езные, и пешие, в полю и на замькох будучие, которые без рушенья посполитого за пенези служат, так ротьмистры сами, яко и товаришы их будучи з именей своих, до которого ж кольвек вряду, або и перед маестат наш водле права позвани, под часом покою в князстве литовском не мають, и не будуть мочи з откazu правного забавою, таковых служб своих вымовляти се, и мы господар таковых листы нашими от права вызволяти не маем, але каждый з них повинен будет поступком, правным, або сам або через умоцованого своего за позвы становитисе и усправедливяти, вынявшы тых, которые на службе речы посполитое, або посельством в справах земьских забавены будуть, што он по звороченю с тое послуги на перших рокох будучи позванный, явне оказати и усправедливитисе на другую послугу не отъеждаючи маеть. А естли бы на тых других рокох того значне водле права, иж на послузе

таковий был не оказал. А то ку зволице стороне учинил, тогда вжо на тых рокох вторых яко на року завитом суд тот неприпускаючи стороны позваное ку отводу, сторону поводовую ку доводу припустивши, тую реч о што позвано на упад на нем всказати за доводом водле права и сего статуту маеть.

Арт. 31. *О прочищенью рек порътовых.* Обачаючи пожиток не меньший людей народу шляхетського, так же и мест наших головных до которых бы се латвей живности и иные потребности воденным спровожати могли, уставуем, иж естли бы в котором краю в том панъстве нашем великом князстве литовском река портовая была которою бы до мест наших головных спуст быти мог, а прочищенья бы потребовала, тогда старостове и державны добр наших, где такая река через кгрунты наши идетъ, поддаными нашими повинъни будутъ оную реку вычистити, и порът направити, так якобы се ею комяги, витины, судна воденные, и плоты дерева на будованье, и на дрова годного без завади проходити могли, потому ж и вси станы так духовные, яко светъские от навышное аж до низышное особы повинъни будутъ заховатисе, и таковые реки портовые через именье и кгрунт их идучие вычищати и направовати, ако се вышей поменило, кгда ж то не без пожитку их будеть, бо што бы мел на сту подводах до места нашего головного живности от выхованья его zostалые, для продажи послати, то може судном воденным путем через колько человека отъправити. А хто пущи свои над порътом маеть пущаючи дерево на будованье, и на дрова годное, великий пожиток себе прибавить, а где бы через именье спольное таковая река шла, а один бы участник, або и колко их, хотели бы тую реку до спусту выправити, а другие бы учасники их до того одному або колько их до помочи и довычищенья таковое реки причинити се нехотели, тогда тые которые вычищати, мають там подъкоморого поветового вывести. А подъкоморий мает тот наклад их за доводом слушным ошачовати, и нам то на листе своем ознаймити. А мы господар маем тому або тым особам, которые то реку вычистять за наклад их дать мыто выбирать, от тых которые тою рекою збожъе и инъшые товари спущати на продажу будутъ, ведъже потуль того мыта им позволити маем, поки наклад свой на тое вычищенье реки учиненый выберуть.

Арт. 34. *О недаванью двох достоинств, або врьдов одной особе.* За прозбою всих станов великого князства литовського, бачечы мы господар с лепъшим пожитком и озъдобою речи посполитое кгда ж дыкгнитарство и врьды два судовые одной особе даваны не

будуть, про то уставуем и мети то хочем и полнити обещуем, што ж одной особе бы назацнейшой и назаслуженшой двух дыкгнитарств влавицы рады нашеое так теж двух врьядов земъских и дворным и староств судовых от сего часу, и на вси потомные часы давати не маем, а хто бы якоеж кольвек дыкгнитарство врьяде нашой, албо врьяд дворъный земъский, будь теж староство судовое против сего статуту одержал, такового владзы ни хто подлечи не бутеть повинен, и о вьшем хто кольвек его перед нас господара на сейм позовет тогды на первшом року яко на завитом стати маеть, и станеть ли або не станеть, мы господар там жена том року оного дыкгнитарства албо врьяду судового, о который будеть позван, отъсудити маем, а инъшому дать; а тому хто о то его позоветь, тот же позванный сто коп грошей заплатити повинен будеть и то на маетности его отъправлено быти маеть...

РОЗДЕЛ СЕМЫЙ

О записех и продажах.

Арт. 8. *О записех людей простых полных похожих и на аренды даных.* Уставуем, иж естли бы который человек вольный похожий задал ся за которого пана, а тот бы пан маетностью своею запоможенье какое ему учинил, а оный бы человек на тую маетность от пана взятую лист запис свой добровольный з обовязки в нем описаными под печатми трех шляхътичов веры годъных дал, лаковый запис у права за моцный и слушний приймован быти маеть. Ведъже люди отчызные отъшедши от панов своих и за инъших панов задавшися хотя бы таковыми описы вышей меноваными обовезалися, тогды такие записы у права приймованы быти не мають, и за ними тот кому се опишуть одержати ничего не может, потому ж и на аренды мыт коръчом, млынов, робот лесных, и иных пожитков записы даные яко се у верху того артикулу описала у права за слушные приймованы быти мають.

РОЗДЕЛ ДЕВЯТЫЙ

О подъкоморых в поветех и о правах земельных, о границах и о межах.

Арт. 27. *В чужого человека не маеть никто земли закуповати без воли пана его.* Уставуем иж в бояр и в людей простых княжских паньскихъ и земляньских никто земли закуповати, а ни на лето ку паханью наймовати немаеть без воли пана его, а еслиж бы хто в чужого человека землю без воли пана его закупил або нанял, и што на ней

посеял, тогда тое сеянье и пенези тратит. А тот человек чия земля маеть без откладанья пенезей свою землю ку своим рукам взяти а он на том чловеце его в которого будеть землю закупил або нанял и на паручнику через чые руки будеть пенези давал искати не маеть, для того иж он то учынил над тую уставу так же и самого чужого чловека жоны и детей его немаеть ништо закуповати и наймовати, без воли пана его, або врядника под утраченьем найму.

Арт. 28. *О поруках людей простых.* Уставуем, иж бояре паньцерные путные и люди простого стану не мают без ведомости и дозволенья листовного панов своих никому по речах великих ручити однож волно им будеть хотяж без ведомости панов своих ручити в речах ровных, то ест надалей до чотырех коп грошей и хотя бы един человек и по розных людей ручити хотел перед се так маеть ручити якобы чотырох коп грошей неперевышало.

РОЗДЕЛ ОДИНАДЪЦАТЫЙ

О квалтех, о боех, о головищинах шляхетских.

Арт. 27. *О головищинах охроменью члонков, и о новезках шляхетских.* Кто бы шляхтича на смерть забил, або яким кольвек обычаем о смерть прыправил, а в том бы справа водлуг сего статуту винен зостал, тогда за того забитого при иньшом каранью в сем статуте водлуг учинку описаном маеть быти годовщины плачоно сто коп грошей, а хто бы за се обычаем окрутенства згорьдевши зверхностью нашою господарскою и правом посполитым, а сам своволеннъства и срокгости уживаючь и паствечисе над ким, а квалтовне по воли его собе маючи, которому шляхтичу або шляхътянце руку, ногу, нос, ухо, губу утял або урезал, так же бы праве проч который с тых члонков отъпал, або бы око зубы вытял, албо выбил адбо на око ослепил а в том бы с права винен зостал тогда наследующы в том права божего, уставуем иж за таковый кождый члонок утятый або урезаный або выбитый тому хто в том винен застанеть, маеть теж таковый члонок утят и урезан або выбит быти, а за вину такого окрутенства и своволенъства и за наклад правный стороны жалобной пред се будеть винен за такий кождый члонок стороне жалобной по пети десят коп грошей платити. А естли бы обе две руки, ноги и оба два уха утял або обе две ока вытял, або выбил, тогда теж противная сторона правом переконаная такое ж каранье и на таких же члонках з нагородою сумы пенезное яко вышей описано, маеть с права от вряду отнести, а естли бы палец або колко их у руки або ноги утял, тогда и за то такое ж ровное каранье винному

чинено будеть, а заплата пенезная за кождый палец утятый маеть быти по двадцати коп грошей. Пакли ж бы который с тых менованных члонков не был утят так же бы проч отпал, але бы с того зраненья был так вельми охромей же бы им до году владнути не мог, тогда за таковое охроменье за кождый члонок, руку, ногу, ухо, губы по пятьдесят коп грошей заплатити, а за палец охроменьый такеж двадцать коп грошей заплатити маеть. А естли бы хто кого в голову ранил, с которое бы раны реч замкнул, хотя бы ся и выгоил и жив зостал але бы вжо потом мовити не мог, тогда тому маеть сто коп грошей яко головщизну виноватый заплатити, а за вину у везенью в замку або дворе нашом судовом где ся што станеть на дне у вежи шесть сажон в земли пол года седети. За рану кровавую в голове, с которе бы кости выбирано тридцать коп грошей, за рану обличную сорок коп грошей. А хто бы теж кого умильне на зелживость стану шляхесткого кием, кестенем булавою альбо пугами, дубцы, и иншими приправами бил альбо бити казал, за таковый кождый бой и зельживость мает быти навезки плачоно сорок коп грошей, а еще для такое раны в голове до выбиранья костей и через твар даное так же для битья кием, пугами, дубцы и инъшими приправами за вину такового зуфальства и своволенства в замку albo в дворе нашом судовом того ж повету где о то право будет дванадцать недель на дне у вежы седети и за инъшие раны якою кольвек бронью железною, звычайною кубою задание навезки двадцать коп грошей платити. А к тому шесть недель у везенью в замку albo дворе нашом судовом седети, а хто бы поличок кому дал, або бороду або волосы рвал таковый за то дванадцать рублей грошей платити й у везенью три недели седети маеть, а белым головам шляхътянкам яко головщина так и навезка совито маеть быти сказывана, так же и везеньем совитым карано, тымже обычаем духовным особам всякого набо-женства хрестиянского и их жонам и детям их которые з венъчальных жон походять маеть быти головщизна навезка и нагорода за охроменье на члонъках, так яко и людем народу шляхетъского. А тое везенье в сем арътыкуле на винъных описаное маеть быти выконывано заразом скоро по сказанью врядовом. Пакли ж бы што с тых речей веръху менованных один другому учынил не умыслне, не обычаем окрутенъства, але в зваде с припадку и в том бы с права винным был найден, тогда таковый и за вѣтятье або выбитье члонку каранья на теле своем относити не будет, але только виною пенезною и везеньем таким яко вышей описано каран быти маеть.

Арт. 39. *О каранью людей стану простого за забитье шляхътича.* К тому уставуем естли бы люди простого будь стану наши господарские або князьские панские землянские бояре панцерные путные мещане або люди тяглые забили шляхътича або шляхътянку, тогда колко их будеть через сторону жалобную перед правом обвинено и поступком правным... того на них доведено, мають вси горлом карани быти. А вед же и таких людей простых вышей трех чоловеков за одну голову шляхетскую карано быти не маеть. А то ся маеть розумети о забийстве в зваде учиненом, а где бы люди простого стану умыслъне кгвалътом на дом альбо на господу шляхетскую нашодши або на дорозе умыслъне заступившы шляхътича забили, таковыя за доводом слушным тые вси на которых сторона поприсягнеть горлом караны быти мають а где бы хто с тых станов простых верху менованых шляхътича або шляхътынку збил, зранил, таковой утятъем руки каран быти маеть, а естли бы руку ногу утял, або на яком ином члонку охромил за то маеть горлом каран быти.

РОЗДЕЛ ДВАНАДЦАТЫЙ

О головицинах и о навезках людей простых и о таких людех и челяди, которая от панов своих отъходить; также и о слугах приказных.

Арт. 1. *О забитью человека простого стану от шляхтича.* Повстегаяучи мы господар своволенства изуфальства людские которые ся што от часу в людех неповтегливых без всякое боязни божое оказывают с чого и кров невинъную людскую не встыдливе и невинее в надею заплааты за нее пенезное разливають и тым не менш пана бога ку гневу на реч посполитую побужають, уставуем если бы который шляхтич з зуфальства з опилства и без данья причины свовольне умыслъне легце поважаючи право посполитое а паствечися над створеньем божим чоловека простого стану не шляхтича забил, а был бы пойман на горячем учинку в часе вышей в сем статуте на горячий учинок замероном, таковой шляхтич за слушным доводом маеть быти горлом каран кром головицины. Вед же довод на шляхтича в такой речи не инакший быти маеть толко если его сторона жалобная при забитом з шестью светками з людьми добрыми веры годными и неподойзренными сам семей поприсягнеть межи которыми шестьюма светки мають быти два шляхтичи веры годные и не подойзренные, тогда за таковым доводом тот шляхътичь маеть быти горлом каран. А если бы шляхти-

чов ку доводу такому не мел, тогды кгда и простого стану с трема светками жалобник присягнуть, шляхтич вжо толко головщизну платити винен будеть, нижли если бы тот шляхтич поведил иж бы с причины и за початком того забитого в обороне будучи до того примушон то учинил, и брал бы се в том ку отводу, тогды то ему маеть быти допушоно, а вед же тым обычаем маеть быти кгда само треть присягнуть з двема шляхтичами, а хотя бы и не шляхтою толко бы людьми веры годными и не подозреними, таковый маеть быти волен от горла и от головщизны. А где бы се то показало же тот шляхтич будучи и перед тым неспокойным свовольне то учинивши толко сам один брал се ку присязе без таковых светков, тогды то ему ити не маеть, але пред се за доводом зуполным стороны жалобное яко ест вышей описано маеть быти каран горлом, паклиж бы жалобная сторона не маючи зуполного доводу такого яко ся вышей поменило, але толко само втора або само третя того шляхтича поприсягнути хотела менуючи быти иж се то на без людья стало, тогды вжо пред се тот шляхтич близжи будеть з своим доводом отъприсягнутися иж то не умысьне але примушоный у вобороне учинил, а естли бы теж и шляхтич светков к присязе не мел, а толко сам присегнути хотел то вжо сторона жалуючая близшая будеть само треть з себе ровными толко людьми добрыми и неподозреними при забитом иж не за початком его одно безъвинне забит присегнути, а тот шляхтич обвиненый за таковым незуполным доводом горла не тратит, толко головщизну водле стану его заплачати будет повинен. А где бы теж шляхтич таковый не был на горячом учыньку пойман, тогды пред се будучи потом до права водле сего статуту притягнен, маеть за доводом слушным за забитого годовщину платити и шкоды которые бы ся в тот час стали так же за слушным доводом оправити.

Арт. 2. *О мужобойстве межи людьми простого стану.* Теж уставуем, естли бы человек простого стану другого человека теж простого стану нешляхтича на смерть забил, тогды за доводом стороны жалучое при поступках правных в сем статуте описаных и за присегою стороны поводовое само третего сторона обвиненая горлом карана, а головщизна з маетности его рухомое водле стану его заплачона быти маеть тому кому водле права належати будеть.

Арт. 3. *О головщизных и навезках людей простого стану.* Паньцерному слuze шестьдесят коп грошей, путному слuze пятьдесят коп грошей, бортнику сорок коп грошей. Тяглому человеку двадцать пять коп грошей. Челяднику домовому, отъчизному або

полоненику двадцать коп грошей. А жонам их совито годовщина. А навезка им: панъцерному слuze шесть рублев грошей. Путному слuze три рубли грошей. Бортнику два рубли грошей. Тяглому чоловіку две копы грошей. Челяднику домовому отъчизному и полоненику копу грошей. А жонам их совито. А жонце которая мужа немела и немаєть, навезки полтина грошей, а годовщизны двадцать коп грошей.

Арт. 5. *О годовщиках ремесных людей.* Золотару, огранисте, пушкарю, гафтару, малерови, соколнику, машталеру, кравцу, гафтарце, ковернику, ткачу, слесару, столмаху, дойлиде, ковалю, столяру, псарцу, возници, муляру, шевцу, гончару, тым всим годовщины по тридцати коп грошей, а навезки по три рубли грошей а жонам их совито потому ж и инъшим ремесником которих тут не написано маеть быти плачоно яко и тым вышей менованым а жонам их совито.

Арт. 6. *О головщизнах и навезках мещанских мест упривильеванных и менших.* В местех упривильеванных наших господарских и князских панских в которых ся судять правом Майдеборским а не мають привильев на навезку шляхетского права войту, бурмистру, лавнику, писару, головщизны по пятьдесят коп грошей, навезки войту, бурмистру, лавнику, писару десеть коп грошей а жонам их так годовщина яко и навезка совито, вед же тым жонам которые ся сами шынком небавять а которые шынкують сами тым яко иного простого мещанина жоне, мещанину таких мест что под Майдеборским правом годовщины тридцать коп грошей, навезки пять коп грошей, а жонам их совито.

А если бы в котором месте таком войт бурмистр лавник або писар был шляхътич з роду або за упривильеваньем нашим господарским а не бавил бы ся шинком и ремеслом..., таковому головщизна и навезка маеть быти шляхетская и жонам их совито. В местечках меньших где права Майдеборьского нет, войту лавнику годовщины тридцать коп грошей, а навезки пять коп грошей, а жонам их совито, мещаном таких мест меньших годовщины двадцать чотыри копы грошей, а навезки три копы грошей, а жонам их совито, шинкарце навезки пятьдесят грошей, а годовщины двадцать коп грошей.

Арт. 11. *Чоловек вольный за кождый выступ в неволю выдан быти немаєть.* Теж уставуем, иж чоловек вольный за жаден выступ неволю вечную выдан быти не маеть, а естли бы в суме великой был выдан маеть с тое суммы выробливатися, а выпуску на кождый год мужику рубль грошей а жонце копу грошей. Ведже одежа и корм от того маеть быти давана кому хто выдан, и если ж бы

с тое сумы выслужитися до смерти немог, а будет ли мети дети подърослые до послуги и роботы годные, тогда дети его мають с тое сумы выроблятися ведже не далее одно через сем лет а выпуску детем потому ж маеть быти яко о том вышей описано, а закупным людем тым же обычаем з сумы пенезное выпуск быти маеть то ест тым водным которые бы ся сами в чом запродали.

Арт. 12. *О человеку отчизном.* Кгды бы который человек отчизный будь боярин панъцерный, путный або тяглый человек отчыч приржонный або купленный выслужонный и яко кольвек набытый отъшодчы от пана своего а заложившы се за кого не далеко в пети або в шести милях домом а не по наймом ходечы мешкал, а тот бы пан его ведаючи о нем не искал его и давность земъскую десеть лет промолчал тогда вже о того человека маеть вечно молчати.

Паклиж бы тот человек отъчизный отшедши от пана своего и мешкал далеко в десет або в колко десят миль, а пан его о нем ведаючи а через двадцать годов не пойскивал его тот вжо вечно о того человека молчати маеть, а где бы тот пан о том человеку где далеко домом мешкаючом не ведал, а тот человек мешкавши далеко и хотя давность тую двадцать годов там заседвши або и не заседвши за ее ближей ку имению пана своего пришол и перемешкивал поблизу такового водно будет кождому шляхтичу за отчыча правом доходити толко бы давности земское не омешкал от того часу як ближей прийдет; ведже челед дворная отчизная або полоненая которая бы панов своих утекла против тое паном их а ни далекость мestyца а ни давность помененая ку отысканью правом слухным вадити и перекажати не маеть против самых и детей их.

Арт. 13. *О заведенью давности человека прихожого волного.* К тому уставуем ести бы который человек стану простого боярин або тяглый будучи водным похожим а не отчичом чым зашедшы за кого князей панов шляхты будь запоможенье от того пана взявши або не взявши а десет лет за тым паном заседел, таковый человек, або дети его похочут ли прочь отыйти повинни будуть откупитися з службы десетьма копами грошей, и то все што будеть у пана того своего запоможенье взяли заплатити. Вед же естли бы такий человек або его дети хотя по заседанью десетилет от того пана без ведомости пана своего проч утекли, а тот пан их до десети лет по отыштью их за отчычов их неискал, то теж вжо такий человек за ся волным застанеть. А где бы ближей десети лет пан такого збега где постигнул тот вжо маеть быти сказан и присужон тому пану за отчыча.

Арт. 14. *О подъданных отчизных челеди дворной отчизной купленной або полоненой, так же и о слугах приказных и людях прихожих которые от панов своих утекаютъ.* Уставуем если бы который человек отчизный материстый спадковый непохожий албо купленный даровный выслужонный и яко кольвек набытый або челедин дворный отъчизный куплений або полоненик мужеского и женского рожаю от пана своего утекши за кого иного зашел, а оный пан за кого такой збег зайдет будучи от того пана чый человек челедин дворный утек врядовне напомним... о выданье его, або о учыненье з ним справедливости таких збегов не выдал и справедливости з ними водлуг сего права посполитого не учинил, ино позванный повинен будеть сам або через умоцованого своего у права яко на року завитом стати, и того або тых збегов колко их будеть у права поставити. А жалобник за станьем стороны позванное ку праву або через прокуратори, и за призваньем до тых збегов з очевистого мовенья правного доведет ли того, же тот человек або челядник албо колко их будеть суть его властьные, тогда позванный будеть повинен ему оного человека або челядь з жонами з детьми и зо всею маетностью их вернуть и за омешканье службы тых людей навезки за каждую неделю от каждое головы мужьское и женьское по шести грошей заплатити, а то навезку тую личачи и рахуючы от заложенья позву.

А естли бы позванный по сказанью врядовом таких збегов отдати со всим яко суд скажет не хотел, тогда винен будеть за них самых жон и дети их головы яко за головщизну водлуг описанья сего статуту, а за маетность тых збегов и зо вастные шкоды того самого жалобника если бы якие тые збеги учинили на чом довод слушный учинить з навезкою заплатити, так же и за омешканье работы навезку верху мененую дати...

Арт. 21. *Невольники якие быти мають.* Невольники вперед не мають быти з иньших причин одно полоненики, а иньшая челядь невольная и теж дети потомъки полонеников мають быти осаживаны на землях и розумены быти за отчичов, а татарские невольники мають быти осаживаны на их землях.

Арт. 23. *Если бы слуги за росказаньем паньским злодея албо якого злочинцы пана своего гонити и имати не хотели.* Кгде ж се под час трафляеть же слуги за росказаньем панов своих злодея и иных злочынцов паньских имати и гонити не хотятъ, даючи тую причину, иж сами панове не гонили, албо чынечы тым вымову, же ся ему не годить на ката гонити. В чом людем злым не только фолкгу але и великую оборону тым чынили або рук уходили тых которые

их поймати могли, для того уставуем иж который бы кольвек слуга за росказаньем пана своего злодеев албо злочынцов которых кольвек пана своего гонити албо имати не хотели, таковыи сам если шляхътич седети винен на замку нашом шесть недель, а нешляхътича водлуг важности выступку пану карати водно. А если бы хто тым слугам которые гонили, албо поймали злочынцу якого уругаючи што ушыпливого задавал, то им ничего шкодити немає, але тая примовка на оном самом который примовлял зоставати будеть.

Арт. 24. *О лезных и от тых которые будучы без службы и неосельми до мест наших господарьских князских и паньских приходят.* Иж некоторые люди звикли от панов своих не оповедавшы се а ни отъставшы и еще зашкодивши проч отъходити. Про то уставуем або кождый слуга и челядник водный, служацы кому одко колвек маеть отходечы проч от пана своего взяти лист пана своего отвороный под печатью и с подьписом руки пана своего хто бы писати умел и под печатью другого шляхътича с таковым осветьченьем и ознайменьем в оном листе всим в обец иж тот слуга албо челядник служывши ему отстал от него учетиве, а за таковым листом тот слуга албо челядник увезде добровольне пропуцан будеть. А где бы который пан слуги або челядника своего водного отпустити и листу ему токового дати не хотел, тогды тот слуга або челядник таковый маеть з возным и стороною отпуценье пана своего просити, пакли бы и за тым прошеньем упорне без слушных причин отпустити его не хотел, тогды тот слуга албо челядник на вряде нашом где на наблизшом оповедати и до книг то себе записати дати маеть, и взявши того оповеданья и сознанья возного выпис с книг, и оповедавшыся пану своему маеть пойти проч, а тым вжо увезде щититися волен будеть, а для того кождый человек будучи и без службы коли где и до которого колвек места и местечька придеть албо приедеть мает ся оповедати врядови тому будь нашому господарскому або князскому, паньскому и земляньскому даючы о себе справу хто и от куль ест кому служил и в которую сторону берется, и кгда таковый приходень от куль кольвек до которого места албо местечька приидеть и до дому чьего увойдеть, тогды господар дому того заразом того ж дня а не далее на завтрее врядови своему оповедати его и кождого гостя незнаемого повинен будеть под виною на вряд копою грошей, а за таковым поступком водно пропуцан мыти маеть. А где бы который таковых особ до якого ж кольвек места албо местечка пришедши хотя имаючы о себе сведцство пана своего, а не оповедавшыся врядови там перемешкивал, тогды вряд тот взяши о нем ведомость маеть его

поймавши в пута железные на две недели оковати и до работы представить, а на господару том который его утаил вины себе справити копу грошей, а который бы без свидетельства пана своего албо врядового до которого места албо местечка пришол и не был бы того краю обывателем, тогда у везенью до трех недель от вряду задержан а потом выведавшися от куль и куды ити хочеть пушон быти маеть, а про то так вжо на вси потомные часы мети хочем або кождый господар домовый наймита роботега и наймичку свою в местех наших господарских перед цехом где ест право Майдеборское а где права Майдеборского нет ино в таковых местечьках наших, князских паньских и земляньских вряду тому под которым тот господар перемешкивает о них самых и о жытью их ведомость чынити, и рейстру врядового вписати повинни будут, але з них таковых которые без службы живучи и всякою работою не бавятся на костырстве и пьянстве час свой травять, нигде их жаден вряд терпети не маеть, але таковых кождого стану по упомненью первшом, и втором, а за третим дубцы бьючи вон з мест и местечок выганяти казати повинен будет, а господар домовый который бы в дому своем по заказе и на помненью врядовом такового переховывал винен будет врядуви своему вины две копы грошей заплатити.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 124 -134;

Історія державної служби в Україні : у 5 т. Т. 3: Документи і матеріали. V ст. до н.е. – 1774 р. К. : Ніка-Центр, 2009. С. 238 -257.

Боплан про шляхетські вольності (Уривок)

...Польські шляхтичі рівні у правах, поміж ними немає вищих, як у Франції, Німеччині, Італії, Іспанії та інших землях, де існують герцоги, маркізи, графи і барони. У них немає іншого титулу, окрім [титулу] старости [Tarosta], в руках якого знаходиться адміністрація і землі королівського домену. Шляхетські землеволодіння тут не є ф'єфами чи ар'єр-ф'єфами, тому убогий шляхтич важить не менше, ніж той, хто багатший за нього, але особливою повагою користуються ті, що займають коронні уряди.

Кожен шляхтич, яким би незнатним він не був, сподівається, що колись зможе стати сенатором, якщо на це буде королівська

ласка. Задля цього вони з юних літ вивчають латину, бо усі їхні закони написані цією мовою. Крім того, усі вони хотіли б одержати якісь бенефіції з королівського домену, що підштовхує їх до змагання у добродетельності, у служінні у війську, а при нагоді – до здійснення великодушних і благородних вчинків, за які можуть бути поміченими своїм командиром і рекомендованими королю, який їх за це винагородить яким-небудь незайнятим бенефіцієм. Поза тим шляхта, як ми вже сказали, вільна у виборі свого короля, а король не владен ув'язнити жодного шляхтича за будь-який вчинений злочин, якщо після його скоєння минуло години, за винятком злочину з образою маєстату. Жоден із них також не може бути ув'язненим, доки не розглянуто і не вирішено його справу [у суді] з оголошенням вироку; до суду ж треба позивати тричі. Таким чином, [оскаржений] шляхтич зберігає право лишатися на свободі, клопотатися перед суддями [у власній справі] і навіть бути присутнім на опитуванні свідків, що свідчать проти нього, не боячись ув'язнення до завершення процесу. [Навіть] після оголошення вироку він може квапливо вступити до якогось монастиря, котрі досить часто служать притулком для злочинців, що не мають змоги рятуватися власними силами. Велика знать насміхається над правосуддям і висилає чимале військо проти тих, хто розпочинає з нею процеси. У вирокі, звичайно оголошується смертна кара і конфіскація маєтку²⁹. Потім це проголошують голосно, закликаючи тричі [злочинця] з'явитися і протягом години стати перед судом (та вони не настільки наївні, щоб здатися в руки ката, знаючи, що їх засуджено на смерть). Коли ті не з'являються, до вироку додають інфамію³⁰. Це означає, що кожен може убити його [злочинця] там, де зустрінє; за цим же вирокіом той, хто з ним питиме чи їстиме, вважається причетним до злочину. Якщо протилежна сторона, не відчуваючи себе достатньо сильною, доходить згоди із засудженим і, одержавши певну суму грошей, відмовляється від усіх своїх претензій, то злочинець може взяти від короля лист про помилування, який обійдеться йому у дві або три тисячі ліврів. Завдяки цьому його злочин прощається, інфамію відмінено і він знову вступає у володіння своїм маєтком. Але якщо злочинець не такий могутній, як протилежна сторона, він повинен, рятуючи

²⁹ Так карають за вбивство шляхтичем іншого шляхтича.

³⁰ Інфамія (від лат. *infamia* – безчестя) – позбавлення шляхетської честі, яким супроводжувався вирок про баніцію – позбавлення громадянських прав і державного захисту заскоєння особливо тяжких злочинів.

своє життя, покинути край, а його майно конфіскується на користь Корони. Це якраз і є [ті землі], що звуться бенефіціями; король сам ними володіти не може, а роздає шляхті у пожиттєве користування. Але, як то кажуть, і злочини старіються; уже через кілька років приятелі [засудженого] починають клопотатися про примирення; а ще до того помре протилежна сторона чи пом'якшиться її серце з жалості, чи ще щось інше. А тоді вже можна легко повернути назад свій маєток, якщо він хоч трохи чогось вартий.

Але серед військових – усе інакше, оскільки при найменшій провіні їх негайно арештовують, вважаючи не шляхтичами, а солдатами; вони підлягають воєнному суду, і вирок виконується одразу ж після його оголошення.

Шляхта може брати, не втрачаючи гідності, землю в оренду та продавати усе, що на ній родить, однак торгівля, так само, як і у Франції, їй не дозволена.

Під час особистих сварок у них не треба вимагати відразу через поєдинок сатисфакції за образу, завдану наодинці. Але коли вони вважають, що їх образили, то збирають усіх своїх приятелів з найхоробрішими підданими і виїздять з якомога більшою силою у похід, щоб зустрівши ворога, вдарити на нього і, якщо вдасться, розбити. Зброї ж не складають до тих пір, доки не закінчать бій або доки не втрутяться спільні друзі і не помирять їх, а замість шаблі вкладуть їм до рук великий келих, наповнений токайським вином, щоб випити за здоров'я один одного.

Шляхта, що є ніби малим сувереном, має право носити корону на своїх гербах і відливати стільки гармат, скільки схоче, та будувати фортеці настільки могутні, наскільки дозволяють статки, і ні король, ні держава не можуть їй у цьому перешкоджати. Їм [шляхтичам] бракує хіба [права] карбувати монету, щоб стати [повними] суверенами. Раніше вона карбувалася від імені держави, тепер же її вибивають лише від імені короля. Нарешті, ... вони мають суверенну і цілковиту владу над підданими-селянами, тобто своїми васалами у спадкових маєтках. Але над селянами, що живуть у маєтках Корони, якими шляхтичі користуються лише пожиттєво, вони не мають стільки влади, бо не можуть ні скарати жодного селянина, не подавши [на нього] в суд, ні забрати без причини його маєтність. Селяни, піддані Корони, зазнаючи утисків, можуть поскаржитися королю, який їх захищає і оберігає їхні права.

Окрім того, не можна засудити на смерть шляхтича за вбивство селянина, який належить іншому шляхтичу. Відповідно до закону,

досить за вироком сплатити 40 гривен [grivene] спадкоємцям покійного, щоб очиститися від злочину (гривна дорівнює тридцяти двом су). Щоб звинуватити шляхтича у злочині, треба свідчення 14 селян, тоді як для засудження селянина вистачає свідчення двох шляхтичів.

Чужоземці не можуть тут купувати землю, як і тутешні селяни, які ніколи не володіють нею безумовно. З того, що вони і їхні діти мають у пожиттєвій власності, надходять великі прибутки їхнім панам, а самі вони не мають права ні продати, ні заставити свій наділ, який власник може відібрати, коли йому заманеться. Але городяни у містах можуть вільно купувати і володіти будинками і садами довкола міст, що належать до міських привілеїв і вольностей. З цього можна побачити, що всіма землями у цій державі володіє шляхта, яка завдяки цьому є дуже багатою. Виняток становлять землі, належні Короні (не спадкові, як ті, що про них згадувалося вище), де є окремі села, що належать королю і надаються ним боярам [boyarts]. Це особливий стан, нижчий за шляхту, але вищий за городян, якому маєтки надає король. Нащадки бояр успадковують їх при умові виконання військової служби за власний кошт. Усякий раз на вимогу великого гетьмана вони повинні виконувати все, що їм накажуть, на користь держави. Серед цих людей, хоча й заможних, більшість є досить бідною.

Загалом польська шляхта досить багата, як було сказано вище, але в Мазовії, де її дуже багато і де шляхтичі становлять шосту частину тутешнього населення, вони живуть не в такому вже й достатку. З цієї причини значна її частина займається землеробством і не вважає ганьбою ходити за плугом або йти на службу в дворяни – почет найбільших вельмож. Це заняття більш почесне, ніж служити візником, що змушені робити найтупіші з-поміж них. Двоє таких служили у мене візниками протягом ряду років, коли я перебував у цьому краї на посаді першого капітана артилерії і королівського інженера, хоча вони й були шляхтичами з доброго роду.

Родові маєтки шляхти звільнені від обов'язку надання зимових квартир і військових постойв, підлягаючи їм лише під час переходів армії. Військо може квартирувати тільки на землях королівського домену.

Якщо спадкоємцями є декілька братів, розподіл здійснює старший брат, а наймолодший вибирає [першим свою частину]. Вдова, одружуючись вдруге, може при бажанні віддати усе своє майно тому, за кого виходить заміж, позбавляючи таким чином [спадку]

своїх дітей. Цей закон тримає дітей у шанобливій покорі до своїх батьків і матерів.

Г. Л. де Боплан. Опис України. / Пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П. Борисюк. Київ : Наукова думка; Кембрідж (Мас.): Укр. наук. ін-т, 1990. С. 100-104.

З постанови Віденського з'їзду про козацьку сваволю (1593 р., липень)

... На тому ж з'їзді нашому віленському доповіли нам послі повіту Мозирського про небезпеку від козаків, які, як у попередні часи велику шкоду і утиски людям народу шляхетського і їх підданим чинили, так і тепер, чим далі, тим більше зміцнюються. Чому запобігаючи, ухвалу проти них, на з'їзді попередньому Віленському в році 1591 прийняту проти тієї сваволі козацької, будемо старатися привести у виконання з тим доповненням, щоб панове воеводи, старости і державці маєтків короля його милості, а також їх намісники повинні будуть таких людей, які з міст і сіл на Низ ідуть, гамувати і до в'язниці садити. Також і тих, які там, на Низу, свавіллям забавлялися, зі здобиччю назад приходять і в маєтках короля його милості оселяються, аби до в'язниці брали і людям, яким від них раніше кривди були, справедливість учиняли ...

Хрестоматія з історії України литовсько-польської доби / Упоряд. Т. Гошко Львів: Видавництво Українського Католицького Університету 2011. С. 360.

Проголошення унії між православною і католицькою церквами на Берестейському соборі (1596 р., жовтня 8/18) (Витяги)

...Року Божого 1596-го, восьмого дня місяця жовтня, за старим календарем, Ми, в Бозі зібрані на черговім соборі в Бересті, в соборній церкві Св. Миколая, митрополит і єпископи грецького обряду, нижче підписані, на вічну пам'ять проголошуємо:

Ми, бачачи як одновлада Божої Церкви в Євангелії й устами Господа нашого Ісуса Христа є заснована та утверджена, щоб Христова Церква на одному Петрі, немов на камені, стояла твердо

та була розпоряджувана одним і ним ведена, щоб в одному тілі була одна голова і в одному домі був один господар і розподілювач Божих ласк, поставлений над Божою челяддю, і щоб дбав про лад і роздумував про благо всіх; і цей-то лад Божої Церкви, який почався від апостольських часів, тривав завжди. Тому-то всі патріархи зверталися завжди у справах навчання віри і в прийманні духовної влади, в єпископських судах й у відкликах, до одного наслідника Петра святого, римського папи, як це видно з соборів і з Правил святих отців та й наші слов'янські писання, перекладені в давнині з грецької мови, це задовільно показують, а давні святі отці Східної церкви засвідчують. Всі вони визнають цей святий престол Петра, його першенство і його владу над єпископами всього світу. Не менше також і царгородські патріархи, від яких ця руська країна перейняла святу віру, немалий час визнавали цю зверхність Римського престолу св. Петра та йому підлягали, і від нього брали благословення. Й хоча від цього престолу вони багато разів відступали, але щоразу з ним з'єднувалися і поверталися до послуху йому. А останньо це сталося на Флорентійському соборі, року Божого тисяча чотириста тридцять восьмого, за патріарха Йосифа і царгородського імператора Івана Палеолога, які цілковито повернулися до цього послуху, визнаючи, що римський папа є батьком, учителем і завідувачем усього християнства і правним наступником святого Петра...

А коли царгородські патріархи знову відступили від того церковного об'єднання, то за той свій гріх відступства й розірвання церковної єдності попали під турецьку поганську владу, з чого постало багато фальшів і лихих учинків та й занедбання правного нагляду над цими руськими країнами, а звідси – і багато закралося огидного святокупства і поширилися ересі, які майже всю Русь опанували, знищуючи Божі церкви й пошкоджуючи Божу славу.

Тому ми, не бажаючи бути учасниками такого великого гріха і поганської неволі, яка за тим прийшла на царгородських патріархів, і не хочачи їм помагати в розколі й розірванні святої церковної єдності, і запобігаючи спустошенню церков і спасінню людських душ, через ті ересі, що зараз постали, маючи все те на совісті, а й небезпеку власного спасіння та всього духовного стада, від Бога собі дорученого, – ми вислали минулого року послів до святішого отця Климентія Восьмого, наших братів – велебних у Христі єпископів Іпатія Потія, прототронія, володимирського і берестейського єпископа, і Кирила Терлецького, екзарха, єпископа луцького і острозького, за відома, згодою і спонукою нашого найяснішого

володаря, його милости польського короля і великого князя литовського Жигмонта Третього,... просячи, щоб – як найвищий пастир вселенської католицької Церкви прийняв нас під свій послух та визволив від зверхності царгородських патріархів і розрішив нас, зберігаючи за нами обряди і звичаї східних Церков, грецьких і руських, не роблячи жодних змін у наших церквах; але щоб залишив їх за переданням святих грецьких отців навіки....

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 174-175.

Із запису розповідей купців, які приїхали з Січі (1616 р., травня 7)

124-го майя в 7 день приехали из Запорог на Дон в Манастырской юрт из черкас торговне люди Иванко Дмитриев, Иванко Голой, Прокофей Сидоров. А в роспросе сказали. Черкасы, деи, в Запорогах в зборе 10 000 дана море пошло сорок стругав, а в стругу человек по сороку и по пятидесят, а гетман, де, у них Василей Стрелковской...

Да оне ж сказывали, что в Полше у крестьян с ляхи ныне межуособная великая вражда за то, что многие крестьянские церкви порушили и зделали костелы, а немногие церкви не порушены, и в тех пеня нет, стоят запечатаны. И, видя то, крестьяня послали от себя семь князей в Черкасы, чтоб их веру ляхи не порушили, чтоб им против ляхов стояти заодин.

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 179-180.

Ординація Війська Запорозького 1638 р.

Через те, що єдиним нашим бажанням у справі управління державою є знайти такі способи, з яких наші вірнопіддані завжди переконалися б у нашій королівській ласці, але оскільки козацька сваволя так розгнуздалася, що для приборкання її довелося рушити наші війська і битися з козаками, і з благословення бога як володаря всіх воєн розгромити і уразити їх, відвернувши цим страшну небезпеку від Речі Посполитої, – тому на вічні часи позбавляємо козаків стар-

шинства, всяких старовинних судових установ, права, доходів і інших відзнак, набутих ними за вірні послуги від наших предків і тепер внаслідок заколотів утрачених, і бажаємо тих, кого в живих зберегло воєнне щастя, мати в стані простого народу, оберненого в хлопів.

Реєстровим же козакам, число яких Річ Посполита визначила на своїй службі тільки б тисяч і які змирилися перед нами і Річчю Посполитою, ми встановлюємо таку військову організацію, згідно з постановою цього сейму.

На місце старшого, який більше не буде (вибиратись) з-посеред козаків, ми будемо ставити старшого комісара, від і сейму до сейму, за рекомендацією гетьманів, людину, яка була б народжена в шляхетському стані, в лицарській справі досвідчена, підтримувала б у війську лад, запобігала б усяким бунтам, була б справедлива до вбогих людей і в розпорядження гетьмана приходила б у той час і на призначене місце, де потребуватиме Річ Посполита...

Цьому комісарові мусять коритися осавули, полковники, сотники, як і все військо. Всі вони, також полковники з комісаром, мусять залежати від гетьмана, більш того: і осавулами мусять бути шляхтичі, досвідчені в лицарському ремеслі, випробуваної доблесті віри. Сотники і отамани можуть обиратися з самих козаків, добре заслужених перед нами і Річчю Посполитою, і людей лицарських. Резиденція комісара мусить бути в Трахтемирові, як у центральному пункті. Полковники мусять перебувати кожний при своєму полку, причому не відлучатися з своїх місць, хіба на законній підставі і то з відома коронного гетьмана.

Полки з своїми полковниками повинні ходити по черзі на Запоріжжя для охорони тих місць і щоб перешкодити татарським переходам через Дніпро. Треба невпинно стежити, щоб козацька вольниця не ховалась по островах і звідти не чинила б походів на море. Разом з тим жоден козак не повинен наважуватись ходити на Запоріжжя без паспорта комісара; спійманий комендантом козацьким, він підлягає смертній карі.

При виході українського війська в поле повинен також одночасно виходити і комісар з двома полками за межі волості, особливо коли немає виняткової небезпеки, і там, розташувавшись коло Чорного шляху, чинити опір татарським роз'їздам. В разі великої небезпеки він мусить з'єднати все військо і піти з ним туди, куди направить його гетьманський наказ.

Призначаємо також іменем нашим і Речі Посполитої комісарів для визначення осілості козаків, якою повинні користуватися

козаки на вічні часи з тим, щоб не було щорічних приписок на шкоду Речі Посполитій і зменшення доходів з наших маєтків.

Козаки реєстрові ніким не повинні бути обтяжені як щодо земель, так і особисто. Наші міщани, згідно з старовинними правами і заборонами, не повинні ні самі вступати в козаки, ні втягати в це своїх синів, ні навіть віддавати заміж за козаків своїх дочок під страхом кари з конфіскацією майна.

Попереджаємо і про те, щоб козаки в далеких українських місцевостях (крім Черкас, Чигирин, Корсуня, де для безпеки від поганих повинні проживати) і в інших містах на самій Україні не проживали, щоб, живучи там разом, вони не мали ніякого приводу до зборищ і далі до бунтів.

Призначаємо також комісарів сейму для того, щоб вони придивились до трахтемирівських земель і щоб землі, силою відібрані козаками, були повернуті старим володільцям.

Практикум з історії держави і права України : навч. посібник / П. П. Музиченко, Н. І. Долматова, Н. М. Крестовська. Київ : Вікар, 2002. С. 110-111.

Питання для самоконтролю:

1. Дайте характеристику державному ладу Великого князівства Литовського.
2. Які основні верстви населення українських земель Великого князівства Литовського?
3. Охарактеризуйте основні категорії селян Великого князівства Литовського.
4. Назвіть основні джерела права Великого князівства Литовського. Які з них є українськими?
5. Дайте характеристику основним суспільним станам Польщі.
6. У чому суть та які наслідки Люблінської унії?
7. Дайте характеристику видам злочину у Великому князівстві Литовському та Речі Посполитій.
8. Поясніть політико-правову категорію «станово-представницька монархія».
9. Які відмінності між органами станово-представницької монархії (вальними сеймами Литви і Польщі)?
10. Охарактеризуйте основні джерела права Речі Посполитої.

ТЕСТ

1. Коли була підписана Кревська унія?

- а) 1385 р.;
- б) 1389 р.;
- в) 1413 р.;
- г) 1485 р.

2. Визначте судовий орган міст, що користувалися Магдебурзьким правом:

- а) міська рада;
- б) пани-рада;
- в) лава;
- г) міський сойм.

3. За якою унією литовці-католики були урівнені в правах з поляками?

- а) Городельською;
- б) Люблінською;
- в) Кревською;
- г) Берестейською.

4. Коли була підписана Городельська унія?

- а) 1385 р.;
- б) 1389 р.;
- в) 1410 р.;
- г) 1413 р.

5. Що таке «тягло»?

- а) панщина;
- б) податок на утримання війська;
- в) шляхетський маєток;
- г) покарання за злочин.

6. Нижча адміністративна одиниця в Литовсько-Руській державі?

- а) воєводство;
- б) земство;
- в) двір;
- г) волость.

7. Що означає поняття «хороші люди»?

- а) громадська рада общини;
- б) всі вільні верстви населення;
- в) свідки в суді;
- г) виправдані в суді.

8. Як називався схід сільської общини?

- а) хороші люди;
- б) копа;
- в) толока;
- г) гвалт.

9. Селянин, який сплачував податок медом, зерном, шкірою зі своєї власної землі, називався:

- а) холопом;
- б) чиншевиком;
- в) закупом;
- г) челядником.

10. Як передавалася влада Великого князя Литовського?

- а) старшому сину;
- б) шляхом виборів князя з-поміж удільних князів;
- в) молодшому сину;
- г) шляхом виборів з-поміж синів Великого князя.

11. Який новий орган влади вперше був скликаний у 1507 р.?

- а) Великий вальний сейм;
- б) боярська рада;
- в) пани-рада;
- г) боярсько-шляхетський з'їзд.

12. Який суд збирався в селах під час сільського сходу і очолювався старостою?

- а) гродський;
- б) земський;
- в) копний;
- г) товариський.

13. Головний орган самоврядування в містах з магдебурзьким правом – це:

- а) копа;
- б) ратуша;
- в) магістрат;
- г) лава.

14. Що таке лава?

- а) місце для засідань магістрата;
- б) судовий орган при магістраті;
- в) дорадчий орган при міському голові;
- г) місце для торгівлі в містах.

15. Що таке доменіальний суд?

- а) суд Великого князя і магнатів;
- б) суд намісників;
- в) суд землевласників над залежними селянами;
- г) міський суд.

16. Які справи розглядав підкоморський суд?

- а) справи, що виникали при розмежуванні земельних наділів;
- б) кримінальні справи;
- в) цивільні справи;
- г) справи про розлучення.

17. Посаг – це:

- а) заповіт;
- б) майно, що виділялося майбутній дружині нареченим;
- в) спадкова частина доньки у майні батька;
- г) придане нареченої.

18. Коли був прийнятий перший Статут Великого князівства Литовського?

- а) у 1468 р.;
- б) у 1510 р.;
- в) у 1529 р.;
- г) у 1566 р.

19. Коли був прийнятий другий Статут Великого князівства Литовського?

- а) у 1468 р.;
- б) у 1510 р.;

- в) у 1529 р.;
- г) у 1566 р.

20. Що таке головщина?

- а) відшкодування родичам загиблого;
- б) вид панщини;
- в) назва подушного податку;
- г) збір селянської общини.

21. Що таке «вено»?

- а) штраф на користь міста;
- б) штраф за вбитого;
- в) частина майна, яке виділяв чоловік своїй майбутній дружині;
- г) придане жінки, яка вступає в шлюб.

22. Коли була прийнята «Устава на волоки»?

- а) 1557 р.;
- б) 1564 р.;
- в) 1634 р.;
- г) 1648 р.

23. За «Артикулами» Генріха Валуа польський король зобов'язувався скликати вальний сейм:

- а) щорічно;
- б) два рази на рік;
- в) кожні два роки;
- г) раз на п'ять років.

24. Коли створено реєстрове козацтво?

- а) 1552 р.;
- б) 1564 р.;
- в) 1572 р.;
- г) 1578 р.

25. Хто мав судову і військову владу над реєстровими козаками згідно з «Ординацією Війська Запорізького реєстрового... » 1638 р.?

- а) сейм;
- б) генеральний суддя;
- в) король;
- г) комісар.

ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

Семінарське заняття № 3: Держава і право України сер. XVII-кін. XVIII ст.

Навчальна мета заняття: сформувати цілісне уявлення про державно-правовий розвиток української козацької держави в середині XVII ст., подальшу еволюцію української державності, засвоєння комплексу загальних знань про джерела права України-Гетьманщини та Правобережної України.

Навчальні питання:

1. Формування української козацької державності у середині XVII ст.
2. Ліквідація української автономії у XVIII ст.
3. Джерела права козацької доби та їх характеристика.
4. Основні риси кримінального права України у середині XVII-XVIII ст.

Теми рефератів:

1. Правові основи взаємовідносин України з Московською державою у 1648-1667 рр.
2. Березневі (Московські) статті 1654 року та їх оцінки в історіографії.
3. Руїна: причини, характер, наслідки.
4. Гетьманські статті як джерело права.
5. Конституція П. Орлика 1710 р.
6. Кодифікація права України XVIII ст.
7. Суд і судочинство в українських землях у сер. XVII-наприкінці XVIII ст.
8. Кримінальний процес в Україні у середині XVII-XVIII ст.
9. Шлюбно-сімейне право Гетьманщини за кодексом 1743 р.
10. Договірне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р.
11. Ліквідація автономного статусу українських земель та їх інкорпорація до складу Московської держави.

Методичні вказівки:

Готуючись до першого питання варто пригадати причини та передумови Визвольної війни середини XVII ст. Зокрема, необхідно звернути увагу на те, що з утворенням Речі Посполитої (Люблінська унія 1569 р.) значно погіршилося становище українців. Посилення соціально-економічного гніту, утиски православної віри та окатоличення населення, перешкодження розвитку національної культури, політичне безправ'я – все це спонукало українців до супротиву польській владі. Найбільш активним захисником національних інтересів у цей період було українське козацтво. Саме воно, підтримане селянством, стало основною рушійною силою у Визвольній війні проти Польщі в середині XVII століття. Козацько-селянські виступи проти польської влади у 90-х роках XVI століття (К. Косинського і С. Наливайка), а з часом більш загрозливі для польської корони повстання 1620-30-х років (М. Жмайла, Т. Федоровича (Трясила), І. Сулими, П. Бута (Павлюка), Я. Острянина, Д. Гуні) свідчили про зростаюче невдоволення українського населення Річчю Посполитою, його прагнення до самостійного державотворення. Уклад, який існував на Запорізькій Січі, під час козацько-селянських повстань поширювався на решту українських земель. У 1625-1626 роках утворюються перші шість полків, що стали основою адміністративно-територіального устрою майбутньої Української козацької держави – Чигиринський, Переяславський, Білоцерківський, Корсунський, Канівський, Черкаський. Після придушення останнього козацького повстання наступні десять років (1638-1648 рр.) для Речі Посполитої стали періодом «золотого спокою». Внутрішнє становище здавалося стабільним, козацтво вважалося повністю контрольованим коронною владою. Разом з тим, у цей час набула небачених масштабів безкарність польських феодалів та шляхти, які керувалися правом сильного. Значно посилилася експлуатація селян з боку євреїв-орендарів та поміщиків, дрібна українська шляхта та міщанство зазнавали постійних утисків від польської адміністрації, посилювалася політика окатоличення на українських землях. За таких умов загального невдоволення будь-який привід міг викликати масовий рух опору. Таким приводом і став конфлікт між польським підстаростою Д. Чаплинським та сотником Б. Хмельницьким. Варто пригадати періодизацію Визвольної війни та звернути увагу, що зі складанням міжнародних угод визначалися основні її етапи. Необхідно

проаналізувати умови Зборівського договору (8 /18 серпня 1649 р.), який започаткував Українську козацьку державу. Спираючись на першоджерело потрібно з'ясувати її територію, особливості адміністративно-територіального устрою, органів влади, судової системи, зовнішньої політики тощо. Слід зазначити, що полково-сотенна організація козацького війська була покладена в основу формування адміністративно-територіального устрою, судової системи, органів влади новоствореної держави. Публічна влада складалася з трьох урядів: генерального, який очолював гетьман, полкового і сотенного.

Треба мати чіткі уявлення про те, що у Козацькій державі залишився поділ на панівні та залежні верстви. До панівного стану належала українська шляхта, козацька старшина. Слід зазначити, що козацтво не було однорідним, до нього входили як заможні, так і рядові козаки. До заможних належали козаки, які були реєстровцями до війни. Вони складали основу козацької старшини. Панівним станом в Україні були також верхи православного духовенства. Залежні верстви – це рядові козаки, які виконували повинності на користь Війська Запорозького, «робітні люди», які обслуговували козацьке військо. Залежними були також селяни. Але на козацькій території вони не відбували жодних повинностей, а сплачували чинш. При цьому селяни були особисто незалежними. Чинш становив собою натуральну та грошову ренти. Гетьманськими універсалами в містах запроваджувалося магдебурзьке право. Такі міста одержали назву ратушних. Привілейоване становище в містах мали купці.

Характеризуючи Білоцерківську угоду (18/28 вересня 1651 р.) варто пригадати умови її підписання. Це допоможе збагнути причини поступок Б. Хмельницького польському королю Яну II Казимиру. Незважаючи на значні поступки польській короні, гетьману вдалося зберегти Українську козацьку державу, хоча її територія визначалася лише одним воеводством, встановлювалися обмеження щодо ведення зовнішньої політики, зменшення реєстрового козацтва тощо. Опинившись в складних умовах Б. Хмельницький намагався знайти зовнішньополітичну підтримку, військового союзника в боротьбі проти Речі Посполитої. Доцільно пригадати основні напрями зовнішньої політики гетьмана в цей період та більш детально розглянути відносини з Московською державою. Зокрема, необхідно висвітлити історію укладання Березневих (Московських) статей 1654 року та дати їм правову оцінку.

Вивчаючи друге питання, варто відзначити, що після смерті Б. Хмельницького (1657 р.) розпочиналася боротьба між старшинськими угрупованнями за владу, яка переросла у жорстоку громадянську війну. Україна переживала один із найдраматичніших періодів своєї історії під назвою «Руїна». Необхідно розібратися у причинах та наслідках руїни. Задля цього доцільно звернути увагу на те, що в цей час українські землі стали ареною зіткнення геополітичних інтересів Польщі, Московського царства, Криму та Туреччини, що значно загострювало внутрішньополітичну ситуацію в Україні. Громадянська війна та іноземне втручання призвели до розколу українських земель вздовж Дніпра на дві частини – Лівобережну та Правобережну. Правове закріплення такого поділу України сталося 30 січня 1667 року, коли між Польщею і Московською державою було укладено Андрусівське перемир'я, за яким Лівобережжя відходило до Москви, а Правобережжя – Варшаві. Запорізька Січ переходила під спільне управління обох держав. Необхідно простежити зміни, що сталися у державному праві України в цей період. Головну увагу варто приділити аналізу еволюції правових форм взаємовідносин України та Московської держави (з 1721 року – Російської імперії) сер. XVII-XVIII ст. Кожен новий гетьман підписував «статті» (договір) з московським царем, в яких фактично обмежувалися права автономії України. Так, 1659 року Ю. Хмельницький підписав «Переяславські статті»; 1665 року І. Брюховецький уклав «Московські статті», 1674 року І. Самойлович – «Конотопські статті», а 1687-го І. Мазепа – «Коломацькі статті», в яких прямо зазначалося, що вибори і відставка гетьмана можуть відбуватися лише за указами царського уряду, а ст. 19 проголошувала Україну частиною Московської держави. Варто звернути увагу, що у XVIII столітті політика обмеження Гетьманщини з боку Москви набуває послідовного і системного характеру. Так, у 1709 році Петро I створив при гетьмані І. Скоропадському посаду царського резидента, який обмежував його права і повноваження, у 1715 році він видав указ про заміну виборності полковників і сотників їхнім призначенням гетьманом з кількох рекомендованих кандидатур під контролем царського резидента. У подальшому російським урядом створювались спеціальні органи управління Гетьманщиною. В 1663-1721 рр. в Україні діяв Малоросійський приказ як один із відділів державного органу Московського царства – Посольського приказу для відання українськими справами. Прямим порушенням автономних прав України

було створення Першої Малоросійської колегії (1722-1727 рр.), яка фактично перебрала усю повноту влади в Гетьманщині. Без згоди колегії гетьманові заборонялося видавати нормативно-правові акти, віддавати накази старшині тощо. Фінансова система теж була підконтрольною, а зібрані податки відправлялися до Москви. Правління гетьманського уряду (1734-1750 рр.) докладало чимало зусиль до усунення козацької старшини від влади, ліквідації місцевих порядків, переведення судочинства на російський кшталт. Друга Малоросійська колегія (1764-1786 рр.) мала за мету остаточну ліквідацію залишків політичної автономії України. Припинила своє існування Генеральна військова канцелярія, керівництво військами переходили до президента колегії – П. Румянцева, запроваджувався контроль за наданням посад і звань (козацька старшина почала отримувати звання згідно з російським «Табелем про ранги»). За час правління колегії відбулася передача українських клейнодів та печаток цариці. Врешті, було скасовано посаду гетьмана. У 1781 році царським указом як адміністративна одиниця імперії Гетьманщина ліквідовувалася. На її території утворилися три намісництва – Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське. У 1783 році указами імператриці старшинська влада замінялася губернською і повітовою адміністрацією. Через два роки Катерина II «Жалуваною грамотою» українську шляхту і козацьку старшину зрівняла в правах з російським дворянством.

Розглядаючи третє питання необхідно звернути увагу, що лишалися чинними основні правові джерела – Статут Великого князівства Литовського 1588 р., норми магдебурзького права в містах (але тільки у великих – Київ, Переяслав, Чернігів, Ніжин). З поширенням російської влади на українські землі припинили дію «Устава на волоки» 1557 р., «Ординація війська Запорозького» 1663 р., королівські та сеймові конституції. Серед джерел права, які використовувалися, чимале значення мало звичаєве козацьке право. На його основі регулювалися порядок організації козацького війська, порядок і основні принципи формування органів військової, адміністративної влади, судочинство, поняття злочину і система покарань тощо. Слід звернути увагу на те, що поняття «козацьке право» – це не лише сукупність норм козацького звичаєвого права, які виникли в Запорозькій Січі, а й сукупність нормативних актів гетьманської влади, судової практики. Наприклад, універсали видавав гетьман, а іноді й полковники. Вони мали характер розпорядчих актів найвищої влади і регулювали державні, адміністративні,

цивільні, кримінальні та процесуальні відносини. Джерелами права були також міжнародні угоди, що уклалися гетьманом з іноземними державами. Окремо, слід виділити «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького» П. Орлика 1710 року, де акумулювалася прогресивна суспільно-політична думка того часу. «Пакти...» стали першою європейською демократичною конституцією. Варто зазначити, що під час існування Гетьманщини неодноразово робилися спроби кодифікації українського права. Перша кодифікаційна комісія була створена 22 серпня 1728 р. за царським указом: «Решительные пункты гетьману Даниилу Апостолу». Вона підготувала 1743 року збірник «Права, за якими судиться малоросійський народ». До нього прикладалися інструкція кодифікаційної комісії, абетковий реєстр, а також «Степенний малоросійського військового звання порядок після гетьмана». Окрім цієї, в Україні були проведені також деякі інші кодифікації: «Суд і розправа в правах малоросійських» (1758 р.), «Книга Статут та інші права малоросійські» (1764 р.), «Екстракт малоросійських прав» (1767 р.) та ін. Слід наголосити, що існування власного законодавства в Україні суперечило імперським планам Москви. Тому природно, що жоден з перелічених документів не був офіційно затверджений для широкого вжитку.

У четвертому питанні рекомендується звернути увагу на кримінальне право. Передусім слід пам'ятати, що у Гетьманщині кримінальні діяння поділялися на злочини, провини і проступки. Потрібно визначити, на які види поділялися злочини і хто вважався суб'єктом злочину. Серед злочинів на першому місці стояли військові (зрада, ненадання допомоги під час бою тощо). За них передбачалася страта. Найтяжчими вважалися злочини проти православної віри, посадові (хабарництво, казнокрадство, розтрата), проти суду, особи, честі, майнові тощо. З поширенням російської влади на українські землі припиняли дію норми, що встановлювали покарання за злочини проти королівської влади, порядку управління Речі Посполитої. Окремо слід зупинитися на характеристиці видів покарань. Доцільно акцентувати на тому, що покарання поділялися на основні (страта, тілесні покарання, позбавлення волі) та додаткові (штрафи, вигнання, позбавлення прав та честі, конфіскація тощо). Варто зазначити, що процесуальне право в Україні зазнало певного розвитку. Процес носив змагальний характер. Сфера застосування розшукового (слідчого, інквізиційного) процесу стала ширшою. Сторонами процесу були

позивач і відповідач. Прокуратор – представник позивача в суді (з XVIII ст. – адвокат, повірений). Внаслідок судової реформи 1760-1763 рр. адвокати стали призначатися для захисту інтересів козаків і селян, а у 1767 р. адвокати були введені до складу гродських і земських судів. Спочатку судові рішення виконували самі суди чи місцеві уряди, а з часом з'являється посада судового виконавця (возного). Насамкінець варто показати зміни, що сталися в процесуальному праві України у другій половині XVIII століття.

Література:

Основна:

1. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. О. М. Бандурки. МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Майдан, 2018. 616 с.
2. Історія держави та права України: підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 448 с.
3. Історія держави і права України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. Т. 1. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина]. Київ : Ін Юре, 2000. 648 с.
4. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підручник Київ : Ін юре, 2007. 624 с.
5. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України : навч. посіб. : Рекомендовано МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 382 с.

Допоміжна:

1. Бандурка О. М. Тисячоліття злочинності в Україні : монографія. Харків : Золота миля, 2015. 640 с.
2. Батюк В. С. Українська державність напередодні та в роки визвольної війни 1648-1654 рр. в працях дослідників із західної діаспори. Українській історичний журнал. 1993. № 1. С. 50-51.
3. Бедрій М. М. Копні суди на українських землях у XIV–XVIII ст.: історико-правове дослідження : монографія. Львів : Галицький друкар, 2014. 264 с.
4. Бершадский С. А. Литовский статут и польские конституции. Историко-юридическое исследование. СПб. : Типография М.М. Стасюлевича, 1893. 114 с.
5. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.

6. Бойко І. Договірне право Гетьманщини за «Правами, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. *Право України*. 1998. № 5. С. 98-100.
7. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.): навч. посібник. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. 408 с.
8. Вовк О. Б. Конституція Пилипа Орлика: оригінал та його історія. *Архіви України*. 2010. № 3-4(269). С. 145-166.
9. Ермолаєв В. Про деякі спірні питання історії державотворення на Гетьманщині часів Б. Хмельницького. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2013. № 2. С. 78-88.
10. Ермолаєв В. Про форму правління та державний режим Гетьманщини часів Б. Хмельницького (до 365-річниці Національної революції 1648 р.). *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 75-92.
11. Зайцев Л. О. Становлення і доля української Козацької держави. *Хроніка-2000. Український культурологічний альманах*. 1998. № 27-28. С. 168-179.
12. Кобилецький М. Магдебургське право як джерело кодифікації українського права (XVIII – початок XIX ст.). *Вроцлавсько-львівський юридичний збірник*. 2011. № 2. С. 252-287.
13. Кобилецький М. Правовий статус жінки за магдебурзьким правом. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2013. Вип. 58. С. 55-61.
14. Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. Львів: Світ. 1996. 296 с.
15. Логвиненко Є. С. Конституція П. Орлика 1710 р.: зміст та значення. *Суверенність, незалежність, конституційність: становлення та розвиток української держави : зб. матеріалів II наук.-практ. конф.* (м. Харків, 12 черв. 2015 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2015. С. 90-93.
16. Музиченко П. П. Історія держави і права України. Київ : Знання, 2007. 471 с.
17. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій ; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. Львів : Світ, 2011. 440 с.
18. Хрестоматія з історії держави та права України: у 2-х т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. / [за ред. В.Д. Гончаренка]. Київ : Ін Юре, 1997. 420 с.

Першоджерела:

Зборівський договір (8 серпня 1649 року) (Витяги)

Декларація його королівської милості Війська Запорозького на пункти прохання дана.

1. При всіляких давніх вільностях його королівська милість Війську своєму Запорозькому (проти давніх жалуваних грамот) свою жалувану грамоту негайно видає.

2. Кількість війська, бажаючи догодити проханням підданих своїх і заохотити їх до послуг своїх і Речі Посполитої, дозволяє мати його королівська милість сорок тисяч війська запорозького; і складання реєстру довіряє гетьманові Війська свого Запорозького з такою декларацією, щоб як і раніше, котрий був до того спроможний, як у местностях шляхетських козаків до реєстру записували, так і в местностях його королівської милості. А міста такі: від Дніпра, починаючи з Димеру, Горностайполя, Коростишева, Паволочі, Погребищ (Прилук), Вінниці, Браслава, а там від Браслева до Ямполья і аж до Дністра, тут в реєстр козаки мають бути вписані; а з другого боку Дніпра – в Острі, Чернігові, Ніжині (Ромнах) і всюди аж до границі московської і Дніпра. Стосовно ж інших міст його королівської милості і шляхетських понад ті, що у пунктах занесені, в них не має бути козаків; проте вільно тому, хто хоче бути в козацтві, без дозволу панського вийти з усім майном на Україну, коли його буде до реєстру прийнято. А ті списки реєстру через п. гетьмана Війська Запорозького мають бути складені не пізніше як до нового року свята руського (тобто до Різдва Христового) таким чином: гетьман Війська Запорозького має за підписом руки своєї і печаткою військовою скласти реєстр поіменно усіх тих, які будуть записані в козацтво; щоб вони у козацтві залишалися при вільностях козацьких, а інші в фортецях його королівської милості, і в маєтностях шляхетських панам своїм підлегли були.

3. Чигирин, як і є зараз, при булаві Війська Запорозького має бути завжди, і теперішньому гетьманові Війська свого Запорозького, благородному Богданові Хмельницькому, його королівська милість, його вірним слугою своїм і Речі Посполитої, віддає.

4. Що колись діялось під час страшного заколоту з божого благословення, все те має бути забуте, жоден пан не може помститися і чинити покарання.

5. Шляхті віри роської, так само як і римської, яка під час того заколоту колись перебувала у війську запорозькому, його королівська милість з доброї волі своєї панської ласки вибачає і проступок їх забуває...

6. Військо коронне, у містах, де будуть розташовані реєстрові козаки, своїх гарнізонів не може мати...

8. Не дивлячись на заколот як у Короні польській, так і у Великім князівстві Литовським, цілісність церкви, її майна, фундацій, що з давній часів їй належали, так само і всіх прав церковних, – як разом з преосвященним отцем митрополитом Київським і з духовенством на найближчому сеймі буде вирішено і постановлено буде, все, чого бажає отець митрополит, все дозволено буде, його королівська милість дотримуватись готова, щоб кожен користувався правами і вільностями своїми, і місце в сенаті преосвященному його милості отцеві митрополиту київському його королівська милість дозволяє мати.

9. Вільності, переваги різні в воєводстві Київським, Брацлавським і Чернігівським роздавати його королівська милість жителям стану шляхетського віри православної грецької, що належать за давніми правами, обіцяє.

10. В місті Києві, де запроваджені школи роські, отці єзуїти не можуть мати, а також у інших українних містах, чи десь-інде; усі інші школи, що існують з давніх-давен, мають бути усі збережені.

11. Горілкою шинкувати козаки не можуть, окрім, як для своїх потреб, а оптом мають продавати, шинки медові, пивні як за давнім звичаєм мають бути.

Ці пункти мають бути на сеймі затверджені, а це тільки попередня згода на дозвіл жителям українним і Війську Запорозькому його королівської милості і всієї Речі Посполитої.

Історія держави і права України : хрестоматія / за ред. О. О. Шевченка. Київ : Вентури, 1996. С. 81-83.

Львівський літопис (Витяг)

... сам Хмельницький і ган, цар кримський, будучи, так нагнали в сак ляхов, же аж ся попод вози і в вози крили пред кулями і стрілами, где больш їх погинуло, ніжлі под Збаражом. Аж о примир'я

сам король просил і, обещавши козакам вольності і надавши на письмі под певними кондиціями, покой запер так з Войськом Запорозьким, яко і з ганом кримським, що все на пришлом сеймі при концу того ж року міли потвердити і вічними часи так у згоди жити. А так на тот час аж випущени були обляженці і недобитки збаразькїї, подписавшися впрод на тїї ж пункта, с которих напереднійшїї ті: були:

1. Аби козаков 40 000 було реестрових.
  2. Аби Чегрин, отчизна Хмельницького, зо всім обестем своїм в околиці при булаві Войська Запорозького вічними часи зоставал.
  3. Аби от Дністра по Браслав і іншїї міста, прост: лежачїї до Дніпра аж і от Дніпра до границь Московських, все козаки були, где нігди жовнір стояти не маєт.
  4. Аби воевода киевський завше русин бул і всі урядникове в Киевском, Браславском і Чернігвськом воеводствах русь були.
  5. Аби митрополита в сенаті столець міл.
  6. Аби унія всюди знесена була.
- І іншїї пункта дробнійшїї були, одинадцять в лічбі.

Бевзо О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження. Київ : Наукова думка, 1970. С. 124.

Білоцерківський договір (18 вересня 1651 року) (Витяги)

Через те що Військо його королівської милості Запорозьке з гетьманом і всією старшиною своєю визнали себе підданими його королівської милості і республіки, то, приносячи належну Господу Богу подяку за припинення і відхилення внутрішнього кровопролиття, яке досі тривало, ми, комісари, постановляємо:

1. Дозволяємо і призначаємо організувати реестрове військо в числі двадцяти тисяч чоловік. Це військо гетьман і старшина повинні набрати і записати в реєстр, і вони мусять перебувати тільки в маетках його королівської милості, що містяться у воеводстві Київському, не маючи нічого до воеводств Брацлавського і Чернігівського. А маетки шляхетські мусять лишатися вільними, і в них реєстрові козаки ніде не повинні лишатись; а хто лишиться реєстровим козаком у числі двадцяти тисяч, той з маетків шляхетських, які містяться у воеводствах Київському, Брацлавському

і Чернігівському, також у маєтках його королівської милості, мусить переселитись у маєтки його королівської милості у воеводстві Київському, туди, де буде розташовано військо його королівської милості запорозьке; а хто бувши реєстровим козаком, буде переселятися, кожний такий матиме право продати своє майно без ніякої перешкоди з боку панів, а також старост і підстарост.

2. Вищезгадана організація двадцятитисячного реєстрового війська його королівської милості мусить починатися протягом двох тижнів від цього числа, а закінчитися до свят Різдва. Реєстр цього війська за власноручним підписом гетьмана мусить бути відісланий до його королівської милості, і копія його вписана в книзі гродській київській. В цьому реєстрі ясно мусять бути записані реєстрові козаки в кожному місті по іменах і прізвиських, і загальне число їх не повинно становити більше двадцяти тисяч; а які козаки будуть включені в реєстри, ті повинні лишатися при давніх звичайних своїх правах; ті ж, які не будуть включені в реєстр, мусять лишатися, як і раніш, у звиклому послушенстві, приписаними до замків його королівської милості.

4. Обивателі воеводств Київського, Брацлавського і Чернігівського, а також і старости самі особисто і через своїх урядників можуть вступати у володіння своїми маєтками і одразу брати під свою владу всі доходи, корчми, млини і судочинство; проте саме збирання податків з селян повинні відкласти до вищезгаданого строку, призначеного для закінчення реєстрів, щоб обрані в реєстр козаки тим часом переселились, а лишилися тільки ті, що належать до стану селян. Те саме мусить бути і в маєтках його королівської милості, поки не буде вже відомо, хто лишається на правах козацьких, а хто приписаний до замка і підлягає селянським повинностям.

5. Чигирин на основі привілею його королівської милості мусить лишатися при гетьмані. Як теперішній гетьман, благородний Богдан Хмельницький, призначений і затверджений привілеєм його королівської милості, так і на наступні часи гетьмани повинні перебувати під старшинством і владою гетьманів коронних і мусять бути затверджені привілеями.

Кожний з них, стаючи гетьманом, повинен дати присягу у вірнопідданстві його королівській милості і Речі Посполитій. Всі полковники і старшини мусять призначатися за поданням гетьмана його королівської милості запорозького.

6. Релігія грецька, яку сповідає Військо королівської милості Запорозьке, також собори, церкви, монастирі і колегіум київський

повинні лишатися при попередній свободі, згідно з стародавніми правами. Якщо хто під час колишніх заколотів випросив у власність якийсь маєток церковний або належний духовенству, то таке право власності ніякої чинності мати не може.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. 1: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. / Упоряд. О. Бевзо та ін. Київ : Радянська школа, 1959. С. 276-277.

**Звернення гетьмана Богдана Хмельницького
до царя Олексія Михайловича щодо підтвердження прав
і привілеїв українського народу (1654 р., лютого 17/27)
(Витяги)**

1. В начале изволь твое царское величество потвердити права и вольности наши войсковые, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами служивалися, и вольности свои имели в добрах и в судах, чтоб ни воевода ни боярин ни стольник в суды войсковые не вступалися, но от старших своих чтоб товарищество сужены были: где три человека казаков, тогда два одного должны судити.

2. Войско Запорожское в числе 60 000 чтоб всегда полно было.

3. Шляхта, которые в Росии обретаются и веру, по непорочной заповеди Христове тебе, великому государю нашему, твоему царскому величеству, учинили, чтоб при своих шляхетцких вольностях пребывало, и меж себя старших на уряды судовые собирали и добрами своими и вольностями владели, как при королях польских бывало... Суды земские и градские через тех урядников, которых они сами себе добровольно оберут, исправливаны быти имеют, как и перед тем. Тако же шляхта, которые казну свою имели, по крепостям, на маетностях, тогда и ныне любо чтоб им те деньги поплачены, или на местностях додерживано.

4. В городах урядники чтоб из наших людей обираны были на то достойные, которые должны будут подданными твоего царского величества управлять и приход належачей, в правду, в казну твоего царского величества отдавати.

5. На булаву гетманскую, что надано со всеми приналежностями староство Чигиринское, чтоб и ныне для всякого ряду пребывало.

6. Сохрани Боже, смерти на пана гетмана, – понеже всякой человек смертен, без чего немочно быгть, – чтоб все Войско Запорожское само меж себя гетмана обирали, а его царскому величеству извещали, чтоб то его царскому величеству не в кручину было, понеже то давной извычай войсковой.

7. Имений казатцких чтоб ништо не отбирал: которые земли имеют и что к ним належит, чтоб с теми имении волны были. Вдовы казатцкие остальные и дети их, чтоб в такой же вольности жили, как предки, отцы их....

13. Права, наданные из веков от княжат и королей, как духовным и мирским людям, чтоб ни в чем не нарушены были.

14. Послы, которые от века из чужих приходят до Войска Запорожского, чтоб пану гетману и Войску Запорожскому, которые б к добру были, вольно принять, чтоб то его царскому величеству во гнев не было; а чтобы имело противу его царского величества быти, должны ми его царскому величеству извещати.

15. А как по иных землях дань вдруг отдаецца, волили бы есмь и мы, чтоб цену давать ведомую от тех людей, которые твоему царскому величеству належат, а если бы инако быти не могло, тогда ни на одного воеводу не поизволять и о том договариватца; разве бы из тутошних людей обобраз воеводу, человека достойного, имеет те все доходы в правду его царскому величеству отдавати.

16. А то для того имеют посланники наши договариватца, что наехав бы воевода права ломати имел и установи какие чинил, и то людям имело бы бити в великую досаду, понеже праву иному не могут вскоре навикнути и тяготы такие не могут понести, а тутошних людей, когда будут старшие, когда против прав и установ тутошних будут исправляти.

17. Преж сего от королей польских никакова гонения на веру и на вольности наши не было, всегда мы всякий чин свою вольность имели, и мы им верно служили; а ныне за наступанье на вольности наши, понуждены есмь его царскому величеству под крепкую и высокую руку поддатца, для того усилно просити имеют посланцы наши, чтоб привилия его царское величество нам на харатиях писаные, с печатми выслыми. Один на вольности казатцкие, а другой на шляхетцкие пожаловал, чтоб непоколебимо то в вечные времена было. Когда то одержим мы самы рассмотрение меж собою имети будем: хто казак, тот в волности казатцкой жити будет, а хто простой, тот станет должность обыкшую его царскому величеству воздавать, по-прежнему...

8. О митрополите в разговорі воспомянуть имеют, о чем посланником нашим словесно приказано...

Документи Богдана Хмельницького. 1648-1657. Київ : Вид. АН УРСР, 1961. С. 323-325.

Рішення Переяславської ради (8 січня 1654 року)
(за «Статейним списком» – повідомленням В. Бутурліна – посла від московського царя Олексія Михайловича)

...І того ж числа від гетьмана Богдана Хмельницького приходив писар Іван Виговський і говорив бояринові Василеві Васильовичу (Бутурліну) з товаришами: була, казав, у гетьмана таємна нарада з полковниками, і з суддями, і з військовими осавулами; і полковники, каже, і судді, і осавули під государеву високу руку підклонилися. І після таємної наради, яку гетьман з полковниками своїми провів зранку того ж дня, о другій годині дня били в барабани протягом години на збори всього народу, щоб слухати раду про справи, що мають відбутися. І як зібралась велика кількість всяких чинів людей, зробили круг великий для гетьмана і для полковників, а потім і сам гетьман вийшов під бунчуком, а з ним судді, і осавули, писар і всі полковники. І став гетьман посеред круга, а осавул військовий велів усім мовчати. Потім, як усі замовкли, почав гетьман промову до всього народу говорити: «Панове полковники, осавули, сотники, і все Військо Запорозьке, і всі православні християни! Відомо-то вам усім, як нас бог визволив з рук ворогів, що переслідують церкву божу і озлобляють всіх християн наших православ'я східного. Що вже 6 років живемо без государя в нашій землі в безперестанних війнах і кровопролиттях з гонителями і ворогами нашими, які хочуть викоренити церкву божу, щоб ім'я руське не згадувалося в нашій землі. Що вже дуже нам усім докучило, і бачимо, що не можна нам жити більше без царя. Для цього зібрали ми тепер раду, відкриту для всього народу, щоб ви собі з нами обрали государя з чотирьох, якого ви хочете. Перший цар – турецький (цар), який багато разів через своїх послів закликав нас під свою владу; другий – хан кримський, третій – король польський, який, якщо ми самі захочемо, і тепер нас ще в колишню ласку прийняти може; четвертий – це православний Великої Русі государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Русі

самодержець східний, якого ми вже 6 років безперестанку просьбами нашими собі просимо, – тут, якого хочете, вибирайте. Цар турецький – бусурман; всім вам відомо, яку брати наші, православні християни-греки, біду терплять і в якому від безбожних пригнобленні (перебувають). Кримський хан – теж бусурман, якого ми, з нужди в дружбу прийнявши, які через це нестерпні біди прийняли на себе. Який полон, яке нещадне пролиття крові християнської від польських панів і пригноблення – нікому з вас розказувати не треба... А православний християнський великий государ цар східний є з нами однакового благочестя грецького закону, однакового віровизнання, ми є одне тіло церкви православної Великої Русі, що має главою Ісуса Христа. Той великий государ цар християнський, зглянувшись на нестерпні біди православної церкви в нашій Малій Русі, наших шестирічних безперестанних прохань не відкинувши, тепер милостиве своє царське серце до нас прихиливши, своїх великих ближніх людей до нас із царською милістю своєю прислати зволив, якого, якщо з щирістю полюбимо, то, крім його царської високої руки, затишнішого пристановища не знайдемо. А якщо хто-небудь з нами не погоджується тепер, – куди хоче (може йти), дорога (йому) вільна».

До цих слів весь народ закричав: «Хочемо під царя східного, православного, (під його) міцною рукою в нашій благочестивій вірі вмирати, ніж ненависникові христовому, язичникові достатися». Потім полковник переяславський Тетеря, ходячи в крузі, на всі боки запитував: «Чи всі так бажаєте?» Сказав весь народ: «Всі одностайно». Потім гетьман сказав: «Хай буде так. Хай Господь бог наш укріпить нас під його царською міцною рукою». А народ після нього весь одностайно закричав: «Боже, утвердь, боже, укріпи, щоб ми навіки всі були як один». І після цього писар Іван Виговський, прийшовши, говорив, що, каже, козаки й міщани всі під государеву високу руку підклонилися.

І січня ж 8 числа гетьман Богдан Хмельницький, і писар Іван Виговський, і обозний, і судді, і полковники, і осавули військові, і сотники, і отамани в боярина Василя Васильовича Бутурліна з товаришами на з'їздному дворі були. І боярин Василь Васильович говорив гетьманові Богданові Хмельницькому промову і сказав: «З божої милості великий государ цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Русі самодержець і багатьох держав государ і володар, прислав до тебе, Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького, од всього Війська Запорозького свою царської ве-

личності грамоту». І ту государеву грамоту йому віддав. А як государеву грамоту боярин Василь Васильович гетьманові віддав, то ту государеву грамоту гетьман прийняв з великою радістю. А, прийнявши государеву грамоту, поцілував її і, розпечатавши, віддав писареві Іванові Виговському і велів йому прочитати при всіх Війська Запорозького начальних і всяких інших людях вголос.

І ту государеву грамоту писар Іван Виговський читав усім людям вголос. І, вислухавши государеву грамоту, гетьман, і полковники, і всяких чинів люди зрадили государевій милості. І говорив гетьман, що великому государеві цареві і великому князеві Олексієві Михайловичу, всієї Русі самодержцеві, він, гетьман Богдан Хмельницький, з усім Військом Запорозьким служити і прямити від усієї душі і за государеве багаторічне здоров'я голови свої віддати раді, і віру государеві вчинити, і в усьому по його государевій волі бути готові.

Хрестоматія з історії Української РСР: У 2 т. Т. 1: 3 найдавніших часів до кінця 50-х рр. XIX ст. Київ : Радянська школа, 1959. С. 293-295.

Статті Богдана Хмельницького (21 березня 1654 року)

...Б'ють чолом великому государеві цареві і великому князеві Олексію Михайловичу, всієї Великої і Малої Русі самодержцеві і багатьох держав государеві й володарю піддані його царської величності Богдан Хмельницький гетьман Запорозького війська і весь мир християнський російський, аби його царська величність пожалував їх тим (дав їм те), про що битимуть чолом (проситимуть) посланники їх, а вони його царській величності служитимуть вовіки в усім що їм государ повелить.

1. Щоб по містах урядники були обирали з людей того гідних, будуть вони повинні підданими царської величності правити, і всякі доходи по правді віддавати до казни. А то тому, що воевода царської величності, приїхавши, почав би права їх ламати і якісь устами заводити, і то було б (Українцям) прикро; а як будуть старшими місцеві, свої люди, то вони будуть поводитися згідно з місцевими правами.

Що до цієї статті царська величність пожалував – велів бути по їх проханню. Мають по містах бути урядниками вийти, бурмистри, райці, лавники, і доходи всякі грошеві і хлібні збирати на царську

величність і віддавати до государевого скарбу тим людям, яких пришле царська величність. І ті прислані люди, котрих царська величність пришле до того збору грошей, мають доглядати збирачів, щоб робили по правді.

2. Писареві військовому по милості царської величності щоб давано 1000 золотих польських на підписків (канцеляристів), на суддів військових по 300 золотих польських, на писаря судового по 100 зол., на хорунжого сотенного по 30 зол., на бунчужного гетьманського 50 зол.

Царська величність пожалував, велів бути по їх проханню; а давати ті гроші з тамтешніх доходів.

3. На писаря і на суддів військових, на 2 чоловіка, і на всякого полковника, осавулів військових і полкових щоб було по млину, для прогόδуння, тому що несуть великі видатки.

Царська величність пожалував, велів бути по їх проханню.

4. На роботи військової гармати, на пушкарів і всіх робочих людей що бувають при гарматі, аби царська величність зволив вчинити милостиву ласку на зимове прогόδуння і пристановище; також на гарматного обозного 200 зол., а на хорунжого 50 зол.

Царська величність пожалував, велів дати з тамтешніх доходів.

5. Послів, котрі здавна приходять з чужих країв до війська Запорозького аби було вільно приймати, а коли б було щось противне царській величності (в сих посольствах), мусять вони (козакі) сповіщати царську величність.

До цієї статті царська величність велів: послів з добрими ділами приймати і відправляти, і писати царській величності вірно і скоро, за чим вони приходили і з чим їх одправлено. А котрі послі будуть присилатися з справами противними царській величності, тих послів і посланників затримувати в війську та писати про них зараз же до царської величності, а без дозволу царського назад їх не відправляти. А з турецьким султаном і з польським королем без волі царської величності не мати зносин.

6. Про митрополита київського дано послам усний наказ. А в розмовах послі били чолом, щоб царська величність велів дати свою государеву жалувану грамоту на його маєтності.

Царська величність пожалував: митрополитові і всім людям духовного чину велів дати свою государеву жалувану грамоту на маєтності, якими вони тепер володіють.

7. Аби царська величність зволив послати своє військо під Смоленськ негаючись ані трохи, аби неприятель не міг собі ради

дати і сполучитися з іншими (військами), бо тепер війська (польські) потомлені – нехай не вірять ніякому лукавству (Поляків), коли б почали що вимишляти.

Царська величність постановив на неприятеля свого польського короля йти самому і бояр та воевод послати з великим військом, як просохне і почне бути паша.

8. Аби найманого війська тут на польським пограниччі, для безпечності було з 3000 або скільки буде воля царської величності – хоч і більше.

Військові люди царської величності на пограниччі для охорони України завжди були і надалі будуть стояти.

9. Завжди був такий звичай, що війську Запорозькому плачено. Б'ють чолом і тепер царській величності, аби давано на полковника 100 єфимків, на осавулів по 200 золотих, на осавулів військових по 400 зол., на сотників по 100 зол., на козаків по 30 золотих польських.

Попередніх літ прислав до царської величності гетьман Богдан Хмельницький і все військо Запорозьке і били чолом багато разів, щоб його царська величність їх пожалував, уступився за них задля православної християнської віри і святих божих церков, прийняв їх під свою високу руку і дав поміч на неприятелів. Великому государеві нашому в тім часі не можна було вас прийняти під свою государеву високу руку, тому що у його царської величності була вічна згода з королями польськими і в. кн. литовським. А хоч з королівської сторони батькові царської величності святої пам'яті вел. государеві Михайлові Федоровичеві і дідові його, святішому патріархові Філаретові Никитичови, і великому государеві нашому Олексієві Михайловичу сталося багато нечесті і ганьби, то в тім згідно з королівськими грамотами і сеймовими постановами царської величності чекав поправи. А гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке хотів помирити з королем польським тим способом: аби король Ян Казимир учинив з ними згоду на підставі Зборівському трактату: православної віри християнської не гонив, уніатів усіх викоринив, – зате царська величність хотів вибачити вину всім винним людям, котрим за образу його государеві честі належала кара смертна. Про се посилав він до короля Яна Казимира своїх великих і уповноважених послів: боярина і намісника велико-пермського Бориса Олександровича Репніна-Оболенського з товаришами. І ті великі і уповноважені послі царської величності про ту згоду і про вчинки королеві

і панам-радї говорили на всякі способи. Але Ян Казимир і Пани рада на се ніяк не пристали, і сю велику справу взяли за ніщо, а тих великих і уповноважених послів царської величності відправили з нічим. Тодї великий государ наш, бачивши так багато несправності з королівської сторони, грубості і неправди, і бажаючи оборонити православну християнську віру і всіх православних християн від гонителів Латинян (католиків), що хочуть церкви божї знищити і віру християнську викоринити, прийняв вас під свою високу руку. А для оборони вашої зібрав багато руського, німецького і татарського війська – сам великий государ наш іде на неприятелів і посилає бояр своїх і воевод з великим військом, і на те зібрання війська, за государевим наказом, роздано великі гроші.

Тому їм, послам, тепер, бачачи таку ласку до них царської величності й оборону, говорити про плату Запорозькому війську не годиться. Як був у гетьмана Богдана Хмельницького государів ближній боярин і намісник тверський Василь Васильович Бутурлін з товаришами, гетьман в розмовах з ними про число Запорозького війська говорив, щоб зробити 60 тисяч, а коли б і більше того числа було, государеві в тім шкоди не буде, бо вони просити плати у государя не будуть. Про се відомо їм, Самійлу і Павлу, й іншим людям, які тоді були при гетьмані. Які доходи в Малій Русі по городах і містах, про се царській величності не відомо, і великий государ посилає дворян, щоб списали доходи. Як ті дворяни царської величності опишуть всякі доходи і обрахують, тоді, по обміркуванню царської величності, буде наказ про плату Запорозькому війську. А тепер царська величність, жалуючи гетьмана і все Запорозьке військо, давнім звичаєм предків своїх, великих государів хоче послати гетьманові і всьому війську Запорозькому своє государеве жалування золотими.

10. Коли б мала напасти Кримська орда, тоді треба на неї наступити від Астрахані й Казані, також і Донським козакам бути готовими. А тепер вона (орда) ще в братстві (з козаками), треба дати час і їй не зачіпати.

Наказ і повеління до козаків на Дон послано: коли Кримські люди не будуть зачіпати, то й на них їти не велено. А коли Кримці зачеплять, то царська величність велить на них їти походом.

11. Кодак город на границі з Кримом, там гетьман завжди по 400 чоловіка держить і харч усякий їм дає – тепер нехай би царська величність пожалував, зводив наділити харчем і порохом для гармати. Також і тим, що за Порогами коша стережуть, аби царська

величність зволив показати свою ласку, – бо його не можна самого без людей лишати.

До сеї статті буде милостивий указ царської величності, коли буде відомо, скільки якого припасу туди посилали, і скільки доходу буде зібрано на царську величність.

А що в вашім письмі написано: як великий государ наш гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорозьке пожалує, свої грамоти государеві на ваші вільності велить дати, тоді ви ж між собою розбір зробите: хто буде козак, а хто мужик, і щоб війська Запорозького було 60 000. – То великий государ наш на те позволив: велів бути такому числу реєстрових козаків. Тож як ви, посли будете у гетьмана Богдана Хмельницького, скажіть йому, щоб він велів скоро козаків розібрати, реєстр їм зробити, і той реєстр за підписом прислав негайно царській величності.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 163-166.

**Переяславські статті, схвалені царським урядом
при обранні на гетьманство Юрія Хмельницького
(17 жовтня 1659 року)
(Витяги)**

1. *Про готовність усього війська до війни.* За указом і повелінням великого государя царя і великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Великої, Малої та Білої Русі, його царської величності, завжди бути готовими до государської служби гетьманові з усім військом, куди буде лишень його царське зволення.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

2. *Про полки, як багато їх має йти на війну.* Також, де укаже великий государ, послати на його, государеву службу кілька полків, і йому, гетьманові, посилати ті полки без жодної відволоки.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

3. *Про гетьманську вірність щодо його царської величності.* Гетьманові бути вірним і навіки невідступним і не зваблюватися ніякими лядськими оманками. Також не вірити ніяким вимовам про Московську державу, а хто почне заводити посвари, то таких

людей карати смертю, а про всілякі посварні справи писати до великого государя, його царської величності. Також коли ті посварні справи йтимуть від людей Московської держави, то воєводи государевих порубіжних міст донесуть тим людям государеірш указ після розгляду з певним присудом.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

4. *Про государевий указ щодо війни.* Без указу і без повеління великого государя, його царської величності, самому гетьману з усім Військом Запорозьким у війну нікуди не ходити, й нікому з навколишніх держав не допомагати, і не посилати на допомогу великими й малими полками людей Запорозького війська, щоб через ті заповоги Запорозьке військо не змалалося, а коли хто піде на ту війну самоправно, без гетьманського відома, то тих карати смертю.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і простий люд на раді, вислухавши цю статтю, ухвалили: бути цій статті так, як вона написана.

5. *Про воєвод по містах з військами задля оборони.* Великий государ, його царська пресвітла величність, наказав бути у своїх, царської величності черкаських містах: в Переяславі, в Ніжині, в Чернігові, в Браสลавлі, в Умані своїм, його царської величності воєводам з ратними людьми для оборони від ворога. Тим воєводам не втручатися у військові права й вільності, а які воєводи будуть в Переяславі й Ніжині, то тим бути на своїх припасах. У Києві, в Чернігові і в Браславлі воєводам володіти тими маєтностями, які належали до воєводств раніше. А в полковничі побори воєводам не втручатися. Хто ж учинить якесь насильство, то тих карати; які ратні люди великого государя будуть у тих государевих черкаських містах, то тим государевим ратним людям не ставити на дворах реєстрових козаків, а ставити тим государевим ратним людям у всяких жителів, опріч реєстрових козаків. Також не брати у реєстрових козаків і підвод під посланців чи гонців, а брати те у міських і сільських жителів. Реєстровим козакам тримати вино, пиво, мед, а продавати вино можна бочками на оренду і куди хто захоче, а пиво й мед вільно продавати гарнцем. А хто продаватиме вино в кварти, то тих карати.

І гетьман, і все Військо Запорозьке і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

6. *Щоб черкасям не бути в залогах у Білій Русі.* У городах, містах і містечках у Білій Русі нині й надалі не бути черкаським

залогах, щоб не чинилося тим самим сварок поміж великоруських та білоруських ратних людей.

Гетьман, і все Запорозьке військо, і чернь постановили відни-ні не бути черкаським залогах у Білій Русі. Полковникам, сотникам і козакам у Білій Русі не називатися запорозькими козаками, а поки що належати до Ніжинського, Чернігівського і Київського полків. А хто називатиметься Запорозьким військом Білоруським, Старобихівським та Чаусовським, то тих висилати з їхніми пожитками в государеві черкаські міста. А хто не захоче йти в черкаські городи, то жити тим у тих місцях, але запорозькими козаками не називатися. А коли б хто почав називатися запорозькими козаками і піде до польського короля, то тих ловити й карати на горло.

7. *Про вибрання гетьмана й полковників.* Коли гетьман буде встановлений на гетьманування за указом його царської величності і за вибранням усього війська, а тоді вчинить якийсь переступ, то війську без указу його царської величності самим гетьмана не змінювати. Захоче новопостановлений гетьман учинити якийсь переступ, окрім зради, то великий государ, його царська величність, звелить дійти права в тому всім військом, а після того звелить учинити указ, як здавна повелює у війську. А самим самовільно, без указу його царської величності гетьмана не міняти, також і гетьман не може без ради й поради усієї черні вибирати когось у полковники й інші керівні люди, і щоб вибирали у військо полковників на раді, кого вподобують поміж себе зі своїх полків, а з інших полків у полковники не вибирати. Так само гетьман не повинен відставляти тих полковників без ради.

8. *Про чужовірців, щоб не було у військовому начальстві неправославних.* У Запорозькому війську надалі не можна бути в начальниках людям деяких інших вір, крім православних християн, аби не було від того ніяких сварок і оман. Не можуть бути в керівних людях і новохрещені іноземці, тому що від новохрещених іноземців починається у війську великий розрух на чвари, і їм, козакам Запорозького війська, чиняться налоги й ущемлення. А кого обертуть з нових полковників, то тих новопостановлених полковників привести до присяги на вірне підданство і на вічну службу.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути їй так, як вона написана.

9. *Про зрадників Виговських.* Щоб жінку й дітей зрадника Івашка Виговського гетьман та військо віддали за його зраду царській величності; також і брата його Данила, й інших Виговських,

які є лише у Запорозькому війську. А надалі не бути Виговським не лише при гетьмані і в урядниках, але й у Запорозькому війську.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, й чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили віддати невзабарі його царській величності жінку й дітей Івашкових, а також його брата Данила.

10. *Про інших зрадників його царської величності.* Тих, хто були у змові зі зрадником Івашком Виговським, – Гришко Гуленицький, Самошка Богданов, Антошка Жданов, Герман і Лобода, – то тим навіки, на все життя не бути у військовій і таємній раді і ні в якому уряді. А коли хто вчинить супротивне до цієї статті: прикличе їх у раду і покладе на нгїх якийсь уряд, то ті каратимуться смертю.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили їй бути так, як написано.

11. *Про те, хто з керівних має бути при гетьмані.* При гетьмані має бути зобіруч Дніпра по судді, по осавулу і по писарю.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили їй бути так, як написано.

Про тих, хто заслужить смертну кару. Без указу його царської величності їх не каратимуть. Щодо наказного гетьмана Івана Безпалого і керівних людей його полку полковників – переяславського Тимофія Цецюри, ніжинського Василя Золотаренка, чернігівського Аникія Силина, і керівних людей їхніх полків. Коли хто буде з тих людей винуватий у якихось справах так, що його треба буде скарати смертю, то їх гетьманові й керівним людям не карати без указу великого государя, його царської величності, доти, доки його царська величність укаже прислати когось до того суду на справлення, а до того щоб їм не було даремного гоніння й ущемлення, тому що вони служили його царській величності. Також і всіх полковників та інших керівних людей пообіруч Дніпра гетьман не може карати на горло без висланого на суд посланця його царської величності. А ця стаття постановлена через те, що зрадник Іван Виговський даремно карав смертю численних полковників, керівних людей та козаків, які вірно служили його царській величності.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

12. *Про невільників.* Щоб полонені обох боків були вільні. Хто де захоче бути, то тих не неволити на обидва боки.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

13. *Про забрані прапори й гармати.* Щоб без найменшої затримки були віддані в Київ узяті під Конотопом прапори, гармати й велика верхова гармата.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

14. *Про Старий Бихів.* Гетьманові звеліти очистити для великого государя місто Старий Бихів і звеліти вивести з того міста черкас та служивих людей інших чинів, тому що місто віддаден належало польському королеві, а не черкасам. Бо в нинішні проминулі часи чинилися від зрадників, від Самошки Виговського та від Івашки Нечая і від їхніх радників всілякі злі розрухи, й бунти, і велике кровопролиття ратним людям великого государя. Багатьох вони, взявши під присягою чи таємно, били до смерті, отож надалі тим зрадникам годі бути в Бихові керівними людьми і годі від них бути такому злу. А в Бихові, окрім государевих людей московського народу, нікому більше бути не можна через те, що будуть усілякі сварки, адже ляхи живуть близько – вони безперервно колотили та й надалі почнуть колотити. А можна тим людям бути в Ніжинському чи Чернігівському полку чи де хто захотів би.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді указ великого государя, сказали, що вони пошлють у Бихів до Івана Нечая лист, аби той очистив місто Бихів великому государеві, його царській величності, а козаків, які звалися запорозькими козаками, вислав у Ніжинський та Чернігівський полки. Але щоб його царська величність звелів ударувати і за їхнім проханням відпустити його провини. А коли він не учинить того за їхнім листом, то вони за указом його царської величності підуть на нього війною.

15. *Про збіглих людей із міст як з боярських, так і християнських у черкаські міста.* У минулі роки і після них численні люди й селяни дворян та боярських дітей розбіглися з Брянського, Карачевського, Рильського та Путивльського уїздів у черкаські міста: в Новгородок Сіверський, в Почеп і Стародуб. Вони, приходячи з тих міст до своїх поміщиків та вотчинників, чинять нестерпні всілякі злості й розори. Та щоб гетьман і Запорізьке військо звеліли, розшукавши їх, віддати тих злодіїв та втікачів їхнім поміщикам та вотчинникам і надалі учинити міцний заказ, щоб в черкаських містах нікого не приймали з тих боярських людей та селян, які й надалі втікатимуть у черкаські міста, щоб не було ніяких розрухів у тих порубіжних містах, а служивим людям щоб не було ніякого розору. А про кого із тих збіглих, про чиїх людей чи селян, почнуть

писати воеводи з міст, то тих віддавати назад. А коли хто прийматиме тих збіглих людей і селян, то тих карати на смерть. Також буде: хто з Запорозького війська учинив над ким смертне вбивство, чи якийсь розрух у людях, чи якесь зло та втече в государеві околичні міста, а гетьман і полковники почнуть про них писати до воевод околичних міст великого государя, то тих утікачів розшукувати після того і віддавати в Запорозьке військо.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши на раді цю статтю, постановили бути цій статті так, як вона написана.

16. *Про підводи й харч посланцям.* Щоб у всіх містах брати з війтів, бурмістрів та міщан харч і підводи для тих людей, які будуть послані від великого государя до гетьмана Запорозького війська і його, царської величності, бояр воевод та наказних людей, чи послів і посланців в інші держави, чи в які городи й міста Малої Русі для якихось государевих справ з грамотами. Також стосується це й тих, які послані будуть з гетьманськими листами до великого государя, а також з відповідями від його, царської величності бояр, воевод і наказних людей, чи посли й посланці з грамотами від навколішних государів, чи хто з грецьких властей піде до великого государя для милостині чи якихось інших державних справ, і коли ті люди підуть від нього, великого государя, назад, віддавати кожному з них за достойністю. І силою у них не брати харчу й підвід іншим людям, які підуть до його царської величності московських і Малої Русі міст, окрім вищеописаних справ. А всілякі утіддя, якими вони володіли за королівськими привілеями досі, хай належать їм по-колишньому.

І великий государ ударував, указав бути так за їхнім чолобиттям.

17. *Про тих, які не вчинять присяги його царській величності.* А коли хто із старших чи будь-якого чину, чи з козаків і міщан у Запорозькому війську не вчинить присяги по святій непорочній євангельській заповіді його царській величності і буде розкрито це достеменно, то таких людей за військовим правом карати смертью.

18. *Про тих, хто захоче порушувати ці статті.* А коли хто ці статті, постановлені військом, порушить і не виконуватиме, то керівна людина, чи козак, чи міщанин, усі вони будуть карані на горло.

І гетьман, і полковники, і вся старшина, і чернь, вислухавши цю статтю, постановили бути цій статті так, як написано.

**Московські статті гетьмана І. Брюховецького
(22 жовтня 1665 року)
(Витяги)**

1. ...Я, гетьман, з Військом Запорозьким перед пресвітлим престолом государським б'ємо чолом, що мені, гетьманові, з усім вірним Військом Запорозьким, і з усім миром християнським, і з усіма малоросійськими містами, які міста і села перед війною під рукою короля польського і у володіннях дідичних і недідичних панів лядських перебували, а нині під самодержавною його царської пресвітлої величності рукою є і надалі будуть, бути навіки під їх государською високою і сильною рукою непорушно в вічному підданстві. А для втихомирення частих в малоросійських містах хитань, які за попередніх гетьманів на Україні бували і які тепер часто через нестійкість жителів малоросійських міст вибухають, (треба), щоб Україна з малоросійськими містами, і містечками, і слободами, і селами, і з усяких чинів жителями в них під його царської пресвітлої величності і його государських дітей, благородних государів-царевичів, і їх государських наслідників, високодержавною і сильною рукою, в безпосередньому і справжньому підданстві стройно перебуваючи і звичну повинність з міст і сіл в державну казну віддаючи, при сильній і від ворогів в непохитній обороні государській вічно перебували...

І великий государ, цар і великий князь Олексій Михайлович, всієї Великої, і Малої, і Білої Русі самодержець, його царська пресвітла величність, тебе, гетьмана Івана Брюховецького, і старшину, і все Військо Запорозьке жалує, за це милостиво похваляє і з своєї государської милості почне вас держати в своєму государському милостивому жалуванні і в піклуванні більше, ніж раніше, і на ваше чолобиття великий государ, його царська пресвітла величність, наказує в малоросійські міста послати своїх государевих воевод.

2. Також великому государеві, його царській пресвітлій величності, б'є чолом гетьман з Військом Запорозьким про вільності козацькі, про суди, про маетки і про плату Війську Запорозькому.

Щоб стародавні права і вільності козацькі він, великий государ, пожалував і зводив підтвердити і щоб козаків старшина козацька, тобто гетьман, судді, полковники, сотники і отамани в війську, по містах і по селах відповідно до прав і звичаїв стародавніх військових судили і карали; а в ті суди козацькі і в права військові ні боярин, ні воевода, ні стольник, ні інший начальницький чоловік

втручатися і козака в війську, і по містах, і по селах судити і карати не повинен і не буде повинен, а тільки вищеназвана старшина козацька, тому що права, вільності і суди військові в статтях, з покійним Богданом Хмельницьким, гетьманом запорозьким, укладених, і в статтях «Переяславських» і «Батуринських» збережені є.

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, гетьмана Івана Брюховецького, і старшину, і все Військо Запорозьке пожалував, велів тій статті бути по їх чолобиттю.

Щоб дома і хутори козацькі, що є по всіх містах і селах, від усяких постоїв відповідно до стародавніх вільностей і прав козацьких вільні були і щоб усякий боярин і воевода, що з військом через міста проходить чи в містах стоїть, у домі козацькому ні сам не зупинявся, ні ратних людей становити не велів, але по домах міщанських і по селянських постої ратним людям, що через місто проходять чи в місті стоять, бути мають; також і інші всякі місця козацькі, тобто гаї, сади, займища, сіножаті, поля, огороди, при вільностях непорушно без усякої шкоди від бояр, і воевод і ратних людей, що перебувають у містах чи через міста проходять, мають бути при тих же вільностях козацьких. Вдови, що залишилися після козаків, в бою убитих і вдома померлих, в домах і в усіх своїх маєтках з дітьми своїми збережені мають бути; а якби вдова козацька не за козака заміж пішла, тоді, хоч вона і втрачає вільність, проте ж діти козацькі відпадати від вільностей козацьких батьківських через усяку налогу не повинні.

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, наказав, щоб було так, як вони в чолобитній просять; а про збереження козацьких маєтків (наказав) послати свій государев указ боярину і воеводам у Київ і в інші малоросійські міста.

А млини козацькі, ті, які стоять на заплоті власними, а не громадськими грішми гаченій, при козакові чи при вдові козацькій, вільні від усього мають бути; також з млинів козацьких, тих, які на заплотинах громадою зроблені і тепер є в звичаї громадою ремонтувати, одна половина прибутку в казну государеву, а друга половина на козака чи на вдову козацьку йти повинна; також і млини міщанські і мужицькі, крім їхньої третьої млинарської мірочки, в государеву казну належати повинні будуть, тому що всякий козак для того голову свою на поле бою за достойність його царської пресвітлої величності носить і вмирати готовий, щоб вільно і спокійно в домі своєму жив і маєтки свої без перешкоди тримав.

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, гетьмана Івана Брюховецького, і старшину, і все Військо Запорозьке пожалував, велів бути по їх чолобиттву.

Також щоб вотчини і пасіки козацькі відповідно до тих же давніх вольностей козацьких від дані медової вільні були. А якби який-небудь козак слухняним не був і у військо ходити ухилився, тоді такий козак від вищезгаданих статей відпадати і до міських обов'язків причислений бути має; тому що государський милостивий указ про те є, щоб ті особи з того тішилися, що їм грамотами надано. Також б'є чолом гетьман з військом, щоб села, млини, грамотами особам заслуженим надані, стаціям, поборам для казни і орендам не підлягали; а ті вотчини і пасіки в малоросійських містах у трьох місцях у козаків батьківські, а в інших – куплені.

І великий государ, його царська пресвітла величність, дав указ бути тим їх вотчинам і пасікам по старині і по купчим, за ким ті вотчини і пасіки нині є.

3. *Про обрання гетьмана і про надання на булаву гетьманську.* Якщо судом божим нинішньому і майбутньому гетьманові смерть трапиться, то щоб проміж війська Запорозького козацького, а не з іншого якогось народу і війська, справжнього козака гетьманом по стародавніх правах військових обирати на гетьманство по указу великого государя, його царської пресвітлої величності, при особі, від престолу його государського присланий, вільно Війську Запорозькому було; а обраний гетьман в Москву їздити і великого государя пресвітлі очі бачити повинен буде так, як нині гетьман нинішній за своєю обіцянкою учинив...

І великий государ, вислухавши цю статтю, указав, щоб було так, як написано...

Щоб уся волость Гадяцька при булаві була так, як за покійного Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького, було; а в волості Гадяцькій Зінківського полку такі міста знаходяться: Котельва, Опішня, Куземин, Грунь Черкаська, Зінків, Лютинка, Веприк, Рашівка, Камишна, Ковалівна, Бурок, щоб при Гадячі і ті всі згадані містечка з млинами, з селами, з полями і з іншими угіддями, що до тих містечок належать, на булаву гетьманську йшли, та в тих же містах млини дані будуть осавулам військовим – двом чоловікам.

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, пожалував гетьмана, велів йому на булаву Гадяч з тими містами дати.

5. *Про воевод і про ратних людей, в якому місті мають бути.* По указу великого государя, його царської пресвітлої величності, в містах при воеводах має бути ратних людей: у Києві – п'ять тисяч, в Переяславі – дві тисячі, а з тих двох тисяч у Канів п'ятсот чоловік переміною ходити мають, в Чернігові – тисяча двісті, в Ніжині – тисяча двісті ж, в Новгородку триста, в Полтаві – тисяча п'ятсот, і з них на Запорозжя тисяча піде, в Кременчуку – триста, на Кодаку – триста, в Острі – триста з Києва, також і до Мотовилівки триста з Києва ж ходити мають, при гетьмані сто чоловік. Для того ж б'є чолом великому государеві гетьман з військом, щоб воеводи в дорогу воїнську гетьману і полковникам половину ратних людей із міст давали, не відмовляючись указом государським; про це, припадаючи до лица землі вже вдруге гетьман з військом чолом б'ють. Ті ж воеводи, що перебувають по містах, ні до яких справ ні до судів козацьких втручатися не повинні...

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, указав своїм великого государя ратним людям в малоросійських містах, щоб було так, як сказано в чолобитній; а бояринові і воеводам, які в малоросійських містах будуть, послати свій государів указ, щоб вони веліли йому, гетьманові, під час війни для походів, а полковникам для посилок ратних людей давати з тих міст за своїм розсудом.

9. *Про послів чужоземних.* Як перед цим без государевої волі до чужих навколишніх земель, тобто до хана кримського і до інших, не послав гетьман своїх посланців, так і надалі, пам'ятаючи присягу з цілуванням хреста, гетьман виконувати з військом готовий.

І великий государ, його царська пресвітла величність, гетьмана Івана Брюховецького жалує, за то, милостиво похваляє.

10. *Про привілеї містам.* По указу великого государя, його царської пресвітлої величності, привілеї королівські, міщанам на магдебурзьке право надані, гетьман, відібравши в міщан, подав у Приказ Малої Русі.

І великий государ, його царська пресвітла величність, вислухавши цю статтю, наказав на право магдебурзьке дати їм свої государеві жалувані грамоти відповідно до їх привілеїв.

**Коломацькі статті, укладені при обранні на гетьманство
І. Мазепи (25 липня 1687 року)
(Витяги)**

... 3. Щоб за попередніми ухваленими статтями Богдана Хмельницького війську реєстровому, яке буде завжди на службі їх царської пресвітлої величності, було милостиве жалування і плата з їх царської пресвітлої величності казни.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, про реєстрове військо наказали говорити на раді, скільки бути військових козаків тисячам. А що в тій їх статті написано, щоб війську плата з їх царської пресвітлої величності казни, і того в тих статтях Богдана Хмельницького не положено; а належить, щоб були побори, де слід збирати в скарб царської пресвітлої величності, і з того збору давати на військо по реєстру, кому що в статтях ухвалено, і нині тому бути також.

І гетьман, і старшина, і Військо Запорозьке на государевій милості били чолом і то приймають і ухвалили на цій раді давати як і раніше: гетьману – тисячу золотих червоних на рік, писареві військовому і обозному – по тисячі золотих польських, на суддів військових – по триста золотих, на писаря судійського – сто золотих, на писаря та на хорунжого полкового – по п'ятдесят золотих, на хорунжого сотницького – тридцять золотих, на бунчужного гетьманського – сто золотих, на полковників – по сто ефімків, на осавулів полкових – по двісті золотих, на осавулів військових – по чотириста золотих, на сотників – по сто золотих; реєстровим козакам бути тридцяти тисячам чоловік, а давати на чоловіка по тридцяти золотих польських.

А що буде в якому полку козаків, в тому скласти реєстр; і бути козакам реєстровими, й надалі у реєстр писати, які старі козаки й велику службу служили, а чого старих козаків в полках до тридцяти тисяч не вистачить, то в те число приймати в козаки міщанських і поселянських дітей. А на Військо Запорозьке на тридцять тисяч бути поборам з усяких маєтностей без вибору, чий хто не буде, крім монастирів, і з тих поборів давати великого государя жалування гетьману з начальними людьми і козакам за колишніми затвердженими статтями; а коли з тих поборів стільки гетьману і начальним людям та козакам на жалування проти положення повністю не вистачить, то побори ті розкласти по збору, скільки того збору буде.

А в яких полковників і начальних людей маєтності є і на ті їх маєтності, жалувані від великих государей грамоти дано: і тих підданих полковникам і всяким начальним людям, за якими ті маєтності є, судити і приноси вільні у них приймати і сіно та дрова наказувати їм на себе готувати; а побори з них на жалування козакам збирати порівно. А до митрополичих і архієпископських та єпископських і до монастирських підданих – в податях на військо діла нема, і з цього часу в архієпископські та в монастирські вотчини знову нікого не приймати, бути за ними старим підданим і зробити їм перепис та книги, скільки за митрополитом і за архієпископом і за монастирями у вотчинах їх є підданих; а з мужиків у реєстр в козаки не писати і не приймати. А з протопопівських і попівських маєтностей побори на козаків брати, відповідно до положення про козацькі маєтності, а з міст усякі доходи брати за їх правами; а генеральної би старшини і знатних та заслужених осіб маєтностям від усяких військових поборів бути вільними і нічого з них у скарб військовий не брати.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, пожалували, звеліли тому бути за їх чолобиттям і як раніше, так і по цьому своєму государеву указу і повелінню.

4. Як раніше цього заслужені пожалувані були честію дворянською, щоб вони при тому ж чині і честі перебували; а які наперед заслужать, то гетьман і старшина бити чолом про них великим государям, їх царській пресвітлій величності, почнуть, щоб царська пресвітла величність і тих тою же дворянською честію зводили пожалувати. А кому гетьман і старшина за послугу дадуть млин або село, або хто у кого купить і універсали свої на то подасть, і вони великим государям, їх царській пресвітлій величності бити чолом почнуть про підтвердження того їх государевих жалуваних грамот, і щоб царська пресвітла величність пожалували їх, звеліли їм на ті маєтності і свої царської пресвітлої величності дати милостиві жалувані грамоти.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, пожалували їх по тому чолобиттю, кому дані будуть їх государеві жалувані грамоти і за тими жалуваними грамотами тими млинами і селами їм володіти неодмінно, а гетьману тих грамот у них не відбирати і їх государевого милостивого указу нічим не порушувати. Також, які жалувані грамоти дані будуть кому з старшини і знатним особам військовим: то тим їх государевим жалуваним грамотам бути в своїй же силі, і гетьману тих грамот у них не забирати.

І гетьман, і старшина, й все Військо Запорозьке на їх государеву милість били чолом і прийняли то радісно.

15. Про маєтки козацькі, які власні ґрунти мають, вічні, батьківські, дідівські, куплені, тобто: лани, ліси, покоси на сіно, ставки, млини та інші усякі пожитки, тоді і про те смиренно їх царську пресвітлу величність гетьман і старшина і військо просять, щоб товариства військові цілком при прямих ґрунтах і пожитках були збережені. А коли на службі великих государів смерть настигне від ворога, або своєю смертю помре, тоді при тих ґрунтах жінка його, і щоб тим добром прямим після того ж усім володіла. А якщо козак заслужений має після смерті жінку, тоді щоб жінка його після смерті (чоловіка) вільна була від усяких кривд, тобто постоями, поборами і підводами усяка старшина військова її не стягали доти, поки вона заміж не піде, якщо за козака – то вільність матиме, а якщо за мужика, то підлягатиме обов'язкам міським; а які козаки живуть в маєтностях духовних осіб, то й тим залишатися при такій же вільності.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, пожалували, по цій статті вказали про права їх і вільності і про свої царської пресвітлої величності жалувані грамоти бути також, як і раніше, на дане їм і куплене та заслужене по королівських привілеях, і бути цьому так неодмінно.

І гетьман, і старшина, і все Військо Запорозьке на милість їх государеву били чолом.

22. Били чолом великому государеві, їх царській пресвітлій величності, гетьман і старшина і Військо Запорозьке, щоб для полегшення тягостей в Малоросійському краї оренди не було, а оскільки охотницькі полки кінні і піші, в ці воєнні часи на захист Малоросійського краю потрібні, то щоб вони були залишені так, як і при колишньому гетьмані; а давати їм плату, збираючи гроші з посполитих людей, які не написані в козацькому сиску. А яким способом ті грошові збори повинні бути, про те гетьман з старшиною обміркувати повинні і вказати міру; а коли міра буде визначена, то в той час повинні писати про те великому государеві, до їх царської пресвітлої величності.

І великі государі, і велика государиня, їх царська пресвітла величність, пожалували гетьмана і старшину і військо, указали їм цю справу обміркувати і на міру поставити, щоб не було тягот народу малоросійському; а охочі кінні та піші полки, на захист Малоросійського краю, звели їм тримати в повному числі, як і раніше.

**З договору між шведським королем Карлом XII
та українським гетьманом Іваном Мазепою
(1708 р., жовтня 29-30)**

1. Й. К. В. зобов'язується обороняти Україну і прилучені до країни козаків землі й негайно вислати туди задля цього помічні війська, коли вимагатиме цього потреба і коли помочі цієї проситимуть князь і стани. Війська ці, вступаючи в країну, будуть під командою шведських генералів, але під час операцій на Україні Й. В. довірить керування ними князеві та його наступникам і це триватиме доти, доки Україна потребуватиме того війська, котрому Й. К. В. видаватиме платню, а козаки постачатимуть хліб і харчі.

2. Все, що воюється з бувшої території Московщини, належатиме на підставі воєнного права тому, хто цим заволодіє, але все те, що – як виявиться, належало колись українському народові, передається й задержиться при українському князівстві.

3. Князь і Стани України, згідно з правом, яким досі користувалися, будуть захищені і вдержані на всім просторі Князівства і частин, прилучених до нього.

4. Іван Мазепа законний князь України, жодним способом не може бути нарушений у володінні цим князівством, по його смерті, яка – треба сподіватися – не наступить ще довго, стани України заховають всі вольності згідно зі своїми правами стародавніми законами.

5. Нічого не зміниться в тому, що досі зазначено, щодо герба й титулу князя України. Й. К. В. не зможе ніколи присвоїти цей титул і герб.

6. Для більшого забезпечення як цього договору, так і самої України, князь і стани передадуть Й. К. В. на весь час, поки тягтиметься ця війна, а з нею й небезпека, деякі зі своїх городів, а саме: Стародуб, Мглин, Батурич, Полтаву, Гадяч.

Чухліб Т. Козаки і Монархи. Міжнародні відносини ранньомодерної Української держави 1648-1721 рр. Київ : Вид-во ім. Олени Теліги, 2009. С. 575-576.

**ПАКТИ Й КОНСТИТУЦІЇ
ЗАКОНІВ ТА ВОЛЬНОСТЕЙ ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО**

між ясновельможним паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська Запорозького, та між старшиною, полковниками, а також названим Військом Запорозьким, прийняті публічною

ухвалою обох сторін і підтверджені на вільних виборах встановленою присягою названим ясновельможним гетьманом, року Божого 1710, квітня 5, при Бендерах.

Во ім'я Отця, і Сина, і святого Духа, прославленого у святій Трійці Господа Бога.

Нехай буде на вічну славу і пам'ять Війська Запорозького і народу Руського.

Господь дивний і незбагнений у судах своїх, милосердний у довготривалій терпеливості, праведний у карі, від самого сотворіння цього видимого світу він найсправедливішими терезами свого суду одні царства і народи підносить, а інші за гріхи й провини принижує, одних пригноблює, інших звільняє, одних возвеличує, інших притискає. Отак і народ козацький, давній та відважний, раніше званий Хозарським, спочатку підніс безсмертною славою, широкими володіннями та героїчними діяннями, яких не лише сусідні народи, а й сама Східна (Візантійська) Імперія на морі й на суші боялась настільки, що Східний (Візантійський) імператор, замисливши умиротворити цей народ, поєднався з ним міцним союзом і власну дочку Кагана себто володаря Козаків, призначив сину своєму (як дружину). Пізніше уславлений в небесах той же найсправедливіший суддя – Господь Бог за численні провини та гріхи піддав багатьом стражданням покараний народ Козацький, принизив його і ледве не знищив дощенту навіки. Згодом завдяки переможній зброї королів польських Болеслава Хороброго і Стефана Баторія (Господь) підкорив (цей народ) Королівству Польському. І хоч безмежний і незбагнений у своїх справедливих рішеннях Бог покарав наших попередників незчисленими стражданнями, однак розгніваний і ще не до кінця відданий порокам, вище названий народ Козацький, що доти перебував під тяжким польським ярмом, прагнучі відновити колишню свободу, повстав за ревну віру православну, за закони батьківщини і старі вольності під проводом палкого борця, найвідважнішого керманича вічної пам'яті Богдана Хмельницького, який за допомогою самого Бога і непереможною поміччю найяснішого короля Швеції, безсмертного і славної пам'яті Карла X, з'єднавши сили Кримського Ханства і Війська Запорозького, а також завдяки власному прозорливому старанню, пильним турботам і величчю духу, збройно звільнив від польського рабства Військо Запорозьке і пригноблений народ Руський і цілком

добровільно піддав і себе, і народ Царству Московському, сподіваючись на те, що вони, будучи самі такого ж обряду, як і ми, дотримуватимуться своїх зобов'язань відповідно до прийнятих пактів і конституцій, скріплених присягою, і що він назавжди збереже Військо Запорозьке і вільний народ Руський під його покровительством при непорушних правах законів та вольностей. Однак після смерті вищеназваного гетьмана Богдана Хмельницького, який благочестиво почив, Московське Царство взяло намір, дошукуючись багатьох засобів і способів позбавити Військо Запорозьке його вольностей, підтверджених власною присягою, призвести його до остаточного знищення і накласти рабське ярмо на вільний народ, який ніколи не дозволяв себе завоювати силою зброї. І тоді щоразу, як Військо Запорозьке терпіло таке насильство, воно мусило власною кров'ю та відважним повстанням захищати недоторканність своїх законів і вольностей, захист яких сам Бог, месник беззаконня, милостиво підтримував.

Нарешті тепер уже недавно, за часів ясновельможного Гетьмана Івана Мазепи, що благочестиво почив, вищеназване Царство Московське, прагнучі втілити свої нечестиві наміри за допомогою сили і платячи нам злом за добро, замість вдячності і справедливої шани за таку велику й вірну службу, за (наші) військові видатки, що довели нас до повного розорення, за незчисленні героїчні подвиги і криваві ратні труди, вирішило перетворити козаків на регулярну армію, підкорити своїй владі міста, відмінити права і вольності, знищити з коренем Військо Запорозьке, що перебуває в пониззях Дніпра, і навіки стерти його ім'я. Усе це було очевидним, і нині існують докази на це, документально підтверджені. І тоді згаданий вище святої пам'яті ясновельможний Гетьман Іван Мазепа, перейнявшись законною ревністю до недоторканності батьківщини, законів та вольностей Війська Запорозького, палаючи пристрасним бажанням і в дні свого видатного гетьманату і після власної смерті – для увіковічення свого імені – не тільки побачити на власні очі нашу батьківщину, а також Військо Запорозьке неушкодженими, але й залишити їх процвітаючими, з помноженими і розширеними вольностями, піддав себе під непереможне покровительство Найяснішого наймогутнішого короля Швеції Карла XII, який за особливим господнім провидінням направився зі своїм військом на Україну. Ось так він (Мазепа) пішов по слідах свого попередника найвідважнішого святої пам'яті Гетьмана Богдана Хмельницького, який при взаємній згоді і стратегічній передбачливості (вступив

у союз) з найяснішим королем Швеції, такого ж імені дідом його священної королівської величності Карлом X, прагнучі до звільнення своєї батьківщини з-під тяжкого польського рабства, і так само у відповідь на свої прохання отримав допомогу для вигнання польських військ.

І хоча й безмірною була справедливість Господа і ревно сприятливою до благочестиво померлого гетьмана, однак відступилася від нього не тільки у мінливому жеребі війни, але й привела його самого сюди до Бендер, щоб покорився закону смерті. Осиротіле після смерті свого гетьмана Військо Запорозьке, не втрачаючи надії здобути омріяну свободу і покладаючи тверду надію на допомогу Бога і на підтримку найяснішого і наймогутнішого короля Швеції, а також на те, що їхня справа як справедлива мусить неодмінно восторжествувати, для її продовження і для поліпшення військового порядку ухвалило, одержавши підтвердження своїх прохань від нашого найяснішого покровителя, його священної королівської величності короля Швеції, обрати нового Гетьмана і провести його вибори у визначений час на місці поблизу Бендер, призначеному для акту обрання публічній раді, під головуванням пана Костянтина Гордієнка, свого кошового отамана. А далі всі, цілком однак, разом із старшинами та урядниками, що були послані від Війська Запорозького, розташованого на Січі, за давнім звичаєм і за стародавніми законами обрали вільним голосуванням на гетьманство пана Пилипа Орлика, гідного гетьманської посади і здатного з Божою поміччю при підтримці його священної королівської величності короля Швеції, глибоко розуміючи стан речей і маючи досвід, взяти на себе у загрозливих і тривожних обставинах теперішнього часу цей тяжкий і небезпечний гетьманський тягар, перейнятися пильною турботою про потреби батьківщини, обмірковувати, керувати й вирішувати те, що потребуватиме вирішення. А оскільки дехто з колишніх гетьманів, наслідуючи деспотичне московське правління, зухвало намагався привласнити собі, всупереч праву й рівності, необмежену владу, не соромлячись нехтувати давніми законами і вольностями Війська Запорозького і тяжко пригноблюючи простий народ, тому ми, присутня тут старшина, і ми, кошовий отаман з Військом Запорозьким, попереджаючи подібні прецеденти, а головне – щоб здійснити таку важливу справу, як виправлення і піднесення своїх принижених прав та вольностей в особливо зручний час, коли згадане Військо Запорозьке знайшло собі захист не деінде, а під опікою його Священної Королівської

Величності короля Швеції, і тепер твердо і без вагань її визнає, ми уклали угоду з паном Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом, і ухвалили, щоб не тільки Його Ясновельможність у щасливі дні свого Гетьманату стежив за виконанням пактів і конституцій, викладених нижче по пунктах і підтверджених його присягою, але щоб цього незмінно дотримувалися також і наступні Гетьмани Війська Запорозького.

I.

Оскільки серед трьох богословських чеснот перше місце посідає віра, то й перший пункт нехай буде про Віру Православного Східного Обряду, якою колись відважний Козацький народ був просвітлений через хозарських князів від Константинопольського Апостольського престолу. І відтоді аж донині (наш народ) твердо в ній перебуває, ніколи не стривожений чужинською релігією. Добре відомо усім, що славної пам'яті Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким не через якусь іншу причину розпочав законну війну проти Польської Держави, лише прагнучи належної по праву свободи і захищаючи Православну Віру, яку всіляко пригноблювали польські влади і принаджували до об'єднання з Римською Церквою. Після знищення на батьківщині чужинської Новоримської Релігії (Хмельницький) із названим Військом Запорозьким і народом Руським не з якої іншої причини віддався під захист Московського Царства добровільно прийнявши його зверхність, а лише задля союзу Православної Віри. Тому теперішній новообраний Ясновельможний Гетьман, коли всемогутній Господь Бог сприятиме військовому щастю Його Священної Королівської Величності короля Швеції у збройному порятунку нашої батьківщини від ярма московського рабства, буде зобов'язаний і примушений у законному порядку особливо дбати про те, щоб жодна чужинська релігія не запроваджувалася на нашій Руській батьківщині. А якщо б вона коли-небудь таємно або явно об'явилася, то (гетьман) повинен буде сам з власної ініціативи її викоринити, не допускаючи проповідування та розмноження кількості її прихильників. Особливо ж він не повинен допускати співіснування на Україні облудного Іудаїзму, докладаючи особливих зусиль, щоб вовіки міцніла одна-єдина Віра Православна Східного Обряду під священним Апостольським престолом у Константинополі, і щоб ширилася слава Божа, і щоб при новозбудованих церквах множилося навчання руських дітей

вільним мистецтвом, і щоб віра Господня міцніла й процвітала серед чужинських релігій як троянда серед колючок. А задля більшого авторитету першого в Малій Русі Київського митрополичого престолу і для зручнішого керівництва духовними справами згаданий Ясновельможний Гетьман, коли наша батьківщина буде звільнена від московського ярма, мусить сприяти поверненню її у підпорядкування первісній екзаршій владі Константинопольського Апостольського престолу, щоб таким чином відновити зв'язок і послушницьку належність нашої батьківщини до вищеназваного Апостольського Константинопольського престолу, удостоєного Євангельською проповіддю нести світло і утверджуватися у Святій Вселенській Вірі.

II.

Подібно до того, як будь-яка держава існує і міцніє завдяки недоторканній цілісності кордонів, так і наша батьківщина, Мала Русь, нехай лишається у своїх кордонах, затверджених угодами Польської Речі Посполитої, славетної Порти Оттоманської і Московського Царства, зокрема тих, що по річці Случ, які визнані за правління Богдана Хмельницького як володіння Гетьмана і Війська Запорозького вищезгаданю Польською Річчю Посполитою і навечно встановлені та підтверджені силою договорів. Обов'язком Ясновельможного гетьмана під час (складання) угод його Священної Королівської Величності, короля Швеції, нехай стане турбота про це і нехай він чинить твердо, наскільки вдасться, коли справа вимагатиме протидії. Особливо ж він мусить в уклінному проханні до його Священної Королівської Величності, свого наймилостивішого Володаря, опікуна, захисника і протектора наполягати, щоб його Священна Величність нікому не дозволяв не лише порушувати закони і вольності (наші), але й привласнювати батьківські землі. Крім того, якби вдалося щасливо завершити війну, Ясновельможному Гетьману належить (укласти) з його Священною Королівською Величністю королем Швеції такий гарантований договір, щоб Його Священна Величність та його нащадки, Найясніші Королі Швеції, користувалися титулом постійних Протекторів України і на ділі здійснювали у майбутньому охорону нашої батьківщини стосовно недоторканності її законів, привілеїв та кордонів. Таким же чином Ясновельможному Гетьману належить просити Священну Королівську Величність, щоб угодами Його Величності з Московським Царством, які

будуть заключенні, було передбачено як повернення після закінчення війни на свободу наших полонених, що перебувають у Московському Царстві, так і справедливе відшкодування всіх збитків, заподіяних Україні збройною силою. Крім того, спеціально належить Ясновельможному Гетьману просити і турбуватися перед Священною Королівською Величністю, аби взяті наші полонені, які є в Королівстві Його Величності, були звільнені і вільно повернулися на свою батьківщину.

III.

Оскільки своє походження колишнє Хозарське плем'я, назване згодом Козацьким, веде і виводить від відважних і непереможних готів, а, крім того, права дружнього сусідства, бо навіть тісний зв'язок любові єднає названий Козацький народ з Кримським Ханством, з яким не раз Військо Запорозьке вступало у збройний союз і об'єднаними силами виступало на захист своєї батьківщини і своїх вольностей, то нехай Ясновельможний Гетьман, наскільки це можливо за теперішніх умов, дбає через послів перед Найяснішим Ханом про відновлення давнього братерства з Кримським Ханством для збройного об'єднання і скріплення вічної дружби, щоб надалі сусідні землі, зауваживши це, не пробували зухвалим нападом у спину підкорити собі Україну, а навпаки – самі побоювалися нападу. Після завершення війни, коли Господь Бог благословить своєю поміччю новообраного Гетьмана, аби він разом з жаданим миром за нашими молитвами зміг повернути у своє володіння гетьманську резиденцію, тоді нехай він усіма силами і проникливим старанням прагне і вважає за свій службовий обов'язок дбати, щоб з нашого боку не порушувався і ніяким чином не псувався стійкий союз і братерство з Кримським ханством розгнзуданими нападами порушників, які не соромляться, звикнувши жити у гріхах, не тільки ламати права сусідства й дружби, але й розривати мирні угоди.

IV.

Наскільки Військо Запорозьке Нижньої течії Дніпра здобуло собі безсмертну славу незчисленними героїчними діями на суші й на морі, настільки ж воно було винагороджено багатьма привілеями і благодіями для загальної і своєї власної вигоди. Однак коли Московське Царство вдалося до різних засобів, щоб його пригнобити і пограбувати, та почало споруджувати у його володіннях і власних землях то Самарські укріплення, то фортецю, розташо-

вану на Дніпрі, що стало перешкодою у рибних ловах та полюванні згаданому Війську Запорозькому і завдавало йому збитків, кривди та несправедливого гноблення. Нарешті, була перетворена на руїну столиця війська – Січ, передмур'я запорожців на шляху блискавичного Марсу. Відтак після щасливого завершення війни (якщо тепер вищеназване Військо Запорозьке не поверне свої володіння і Дніпро, насильно захоплені Москалями) Ясновельможний Гетьман муситиме під час мирних переговорів Його Священної Королівської Величності короля Швеції з Московським Царством, подбати про такі сприятливі умови миру, за якими б Дніпро і землі

Війська Запорозького були звільнені від московських укріплень і фортець і повернуті у попередню власність згаданого Війська, і щоб надалі там не споруджували жодних фортець, не осаджували ніяких міст та сіл із оговореним строком слобід і ніяким іншим чином під будь-яким претекстом не спустошували володінь Війська Запорозького. Нікому й ніколи цього не може бути дозволено, хоча б навіть на це був дозвіл Ясновельможного Гетьмана або й загальне рішення Війська Запорозького було спрямоване на їх (нових містечок і сіл) захист. Оскільки місто Трахтемирів за давнім правом власності належало Низовому Війську Запорозькому й виконувало при ньому роль шпиталю, то і зараз, коли б наша батьківщина звільнилася від московського рабства, Ясновельможний Гетьман повинен подбати про повернення Низовому Війську Запорозькому згаданого міста Трахтемирова з усіма прилеглими землями і з переправою, що є тут же, через Дніпро. А шпиталь у ньому для козаків, обтяжених похилим віком, пригнічених крайньою бідністю, а також виснажених ранами, слід спорудити за громадський кошт, щоб їм не довелося турбуватися ні про харчування, ні про одяг. Частину течії Дніпра, починаючи від Переволочної аж до місць, розташованих нижче Переволочанської переправи, саме місто Переволочну з укріпленнями Келебердою, річку Ворсклу з млинами, що знаходяться у Полтавському полку, а також Козацьку фортецю з усіма прилеглими (землями) Ясновельможний Гетьман і його наступники повинні, у відповідності з давніми законами і привілеями, залишати у володінні Війська Запорозького, не дозволяючи вільного вилову риби по Дніпру від Переволочної до його нижньої течії нікому з найзнатніших людей духовного чи світського звання. Особливо ж річки в Дикому Полі, протоки і всі відомі місця аж до Очакова повинні перебувати у користуванні і володінні нікого іншого, окрім Війська Запорозького.

VI.

Якщо в незалежних державах дотримуються похвального і корисного для публічної рівноваги порядку, а саме – і під час війни, і в умовах миру збирати приватні й публічні ради, обмірковуючи спільне благо батьківщини, на яких і незалежні володарі у присутності Його Величності не відмовлялися підкорити свою думку спільному рішення урядовців і радників, то чому б вільній нації не дотримуватися такого ж прекрасного порядку? Він існував у Війську Запорозькому у давні часи за старим правом вольностей, стосуючись гетьманату. Але коли деякі Гетьмани Війська Запорозького узурпували владу, порушуючи всіляке природне право й рівність, вони на власний розсуд встановили такий закон: «Я так хочу, я так велю». Через таке деспотичне право (завдяки) некомпетентності Гетьманського правління на батьківщині і в Війську Запорозькому виникли численні безпорядки, порушення законів і вольностей, громадські утиски, насильницьке розміщення військових постойів, зневажливе ставлення до старшин, полковників та знатних козаків. Отож, ми, старшина, Кошовий Отаман і все Військо Запорозьке, укладаємо договір з Ясновельможним Гетьманом і постановляємо в акті обрання Його Ясновельможності, навечно зберігати у Війську Запорозькому такий закон, щоб у нашій батьківщині першість належала Генеральній старшині як з огляду на її високі служби, так і у зв'язку з постійним перебуванням при Гетьманах. Після неї у звичному порядку мають бути вшановані цивільні Полковники, подібні за характером обов'язків до цивільних радників. Окрім того, від кожного полку мають бути обрані за згодою Гетьмана декілька знатних ветеранів, досвідчених і вельми заслужених мужів, для входу до публічної ради. Цій Генеральній Старшині, Полковникам і Генеральним радникам належить давати поради теперішньому ясновельможному Гетьману та його наступникам про цілісність батьківщини, про її загальне благо й про всі публічні справи. Без їхнього попереднього рішення і згоди, на власний розсуд (гетьмана) нічого не повинне ні починатися, ні вирішуватися, ні здійснюватися. Через це вже тепер, при обранні Гетьмана, за одностайною ухвалою встановлюються три Генеральні Ради, які щороку збиратимуться у Гетьманській Резиденції. Перша – на свято Різдва Христового, друга – на свято Великодня, третя – на Покрову Найблагодословеннішої Богорівної. На ці ради мають з'являтися відповідно до наказу згаданого Гетьмана і згідно з законним обов'язком не лише полковники зі своїми урядниками і сотниками, не тільки Генеральні Радники

від усіх полків, але й посли від Низового Війська Запорозького для слухання й обговорення справ, щоб взяти активну участь, під жодним приводом не ухилитися від призначеного часу. І коли Ясновельможний Гетьман запропонує публічній раді щось на обміркування, тоді усі без винятку муситимуть з чистим сумлінням, відкинувши свої й чужі приватні інтереси, без нечестивої заздрості і жадоби помсти, прийняти правильне рішення, виконання якого жодною мірою не зашкодить Гетьманській честі, не стане публічним тягарем для батьківщини, її розоренням – чого хай не станеться – чи бідою. Якщо ж, однак, поза цими вищеназваними Генеральними радами з наперед визначеним терміном проведення виникне потреба у вирішенні, зміні чи виконанні якихось невідкладних справ, тоді Ясновельможний Гетьман наділяється певною свободою влади і впливу, щоб вирішувати такі справи за порадою Генеральної Старшини. Таким же чином, якщо надходитимуть якісь листи із іноземних країн чи областей, адресовані Ясновельможному Гетьманові, тоді належить Його Ясновельможності повідомляти (про них) Генеральну Старшину, а також розкривати відповіді, і щоб не було таємної писемної кореспонденції, особливо чужоземної і такої, яка могла б завдати шкоди цілісності батьківщини і загальному благу. А для того, щоб виникла більша довіра між Гетьманом і Генеральною Старшиною, Полковниками і Генеральними Радниками у веденні секретних і відкритих справ, кожен з них, заступаючи свій уряд, повинен скласти за публічно ухваленою формою тілесну присягу на вірність батьківщині, чесну відданість Гетьману й виконання обов'язків своєї служби. І якщо буде помічене щодо Ясновельможного Гетьмана щось супротивне справедливості й таке, що відхиляється від законів або завдає шкоди вольностям і небезпечно для батьківщини, тоді Старшина, Полковники і Радники можуть скористатися повною свободою голосу, щоб, чи приватним чином, чи, коли (цього) вимагатиме надзвичайна й безвихідна необхідність, публічно на раді висловити докір Його Ясновельможності, вимагаючи звіту щодо порушення законів і вольностей батьківщини, однак без лихослів'я і без найменшої шкоди високій Гетьманській честі. За ці докори Ясновельможному Гетьману не належить ображатися чи мститися, а навпаки – він мусить подбати про виправлення порушень. Особливо кожен із Генеральних Радників у своєму полку, від якого він буде висунутий і обраний на загальних виборах до Старшинської Ради, повинен, як і цивільні Полковники, твердо стежити за порядком, керуючись приписами цієї спільної ради, і рішуче виступати

проти спроб скривдити чи утискати тягарями простий люд. І подібно до того, як Старшини, Полковники і Генеральні Радники зобов'язані дотримуватися відповідного права й виявляти всіляку шанобливість до Ясновельможного Гетьмана, віддавати йому належні почесні й вірно служити, так і Ясновельможному Гетьману належить взаємно їх поважати, мати за бойових соратників, а не за рабів і рахувати своїми помічниками, не примушуючи їх умисне до особистої залежності й безглуздой та недостойної при собі присутності, окрім тих випадків, коли цього вимагатиме необхідність.

VII.

Якщо хтось із Старшини, Полковників, Генеральних Радників, знатних козаків та всіх інших урядників, а також із рядових козаків учинить злочин, що шкодить Гетьманській честі, виявившись винним через нечестивий умисел або випадково, у такому разі подібних винуватців (злочину) не повинен карати сам Ясновельможний Гетьман із власної ініціативи і помсти, але таке правопорушення – і умисне, й випадкове – має підлягати (розгляду) Генерального Суду, який повинен винести рішення не поблажливе й не лицемірне, а таке, якому кожен мусить підкорятися, як переможений законом.

VIII.

Згадана Генеральна Старшина, яка постійно перебуває при Гетьмані, повинна доповідати Ясновельможному Гетьману про всі публічні справи, що перебувають у її віданні. І (подібні) донесення не повинні прийматися через посередництво наближених особистих слуг Гетьмана, котрих не слід залучати до участі в будь-яких законодавчих, управлінських і військових справах, відсторонивши їх від посольств, а ще більше – від громадських (доручень).

IX.

Оскільки відомо, що з давніх часів у Війську Запорозькому були Генеральні Скарбники, які відали публічним скарбом, млинами і всіма публічними прибутками, податками і сплатами і розпоряджалися всім цим на розсуд і за згодою Гетьмана, отож і нині за загальною згодою встановлюється такий порядок і ухвалюється закон, що не піддягатиме змінам, що на випадок, якби наша Батьківщина звільнилася від Московського ярма, належить на розсуд Гетьмана при публічній згоді обрати Генерального скарбника, мужа видатного, заслуженого, багатого і прямодушного, який взяв

би під свою опіку державну скарбницю, відав би млинами і всіма прибутками і дбав би про них не для власної, а для загальної потреби, враховуючи думку Гетьмана. А сам Ясновельможний Гетьман не повинен ніяким чином поширювати своє право обертати (їх) на власну користь, обмежуючись своєю часткою прибутків, які належать на Гетьманську булаву і особу, тобто індуктою з Гадяцького полку, Шептаківського повіту Почепського і Оболонського маєтків та іншими прибутками, що виділені за публічною ухвалою на Гетьманську посаду. Більше того, Ясновельможному Гетьману виділяється (частина) із спільних володінь і земель Війська Запорозького, але так, щоб необмежена влада не порушила прав тих, чиї заслуги перед батьківщиною менші, а саме: ченців, священників, бездітних удів, виборних і рядових козаків, двірських слуг і приватних осіб. При цьому повинен бути обраний не тільки Скарбник, який перебуває при Гетьмані й постійно знаходиться у Гетьманській столиці, але також одночасно (слід обрати) у кожному Полку двох присяжних Скарбників, значних і заможних (представників), затверджених спільною ухвалою обох станів: козаків і простого люду. Вони мусять знати і прибутки Полку від приватних осіб, і публічні податки, й зобов'язані опікуватися видатками, щороку складаючи звіти – звітуючи про своє управління. Отож ці Полкові Скарбники, перебуваючи у залежності від Генерального Скарбника, мали б своїм завданням і обов'язком виплачувати у своїх Полках борги з державної скарбниці, визначати її прибуток, збирати його й передавати до рук Генерального Скарбника. А панам Полковникам жодним способом не слід втручатися (в справі) полкової скарбниці, оскільки їм належить задовольнятися прибутками й пільгами свого уряду. Подібно до того, як Ясновельможному Гетьману з обов'язку його уряду належить керувати й наглядати за порядком щодо всього Війська Запорозького, так само він повинен пильно дбати про те, щоб на рядовий і простий народ не покладали надмірних тягарів, утисків і надмірних вимог, бо підштовхнуті ними (люди), залишивши свої домівки, відходять, як правило, до чужих країв за межі рідної землі, аби полегшити подібні тягарі і шукати життя кращого, спокійнішого і легшого. Через це нехай пани Полковники, Сотники, Отамани, Урядники і Виборні не наважуються пригноблювати свою домашню челядь і рядових (козаків), а особливо рядових простолюдинів, які не знаходяться у прямій залежності від їхніх урядів чи в їхньому особистому підданстві, посилаючи (їх) косити сіно чи збирати врожай, виганяючи

на укріплення валів, відбираючи насильно, шляхом грабунку чи примусового продажу земель, за якусь незначну провину все рухоме й нерухоме майно. Ремісників же примушують без дозволу до виготовлення замовлених для хатнього вжитку речей, а козакам не надають приватних відпусток. Ясновельможний Гетьман повинен заборонити ці зловживання, що так поширилися, й, уникаючи їх сам, гідним наслідування прикладом, і викорінюючи. Оскільки ж усі тягарі і здирство нещасного простолюду беруть свій початок із підкупу за сприяння особам, що просять і домагаються судових посад, не користуючись довір'ям і не маючи заслуг, але ненаситно прагнучі до власного збагачення, розбещуючи урядовців, козаків і простолюдинів, завойовуючи прихильність гетьмана підступними дарунками, за допомогою яких намагаються без вільних виборів, всупереч праву і рівності, піднятися на вершину полкових та інших урядів і почестей, тому найсерйознішим чином постановляємо, що Ясновельможний Гетьман не надаватиме нікому ніяких урядів ані почестей, керуючись якоюсь попередньою оцінкою вартості Полковницьких відзнак чи інших козацьких та простих посад, і не нав'язуватиме на них нікого силоміць. Але завжди як козацькі, так і прості урядники, а особливо полковники, повинні обиратися вільним волевиявленням і голосуванням, і після виборів затверджуватися гетьманською владою, хоча вибори цих виборних (осіб) не повинні оголошуватися і здійснюватися без гетьманської згоди. Цей же закон належить виконувати і Полковникам, не призначаючи сотників та інших урядників на основі дружніх стосунків і особистої прихильності без вільного голосування всього повіту, але обираючи і не усуваючи від урядів через приватні сутички.

XI.

Встановлюється і оголошується непорушним, що вдови козаків, їхні дружини та діти-сироти, козацькі господарства і господарства жінок, чоловіки яких перебувають на війні або на якихось військових службах, не притягатимуться до жодних обов'язкових для простого люду загальних повинностей і не будуть обтяжені сплатою податків.

XII.

Не менший тягар накладається на українські міста від того, що чимало сіл, які раніше були включені до їх складу для допомоги у несенні громадських повинностей, згодом були передані

у власність різноманітних осіб духовного і світського стану, а (кількісно) зменшений простолюду, що мешкає у (містах), зобов'язаний без будь-якого полегшення виконувати ті ж самі повинності, які виконував за допомогою забраних і переданих сіл. Отож після того, як наша власна батьківщина буде втихомирена від збурення війнами й звільнена від московського рабства, нехай буде призначена і через спеціально встановлених комісарів здійснена Ревізія усіх видів публічних і приватних володінь і за високим рішенням Генеральної Ради у присутності Гетьмана нехай буде ухвалено урочисто й непорушно кому належить згідно з законом, а кому не належить користуватися правом володіння публічними маєтками, і які саме належить виконувати повинності підданам. Подібним же чином збільшуються тягарі нещасного пригнобленого простолюду й тому, що чимало заможніших козаків під приводом права підсусідства захищають прийнятих на свою садибу простолюдинів від будь-якої міської й сільської повинності. Так само і заможніші купці, відзначені гетьманськими вольностями, а також ті, що перебувають під заступництвом і опікою Полковників, уникають виконання належних публічних повинностей і відмовляються надавати допомогу нещасному простолюдові. Через це Ясновельможний Гетьман своїми Універсалами повинен буде подбати як про повернення селян, прихованих (у володіннях) царя, так і про заборону звільняти купців від несення публічних повинностей, не протегуючи їм у цьому надалі.

XIII.

Силою цього Виборчого Акту ухвалюється, щоб столичне місто Русі Київ та інші міста України зберігали недоторканими й непорушними всі свої справедливо отримані закони та привілеї й це мусить у відповідний час обов'язково підтверджуватися Гетьманською владою.

XIV.

З-поміж інших різного роду повинностей, якими обтяжуються й рядові козаки на нашій Українській землі, не можна не визнати найбільш прикрою і тяжкою для народу ту, котра пов'язана з пересуванням приїжджаючих і подорожуючих відповідно до офіційної, санкціонованої законом підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, якій підлягають нещасний простолюду і рядові козаки. Адже дуже багато, та навіть незчисленні чужоземці

та місцеві (люди) будь-якого стану й становища, поспішаючи чи то в громадських, чи то у своїх приватних справах, простують по дорогах на обох берегах Дніпра через українські міста і села, дуже часто виконуючи різноманітні доручення і забезпечуючи охорону не лише Гетьмана, а й Генеральних Старшин, Полковників, Сотників і значних Козаків, а також і духовних осіб. При цьому деякі, під приводом своєї ретельності, а також посилаючись на потреби в дорозі, вимагають від урядників міст, містечок і сіл надавати їм незвичні подарунки, харчі, напої, підводи, супровід і охорону. І серед таких (людей) виявляється багато нечесних хапуг, а особливо серед слуг, які не мають жодної законної підстави на ту величезну кількість підводних коней, яку, коли міські чи сільські урядники відмовляються їм надати, вони вимагають лайливими словами і нагаями та ще й виставляють вимогу, щоб згадані урядники для полегшення повинності умилостивляли їх піднесеними грішми. А деякі підводних коней забирають із собою, привласнюючи їх або продаючи. Серед Старшин, Полковників та інших духовних і світських осіб вищого рангу нерідко трапляється чимало й таких, які примушують міських урядників ремонтувати за громадський кошт свої вози, справляти для своїх слуг різноманітний одяг; вони навіть не соромляться силою збирати по дворах через посередництво підставних осіб та навчених для цього своїх слуг різні прянощі й тому подібне на потребу своєї кухні. Тим часом і самі урядники, прагнучі здобути собі прихильність і повагу й надати розголосу своєму імені, подають всіляку допомогу подорожуючим Старшинам та їхнім слугам, хоча б ті (іхали) у своїх приватних, а не в публічних справах. Часто й самі урядники, особливо у містечках і селах, охоче шукають і використовують нагоду виказати поспішність приїздом, збираючи під виглядом шанобливості нібито на їх потреби в особливій їжі та питві різноманітні напої, котрі випивають самі, а харчі ділять між собою, записуючи це все в рахунковій книзі поміж видатками, і з цієї причини обтяжують простолюду не тільки боргами і підводними податками, але й призводять їх до найостаннішого зубожіння. Отож Ясновельможний Гетьман, заспокоївши батьківщину в нинішній смуті та звільнивши її від московського ярма, дбаючи про офіційне полегшення долі народу, охоче готовий встановити такий порядок, щоб у будь-якому місті був присяжний Скарбник, залежний від Полкового Скарбника, котрий відповідав би за всі громадські прибутки й видатки і опікувався б ними, а також контролював рахункові книги, з яких мав би складати рахунок

за кожен рік. А якби він був звинувачений в боргах і незаконних витратах, то мав би відшкодувати це місту у вигляді компенсації своїм власним коштом; через це йому належить робити в книзі видатків запис відносно будь-якої подорожної справи, на яку видані подорожні листи, з вказівкою на (обсяг) подорожних пільг. А особливо Ясновельможний Гетьман виявлятиме благодатну турботу про стягнення на нашій батьківщині публічної підводної повинності на користь почесних осіб та їх супроводу, встановлюючи її такою, якою вона є в зарубіжних країнах, де вона ніколи не була настільки безбожно обтяжливою для народу. Для розвезення ж листів, за прикладом і звичаєм зарубіжних країн, Ясновельможний Гетьман мусить встановити у підпорядкованих йому полках державних гінців за казенний кошт, про що ширше й детальніше буде обмірковано й вирішено на Генеральній Раді.

XV.

Оскільки податки на річну платню компанійцям і сердюкам та інші публічні видатки, а також стації на компанійців та сердюків були встановлені як загальна повинність для всіх жителів України, і козаків, і простолюду, отож і податки, й згадані вище стації мають бути всюди ліквідовані і повністю відмінені. Таким чином, державна скарбниця, закрита для задоволення державних потреб, повинна бути відновлена за рахунок регулювання видатків. Що ж стосується платні кінним і пішим після закінчення війни, то вона повинна залишатися серед військових служб у віданні Гетьмана, про що на Генеральній Раді буде обговорено і прийнято постанову.

XVI.

Нещасний простолюду дуже часто благає про відшкодування й висуває слізні скарги на відкупників мита, оскільки ринкові комісари переслідують його (простолюду) численними, незвичними і незліченними здирствами, так що через ці перешкоди не дано можливості бідній людині ступити вільного кроку на ринку, продаючи дешеві речі для забезпечення своїх нестатків, або ж купуючи щось для домашніх потреб поза базарним податком. А якщо, наприклад, хтось підпаде під найменшу підозру, то ринкові комісари позбавляють його всього – від голови до п'ят. Отож відкупники мита та їхні заступники повинні стягати на користь державної скарбниці платню за ввіз і вивіз лише тих товарів і в такому обсязі,

який вказаний в універсалах, не стягаючи з купців взагалі нічого зайвого. Таким же чином Ринкові Комісари повинні збирати ринковий податок лише від тих, хто йому підлягає, а не від бідних людей, які прибувають на ринок, щоб продати чи купити дешеву річ для хатніх потреб. Вони (комісари) також не повинні чинити жодного судочинства не тільки в кримінальних, але і в (інших) термінових справах і не накладати незвичних оплат і штрафів на народ і на міста, про що має ретельно подбати Ясновельможний Гетьман зі звичною турботливістю Гетьманської влади, до обов'язків якої належить великодушно направляти й поліпшувати усі права в країні стосовно надійного дотримання непорушних громадських вольностей. Щодо пактів і конституцій, укладених для успішного виконання (вищезгаданого), то Його Ясновельможність удостоїв їх підтвердити власноручним підписом і державною печаткою, а також присягою належної форми.

Ця присяга звучить так:

Я, Пилип Орлик, новообраний Гетьман Війська Запорозького, присягою Господом Богом, прославленим у Святій Трійці, на таке: обраний вільним волевиявленням відповідно до старого закону і звичаїв (нашої) вітчизни за згодою Священної Королівської Величності короля Швеції, Нашого Протектора, Генеральними Старшинами і послами від усього Війська Запорозького, що перебуває під рукою його священної Королівської Величності й мешкає в нижній течії Дніпра, будучи обраним, проголошеним і піднятим на видатне Гетьманське звання, присягаю, що незмінно виконуватиму ці пакти й конституції, які додаються тут і одногосно узгоджені в даному Акті виборів між мною і Військом Запорозьким, прирівнюючися закону й орієнтуючись у всіх пунктах, частинах, періодах і клаузулах з вірною любов'ю і належною турботою на благо України, нашої батьківщини і спільної Матері, державну недоторканність якої я (зобов'язуюсь) боронити, а також якнайширше дотримуватися законів і вольностей Війська Запорозького усіма стараннями і зусиллями, на які лише я здатний. (Теж присягаю), що не буду вступати в жодні союзи з іноземними державами і народами, а всередині батьківщини – у будь-які змови, які б переслідували намір зруйнувати її чи нанести їй шкоду, а таємні підбурювання ззовні, небезпечні для законів і вольностей батьківщини, будуть завжди відкриватися перед

Генеральною Старшиною, Полковниками і особами, яких це стосуватиметься по уряду. Теж присягаю і зобов'язуюся виказувати пошану достойним і добре заслуженим перед батьківщиною особам, а також усім козакам обох станів, вищого й нижчого, які заслужили добре ставлення, а для співучасників злочину буду застосовувати покарання згідно з артикулами права. Так мені хай допоможе Господь, немеркнуче Євангеліє і безвинна мука Христова. І це все моїм власноручним підписом і державною печаткою скріплюю і підтверджую.

*Діялося в Бендерах,
року Божого 1710, квітня 5 дня.*

«Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій ; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. Львів : Світ, 2011. С. 277-289.

**Указ Петра I про утворення Малоросійської колегії
(16 травня 1722 року)
(Витяг)**

Цього 1722 р., квітня 27 дня всепресвітліший, державніший Петро Великий, імператор і самодержець всеросійський і інше і інше, жалуючи підданих своїх – малоросійський народ, видав указ: при гетьмані пану Скоропадському в Глухові для управлінця судами і для іншого, що в прохальних пунктах гетьмана Хмельницького і в ухвалах на них написано, замість однієї воеводської персони для кращої вірності і управління бути колегії, в якій бути бригадирові панові Вельямінову з шістьма чоловіками штаб-офіцерами, та при цій же колегії бути прокурорам з гвардії капітанам або капітанам-поручикам з щорічною зміною... І вона створена не для чогось іншого, як тільки для того, щоб малоросійський народ ні від кого, як несправедливими судами, так і від старшини податями пригніченими не був...

Історія держави і права України : хрестоматія / за ред. О. О. Шевченка. Київ : Вентурі, 1996. С. 130-131.

Права, за якими судиться малоросійський народ (1743 р.)
(Витяги)

Передмова

В указі блаженного і вічно гідного пам'яті великого государя Петра Другого, самодержця всеросійського, у даному малоросійському гетьманові і кавалерові, покійному Данилові Павловичу Апостолу 1728 року рішенні, у 20-му пункті – про права малоросійські – сказано так: «оскільки його імператорській величності повідомлено, що малоросійський народ судять різними правами, які звуться: Магдебурзькі, Саксонські Статути, які один з іншим не узгоджені, із-за чого в судах можуть бути помилки, – тому його імператорська величність указав, для користі і правосуддя народу малоросійського, ті права, за якими судиться малоросійський народ, перекласти на великоросійську мову, і визначити із тамтешніх скільки необхідно осіб, вмілих і знаючих, і звести з трьох прав в одне, і для апробації прислати до двору його імператорської величності». А 1734 року, серпня – 8 дня, у присланій блаженної пам'яті великої государині імператриці Анни Іоанівни, самодержиці Всеросійської, грамоті з 19 пунктів, за власною її величності рукою, генералові-лейтенантові і кавалерові, покійному князеві Олексію Івановичу Шаховському, який тоді очолював гетьманський уряд, у пункті 3-му запропоновано: «права, названі Магдебурзькі і Саксонські Статути, за якими судиться малоросійський народ, перекласти на великоросійську мову і звести з трьох прав в одне, при цьому як можна більше уваги приділити неясностям, які в них є, поправити і на апробацію її імператорської величності дати, а щоб ті права для користі малоросійського народу скоріше були закінчені, зібрати із малоросійського народу шляхетних осіб як духовних із кожної єпархії і від Києво-Печерського монастиря, так і мирських – генеральної старшини, полковників та інших чинів, оскільки необхідно ті права перекласти, звести, і, що необхідно, скоротити і доповнити на користь малоросійському народові і що для вірного її імператорської величності підданства від такого народу є пристойним – про те створити проект і подати для розгляду тому, кому її імператорська величність велить». Для виконання таких імператорської величності указів, у тому ж 1734 році особливо для ведення і перекладу книг правних у малоросійському місті Глухові, де знаходиться гетьманське правління, створено комісію із малоросійських як духовних, так і мирських осіб; комі-

сією ті книги, а саме Статут великого князівства Литовського, також зерцало Саксонів, з доданими до цього особливих артикулів права, Магдебурзького або цивільного Хелмінського Порядку, із польської і латинської на російський діалект тоді перекладені. Потім за височайшим нині благополучно господарюючої великої государині імператриці Єлизавети Петрівни, самодержиці Всеросійської, государині всемілостивішої, велінням і за особливим всемілостивішим її величності підтверджуючим указом цей звід з усіх зазначених трьох книг для її імператорської величності апробації здійснено.

Протягом минулих років, коли ще Мала Росія перебувала під управлінням польським тоді право, зазначене у книзі «Статут великого князівства Литовського», у малоросійських судах застосовувалось, а чого у тому Статуті не вистачало те доповнювалось із інших християнських прав, як про це у тому ж Статуті, у розділі 40-му, артикулі 50-му зазначено, тому й інші права у малоросійських судах застосовувались. Проте не без помилок і труднощів таке право застосовувалось, оскільки воно містилось у трьох книгах, а до того ж ще й саксонське та інші права не в усьому між собою, а особливо з правом статутним, узгоджувалось. Виходячи з цього і з вищезазначених великомонарших указів, з метою ліквідувати помилки і усунути труднощі, для зручності судочинства у цьому Зводі вписані із зазначених книг права в такому порядку:

1) Спочатку із Статуту вписано право, яке запропоновано за основне, і те право, яке належить до одного й того ж предмету, хоча воно було розміщене у різних розділах, артикулах і пунктах, а те, що в інших книгах з галуззю права узгоджується, того не вписано, а лише на краях аркушів зазначено, де, у якій саме книзі, в якому артикулі, розділі і під яким номером воно розміщене; а що у Статуті відсутнє, а в інших книгах знайшлося, те з них вписано і у додатку додано з вказівкою на кінцях аркушів – звідки і що додано.

2) Стосовно тих прав, які як у Статутах, так і в інших книгах стосуються одного й того ж предмета, але протирічать одне іншому – ті узгоджено, виправлено і залишено для застосування у судах малоросійських; а чого у тих книгах не було і необхідно було доповнити для користі народу, для узгодження з іншими християнськими правами і у відповідності з давніми малоросійськими звичаями і порядками – додане; а те, що широко і з надлишком було

написане – скорочено, незрозуміле або сумнівне і незрозуміле – по можливості роз'яснено.

3) Хоча у перекладі книги Статуту на різних аркушах, де плата за вбивство, за поранення, безчестя показана у копах грошей, залишено ту копу як великоросійську полтину, що становить п'ятдесят копійок, то залишено так тому, що у загальнонародному малоросійському розумінні копа грошей рахувалась у п'ятдесят великоросійських копійок; проте комісія зазначає, що у Статуті зазначена копа, складалась із шестидесяти грошей, тобто сто двадцяти копійок, ... тобто одного рубля двадцяти копійок.

4) У тому ж статутному праві у багатьох місцях говориться про судових урядників: підкоморного, про його підкоморський суд, про коморників, також про возного, але у малоросійських судах таких урядників до цього не було, хоча вони мали б бути згідно розділу 9 Статуту; потреба у них нагальна, про що у цій книзі у артикулі сьомому сімнадцятої глави детально сказано і назву польську «підкоморний» перекладено «комісар межовий або межовщик», а «коморник» – «підмежовщик», а возного названо возним або приставом і судовим посильним названо.

У цілому, беручи до уваги чинність вищезазначених імператорської величності указів, на користь малоросійського народу виправлене, що необхідно залишене, із вищезазначених трьох книг виписане, на тридцять глав розподілене, а кожну главу – на артикулі, а артикулі – на пункти. Створена вищезазначена комісія; а для швидкого відшкодування у суді необхідних прав комісія надала зміст у кінці цієї книги, складеного за алфавітом з доданим реєстром.

Глава перша

Пункт 1

Всякого чину і стану, нікого не виключаючи, від вищих до нижчих – духовного і лицарського, військового і цивільного – малоросійські обивателі і увесь без винятків малоросійський народ за артикулами у цьому праві написаними у всіх справах суд і розправу мати і цьому праву в усьому слухняні бути повинні.

Пункт 2

Також і ті, які і нетутешні жителі, але якимось майном володіють і в Малій Росії живуть, а також приїжджі із-за кордону різного звання люди, у всяких суду і розправі належних справ так само, як і місцеві обивателі, по цьому праву судитись мають.

Глава третя

Про височайшу честь і владу монаршу

Пункт 1

Оскільки монарх або самодержець і правлячий государ є владарем, тобто над усіма верховна влада, від Всевишнього Бога визначена і створена, тому статuti і укази його великомонарші усі піддані дотримуватись з великою пошаною і повинністю виконувати повинні, ніхто інший, окрім того веління, ніяких законів вводити і прав встановлювати не може.

Пункт 2

Монарх має владу судити будь-яких осіб і вирішувати усі справи, в яких міститься апеляція (тобто відклик суддів) до його великомонаршої могутності, оскільки він є верховним суддею, має меч Богом даний для захисту церкви і держави, для дотримання права і справедливості, для захисту вдів і сиріт, для захисту слабких від рук сильних, для помсти і покарання злочинців, і тільки у його владі простити злочинцям їх злочини і нагородити вірних і добрих підданих.

Глава четверта

Пункт 1

На кожду військову посаду у малоросійському старшинстві за давніми високомонаршними грамотами, затвердженими звичаями, вільними голосами обирати без будь-якої пристрасті із місцевих (тут народжених), з людей заслужених, підходящих, добрих і у вірності не підозрілих, і хто за рішенням і визначенням вищого правління чин одержить, на вірність її імператорської величності, ... присягу прийняти має.

Пункт 2

Шляхтича і військового чину особу без суду не заарештовувати.

Оскільки кожен шляхтич і військового звання особа, що мешкає у Малій Росії, свої вільності за все милостивішими високомонаршними грамотами від все пресвітлої державної великої государині імператриці і їх величності від високославних блаженних і вічно достойних пам'яті святопреставлених предків їм наданих зберігають, то ніякого шляхтича і військового чину особу, якщо їх у суді правними доказами не звинувачено, ніякий урядник заарештовувати (окрім важливих державних кримінальних справ) не може.

Глава п'ята

Пункт 1

Усі звання шляхетського і військового чиновники, знатні а також рядові люди, які у Малій Росі мешкають і є повнолітніми, майно або землю батьківську, материнську, за дружиною отриману, куплену, заслужену і яким-небудь іншим законним чином набути мають, а також іноземці, які у Малій Росії помістя мають і тут працюють, спільно з малоросіянами государеву військову службу відбувати повинні.

Пункт 2

Вдова, після смерті чоловіка свого, особи шляхетного і військового чину, що залишилася бездітною або з малолітніми дітьми, до повноліття дітей із свого дому ніяку государеву військову службу відправляти не повинна, те ж стосується і малолітніх дітей, які залишилися після смерті своїх батьків.

Пункт 3

Рідні брати або родини, шляхетного і військового чину особи, що живуть у нерозділеному помісті, для відбуття государевої військової служби з-поміж себе повнолітнього і за спільною згодою або за чергою обраного послати повинні, а того, який перебуває на службі, його нерозділені брати або родичі із їхнього спільного помістя постачати мають.

Глава шоста

Пункт 1

Будь-яка влада духовна та їх управителі нікого з мирських до церковного суду у справах мирських земських про помістя, борги, грабунок та інших цим подібним, особливо кримінальних, притягати не можуть, і мирським будь-якого звання і чину людям у мирських справах у церковному суді справедливості не шукати, лише коли церковному судові за церковними правилами належить те, то там і має вирішуватись; у земських справах і самі духовні особи відповідно до цієї глави, артикулу 2 повинні судитись у судах мирських, у свою чергу мирська влада і судді у справи церковному судові підпорядковані втручатися не повинні.

Пункт 2

Якщо б хто-небудь всупереч цьому у земських та інших мирському судові підпорядкованих справах покликав би кого-небудь до суду церковного, змусивши його нести відповідальність, то рішення церковного суду, коли б потерпілий звернувся б до належного мирського суду, не мало би чинності, а на того, хто звернувся

до церковного суду, має бути накладений штраф у сумі три рублі на користь того, хто програв справу, і рубль двадцять копійок на канцелярські витрати і відшкодування збитків у подвійному розмірі. Те ж саме має бути, коли б хто-небудь звернувся до мирського суду у справах, підпорядкованих церковному судові, наприклад, стосовно розлучення та інших.

Глава сьома

Пункт 3

Судочинство, за давніми у Малій Росії порядками і звичаями, проводиться: Правління Гетьманське у Військовій Генеральній Канцелярії, Суд Військовий Генеральний, при Правлінні Гетьманському – Третейський Суд; в полках: Полкові Канцелярії при полковниках, Полкові Суди; в сотнях – сотники, у привілейованих містах – Магістрати, у непривілейованих – Градські Ратушні, а в селах – Сільські Суди.

Пункт 4

У вищезазначених судових місцях, як правило, присутні: Військової Генеральної Канцелярії – гетьман, а коли він відсутній – правління гетьманського уряду за указом імператорської величності та при ньому декілька чоловік із генеральної старшини, у Суді Військовому Генеральному – генеральні судці та інші із генеральної старшини або від знатних бунчукових товаришів, що розуміються на праві, а Третейський Суд – із осіб, вказаних у цій же главі, в Полкових канцеляріях – полковники і декілька осіб із полкової старшини і від значкових знатних товаришів, про Магістратські суди в особливій 26 главі зазначено, у Сотенних Судах – сотник, отаман, городовий писар, осавул і сотенні хорунжі, а в Ратушних Судах – сотник, отаман, писар, а також війт і бургомістри. Судочинство у Сільських Судах здійснюється через отамана, війта і декількох козаків та посполитих.

Пункт 5

Судові справи розглядати за скаргами і відповідальністю: у Сільських Судах – на козаків і посполитих тих же сіл, в Градських або Ратушних Судах – на міщан і посполитих тамтешніх, у Магістратських Судах привілейованих міст – на громадян і посполитих жителів тих же міст, в Сотенних Судах – на сотенних урядників та козаків тих сотень, у Полкових Судах і Канцеляріях – на полкову старшину, сотників і значкових товаришів, у Військовій Генеральній Канцелярії і у Генеральному Суді – на генеральну старшину, на полковників і бунчукових товаришів...

Пункт 6

Апеляція, тобто відклик із нижчих судів, незадоволених їх рішенням, і передача до вищих судів здійснюються таким чином: від Сільського – на козаків до Сотенного, а на посполитих – до Ратушного Градського Суду, від Сотенних Судів, Ратушного і від того Магістрату, який привілеями не виключено із юрисдикції Полкової Канцелярії – до Полкового Суду або до Суду Полкової Канцелярії – до тієї команди, якій він підсудний, від Полкової Канцелярії – до Військового Генерального Суду, а від Генерального Суду – до Військової Генеральної Канцелярії, а від неї – до імператорської величності...

Глава десята

*Про одруження, придане, віно, успадкування чоловіка
після смерті дружини і дружини після чоловіка,
про розлучення*

Пункт 1

Домовленість про одруження, якого батьки при своїх синах і дочках досягли, якщо діти дорослі, так само як і при малолітніх, а коли вони виростуть і погодяться, або навіть мовчатимуть при досягненні домовленості і не чинитимуть непокори перед вінчанням, зобов'язує їх до одруження.

Пункт 2

Коли б діти при батьківській домовленості не були присутні і про це не знали (особливо, якщо тоді вони були малолітніми), але досягти повноліття і визнавши про ту домовленість стосовно себе, погодились би – зобов'язані одружуватись, проте, якщо між дітьми відсутня згода, домовленість батьківська не зобов'язує їх.

Пункт 3

Якщо б дорослий з малолітньою або обоє малолітні пообіцяли і дали слово про своє одруження, ...але після досягнення повноліття одне або обоє не захочуть одружуватися, вони не зобов'язані одружуватися, хіба що між ними за взаємною згодою трапилось тілесне парування, тоді від шлюбу відректися вони не можуть.

Артикул 2. Про вільне одруження

Пункт 1

Будь-якого чину і звання людей вільних, як чоловічої статі ні з будь-якою дівчиною або удовою одружити, так і жіночої статі ні за будь-кого насильно віддавати ніхто не має права, проте

кожен з них за доброю волею своєю, з відома і дозволу батьків, за порадою і дозволом близьких родичів і опікунів повинні брати шлюб.

Пункт 2

Щоб шлюб був чесним і вільним, коли б служитель найнятий або вільний захотів одружитися, то його пан заборонити цього йому робити не може, більш того, він повинен заплатити і розрахувати того служителя належним чином, коли той захоче від нього піти; це ж стосується також служанок і людей вільних, яких примусово одружувати не можна.

*Артикул 3. Домовленість про шлюб із запорукою,
про завдаток між нареченим і нареченою*

Пункт 1

Якщо хто-небудь порушить домовленість про одруження, то ніякі заклади або штрафи не можуть накладатись на порушника, навіть, коли б вони були передбачені шлюбними умовами, оскільки шлюб має укладатися добровільно.

Пункт 2

Проте дарунок весільний, який називається завдатком між нареченим і нареченою і дається до одруження, має бути повернений у подвійному розмірі тією стороною, яка спричинила порушення домовленості і над те має відшкодувати збитки, яких зазнала інша сторона під час досягнення домовленості, а коли б хтось помер до взяття шлюбу або на законних підставах не зміг одружитися, то дарунки, дані одним іншому, просто не повертаються і домагатися відшкодування збитків ніхто не може.

Артикул 4. Про різницю між посагом і віном

Пункт 1

Між посагом і віном різниця полягає у тому, що посаг означає те рухоме і нерухоме майно, яке дружина до чоловіка приносить, або що йому за дружиною дають для допомоги у їхньому шлюбі, віно – дарунок, який чоловік або його батьки від його імені при одруженні або після одруження дають з нерухомого майна з тим, щоб дружина після смерті чоловіка мала за що жити.

Пункт 2

Визначене віно дружині від чоловіка на нерухоме майно перебуває у її користуванні довічно, а після її смерті це майно, яке було записане як віно, віддається спадкоємцям чоловіка.

Глава одинадцята

Про опікунів і їх опіку над сиротами, також про нерозподілене майно братів і сестер дорослих і неповнолітніх, про розподіл між ними.

Пункт 1

Опікуном, тобто наставником або пестуном, називається той, кому для опіки, нагляду і турботи доручаються малолітні діти, сироти, що залишилися після смерті батьків, до повноліття, адже вони самі себе виховувати не можуть і розпоряджатися своїм майном неспроможні.

Пункт 2

Для того, щоб такі малолітні діти змогли одержати гарне виховання і щоб їх батьківське майно не було розтринькано, повинні бути під опікою, заповітом їхнього батька або урядом визначеною, до їх повноліття; повноліття чоловіче наступає з вісімнадцяти років, а жіноче – з тринадцяти, або після їхнього одруження.

Глава дванадцята

Про тестаменти, або духовні заповіти

Тестамент, або духовний заповіт, є добровільне визначення, або Постанова, або свідчення з чиеїсь волі, що хто-небудь хотів, щоб після його смерті було виконано і не відбувалися спори, колотнеча між тими, Кому після померлих залишається майно, а тому тестамент за примусом не може бути чинним, так само, як і інші заповіти. Не може бути складено тестамент, що суперечить загальнонародному гарному звичаю, совісті і порядності, такий тестамент не може мати чинності.

Глава сімнадцята

Про справи земські

Пункт 1

Коли від кого-небудь надійде чолобитна до відповідного суду стосовно землі та інших угідь, за які виник спір, тоді суд, викликавши відповідача і заслухавши його докази, коли виникне потреба, доручає присяжним комісарам з межових справ провести розслідування; комісари або межовщики повинні доручену справу вирішувати справедливо, у відповідності із правом та інструкціями, які вони отримали від суду.

Пункт 2

Комісари, або межовщики, яким доручено відповідним судом розглянути спори за землю чи межу, мають право давати сторо-

нам, що знаходяться у тяжбі, позовні листи за своїм підписом і печаткою з вказівкою останнього терміну для прибуття з доказами на місце спору...

Пункт 3

Якщо той, хто отримав позовний лист, протягом року ним не скористався, тоді інша сторона може взяти у межовщиків такий лист, і коли межовщики виїдуть на місце спору і отримають законні докази, документи, правдиві свідчення і побачать знаки межові, то вони мають ту сторону виправдати, і межу тієї землі, стосовно якої точився спір, мають копцями і знаками закріпити.

Пункт 4

Той, хто у спорі про землю буде винним, має платити і штраф, а плату за бійку, поранення будь-якого стану людини, а також за завдані збитки межовщики безвідкладно мають встановити, і те своє рішення мають відправити до відповідного суду, а суд, вивчивши рішення межовщиків, має відповідно до права відшкодувати збитки потерпілому за рахунок майна винуватого...

Пункт 5

А коли б у обох сторін правові письмові докази, а також реальні межові знаки були відсутні, коли б вони підставили лише свідків, тоді чолобитник, який володіє спірним ґрунтом, разом із своїми свідками має бути допущений до присяги; а коли б відповідач володів спірним ґрунтом, то він разом із свідками має бути допущений до присяги, і має залишитися при ґрунті. Коли б яка-небудь сторона, чи то позивач, чи відповідач пустила іншу сторону до присяги, і та разом із свідками присягнула б, то вона не тільки виграє спір, одержує винагороду, але й може добиватися відшкодування збитків; а хто хотів би присягати, але самою річчю не присягнув, той справу програє. Той, хто спірним ґрунтом за певними межами володіє за правом давності, а інша сторона не претендує, той і без присяги залишається володільцем.

Глава двадцять друга

Про свавілля, різні збитки і відшкодування

Пункт 1

Ніхто чужого табуна коней або стада тварин за потрапу займати не повинен, а хто б таке вчинив і одного коня або декількох заморив або привласнив, повинен відшкодувати збитки у подвійному розмірі, а за саме свавілля має заплатити три рублі.

Пункт 2

Якщо б хто-небудь табун коней або стадо інших тварин на потраві застав, тоді він має із сусідами те засвідчити, і той табун або стадо до господаря відігнати, а власник стада за потрапу має винагороду дати.

Пункт 3

А коли б хто-небудь на своїй землі коней їзових або інших і тварин тяглових або свиней, гусей і качок застав на посіяному лані, на сінокосі, в городі чи іншому ґрунті застане, він може їх зайняти і, зайнявши, повинен господареві повідомити про те, щоб той із його рук забрав зайняте; він може залишити щось собі із скотини за потрапу, а потім, засвідчивши сторонніми людьми потрапу, вимагати відшкодування збитків; а хто на своїй пашні скотину або птицю уб'є, то повинен власникові відшкодувати збитки, а той власник за потрапу має заплатити.

Пункт 5

Якби хто-небудь за потрапу не заплатив до Різдва Господнього або до домовленого останнього терміну, тоді потерпілий має звернутися до суду, і той суд повинен встановити подвійну оціночну плату за завдані збитки.

Пункт 6

Якщо б хто-небудь, їдучи до 23 квітня, випасав конем або іншою твариною, або возом вибив пашню, або взяв сіно, а потім, заспоривши з господарем, відмовився б заплатити за потрапу чи псування пашні, або за зжатиї хліб чи сіно, то коли з'явиться до суду за доказами, має позивачу заплатити вину у три рублі і відшкодувати збитки у подвійному розмірі, а коли б не спорив, то мав би тільки відшкодувати збитки. А коли б, заподіявши шкоду, зник, то суд має оголосити про його розшук, а, спіймавши, необхідно доставити його до суду і він тоді має заплатити за вину і відшкодувати збитки у подвійному розмірі.

Пункт 7

Коли б людина подорожня для годування коня, який пристане у дорозі, зривала б колоски і годувала б коня і стояла б на дорозі і рукою діставала б колоски, не входячи в сам хліб, і з собою нічого не взяла, повинна тільки збитки відшкодувати; але людина подорожня може зривати колоски і їсти їх, але не може жати їх серпом, а за те вини його ніякої не буде.

Пункт 8

Якби чиясь тварина або домашня птиця чужий хліб (сусідський) або городину з'їли, або садовину зіпсували і саме тоді соба-

ки того, чий хліб з'їдений чи садовину зіпсовано, розірвали б тварину або птицю, то за те не платити.

Пункт 11

Якщо б хто-небудь хліб у полі залишив, коли усі вже його звели, і той хліб було б витоптано, тоді він винуватого розшукувати не може і ніхто йому за те платити не повинен, оскільки його безтурботність є шкідливою, а тому, хто те сам спричинить, то те йому має і бути, і добиватися відшкодування не може.

Артикул 7. Вартість різних тварин

Бугай – чотири рублі грошей.

Віл – чотири рублі.

Дворічний віл – півтора рублі.

Корова ялова – три рублі.

Трьохрічна корова – півтора рублі.

Однорічна – вісімдесят копійок.

Кабан або боров, годований хлібом – рубль двадцять копійок.

Годований брагою – рубль грошей.

Свиня поросна або з поросятами – рубль двадцять копійок.

За порося годоване – п'ятнадцять копійок.

За маленьке порося – шість копійок.

За вівцю – сорок копійок.

Артикул 9. Вартість диких птиць, навчених полювання

Кречет червоний – шість рублів.

Білий кречет – п'ять рублів.

Сокіл – три рублі...

Глава двадцять третя

Про кару і покарання прелюбодіїв, блудників, гвалтівників жінок і дівчат, про мужоложників і скотоложників

Артикул 1. Про прелюбодіїв і прелюбодійниць

Прелюбодієм є той, хто, маючи законну дружину з іншими одруженими або неодруженими жінками, а також жінка, яка маючи законного чоловіка з чужими одруженими або неодруженими чоловіками тілесно скупляється; такий або така, що опустяться до такого беззаконня, коли те буде достеменно доведено, підлягають карі за нижчезазначеними артикулами.

Артикул 2. Про покарання за прелюбодійство.

Пункт 1

Якщо б чоловік застав кого-небудь із своєю дружиною під час прелюбодіяння, то, повідомивши сусідам або слугам і працівникам

своїм домашнім, має спійманих доставити до належного суду, і коли у суді не по злобі, а правдиво докаже разом із свідками під присягою, або ж ті, кого застали у прелюбодійстві, самі признаються, то їх обох самих скарати на смерть через відсічення голови; а якщо б чоловік, заставши прелюбодія на місці прелюбодіяння убив його, то ні смертній карі, ні платі за голову і ніякому покаранню він не підлягає.

Пункт 3

Якщо б таке трапилось, що чоловік, заставши прелюбодія із своєю дружиною, буде вбитий, то такого прелюбодія потрібно жорстокою смертною карою покарати, а за голову із майна його рухомого спадкоємцям убитого має бути виплачено; а дружину таку покарати смертною карою.

Артикул 7. Про кровозмішення

Пункт 1

Якщо б існувало близьке юродство людей чоловічої і жіночої статі, то за церковними правилами і за правом брати їм шлюб не можна; ті, хто, знаючи про те юродство, тілесно блудно з'єднаються – обох за правовими доказами карати смертною карою через відсічення голови.

Артикул 9. Про покарання неприродно блудящих

Якщо б хто-небудь, забувши страх Божий, з твариною безсловесною або ж чоловік з чоловіком протиприродно паруються, таких за достовірними доказами карати на смерть, спалити у вогні; такому ж покаранню підлягає і той чоловік, який би з своєю дружиною або чужою неприродним чином тілесно змішувався.

Глава двадцять четверта

Про злодіїв та їх покарання

Артикул 1. Про спійманих на місці крадіжки з речовими доказами

Пункт 1

Якщо б чийогось слугу або людину, або підданого у будинку пана його, або де-небудь в іншому місці було спіймано з речовими доказами, а за таку крадіжку злодій не підлягає смертній карі, такого злодія потрібно відвести до його пана, а коли того не буде – до прикажчика, і пан або прикажчик повинен віддати злодія не пізніше ніж через два тижні до суду, а до суду має утримувати злодія під своїм арештом.

Пункт 3

Якщо пан або прикажчик пійманого з речовими доказами злодія не віддасть до суду, або не справедливо поведеться з чолобит-

ником, такий пан або прикажчик має стати перед судом і привести туди спійманого злодія, і суд, досконало вивчивши справу, має вирішувати про відшкодування збитків потерпілому, а винуватого покарати у відповідності із законом.

Пункт 6

Якщо яку-небудь людину, що сидить на землі свого пана спіймали на злодійстві, за яке він підлягає смертній карі, то такого спійманого позивач, окрім пана, або прикажчик має доставити до відповідного суду і там шукати справедливості.

Артикул 29

Якщо б хто-небудь вільну або чиюсь людину чоловічої або жіночої статі украв або продав християнину, такого злодія за достовірних доказів повісити або відрубати голову, а коли ж продасть у злодійські нехристиянські руки – четвертувати.

Глава двадцять п'ята

Артикул 1. Що треба пам'ятати суддям перед допитом і тортурами звинувачуваних і підозрюваних осіб.

Кожен суддя повинен знати, який то тяжкий гріх під приводом справедливості невинну людину погубити, або скалічити, або позбавити її честі, а щоб цього уникнути, необхідно обміркувати, у яких справах звинувачуваного необхідно допитувати або піддавати тортурам, а коли його від цього звільнити пам'ятаючи про існування справедливого суду Божого і боячись його страшного суду, щоб невинна кров від їх рук не пролилася, і щоб Божої карі за те не настало; тому з глибокими роздумами і обережністю повинні починати тортури, і коли їх неможливо уникнути, для того, щоб правильно поступати, потрібно діяти у відповідності із нижчезначеними правовими артикулами.

Артикул 5. Про допит злочинців перед тортурами

Пункт 2

У злочинця необхідно запитати, як його звати, чий син і яке прізвище, де народився, скільки років від роду, якої віри і звання, де раніше жив і для чого сюди прибув, який задум має і мав, чи вчинив він злочин, за який його доставлено до суду, і коли справа буде стосуватися вбивства або крадіжки, то вияснити, коли і на якому місці вчинив той злочин, яким чином, для чого, сам вчинив його, чи за гроші, що йому за те дано, чи пообіцяне дати, якою зброєю чи засобом убив, які поніс рани, у якій одежі був убитий, скільки грошей і які речі взяв, де їх подів, віддав комусь чи продав; таким

же чином будь-якого злочинця треба допитувати, і не тільки про той злочин, на якому його спіймано, але й про те, чи не займався раніше розбоєм і крадіжками, як давно і з ким став займатися крадіжками і розбоєм, кого раніше вбив або обікрав, які пожитки забрав і де їх подів... Писар всі ті показання має правильно і без будь-яких додатків і упушень записувати.

Пункт 3

При допиті злочинців судді мають бути обережними, щоб вони не вказували, хто їх спільник, ні коли те трапилося, ні місця злочину і нічого іншого,... але мають писати, кого і що злочинець знає, оскільки якщо судді будуть вестися по-іншому, то злочинець може наговорити на невинуватих людей і сказати таке, чого насправді не було; особливо ніхто, а тим паче судові чиновники і службовці, не відважувались підбурювати злочинців зводити наклеп на інших людей, а якби таке трапилось, то такого повинні судити як підбурювача.

*Артикул 14. Про судові книги для ведення справ
про злочини*

Пункт 1

У кожному суді повинні бути дві книги для ведення справ про злочини; в одну книгу заносяться різні скарги і заяви про крадіжку, зроблені в усній або письмовій формі ... а в іншій записують судові рішення, прийняті після розслідування, і ця остання книга називається чорною, тобто такою, у яку записують злочинні справи...

Глава двадцять шоста

*Артикул 1. Про магістрати у привілейованих і урядників
у непривілейованих містах*

Пункт 1

Членами магістратів є: вїйти, бурмистри, райці, лавники; ці члени повинні обиратися із знатних міщан, совісних, розсудливих, гарної поведінки, бажано освічених, законороджених, знаючих право, не молодших двадцяти п'яти і не старших семидесяти п'яти років, не дуже заможних, бо вони привикли суспільство утискувати, але й не дуже бідних, бо ці через бідність будуть раді служити, а не судити, а середнього достатку і не жадібних; обирати їх мають у звичайний час на зборах усіх міщан, а також цехових людей і усіх посполитих; так само треба обирати ратушних урядників у непривілейованих містах; у ратушах має бути вїйт і три бурмистри.

Пункт 2

При тих же магістратах і ратушах мають бути й інші урядники, а саме: писар, межових справ комісар або межовщик, городничий, один або два возні, через яких позови, листи і таке інше відсилається; а обирати урядників із таких же вищезазначених гідних людей, а після обрання всі члени і урядники мають прийняти таку ж присягу, як і судді та члени суду...

Якщо б хто-небудь вважав, що рішення магістратського і градського суду є несправедливим і образливим, той має апелювати до належного вищого суду...

Пункт 6

Якщо хто-небудь із магістратських і ратушних урядників або міщан зазнає кривди від війта або інших урядників, то на війта необхідно скаржитись до вищого суду, оскільки він є начальником над іншими урядниками, а на урядників – до того ж магістрату або до ратуші; скривджений війт може шукати справедливості у тій же ратуші або магістраті, але у такому випадку він не може брати участь у розгляді своєї справи і засідати у тій ратуші або магістраті; таку справу інші члени магістрату або ратуші повинні за совістю і у відповідності з правом розглянути.

Глава двадцять сьома

Артикул 21. Про владу пана над вільним слугою

Пункт 1

Будь-який пан може вільного слугу, що служить за плату, у різних справах використовувати, змушувати й іншому тимчасово передавати для послуг; а те, що таким слугою під час служби у пана буде придбане, але буде розташоване у помісті панському, має належати панові; а коли б за дозволом пана слуга у когось іншого щось заробив, то те має належати йому.

Пункт 2

Вільний слуга, хоча б як довго не служив, та давність не може зробити його невільним...

Пункт 3

Пан може вільного, але неслухняного слугу до закінчення терміну служби звільнити, а за проступки може судити і карати на свій розсуд, тільки щоб не мордував і щоб не скалічив, і, особливо, щоб не умертвив; а якщо пан поступить так жорстоко із вільним слугою, що того буде скалічено або позбавлено життя, то він буде нести відповідальність так само, якби він таке учинив над сторонньою людиною...

*Артикул 22. З яких причин невільні люди
можуть отримати волю.*

Невільні і закріпачені люди можуть отримати свободу і бути вільними з таких причин: 1) якщо б їх пан виготовляв фальшиві монети, а вони про те повідомили і доказали б; 2) якщо повідомлять і докажуть, що пана убили або отруїли спадкоємці, щоб заволодіти спадщиною, або що вони знають про те, хто його убив і приховують; 3) коли пана свого на війні або від розбійників порятовують, або ж запобігають великій шкоді, яка могла б бути заподіяна панові, або коли ж хто-небудь їхнього пана на війні або у дорозі убив, а вони, його вбивство, законним шляхом будуть шукати помсти; 4) якщо захистять від насилля дочку або дружину пана, або повідомлять про насильство над ними; 5) якщо б під час голоду таких невільних людей своїх пан вигнав з дому, або пан відмовився б їх утримувати, або вони самі через бідкування свого пана втекли від нього і усі ті голодні роки в іншого кормились і там до, суду відповідного звернулися б і повідомили про себе; 6) якщо пан невільну свою хвору людину прожене з дому або у небезпечному місці покине без поважної на те причини, а та ж людина звернеться до суду і доведе те; 7) якщо б невільна людина мала двох панів і один би хотів відпустити и на волю, а інший заперечував, то той, що заперечує, має від іншого пана або від самої невільної людини отримати половину вартості; 8) коли б невільна людина на землі пана свого або на чужій землі знайшла невідомий скарб, і той скарб або його частина дісталася панові.

Практикум з історії держави і права України : навч. посібник / П. П. Музиченко, Н. І. Долматова, Н. М. Крестовська. Київ : Вікар, 2002. С. 164-180.

**Універсал гетьмана Кирила Розумовського Київській полковій
канцелярії про реорганізацію діяльності Генерального
військового суду (1760 р., листопада 1)
(Витяги)**

... Имея ми всевисочайше от ея императорскаго величества вверенную нам в Малой России гетманскую власть, с таковым всемилоштивейшим ея императорского величества в пожалованных за собственноручным ея величества подписанием грамотах в первой 1749 году декабря 15 д о избрании гетмана, а во второй 1751 году мая 22 на утверждение нам гетманского достоинства со изволением,

дабы малороссийской народ лучшим порядком и совершенным радением управляем и при своих издревле приобретенных вольностях и правах наилучше охранен и содержан был, обязана себе видим, оное высочайшее ея императорского величества соизволение приводит в надлежащее исполнение к действительному сохранению утвержденных Малой России прав и хотя уже мы некоторых прав по судам малороссийским распоряжения..., от коих каждой [до]вольную чувствует ползу... яко ж в Малой России все для ... не в таком состоянии распорядки, как в... узаконено, а особливо главное в Малой [России] судное место, названное Генеральный суд ... по апелляциям от нижних судов множайш... дела собираются не в надлежащем в силу... основании ж ныне состоит от чего не то ...дое почти того Генерального суду апелляции умножились, но и между... на проведения дел части к нам заходят жалобы. По правам же книги статута установлено для дел земских суду земскому, для разбору о всяких злочинствах и криминалу подлежащих делах – градскому, да в случаи надобности в разобрании смежных грунтов межей – подкоморскому и.... апелляция дозволена прямо в трибунальной суд отк[...] же в Малой России и несходственно с правами и продолжительно для судячихся сторон введения апелляции ибо от сотенного суда к полковому, а от полкового в Генеральный, а из Генерального суда в Генеральную войсковую канцелярию и к нам происходят апелляции во всяком предписанном месте требуется времени на рассмотрение каждого входящего по апелляциям дела, чрез что обе судячиеся стороны такие дознают трудности и медления о том всякому довольно известно.

И сего ради в пресечение таковых излишно происходивших ныне апелляций, а к скорейшему доставлению всякому обиженному справедливости, наипаче же в соблюдение всевысочайше утвержденных Малой России прав пока и о протчих малороссийских судах распорядок в силе прав учинен будет ныне за нужнейше почли ми суд войсковый Генеральный в Малой России учредит на следующем поправному узаконенному основании 15 определяем ныне бит в присутствии в суду войсковом Генеральном двенадцати персон; во-первых, двум судьям генеральным, а с ними десяти персон, коих десяти выбирать ежегодно в полках малороссийских ис каждого полку по одной персоне, и дабы из начала следующего 1761 году в вишшеопределенном числе персон в суде Генеральном заседание к рассмотрению и решению дел могло начаться...

2. В каждом малороссийском полку, в том числе и в Киевском, выбрать к оному присутствию одного персону, к тому достойного

и добросовестного, права ведающего и владение свое в том полку имеющего, из бунчуковых товарищей или из старшин полковых либо сотников... а впредь погодно выбирая таковым же порядком разве би при избрании и на другой год на того ж самого персону обще все согласились и он сам к тому приступил; она же бытность у присутствия в суде Генеральном избранного персони содержания имеет бит за знатную войсковую службу...

4. Ежели б чие из гспд генеральных судей или выбранных от полков персон собственное дело в суд Генеральный пришло к рассмотрению, то оно дело ...судю, чие оно есть рассматривано бит... протчими всеми, а тот судья при рассмотрении его дела у заседания бит не имеет, но в то [должен] выйти из суда...

7. Заседать и подписываться на делах в суде Генеральном мают, во-первых, судьи генеральные, потом выбранные з полков персоны по старейшенству чинов своих, а сентенции свои по делам объявлять, начиная от меньшого чина, дела же слушать и, рассматривая, решить по реестру, чие прежде ввойшло в суд Генеральный, а при рассмотрении и решении всех дел поступат по проиясги своей справедливо и не из домыслу своего, но токмо из письменного по делу произвождения, чинит в силе указов ея императорского величества и прав книги статута решения, а когда случилось бы при решении какова дела в сентенциях несогласие, тогда таковые имеют письменно подавать свои мнения с ясным показанием каких ради причин они с протчими не согласны, которые и имеют быть нам представлены для крайней резолюции.

8. Понеже сие учреждение Генерального суда как в сохранение утвержденных Малой России прав, так последовательно и всему малороссийскому обществу к немалой пользе в получение обиженной стороне справедливой и без всякого продолжения сатисфакции, в силе вышеупомянутых высочайших грамот определить мы за необходимо нужное признали, а особливо, дабы происходившие до сего многие апелляции и чрез то излишние затруднений пресечени были, для того за таковым учреждением суда Генерального происходить должно таковым порядком: когда в оном Генеральном суде каково дело рассмотрено и всеми судами согласно решительной приговор учинен и подписан будет, то за объявлением о том истцу и ответчику, ежели обе стороны довольны будут, чинит исполнение в силе прав, не докладывая [нам, если] же которая сторона объявит себя по [выслушании] приговора недовольной в таком случаи, не до [пуская] кзке]кциии суд Генеральный имеет представить нам с объяснением

дела кратким экстрактом для крайней и скорейшей резолюции, и таковым порядком в оном Генеральном суде все дела по апелляциям из нижних судов [решение] и еще нерешенные и впредь входящие и какие от нас к произвождению и решению в суде Генеральном уже определении и впредь по какой надобности опреде[ля]ются]. За собранием к присутствию выбранных к тому от полков малороссийских персон и вступлением в оное [присут]ствие с начала следующего 1761 году происходит должны, а по колодничим делам поступать в суде Генеральном, как и до сего происходило....

Історія державної служби в Україні: У 5 т. Т. 3: Документи і матеріали. Київ : Ніка-Центр, 2009. С. 569-572.

**Указ Катерини II про ліквідацію гетьманства
та утворення Малоросійської колегії
(10 листопада 1764 року)**

Після все милостивішого від нас звільнення графа Розумовського, за його проханням, з чину гетьманського наказуємо нашому Сенатові для належного управління в Малій Росії створити там Малоросійську колегію, в якій бути головним нашому генералу графу Румянцеву і з ним чотирьом великоросійським членам. Великоросійських членів наймилостивіше ми тепер призначаємо: генерал-майора Брандта і полковника князя Платона Мещерського; на останні ж дві вакансії, вибравши негайно кандидатів, Сенат повинен представити нам; малоросійських – генерального обозного Кочубея, генерального писаря Туманського, генерального осавула Журавку та хорунжого Данила Апостола... Нижчих канцелярських службовців вибрати йому, графу Румянцеву, на свій розсуд.

Ми, бажаючи, щоб між визначеними в цю колегію чинами ніякої різниці не було і щоб кожний своє місце міг займати за чином старшинства, наймилостивіше наділяємо цих малоросійських чинів зрівнюванням у класах з великоросійськими нижченаведеними чинами, а саме: генерального обозного Кочубея – генерал-майорським, генерального писаря Туманського – чином статського радника, генерального осавула Журавку і хорунжого Апостола – полковницькими.

А в судах, створених в Малій Росії в минулому 1763 р., на підставі нашого іменного указу – підкоморських земських в кожному полку по два, а в Ніжинському – три, до складу яких визначаються

підкоморії, судді, підсудки і писарі з щорічними виборами як тимчасові, то наказуємо і цим, поки вони будуть мати після виборів такі звання, вважатися за урядами, а саме: підкоморіям – першим після малоросійського полковника, земським суддям з першорядними бунчуковими товаришами, по старшинству, підсудками з бунчуковими другорядними, писарям земським проти осавулів полкових, по старшинству, а возним бути першим під сотником малоросійським.

За відсутності тепер гетьмана, призначеному від нас головному малоросійському командирові мати такі права, як генерал-губернатору і президенту Малоросійської колегії, де він в справах суду і розправи має голос голови за генеральним регламентом, а в решті справ, як-от: підтримування в народі доброго порядку, загальної безпеки і виконання законів – повинен він чинити як губернатор, тобто як особливий нам довірений в нашу відсутність.

Запорозькій Січі, яка була під управлінням гетьмана, бути тепер підвладною цьому малоросійському урядові. З огляду ж на надмірні та надзвичайні витрати, що при цьому званні мають бути, наймилостивіше надаємо йому, графу Румянцеву, зверх належної на його чин платні, з тамтешніх прибутків по 4000 карбованців харчових грошей на рік та на генерал-губернаторський уряд село Кучерівку Кучерівського відомства з належними до нього селами й хуторами та село Середину Буду.

Хрестоматія з історії Української РСР : у 2 т. Т. 1. Київ : Наук. думка. 1959. С. 532-533.

**Таємна настанова Катерини II П. О. Румянцеву
під час призначення його малоросійським генерал-губернатором
(листопад 1764 р.)
(Витяги)**

2. ...Тому належить вам уміло приглядатись до них (тамтешніх єпархіальних архієреїв) і до їх підлеглих, щоб різного роду хитруваннями заскнілого у них властолюбства не виходили поза належну їхньому санові межу, поширюючи іноді свою духовну владу над світською, іноді також розсіваючи серед простого і забобонного народу різні корисні для їхніх намірів, а загальному спокоеві шкідливі плевели під виглядом закону божого і благочестя, як про це згадується в духовному регламенті.

3. ...На початку таємної вам настанови між іншими непорядками що мають місце в Малій Росії, ми вже згадали, що від цієї такої обширної, багатолюдної і дуже багатой різними корисними плодами провінції в державну казну (про що мало хто може повірити) немає жодних прибутків. Це, проте, так правдиво, що, більше того, звідси відпускають туди по 48 тис. крб. Отже, було б і надалі безвідповідальним залишати її в такому безладді, тобто бути, як і раніше, для держави тягарем...

4. Через те, що для податків, які стягуються, не можна ні встановити міцної основи, ні виходити з відомої завжди суми, доки будуть тривати згадані переходи землеробів з місця на місце, то належить вам докладати вашу велику старанність тамтешній народ усіма можливими способами привести до того, щоб зазначеним переходам було покладено край.

5. В однаковій мірі вам слід прагнути розібратися в заплутаному і перемішаному там військовому та цивільному правлінні. Тут, як і в інших справах, знайдете ви незліченні непорядки, які впливають із застарілої загальної неупорядкованості і від зухвальства начальників, які віддають перевагу своїй власній користі перед користю народу і перед прямим служінням вітчизні...

За численністю непорядків, які вимагають виправлення і інших кращих запроваджень, уявляємо ми собі і ті турботи, яких вам буде коштувати виконання вашої посади, тим більше, що у всякій новій справі і за розбещених про те поняттях простого люду, а з боку чиновних людей – пристрасних і лукавих тлумачень, не завжди треба діяти силою довіреної вам влади, а більш різноманітними засобами ласки і поблажливості і, таким чином, залежно від справи, часу і людини уміло треба викручуватися. До цього треба додати, що в таких випадках треба мати і вовчі зуби, і лисячий хвіст.

Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. Київ : МАУП, 2006. С. 196-197.

Уривок з маніфесту Катерини II про ліквідацію Запорозької Січі (3 серпня 1775 р.)

Ми захотіли через це оголосити всім вірогідним цілої нашої імперії, що Запорозька Січ остаточно зруйнована, з викоріненням на майбутнє й самої назви запорозьких козаків, за образу нашої

імператорської величності, за зухвалі вчинки цих козаків і за неслухняність до наших височайших повелінь.

...Їх злочини, які примусили нас прийняти такі суворі заходи, є такими:

1. Забуваючи свої попередні важливі і згубні злочини і зраду вірності і підданства, вони почали років з десять тому назад та й зовсім недавно надто далеко заходити з своїм зухвальством, привласнивши і вимагаючи врешті для себе в кінці, ніби як надбання їх власності, не тільки всі ті землі, які ми придбали в останню війну від Оттоманської Порти, але й навіть ті, що були заселені в Новоросійській губернії, мотивуючи, ніби їм і ті і інші здавна належали...

2. Внаслідок такого привласнення собі земель Новоросійської губернії, вони насмілились не тільки робити перешкоди вказаному нами їх обмежуванню, загрожуючи надісланим для цього офіцерам явною смертю, але й заводити і будувати на них свавільно власні зимівники, більше того – виводити ще з тамтешніх жителів та поселених гусарського і пікінерського полків людей чоловічої і жіночої статі, яких забрано і виведено на Запорожжя всього до 8000 душ, включаючи сюди й тих, які від утисків козаків у своїх власних житлах були змушені переходити до них і підкорятися їх сваволі...

5. Приймали до себе в козаки, незважаючи на часті наші урядові заборони, не тільки утікачів, які вступали до козаків, але і людей жонатих і сімейних, через різні спокуси підмовили до втечі з Малоросії тільки для того, щоб собі підкорити і завести у себе власне хліборобство, в чому й досягли багато успіхів, бо селян, які займаються хліборобством, нараховується тепер на місцях колишнього запорозького володіння до 50 000 душ.

6. Нарешті, ті ж запорожці почали свавільно привласнювати землі, що здавна належали нашому Донському війську...

Так з належною увагою до всього вищесказаного ми вважаємо нині своїм обов'язком перед богом, перед нашою імперією і взагалі перед самим людством зруйнувати Запорозьку Січ і ім'я козаків, запозичене від неї. Внаслідок цього 4 червня нашим генерал-поручиком Текелієм з довіреними йому нашими військами зайнята Запорозька Січ у цілковитому порядку і повній тиші без всякого опору з боку козаків, через те, що вони побачили наближення війська, коли вже із усіх боків були оточені. Ми цьому начальнику наказали найспокійнішим чином виконати доручену йому справу, уникаючи, наскільки це можливо, кровопролиття.

Повідомляючи наших вірних і любих підданих про всі ці обставини, ми можемо одночасно їм оголосити, що немає тепер більше Запорозької Січі з її політичним спотворенням, значить, і козаків цього імені. Місця жителі тамтешні угіддя ми залишаємо, захищаючи їх за здатністю до Новоросійської губернії. Доручаєм при новому влаштуванні особливе опікунство заснованому там нашому урядові...

Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. Київ : МАУП, 2006. С. 197-199.

**Указ Катерини II про остаточне закріпачення селян
на Лівобережній і Слобідській Україні (3 травня 1783 р.)
(Витяги)**

I. 8. Для певного і правильного одержання казенних прибутків у намісництвах Київському, Чернігівському і Новгород-Сіверському, щоб запобігти всяким втечам і обтяженню поміщиків і інших сільських жителів, кожному з поселенців залишитися на своєму місці і при своєму званні, де він записаний нинішньою останньою ревізією...

II. ...Ми визнали за необхідне вчинити однакове розпорядження і щодо тих повітів, із яких складалась колишня Слобідська Українська губернія і які тепер увійшли до складу Харківського і частково Курського і Воронежського намісництв.

Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. Київ : МАУП, 2006. С. 199.

Питання для самоконтролю:

1. З'ясуйте причини та передумови Визвольної війни сер. XVII ст.
2. Охарактеризуйте основні риси козацького звичаєвого права.
3. Назвіть умови Зборівського договору.
4. Назвіть умови Білоцерківської угоди.
5. Покажіть особливості полково-сотенної системи управління.
6. Охарактеризуйте Українську козацьку державу. В чому її історичне значення?
7. Проаналізуйте умови Березневих (Московських) статей 1654 р. та покажіть їх наслідки для України.

8. Дайте характеристику основним джерелам права Гетьманщини.
9. Дайте загальну характеристику Конституції П. Орлика.
10. Визначте етапи, розкрийте суть та покажіть наслідки інкорпораційної політики Московської держави щодо України.
11. Кодифікація права на Україні та її особливості.

ТЕСТИ

- 1. Коли був підписаний Зборівський мирний договір?**
  - а) 1648 р.;
  - б) 1649 р.;
  - в) 1651 р.;
  - г) 1653 р.

- 2. Коли був підписаний Білоцерківський мирний договір?**
  - а) 1648 р.;
  - б) 1649 р.;
  - в) 1651 р.;
  - г) 1653 р.

- 3. Адміністративно-територіальний поділ козацької держави був:**
  - а) сотенно-паланковий;
  - б) повітово-сотенний;
  - в) полково-сотенний;
  - г) воєводсько-намісницький.

- 4. Вищим органом влади на початку Визвольної війни сер. XVII ст. був(ла):**
  - а) Військова Рада Війська Запорізького;
  - б) Генеральний уряд;
  - в) Гетьман;
  - г) Старшинська Рада.

- 5. Хто мав право брати участь у військовій Раді?**
  - а) гетьман і вся козацька старшина;
  - б) гетьман і всі полковники;
  - в) гетьман, старшина і заможні козаки;
  - г) всі козаки.

6. За якою угодою влада Б. Хмельницького обмежувалася Брацлавським, Київським і Чернігівським воєводствами?

- а) Зборівською;
- б) Московською;
- в) Білоцерківською;
- г) Глухівською.

7. Землі, які гетьман жалував старшині своїми універсалами за службу на певній посаді, називалися:

- а) жалувані;
- б) удільні;
- в) рангові;
- г) даровані.

8. Кому належала вища судова влада в Козацькій державі?

- а) гетьману;
- б) старшинській раді;
- в) генеральному судді;
- г) войтам.

9. За якою угодою влада гетьмана Б. Хмельницького обмежувалася Київським воєводством?

- а) Зборівською;
- б) Московською;
- в) Білоцерківською;
- г) Глухівською.

10. Коли були прийняті Березневі (Московські) статті?

- а) 1651 р.;
- б) 1653 р.;
- в) 1654 р.;
- г) 1657 р.

11. Скільки статей увійшло до Березневих (Московських) статей 1654 р.?

- а) 7;
- б) 10;
- в) 11;
- г) 15.

12. Коли існувала I Малоросійська колегія?

- а) 1720-1725 рр.;
- б) 1722-1727 рр.;
- в) 1722-1725 рр.;
- г) 1723-1729 рр.

13. Коли існувала II Малоросійська колегія?

- а) 1762-1796 рр.;
- б) 1764-1786 рр.;
- в) 1764-1796 рр.;
- г) 1763-1775 рр.

14. Коли було скасовано інститут гетьманства?

- а) 1762 р.;
- б) 1763 р.;
- в) 1764 р.;
- г) 1775 р.

15. Хто був останнім кошовим отаманом Запорізької Січі?

- а) О. Розумовський;
- б) П. Калнишевський;
- в) К. Розумовський;
- г) І. Мазепа.

16. Генеральна старшина належала до:

- а) знатного товариства;
- б) військового товариства;
- в) значкового товариства;
- г) головного товариства.

17. Полкова старшина належала до:

- а) бунчукового товариства;
- б) військового товариства;
- в) значкового товариства;
- г) головного товариства.

18. Кому належала вища законодавча, адміністративна і військова влада в період 1734-1750 рр.?

- а) гетьману;
- б) Правлінню гетьманського уряду;

- в) Малоросійській колегії;
- г) Старшинській раді.

19. Хто очолював II Малоросійську колегію?

- а) президент;
- б) гетьман;
- в) бригадир;
- г) секретар.

20. Хто очолював Генеральну військову канцелярію?

- а) генеральний писар;
- б) гетьман;
- в) генеральний суддя;
- г) генеральний бунчужний.

21. На скільки полків поділялася в другій половині XVII ст. Лівобережна Україна?

- а) 5 полків;
- б) 7 полків;
- в) 10 полків;
- г) 12 полків.

22. Коли підписані «Пакти і конституції законів і вольностей Війська Запорізького» П. Орлика?

- а) 1709 р.;
- б) 1710 р.;
- в) 1711 р.;
- г) 1722 р.

23. Як називався податок, який сплачували селяни на утримання війська?

- а) тягло;
- б) стація;
- в) чинш;
- г) материзна.

24. Коли була ліквідована Запорізька Січ?

- а) 1765 р.;
- б) 1770 р.;
- в) 1775 р.;

г) 1785 р.

25. Вищою судовою інстанцією у Козацько-гетьманській державі був:

- а) Генеральний суд;
- б) коронний трибунал;
- в) магістратський суд;
- г) королівський суд.

26. Визначте, який збірник українського права було підготовлено у 1743 році:

- а) Права, за якими судиться малоросійський народ;
- б) Процес короткий наказний;
- в) Суд і розправа в правах малоросійських;
- г) Екстракт малоросійських прав.

27. Коли була створена перша кодифікаційна комісія в Україні?

- а) 1719 р.;
- б) 1721 р.;
- в) 1722 р.;
- г) 1728 р.

28. Хто був автором «Екстракту малоросійських прав»?

- а) К. Розумовський;
- б) В. Кондратьєв;
- в) Ф. Чуйкович;
- г) О. Безбородько.

29. Суб'єктами злочину вважалися особи, яким виповнилося:

- а) 14 років;
- б) 18 років;
- в) 16 років;
- г) 20 років.

30. Найбільш небезпечними вважалися злочини:

- а) проти православної віри;
- б) майнові;
- в) проти особи;
- г) державні.

ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ НОВОГО ЧАСУ

Семінарське заняття № 4: Суспільно-політичний лад і право українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій (XIX-поч. XX ст.)

Навчальна мета заняття: сформувати цілісне уявлення щодо особливостей державно-правового розвитку українських земель у XIX-поч. XX століть, з'ясувати причини, передумови, зміст та значення ліберально-демократичних реформ 1860-70-х рр. та їх наслідки для України, охарактеризувати зміни на західноукраїнських землях після революційних подій 1848-1849 рр.

Навчальні питання:

1. Державний та суспільний лад на українських землях у складі Російської імперії.
2. Ліберальні реформи 60-70-х рр. XIX ст. та особливості їх проведення в Україні.
3. Характеристика джерел права в українських землях у складі Російської імперії.
4. Революція 1848-1849 рр. в Австрійській імперії. Зміни у політико-правовому стані західноукраїнських земель у др. пол. XIX-на початку XX ст.

Теми рефератів:

1. Основні зміни в праві українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій в умовах I Світової війни.
2. Еволюція правового статусу селянства у контексті реалізації реформи 1861 року.
3. Юридична процедура набуття права власності на землю за селянською реформою 1861 року.

4. Соціальна стратифікація як наслідок селянської реформи 1861 року.
5. Суб'єкти поліцейської діяльності за реформами 60-70-х рр. XIX ст.
6. Інститут присяжних засідателів за судовою реформою 1864 року.
7. Виключні положення 1881 та 1892 рр.
8. Адміністративно-судова контрреформа 1889 р.
9. Інститут тимчасового генерал-губернатора за контрреформами 80-90-х рр. XIX ст.
10. Основні напрямки розвитку державно-правової системи Російської імперії, особливості її функціонування в українських губерніях на поч. XX ст.
11. Основні зміни в праві українських земель у складі Російської та Австро-Угорської імперій в умовах I Світової війни.

Методичні вказівки:

Готуючись до першого питання необхідно зауважити, що з кінця XVIII століття майже 90 % українських земель входили до складу Російської імперії. Лише західноукраїнські території – Галичина, Північна Буковина та Закарпаття – перебували поза її межами й являли собою окраїни Австрійської імперії. Росія XIX століття – це абсолютна монархія, з унітарною системою адміністративно-територіального устрою, авторитарним політичним режимом, централізованим бюрократичним апаратом. Імперська політика визначала систему державного управління та її зміни впродовж XIX-на поч. XX століття. Царський уряд цілеспрямовано поширював російську владу на українські землі, намагався викоренити навіть згадки про автономію України. До 1830 року відбулося упровадження імперських владних органів управління, яке розпочалося ще в 1770-х роках, після зруйнування Запорозької Січі і завоювання Криму. Було завершено перетворення намісництв у губернії та створення місцевого апарату управління на зразок губерній центральної Росії. Намісництва ліквідовувалися відповідно до указу Павла I «Про новий поділ держави на губернії» від 12 грудня 1796 року. Поділ українських земель на губернії тривав до 1803 року. Врешті, в Україні було утворено дев'ять губерній, – Волинську, Подільську, Чернігівську, Катеринославську, Київську, Полтавську, Слобідсько-Українську (у 1835 р. перейменована на Харківську), Херсонську та Таврійську, – які ділилися на повіти. Губернії об'єднувалися в генерал-губернаторства. Варто звернути увагу на часті зміни адміністративних кордонів

генерал-губернаторств та пояснити їх причини. Слід зазначити, що самодержавство наполегливо продовжувало поширювати на українські землі загальноросійську систему управління. Це знайшло своє відображення в царських указах, які потрібно опрацювати. Центральне управління на українських землях здійснювали імператор і органи, які перебували при його особі: Державна Рада (утворена у 1810 р.), Власна Його Імператорської Величності Канцелярія (утворена у 1812 р., складалася з 3-х відділень: I – контроль за міністерствами; II – упорядкування законодавства; III – політична поліція з виконавчим органом – корпусом жандармів), Комітет міністрів (після селянської реформи 1861 року реорганізований у Раду Міністрів). Важливе місце у системі центрального управління посідали міністерство внутрішніх справ та інші галузеві міністерства, що мали органи в системі місцевого управління. Важливо розібратися в компетенції вищевказаних органів влади і дати їм історико-правову характеристику. Стосовно адміністративного апарату на місцях, то тут треба відзначити, що місцеве управління очолювали генерал-губернатори та губернатори, які призначалися царем. Це були, як правило, вищі військові чини. Варто розібратися у повноваженнях цих посадових осіб. Генерал-губернатори здійснювали, насамперед, наглядові функції, їм підлягали губернатори. Вони мали статус головнокомандуючого військами, які розташовувалися на території генерал-губернаторства. Система губернського управління складалася з губернатора, губернського правління (очолювали губернатори; до них входили: віце-губернатор, радники, прокурор, канцелярія) та губернських установ галузевого управління (казенна палата, присутствіє поліції, рекрутське присутствіє, суд, палата державних маєтностей та інших органів). Губернському апарату підпорядковувалося повітове правління – земський суд, який очолював земський справник (капітан-справник), якого обирали дворяни на 3 роки, а згодом (з 1862 року) призначав губернатор. Земський суд був водночас адміністративно-поліцейським і судовим органом, виконував функції нагляду за станом громадського порядку і здійснював правосуддя. Земському справнику підпорядковувались заступник, засідателі та поліцейські чини – станові пристави, які очолювали стани – поліцейські дільниці повіту. Меншою адміністративною одиницею була волость, яка складалася з кількох суміжних сіл. У волості діяв волосний сход з службових та виборних осіб, які обирали волосного старшину (старосту), волосне правління (староста, писар,

засідателі), волосний суд. У селах найвищим органом вважалися збори (сход, сходка), які обирали сільського старосту, що виконував адміністративні та поліцейські функції. Для контролю за органами сільського самоврядування створювалися спеціальні органи, що відали селянськими питаннями: мирові посередники; повітові з'їзди мирових посередників; губернське присутствіє у селянських справах. Управління у містах мало свої особливості – поряд із виборними установами (міськими радами, магістратами, ратушами), воно також здійснювалось поліцейськими органами. У більших містах створювалися управи благочиння, які склалися з городничого, двох приставів і двох ратманів. Менші міста мали городничих, поліцмейстерів і станових приставів. У великих торгівельних містах – Одесі, Херсоні, Феодосії та ін. – з 1803 р. було запроваджено інститут градоначальників, які за повноваженнями прирівнювались до губернаторів. Характеризуючи систему місцевого управління доцільно більш детально проаналізувати зміни, які відбулися внаслідок реформ 1860-70-х років та дати їм належну правову оцінку.

Слід зазначити, що поштовхом до нових більш радикальних змін в державному ладі Російської імперії стала буржуазно-демократична революція 1905-1907 років. Під тиском революційних подій самодержавство змушено було підти на політичні поступки. 17 жовтня 1905 року цар підписав Маніфест, який розширював виборчі права, надавав законодавчі права Державній Думі, встановлював принципи контролю за виконавчою гілкою влади. 20 лютого 1906 року були видані Положення про запровадження нової Державної Думи, яким передбачалося затвердження законопроектів Державною Радою та імператором. Того ж дня вийшов Указ про реорганізацію Державної Ради, який визначав її повноваження як верхньої палати парламенту. Частина складу Державної Ради мала призначатися самодержцем, а частина обиратися вищими верствами населення. Отже, можна зробити висновок, що фактично цими актами було створено двопалатний парламент, в якому нижню палату представляла Державна Дума, а верхню – Державна Рада. Основні закони Російської імперії в редакції від 23 квітня 1906 р. формально мали характер конституційного закону. Вони закріплювали всю повноту влади за імператором (хоча про абсолютну владу не йшлося). Проте, законодавча влада здійснювалась самодержцем спільно з Державною Радою і Державною Думою. Слід зауважити, що більшість науковців вважають, що Основними законами

1906 року абсолютна влада монарха була обмежена і в Російській імперії встановлена конституційна монархія.

Необхідно проаналізувати виборчу систему за якою обиралися депутати до I Державної Думи. Це допоможе з'ясувати як кількісний так і соціальний склад Думи та українського представництва в ній. Важливо акцентувати, що I Державна Дума за короткий час свого існування (27 квітня – 7 липня 1906 р.) активно виступала за продовження реформ державного устрою Росії, реальне втілення політичних прав, скасування Державної Ради, проведення аграрної реформи тощо. Українська фракція, яка нараховувала 102 депутати, вперше в історії Російської імперії на такому високому державному рівні поставила питання про автономію України. Схильність більшості депутатів, у тому числі й українських, підтримати радикальні проекти реформування аграрних відносин самодержавство розцінило як зазіхання на державний устрій імперії і Дума була розпущена. Наступна, II Державна Дума (20 лютого – 3 червня 1907 р.) виявилася лівішою ніж попередня. 47 депутатів, що представляли Україну активно підтримували аграрну реформу, виступали за автономію України; використання української мови у школі, суді та церкві; створення кафедр української мови, літератури та історії в університетах; розширення прав місцевого самоврядування тощо. Знов царат побачив в діяльності Думи загрозу свого існування і 3 червня 1907 року вона була розпущена. Водночас змінювалося виборче законодавство, яке зменшувало кількість депутатів від селян та робітників і збільшувало представництво великих землевласників. Як наслідок, III Державна Дума (1 листопада 1907 р. – 9 червня 1912 р.) стала більш лояльною до самодержавства. І хоча українська фракція в Думі була достатньо великою (111 депутатів, з них – 64 поміщики, 13 священників і 20 селян), питання про автономію України взагалі не підіймалося. Діяльність української громади в Думі обмежувалася мовним питанням, зокрема підготовкою проекту закону про навчання українською мовою у початковій школі, внесенням до порядку денного питання про українську мову в судах тощо. Звичайно, що жодна пропозиція української фракції не була прийнята Думою. Внаслідок нового виборчого закону селянство позбавлялося права мати своїх представників в IV Державній Думі (15 листопада 1912 р. – лютий 1917 р.), а тому депутати виявилися ще більш лояльними до самодержавства.

В умовах першої світової війни, що розпочалася 1914 року царатом було введено низку заборон на зібрання. Указом від 20 липня

1914 року було оголошено воєнний стан на територіях Російської імперії, які входили до району воєнних дій. Під дію указу підпадали і території України (Волинська, Подільська, Київська, Херсонська, Таврійська губернії, частини Полтавської, Катеринославської та Чернігівської губерній), де управління переходило до воєнних властей: головнокомандувача і командувачів армій, які несли відповідальність за охорону державного порядку і громадського спокою. За таких умов національне питання, зокрема і українське, в Думі не мало законодавчого вирішення, а розглядалося лише в теоретичній площині в форматі дебатів, що були ініційовані українською громадою (97 депутатів).

Характеризуючи суспільний устрій потрібно з'ясувати, на які верстви поділялося українське населення. Варто відзначити, що формування дворянства в Україні мало свої особливості. Зокрема, дворянський титул наприкінці XVIII-XIX століттях отримувала козацька старшина і шляхта. На Лівобережжя у 1785 році було поширено дію «Жалуваної грамоти дворянству». Старшина і шляхта набули особистої і майнової недоторканності, отримали виключне право дворян володіти землями, а також кріпаками, які на ній проживали. Подальше зрівняння в правах української козацької старшини і шляхти відбувалося виданням адресних указів самодержця. Так, наприклад, у 1835 році Указом «Про малоросійські чини, які мають право на дійсне або спадкове дворянство» надавались станові привілеї й пільги козацькій старшині та її нащадкам. Обов'язковою умовою отримання дворянства було доведення свого шляхетного походження. Лише дворяни мали право обіймати державні та військові посади, отримувати грошову допомогу від держави через земельні кредитні банки, звільнювались від сплати податків тощо. Незважаючи на втрату влади над селянами у 1861 р., унормовані привілеї дворянства з часів Катерини II лишалися чинними до 1917 року. До привілейованих прошарків суспільства належало і духовенство. Воно мало значні привілеї, звільнялося від податків, тілесних покарань. Разом з тим держава провела секуляризацію церковних земель, взяла церкву під контроль через Синод, заборонила займатися промислами, торгівлею, володіти кріпаками, замінила обрання священників їх призначенням.

Слід зазначити, що в XIX столітті в Російській імперії розвиваються капіталістичні відносини, що обумовлювало формування нових верств – буржуазії та робочих. Необхідно показати, що ліберально-демократичні реформи 1860-70-х рр. створили сприятливе

підґрунтя для кількісного збільшення робочих і буржуазії. Варто з'ясувати особливості формування буржуазії в Україні та звернути увагу на те, що вона до 1905 року не мала політичних прав, сплачувала податки і виконувала державні повинності. Характеризуючи міське населення, доцільно зауважити, що за російським законодавством воно поділялося на почесних громадян, гільдійське купецтво, міщан, ремісників або цехових і робочих людей. Важливо проаналізувати їх соціальний стан показати зміни у структурі міського населення в пореформений період. Говорячи про селянство – основну масу населення імперії, потрібно зауважити, що воно до 1861 року розподілялося на кріпаків та державних (станом на 1857 р. відповідно 5,3 млн. та 5,2 млн. осіб), тобто тихих, які відбували повинності на державу. До державних належали також військові поселенці та козаки, які, крім селянських, мали і військові обов'язки.

Кріпосні селяни відбували панщину, платили оброк і в усьому залежали від поміщика. Висвітлюючи політику уряду до селянства, доцільно ознайомитися з реформи міністра державних маєтностей П. Д. Кисельова 1837-1841 рр., та Інвентарними правилами 1847-1848 рр. Врешті, варто показати, як вплинули реформи – селянська 1861 р. та столипінська аграрна 1906 року – на соціальну структуру населення українських земель.

Готуючись до другого питання необхідно з'ясувати причини та визначити передумови буржуазних перетворень у Російській імперії 60-70-х рр. XIX ст. Варто пригадати, що самодержавна Росія переживала кризу феодально-кріпосницьких відносин, що позначилося на усіх сферах життєдіяльності держави: занепад економіки, соціальне невдоволення широких верств населення існуючими порядками в країні, втрата авторитету на міжнародному рівні, слабкість армії, що призвело до поразки в Кримській війні 1853-1856 років тощо. Більшість політичного істеблішменту та широке кола громадськості усвідомлювали необхідність радикальних змін. Врешті, цар та його оточення зрозуміли, що задля збереження влади треба вирішувати накопичувані роками соціально-економічні проблеми, провести реорганізацію війська, покращити управління регіонами імперії, демократизувати судову систему, оптимізувати роботу поліції тощо. З цією метою царатом було розроблено нормативно-правову базу, яка і стала основою проведення низки реформ – селянської, земської, міської, судової, військової, поліцейської, освітньої, цензурної, фінансової. Необхідно охарактеризувати згадані реформи та показати їх наслідки.

Під час визначення правових засад реалізації в українських землях Російської імперії селянської реформи 1861 року треба враховувати, що реформування аграрного сектору здійснювалося на основі законодавчих актів загальнонаціонального рівня, а також низки указів і постанов, призначених виключно для українських губерній. На українські терени водночас було поширено дію трьох місцевих положень, що спричинило диференціацію земельних угідь (наділів) та конфіскаційний характер аграрної реформи в окремих регіонах.

Особлива увага має бути приділена Положенню від 19 лютого 1861 року, яким скасовувалася кріпосна залежність селян, декларувалося їх наділення особистими і майновими правами, правом створення органів місцевого самоврядування, а також правами у сфері судочинства. Формально-правова характеристика вищезазначеного Положення повинна поєднуватися з аналізом існуючого на той час правового механізму реалізації набутої селянством правоздатності. За цих умов важливого значення набуває виявлення особливостей правового статусу тимчасовозобов'язаних селян.

Зважаючи на наявність у селянському середовищі спеціальних груп (дворових людей, державних селян, селян дрібнопомісних поміщиків, фабричних селян), необхідно здійснити глибокий сутнісний аналіз законодавчих актів, що визначали специфіку їх правового статусу. Так, варто акцентувати увагу на затяжний характер розробки законів про державних селян, які набули нового статусу лише відповідно до законів від 18 січня та 24 листопада 1866 року.

Слід вказати, що одним із наслідків аграрної реформи 1861 року було глибоке розшарування суспільства. Хоча еволюційний характер перетворень сприяв збереженню політичної влади та економічних привілеїв за дворянством, цей суспільний стан розколовся на землевласницьку буржуазію та дворян-напівкріпосників, які зберегли відробіткову систему. Селянство стало основним джерелом формування ринку найманої дешевої робочої сили, що сприяло більш стрімкому розвитку капіталістичних відносин в імперії.

Судова реформа 1864 року вважається найліберальнішою з проведених в Російській імперії реформ. Усвідомлення її правової природи неможливо без визначення сутності буржуазних принципів правосуддя (безстановості, змагальності, усності, гласності, незалежності, презумпції невинуватості) і аналізу правового статусу мирових суддів, присяжних і приватних повірених, присяжних

засідателів. Попереднє розслідування поділялося на дізнання і попереднє розслідування, скасовувалася система формальних доказів що була замінена системою вільної оцінки за внутрішнім переконанням. Виокремлювалися стадії процесу (підготовчі до суду дії, судове слідство з дебатами сторін, винесення вироку).

Органи земського самоврядування в Україні було створено відповідно до Положення про губернські та повітові земські установи 1864 року. Під час аналізу сутності інституту земства необхідно охарактеризувати специфіку виборчого процесу до губернських і повітових земських зборів, а також особливості правового статусу їх виконавчих органів – губернських і повітових земських управ. Okремо доцільно зупинитися на системі державного контролю за діяльністю земських установ.

Зміст і напрями міської реформи було визначено Міським положення від 16 червня 1870 року. Під час аналізу специфіки реалізації міської реформи в Україні необхідно визначити динаміку реформаторських потуг, акцентувати увагу на особливостях формування, структурі та компетенції органів міського самоврядування – міських дум (розпорядчих органів) і міських управ (виконавчих органів), а також висловитись щодо обґрунтованості тези про визначення «господарського самоврядування» як єдиної функції органів громадського управління міст. Okремо слід зосередитися на характеристиці інституту міського голови та розглянути механізм взаємодії між органами державної влади і органами міського самоврядування та механізм контролю за діяльністю міських дум і управ. Поліцейська, військова, фінансова та освітня реформи були зумовлені прагненням скоригувати існуючу систему державного управління в ключових сферах суспільних відносин.

Насамкінець варто показати наслідки ліберально-демократичних реформ та дати їм узагальнену оцінку. Слід зазначити, що контрреформи 80-90-х рр. XIX ст. в Російській імперії, фактично зупинили перетворення в державі, які були спричинені спробою уряду Олександра III, щоб запобігти революційним тенденціям. Цілісне розуміння глибини та розмаху політичної реакції неможливо без з'ясування сутності царського маніфесту від 29 квітня 1881 року, Положення про заходи з охорони державного порядку та громадського спокою від 14 серпня 1881 року, циркуляру міністра внутрішніх справ від 16 жовтня 1881 року, Положення про земських дільничних начальників від 12 червня 1889 року, положень від 1890 року та 1892 року.

Розглядаючи третє питання варто зазначити, що в українських землях, які перебували у складі Російської імперії, до 40-х років XIX ст. джерелами права залишалися звичаєве право, магдебурзьке право та III Литовський Статут 1588 року. Російське законодавство в цей час було поширено лише на Слобідсько-Українську губернію. Проте самодержавство прагнуло охопити російської правовою системою усі українські території. З цією метою було проведено кодифікацію права. Указом царя від 28 лютого 1804 року «Комісії зі складання законів», яку очолював міністр народної освіти П.В. Завадовський, наказувалося систематизувати всі нормативні акти, що є чинними в імперії, зокрема й на українських землях. Комісією було враховано історичні особливості регіонів України. Так, група під керівництвом А. Повстанського займалася правом правобережних губерній (Київської, Волинської й Подільської) і підготувала проект «Зводу місцевих законів губерній і областей, приєднаних від Польщі», а група Ф. Давидовича упорядкувала цивільно-правові норми Чернігівської й Полтавської губерній, які викладено в «Зібранні громадських законів, діючих у Малоросії» (більш відоме під назвою «Зібрання малоросійських прав 1807 року»). Ці кодифікації не було офіційно затверджено у зв'язку з призупиненням діяльності комісії. Пізніше частина норм «Зібрання малоросійських прав» увійшла до «Зводу законів Російської імперії» (1833 р.), дія якого мала поширюватися на Київську, Чернігівську та Полтавську губернії. Після цього кодифікаційні роботи майже припинилися: здійснено лише переклад російською мовою статуту Великого князівства Литовського за текстом польського видання 1786 р., який був опублікований у 1811 р.

У 1826 р. «Комісію зі складання законів» було перетворено на друге відділення власної його імператорської величності канцелярії, яке мало системно і безперервно займатися кодифікаційними роботами. До цих робіт було залучено досвідченого російського кодифікатора права М.М. Сперанського. Результатом діяльності цього відділення стало «Повне зібрання законів Російської імперії», перші видання якого вийшли друком у 1830 р. Воно складалося із 46 томів, до яких у хронологічному порядку увійшло 30920 нормативних актів, і охоплювало законодавство з 1649 по 1825 роки. До збірника увійшли договірні статті між Україною і Росією та інші акти, що стосувалися державно-правового життя України. Наступним етапом роботи стала підготовка до видання «Зводу законів Російської імперії» (1833 р.) – зібрання чинних на

той час законодавчих актів, систематизованими за галузями права, – в 15 томах, об'єднаних у вісім книг. Звід сприяв галузевому формуванню права і став зразком подальшої систематизації законодавства. В 1835 році він набув чинності в Російській імперії, проте в Україні – лише в частині, яка регулювала державні й адміністративно-правові відносини. У 1840 р. на Лівобережжя і 1842 р. на Правобережжя поширюється чинність Зводу в частині цивільного й кримінального права, у зв'язку з чим втратили чинність норми Литовського статуту. У 1842 р. вийшло друге, а 1857 р. – третє видання Зводу. Протягом 1830-1835 рр. окрема група правознавців у складі другого відділення канцелярії, очолювана І. Даниловичем, працювала над складанням «Зводу місцевих законів західних губерній Російської імперії» (Правобережжя України і Білорусі). Це був добре систематизований збірник матеріального (закони про стани, закони цивільні) й процесуального (закони про суд) права, який містив норми не лише місцевого, а й російського права. Проте сили чинного джерела права він не отримав.

Серед джерел права цього часу також були «Сільський судовий статут» (1839 р.), який містив норми цивільного, кримінального й процесуального права, та «Уложення про покарання кримінальні та виправні», яке набуло чинності 1846 р. (з редакціями 1866 р. і 1885 р.), норми якого установлювали форми вини, стадії здійснення злочину, види співучасті, обставини, що обтяжували чи зменшували вину. Разом з тим в Уложенні передбачалися тілесні покарання від яких звільнялися лише представники привілейованих верств.

Також як джерела права слід назвати та охарактеризувати: фабричне законодавство – законодавчі акти, які регулювали правовідносини власників підприємств і найманих робітників; зібрання узаконень і розпоряджень уряду – маніфести, укази Сенату, постанови, які мали силу закону і підлягали внесенню в «Повне зібрання законів Російської імперії»; окремі постанови Сенату, які затверджувалися імператором і мали силу закону.

Пореформений період характеризується застосуванням в Україні нового імперського законодавства. Велике значення мало запровадження Статутів від 20 листопада 1864 р.: Установлення судових установ; Статут цивільного судочинства; Статут кримінального судочинства; Статут про покарання, що накладаються мировими суддями. У 1892 р. усі ці статuti були офіційно приєднані до «Зводу законів Російської імперії» як 16-й том. Наприкінці XIX ст.

значна частина норм Зводу були доповнена або ж замінені новими. Варто також опрацювати надзвичайне законодавство 1905-1906 років та періоду першої світової війни та звернути увагу на його особливості.

Звертаючись до четвертого питання необхідно з'ясувати, які українські землі входили до складу Австрійської імперії, охарактеризувати їх адміністративний устрій, визначити особливості політики, яку проводила Австрійська імперія в Східній Галичині, Північній Буковині і Закарпатті, порівняти їх статус з тими українськими землями, що перебували у складі Російської імперії. Особливої уваги потребує розгляд революційних подій 1848-1849 рр., зокрема, участь у ній українців, варто проаналізувати діяльність Головної Руської Ради, висвітлити особливості першого українського досвіду парламентаризму. Також слід звернути увагу на політико-правове становище українських земель у складі Австро-Угорської імперії та охарактеризувати їх суспільний лад. Необхідно зазначити, що одним із значних наслідків революції було скасування кріпосного права. Проте, як і в Російській імперії після селянської реформи 1861 року, це не полегшило економічного становища селян. Вони отримали менше половини земель краю, до того ж мали компенсувати поміщикам 20-кратну вартість усіх річних повинностей, підлягали прямому й непрямому оподаткуванню, мали утримувати школи, шляхи тощо.

Щодо зміни державного устрою, то доцільно пригадати, що Австрія у XVII-п. пол. XIX ст. – типова монархія, влада в якій зосереджувалася в руках спадкового імператора. З 1867 р. Австрійська імперія перетворилася на дуалістичну Австро-Угорську монархію. Новостворена держава поділялася на Цислейтанію, яка мала 14 земель (Верхня та Нижня Австрія, Галичина, Чехія, Буковина та ін.) і Транслейтанію (Угорщина, Хорвато-Словенія, Закарпаття та ін.) Після створення Австро-Угорської імперії кожна з двох держав мала свій двопалатний парламент (в Австрії – Рейхсрат (Державна Рада), а в Угорщині – Сейм). Угорщина отримала повну політичну і адміністративну автономію, мала власну Конституцію (було відновлено угорську квітневу Конституцію 1848 року) та правову систему. На відміну від Угорщини, в Австрії 21 грудня 1867 р. було прийнято Конституцію, що закріпила новостворені форми державного ладу й управління в багатонаціональній державі та діяла також на українських землях. Спільного законодавчого органу не було. Апарат державного управління в Австрії та Угорщині діяв

незалежно, за винятком трьох спільних міністрів: військового, закордонних справ і фінансів. Для обговорення питань загальнодержавного значення щорічно почергово у Відні й Будапешті скликалися так звані «Делегації» по 60 представників від австрійського й угорського парламентів. Від Галичини делегувалося 7 представників (6 поляків і 1 українець). Єдиною була особа імператора, який одночасно носив титул угорського короля. До його повноважень входило: верховне головнокомандування армією; право формувати уряд; право призначати чиновників усіх рангів; право призначати викладачів і професорів середніх і вищих навчальних закладів, що фінансувалися за рахунок держбюджету; вирішування питання війни та миру; помилування засуджених. Ухвалені австрійським рейхсратом чи угорським сеймом рішення потребували обов'язкового підпису імператора. Особа монарха була недоторканою, він не відповідав ні перед сеймом, ні перед Державною Радою. Законодавча і виконавча влада в державі розподілялися між імператором, сформованим ним урядом і народними представництвами (Державною Радою та крайовими сеймами). Ради міністрів, окремо в Австрії та Угорщині, були найвищими органами виконавчої влади. Прем'єр-міністри і члени уряду формально відповідали перед парламентом, а фактично тільки перед імператором. Ради міністрів підпорядковувалася крайова влада. У Галичині та в інших 14 провінціях Австрії призначався намісник, а на Буковині – крайовий президент. Необхідно простежити зміни, які відбулися в політико-правовому становищі українських земель після революційних подій. Зокрема розглянути поширення австрійського законодавства на українські території. Слід дати оцінку, впровадженій урядом, практиці апробації австрійського законодавства у Галичині. Потрібно розглянути австрійське законодавство, яке діяло в Галичині та Буковині: Цивільний кодекс 1811 р.; Цивільно-процесуальний кодекс 1796 та 1895 рр.; Кримінальний кодекс 1803 та 1852 рр.; Кримінально-процесуальний кодекс 1853 і 1873 рр. А також Кримінальний кодекс Угорщини 1879 р. та запровадження його на Закарпатті.

Насамкінець, роблячи загальні висновки з теми доцільно наголосити на тому, що Російська та Австро-Угорська імперії ігнорували прагнення українців до самовизначення, національного відродження, до власного державотворення. Проте ідеї національної державності були втілені в життя пізніше у роки Української революції 1917-1921 років.

Література:

Основна:

1. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. О. М. Бандурки. МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Майдан, 2018. 616 с.
2. Історія держави та права України: підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 448 с.
3. Історія держави і права України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. Т. 1. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина]. Київ : Ін Юре, 2000. 648 с.
4. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підручник Київ : Ін юре, 2007. 624 с.
5. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України : навч. посіб. : Рекомендовано МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 382 с.

Допоміжна

1. Бандурка О. М. Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII ст. – 1917 р.). Харків : Золота миля, 2012. 616 с.
2. Бандурка О. М. Тисячоліття злочинності в Україні : монографія. Харків : Золота миля, 2015. 640 с.
3. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
4. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.): навч. посібник. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. 408 с.
5. Гавриленко О. А. Генеза паспортної системи Російської імперії в Україні (XVIII – початок XX ст.). *Право та державне управління* : збірник наук. праць. 2012. № 2 (7). С. 9-13.
6. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження. Харків : СИМ, 2005. 448 с.
7. Грицак В. М. Губернатор в державному механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії) : монографія. Харків: НУВС, 2003. 160 с.
8. Гуз А. М. Земство в політичній системі Російської імперії: напрями та результати діяльності. *Нова політика*. 1996. № 4. С. 55-58.
9. Історія держави і права України: практикум: навч. посіб.: рекомендовано МОН України / А.Є. Шевченко, Л.І. Суюсанов, Г.В. Мухіна та ін. Донецьк: Кальміус. 2012. 244 с.

10. Калугін С. А. Нагляд за діяльністю земського самоврядування в Росії в кінці XIX-на початку XX ст. *Вісник Університету внутрішніх справ*. 1999. № 7. Ч. 1. С. 53-65.
11. Кондратюк О. В. Державно-правовий статус українців у Російській імперії (XVIII-XIX ст.ст.). Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична; зб. наук. праць / засн. Львів. держ. ун-т внутр. справ. 2014. № 2. С. 3-13.
12. Кульчицький В. С., Настюк М. І., Тищик Б. Й. Історія держави і права України. Львів: Світ. 1996. 296 с.
13. Кульчицький В. С. Державний лад і право в Галичині (в другій половині XIX – на початку XX ст.). Львів, 1965. 62 с.
14. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. 6-те вид. перероб. і доп. Київ: Знання. 2007. 471 с.
15. Правовий звичай як джерело українського права (IX–XIX ст.) / за ред. І. Б. Усенка. Київ : Наукова думка, 2006. 280 с.
16. Холод Ю. А. Фабрично-заводське законодавство Російської імперії у кінці XIX – на початку XX ст. *Вісник Національного університету внутрішніх справ*. 2006. № 32. С. 175-181.
17. Хрестоматія з історії держави та права України: у 2-х т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. / [за ред. В.Д. Гончаренка]. Київ : Ін Юре. 1997. 420 с.
18. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX-початок XX століття. Київ : НАН України. Інститут історії України, 2005. 427 с.
19. Щербина П. Ф. Судебная реформа 1864 г. на Правобережной Украине. Львов, 1974. 190 с.
20. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX-поч. XX ст. X.: Консум. 2001. 288 с.

Першоджерела:

***Іменний указ імператора Павла I, даний Сенату. –
«О восстановлении в Малороссии правления и судопроизводства
сообразно тамошним правам и прежним обрядам»
(1796 р., листопада 30. С.-Петербург.)***

Всемиловейше повелеваем в Малой России восстановить правление и судопроизводство сообразно тому, как оно там сходственно правам и прежним обрядам существовало, и в следствие того: 1. Вместо бывших до сего трех наместничеств, быть

одной губернии в городе Чернигове, причисляя к оной отделенный к Новороссийской, что потом названа Екатеринославскою, губернии, Полтавский бывший полк, також от бывшего Миргородского полка город Кременчуг с прочими местечками и селениями, а равномерно и уезды, после того к Екатеринославской же губернии отделенные. 2. Для гражданской части оставить губернское правление, а для сбора доходов, ревизии счетов, и вообще для казенных дел казенную палату с казначейством; для суда же и расправы возобновить бывший там генеральный суд; в котором, сверх двух генеральных судей четвертого класса и четырех советников, присутствовать десяти заседателям или депутатами от дворянства, избираемым всякие 3 года, кои и должны от общества своего получать содержания. В сем генеральном суде, разделяемом на два департамента, должны быть разбираемы и решимы по правам тамошним, от предков наших утвержденным и нами утверждаемым все уголовные и гражданские дела, из нижних мест переносимые; а кто решением генерального суда не доволен, тот имеет жалобу или апелляцию вносить в наш сенат. 3. Равномерно возобновить для разбора и решения гражданских и уголовных дел находившиеся там земские суды в 20 уездах или поветах, состоящее в земском суде 7 класса и двух земских подсудках или ассессорах 8 класса, також суды подкоморские, в которых подкоморым быть в 6 классе, и к оным причислить уездных землемеров; в выборе же всех помянутых судей и представлении оных на вышния утверждения, також в определении положенных при тех судах служителей, поступать по точной силе прав Малороссийских. 4. Для земской полиции земским комиссарам или исправникам с заседателями дворянскими, в помощь им избираемыми, а для городской по городам, где нет коммендантов, городничим остаться по прежнему; за тем же прочим чинам, как то прокурорам, исключая одного губернского, и губернским стряпчим казенных и уголовных дел, то же и уездным не быть. 5. Магистратам по городам и ратушам по знатнейшим местечкам казенным остаться на прежнем основании под апелляцию в судных делах генерального суда; а губернские магистраты, то же верхния и нижния расправы упразднить. 6. Что касается до сбора податей, дачи рекрут на оборону государства, в следствие общих нарядов, по воле нашей чинимых, поступать по изданным и впредь издаваемым от нас указам. 7. Город Киев с его окружностію, по положению его за рекою Днепром, от Малой России отделить для того, что к оному особая губерния из возвращенных к Империи нашей от Польши

земель приписана будет. На сем основании сенат имеет сделать надлежащая распоряжения, дабы по таковому Всемилостивейшему нашему соизволению в пользу помянутой провинции немедленно исполнено было, и о том нам донесть.

Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. 1 собрание (1649-1825). В 45 т. Т. 24: с 6 ноября 1796 по 1797. № 17594. С. 212-213.

**Именной указ императора Павла I,
даний «Про новий поділ держави на губернії» Сенату
(1796 р., грудня 12. С.-Петербург).**

Повелеваем отныне впредь состоять нижеписанным губерниям: Московской, С.-Петербургской, Новгородской, Тверской, Псковской, Смоленской, Тульской, Калужской, Ярославской, Костромской, Владимирской, Нижегородской, Вологодской, Архангельской, Вятской, Казанской, Пермской, Тобольской, Иркутской, Оренбургской, что до сего была Уфимская, Симбирской, Пензенской, Астраханской, Воронежской, Тамбовской, Рязанской, Курской, Орловской, Слободско-Украинской, вместо бывшей Харьковской и Новороссийской вместо Екатеринославской; да на особых по правам и привилегиям их основаниях Малороссийской, Лифляндской, Эстляндской, Выборгской, Курляндской, Литовской, Минской, Белорусской, Волынской, Подольской и Киевской. В следствие чего ...2. Слободско-Украинскую губернию возстановить в те точно границы, в каковых она в 1765 году устроена была, приписав к ней отшедшие и отчисля к другим приписанные к ней после того места.... 4. Вознесенскую губернию и Таврическую область равным образом уничтожить, а Новороссийскую губернию составить из всего того, что за возвращением к Малой России отделенных уездов, и от бывшей Вознесенской приписанных к ней из приобретенных от Польши земель; також возвращаемых ныне к Слободско-Украинской губернии останется, присоединя тут и область Таврическую, разделяемую просто на уезды, соответственно количеству жителей и обширности местной... 6. Из бывшей Польской Украины, Волыни и Подолии, к империи нашей присоединенных, за отделением достаточного количества душ и окружности для составления Киевской губернии, составить две губернии: Подольскую и Волынскую....

Впрочем не умедлим мы все помянутые губернии снабдить штатами, каковые мы с пользою казенною и с успешним дел производством сообразными за благо признаем.

Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. 1 собрание (1649-1825). В 45 т. Т. 24: с 6 ноября 1796 по 1797. № 17634. С. 229-230.

***Іменний указ імператора Олександра I, даний Сенату
«Про вибори чиновників в губерніях від Польші приєднаних,
також в Малоросійських і Білоруських на місці,
від виборів дворянства залежні, за порядком
в Установах про губернії викладеному»
(1802 р., травня 19. С.-Петербург)***

Разсмотрев принесенное нам от дворянства Волынской губернии чрез уполномоченного их князя Каликста Понинского прошение, в коем описывая затруднения, встреченный ими при назначении чиновников на места, избранию дворянства предоставленный, в отвращение оных, так как и в пресечение недоразумений, коим порядок сих выборов разновременными предписаниями стал подвержен, просят учредить оный на будущее время на единообразном обряде, в Учреждении о губерниях вообще постановленном, мы находим, что действительно избрание сие так, как оно ныне в губерниях от Польши присоединенных, также в малороссийских и белорусских существует, не быв ни совершенно основано на древних их правилах, ни единообразно на порядке в учреждении предписанном, тем более представляет дворянству неудобностей, что, с одной стороны, лишает его прав в дворянской грамоте вообще российскому дворянству предоставленных, уклоняя от избрания его земских чиновников, а с другой – стесняет их, возлагая на них обязанность, и по древним правам не существовавшую, и дворянской грамоте противную, избирать губернского и поветовых маршалов на всю жизнь; а потому и почитаем справедливым постановить отныне, чтоб во всех сих губерниях назначение на места, от избрания дворянства зависящая, включая и земские суды, производимо было на точном единообразном порядке, в Учреждении о губерниях предписанном, распространяя право избрания дворянством чрез каждые три года как председателей главных судов, так и генеральных судей, с тем, чтоб по избрании их по два кан-

дидата представляемы были по порядку в Правительствующий Сенат, а от оногo нам на утверждение.

Полное собрание законов Российской империи. СПб., 1830. 1 собрание (1649-1825). В 45 т. Т. 27: 1802-1803. № 20273. С. 146-147.

Указ Сенату про поділ Новоросійської губернії на Миколаївську, Катеринославську й Таврійську, створення губернських і повітових установ та призначення службовців (1802 р., жовтня 8. С.-Петербург)

Приведения общаго удобнейшаго разделения и управления губерний в указе 8 сентября 1801 года, устроение губернии Новороссийской по пространству ея и по особенным видам населения и торговли, представили мы дальнейшему всех частей ея соображению. Ныне по собрании всех местных сведений и подробном их рассмотрении, признали мы нужным к благоустройству сего края сходственным, постановить управление его на следующем основании: 1) Новороссийскую губернию, по уважению настоящего пространства ея пределов, для удобнейшаго течения дел, разделить на три губернии: Николаевскую, Екатеринославскую и Таврическую. 2) Николаевская губерния составитя из нынешних четырех уездов: Херсонскаго, Елисаветградскаго, Ольвиопольскаго и Тираспольскаго; подробнейшее их разделение по нужде и соображению местных обстоятельств предоставляется начальнику губернии и утверждению Правительствующаго Сената. Губернским городом сей губернии назначается Николаев. 3) Екатеринославская губерния составитя из нынешних шести уездов: Екатеринославскаго, что ныне Новороссийской, Новомосковскаго, Павлоградскаго, Бахмутскаго, Мариупольскаго и Ростовскаго. Губернским городом сей губернии назначается Екатеринослав. 4) Таврическая губерния составитя из семи уездов, в число коих полагаются: Симферопольский или Акмечетский, Перекопский, с отделением к сему последнему части Мариупольскаго уезда по границе прежней Таврической области; бывший Фанагорийский с переименованием его Тмутараканским по названию, какое в древней России носил остров Тамань, и с причислением к уезду сему земель войска Черноморскаго; Феодосийский (Кефийский) и Евпаторийский (Козловский), и наконец за

Перекопом Днепровский и Мелитопольский. Губернским городом сей губернии назначается Симферополь (Акмечеть). Границы, отделяющие ее от губернии Екатеринославской, имеют быть те же самыя, какія положены были во время существования ея под названием Таврической области. 5) Разграничение сих трех губерний, как между ими, так и в уездах каждой из них, имеет быть произведено по тем же самым распоряжениям, какія в указе 9 сентября 1801 года в статье 6 для других губерний назначены. 6) Губернии Николаевская и Екатеринославская в штатах их и образе управления имеют состоять в точных правилах в учреждении постановленных, и вновь изданных для всех великороссийских губерній положений, исключая четырех портовых городов, в коих Одесса и Херсон назначаются в Николаевской губернии, Таганрог в Екатеринославской, а Феодосия (Кефа) в Таврической. 7) Сии портовые города снабжены будут в свое время в пользу торговли особыми преимуществами, а между тем в каждом из них, сверх положенных в штатах для отправления правосудия и полицейскаго надзора мест и чинов, для покровительства торгующих имеет быть от нее определен из чиновников высших классов особенный градоначальник, коего главному управлению, до составления подробнейшей инструкции, вверяется не только действие полиции в сих городах, но понуждение магистратов к скорейшему решению дел, доставление обывателям всякого пособия и защиты, отношение по делам коммерческим и министру коммерции, а по гражданским до управления касающимся к министру внутренних дел, по тяжбым же и судебным к генерал-прокурору, сношение с губернским начальством, требование в нужных случаях его помощи и взаимное оной доставление без всякого однако же ему подчинения. 8) Поелику Таврическая губерния представляет в положении своем особенные виды и населению ея и расширению торговли, то предполагая со временем сделать в пользу ея особенный учреждения и дать ей приличныя коммерческий выгоды и льготы, сообразно тому находим за благо и гражданское сего края управление расположить на следующих правилах:

I. Все гражданское начальство Таврической губернии разделяется на две части: первая содержит в себе все дела, до губернскаго и казеннаго управления принадлежащия, и называется собственно Таврическим губернским правлением, вторая заключает в себе все дела тяжбым и уголовный под общим именем гражданскаго и уголовного суда.

II. Дела в Таврическом губернском правительстве разделяются на две экспедиции: на исполнительную, в коей принадлежит все, что по учреждению о губерниях относится к губернскому правлению, и на казенную, в коей ведаются все дела казенные и экономические на том же основании, как в казенных палатах. В первой из сих экспедиций председательствует губернатор и присутствуют два советника, второю экспедициею управляет вице-губернатор, заседают два советника и губернский казначей.

III. Всякое дело, вступающее в губернское правительство, отдается в ту экспедицию, до которой оно по существу своему принадлежит: экспедиция собирает по оному нужные сведения и если находит оное не заключающим в себе особенной важности, то и решит сама по законам и обращает к исполнению; если же найдет его требующим общего соображения, то, приведя в ясность, с мнением своим представляет полному или общему собранию правительства, в коем губернатор есть президент, вице-губернатор занимает место вице-президента, а советники и губернский казначей суть члены оного. Дела в сем общем собрании правительства решаются на основании законов по большинству голосов, жалобы же на решения оного приносятся в Правительствующий Сенат.

IV. В Таврическом губернском правительстве полагается сверх вышеозначенных членов два ассесора, которые, состоя в особенной зависимости начальствующаго в губернии, отряжаются им по встречающимся важным случаям для изследования на местность, также для осмотра присутственных мест и ревизии дел.

V. Таврический гражданский и уголовный суд дела, в него входящая, производит и решит на основании и порядке, для палаты гражданских и уголовных дел постановленном; и разделяет их по существу каждого в канцелярском только приуготовлении; присутствие же суда составляется нераздельно из одного председателя, двух советников и двух ассесоров.

VI. В Таврическом правительстве полагается прокурор 6 класса на том же основании, как вообще в учреждении о губерниях для чиновников сих означено.

VII. В Таврической губернии учреждается Приказ общественного призрения, которым управляет начальствующий губернию с пособием губернского предводителя дворянства.

VIII. Дабы управлению и населению сей губернии дать более единства и силы; градския и сельския полиции имеют зависеть от одного управляющего всею губерниею гражданского начальника;

находящийся же там воинский инспектор должен с ним иметь только по встречающимся взаимным нуждам сношения.

IX. Для отправления дел, до земской полиции принадлежащих, в каждом уезде Таврической губернии быть нижнему земскому суду, в котором при земском исправнике полагается 4 заседателя, определяемые так, как и исправник, на общих правилах по выбору от дворянства; но как из татарских дворян мало еще таких, кои бы знали российский язык и могли отправлять дела по узаконенному порядку, то в каждом нижнем земском суде должны быть 2 заседателя из дворян российских, и если на первый случай окажется где в оных недостаток, то губернское правительство имеет определять на оныя места от себя достойных людей.

X. Дабы при первом населении сей губернии не затруднить иностранцов развлечением дел их по разным присутственным местам, и дабы соединить все их в одном губернском правительстве и в гражданском и уголовном суде, то учреждение судов уездных признается не нужным, кроме уездов Днепровскаго и Мелитопольскаго.

XI. В сих двух уездах по отдаленности их от губернскаго города для начального производства дел учреждаются на основании общих штатов уездные суды, которые подчиняются губернскому правительству на общем порядке, в учреждении о губерниях постановленном, и жалобы на решения их должны поступать в Таврический гражданский и уголовный суд.

XII. По недостатку в сих уездах дворянства, суды сии составляются определением достойных людей от губернскаго правительства.

XIII. В Тмутараканском уезде ни уезднаго, ни нижняго земскаго суда не полагается, потому что войско черноморских казаков по пожалованном ему грамотам состоя на особых правилах, кои и ныне остаются неприкосновенны, по содержанию указа 25 февраля 1802 года имеет у себя особенное войсковое правительство, Таврическому губернскому правительству подчиненное. Равным образом поселенный в Балаклаве и в окрестностях так называемый Греческий пехотный баталион, по земским делам своим, имеет так же быть по прежнему в непосредственной зависимости Таврическаго губернскаго правительства.

XIV. Для содержания в надлежащем порядке полиции в 4-х городах: губернском Симферополе (Акмечете) и уездных Перекопе, Евпатории (Козлове) и Феодосии (Кефе), так же в городах уездов не имеющих: Севастополе, Бахчисарае, Карасубазаре, Керче

и Ениколе назначается быть городничим; и хотя в Перекопской крепости состоит комендант, но городничий почитается там нужным для находящегося близ крепости градского селения, Армянским Базаром называемого.

XV. Уездных казначеев во всей Таврической губернии полагается только два, из коих одному быть в Симферополе (Акмечете), а другому в Перекопе.

XVI. Как при Таврическом губернском правительстве и суде, так и при всех уездных присутственных местах полагаются переводчики; а за тем состоящий в ведомстве коллегии иностранных дел при татарах переводчик считается уже не нужным.

XVII. Существующие ныне в городах Таврического полуострова магистраты и ратуши, переведенный из бывшей Екатеринославской губернии и ныне в городе Карасубазаре находящийся для католических дел суд, и учрежденный по особому штату в 1794 году Духовной Магометанской суд, коего пребывание отныне будет в Симферополе (Акмечете), должны остаться в прежних своих положениях.

XVIII. Установленный в 1797 году на Таврическом полуострове консулат для покровительства торговли и для выдачи паспортов приезжающим туда иностранцам, поелику с учреждением губернии обязанности его входят в должность главного начальника, отныне уничтожается.

XIX. Медицинская управа в Таврической губернии имеет быть на равном со всеми другими основании. 9) Сообразно всем сим положениям Правительствующий Сенат имеет учинить надлежащая распоряжения и состава подробные означенных трех губерний штаты, представит оные нашему утверждению.

Правительствующий Сенат по выслушанию сего указа ПРИКАЗАЛИ: для сведения и должного, для кого следовать будет, исполнения сего высочайшего его императорского величества повеления разослать печатный указы в губернския правления и прочил присутственные места, также и начальникам губерний и гг. министрам, а в светлейший Правительствующий Синод и в московские Сената департаменты сообщить ведения; в прочем во исполнение онаго высочайшего указа учинить следующее: 1) Образование и открытие присутственных мест во вновь учреждаемых губерниях Николаевской и Таврической, также разграничение оных как от Екатеринославской губернии, так и в уездах по тем же самым распоряжениям, какие в высочайшем указе 9 сентября 1801 года

в статье 6-й назначены, препоручить имеющим впредь назначиться начальникам тех губерний, предписав им при том, чтоб они по устройении губерний и их уездов приступили немедленно к отделению оных и, окончив сие сколь можно поспешнее, донесли о том Правительствующему Сенату; определение чиновников от губернского таврического правительства, по силе сего высочайшаго указа 8-го пункта IX и XII отделений, также зависящие от дворянства, купечества и поселян выборы по Таврической и Николаевской губерниям, на основании высочайшаго о губерниях учреждения и прочих на сей случай поданных узаконений, произвести к 1 числу генваря будущего 1803 года, приготова к тому времени сдачу дел из мест Екатеринославской губернии до вновь учреждаемых губерний принадлежащих, дабы назначенные от короны и от выборов чиновники, а также и канцелярские служители могли вступить в отправление должностей их безостановочно, а до того времени течение в присутственных местах дел и находящихся в них чиновников, также сбор податей оставить в настоящем положении. 2) Учрежденный вновь губернии и в оных присутственных места снабдить чиновниками от упраздненных прежде присутственных мест законами, а недостающие заимствовать им из Екатеринославской губернии. 3) Герольдии предложить, дабы она к накоплению в оных губерниях мест чиновниками, по учреждению о управлении губерний определением, зависящими от Правительствующаго Сената, представила списки о кандидатах. Наконец 4) Сочинив примерные штаты для сих вновь учреждаемых губерний сообразно примерным высочайше утвержденным для 37 губерний штатов в прошлом, в сем высочайшем указе постановленным, представить на рассмотрение Правительствующему Сенату.

Указы посланы ноября 9.

Козирев В. К. Матеріали до історії адміністративного устрою Південної України (друга половина XVIII – перша половина XIX століття). Запоріжжя : Запорізьке наукове товариство ім. Я. Новицького; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського – Запорізьке відділення, 1999. № 65. С. 254-257.

**Зібрання малоросійських прав 1807 р.
(Витяги)**

КНИГА I

**Собрание Малороссийских прав касательно лиц
по данным от присутствия комиссии оглавлениям**

I. Глава 1. О рождении

§ 1. Права нерожденных суть равныя как и рожденнах детей в разсуждении наследия и участия в имении родительском; для сего требуется, чтобы отец в своем тестаменте именуя детей своих, упомянул и о имеющем родиться.

III. Глава 3-я о возрастах

§ 1. Мужеский пол до осьмнадцати, а женский до тринадцати лет считаются несовершеннолетними, и в случае смерти родителей, состоят в опеке, с их имением, а достигшие тех лет возраста, выходят из опеки и вступают во владение имением.

§ 2-й. Девица в 13-ть лет возраста может ити замуж.

IV. Глава о физической и нравственной способности

§ 1-й. Мужеский пол до осьмнадцати, а женский до тринадцати лет своего возраста, не может ничего отдать кому-либо по тестаменту.

§ 3-й. Безумные не могут делать тестаменты или завещания, а могут делать когда придуть в полный разум.

§ 5. Безумный не может быть свидетелем.

V. Глава о браке

§ 1. Супружеский чин между всеми чинами на свете первое место имеет, и столько смертному безсмертне приносит, как Адам и ныне в племени своем живет и чрез потомство, которое супружества происходит род человеческий вечно пребывает. Сей чин особливейше есть почтенный во-первых потому, что он от всех чинов начальнейший, ибо начался вдруг с натурою, и между первобытными людьми постановлен; во-вторых, что он есть святой по закону Божию, и по многим особым добродетелям, который в себе имеет, а особливо содержит в себе три добродетели духовныя, веру, надежду, любовь...

§ 8. Вольно всякому жениться столько раз, сколько пожелает, пока без жены быть не может или не похочет, хотя бы и три или четыре жены его умерли; равно и жене свободно по смерти мужей своих ити за иного, и как с первым так и с последними дети родить, которые в имениях родителей своих без сомнения наследствовать будут.

§ 149. Кто при жене своей живой женится на другой, тот равно и жена, которая бы ведая о другой жене его живой, в супружество с ним вступила, подлежат смертной казни.

VI. Глава о детях

§ 1. О том, что кто есть которой матери сыном, вольно доказывать свидетельми то есть женами, которые при том были, ибо мать всегда известна есть; в чем обще бывает вера дана словам отца и матери, когда кого они сыном назовут, и любовь отческую ему показывают, ибо таким сильным обстоятельствам надлежит сперва верить, пока что противное тому не явиться.

§ 5. Родителей кормить должны сыны и дочери, как не отделенные, так и отделенные.

§ 69. Усыновление есть выбор правный или судебный для утешения тех, которые детей не имеют, усыновлять же может старейший младшаго, младший же старейшаго не может. Усыновлять может имеющий и не имеющий детей, но чтобы усыновляющий был вольный.

VIII. Глава об опеке

§ 1. Дети несовершеннолетние то есть: мужеский пол до 18-ти а женский до 13-ти лет своего возраста, должны быть по смерти своих родителей в опеке, дабы родительское имение движимое и недвижимое не было растеряно или не приведено в упадок.

§ 15. Опекуны должны быть не иностранцы, но туземные уроженцы. Люди добрые, благочистивые, не расточительные, в том же повете где опеку содержать будут, хорошо поместные, а хотя бы он был и родственник, то так же хорошо поместный быть должен, кроме тех, которых отец завещанием назначил.

КНИГА II

Выписка

*из прав, в Малороссии употребляемых,
учиненных по руководству на II-е отделение о деяниях*

XI. О договорах

§ 1. Предмет договоров заключается в свободной каждого воле распоряжаться вечно по своему изволению собственным имением.

XII. Выписка из прав в Малороссии употребляемых, учиненная по руководству на статью: о непозволенных деяниях, и о приистекающих из того правах и обязанностях

§ 21. Когда кто рубит чужое дерево, чужую траву косит, или в чужих водах рыбу ловит, тот должен заплатить штраф три шеляга и убыток наградить по правам.

§ 95. Не должно там собак держать, где люди обыкновенно ходят, если кто же учинил, и собака покусает человека вольного, тот штрафу подлежит по рассмотрению судьи, а в иных вещах убыток вдвое наградить должен.

§ 109. Кто бы шляхтича убил в смерть, или каким образом умертвил, и в том правильно был бы обличен, с такового сверх казни, взыскать поголовных за убитого денег сто кон грошей.

§ 110. Взыскание поголовных денег за убитых положено по званиям...

§ 116. Естли бы кто обе руки, ноги, и оба уха, отсек, или оба глаза выколол, или выбил, тот по суду будучи обличенный таким же образом и на тех же членах казнен быть, и число денег по вышеписанному в награждение заплатить должен, буди же палец, или несколько оных от руки или ноги отрубил, то и за оные равномерное наказание понести должен; а денежное награждение за всякий палец отрубленный по двадцати коп грошей.

§ 164. Если кто лавнику, сидящему в суде, слово какое непригожее скажет, а лавник то свидетельством других товарищей своих двух или трех человек веры достойных, которые при том были и укоризну слышали, докажет, тогда обругавший лавника по важности обиды и безчестия наградить, а судьи штраф заплатить должен будет.

КНИГА III

Выписка из прав в Малороссии употребляемых, учиненная по руководству на III-е отделение в вещах или имениях

XVII. Глава о звериной ловле

§ 110. Дикие звери, птицы, рыбы и прочие что на земле и в воде водится, бывают тотчас по праву всенародному собственными того, кто их поймает; ибо что прежде не было ничье по самой природе, то собственным будет того, кто наперед его изловит.

XXII. Глава о наследстве

§ 193. По смерти отца и матери дети их, сыны и дочери, не могут быть удалены от имений отческих и материнских, но они, или наследники их имеют получить все те имения в свое владение и полезное для себя распоряжение на вечные времена.

КНИГА IV**Собрание Малороссийских прав
отделения III-го о вещах
XXVI. Глава о купчих крепостях
или о купле и продаже**

§ 329. Всякому вольно имения свои отческа, материнская, выслуженныя, купленныя и какимь-либо образом нажитыя, и названныя, продать.

**XXX. Глава о договоре при отдаче собственности
под сохранение**

§ 443. Поручаемые под сохранение вещи должно принимать и хранить явленно, дабы избегнуть порицания воровством?

**XXXIII. Глава о договоре между господином и слугою
касательно найма и платы**

§ 531. Нанимающий слугу или служанку для работы, ежели в городе, то должен в цеху, а ежели в местечке или другом селении, то в том уряде, в ведомстве котораго он нанимающий пребывает, объявить о нанимаемом, и дать записать в урядовый реестр.

КНИГА V**Собрание прав, действующих в Малороссии отделения III-го
о вещах с 21-ой по 30-ую главу****XXXVII. О общей собственности вообще**

§ 618. Участники в общей собственности охраняют ее все совместно и все получают равную часть прибылей, разделяя между собой и убытки. Следственно каждый имеет равные на общую собственность право.

**XLIII. Глава о ссуде и праве пользоваться
чужим имением**

§ 759. Право на чужую вещь посредством ссуды приобретается по взаимному согласию или договору как требующаго ссуды, так и ссужающаго.

§ 769. Полученную в ссуду вещь не можно употреблять инако, кроме так, как она вверена. В противном же случае должно заплатить за ея.

**Звід законів цивільних
(Витяги)**

КНИГА ПЕРВАЯ

о правах и обязанностях семейственных

Ст. 1. Лица православного исповедания всех без различия состояний могут вступать между собою в брак, не испрашивая на сие ни особаго от правительства дозволения, ни увольнения от сословий и обществ, к коим они принадлежат(а). На сем же основании допускается брак иностранца Православнаго исповедания с Российскою подданою того же исповедания (б). Общее правило, в сей статье изложенное, подлежит ограничениям и изъятиям, в нижеследующих статьях постановленным.

3. Запрещается вступать в брак лицам мужескаго пола ранее восемнадцати, а женскаго шестнадцати лет от рождения.

4. Запрещается вступать в брак лицу, имеющему более восьмидесяти лет от роду.

5. Запрещается вступать в брак с безумными и сумасшедшими.

6. Запрещается вступать в брак без дозволения родителей, опекунов или попечителей.

12. Запрещается помещичьим крестьянам и дворовым людям вступать в брак без дозволения их владельца. Крепостные люди принадлежащие к семействам, отыскивающим свободы, но еще неполучившие оной, подлежат сему же правилу (а).

103. Муж сообщает жене своей, если она по роду принадлежит к состоянию низшему, все права и преимущества, сопряженные с его состоянием, чином или званием.

104. Жена именуется по званию мужа, и не теряет права сего и тогда, когда он за преступление лишен будет прав своего состояния.

106. Супруги обязаны жить вместе (а). Посему: 1) Строго воспрещаются всякие акты, клонящиеся к самовольному разлучению супругов (б). 2) При переселении, при поступлении на службу, или при иной перемене постоянного жительства мужа, жена должна следовать за ним, кроме случая ссылки в каторжную работу или на поселение, относительно которой постановлены ниже особая правила (в). При передаче крепостнаго права от одного владельца другому, жена от мужа, и муж от жены не разлучаются (г).

108. Муж обязан любить свою жену как собственное свое тело, жить с нею в согласии, уважать, защищать, извинять ея недостатки

и облегчать ея немощи. Он обязан доставлять жене пропитание и содержание по состоянию и возможности своей.

109. Жена обязана повиноваться мужу своему, как главе семейства; пребывать к нему в любви, почтении и в неограниченном послушании, оказывать ему всякое угождение и привязанность, как хозяйка дома.

110. Жена обязана преимущественным повиновением воле своего супруга, хотя притом и не освобождается от обязанностей в отношении к ея родителям.

111. Браком не составляется общего владения в имуществе супругов каждый из них может иметь и вновь приобретать отдельную свою собственность.

КНИГА ВТОРАЯ

о порядке приобретения и укрепления прав на имущества вообще

352. Имущества суть недвижимыя или движимыя.

353. Недвижимыми имуществами признаются по закону земли и всякия угодыя, деревни, дома, заводы, фабрики, лавки, всякия строения и пустыя дворовыя места.

388. Кто, быв первым приобретателем имущества, по законному укреплению его в частную принадлежность, получил власть, в порядке, гражданскими законами установленном, исключительно и независимо от лица посторонняго владеть, пользоваться и распоряжаться оным вечно и потомственно, доколе не передаст сей власти другому, или кому власть сия от перваго ея приобретателя дошла непосредственно или чрез последующия законныя передачи и укрепления: тот имеет на сие имущество право собственности (а).

562. Верховное обладание государственными имуществами принадлежит единственно самодержавной власти Императорскаго Величества.

563. Обладание удельными имуществами принадлежит единственно членам Императорскаго Дома.

564. Все прочия права на имущества, по различию самых имуществ и в пределах, законом определенных, могут приобретать:

- 1) Члены Императорскаго Дома.
- 2) Дворцовыя управления.
- 3) Казна.
- 4) Дворянския, городския и сельския общества.

- 5) Ипархиальные начальства, монастыри и церкви.
- 6) Кредитные установления
- 7) Богоугодные заведения.
- 8) Ученые и учебные заведения.
- 9) Частные лица.
- 10) Сословия лиц, как то: товарищества, компании, конкурсы.

КНИГА ЧЕТВЕРТАЯ

о обязательствах по договорам

1280. Договор составляется по взаимному согласию договаривающихся лиц. Предметом его могут быть или имущества, или действия лиц, цель его должна быть непротивна законам, благочинию и общественному порядку.

1282. Договаривающимся сторонам оставляется на волю включать в договор по обоюдному согласию и по их усмотрению всякия условия, законам непротивныя, как то: условия о сроке, о платеже, о неустойке, о обеспечениях и тому подобныя.

1305. Договоры и обязательства по обоюдному согласию могут быть укрепляемы и обеспечиваемы: 1) поручительством; 2) условием неустойки; 3) залогом имуществ недвижимых; 4) залогом имуществ движимых.

КНИГА ШЕСТАЯ

о судопроизводстве

2172. Судопроизводство есть или вотчинное, или исковое.

2173. К вотчинному судопроизводству принадлежат:

- 1) Споры о праве собственности на земли.
- 2) Споры о деревнях.
- 3) Споры о дворовых людях и крестьянах мужескаго и женскаго пола без земли.

4) Споры о городских и подгородных дворах, мызах, садах, рыбных ловлях, мельницах и всяком недвижимом имуществе.

5) Споры о праве собственности на движимыя имущества.

2174. К исковому судопроизводству принадлежат:

- 1) Все споры по неисполненным договорам и обязательствам.
- 2) Споры по взысканиям за нарушение прав обидами, ущербами, убытками и самоуправным завладением.

Загальне цивільне уложення Австрійської імперії (1811 р.)
(Витяги)

ВВЕДЕНИЕ

О гражданских законах вообще

1. Совокупность законов, которыми определяются взаимныя частныя права и обязанности жителей государства, составляет его гражданское право...

4. Гражданские законы имеют обязательную силу для всех граждан территорий, для которых эти законы были обнародованы...

5. Законы обратной силы не имеют и, потому, не оказывают влияния на прежде совершенныя действия и прежде приобретенныя права...

7. Если подлежащий рассмотрению суда случай не может быть разрешен ни по словесному, ни по обыкновенному смыслу закона, то должны быть принимаемы в соображение случаи, с ним сходные, определительно разрешенные в законах, и основания других, находящихся в связи с ними законов. Если же рассматриваемый случай представляет еще сомнение, то должен быть разрешен по соображению со всеми основательно рассмотренными обстоятельствами дела, согласно естественным правоположениям...

11. Те только узаконения отдельных провинций и земских округов имеют силу закона, которыя, по обнародовании сего уложення, прямо утверждены будут государем...

ЧАСТЬ ПЕРВАЯ

О праве лиц

ГЛАВА I

**О правах, относящихся к личным свойствам
и отношениям**

16. Каждый человек имеет прирожденныя, самим разумом указываемыя права и потому должен быть рассматриваем как лицо. Рабство или крепостное состояние и пользование какою-либо связанною с ними властью в австрийских владениях не допускаются.

17. То, что соответствует прирожденным естественным правам, почитается существующим до тех пор, пока не доказано законное ограничение этих прав.

19. Каждому, считающему свое право нарушенным, предоставляется обратиться с жалобой к установленной законом власти. Но

кто, не обращаясь к этой последней, прибегнет к самоуправству или кто преступит границы необходимой обороны, тот подлежит за это ответственности.

20. Даже сделки, которые касаются главы государства, если относятся к его частной собственности или к способам приобретения, основанным на гражданском праве, должны обсуждаться судом согласно с законами.

21. Те, которые по недостатку лет, по душевным болезням или по другим обстоятельствам неспособны сами заведывать надлежащим образом своими делами, состоят под особенным покровительством законов. Сюда относятся: дети, не достигшие семи лет, малолетние, не достигшие четырнадцати лет, и несовершеннолетние, не достигшие двадцати четырех лет; затем: бешеные, сумасшедшие и слабоумные, которые или совершенно лишены разсудка, или же, по крайней мере, не в состоянии сознавать последствий своих поступков; далее те, коим, как объявленным расточителями, воспрещено судом дальнейшее управление их имуществом; наконец, отсутствующие и общины.

22. Даже неродившиеся дети имеют со времени их зачатия право на покровительство законов....

28. Полное пользование гражданскими правами приобретается посредством гражданства. Гражданство в коронных австрийских землях присвоивается детям австрийского гражданина посредством рождения...

ГЛАВА II **О брачном праве**

44. Семейные отношения устанавливаются договором о браке. В договоре о браке два лица разного пола изъявляют, согласно с законом, свою волю жить в неразрывном общении, приживать детей, их воспитывать и взаимно друг другу помогать...

48. Бешеные, сумасшедшие, слабоумные и малолетние не могут заключать действительного договора о браке.

49. Несовершеннолетние, а равно и совершеннолетние, которые по каким-бы то ни было основаниям не могут самостоятельно вступать в законное обязательство, не вправе также, без согласия их законного отца, вступать в действительный брак. Если отец не находится уже в живых или неспособен быть представителем, то для действительности брака требуется, вместе с изъявлением воли надлежащего представителя, также дозволение суда....

60. Постоянная неспособность к исполнению супружеской обязанности составляет препятствие к браку, если эта неспособность уже существовала во время заключения договора о браке. Одна только временная или уже при существовании брака наступившая, даже неизлечимая, неспособность не влечет за собою расторжения брачного союза...

64. Не могут быть заключаемы действительные договоры о браке между христианами и лицами нехристианской веры.

65. Не может быть заключаем действительный брак между родственниками в восходящей и нисходящей линиях, между полнородными и неполнородными братьями и сестрами, а равно с братьями и сестрами родителей, а именно, с дядею и теткою со стороны отца и матери, при чем безразлично, происходит ли родство от законного или от внебрачного рождения.

91. Муж есть глава семьи. Как таковому, ему преимущественно принадлежит право вести хозяйство; но он обязан также доставлять жене, сообразно своим имущественным средствам, приличное содержание и заступать ее во всех случаях.

92. Жена получает фамилию мужа и пользуется правами его состояния.

Она обязана следовать за мужем в место его жительства, помогать ему по возможности в ведении хозяйства и в приобретении средств и, насколько это требуется для домашнего порядка, исполнять сделанные мужем распоряжения и наблюдать за исполнением их другими.

93. Супругам отнюдь не дозволяется самовольное прекращение супружеского союза, хотя бы между ними последовало по сему предмету соглашение, при чем безразлично, заявляют ли они о недействительности брака, или желают развода, или же только разлучения от стола и ложа.

О ВЕЩНЫХ ПРАВАХ

ГЛАВА I

О владении

309. Кто имеет вещь в своей власти или под своею охраною, тот называется обладателем ее. Если воля обладателя вещи направлена на удержание ее за собою, как своей, то он представляется владельцем ее.

311. Все телесныя и безтелесныя вещи, которыя составляют предмет правового оборота, могут быть и предметом овладения.

316. Владение вещью называется законным, если оно утверждается на законном титуле, то есть на правоосновании, пригодном для приобретения вещи. В противном случае владение называется незаконным.

326. Добросовестным почитается владелец, который по вероятным основаниям считает вещь, состоящую в его владении, своею. Недобросовестным почитается владелец, который знает или по обстоятельствам должен предполагать, что находящаяся в его владении вещь принадлежит другому. При заблуждении в фактах или при неведении редписаний закона, можно быть незаконным, однако добросовестным владельцем...

ГЛАВА II

О праве собственности

353. Все, что кому-либо принадлежит, все его телесныя и безтелесныя вещи называются его собственностью.

355. Все вещи составляют вообще предмет права собственности, и всякое лицо, которому это законами прямо не запрещено, может приобрести это право лично или от своего имени чрез другаго.

362. Полный собственник, в силу своего права свободно распоряжаться своею собственностью, может, по общему правилу, по произволу пользоваться или не пользоваться своею вещью, он может ее уничтожить, уступить другим всецело либо в части, или отказать от вещи безусловно, то есть покинуть ее.

ГЛАВА VIII

О праве наследования

531. Совокупность прав и обязательств умершаго, поскольку они не основаны на чисто личных отношениях, называется наследственным имуществом или наследием.

532. Исключительное право вступить во владение всем наследственным имуществом или какою-либо определенной, по отношению к целому, частью его (напр. половиною, третьей частью) называется правом наследования. Это есть вещное право, которое имеет силу против всякаго, желающаго присвоить себе наследственное имущество. Тот, кому принадлежит право наследования, называется наследником, а наследственное имущество, по отношению к наследнику, – наследством...

ГЛАВА XIII

О наследовании по закону

727. Если умерший не оставил действительного завещательного распоряжения, или распорядился не о всем своем имуществе, или если он наделил не в надлежащем размере тех лиц, которым в силу закона обязан был оставить наследственную долю, или же если назначенные наследники не могут или не желают принять наследство, то вполне или отчасти имеет место наследование по закону.

730. Наследники по закону являются прежде всего те, которые состоят с наследодателем в ближайшей линии родства посредством законного происхождения.

ЧАСТЬ ВТОРАЯ

ОТДЕЛ ВТОРОЙ О ЛИЧНО-ИМУЩЕСТВЕННЫХ ПРАВАХ

ГЛАВА XVII

О договорах вообще

859. Права лично-имущественные, в силу которых одно лицо обязано что-либо исполнить в пользу другого, основываются или непосредственно на законе, или на договоре, или же на понесенном вреде.

865. Лишенные разсудка, а равно дети моложе семи лет, неспособны давать обещания или принимать таковыя...

883. Договор может быть заключен словесно или письменно, судебным или внесудебным порядком, при свидетелях или без них. Это разнообразие форм, кроме определенных в законе случаев, не имеет влияния на обязательность договора.

ГЛАВА XVIII

О дарениях

938. Договор, по которому предоставляется кому-либо вещь безвозмездно, называется дарением.

943. По одному только словесно заключенному договору дарения, без действительной передачи дара, одаряемый права иска не приобретает. Такое право должно быть основано на письменном документе.

ГЛАВА XIX

О договоре поклажи

957. Если кто-либо принимает на хранение чужую вещь, то возникает договор поклажи...

958. По договору поклажи поклажеприйматель не приобрета-ет ни права собственности, ни владения, ни права пользования; он есть только обладатель вещи, с обязанностью предохранять вверенную ему вещь от вреда...

ГЛАВА XX

О договоре ссуды

971. Если кому-либо передается непотребляемая вещь только для безмездного употребления на определенный срок, то возникает договор ссуды. Договор, по которому кому-либо обещается ссуда вещи, но вещь не передается, хотя и обязательен, не составляет еще однако договора ссуды...

976. Хотя-бы отданная в ссуду вещь, до истечения срока и прежде окончания употребления, понадобилась самому ссудодателю, он однако не имеет права, без прямого соглашения, взять вещь обратно раньше срока.

ГЛАВА XXI

О договоре займа

985. Предметом денежного займа может быть звонкая монета либо бумажные деньги, или же публичные процентные бумаги.

987. Проценты должны быть вообще взимаемы при платеже капитала или, когда договор заключен на несколько лет и в нем ничего не постановлено относительно сроков платежа процентов, – ежегодно. Они могут быть вычитаемы вперед не более, как за полгода. Проценты, вычтенные вперед за время свыше полугода, должны быть, со дня вычета, исключены из капитала.

ГЛАВА XXIV

О договоре купли

1053. По договору купли вещь предоставляется другому за определенную сумму денег. Этот договор, как и мена, принадлежит к правооснованиям приобретения права собственности. Самое приобретение совершается лишь с передачею купленного предмета. До передачи право собственности сохраняется за продавцом.

ГЛАВА XXVIII

О брачных договорах

1217. Брачными договорами называются те договоры, которые заключаются об имуществе в виду брачного союза и имеют своим

предметом преимущественно, приданое, встречное приданое, утренний дар, общность имущества, управление и пользование собственным имуществом, порядок наследования или определенное на случай смерти пожизненное пользование имуществом и вдове содержание.

1218. Под приданым разумеется то имущество, которое передается или обещается мужу женою, или за нее третьим лицом, для облегчения издержек, сопряженных с брачным союзом.

1229. По закону, приданое после смерти мужа переходит обратно к его жене, а если она умерла раньше его – к ее наследникам. Она или наследники ее тогда только могут быть лишены этого права, когда о сем прямо было постановлено. Кто назначает приданое добровольно, тот может выговорить обратное поступление; его к себе после смерти мужа.

1230. То, что жених или третье лицо назначает невесте для увеличения приданого, называется встречным приданым. Хотя пользоваться им во время супружества жене не предоставлено, но она, если переживет мужа, получает, без особаго соглашения, неограниченное право собственности на него, хотя бы не было условия о переходе приданого к мужу в случае, если он переживет жену...

1232. Дар, который муж обещает дать своей жене в первое утро, называется утренним даром. Если таковой был обещан, то при сомнении предполагается, что он был уже передан в течении первых трех лет супружества.

1234. Общность в имуществах между супругами считается, по общему правилу, установленною только на случай смерти. Эта общность дает одному супругу право на половину того, что останется после смерти другого супруга из имущества, обращенных в общия.

1242. То, что назначается жене на содержание на случай вдовства, называется вдовьим содержанием. Оно причитается вдове немедленно после смерти мужа и должно быть выдаваемо всегда за три месяца вперед.

1244. С выходом вдовы в замужество она теряет право на вдове содержание.

ГЛАВА XXX

О праве на возмещение вреда и о праве удовлетворения

1293. Вредом называется всякий ущерб, причиненный кому-либо в имуществе, правах или лице его. От вреда отличается

неполучение прибыли, которой кто-либо мог ожидать по обыкновенному порядку вещей...

1295. Каждый имеет право требовать возмещения вреда от причинившего ему таковой по вине, при чем безразлично, был ли вред причинен вследствие нарушения обязанности по договору, или же независимо от какого-либо договора...

ЧАСТЬ ТРЕТЬЯ
ОБ ОБЩИХ ПОСТАНОВЛЕНИЯХ,
ОТНОСЯЩИХСЯ К ПРАВАМ ЛИЦ
И ИМУЩЕСТВЕННЫМ ПРАВАМ
ГЛАВА IV

О давности исковой и приобретательной

1451. Исковая давность есть потеря какого-либо права, которое в продолжении определенного законом срока не было осуществляемо.

1453. Каждое лицо, которое способно вообще приобретать, может также приобрести право собственности или другие права силою давности.

1466. Право собственности, имеющее своим предметом движимую вещь, приобретается силою давности посредством трехлетнего законного владения...

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 320-375.

Розпорядження про створення
Українського козацького війська (1812 р.)
(Витяг)

Військо це передбачається утворити на Україні з людей до козачої служби здібних і здавна відомих звичкою і охотою до неї.

Воно повинно складатись з 4 полків: кожний полк з 8 ескадронів, а ескадрон – з 150 козаків. Повіти, що складали колишню польську Україну, а саме: Київської губ. – всі 12 та суміжної з нею Кам'янець-Подільської – 4, тобто Вінницький, Брацлавський, Гайсинський і Балтський, зобов'язані кожний з поміщицьких та інших верств людей зібрати по 2 ескадрони, або по 300 козаків, у пристойному одязі та з кіньми із збруєю.

Людей можна призначити на козаків, незважаючи ні на роки, ні на зріст, а також маловажні тілесні вади, але єдино тільки із збереженням сил і здібностей до служби цього роду...

Як мине в українських полках потреба, всі вони розпускають-ся по своїх домівках, але вже назавжди залишаються приналежними війську і за першою потребою повинні з'явитися на службу і скласти знову свої полки, для чого вони повинні мати в постійній справності зброю, одяг і коней, утримуючи все це своїм коштом, але звільняючись зате від усяких інших по державі повинностей. Діти їх, які народжені від [часу] вступу у військо, належатимуть також до нього. А тим з них, яких поміщики не знайшли для себе вигідним прийняти в селища свої, відведуться для оселення землі казенні, про що буде ухвалена тоді окрема постанова...

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 374.

**Із свідчень С. І. Муравйова-Апостола
про діяльність таємних товариств декабристів
в Україні
(1826 р., лютого 6)**

У Південного товариства мета була одна з самого початку: введення в Росії конституції під назвою Руської правди; на початку 1822 року, як уже мною показано, зустрівся я в Києві з Пестелем, Юшневським, В. Давидовим, кн. С. Волконським, членами Південної управи. Тут було вже сказано про знищення в Москві Союзу Благоденствія, про невизнання цього знищення Південною управою, внаслідок цього запропоновано було Пестелем продовжити дії, організувавши вже з нас не управу, а товариство, не відокремлюючись, однак, від членів петербурзьких, які будуть однієї з нами думки щодо знищення, оголошеного в Москві; з цим усі погодились і обрали для керування Південним товариством двох директорів – Пестеля і Юшневського. На цих нарадах говорено було про те, що перед тим як приступити до якої-небудь дії, треба мати готову конституцію: внаслідок цього Пестель пояснив головні риси створюваної ним Руської правди, після вислухання яких вирішено було залишити рік на роздумування кожному членові для прийняття або відкинення цієї конституції...

Членами, які мали найбільш за всіх вплив на Південне товариство порадами або творами, були я, Пестель і Бестужев-Рюмін.

Південне товариство передбачало розпочати свої дії відкрито у 1823 році в таборі 9-ї дивізії при к. Бобруйській; у 1825 році у таборі біля м. Ліщині і зрештою в 1826 році під час очікуваного з'єднання 3-х корпусів...

Для досягнення мети своєї товариство розраховувало на ті війська, які знаходились під начальством своїх членів, передбачаючи, що одні вплинуть на інших. А найвищих осіб на державній службі я нікого не знаю, кого б товариство вважало своїм покровителем, та його й не було...

Південне товариство мало зносини з Північним у 1823 році через брата Матвія і через В. Давидова та кн. Волконського, у 1824 році – через Швейковського і Пестеля, а в 1825 році – через кн. Трубецького, який переїхав

по службі в Київ. Усі взагалі переговори схилялись з боку Південного товариства до цілковитого з'єднання двох товариств, на що Північне не погоджувалось і виставляло як причину цієї незгоди несхвалення в деяких частинах прийнятої Південним Руської правди; а в них була своя конституція, складена М. Муравйовим...

Товариством прокламації до народу і військ не були заготовлені. А Катехізис складений мною для відозви до заколоту проти монархічної влади...

На одній з нарад, які відбулися в Києві у 1823 році,... перший раз говорилось про знищення всієї імператорської фамілії...

Думка ця була запропонована таким чином: при введенні Руської правди, що вчинити з усією імператорською фамілією? Думки членів були: Пестеля, Юшневського, В. Давидова, кн. Волконського: знищення всіх; Бестужева: одного государя; моя [думка була]: нікого, і разом з тим я пропонував розпочати дії неприхованим заколотом, відмовившись від покори, і залишався при цій думці, хоч і протиставили мені всі бідування міжособної брані, яка неодмінно повинна була виникнути від запропонованого мною способу дії...

Про Малоросійське товариство знаю тільки те, що нібито там начальник маршал Лукашевич і що мета його – приєднати Малоросію до Польщі. Між іншим, Лукашевича самого бачив я раз у своєму житті в кн. С. Волконського, а членів цього товариства не тільки не знаю нікого, але й не чув, щоб коли при мені кого-небудь називали...

Все, що я знаю за чутками і здогадками про польські товариства, полягає ось у чому: головне управління знаходиться поза Польщею, в Дрездені, головні особи в товаристві: генерали Хлочицький, Князевич, гр. Прозор відіграє велику роль. Поділ товариства узгоджений з розподілом землі, тобто кожна провінція має свою провінціальну директорію, що відноситься до головної і яку знають усі члени, що проживають в повіті; мета їх: повернення незалежності і, здається, введення конституції 3-го травня. З членів польських товариств, крім вищеназваних мною, знаю гр. Ходакевича, гр. Мошинського, Гродецького і Чарковськош. З ними я мав особисті стосунки. Князя Яблоновського, гр. Олізара, Ст. Проскуру, Валеска, Дениска (з ними хоч і не був у стосунках, але знаю, що вони члени). А інших не знаю нікого.

Про поширення таємних товариств по всьому царству Польському, Познанському герцогству, Галичині і губерніях литовських, Волинській, Подільській і Київській ствердно не скажу, знаю тільки, що товариства польські дуже численні, і вважаю, за одностайністю, яка існує між поляками, що воно повинно бути так...

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 378-379.

**Указ Сенату
про запровадження у приєднаних до Російської імперії губерніях
уніфікованої російської назви станових дворянських посад
(1831 р., лютого 23)**

Правительствующий Сенат слушал рапорт г. управлявшего Министерством внутренних дел, что г. статс-секретарь Муравьев, отношением от 2 сего февраля сообщил ему, что государь-император высочайше повелеть соизволил: дабы отныне впредь в бумагах на русском языке всюду именовались губернскими и уездными предводителями дворянства все те лица, которые в иных губерниях, неся должности по выборам дворянства одинакого значення с предводительскими, имеют названия различные. О таком высочайшем повелении, он, г. управлявший Министерством внутренних дел, представил Правительствующему Сенату для надлежащего об исполнении по оному распоряжения.

ПРИКАЗАЛИ: об изъясненном высочайшем повелении предписать для должного исполнения губернским начальствам присоединенных от Польши, также Малороссийских и Остзейских губерний указами, дав знать таковыми же всем прочим губернским правлениям и правительствам, начальствующим в губерниях лицам, присутственным местам и гг. министрам; а в Святейший Правительствующий Синод, во все департаменты Правительствующего Сената и общие оных собрания сообщить ведення.

Історія державної служби в Україні: У 5 т. Т. 4: Документи і матеріали. Київ : Ніка-Центр, 2009. С. 342-343.

Статут Кирило-Мефодіївського товариства (1845 – грудень 1846 р.)

Главные идеи

1. Принимаем, что духовное и политическое соединение славян есть истинное их назначение, к которому они должны стремиться.

2. Принимаем, что при соединении каждое славянское племя должно иметь свою самостоятельность, а такими племенами признаем: южно-руссос, северно-руссос с белоруссами, поляков, чехов с [сло]венцами, лужичан, иллиро-сербов с хурутанами и болгар.

3. Принимаем, что каждое племя должно иметь правление народное и соблюдать совершенное равенство сограждан по их рождению, христианским вероисповеданиям и состоянию.

4. Принимаем, что правление, законодательство, право собственности и просвещение у всех славян должны основываться на св[ятой] религии господя нашего Иисуса Христа.

5. Принимаем, что при таком равенстве образованность и чистая нравственность должны служить условием участия в правлении.

6. Принимаем, что должен существовать общий Славянский собор из представителей всех пле[мен].

Главные правила общества

1. Устанавливаем общество с целью распространения вышеизложенных идей преимущественно посредством воспитания юноше-

ства, літератури и умноження числа членов общества. Общество именует своими покровителями святых просветителей славянства Кирилла и Мефодия и принимает своим знаком кольцо или икону с именами или изображением сих святых.

2. Каждый член общества, поступая, произносит присягу употреблять дарования, труды, состояние, общественные свои связи для целей общества, и ежели бы какой член потерпел гонение и даже мучения за принятые обществом идеи, то, по данной присяге, он не выдает никого из членов, своих собратий.

3. В случае член попадет в руки врагов и оставит в нужде семейство, общество помогает ему.

4. Каждый член общества может принять нового члена общества без необходимости сообщать ему об именах прочих членов.

5. В члены принимаются славяне всех племен и всех званий.

6. Совершенное равенство должно господствовать между членами.

7. Так как в настоящее время славянские племена исповедуют различные вероисповедания и имеют предубеждение друг протав друга, то общество будет стараться об уничтожении всякой письменной и религиозной вражды между ими и распространять идею о возможности примирення разногласий в христианских церквях.

8. Общество будет стараться заранее об искоренении рабства и всякого унижения низших классов, равным образом и о повсеместном распространении грамотности.

9. Как все общество в совокупности, так и каждый член должны свои действия соотносить с евангельскими правилами любви, кротости и терпения; правило же: «Цель освящает средство» общество признает безбожным.

10. Несколько членов общества, находясь в одном известном месте, могут иметь свои собрания и постановлять частные правила для своих действий, но дабы они не противоречили главным идеям и правилам общества.

11. Никто из членов не должен объявлять о существовании и составе общества тем, которые не вступают или [не] подают надежды вступить в него.

**Уривок із «Книги буття українського народу»
(1845 р.)**

... [83.] Але панство побачило, що погано йому буде, взяло зараз мучить людей, брат[ів] своїх, нарікл[о] невольниками, не допускало в козацтво, драли пани шкіри в людей, варили в котлах дітей і ругались над вірою і продавали жидам на заріз, як скотину, і примучили козаків, поробили коз[аків] кріпаками, так що думали, що воно вже пропало, козацтво.

[86.] Але не скоро так думалось, козацтво піднялось, а за ним весь народ – вибили і прогнали панів, і стала Україна, земля козацька, єсть то вольне, бо всі були вільні й рівні.

[87.] І хотіла Україна тоді знову жити по-братерсь[ки] з Польщею, але Польща жадним побитом не хотіла покинуть своє панство.

[88.] Тоді Україна пристала до Московщини, як країна слов'янська до слов'янської, як один люд слов'я[нський] до друг[ого] слов'янського, так щоб жити укупі, зарівно, як колись буде віки між слов'янсь[кими] людьми.

[89.] Але скор[о] побачил[а] Україн[а], що попалась в неволю, вона по своїй простоті ще не знала, що то єсть цар, а цар московський значе усерівно, що ідол і мучитель.

[90.] І одбилась Укра[їна] од Москов[щини] і не знала бідна, куди їй схилить голову.

[91.] Бо вона любила і Польщ[у], і Москов[щину], як братів своїх і не хотіла з ними розбрататися, хотіла вона, щоб всі три жили вкупі в союзі, теж щоб були три Річі Посполиті, а з всі[х] трьо[х] вкупі були б одною.

[92.] Але сього не второпали ні ляхи, ні москалі. І бачать ляхи і москалі, що нічого не зроблять з Україною, і сказали між собою: не буде вона ні тобі, ні мені, роздерли її пополам, по ліву сторону Дніпра москал[еві], по праву – ляхові.

[93.] І билась Україна літ п'ятдесят, а єсть се святішая і славнішая борба за свободу, яка коли-небудь була на світі, а розділ України єсть саме негодне діло, яке колись було на світі.

[94.] І вибилась із сил Україна, і вигнали ляхи козацтво з правої сторони Дніпра, і положили Укра[їну] [в] тугу, і запанували над бідним остатком вольного народу.

[95.] А на ліві[й] стороні ще держалось козацтво, але в неключ[имой] держ[аві] [?] Московський, а потім петерб[урзького]

імператора, бо цар Петро положив сотні тисяч коза[ків] в канавах і на костях їх збудув[ав] собі столицю.

[96.] А цариця Катерина – німка, курва всевітна, безбожниця явна – доконала козацтво; бо, одобравши тих, котрі були в Укра[їні] старш[ими], понадавала їм вольних брат[ів] і поставали одні панамі, а другі невольниками.

[97.] І так пропала Україна, але так здається.

[98.] Вона не пропала, бо вона не знала ні царя, ні пана, а хоч був цар, єсть так чужий[ий], і хоч були і єсть пани, так чужі, хоча ті пани і з укра[їнського] роду, однак не говорили по-українськи, суть виродки, а справжній українець, не любить ні цар[я], ні пана і зна[є] одного бога. Так і перше було, так і тепер.

[99.] І Слов'янщина хоч ітерпіла і терп[ить] невол[ю] от царя і панства, однак і цар, і пани у них не словенські, а німецьк[і], або татарські, бо од чужих забігли, щоб розво[дити] панство, а правд[иві] слов'яни не жаліють ні царя, н[і] пана, приз[нають] одно[го] бога. Тим не пропали слов'яни, не пропала і Укра[їна].

[100.] Лежить у могилі Україна, та не мертва, бо уже прихо[дить] голос і пробудить.

[101.] І перший раз вона пробуд[илась], і крикнула, і одізвався крик її в Польщі, і зібрались поляки на сейм 3 мая, і постановили], щоб усі в Речі Посполит[ій] були рівні і вільні і незале[жні] б ні [од] царя, ні пана, а знали б одн[ого] бога.

[102.] Але сусіди не допустили до того Польщу і розірвали її, як Україну.

[103.] Так її було і треба, бо раз за те, що вона зробила Україні, те їй зробилось, а друге за те, що ляхи не знали, що їм таку думку дала Україна, що в гробі лежала.

[105.] А в друг[ий] раз вона прокинулась і крикнула, а одізва[лось] [в] глибин[і], в Петербурзі 14 дек[абря] 1825 года, і умислили сам[і] пан[и] одріктись свого панства і царя, і позн[ать] одн[ого] бог[а].

[106.] Але деспот не допустив до того свободно, їх пов'язали, одн[их] потягнули на шибеницю, других закатували в копальня[x], третіх замучил[и] в Сибір[у], а отдель[них] же заріз[али] черкеси.

Так і треба було, бо й ті не лучче знали, що думка принес[ена] до їх з України.

[108.] І в трет[ій] раз во[на] скоро прокинеться і крикне на всю широку Слов'янщ[ину], і почують крик її.

[109.] І встане Україна, і буде непідлеглою Річ[чю] Посполитою в союзі слов'янським.

І тоді звершиться та й писаніє: «Камень его же не брего[ша] зиждущ[іи], то і бисть во главу угла».

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 391-393.

З протоколу допиту М. І. Костомарова в III відділенні (1847 р., квітня 15)

Вопросы, предложенные г-ну адъюнкт-проф. Костомарову, и ответы его.

1. Известно ли Вам было о существовании тайного общества, называемого Славянским обществом св. Кирилла и Мефодия; если было известно то подробно опишите цель оногo, состав и все действия в видах оногo предпринятые.

На первый пункт имею честь отвечать, что я не знаю и не знал о существовании тайного Славянского общества, которое бы называлось Обществом Кирилла и Мефодия.

2. Если вы не знали об обществе, то объясните, от кого слышали рассуждения о славянстве, соединении славянских племен, преобразовании государственного управления и других подобных предметах; не можете ли ныне, по объявлении вам о существовании Славянского общества, сообразить, что слышали и объясните подробно все, что может раскрыть начало и действия общества.

На второй пункт имею честь отвечать, что несмотря на повсеместные толки о славянстве, идея соединения славян не доходила, по моему понятию и сведению, ни на письме, ни в устах до какого бы то ни было политического постоянного стремления.

3. Какие разговоры по этому предмету и где именно происходили; поименуйте всех лиц вам известных, занимающихся подобными мыслями, и объясните, в какой степени каждое из этих лиц участвовало в означенных разговорах.

На третий пункт имею честь отвечать следующее: живя в Киеве, я весьма часто беседовал о славянстве, сам всегда душою любя этот предмет, с почтенными товарищами моими, которые мне помогали и указаниями и советами в моих учених розысканьях,

в особенности с профессорами Иванишевым, Костырем, Селиним и бывшим проф. Максимовичем. Предметы разговоров никогда не выходили из чисто ученой сферы – этнографии, истории и философии.

Г-н помощник Киевского округа Юзефович также со мной часто беседовал о славянстве и не только в ученом, но и в политическом отношении, разделяя со мною то мнение, что все племена славянские должны будут соединиться под скипетром русского государя и что ученые и литераторы должны иметь эту мысль, без которой так называемый панславянизм сух и бесплотен. Эти все почтенные особи могут поручиться, что в разговорах с ними я не показывал никакого противозаконного направления. Тоже должен я сказать о беседах с помещиками Ригельманом и Тарновским, с которыми я часто вел разговоры о славянстве чисто в ученом отношении. Кроме того, я часто прежде говорил о том же с Кулишом, от которого не слышал ничего предосудительного, хотя очень часто с ним спорил за привязанность его и за высокое мнение о своей Малороссии, чего я не мог с ним разделить, как великороссиянин, что видеть можно из переписки его со мною. Впрочем нелепых толков о восстановлении Малороссии я от него не слышал никогда; о соединении же славян он говорил очень мало и не в противозаконном духе. Кандидат Гулак, человек превосходного образования, но ума и мышления не твердого и характера до крайности странного, познакомившись со мною в исходе 1845 г., занимался древностями и законами славянских народов, а в апреле и в мае 1846 г. начала ему входить в голову мысль заимствованное им от меня кольцо с именем Кирилла и Мефодия сделать девизом какого-нибудь общества, не сознавая вполне какого. Так как он не сознавал, чего именно хотел и менялся с каждым днем в своих убеждениях, то я смотрел на это как на ребячество, следствие того, что он начитался о разных обществах и рыцарских орденах и имел такое настроение, что принимал в себя все, что читал, за некоторое время...

...Художник Шевченко бывал у меня единственно несколько раз в сентябре, а потом в декабре и то большей частью при Максимовиче. Хотя молва называет его составителем бродячих стихов очень гадкого содержания, но я от него об этом признания не слышал, и когда, раз спросил, он вспыхнул и назвал мне какую-то другую фамилию. О славянстве он вовсе не заботился ни в хорошем, ни в дурном смысле, а был пламенный малоросс до крайности

и грубого характера, но о политическом бытии Малороссии в виде государства не говорил...

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 395-396.

Наказ Чернігівського губернського правління з оголошенням указу Сенату з відмовою у наданні першого класного чину «на праве дворянском» службовцям різних установ через недоведення ними дворянського походження (1847 р., вересня 16. Чернігів)

Указ его императорского величества, самодержца всероссийского, из Правительствующего Сената Черниговскому губернскому правлению 1847 года мая 28 дня. По указу его императорского величества Правительствующий Сенат по представлению одного правления от 26 октября 1846 года ПРИКАЗАЛИ: нижеследующим лицам в производстве в первый классный чин на праве дворянском отказать: исправляющему должность помощника столоначальника Черниговского губернского правления Ивану Затвордницкому, потому что он, Затвордницкий, в дворянстве герольдией не признан и шестилетнего срока по день обнародования дополнительных правил к уставу о гражданской службе, высочайше утвержденных в 28 день ноября 1844 года, не выслужил; писцам Стародубского городского магистрата Петру Ятченко, потому что как из учиненной с делами временного присутствия герольдии справки видно, что доказательства о дворянстве рода Ятченков отослано в Черниговское дворянское собрание для дополнения и составления родословной, но обратно еще не поступали и Черниговской палаты уголовного суда Филиппу Шульжинскому-Савичу, потому что, как из учиненной с делами временного присутствия герольдии справки видно, что доказательства о дворянском его происхождении по рассмотрении тем присутствием признаны недостаточными. О чем с возвращением приложенных о Затвордницком, Ятченко и Шульжинском-Савиче документов, Черниговскому губернскому правлению послать указ; означенные документы при сем прилагаются.

Історія державної служби в Україні: У 5 т. Т. 4: Документи і матеріали. Київ : Ніка-Центр, 2009. С. 640.

Маніфест про звільнення селян (19 лютого 1861 р.)
(Витяги)

Божою милістю
Ми, Олександр Другий,
імператор і самодержець всеросійський, цар польський, великий
князь Фінляндський, та інший, та інший, та інший,
об'являємо всім нашим вірнопідданам.

...Вникаючи в положення звань і станів в складі держави, ми угледіли, що державне законодавство, упорядковуючи вищий і середній стани, визначаючи їх обов'язки, права та переваги, не досягло рівномірної діяльності по відношенню до людей кріпосних, так названих тому, що вони частково старими законами, частково звичаєм потомствено закріплені під владою поміщиків, на яких разом з тим лежить обов'язок влаштовувати їхній добробут. Права поміщиків були донині широкі і не визначені з чіткістю законом, місце якого заступали перекази, звичаї та добра воля поміщиків. В кращих випадках із цього виникали добрі патріархальні відносини щирого правдивого піклування і благодійності поміщика та добродушної покори селян. Але при зменшенні моральної простоти, при збільшенні різноманітності відносин, при зменшенні безпосередніх батьківських відносин поміщиків до селян, при отриманні інколи поміщицьких прав людьми, шукаючими лише власної вигоди, добрі відносини послаблювалися і відкривався шлях до свавілля, тяжкого для селян і несприятливого для їх добробуту, на що селяни відповідали застоєм в покращенні власного побуту...

...В силу зазначених нових положень, кріпосні люди отримують в свій час повні права вільних сільських обивателів.

Поміщики, зберігаючи право власності на всі землі, які їм належать, надають селянам за встановлені повинності в постійне користування садибну їх осідлість і крім того, для забезпечення побуту їх і виконання обов'язків їх перед урядом – визначену в положеннях кількість польової землі та інших угідь.

Користуючись цим поземельним наділом, селяни за це зобов'язані виконувати на користь поміщиків визначені в положенні повинності. В цьому стані, який є перехідним, селяни іменуються тимчасовозобов'язаними.

Разом з тим їм надається право викупувати садибну їх осідлість, а зі згоди поміщиків вони можуть набувати у власність польові землі та інші угіддя, відведені їм в постійне користування.

З таким набуттям у власність відповідної кількості землі селяни звільняються від обов'язків до поміщиків по викупленій землі і набувають рішучого стану вільних селян-власників...

...На цих головних умовах складеними положеннями визначається майбутній устрій селян і дворових людей, встановлюється порядок суспільного селянського управління і вказуються докладно даровані селянам і дворовим людям права і покладені на них обов'язки по відношенню до уряду і до поміщиків...

Для правильного досягнення цього ми визнали за благо повеліти:

1. Відкрити в кожній губернії губернське по селянським справам присутствіє, якому ввіряється вище завідування справами селянських спільностей, утворених на поміщицьких землях.

2. Для розгляду на місцях непорозумінь і спорів, які можуть виникнути при виконанні нових положень, призначити в повітах мирових посередників і утворити з них повітові мирові з'їзди.

3. Потім утворити в поміщицьких маєтках мирські управління, для чого залишаючи сільські спільноти в теперішньому їх складі, відкрити в значних поселеннях волосні управління, а малі сільські спільноти з'єднати в одне волосне управління.

4. Скласти, перевірити і затвердити по кожній сільській спільності або маєтку статутну грамоту, в якій буде вираховано на основі місцевого положення кількість землі, яка надається селянам в постійне користування, і розмір повинностей, які припали з них на користь поміщика як на землю, так і на інші від нього вигоди.

5. Ці статутні грамоти вводити в дію по мірі затвердження їх для кожного маєтку, а остаточно по всіх маєтках ввести в дію протягом двох років з дня видання цього маніфесту.

6. До закінчення цього строку селянам і дворовим людям перебувати в попередній покорі поміщикам і бездоганно виконувати попередні їх обов'язки.

7. Поміщикам зберегти нагляд за порядком в їх маєтках, з правом суду і розправи, до утворення волостей і відкриття волосних судів...

...Для зручнішого приведення в дію тих угод між власниками та селянами, по яких вони будуть набувати у власність разом з садибами і польові угіддя, від уряду буде надана допомога на базі особливих правил видачею позик і переведенням боргів, які лежать на маєтках.

Покладаємося на здоровий глузд нашого народу....

...І тепер з надією чекаємо, що кріпосні люди при новому майбутньому зрозуміють і з вдячністю приймуть важливе пожертвування, зроблене благородним дворянством для покращення їх побуту.

Вони зрозуміють, що одержавши для себе більш міцну основу власності і велику волю розпоряджатися своїм господарством, вони стають зобов'язаними перед суспільством і перед самими собою благодійність нового закону доповнити вірним, благонамірним і старанним застосуванням для справи подарованих їм прав. Найблагородніший закон не може людей зробити благополучними, якщо вони не захочуть самі влаштувати свій добробут під захистом закону. Добробут набувається і збільшується не інакше як неослабною працею, розсудливим застосуванням сил і засобів, суворюю бережливістю і взагалі чесним у страсі Божому життям....

Російське законодавство Х-ХХ століть. В 9-ти т. Т. 7. Документи крест'янської реформи. Москва : Юридическая литература, 1989. С. 27-31.

**Загальні Положення про селян,
що вийшли з кріпосної залежності
(1861 р., лютого 19)
(Витяг)**

Вступ

1. Кріпосне право на селян, оселених в поміщицьких маєтках, і на дворових людей скасовується назавжди, в порядку, зазначеному в цьому Положенні і в інших разом з ним виданих Положеннях і Правилах...

3. Поміщики, зберігаючи право власності на всі належні їм землі, надають за встановлені повинності в постійне користування селян садібну їх осілість і, крім того, для забезпечення їх побуту і для виконання їх обов'язків перед урядом та поміщиком ту кількість польової землі й інших угідь, яка визначається на підставах, зазначених в місцевих Положеннях...

8. Поміщики, наділивши селян в постійне користування за встановлені повинності землею, на підставі місцевих Положень не зобов'язані надалі ні в якому разі наділяти їх будь-якою додатковою кількістю землі.

9. Після набрання чинності цього Положення знімаються з поміщиків:

1) обов'язки по постачанню продовольства та опікуванню селян; 2) відповідальність за внесення селянами державних податей і виконання ними грошових та натуральних повинностей; 3) обов'язок клопотатися за селян у справах цивільних і кримінальних... і 4) відповідальність за них у всіх казенних стягненнях, як-от: штрафах, митах та ін...

17. Селяни, які вийшли з кріпосної залежності, утворюють в справах господарських сільські громади, а для безпосереднього управління і суду об'єднуються у волості. В кожній сільській громаді і в кожній волості громадськими справами керують громада та її виборні на основах, викладених у цьому Положенні....

Розділ перший ПРО ПРАВА СЕЛЯН, ЯКІ ВИЙШЛИ З КРІПОСНОЇ ЗАЛЕЖНОСТІ

...23. Селянам, які вийшли з кріпосної залежності, надається право нарівні з іншими вільними сільськими жителями і з додержанням встановлених в загальних законах і в цьому Положенні правил:

1) провадити вільну торгівлю, дозволену селянам, без взяття торговельних свідоцтв і без сплати мита....

2) відкривати і утримувати на законній підставі фабрики і різні промислові, торговельні та ремісничі підприємства....

3) записуватися в цехи, займатися ремеслами в своїх селищах і продавати свої вироби як у селищах, так і в містах...

4) вступати в гільдії, торговельні розряди і відповідні їм підприємства....

25. Селяни не можуть підлягати ніякому покаранню не інакше як за судовим вироком чи за законним розпорядженням поставленої над ними урядової і гродської влади.

26. Селяни у тяжбах та спорах між собою можуть розбиратися судовим порядком...

29. Селяни, що вийшли з кріпосної залежності, як вільні сільські обивателі отримують також наступні права за станом:

1) ...брати участь у сходах у складанні мирських вироків і у громадських виборах...

2) переходити в інші стани..., поступати на військову службу та найматися в рекрути...

3) відлучатися від місця проживання з дотриманням правил, встановлених загальними законами й цим Положенням;

4) віддавати дітей своїх у загальні навчальні заклади....

33. Кожен селянин може придбати у власність рухоме й нерухоме майно, а також відчужувати його, віддавати під заставу і взагалі розпоряджатися ним дотримуючись загальних законних вимог, що встановленні з цього приводу для вільних сільських обивателів.

Розділ другий

ПРО УСТРІЙ СІЛЬСЬКИХ ГРОМАД І ВОЛОСТЕЙ ТА ГРОМАДСЬКОГО ЇХ УПРАВЛІННЯ

46. Сільське громадське управління складають:

- 1) сільський сход і
- 2) сільській староста.

До того громади, які знайдуть це необхідним, можуть мати: особливих збирачів податей, наглядачів хлібних магазинів, училищ та лікарень, лісних і польових сторожів, сільських писарів і т.п...

49. Сільський сход скликається, зважаючи на необхідність, старостою, здебільшого у дні вихідні чи святкові.

50. Миротворчий посередник, коли буде потреба, наказує також старості чи іншій посадовій особі зібрати сход.

51. Веденню сільського сходу належать:

1) вибори сільських посадових осіб і призначення виборних на волосний сход;

2) вироки про видалення з громади шкідливих і порочних членів його, тимчасове усунення селян від участі в сходах не більше ніж на три роки;

3) звільнення з громади членів його та прийом нових;

4) призначення опекунів і попечителів, перевірка їх дій;

5) вирішення сімейних розподілів;

6) справи, що відносяться до громадського використання мирської землі, як-то: переділ земель, накладка чи скидка тягол, кінцевий розподіл громадських земель на постійні ділянки і т.п....

10) призначення зборів на мирські витрати;

11) розкладка усіх, що лежать на селянах казенних податей, земських і мирських грошових зборів, рівно як земських і мирських натуральних повинностей, і порядок ведення рахунків за означеними податями та зборами;

12) облік посадових осіб, сільською громадою обраних, і призначення їм жалування або іншої винагороди за службу;

13) справи з відбування рекрутських повинностей у тій мірі, у якій вони стосуються сільської общини...

18) усі ті випадки, коли за загальним законом, або за правилами Положення про селян необхідна згода або дозвіл сільської громади....

59. Поки селяни залишаються зобов'язаними поміщикам, на землі якого вони оселені, сільський староста повинен: селян, які виконують «іздельну» повинність [панщину], наряджати на роботу, а з оброчних стягувати оброк, відповідно до вимоги поміщика, обґрунтованої правилами Місцевих Положень, і взагалі негайно виконувати законні вимоги поміщика під свою особисту відповідальність, згідно з виданими про селян Положеннями...

69. Волосне управління складають:

- 1) волосний сход;
- 2) волосний старшина з волосним правлінням і
- 3) волосний селянський суд...

81. Волосний старшина відповідає за збереження загального порядку, спокою і благочиння в волості. У цьому відношенні йому підкоряються сільські старости...

83. У справах поліцейських волосний старшина у межах відомства волосного управління зобов'язаний:

1) оголошувати за приписами земської поліції, закони і розпорядження уряду та спостерігати за нерозповсюдженням поміж селян підроблених указів і шкідливих для суспільного спокою пліток;

2) охороняти благочиння в громадських місцях та безпеку осіб і майна від злочинних дій, а також застосовувати першочергові заходи з відновлення порушеної тиші, порядку й безпеки аж до розпорядження земської поліції;

3) затримувати бродяг, біглих і військових дезиртирів та представляти їх поліцейському начальству;

4) доносити земській поліції про самовільно покинутих волость і про злочини і безлади, що трапилися в волості;

5) спостерігати за точним виконанням встановлених цим Положенням правил про прописку, звільнення і переведенням селян з однієї громади в іншу та доповідати про це земській поліції з метою інформування повітового казначейства і казенної палати;

6) розпоряджатися у надзвичайних ситуаціях, як приклад: при пожежах, повенях, повильних хворобах, падіж худоби та інших суспільних лихах, і негайно повідомляти поліцейському начальству про надзвичайні події у волості;

7) попереджати та присікати злочини і проступки; застосовувати поліцейські заходи щодо виявлення та затримання винних

і представляти їх на подальше розпорядження відповідного начальства і

8) спостерігати за виконанням вироків мирових установ та волюсного суду. ...

148. Поміщикові надається на підставах і в межах, Нижчезначених, право вотчинної поліції в сільській громаді тимчасовозобов'язаних селян, на земліюго оселених, і разом з тим поміщик є попечитель сільської громади...

151. Селяни, оселені на землі поміщика, зобов'язані захищати його і його домашніх від усяких насильницьких дій..., а також надавати їм допомогу при раптових громадських лихах..., для усунення яких потрібна одночасно велика кількість робочої сили. Для цього в разі небезпеки як сільське начальство, так і селяни повинні з'являтися на допомогу навіть і без виклику їх поміщиком...

153. В разі зловживань і взагалі несправного виконання староостою або помічником старшини їх обов'язків, поміщик має право вимагати заміни їх...

158. Поміщикові протягом перших дев'яти років після затвердження цього Положення надається право, якщо він визнає перебування якого-небудь селянина в громаді шкідливим або небезпечним; запропонувати самій громаді виключити цього селянина і віддати його в розпорядження уряду. В разі незгоди громади з пропозицією поміщика він може звернутися про це з проханням в повітове мирове зібрання для подання губернському в селянських справах присутствію...

160. Якщо поміщик вважає, що мировий присуд суперечить існуючим постановам, або є шкідливим для добробуту сільської громади, або таким, що порушує права поміщицькі, то, припиняючи виконання такого присуду, доводить про це до відома мирowego посередника, який зобов'язаний негайно задовольнити законнівимоги поміщика...

Розділ третій ПРО КАЗЕННІ, ЗЕМСЬКІ ТА МИРСЬКІ ПОВИННОСТІ

164. Селяни, що вийшли з кріпосної залежності, зобов'язані нести наступні казенні і земські грошові повинності: 1) подушну подать; 2) збір на забезпечення продовольства; 3) земські збори, як державні, так і загальні губернські та приватні, і 4) збір на заготовку окладних листів з податей і зборів...

187. Кожна сільська громада як при общинному, так і при дільничному або подвірному [спадковому] користуванні землею відповідає круговою порукою за справне відбування казенних земських і громадських повинностей кожним з її членів...

Російське законодавство Х-ХХ століть. В 9-ти т. Т. 7. Документи крест'янської реформи. Москва : Юридическа література, 1989. С. 37-77.

**Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності
про викуп ними своїх садиб та польових угідь
(1861 р., лютого 19)
(Витяги)**

...3. Придбання у власність селянами разом з садибною осілістю польових земель і угідь, відведених їм в постійне користування, допускається не інакше, як за згодою поміщика...

35. Придбання у власність садибного і польового наділу, відведеного селянам в постійне користування, може провадитися за вимогою одного поміщика не інакше, як усією сільською громадою...

64. В разі купівлі селянами у власність їх наділу за взаємною добровільною угодою з поміщиком, як без сприяння, так і при сприянні уряду, сума платежу за куповані землі не обмежується ніякими певними розмірами, а залежить тільки від розсуду сторін, які договориються; сприяння при цьому з боку уряду полягає тільки у видачі під куповані землі певної... викупної позики, у встановлених для неї в ст.ст. 65 і 66-й розмірах.

65. За основу для визначення розміру викупної позики береться грошовий оброк, призначений з селян на користь поміщика по уставній грамоті (на підставі Місцевих Положень про поземельне влаштування селян, поселених на поміщицьких землях), за наданий селянам у постійне користування садибний і польовий наділ. Якщо купується не повний по уставній грамоті наділ, а частина його, то для визначення покупної позики зазначений оброк знижується відповідно до зменшення при цьому наділу і згідно з правилами, встановленими у згаданих Місцевих Положеннях, для обчислення грошових оброків.

66. Зазначений у попередній статті річний оброк за куповану землю капіталізується з шести процентів, тобто множиться на шістьнадцять і дві третини. З обчисленої на цій підставі капітальної

суми призначається в позику селянам для видачі поміщикові... певна частина, а саме: 1) під час купівлі у власність селянами повного, по уставній грамоті, наділу – чотири п'ятих (тобто 80 коп. за карбованець); 2) під час купівлі наділу зменшеного... три чверті (тобто 75 коп. за карбованець)...

113. Селяни, які придбали у власність землю за допомогою викупної операції, зобов'язані вносити в казну щорічно взамін належного поміщикові за цю землю оброку по шість копійок на карбованець з призначеної урядом викупної позики аж до погашення її. Такі платежі звуться викупними.

114. Викупна позика погашається внеском викупних платежів протягом сорока дев'яти років з дня видачі позики.

Російське законодавство Х-XX веков. В 9-ти т. Т. 7. Документи крест'янської реформи. Москва : Юридическая литература, 1989. С. 120-158

**Місцеве Положення про поземельний устрій селян,
оселених на поміщицьких землях в губерніях
великоросійських, новоросійських та білоруських
(19 лютого 1861 р.)
(Витяги)**

...9. Розмір наділу селян землею та іншими угіддями в постійне користування визначається переважно за добровільними між поміщиками і селянами угодами... В тих випадках, коли добровільні угоди між поміщиками і селянами не відбудуться, наділ селян землею в постійне користування провадиться на підставі правил, викладених в дальших статтях.

10. Губернії... поділяються для визначення в кожній з них розміру душевого наділу на три смуги: першу, другу і третю...

16. В смугах першій і другій для визначення кількості мирської землі, що надається в постійне користування сільським громадам, встановлюється по кожній місцевості два розміри наділів на душу: вищий і нижчий... Нижчий душевий наділ визначається в одну третину проти вищого...

18. Якщо нинішній селянський наділ перевищує розмір наділу, розрахований на всю сільську громаду..., то поміщикові дозволяється відрізати цей лишок в своє безпосереднє розпорядження...

19. Якщо нинішній селянський наділ менший за нижчий розмір наділу, розрахований на всю сільську громаду..., то поміщикові дозволяється або прирізати кількість землі, якої не вистачає, або ж зменшити повинності селян відповідно до кількості землі, якої не вистачає проти нижчого розміру наділу. Проте, якщо селяни віддадуть перевагу зменшенню їх повинностей над збільшенням їх наділу, то дозволяється їм відмовитись від прирізки до нього...

20. Якщо в першій і другій смугах після залишення в користуванні селян їх наділу... залишилось в безпосередньому розпорядженні поміщика менше однієї третини всієї кількості належних йому угідь, то поміщик має право залишити в своєму безпосередньому розпорядженні до однієї третини всієї кількості придатних земель...

21. В третій смузі (степовій) для кожної місцевості встановлюється один указний (визначений законом) розмір наділу на душу...

22. Селяни в третій смузі наділяються указною для їх місцевості на кожну душу кількістю землі, крім тих тільки випадків, коли за відведенням селянам указного наділу залишилося б у безпосередньому розпорядженні поміщика менше половини загальної кількості угідь; в такому разі поміщик може залишити в своєму безпосередньому розпорядженні до половини всієї кількості належних йому придатних земель...

160. Виконувани селянами повинності поділяються на грошові (оброк) і іздельні (панщина)...

1) В першій (чорноземній) смузі: а) на одну десятину вищого душевого наділу (з включенням до неї і належної частки селянської садибної осілості) відноситься одна половина вищого душевого оброку, тобто при 12 крб. – 6 крб.; при 10 крб. – 5 крб.; при 9 крб. – 4 крб. 50 коп. і при 8 крб. – 4 крб.; б) на другу десятину вищого душевого наділу відноситься одна чверть вищого, встановленого для тієї місцевості душевого оброку, тобто при 12 крб. – 3 крб.; при 10 крб. – 2 крб. 50 коп.; при 9 крб. – 2 крб. 25 коп.; при 8 крб. – 2 крб.; в) потім чверть вищого душевого оброку, що залишається, розкладається рівномірно на всю останню частину вищого душевого наділу.

2) В другій і третій (чорноземній і степовій) смугах на одну десятину вищого (в другій смузі) і указного (в третій смузі) душевого наділу з включенням до неї і належної частки селянської садибної осілості з вищого 9-карбованцевого душевого оброку відносяться

4 карбованці, а 5 крб., що залишаються, розкладаються рівномірно на всю останню частину вищого душевого наділу...

187. Іздельна повинність (панщина) визначається робочими днями; число днів, на підставі цього Положення, належне щороку з тимчасовозобов'язаних селян на користь поміщика, вписується в уставну грамоту і на далі не може бути збільшене...

189. За вищий (в першій або другій смугах) або указний (в третій смузі) душевий наділ призначається у всіх трьох смугах 40 чоловічих і 30 жіночих робочих днів на рік...

236. До закінчення двох років з часу затвердження цього Положення як цілі сільські громади, так і окремі двори або тягла, ще відбувають іздельну повинність, можуть переходити з неї на оброк не інакше, як за згодою поміщика. Після закінчення цього дворічного строку право переходити з іздельної повинності на оброк надається як цілим сільським громадам, так і окремим дворам або тяглам без згоди поміщика або сільської громади, але в усякому разі не інакше, як попередивши про це заздалегідь поміщика...

237. Правом переходу на оброк користуються тільки ті селянські двори, на яких немає ні казенних, ні поміщицьких недоїмок...

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2-х т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 248-250;

Російське законодавство X-XX веков. В 9-ти т. Т. 7. Документи крест'янської реформи. Москва : Юридическая литература, 1989. С. 253-311.

**Місцеве Положення про поземельне влаштування селян,
оселених на поміщицьких землях в губерніях
малоросійських: Чернігівській, Полтавській та частини
Харківської
(19 лютого 1861 р.)
(Витяги)**

...9. Для визначення розмірів наділу сільських громад мирською землею Полтавська губернія ділиться на дві місцевості, Чернігівська на три і Харківська на чотири...

12. Якщо нинішній селянський наділ більший за вищий розмір наділу, розрахований на всю сільську громаду..., то поміщикові

дозволяється відрізати цей лишок в своє безпосереднє розпорядження...

13. Якщо нинішній селянський наділ менший за нижчий розмір наділу, розрахований на всю сільську громаду..., то поміщик прирізує громаді невистачаючу кількість до селянського наділу, якщо в його безпосередньому розпорядженні залишається не більше однієї третини всієї кількості придатних земель...

14. Якщо після надання в користування селян з наділу... залишилось в безпосередньому розпорядженні поміщика менше однієї третини загальної кількості належних йому угідь, то поміщик має право вдержати в своєму безпосередньому розпорядженні до однієї третини всієї кількості придатних земель...

18. Поміщик ні в якому разі не зобов'язаний збільшувати потім наділ, відведений селянам в постійне користування на підставі цього Положення...

33. Поміщики не зобов'язані відпускати селянам ліс для будівель.

34. Поміщики не зобов'язані також відпускати селянам паливо безплатно.

37. Кожна сімейна ділянка складається або з однієї садиби, або з садиби і польового наділу.

57. Після закінчення дворічного строку, призначеного на первісне затвердження наділу, визначається шестирічний строк, протягом якого поміщик може вимагати обов'язкового для селян розмежування загальних черезсмужних панських угідь...

69. Поміщикові надано право вимагати від селян обов'язкового перенесення садиб, без їх згоди на це, у таких випадках:

1) якщо селянська садиба знаходиться ближче 50 саж., а овини, кузні або інші, вогнем діючі споруди, – ближче 100 саж. від тих існуючих поміщицьких будівель, які споруджені до обнародування цього Положення...

3) якщо для розмежування поміщицьких польових угідь з селянськими виникне необхідність в перенесенні кількох або усіх садиб селища...

93. Ділянки громадської землі, надані... в наділ окремих селянських сімейств,, залишаються в спадковому користуванні цих сімейств. Порядок спадкування сімейних ділянок і порядок сімейних поділів визначається місцевими звичаями...

100. Селяни можуть використовувати відведену їм землю під посіви, насадження, укіс або пасовисько за своїм розсудом з такими... обмеженнями:

1) шляхи, проїзні завулки і перегони для худоби повинні залишатися вільними для загального користування, і тому селяни не можуть їх заорювати;

2) без згоди поміщика селяни не повинні: а) заорювати, засаджувати або розкопувати вигони, які є в загальному і нероздільному користуванні селян і поміщика; б) відступати від прийнятої сівозміни аж до розмежування селянських угідь з поміщицькими, там, де громадські поля знаходяться в черезсмужжі з панськими;

3) без згоди громади ніхто з домохазяїв не може ні забудувати, ні використовувати під господарський обробіток випаси та інші частини громадського наділу, які є в спільному користуванні усіх селян...

168. Повинності з селян визначаються в уставній грамоті: окремо за піші ділянки, окремо за додаткові і окремо за садиби...

171. З десятини садибної землі визначається щорічна плата по 5 крб. 10 коп...

177. За десятину польової землі в кожній з місцевостей... призначається оброк....

188. Поміщикові надається право вимагати сплати оброку за півроку наперед.

195. За десятину пішої та додаткової польової ділянки в кожній з місцевостей призначається іздельна повинність тільки чоловічими пішими днями ...

196. Обчислення чоловічих піших робочих днів, що належать за польову землю, провадиться по кожній селянській ділянці відповідно до кількості наявної в ній придатної землі...

198. З загальної кількості робочих днів, що йдуть на користь поміщика з ділянки, три п'ятих відробляються селянами протягом літнього півріччя, а дві п'ятих – протягом зимового...

212. Робота, яку протягом дня потрібно виконати в рахунок повинності, визначається в урочному положенні...

240. Кожний домохазяїн відповідає окремо за справне виконання тих повинностей, на користь поміщика встановлених, які належать з ділянки, що є в його користуванні.

**Про заборону української мови
(Циркуляр міністра внутрішніх справ Валуєва
від 18 липня 1863 р).**

Давно вже йде суперечка в нашій пресі про можливість існування самостійної малоруської літератури. Приводом для цієї суперечки були твори деяких письменників, які відзначалися більш або менш чудовим талантом або своєю оригінальністю. За останній час питання про малоруську літературу набуло іншого характеру, внаслідок обставин чисто політичних, що не мають ніякого відношення до інтересів власне літературних. Попередні твори малоруською мовою були розраховані лише на освічені класи південної Росії, а тепер прихильники малоруської народності звернули свої погляди на масу неосвічену, і ті з них, які прагнуть здійснити свої політичні задуми, взялися, під приводом поширення грамотності і освіти видавати книги для початкового читання, букварів, граматики, географій і т.д. В числі подібних діячів було багато осіб, про злочинні дії яких проводилась слідча справа в особливій комісії.

В С.-Петербурзі навіть збираються пожертви для видання дешевих книг на південноруському наріччі. Багато з цих книг надійшли вже на розгляд в С.-Петербурзький цензурний комітет. Немало таких же книг буде представлено і в Київський цензурний комітет. Цей останній відчуває деякі утруднення з розглядом згаданих видань через такі обставини: навчання в усіх без винятку училищах проводиться загальноруською мовою і вживання в училищах малоруської мови ніде не допущено; саме питання про користь і можливості вживання в школах цього наріччя не тільки не розв'язане, але навіть порушення цього питання прийнято більшістю малоросіян з обуренням, яке часто висловлюється в пресі. Вони досить ґрунтовно доводять, що ніякої окремої малоруської мови не було, немає і не може бути, і що наріччя їх, яке вживається простолюдом, є та ж російська мова, тільки зіпсована впливом на неї Польщі, що загальноруська мова так само зрозуміла для малоросів, як і для великоросів, і навіть значно зрозуміліша, ніж тепер створювана для них деякими малоросами, і особливо поляками, так звана українська мова. Особам того гуртка, який намагається довести протилежне, більшість самих малоросів докоряє в сепаратистських задумах, ворожих Росії і згубних для Малоросії.

Беручи до уваги, з одного боку, теперішнє тривожне становище суспільства, яке хвилюють політичні події, а з другого боку,

маючи на увазі, що питання про навчання грамотності на місцевих наріччях не дістало ще достатнього розв'язання в законодавчому порядку, міністр внутрішніх справ визнав за необхідне, надалі до погодження з міністром народної освіти, обер-прокурором св. синода і шефом жандармів щодо друкування книг малоруською мовою, дати по цензурному відомству розпорядження, щоб до друку дозволялись тільки такі твори цією мовою, які належать до галузі красного письменства; пропускання ж книг малоруською мовою як духовного змісту, так навчальних і взагалі призначених для початкового читання народу, припинити... Це розпорядження було передано на височайший государя імператора розгляд і його величності бажано було удостоїти оное монаршого схвалення.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 255-256.

**З листа Міністра народної освіти
щодо доцільності друкувати книги українською мовою
(1863 р., липня 20)**

Ваше Превосходительство, спрашивая мое мнение о пользе и необходимости дозволения к печатанию книг на малороссийском наречии, предназначенных для обучения простонародья, изволите сообщать, что Киевский Цензурный Комитет указывает на необходимость принятия мер против систематического наплыва изданий на малороссийском наречии и что Киевский Генерал-Губернатор находит опасным и вредным выпуск в свет рассматриваемого ныне духовною цензурою перевода на малороссийский язык Нового Завета.

Вследствие сего имею честь уведомить, что сущность сочинения, мысли, изложенные в оном, и вообще учение, которое оно распространяет, а отнюдь не язык или наречие, на котором написано, составляют основание к запрещению или дозволению той или другой книги, и что старанне литераторов обработать грамматически каждый язык или наречие и для сего писать на нем и печатать весьма полезно в видах народного просвещения и заслуживает полного уважения. Посему Министерство Народного Просвещения обязано поощрять и содействовать подобному ста-

ранню. Затем, если старание это употребляется некоторыми лицами как личина, прикрывающая преступные замыслы, и если книги, писанные на малороссийском языке, употребляются как орудие вредной антирелигиозной или политической пропаганды, то цензура обязана запрещать подобные книги, но запрещать их за мысли, в них изложенные, а не за язык, на котором писаны...

Україна: Антологія пам'яток державотворення Х-ХХ ст.: У 10 т. Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця ХІХ ст.). Київ: Основи, 2008. С. 69-70.

Положення про земські установи (1864 р., січня 1)

1. Для завідування справами, що стосуються місцевих господарських вигод і потреб кожної губернії і кожного повіту, утворюються губернські і повітові земські установи, склад і порядок дій яких визначаються цим Положенням...

7. Земські установи в постановах і розпорядженнях своїх не можуть виходити за межі визначених їм справ; тому вони не втручаються в справи, що належать до кола дії урядових, станових і громадських властей та установ. Всяке рішення їх, всупереч цьому ухвалене, визнається недійсним...

9. Начальник губернії має право припинити виконання будь-якої постанови земських установ, яка суперечить законам або загальнодержавним вигодам... Міністр внутрішніх справ, з свого боку, в проміжок часу між двома строками засідань земського зібрання, може припинити постанову, яка суперечить законам або державним вигодам, сповіщаючи про це зібранню в перший призначений для його засідань час...

13. Повітовими земськими установами є: повітове земське зібрання і повітова земська управа.

14. Повітове земське зібрання складається із земських гласних, що обираються: а) повітовими землевласниками, б) міськими громадами, в) сільськими громадами...

23. У виборному зібранні повітових землевласників мають право голосу:

а) особи, що володіють площею землі, визначеною для того повіту в розпису, що додається;

б) особи, що володіють у повіті іншим нерухомим майном вартістю не менше 15 тисяч карбованців, а також володіють у повіті промисловим або господарським закладом не нижче тієї ж капітальної цінності або мають річний оборот виробництва не менше 6 тисяч карбованців;

в) ... повірені від приватних власників, а також від різних установ, громад, компаній і товариств, що володіють у повіті площею землі або майном, зазначених у двох попередніх пунктах а) і б) цієї статті, які не досягають встановленого у першому пункті цієї статті розміру, але становлять не менше двадцятої частини вищезгаданої;

г) уповноважені від кількох землевласників, а також від різних установ, компаній і товариств, що володіють у повіті площею землі, яка не досягає встановленого у першому пункті цієї статті розміру, але становить не менше двадцятої частини вищезгаданої;

д) уповноважені від священнослужителів, що володіють у повіті церковною землею у розмірі, встановленому в 462-465 ст. Зведення законів...

28. У міських виборчих зібраннях беруть участь:

а) особи, що мають купецькі свідоцтва;

б) власники фабрик і інших промислових або торгових підприємств, що знаходяться на міській землі і річний оборот виробництва яких становить не менше 6 тисяч карбованців;

в) особи, що володіють на міській землі нерухомою власністю, яка оцінена для збирання податку в міських поселеннях, що мають більше 10 тисяч жителів, не менше 3 тисяч карбованців і в усіх інших міських поселеннях – не менше 500 карбованців;

г) призначені на підставі ст. 18-21 повірені від приватних власників і також від різних установ, товариств, компаній і громад, що володіють закладами або майном, зазначеним в пунктах б) і в) цієї статті...

30. Зібрання для обрання повітових гласних від сільських громад утворюються з виборщиків, які призначаються волосними сходами із свого середовища. Цих виборщиків повинно бути не більше третини загального числа осіб, що мають право за законом брати участь у волосному сході з тим, щоб від кожної сільської громади було серед виборщиків не менше одного представника...

43. У повітовому земському зібранні головує повітовий предводитель дворянства...

46. Повітова земська управа складається з голови і двох членів, що обираються на три роки повітовим земським зібранням з числа осіб, які в ньому беруть участь. Зібрання можуть, якщо вважати-

муть за потрібне, збільшити число членів управи, що обираються, до шести...

48. Обраний земським зібранням голова повітової управи (ст. 46) затверджується на цій посаді начальником губернії. В разі відсутності голови місце його заступає один з членів управи, також із затвердженням начальника губернії...

50. Губернськими земськими установами є: губернське земське зібрання і губернська земська управа.

51. Губернське земське зібрання складається з гласних, що обираються повітовими земськими зібраннями на три роки...

53. У губернському земському зібранні у тих випадках, коли государеві імператору не бажано буде призначати для головування у вищезгаданому окрему особу, головує губернський предводитель дворянства.

54. Губернська земська управа складається з голови і шести членів, що обираються на три роки губернським земським зібранням із свого середовища... Обраний земським зібранням голова губернської управи затверджується на посаді міністром внутрішніх справ.

В разі відсутності голови місце його заступає один з членів управи, також із затвердженням міністра внутрішніх справ.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 256-258.

Положення про початкові народні училища (1864 р., липня 14) (Витяги)

Ст. 1. Начальные народные училища имеют целью утвердить в народе религиозные и нравственные понятия и распространять первоначальные полезные знания.

Ст. 2. К начальным народным училищам относятся:

1) Ведомства Министерства народного просвещения: а) приходские училища в городах, посадах и селах, содержимые на счет местных обществ и частитию на счет казны и пожертвованый частных лиц, и б) народные училища, учреждаемые и содержимые частными лицами разного звания.

2) Ведомства Министерств государственных имуществ, Внутренних дел, Удельного, Горного: сельские училища разных наименований, содержимые на ечет общественных сумм.

3) Ведомства духовного: церковноприходские училища, открываемые православным духовенством в городах, посадах и селах, с пособием и без пособия казны, местных обществ и частных лиц.

4) Все вообще воскресные школы, учреждаемые как правительством, так и обществами городскими и сельскими и частными лицами для образования лиц ремесленного и рабочего сословий обоюбого пола, не имеющих возможности пользоваться учением ежедневно.

Ст. 3. Предметами учебного курса начальных народных училищ служат: а) закон божий (краткий катехизис и священная история); б) чтение по книгам гражданской и церковной печати; в) письмо; г) первые четыре действия арифметики и д) церковное пение там, где преподавание его будет возможно.

Ст. 4. В начальных народных училищах преподавание совершается на русском языке...

Ст. 6. В училища могут быть принимаемы дети всех сословий без различия вероисповедания...

Ст. 10. Для учреждения начальных народных училищ городскими и сельскими обществами и частными лицами требуется разрешение уездного училищного совета. Училища сии могут быть закрываемы по распоряжению губернского училищного совета в случае беспорядка и вредного направления учений...

Ст. 17. Наблюдение за религиозно-нравственным направлением во всех начальных народных и воскресных училищах возлагается на местного приходского священника. В случае надобности он сообщает свои замечания учителю и лицам, заведующим училищем, а если бы его замечания не были приняты, доносит о том уездному училищному совету....

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 420.

Заснування судових установ (20 листопада 1864 року) (Витяги)

Введение

1. Власть судебная принадлежит:
мировым судьям.
съездам мировых судей.

окружным судам.
судебным палатам и

Правительствующему Сенату в качестве верховного кассационного суда.

2. Судебная власть означенных в предшедшей 1-й статье установлении распространяется на лица всех сословий и на все дела, как гражданские, так и уголовные...

3. Мировой судья есть власть единоличная; съезд мировых судей, окружные суды, судебные палаты и Сенат суть установления коллегиальные.

5. Мировые судьи, их съезды, окружные суды и судебные палаты рассматривают дела по существу; Правительствующий же сенат в качестве верховного кассационного суда, не решая дел по существу в общем порядке судопроизводства, наблюдает за охранением точной силы закона и за единообразным его исполнением всеми судебными установлениями империи.

6. Для производства следствий по делам о преступлениях и проступках состоят Судебные Следователи.

7. Для определения, в уголовных делах, вины или невинности подсудимых, к составу судебных мест, в случаях, означенных в Уставе уголовного судопроизводства, присоединяются Присяжные Заседатели.

8. Для прокурорского надзора при судебных местах состоят Обер-Прокуроры, Прокуроры и их Товарищи.

Раздел первый.

О мировых судьях и их съездах

Глава первая

Общие правила

12. Мировые судьи состоят по уездам и по городам. Уезд, с находящимися в нем городами, составляет мировой округ.

14. Мировой округ разделяется на мировые участки, число которых определяется особым расписанием.

15. В каждом мировом участке находится участковый мировой судья.

16. В мировом округе, кроме участковых состоят также почетные мировые судьи.

17. Собрание как почетных, так и участковых мировых судей каждого мирового округа составляет высшую мировую инстанцию, именуемую съездом мировых судей.

Глава вторая

О порядке избрания и утверждения мировых судей

19. В Мировые Судьи могут быть избираемы те из местных жителей, которые: *во-первых*, имеют не менее 25 лет от роду; *во-вторых*, получили образование в высших или средних учебных заведениях, или выдержали соответствующее сему испытание или прослужили не менее трех лет в таких должностях, при исправлении которых могли приобрести практические сведения в производстве судебных дел, и, *в-третьих*, если притом они сами или их родители или жены, владеют, хотя бы в разных местах: или пространством земли вдвое против того, которое определено для непосредственного участия в избрании гласных в Уездные Земские Собрания..., или другим недвижимым имуществом, ценою не ниже пятнадцати тысяч рублей, а в городах недвижимую собственностью, оцененную для взимания налога: в столицах не менее шести тысяч, в прочих же городах не менее трех тысяч рублей.

23. Мировые Судьи, как почетные, так и участковые, избираются на три года.

24. Выборы Мировых Судей производятся на Уездных Земских Собраниях.

40. В столичных городах С.-Петербурга и Москве обязанности Уездных Земских Собраний по выборам Мировых Судей возлагаются на Общие Городские Думы.

Глава третья

О должности участковых мировых судей

...42. Должность участкового мирового судьи как требующая постоянных занятий и безотлучного пребывания в участке не может быть соединена с другой должностью по государственной или общественной службе.

45. Участковый Мировой Судья, отказавшийся от следующего ему по этой должности содержания, получает название «почетного участкового» Мирового Судьи, сохраняя оное во все время безвозмездного заведывания участком.

Глава четвертая

О должности почетных мировых судей

46. Почетный мировой судья ... обязан производить суд и расправу по всем делам, подлежащим мировому разбирательству, в тех случаях, когда обе стороны обратятся к его посредничеству.

50. Почетные мировые судьи никаких сумм на содержание и расходы по своей должности не получают.

Глава пятая
О съездах мировых судей

51. Съезды мировых судей собираются в назначенные сроки, для окончательного решения дел, подлежащих мировому разбирательству, а также для рассмотрения, в кассационном порядке, просьб и протестов об отмене окончательных решений мировых судей...

Раздел второй
Об общих судебных местах
Глава первая
Об окружных судах

77. Окружной суд учреждается на несколько уездов и состоит из Председателя и членов....

Глава вторая
О присяжных заседателях

81. Присяжные Заседатели избираются из местных обывателей всех сословий:

во-первых, состоящих в русском подданстве;

во-вторых, имеющих не менее 25 и не более 70 лет от роду и,

в-третьих, жительствующих не менее двух лет в том уезде, где производится избрание в присяжные заседатели....

84. В общие списки присяжных заседателей вносятся:

1) почетные мировые судьи;

2) все состоящие в государственной гражданской службе, по определению от правительства, в должностях пятого и ниже классов, за исключением:

а) членов судебных мест, участковых мировых судей, обер-секретарей и секретарей судебных мест, судебных приставов и нотариусов;

б) лиц прокурорского надзора при судебных местах;

в) вице-губернаторов;

г) чиновников, занимающих должности казначеев, а также лесничих казенных лесов, и

д) чиновников полиции вообще.

3) все состоящие на местной службе по выборам дворянских и губернских обществ, кроме городских голов.

4) крестьяне, избранные в очередные судьи волостных судов или в добросовестные волостных и сельских расправ и равных с ними сельских судов, а также занимавшие беспорочно не менее трех лет должности волостных старшин, голов, сельских старост или другие соответствующую сим должности в общественном управлении сельских обывателей разных наименований, или бывшие церковными старостами;

5) все прочие лица, владеющие землею в количестве не менее ста десятин или другим недвижимым имуществом ценою: в столицах не менее двух тысяч рублей, в губернских городах и градоначальствах не менее тысячи, а в прочих местах не менее пятисот рублей или же получающие жалование или доход от своего капитала, занятия, ремесла или промысла: в столицах не менее пятисот, а в прочих местах – не менее двухсот рублей в год.

85. Не подлежат внесению в списки присяжных заседателей:

1) священнослужители и монашествующие;

2) все военные чины, состоящие в действительной военно-сухопутной или морской службе, а также те из гражданских чиновников, которые находятся при войсках или служат по военносудной части в военном и морском ведомствах, и

3) учителя народных школ.

86. В списки присяжных заседателей не могут также быть внесены все те, которые находятся в услужении у частных лиц...

Глава третья

О судебных палатах

110. Судебная Палата учреждается в каждом округе, состоящем из нескольких губерний или областей, по особому расписанию...

Глава четвертая

О кассационных департаментах Правительствующего сената

114. В составе Правительствующего Сената образуются, для заведывания судебного частью в качестве верховного кассационного суда, два Кассационных Департамента, один для уголовных, другой для гражданских дел....

Раздел третий

О лицах прокурорского надзора

124. Прокурорский надзор вверяется обер-прокурорам, прокурорам и их товарищам под высшим наблюдением министра юстиции как генерал-прокурора.

125. При каждом окружном суде и при окружной палате состоит особый прокурор и определенное штатами число товарищей прокурора.

127. При кассационных департаментах Сената состоят обер-прокуроры и их товарищи.

131. По всякому делу, производящемуся в суде гражданском или уголовном, каждый прокурор может заменить своего товарища, приняв это дело на свою ответственность.

135. Предметы занятий лиц, коим вверен прокурорский надзор, ограничиваются делами судебного ведомства...

Раздел шестой

Об определении, увольнении и перемещении должностных лиц судебного ведомства

Глава первая

Об определении должностных лиц судебного ведомства

Отделение первое

Об условиях для занятия должностей по судебному ведомству

200. В должности по судебному ведомству могут быть определяемы только русские подданные.

201. В должности по судебному ведомству не могут быть назначаемы:

1) состоящие под следствием или судом за преступления или проступки, а равно и подвергшиеся по судебным приговорам за противозаконные деяния заключению в тюрьме или иному более строгому наказанию, и те, которые, быв под судом за преступления или проступки, влекущие за собой такие наказания, не оправданы судебными приговорами;

2) исключенные из службы по суду, или из духовного ведомства за пороки, или же из среды обществ и дворянских собраний по приговорам тех сословий, к которым они принадлежат;

3) объявленные несостоятельными должниками;

4) состоящие под опекою за расточительность.

202. Должности председателей, товарищей председателей и членов судебных мест, в том числе и судебных следователей, а равно чинов прокурорского надзора, обер-секретарей, секретарей и их помощников замещаются ... не иначе как из числа лиц, имеющих аттестаты университетов или других высших учебных заведений об окончании курса юридических наук или о выдержании экзамена в сих науках или же доказавших на службе свои познания по судебной части.

203. Членами окружного суда могут быть назначаемы лица, служившие по судебной части не менее трех лет в званиях не ниже секретаря окружного суда.

204. В члены окружного суда могут также быть определяемы и присяжные поверенные, состоявшие в сем звании не менее десяти лет и получившие аттестаты советов присяжных поверенных, а также свидетельства судебных мест, при которых они состояли, о точном, исправном и безукоризненном во все сие время исполнении своих обязанностей.

205. Судебными следователями могут сверх лиц, указанных к предшедших 203 и 204-х статьях, быть назначаемы состоящие при судебных местах кандидаты на судебные должности ..., достигшие двадцатипятилетнего возраста, если они занимались судебною практикою не менее четырех лет и, по удостоверениям председателей судебных мест и состоящих при иных прокуроров, приобрели достаточные познания по следственной части.

206. Председатели и товарищи председателей окружных судов и члены судебных палат определяются из числа лиц, состоявших по крайней мере, три года в судебном ведомстве в должностях не ниже членов и прокуроров окружного суда.

207. Должности председателей судебных палат замещаются лицами, состоявшими по крайней мере три года в судебных должностях не ниже прокурора, или члена судебной палаты, или же председателя, или товарища председателя окружного суда.

210. В должности чинов прокурорского надзора могут быть назначаемы лица, занимавшиеся судебной практикою, для должности товарища прокурора окружного суда – не менее четырех лет; для должности прокурора окружного суда и товарища прокурора судебной палаты – не менее шести лет; для должностей прокурора судебной палаты и товарища обер-прокурора – не менее восьми лет; для должности обер-прокурора – не менее двенадцати лет.

...Примечание. К занятиям судебной практикою, дающим право на определение в должности прокуроров и их товарищей, причисляются и занятия присяжных поверенных.

Отделение второе

О порядке определения к должностям по судебному ведомству

212. Председатели, товарищи председателей и члены окружных судов, в том числе и судебные следователи, и также старшие председатели, председатели департаментов и члены судебных палат

назначаються высочайшей властью по представлениям министра юстиции.

216. Сенаторы кассационных департаментов Сената и первоприсутствующие как сих департаментов, так и общего оных собрания назначаются высочайшими именными указами по непосредственному усмотрению императорскою величества.

219. Обер-прокуроры кассационных департаментов Сената и прокуроры судебных палат определяются по представлениям министра юстиции именными высочайшими указами.

221. Товарищи обер-прокуроров и прокуроров судебных палат, а также прокуроры окружных судов определяются по представлениям министра юстиции высочайшей властью.

225. Каждый назначенный в первый раз в должность судьи приводится к особой на это звание присяге духовным лицом своею вероисповедания в публичном заседании всех департаментов или отделений суда, в который поступает...

Глава вторая
Об ответственности должностных лиц
судебного ведомства

261. Должностные лица судебного ведомства подвергаются ответственности:

или в порядке дисциплинарного производства,
или по приговорам уголовного суда....

Раздел девятый
О лицах, состоящих при судебных местах.

Глава вторая
О присяжных поверенных
Отделение первое

О присяжных поверенных вообще

353. Присяжные Поверенные состоят при судебных местах для занятия делами по избранию и поручению тяжущихся, обвиняемых и других лиц, в деле участвующих, а также по назначению в определенных случаях, советов присяжных поверенных и председателей судебных мест.

354. Присяжными поверенными могут быть лица, имеющие аттестаты университетов или других высших учебных заведений об окончании курса юридических наук или о выдержании экзаменов в сих науках, если они сверх того прослужили не менее пяти лет по

судебному ведомству в таких должностях, при исправлении которых могли приобрести практические сведения в производстве судебных дел, или не менее пяти лет состояли кандидатами на должности по судебному ведомству (ст. 407), или же занимались судебною практикою под руководством присяжных поверенных в качестве их помощников.

355. Присяжными поверенными не могут быть:

- 1) не достигшие 25-летнего возраста;
- 2) иностранцы;
- 3) объявленные несостоятельными должниками;
- 4) состоящие на службе от правительства или по выборам, за исключением лиц, занимающих почетные или общественные должности без жалованья;

5) подвергшиеся по судебным приговорам лишению или ограничению прав состояния, а также священнослужители, лишенные духовного сана по приговорам духовного суда;

6) состоящие под следствием за преступления и проступки, влекущие за собою лишение или ограничение прав состояния, и те, которые, быв под судом за такие преступления или проступки, не оправданы судебными приговорами;

7) исключенные из службы по суду, или из духовного ведомства за пороки, или же из среды обществ и дворянских собраний по приговорам тех сословий, к которым они принадлежат;

8) те, коим по суду воспрещено хождение по чужим делам, и также исключенные из числа присяжных поверенных.

356. Присяжные поверенные приписываются к судебным палатам и избирают место жительства в одном из городов округа той палаты, к которой приписаны.

Отделение второе

О совете присяжных поверенных

I. Образование совета присяжных поверенных

357. Присяжные поверенные каждого округа судебной палаты избирают из среды себя ... для надзора за всеми состоящими в том округе поверенными особый при судебной палате совет, а также председателя сего совета и товарища председателя, который в случае болезни или отсутствия председателя занимает его место.

360. Избрание совершается по простому большинству голосов. При равенстве голосов, полученных несколькими кандидатами на одну и ту же должность, избранным считается тот, кто прежде записан в список присяжных поверенных...

II. Права и обязанности совета присяжных поверенных

367. К обязанностям и правам совета присяжных поверенных принадлежат:

1) рассмотрение прошений лиц, желающих приписаться к числу присяжных поверенных или выйти из этого звания, и сообщение судебной палате о приписке их или отказ им в этом;

2) рассмотрение жалоб на действия присяжных поверенных и наблюдение за точным исполнением ими законов, установленных правил и всех принимаемых ими на себя обязанностей сообразно с пользою их доверителей;

3) выдача присяжным поверенным свидетельств в том, что они не подвергались осуждению совета;

4) назначение поверенных по очереди для безвозмездного хождения по делам лиц, пользующихся на суде правом бедности;

5) назначение по очереди поверенных для ходатайства по делам лиц, обратившихся в совет с просьбою о назначении им таковых (ст. 392);

6) определение количества вознаграждения поверенному по таксе в случае несогласия по сему предмету между ним и тяжущимся и когда не заключено между ними письменного условия;

7) распределение между присяжными поверенными процентного сбора, установленного 398-ю статьею сего Учреждения;

8) определение взысканий с сих поверенных как по собственному усмотрению совета, так и по жалобам, поступающим в совет.

368. Совет присяжных поверенных имеет право своею властью подвергать их за нарушение принятых ими на себя обязанностей:

1) предостережениям;

2) выговорам;

3) запрещению отправлять обязанности поверенного в продолжение определенного советом срока, впрочем, не более одного года;

4) исключению из числа присяжных поверенных;

5) преданию уголовному суду в случаях, особенно важных.

Примечание. Исключенные из числа присяжных поверенных лишаются права поступать в это звание во всем государстве...

378. Где нет совета присяжных поверенных или отделения оно-го, там права и обязанности его принадлежат местному окружному суду.

Отделение третье
О правах, обязанностях и ответственности
присяжных поверенных

I. Порядок поступления в число присяжных поверенных

379. Желаящий поступить в число присяжных поверенных должен подать о том прошение в совет сих поверенных, объяснив в прошении: в каком именно городе избирает он себе место жительства, а также что для поступления его в звание присяжного поверенного нет ни одного из тех препятствий, которые означены в 355-й статье сего Учреждения, с тем, что ежели в последствии откроется противное, то он подлежит не только исключению, из числа присяжных поверенных, но и преданию суду. К прошению прилагаются все документы, необходимые для установления в том, что проситель удовлетворяет условиям, требуемым для поступления в присяжные поверенные.

380. Совет присяжных поверенных, рассмотрев документы, означенные в предшедшей 379-й статье, и приняв в соображение все сведения, которые признает нужными, постановляет или о принятии просителя в число присяжных поверенных, о чем выдается ему надлежащее свидетельство, или же об отказе в принятии.

381. По представлении принятым в присяжные поверенные означенного в предшедшей 380-й статье свидетельства в то судебное место, при коем состоит совет или отделение совета присяжных поверенных, место сие делает распоряжение о приводе его к присяге... Каждый присягает по правилам своего вероисповедания.

II. Права и обязанности присяжных поверенных

383. Присяжные поверенные могут принимать на себя хождение по делам во всех судебных местах округа судебной палаты, к которой они приписаны....

386. Тяжущиеся сохраняют право являться в суд лично, равно как подавать просьбы и другие бумаги и доверять подачу их посторонним лицам, а также объяснять свои дела и требования без обязанности избирать присяжных поверенных....

390. Присяжные поверенные производят гражданские дела или на основании доверенности, данной им тяжущимися, или вследствие объявления, поданного тяжущимся в суд, или по назначению вследствие просьбы тяжущихся советом присяжных поверенных ..., или, наконец, по назначению председателя суда...

391. Тяжущийся имеет право означить, доверяет ли он присяжному поверенному хождение по своему делу во всем его объеме

до совершенного его окончания или уполномочивает его только на определенное какое-либо действие. Не воспрещается иметь по одному и тому же делу нескольких присяжных поверенных...

393. В делах уголовных присяжные поверенные принимают на себя защиту подсудимых или по соглашению с ними, или по назначению председателя судебного места.

394. Присяжный поверенный, назначенный для производства дела советом или председателем судебного места ..., не может отказать от исполнения данного ему поручения, не представив достаточных для сего причин.

395. Количество вознаграждения присяжных поверенных за хождение по делам зависит от соглашения их с доверителями. Условие о сем должно быть письменное.

396. На каждые три года устанавливается министром юстиции по представлению судебных палат и советов присяжных поверенных особая такса, которая, по утверждении ее в законодательном порядке, публикуется во всеобщее сведение: во 1-х, для означения в судебных решениях количества судебных издержек, подлежащих взысканию с обвиненного по делу в пользу противной стороны за наем поверенного, и во 2-х, для определения количества вознаграждения поверенных в тех случаях, когда тяжущиеся не заключили с ними письменных о том условий.

397. По делам лиц, пользующихся на суде правом бедности, означенное в ч. 1-м предшедшей 396-й статьи взыскание за наем поверенного обращается в пользу того присяжного поверенного, который был назначен советом поверенных для хождения по делу со стороны бедного лица (ст. 367, п. 4).

398. Из вознаграждения, получаемого присяжными поверенными, удерживается со следующей им по таксе суммы известный процент, определяемый одновременно с таксою, для присяжных поверенных, назначаемых председателями судебных мест для защиты подсудимых. Распределение этой общей суммы делается ежегодно между всеми судебными округами министром юстиции соответственно числу защитников, назначенных председателями из присяжных поверенных, а между поверенными в округах – советами присяжных поверенных.

399. От тяжущегося всегда зависит заменить одного присяжного поверенного другим или принять хождение по делу на самого себя, удовлетворив поверенного за ею труды по условию или, при несуществовании оною, по таксе.

400. Присяжним поверенним заперещаетя покупать или иным образом приобретать права своих доверителей по их тяжбам как на свое имя, так и под видом приобретения для других лиц. Все сделки такого рода признаются недействительными и подвергают поверенных ответственности по постановлению их совета.

401. Присяжный поверенный не может действовать в суде в качестве поверенного против своих родителей, жены, детей, родных братьев, сестер, дядей и двоюродных братьев и сестер.

402. Присяжный поверенный не может не только быть в одно и то же время поверенным обеих спорящих сторон, но и переходить по одному и тому же делу последовательно от одной стороны к другой.

403. Присяжный поверенный не должен оглашать тайн своего доверителя не только во время производства его дела, но и в случае устранения от оногo и даже после окончания дела.

404. За пропущение по вине присяжного поверенного узаконенных сроков и всякое другое нарушение установленных правил и форм тяжущийся имеет право, если потерпел от сего какой-либо ущерб, взыскать с поверенного свои убытки чрез тот суд, в котором он вел дело.

405. За умышленные ко вреду доверителей действия присяжные поверенные по жалобе тяжущихся и по исследовании их вины могут, сверх взыскания с них убытков, быть подвергнуты уголовному суду...

Глава третья

О кандидатах на должности по судебному ведомству

407. Окончившие курс юридических наук в высших учебных заведениях, а также лица, имеющие аттестаты о выдержании экзамена в сих науках, могут быть назначаемы кандидатами на должности по судебному ведомству.

408. Кандидаты на должности по судебному ведомству определяются в это звание министром юстиции и распределяются по окружным судам и судебным палатам или же назначаются к лицам прокурорского надзора.

409. Председателям окружных судов и судебных палат предоставляется также право определять к сим местам кандидатов на должности по судебному ведомству...

412. Кандидаты считаются в государственной службе, но штатного жалованья не получают...

414. В свободное от занятий время кандидаты обязаны посещать заседания тех судебных мест, при которых они состоят.

415. Кандидаты на должности по судебному ведомству могут в случае недостатка судебных следователей и крайней в том надобности, быть командированы с разрешения суда для производства следствий по преступлениям и проступкам. При исполнении сих поручений они действуют на правах судебных следователей.

416. При недостатке присяжных поверенных председатели судебных мест могут возлагать на кандидатов защиту подсудимых по делам уголовным, в тех же местах, где нет совета присяжных поверенных, кандидатам может быть, по их желанию или по поручению председателя, предоставляема и защита тяжущихся, пользующихся правом бедности...

Глава четвертая О нотариусах

420. В столицах, губернских и уездных городах, а в случае надобности и в уездах, состоят Нотариусы, которые заведуют, под наблюдением судебных мест, совершением актов и другими действиями по нотариальной части, на основании особого их положения.

Российское законодательство X-XX веков. В 9-ти т. Т. 8. Судебная реформа. Москва : Юридична литература, 1991. С. 32-78.

Статут кримінального судочинства (20 листопада 1864 року) (Витяги)

Общие положенія

1. Никто не может быть наказан за преступления или проступки, подлежащие ведомству судебных мест, не быв привлечен к ответственности в порядке, определенном правилами сего Устава....

2. Судебное преследование возбуждается как должностными, так и частными лицами.

3. По уголовным делам, подведомственным мировым судебным установлениям, обличение обвиняемых пред судом предоставляется потерпевшим от преступных действий частным лицам,

а также полицейским и другим административным властям в пределах, установленных законом (ст. 41, п. 2 и 48).

4. По уголовным делам, подведомственным общим судебным установлениям, обличение обвиняемых пред судом возлагается на прокуроров и их товарищей...

8. Никто не может быть ни задержан под стражей иначе как в случаях, законами определенных, ни содержим в помещениях, не установленных на то законом...

10. Каждый судья и каждый прокурор, который в пределах своего участка или округа удостоверится в задержании кого-либо под стражей без постановления уполномоченных на то мест и лиц, обязан немедленно освободить неправильно лишеного свободы...

14. Никто не может быть наказан за преступление или проступок, подлежащие судебному ведомству, иначе как по приговору надлежащего суда, вошедшему в законную силу.

15. В делах уголовных всякий несет ответственность только сам за себя. В вознаграждении вреда, причиненного преступлением или проступком, за подсудимого могут отвечать и другие лица, но лишь в указанных законом случаях...

21. Оправданный вошедшим в законную силу приговором надлежащего суда не может быть вторично подвергнут следствию и суду по тому же самому преступлению, если бы даже открылись к его изобличению новые обстоятельства.

22. Присужденный вошедшим в законную силу приговором к наказанию или взысканию не может быть вновь судим по тому же делу, хотя бы впоследствии были обнаружены обстоятельства, увеличивающие его вину.

23. Правила, постановленные в статьях 21 и 22-й, не распространяются на те случаи, когда судом будет признано, что прежде состоявшийся приговор был последствием подлога, подкупа или иного преступления.

24. Обвиняемый, о котором дело было прекращено в установленном порядке, но без постановления судебного приговора, может быть привлечен к ответственности по особому о том определению суда, когда прежде истечения срока давности будут обнаружены к его изобличению новые обстоятельства.

25. Открытие доказательств невинности осужденного или несение им наказания по судебной ошибке свыше меры содеянного признается законным поводом к возобновлению о нем дела в установленном на то порядке.

26. Восстановление чести и прав невинно осужденного допускается во всякое время, несмотря ни на протечение давности, ни на смерть осужденного.

Оправданный решением судебного места имеет право в пределах, установленных законом..., на вознаграждение за вред и убытки, от неправильного обвинения последовавшие.

Ведомству мировых судей подлежат проступки, за которые в особом уставе о налагаемых ими наказаниях определяются:

- 1) выговоры, замечания и внушения;
- 2) денежные взыскания не свыше трехсот рублей;
- 3) арест на свыше трех месяцев;
- 4) заключение в тюрьме не свыше одного года...

Книга первая

Порядок производства в мировых судебных установлениях

Глава первая

О подсудности

...35. Сверх дел, предоставленных разбирательству мировых судей по роду определенных за преступные действия наказаний, ведомству их подлежат собственно для склонения сторон к миру дела, которые хотя и влекут за собой наказания более строгие, но по закону начинаются не иначе как по жалобе потерпевших вред и убытки и могут быть прекращаемы примирением...

Глава вторая

О порядке начатия дел у мировых судей

Отделение первое

Поводы к начатию дел

42. Мировой судья приступает к разбирательству дел:

- 1) по жалобам частных лиц, потерпевших вред или убытки;
- 2) по сообщениям полицейских и других административных властей (ст. 49);
- 3) по непосредственно усмотренным им преступным действиям, подлежащим преследованию независимо от жалоб частных лиц....

47. При неимении в виду обвиняемого в том преступном действии, по которому принесена жалоба, или при недостаточности доказательств, подтверждающих обвинение, мировой судья может поручить местной полиции собрать все необходимые по делу сведения, если преступное действие принадлежит к числу тех, которые преследуются независимо от жалоб частных лиц.

48. Лица, потерпевшие от преступного действия вред или убытки, – могут обращаться и прямо в местную полицию, которая обязана произвести разыскание и о последствиях представить мировому судье....

Глава третья
О разбирательстве у мировых судей
Отделение второе
Порядок разбирательства

88. Мировой судья разбирает дела изустно и публично.

89. При закрытых дверях разбираются только дела:

- 1) о проступках против прав семейственных;
- 2) об оскорблении женской чести, непотребстве и других бесстыдных или соединенных с соблазном действиях и
- 3) о проступках, преследуемых не иначе как по жалобам частных лиц, когда обе стороны просят о негласном разбирательстве дела.

90. При разбирательстве, дела как обвиняемому, независимо от того, находится ли он налицо или в отсутствии, так и обвинителю или гражданскому истцу предоставляется поручать защиту своих прав поверенным.

91. По предъявлении обвиняемому существа и оснований обвинения мировой судья спрашивает его, признает ли он себя виновным в приписываемых ему действиях.

92. Если обвиняемый не признает себя виновным, то судья выслушивает сначала свидетелей обвинителя, а затем спрашивает и обвиняемого, что может он привести в свое оправдание, и выслушивает как его самого, так и указанных им свидетелей....

100. По выслушивании каждого свидетеля одной стороны мировой судья спрашивает другую, не желает ли она предложить свидетелю какие-либо вопросы.

101. Мировой судья может и по собственному усмотрению предлагать как свидетелям, так и обвинителю и обвиняемому вопросы, необходимые для устранения разноречий и для разъяснения дела.

102. В случае отказа обвиняемого отвечать на предложенные ему вопросы судья, не прибегая к угрозам, обещаниям, ухищрениям или другим вымогательным мерам, переходит к рассмотрению имеющихся в деле доказательств....

105. Осмотры, освидетельствования и обыски производятся или самим мировым судьей, или, по его поручению, чинами местной полиции...

113. Как количество вреда и убытков, так и цена похищенного при разногласии о том сторон определяются мировым судьей по представленным сторонами доказательствам или же по выслушивании мнения сведущих людей.

Глава четвертая

О постановлении и объявлении приговоров

119. По выслушивании сторон и по соображении всех доказательств, имеющихся в деле, мировой судья решает вопрос о вине или невинности подсудимого по внутреннему своему убеждению, основанному на совокупности обстоятельств, обнаруженных при судебном разбирательстве, а в применении к делу законов руководствуется правилами, постановленными в статьях 12 и 13-й.

120. В делах, которые могут быть прекращаемы примирением сторон, мировой судья обязан склонить их к миру и только в случае неуспеха в том приступить к постановлению приговора в пределах предоставленной ему власти (ст. 33).

121. По признании обвиняемого невинным мировой судья немедленно отпускает его. Если обвинение было недобросовестное, то судья приговаривает обвинителя к уплате судебных издержек, а в случае просьбы обвиняемого – и к вознаграждению его за понесенные убытки (ст. 32)...

124. Приговор мирового судьи считается окончательным, когда им определяются: внушение, замечание или выговор, денежное взыскание не свыше пятнадцати рублей с одного лица или арест не свыше трех дней, и когда вознаграждение за вред или убытки не превышает тридцати рублей...

Глава пятая

О заочных приговорах

133. Если обвиняемый в проступке, за который полагается наказание не свыше ареста, не явится и не пришлет поверенного к назначенному сроку или же хотя и пришлет поверенного, но по такому делу, по которому он сам вызывался лично, то мировой судья постановляет заочный приговор...

Книга вторая
Порядок производства в общих судебных местах
Раздел первый
О подсудности
Глава первая

О подсудности по роду преступлений

...204. Дела по преступлениям государственным подсудны судебным палатам или верховному уголовному суду, а дела по преступлениям должности ведаются окружными судами, судебными палатами, кассационным департаментом Сената или верховным уголовным судом...

Раздел второй
О предварительном следствии
Глава первая

**О лицах, участвующих в производстве
предварительного следствия**

249. Предварительное следствие о преступлениях и проступках, подсудных окружным судам, производится судебными следователями при содействии полиции и при наблюдении прокуроров и их товарищей.

Отделение первое
**Участие полиции в производстве
предварительного следствия**

250. О всяком происшествии, заключающем в себе признаки преступления или проступка, полиция немедленно и никак не позже суток по получении о том сведения сообщает судебному следователю и прокурору или его товарищу.

251. Сведения по преступлениям и проступкам, подлежащим ведению мировых судей, полиция передаст им по принадлежности...

253. Когда признаки преступления или проступка сомнительны или когда о происшествии, имеющем такие признаки, полиция известится по слуху (народной молве) или вообще из источника не вполне достоверного, то во всяком случае, прежде сообщения о том по принадлежности, она должна удостовериться чрез дознание: действительно ли происшествие то случилось и точно ли в нем заключаются признаки преступления или проступка...

255. Произведенное дознание полиция передает судебному следователю, которому впоследствии сообщает и все дополнительные

сведения, собранные ею по тому же предмету. Передавая дознание следователю, полиция доносит о том прокурору или его товарищу.

256. До прибытия судебного следователя полиция принимает меры, необходимые для того, чтобы предупредить уничтожение следов преступления и пресечь подозреваемому способы уклоняться от следствия.

257. Полиция принимает меры к пресечению подозреваемому способов уклоняться от следствия в следующих случаях:

1) когда подозреваемый застигнут при совершении преступного деяния или тотчас после его совершения;

2) когда потерпевшие от преступления или очевидцы укажут прямо на подозреваемое лицо;

3) когда на подозреваемом или в его жилище найдены будут явные следы преступления;

4) когда вещи, служащие доказательством преступного деяния, принадлежат подозреваемому или оказались при нем;

5) когда он сделал покушение на побег или пойман во время или после побега и

6) когда подозреваемый не имеет постоянного жительства или оседлости.

258. В тех случаях, когда полицией застигнуто совершающееся или только что совершившееся преступное деяние, а также когда до прибытия на место происшествия судебного следователя следы преступления могли бы изгладиться, полиция заменяет судебного следователя во всех следственных действиях, не терпящих отлагательства, как-то: в осмотрах, освидетельствованиях, обысках и выемках, но формальных допросов ни обвиняемым, ни свидетелям полиция не делает, разве бы кто-либо из них оказался тяжело больным и представилось бы опасение, что он умрет до прибытия следователя...

260. При прибытии судебного следователя полиция передает ему все производство и прекращает свои действия по следствию до получения особых о том поручений...

Отделение третья

Существо обязанностей и степень власти прокуроров и их товарищей

278. Прокуроры и их товарищи предварительных следствий сами не производят, но дают только предложения о том судебным следователям и наблюдают постоянно за производством сих следствий.

279. По производству дознания о преступных деяниях полицейские чины состоят в непосредственной зависимости от прокуроров и их товарищей.

280. Прокуроры и их товарищи имеют право присутствовать при всех следственных действиях и рассматривать на месте подлинное производство, не останавливая, однако, хода следствия...

283. При взятии обвиняемого под стражу судебный следователь об основаниях такого распоряжения немедленно уведомляет ближайшее лицо прокурорского надзора, которое может требовать, чтобы следователь ограничился мерой строгой, если обвиняемый не навлекает на себя достаточного подозрения в преступлении, влекущем за собой лишение всех прав состояния или потерю всех особенных прав и преимуществ...

286. Прокурор или его товарищ может требовать дополнения предварительного следствия по сделанным им указаниям, хотя бы судебный следователь и признал следствие конченным....

Глава вторая

Об условиях производства предварительного следствия

288. Каждый судебный следователь производит предварительное следствие в назначенном ему участке уезда или города.

289. Судебный следователь по законным поводам приступает к следствию:

- 1) когда преступное деяние совершено в его участке;
- 2) когда преступное деяние совершено в ином месте, но обнаружилось в его участке, и
- 3) когда в его участке имеет пребывание обвиняемый или подозреваемый в преступном деянии, хотя бы оно было совершено в ином месте...

Глава третья

О законных поводах к начатию следствия

297. Законными поводами к начатию предварительною следствия признаются:

- 1) объявления и жалобы частных лиц;
- 2) сообщения полиции, присутственных мест и должностных лиц;
- 3) явка с повинной;
- 4) возбуждение дела прокурором и
- 5) возбуждение дела по непосредственному усмотрению судебного следателя....

300. Безыменные пасквили и подметные письма не составляют законного повода к начатию следствия; но если они заключают в себе указание на важное злоумышление или преступное деяние, угрожающее общественному спокойствию, то служат поводом к полицейскому розыску или дознанию, могущему повлечь за собой и само следствие.

301. Объявления лиц, потерпевших от преступления или проступка, признаются жалобами.

303. Жалобы почитаются достаточным поводом к начатию следствия. Ни судебный следователь, ни прокурор не могут отказать в том лицу, потерпевшему от преступления или проступка.

304. Во все время производства следствия принесшей жалобу имеет право:

- 1) выставлять своих свидетелей;
- 2) присутствовать при всех следственных действиях и предлагать, с разрешения следователя, вопросы обвиняемому и свидетелям;
- 3) представлять в подкрепление своего иска доказательства и
- 4) требовать на свой счет выдачи копии всех протоколов и постановлений....

308. Подача объявления или жалобы не налагает обязанности доказывать преступное деяние, но подвергает ответственности за всякое ложное показание...

311. Прокурор и его товарищи могут возбуждать дела как по доходящим до них сведениям, так и по непосредственно ими усмотренным преступлениям или признакам преступных деяний...

312. Прокурор и его товарищи не должны требовать начатия следствия без достаточных к тому оснований. В сомнительных случаях они обязаны собрать сведения посредством негласного полицейского разведывания...

Глава девятая
О порядке постановления и объявления приговоров
Отделение второе
Постановление приговоров без участия
присяжных заседателей

...766. Судьи должны определять вину или невинность подсудимого по внутреннему своему убеждению, основанному на обсуждении о совокупности всех обстоятельств дела...

769. При разделении голосов на два или более мнения за основание решения принимается то из них, которое соединяет в себе наиболее голосов; при равенстве их отдается предпочтение мнению, принятому председателем суда, а если мнения разделились так, что голос председателя не может дать перевеса, то тому из равносильных по числу голосов мнению, которое снисходительнее к участи подсудимого...

771. Суд постановляет приговор:

1) или об оправдании подсудимого, когда деяние, в коем он был обвиняем, признается недоказанным, не подлежащим вменению по законным причинам или невоспрещенным законами под страхом наказания;

2) или об освобождении подсудимого от суда, когда преступное его деяние покрывается давностью, милостивым манифестом или другой законной причиной прекращения дела;

3) или же, наконец, о наказании подсудимого, когда он изобличается в таком преступном деянии, которое ему вменяется в вину и от ответственности за которое он не может быть освобожден.

774. При определении наказания на основании законов суду предоставляется право по обстоятельствам, уменьшающим вину подсудимого, смягчить наказание одной или двумя степенями, переходя притом и к ближайшему низшему роду наказаний, если в высшем по Уложению о наказаниях нет степени, ниже назначенной в законе за преступное деяние подсудимого.

775. В чрезвычайных случаях когда представляются особые уважения к облегчению участи подсудимого, суду дозволяется ходатайствовать пред императорским величеством чрез министра юстиции о смягчении наказания в размере, выходящем из пределов судебной власти (ст. 774), или даже о помиловании подсудимого, вовлеченного в преступление несчастным для него стечением обстоятельств...

780. Оправданному подсудимому дозволяется просить вознаграждения за вред и убытки, причиненные ему неосновательным привлечением его к суду...

783. Оправданный подсудимый не лишается права искать вознаграждения и с должностных лиц, в том числе и судебного следователя и прокурора, если может доказать, что они действовали пристрастно, притеснительно, без законного повода или основания или же вообще недобросовестно...

Отделение третье
Постановление приговоров с участием
присяжных заседателей

801. В делах, рассматриваемых с участием присяжных заседателей, председатель суда, вручая их старшине вопросный лист, объясняет им:

1) существенные обстоятельства дела и законы, относящиеся к определению свойства рассматриваемого преступления или проступка, и

2) общие юридические основания к суждению о силе доказательств, приведенных в пользу и против подсудимого.

802. Председатель суда в случае надобности восстановить обстоятельства, неправильно изложенные сторонами или истинный разум закона, не точно ими истолкованного, не должен в объяснениях своих ни обнаруживать собственного своего мнения о вине или невинности подсудимого, ни приводить обстоятельств, не бывших предметом судебного состязания....

804. Председатель суда заключает свое объяснение напоминанием присяжным заседателям, что они должны определить вину или невинность подсудимого по внутреннему своему убеждению, основанному на обсуждении в совокупности всех обстоятельств дела, и что, в случае осуждения подсудимого, они могут, если найдут достаточные к тому основания, признать его заслуживающим снисхождения.

805. Никакие акты из письменного производства присяжным заседателям не передаются, но председатель суда предуведомляет их, что если они пожелают выяснить какое-либо обстоятельство в деле, то могут возвратиться для сего в зал заседания.

806. Для совещания присяжные удаляются в назначенную для сего комнату, в которую вход охраняется стражей. Выходить из этой комнаты в какую-либо другую, кроме зала заседания, присяжные не могут без разрешения председателя суда....

810. Сосчитав вслух голоса утвердительные и отрицательные, старшина присяжных означает против каждого вопроса последовавшее решение.

811. Решение каждого вопроса должно состоять из утвердительною «да» или отрицательною «нет» с присовокуплением того слова, в котором заключается сущность ответа. Так, на вопросы «Совершилось ли преступление? Виновен ли в нем подсудимый? С предумышленной ли он действовал?» утвердительные

ответы должны быть: «Да, совершилось. – Да, виновен. – Да, с предумышлением».

812. Когда присяжные заседатели признают, что одним утверждением или отрицанием невозможно с точностью выразить их мнение, то они могут дать надлежащее значение ответу, прибавлением к установленным выражениям некоторых слов, напр.: «Да, виновен, но без предумышления».

813. Присяжные заседатели должны склонять свои мнения к единогласному решению. Если по надлежащем совещании разномыслие между ними не устранится, то предложенные вопросы разрешаются ими по большинству голосов: при разделении же голосов поровну принимается то мнение, которое последовало в пользу подсудимого.

814. Если по возбужденному самими присяжными заседателями вопросу о том, заслуживает ли подсудимый снисхождения, окажется шесть голосов утвердительных, то старшина присяжных к данным ответам присовокупляет: «Подсудимый по обстоятельствам дела заслуживает снисхождения»....

818. Если суд единогласно признает, что решением присяжных заседателей осужден невинный, то постановляет определение о передаче дела на рассмотрение нового состава присяжных, решение которых почитается уже, во всяком случае, окончательным.

819. По решению присяжных заседателей, оправдывающему подсудимого, председатель суда немедленно объявляет его свободным от суда и от содержания под стражей, если он состоит под арестом.

820. По обвинительному решению присяжных заседателей председатель суда предлагает прокурору или частному обвинителю предъявить заключение относительно наказания и других последствий виновности подсудимого, признанной присяжными....

823. Подсудимый и защитник его не вправе отвергать достоверность действий, признанных присяжными заседателями, но могут только доказывать, что эти действия не запрещены законом или что закон не может иметь применения за давностью, милостивым манифестом или другими причинами, или же что вознаграждение, требуемое гражданским истцом, незаконно или слишком велико.

824. Подсудимый и его защитник могут ходатайствовать пред судом о смягчении наказания, требуемого прокурором или частным обвинителем...

Книга третья
Изъятия из общего порядка уголовного судопроизводства
Раздел второй
О судопроизводстве по государственным преступлениям
Отделение четвертое
Производство суда

1050. Государственные преступления подлежат суду уголовного департамента судебной палаты. Член палаты, производивший предворительное следствие, не может быть судьей в исследованном им деле.

1051. Для суда по делам государственных преступлений к членам уголовного департамента судебной палаты присоединяются:

- 1) губернский предворитель дворянства той губернии, где учреждена палата;
- 2) один из уездных предводителей дворянства, состоящий в округе местного окружного суда;
- 3) один из городских голов того же округа и
- 4) один из волостных голов или старшин местного уезда...

Российское законодательство X–XX веков. В 9 т. Т. 8. Судебная реформа. Москва : Юридична литература, 1991. С. 120-251.

Конституція Австрії
(1867 р.)

КОНСТИТУЦИОННЫЙ ЗАКОН
об общих правах граждан, для королевств и областей,
представленных в рейхсрате
12 декабря 1867 года

1. Для всех лиц, принадлежащих к различным королевствам и областям, представленным в рейхсрате, существует общее право австрийского гражданства. – Закон определяет условия, при которых приобретается, осуществляется и теряется право австрийского гражданства.

2. Все граждане равны перед законом.

3. Государственные должности доступны одинаково для всех граждан. – Допущение к этим должностям иностранцев связано с приобретением прав австрийского гражданства.

4. Свободное передвижение по территории государства лиц и имущества не подлежат никаким стеснениям. – Все граждане, живущие в общине, где они платят налог на свою собственность, промышленное предприятие или доходы, обладают в этой общине избирательными и представительными правами под теми же условиями, как и местные уроженцы. – Свобода эмиграции ограничивается государством лишь в случае обязанности отбывать воинскую повинность. – Налоги на эмигрантов должны быть установлены не иначе, как по принципу взаимности.

5. Собственность неприкосновенна. Принудительная экспроприация может быть совершена лишь в случаях и формах, установленных законом.

6. Всякий гражданин может находиться и иметь место своего жительства во всех частях территории государства, приобретать здесь земельную собственность всякого рода и свободно располагать ею, и, наконец, в пределах закона, открывать какое ему угодно промышленное предприятие. – Что касается лиц мертвой руки, то закон может, во имя общественного интереса, ограничивать право приобретения ими поместий и распоряжение ими.

7. Всякое отношение вассалитета или зависимости навсегда уничтожается. Всякое обязательство или повинность, обременяющий недвижимую собственность, подлежат выкупу, и в будущее время не может быть установлено на недвижимости таких повинностей, которые не могли бы быть выкуплены.

8. Личная свобода гарантируется. – Закон 27 октября 1862 года об охране личной свободы объявляется составною частью настоящего конституционного закона. – Всякий арест, произведенный или продленный противно законам, обязывает государство к возмещению убытков потерпевшей стороны.

9. Жилище неприкосновенно. – Закон 27 октября 1862 г. об охране жилища объявляется составною частью настоящего конституционного закона.

10. Тайна корреспонденции должна быть уважаема. Задержание писем, кроме случая законного ареста и домашнего обыска, может применяться только по соображениям военного времени или вследствие судебного постановления, сделанного согласно относящимся сюда законам.

11. Право петиций принадлежит всем. – Коллективный петиции могут быть подаваемы лишь корпорациями или ассоциациями, существующими по закону.

12. Австрийские граждане имеют право собраний и ассоциаций. Осуществление этого права регулируется специальными законами.

13. Каждый имеет право, в пределах законности, выражать свободно свои мысли словесно, письменно, в печати или посредством изображений. – Печать не должна быть ни подчинена цензуре, ни стеснена концессионной системой. Почтовые запрещения со стороны администрации не применяются к сочинениям, напечатанным в стране.

14. Всем гарантируется полная свобода вероисповедания и совести. – Пользование гражданскими и политическими правами не зависит от религиозного исповедания. Однако, религиозные верования не должны никоим образом нарушать гражданских обязанностей. Никто не может быть принужден к исполнению какого-либо религиозного акта или к принятию участия в религиозной церемонии, если он не находится под властью лица, получившего на этот счет полномочие от закона.

15. Всякая церковь или религиозная ассоциация, признанная законом, имеет право отправлять богослужения сообща и публично; она регулирует и управляет своими внутренними делами независимо; она владеет и пользуется учреждениями, вкладами и капиталами, переданными в ее руки для целей культа, образования и благотворительности; но она подчиняется, как и всякое общество, законам государства.

16. Последователи религиозного исповедания, не признанного законом, могут отправлять богослужение в частных домах, раз это не противоречит ни законам, ни добрым нравам.

17. Наука и ее преподавание свободны. – Всякий гражданин имеет право основывать учебные и воспитательные заведения и давать в них образование, если он удовлетворяет законным требованиям. Частное обучение подобным ограничениям не подвергается. Забота о религиозном образовании в школах возлагается на церковь или на ту религиозную общину, к которой принадлежит школа. – Государство имеет право высшего руководства и наблюдения за публичным обучением и воспитанием.

18. Каждый свободен выбирать себе профессию и подготовиться к ней, где и как хочет.

19. Все народы государства, принадлежащие к различным расам, равны в правах: каждая раса имеет неотъемлемое право поддерживать и культивировать свою национальность и свой

язык. – Государство признает за всеми языками, употребляемыми в областях монархии, равное право на употребление в школах, и при осуществлении функций и различных актов государственной жизни. – В областях, население которых принадлежит к различным расам, учреждения народного просвещения должны быть организованы таким образом, чтобы каждый, не имея нужды изучать другой язык, имел возможность получить на своем языке необходимые элементы своего образования.

20. Специальный закон установит право правительства приостанавливать, под его ответственностью, временно и в некоторых местах, права, упомянутый в ст. 8, 9, 10, 12 и 13.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 375-377.

**КОНСТИТУЦИОННЫЙ ЗАКОН,
изменяющий закон 26 февраля 1861 г.
об имперском представительстве
(21 декабря 1867 года)
(Витяги)**

1. Общее представительство королевств: Богемии, Далмации, Галиции и Лодмерии с великим герцогством Краковским, эрцгерцогства Австрийского выше и ниже Эннста, герцогств Зальцбурга, Штирии, Каринтии, Карниолии и Буковины, маркграфства Моравии, герцогства верхней и нижней Силезии, графства княжества Тироля и области Форальберга, маркграфства Истрии, графства княжества Герца и Градиски и города Триеста со своей областью – осуществляется рейхсратом. Рейхсрат состоит из палаты господ и палаты депутатов. Никто не может быть одновременно членом обеих палат.

2. Совершеннолетние принцы императорской фамилии считаются членами палаты господ по рождению.

3. Наследственными членами палаты господ считаются совершеннолетние главы семейств туземной знати, обладающие значительной земельной собственностью в королевствах и областях, представленных в рейхсрате, и пожалованные этим достоинством наследственно от Императора.

4. Членами палаты господ состоят, вследствие их высокого церковного достоинства, все архиепископы и те из епископов,

которые имеют княжеский ранг, принадлежащий к королевствам и областям, представленным в рейхсрате.

5. Императору предоставляется право призывать в палату господ пожизненно выдающихся людей королевств и областей, представленных в рейхсрате, которые оказали значительный услуги государству, церкви, наукам и искусствам.

6. (Измененная законом 2 апреля 1873 г.). Палата депутатов состоит из 353 членов, избранных и распределенных следующим образом: от королевства Богемии – 92; от королевства Далмации – 9; от королевства Галиции и Лодемерии с великим герцогством Краковским 63; от великого герцогства Австрийского ниже Эннса – 37; от великого герцогства Австрийского выше Эннса – 17; от герцогства Зальцбургского – 5; от герцогства Штирии – 23; от герцогства Каринтии – 9; от герцогства Карниолии – 10; от герцогства Буковины – 9...

7. (Измененная законом 2 апреля 1873 г.) А. Совокупность всех депутатов от каждой области распределяется между категориями избирателей, определенными в провинциальных статутах: а) крупная земельная собственность (территориальная, феодальная)...; б) города (города, рынки, промышленные центры, местечки); с) торговый и промышленный палаты и d) сельские общины...

...С. Депутаты назначаются избирателями сельских общин посредством двустепенных выборов, остальными категориями посредством прямых. Назначение выборщиков и депутатов производится по абсолютному большинству голосов. Если такого большинства не получается после одной баллотировки или, в случае, когда должны быть выбраны многие депутаты, после нескольких баллотировок, то жребий окончательно решает дело по отношению к тем, которые получили одинаковое число голосов.

D. Избирателем первого порядка является всякий австрийский гражданин, имеющий полных двадцать четыре года, обладающий гражданскими правами и удовлетворяющий всем другим условиям, требуемым избирательным законом рейхсрата.

E. Может быть избрано, в каждой из областей, указанных в ст. 6-й, каждое лицо мужского пола, пользующееся по крайней мере три года правами австрийского гражданина, имеющее полных тридцать лет и находящееся или в числе избирателей, указанных под рубрикою D, или могущее быть избранным в провинциальный ландтаг.

8. Государственные чиновники, избранные в палату депутатов не должны выходить в отставку для осуществления своих полномочий.

9. Император назначает президента и вице-президента палаты господ из числа ее членов на одну сессию. Палата депутатов избирает себе из своих членов президента и вице-президента. Каждая из обеих палат назначает сама прочих членов своего служебного персонала.

10. Рейхсрат созывается Императором каждый год, по возможности в течение зимних месяцев.

11. Компетенция рейхсрата охватывает все дела, относящиеся к правам, обязанностям и интересам, общим всем королевствам и землям, которые он представляет, исключая тех дел, которые, вследствие соглашения с землями венгерской короны, должны быть обсуждаемы сообща между ними и другими землями монархии. Таким образом, к компетенции рейхсрата принадлежат:

а) обсуждение и одобрение торговых договоров и тех из политических трактатов, которые возлагают обязательства на империю или какое-либо из государств, ее составляющих, или на простых граждан, или могут привести к изменению территории королевств и областей, представленных в рейхсрате;

б) все дела, касающиеся способа набора, регламентирования и продолжительности военной службы; в частности ежегодное вотирование состава армии и правил относительно доставления войскам продовольствия и помещения;

с) регламентирование бюджета государственного управления, и в частности ежегодное вотирование налогов и пошлин; рассмотрение государственных счетов и результатов финансовых операций; выпуск новых займов, конверсия старого государственного долга, отчуждение, преобразование и заклад недвижимой государственной собственности; законодательство о монополиях и регалиях, и вообще все финансовые дела, которые являются общими для королевств и областей, представленных в рейхсрате;

д) регламентирование монетной системы и эмиссионных банков, таможенные и торговые дела, телеграфы, почты, железные дороги, судоходство и другие способы сообщения в империи;

е) законодательство о кредите, банках, привилегиях на изобретения, промышленности, исключая прав на продажу напитков; веса и меры; гарантия фабричных марок и образцов;

ф) врачебное законодательство, равно как меры, направленный против эпидемий и эпизоотий;

г) законодательство о правах граждан и нации, охрана иностранцев, паспорта и перепись населения;

h) законодательство о вероисповедных вопросах, правах ассоциаций и союзов, о печати и обеспечении литературной собственности;

i) определение порядка обучения в народных школах и гимназиях, равно как законодательство об университетах;

j) уголовное законодательство и законодательство о полицейских взысканиях; гражданское законодательство, за исключением того, что касается государственной росписи и тех предметов, которые, согласно провинциальным статутам и настоящему конституционному закону, составляют компетенцию ландтага; торговое законодательство; морское право; законы о рудниках и ленах;

k) законодательство об основах судебной и административной организации;

l) законы во исполнение конституционных законов об общих правах граждан, об имперском суде, судебной власти и власти правительственной и исполнительной;

m) законодательство об обязанностях и взаимных отношениях отдельных государств;

n) законодательство о форме, в которой должны обсуждаться дела, признанный по соглашению с землями венгерской короны имеющими общий интерес.

12. Все предметы законодательства, кроме предоставленных рейхсрату настоящим законом, входят в полномочия ландтагов королевств и областей, представленных в рейхсрате, и регулируются в означенных ландтагах конституционным порядком. Однако, если бы ландтаг нашел, что законодательный вопрос, входящий в его компетенцию, должен быть обсуждаем и решаем рейхсратом, то этот вопрос, в данном частном случае и по отношению к данному ландтагу, может быть предоставлен на рассмотрение рейхсрата.

13. Законодательные проекты представляются в рейхсрат правительством. Рейхсрат с своей стороны имеет право вносить проекты законов по предметам своей компетенции. Всякий закон требует согласия обеих палат и утверждение императора...

14. Если чрезвычайные обстоятельства делают необходимой, в перерыв заседаний (рейхсрата) какую-нибудь меру, требующую, согласно конституции, обсуждения в рейхсрате, то она может быть принята, за коллективной ответственностью министров, по приказу императора, но под условием, чтобы она не вносила никаких изменений в конституционные законы, и чтобы из нея не вытекало ни каких-либо постоянных расходов для государственного казначейства,

ни отчуждения государственной территории. Приказы, изданные при таких обстоятельствах, имеют временно силу законов, если они подписаны всеми министрами и опубликованы согласно предписаниям настоящей конституции. Они теряют силу закона, если правительство не внесет их на одобрение рейхсрата в сессию, непосредственно следующую за их обнародованием, и прежде всего на одобрение палаты депутатов в течение четырех недель после ее созыва, или если одна из палат отказывает им в одобрении. Министры отвечают коллективно за применение этих приказов после того, как они потеряли предоставленную им временно силу закона.

15. (Изменена законом 2 апреля 1873 года). Для того, чтобы решение рейхсрата имело силу, необходимо присутствие 100 членов в палате депутатов, 40 – в палате господ и, в обеих палатах, абсолютное большинство голосов присутствующих членов. Изменения настоящего конституционного закона, как равным образом конституционных законов об общих правах граждан королевств и земель, представленных в рейхсрате, об установлении имперского суда, о судебной власти и об осуществлении правительственной и исполнительной власти, могут состояться не иначе, как по большинству по крайней мере двух третей голосов присутствующих членов и при условии присутствия в палате депутатов не менее половины членов.

16. Члены палаты депутатов не должны получать от избирателей никаких инструкций. Члены рейхсрата не могут подлежать никакой ответственности за вотум, который они подают во исполнение своих обязанностей; они не могут быть ответственны за слова, произнесенный ими при тех же обстоятельствах, как и палатой, к которой они принадлежат. Ни один член рейхсрата не может быть, иначе, как в случае захвата на месте преступления, арестован или подвергнут судебному преследованию в течение сессии, за поступки, подлежащие уголовному закону, без разрешения палаты. Даже в случае захвата на месте преступления, судебная власть должна немедленно известить президента палаты. По требованию палаты, арест должен быть снят и преследование приостановлено на продолжительность всей сессии. Палата имеет такое же право по отношению ко всякому произведенному аресту или следствию, начатому против одного из своих членов в промежутки между сессиями.

17. Все члены рейхсрата должны осуществлять свое право голоса лично.

18. (Изменена зак. 2 апреля 1873 г.). Члены палаты депутатов избираются на шесть лет. По окончании этого срока, равно как

в случае распушения палаты депутатов, приступают к общим выборам. Депутаты, срок полномочия которых окончился, могут быть избраны вновь. В течение избирательного периода обращаются к дополнительным выборам, когда какой-либо депутат теряет право быть избранным, умирает, отказывается от своих полномочий или перестает, по каким-либо другим законным основаниям, быть членом рейхсрата.

19. Отсрочка заседаний рейхсрата, равно как распушение палаты депутатов происходит по решению императора. В случае распушения, приступают к новым выборам, сообразно ст. 7.

20. Министры и начальники центральных управлений имеют право принимать участие во всех обсуждениях и поддерживать свои предложения лично или через одного из депутатов. Каждая палата может требовать присутствия министров. С своей стороны, министры должны быть выслушаны всякий раз, как они этого требуют. Они имеют право принимать участие в голосовании лишь как члены одной из палат.

21. Каждая из обеих палат рейхсрата имеет право делать министрам запросы по всем предметам, входящим в их полномочия, подвергать своему контролю акты правительства, требовать от министров объяснения по поводу представленных петиций, назначать комиссии, которым министры должны доставлять все необходимые сведения, и формулировать свою оценку в форме адреса или резолюции.

23. Заседания обеих палат рейхсрата происходят публично. Каждая палата имеет право, в виде исключения, постановить закрытое заседание, по требованию президента или по крайней мере десяти членов, на основании решения, принятого не в присутствии публики...

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 378-383.

КОНСТИТУЦИОННЫЙ ЗАКОН
об осуществлении правительственной власти
(21 декабря 1867 года)

1. Особа Императора священна, неприкосновенна и безответственна.

2. Император осуществляет правительственную власть через ответственных министров и через чиновников и делегатов, подчиненных министрам.

3. Император назначает и сменяет министров, а также назначает, по предложению компетентного министра, всех чиновников во всех областях государственной службы, исключая случаев, установленных законом.

4. Император жалует титулы, ордена и другие знаки отличия.

5. Императору принадлежит высшее командование над армией; он объявляет войну и заключает мир.

6. Император заключает политические договоры. – Торговые договоры и договоры политические, которые налагают обязанности на государство, на одну из его частей или на частных лиц – должны для своей действительности получить одобрение рейхсрата.

7. Право чеканить монету осуществляется от имени Императора.

8. Император, принимая управление, приносит в присутствии обеих палат рейхсрата, следующую присягу: «Сохранять нерушимо конституционные законы королевств и земель, представленных в рейхсрате, и управлять согласно этим законам и законам обыкновенным».

9. Министры ответственны в конституционности и законности правительственных актов, совершаемых в сфере их полномочий. Означенная ответственность, организация юрисдикции, призванной постановлять по поводу обвинения, возбужденных против министров, и самая судебная процедура регулируется специальным законом.

10. Обнародование законов производится от имени Императора, с упоминанием, что они приняты, согласно конституции при содействии ответственного министра, представительными корпусами.

11. Власти имеют право, в пределах своих полномочий, издавать регламенты и постановления, опирающиеся на законы, и обязывать к их исполнению, подобно постановлениям закона, всех, к кому они относятся. – Специальные законы регулируют полномочия административных властей, равно как права армии, в случае призвания ее в исключительных обстоятельствах для охраны безопасности, мира и порядка.

12. Все чиновники государства, в пределах своего ведения, ответственны за соблюдение конституционных законов; при отправлении своих полномочий, они обязаны, также под ответственно-

стью, соблюдать имперские и местные законы. – Осуществление такой ответственности лежит на органах исполнительной власти, которым принадлежит право дисциплинарных взысканий по отношению к чиновникам, о которых идет речь....

13. Все члены государственного управления приносят, кроме служебной присяги, присягу на верность конституции.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 383-384.

КОНСТИТУЦИОННЫЙ ЗАКОН об установлении имперского суда (21 декабря 1867 года)

1. Для решения споров между властями и спорных вопросов публичного права, в королевствах и землях, представленных в рейхсрате, устанавливается имперский суд

2. Имперский суд решает в окончательной форме споры: а) между судебной и правительственной властями по вопросу о том, подлежит ли данное дело разбирательству судебной или правительственной власти, в случаях, установленных законом; б) между представителями какой-либо области и высшими правительственными властями, спорящими о праве издавать административный распоряжения, – с) между местными и независимыми властями различных областей в делах, подлежащих их управлению.

3. Имперский суд решает также в окончательной форме: а) притязания, предъявленный одним из королевств и областей, представленных в рейхсрате к государству и обратно; притязания, предъявленный одним из означенных королевств или областей друг к другу; наконец, притязания предъявленные какой-либо общиной, корпорацией или частным лицом к одному из означенных королевств и областей или к целому государству, – если таковыя притязания не подлежат разбирательству в обыкновенных судах; – d) жалобы, возбужденный гражданами по поводу нарушения какого-либо из гарантированных конституцией публичных прав, после того как дело было решено административным порядком на основании закона.

4. Имперский суд решает единолично и независимо вопрос о том, подлежит ли данное дело его компетенции; его решение

исключает всякое дальнейшее движение и всякое обращение к суду. – Если какое-либо дело передается имперским судом или обыкновенному суду, или административной власти, то ни тот, ни другая не могут отказываться от разбирательства под теми предложениями, что дело не подлежит их ведению.

5. Имперский суд заседает в Вене. Он состоит из президента и вице-президента, назначаемых Императором пожизненно, из двенадцати почетных титулованных членов и четырех заменяющих их, равным образом назначаемых Императором пожизненно, по представлению рейхсрата. Шесть членов и два их замещающих выбираются из кандидатов, предложенных каждой из двух палат. – Представления должны делаться по отношению к трем кандидатам, имеющим качества, требуемый каждым вакантным местом.

6. Специальный закон определяет более точно организацию имперского суда, порядок судопроизводства и исполнение его решений.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 385.

КОНСТИТУЦИОННЫЙ ЗАКОН о судебной власти (21 декабря 1867 года)

1. Всякое отправление правосудия в государстве совершается от имени Императора. Судебные решения и приговоры постановляются от имени императора.

2. Организация и компетенция судов определяются законами. Исключительные суды могут быть установлены лишь в случаях, предварительно определенных законом.

3. Компетенция военных судов определяется специальными законами.

4. Юрисдикция по отношению к полицейским поступкам и налогам, определяется законом.

5. Судьи несменяемы и назначаются пожизненно императором или от его имени.

6. Судьи, при отпадении своих судебских обязанностей, совершенно свободны и независимы. – ...они могут быть временно отчислены от своей должности не иначе, как по приказу председателя или другой высшей судебной власти, при условии немед-

ленной передачи дела компетентному суду; не позволяется перемещать их или увольнять в отставку против их воли иначе, как в случаях и порядке, установленными законом. ...

7. Судебные места не могут судить о силе правильно изданных законов; напротив того, они могут судить о силе административных распоряжений во время и по случаю процессов, которые законным образом ведутся в судебных местах.

8. Все чиновники судебного сословия должны, кроме должностной присяги, принести присягу незыблемо соблюдать конституционные законы.

9. Независимо от других средств судебной процедуры, против государства и его чиновников судебного сословия может быть вчинен иск, в случае судебных ошибок. Это право иска определяется специальным законом.

10. Судоговорение, как в гражданских, так и в уголовных судах, происходит публично. – Исключения из этого правила устанавливаются законом. Жалобная система допускается в уголовных судах.

11. По преступлениям, подлежащим тяжким наказаниям по закону, а также по всем преступлениям и уголовным проступкам политического характера, или современным путем печати, – о виновности (или невинности) обвиняемого решают присяжные.

12. Суд верховный и кассационный, заседающий в Вене, устанавливается для королевств и областей, представленных в рейхсрате.

13. Император имеет право амнистии; он имеет также право отменять или смягчать наказания, наложенные судами, равно как освобождать осужденных от законных последствий осуждения, исключая ограничений, содержащихся в законе об ответственности министров. – Регламентирование права издавать приказы по поводу того, чтобы наказуемый поступок не подлежал преследованию, или чтобы начатое преследование было прекращено, находится в законах об уголовном судопроизводстве.

14. Судебная и административная функции разделены на всех ступенях процесса.

15. Во всех случаях, где административная власть, согласно существующим или могущим быть изданными в будущем законам, призвана решать споры между частными лицами, сторона, потерпевшая в своих правах от административного решения, свободна обращаться на своего противника в обыкновенные суды. – Кроме того, всякий, кто считает себя потерпевшим в своих правах вследствие какого-либо решения или меры административной власти,

имеет право обращаться к административному суду, в публичном и устном порядке, с иском против представителя административной власти. – Случаи, в которых административный суд призван постановлять решения, состав этого суда и порядок судопроизводства определяются специальным законом.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 386-387.

**Городове положення
(16 червня 1870 р.)
(Витяги)**

1. Піклування і порядкування по міському господарству та благоустрою надаються міському громадському управлінню, а нагляд за законним сього виконанням – губернаторові, на точному додержанні правил даного положення...

9. Міське громадське управління в постановах і розпорядженнях своїх не може виходити з кола вказаних йому справ. Усяка постанова його, всупереч цьому ухвалена, не дійсна...

15. Установи міського громадського управління є: 1) міські виборчі збори, 2) міська дума і 3) міська управа.

16. Міські виборчі збори скликаються виключно для обрання гласних міської думи, через кожні чотири роки; час скликання їх визначається думою.

17. Усякий міський обиватель, хоч би до якого стану він належав, має право голосу в обранні гласних, при таких умовах: 1) якщо він російський підданий; 2) якщо йому не менше 25 років від народження; 3) якщо він при цих умовах володіє в міських межах... на праві власності нерухомим майном, що підлягає зборіві на користь міста, або держить торговий чи промисловий заклад по свідоцтву купецькому або ж, проживши у місті протягом двох років перед проведенням виборів хоча б і з тимчасовими відлучками, сплачує на користь міста встановлений збір... і 4) якщо на ньому немає недоїмок по міському збору.

22. Для проведення виборів у гласні встановлюється в кожному місті з обивателів, які мають право голосу на виборах... трое виборчих зборів, з яких кожні обирають одну третину всього числа гласних.... Для цього обивателі заносяться до списку виборців

у тому порядку, в якому вони йдуть по сумі лежних з кожного з них у прибуток міста збору, який дає право голосу на виборах..; потім особи, занесені до зазначеного иску, діляться на три розряди, або зібрання, так: до першого розряду зараховуються ті з показаних на початку списку виборці, які, вносячи вищі розміри збору, сплачують разом одну третину загальної суми збору, що його платять всі виборці; до другого зараховуються виборці, що йдуть за ними по списку, які сплачують разом також третину збору; до третього – усі інші виборці. Складений на зазначених основах список з поділом виборців на розряди затверджується міською думою.

48. Міська дума складається під головуванням міського голови гласних, що обирається на чотири роки..., в числі, яке відповідає числу осіб, що користуються правом голосу на виборах.

70. Міська управа перебуває під головуванням міського голови.

82. Посади міського голови, членів міської управи та міського секретаря (секретаря думи) заміщаються за вибором міської думи.

88. Євреї не можуть бути обирані у міські голови, ні заступати посади. Число членів міської управи з нехристиян не повинно перевищувати однієї третини всього її складу.

92. Особи, обирані на посаду міського голови, а також призначені для тимчасового заміщення цієї посади, затверджуються в цих званнях у губернських містах міністром внутрішніх справ, а в інших містах губернатором.

Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. С. 380-385.

Статут про військову повинність (1 січня 1874 р.) (Витяги)

1. Захист престолу та батьківщини є священний обов'язок кожного російського підданого. Чоловіче населення, без різниці стану підлягає військовій повинності.

4. Грошовий викуп від військової повинності і заміна охочим не допускається.

5. Збройні сили держави складаються з постійних військ та ополчення. Це останнє скликається лише в надзвичайних обставинах воєнного часу.

10. Вступ на службу по призовах розв'язується жеребом, який виймається один раз на все життя. Особи, які по номеру вийнятого ними жеребка не підлягають вступові у постійні війська, зараховуються в ополчення.

11. До жереба призивається щороку один тільки вік населення, саме молоді люди, яким з 1 жовтня того року, коли набір провадиться, минув 21 рік від роду.

12. Особам, які задовольняють певні умови освіти, надається відбутися військовою повинністю без жереба, як вільноопреділяючися, на підставі правил, викладених у розділі XII цього статуту.

17. Загальний строк служби в сухопутних військах для вступаючих по жеребу визначається в 15 років, з них 6 років дійсної служби і 9 років в запасі...

18. Загальний строк служби у флоті визначається в 10 років, з яких 7 років дійсної служби і 3 роки в запасі.

20. Зазначені в попередніх 17 і 18 статтях строки служби встановлюються власне для мирного часу; під час же війни перебуваючі в сухопутних військах і у флоті повинні залишатись на службі доти, доки того вимагатиме державна потреба.

36. Державне ополчення складається з усього незарахованого в постійні війська, але здатного носити зброю чоловічого населення, від призовного (ст. 11) до 43-річного віку включно. Від призову в ополчення не звільняються до цього віку і особи, звільнені з запасу армії і флоту.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 263.

**Схвалений імператором Олександром II висновок
Державної Ради щодо поширення Міського положення
від 16 червня 1870 року на західні губернії
(1875 р., квітня 29)
(Витяги)**

Государственный совет в соединенных департаментах законов и государственной экономии и в общем собрании, рассмотрев представление министра внутренних дел о применении Городового положения 16 июня 1870 года к городам западных

губерний и соглашаясь в существе с заключением его, министра, мнением положил постановить:

I. Высочайше утвержденное, 16 июня 1870 года (48498), Городовое положение применяется постепенно, по ближайшим местным соображениям, с разрешения министра внутренних дел, к несостоящим в частном владении городам: Виленской, Витебской, Волынской, Гродненской, Киевской, Ковенской, Минской, Могилевской и Подольской губерний, с соблюдением при том, в виде временной меры, нижеследующих особенностей: 1) Утверждение лиц, избранных в должность городского головы, а также назначенных для временного замещения сей должности..., зависит от министра внутренних дел не только по городам губернским, но и по всем другим городам упомянутых выше губерний в тех случаях, когда губернатор, по имеющимся в виду его данным, затруднился бы допустить избранное лицо к исполнению должности головы. 2) Если бы, в виду исключительных обстоятельств, оказалось необходимым в каком-либо городе назначить городского голову от правительства, то министр внутренних дел представляет о сем на высочайшее государя императора воззрение, через Комитет министров.

II. Общественное управление городов, в коих введено будет Городовое положение 16 июня 1870 года, освобождаются от заведывания делами приписанных к тем городам, на основании прежних постановлений других городских поселений, т. е. городов владельческих и местечек. Из сего изъемятся дела о коробочном и свечном сборах с евреев; дела эти, впредь до особого распоряжения, остаются в ведении городских управлений на основаниях, существующих в других губерниях (в коих дозволено постоянное жительство евреям).

III. Во владельческих городах, дела коих будут изъяты из ведения городских учреждений, преобразованных на основании городского положения 16 июня 1870 года, для заведывания городским хозяйством, впредь до применения и к сим городам городского положения, учреждается упрощенное общественное управление... Управление это образуется из городского старосты, по выбору городского общества (купцов и мещан) и из помощников к нему, по одному от сословий мещанского и купеческого, где это последнее имеется.

IV. В местечках, изъятых из ведения городских учреждений (ст. II), соблюдаются временно следующая правила: 1) В местечках,

имеющих не менее десяти мещанских дворов или отдельных домохозяев, постоянно жительствующие мещане, как христианского, так и нехристианского исповеданий, образуют из себя самостоятельные мещанские общества. Общества сии для заведывания указанными ниже в пункте 5 делами, избирают мещанского старосту с помощником. 2) В местечках, имеющих до пятидесяти мещанских дворов, мещанские общества могут ходатайствовать об учреждении, в замен мещанского старосты, мещанской управы... Засим на общества эти распространяется действие статьи 335 Уст. о служб, по выб. (Свода Зак., Т. III), относительно избрания мещанских депутатов, которые действуют именем общества во всех случаях, когда требуется, по закону, постановление общественного приговора. Такие депутаты допускаются к исполнению своих обязанностей по принятии присяги в местном мещанском управлении, а на первый раз, до образования оно, в присутствии назначенного для того чиновника уездной полиции. 3) В местечках, население коих не достигает указанного выше в пункте 1-м размера, местные мещане приписываются к мещанским обществам городов или других местечек, в коих существуют мещанские общества, или же к волостям, на основании приложения к статье 141 общего положения о крестьянах, вышедших из крепостной зависимости (особ. прил. к IX Т. Зак. о сост., по Прод. 1863 г.). 4) Постоянно живущие в местечках ремесленники, не приписанные к купеческому и иным сословиям, входят в состав мещанского общества своих местечек, если для них не будет образовано особого, в установленном порядке, ремесленного управления.... 6) Приговоры мещанских обществ в местечках по предметам, указанным в пункте л) статьи 5 прил. к город, полож., не подвергаясь рассмотрению городской управы, приводятся в действие не иначе, как с утверждения губернского правления ... 8) Членом комиссий, образуемых для оценки имущества, по распоряжению правительства отходящих от частного владения, назначается в местечках, вместо городского головы, мещанский староста. 9) Утверждение нотариусов и маклеров, выдача для них книг, а равно свидетельствование и рассмотрение книг нотариусов и маклеров ... возлагаются, впредь до введения в западных губерниях судебных уставов 20 ноября 1864 года в полном объеме, на губернское правление...

**Емський указ
(30 травня 1876 р.)
(Витяги)**

...В видах пресечения опасной, в государственном отношении, деятельности украинофилов, полагалось бы соответственным принять впредь до усмотрения, следующие меры:

а) По Министерству Внутренних Дел

Не допускать ввоза в пределы Империи, без особаго на то разрешения Главнаго Управленія по делам печати, каких бы то ни было книг, издаваемых за границею на малорусском наречии.

Воспретить в Империи печатание, на том же наречии каких бы то ни было оригинальных произведений или переводов, за исключением исторических памятников, но с тем, чтобы и эти последние, если принадлежат к устной народной словесности (каковы песни, сказки, пословицы), издаваемы были без отступления от общерусской орфографии (т. е. не печатались так называемой «кулишовкою»).

Примечание I. Мера эта была бы не более, как расширением Высочайшаго повеления от 3 июля 1863 года, коим разрешено было допускать к печати на малорусском наречии только произведения, принадлежащие к области изящной литературы, пропуски же книг на том же наречии, как духовнаго содержания, так учебных и вообще назначаемых для первоначальнаго чтения, повелено было приостановить.

Примечание II. Сохраняя силу означеннаго выше Высочайшаго повеления, можно было бы разрешить к печатанию на малорусском наречии, кроме исторических памятников, и произведений изящной словесности, но с тем, чтобы соблюдалась в них общерусская орфография, и чтобы разрешение давалось не иначе, как по рассмотрении рукописей Главным Управлением по делам печати.

3. Воспретить равномерно всякие на том же наречии сценические представления, тексты к нотам и публичные чтения (как имеющие в настоящее время характер украинофильских манифестаций).

4. Поддерживать издающуюся в Галиции, в направлении враждебном украинофильскому, газету «Слово», назначив ей хотя бы небольшую, но постоянную субсидию, без которой она не может продолжать существование и должна будет прекратиться...

5. Запретить газету «Киевский Телеграф», на том основании, что номинальный ее редактор Снежко-Блоцкий слеп на оба глаза

и не может принимать никакого участия в редакции, которой заведуют постоянно и произвольно лица, приглашаемые к тому издательницею Гогоцкою из кружка людей, принадлежащих к самому неблагонамеренному направлению.

б) По Министерству Народнаго Просвещения

Усилить надзор со стороны местного учебного начальства, чтобы не допускать в первоначальных училищах, преподавания каких бы то ни было предметов на малорусском наречии.

Очистить библиотеки всех низших и средних училищ в малороссийских губерниях от книг и книжек, воспрещаемых 2-м параграфом настоящего проекта...

8. Обратить серьезное внимание на личный состав преподавателей в учебных округах Харьковском, Киевском и Одесском, потребовав от попечителей сих округов именного списка преподавателей с отметкою о благонадежности каждого по отношению к украинофильским тенденциям и отмеченных неблагонадежными или сомнительными перевести в великорусские губернии, заменив уроженцами зтих последних.

9. На будущее время выбор лиц на преподавательские места в означенных округах возложить, по отношению к благонадежности сих лиц, на строгую ответственность представляющих о их назначений, с тем, чтобы ответственность, о которой говорится, существовала не только на бумаге, но и на деле.

Примечание I. Существуют два Высочайшие повеления покойного Государя Николая Павловича, не отмененные Верховной Властью, а потому сохраняющие и в настоящее время силу закона, которыми возлагалось на строжайшую ответственность Попечителей Округов и вообще учебного начальства, не терпеть в учебных заведениях лиц с неблагонадежным образом мыслей, не только между преподавателями, но и между учащимися. Полезно было бы напомнить о них.

Примечание II. Признавалось бы полезным принять за общее правило, чтобы в учебные заведения округов: Харьковского, Киевского и Одесского назначать преподавателей преимущественно великоруссов, а малоруссов распределить по учебным заведениям С.-Петербургского, Казанского и Оренбургского округов.

10. Закрыть на неопределенный срок Киевский Отдел Императорского Географического Общества... и допустить затем открытие его вновь, с предоставлением местному Генерал-Губернатору права ходатайствовать о его открытии, но с устранением навсегда

тех лиц, которые сколько-нибудь сомнительны в своем чисто-русском направлении...

в) По III Отделению Собственной Его Императорского Величества Канцелярии.

11. Немедленно выслать из края Драгоманова и Чубинского, как неисправимых и положительно опасных в крае агитаторов»...

Україна: Антологія пам'яток державотворення Х-ХХ ст.: У 10 т. Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця ХІХ ст.). Київ: Основи, 2008. С. 179-181.

З програми «Громади» (1880 р., вересня 1)

...Від 1877 р. виходить в Женеві безстроковими книгами українська збірка «Громада», порядкована М. Драгомановим. Одтепер «Громада» стане виходити в строк, що два місяці, книжками по шість листів. Разом з тим впорядкування її візьмемо на себе ми трое, котрі підписані нижче: М. Драгоманов, М. Павлик і С. Подолинський.

Ми знаємо, як то тяжко братись за письменне видавництво на українській мові, та ще й за кордоном нашої країни. Ми мусимо обертатись до народу, котрий не має державної (політичної) самостоячості, котрого розірвано між двома великими царствами: Росією й Австро-Венгрією і котрому через те зовсім не можна проявити свою волю в своїх справах. До того ж ми, – невеличка купка українських громадівців (соціалістів), відбита од своєї країни й без найменшої змоги прикладати безпосередне наші думки до праці серед нашого народу...

Україною ми звемо всю сторону від верху р. Тиси в теперішнім Венгерським королівстві, на заході сонця, до р. Дону на сході й Кубанську землю в теперішнім Російським царстві, – від верху р. Нарева на півночі до Чорного моря на півдні, – усю ту землю, де гурт народу говорить українською мовою... Всякому народові шкодить неволя під чужими людьми, а з другого боку серед громад не мусить бути непрацюючих станів, а мусять вони складатись з самих здобувачів. Ось через що майже все одно: чи увільнити Україну од панування чужинців, чи увільнити громади українських здобувачів од непрацюючих станів: і так, і так пани всяких пород повинні хоч усі стати робітниками, хоч покинути Україну.

Інша річ працюючі громади волошські, болгарські, сербські, грецькі, московські, мазурські (польські), виселки німецькі, ремісники польські, жидівські й інші, що живуть у нашій країні: вони мусять мати в усьому рівне право й однакову волю з українцями, їх товариства й громади будуть вільні од усякого примусу до звичаїв чи мови українського гурту, матимуть волю закладати свої школи: нижчі, середні й вищі, й волю приставати до всякої спільності з гуртом тих народів, од котрих одійшли до України ті громади, виселки й товариства. Такі працюючі чужинці будуть для українців узлами, котрі прив'язуватимуть їх до всіх сусідніх пород (націй), з котрими українці повинні приступати до великої всепородньої вільної спілки (інтернаціональної федерації)...

II. У справах господарських (економічних) ми бажаємо:

...5) Щоб усі сили природи й струменти, що потрібні для здобутку корисних людям речей, себто: земля, вода з усім, що в них є, машини й фабрики і т. п. були просто в руках товариств і громад хліборобських і робітницьких і щоб люди не мушили продавати свою працю в найми панам та багатирям, а робили просто на себе...

III. В справах освітніх (культурних) ми бажаємо:

б) зросту випробованої (позитивної) науки про речі природні й громадські, а також уміlostів з тією наукою зв'язаних. Ми думаємо, що така наука й уміlostі (словесні, театр, малярство, різьба, музика) замінять зовсім теперішні віри, через котрі люди стільки ворогували й ворогують проміж себе. Поки ж це настане через вільну науку й проповідь, то ми думаємо, що кожній людині [і] товариству треба залишити волю держатись такої віри, якої вони хочуть, з тим тільки, щоб прихильні до кожної віри (християне, жиди, магометанці й т. д.), й до кожного брацтва (штунди, шалопути й інші) содержували свої церкви й попів на свій кошт, щоб навіть на це не було й громадських податків, ані громадської праці, а кожний давав би на це від себе, коли сам забажає.

...Нігде й ніколи докорінні зміни громадського життя не робились тільки мирним поступом. На Україні, ще може менше, ніж деінде, можна сподіватись, щоб начальства й панства по волі зреклись свого панування й через те простому народу на Україні не обійтись без оружного бою й повстання (революція). Тільки це повстання передасть у руки хліборобських і робітницьких громад і товариств сили природи й струменти, потрібні для здобутку. Щоб же старі панські стани й начальства не змогли потім захопити в свої руки знов що з громадського добра й не поновили

свого панування, – треба, при першій випадку, скасувати державне військо й позаводити громадське козацтво (міліцію), в котрому б кожний громадянин мав оружжя і знав з ним обертатись...

Ми щиро просимо до праці в «Громаді» всіх людей і товариства на Україні, котрі згожуються з нашими думками, хоч би вони не належали до народу української мови.... Найбільш ми просимо всіх письменних людей по громадах на Україні докладно писати нам про всі громадські справи й порядки, про всі неправди, які діються робочим людям по селах і містах. Все це ми будемо зводити докупи й пускати в світ через наш, а при потребі й випадку і через інші європейські часописи одних з нами думок...

Україна: Антологія пам'яток державотворення Х-ХХ ст.: У 10 т. Т. 6: Змагання за українську ідею (від 60-х років до кінця ХІХ ст.). Київ : Основи, 2008. С. 348-352.

**Положення про заходи по охороні
державного порядку і громадського спокою
(14 серпня 1881 р.)
(Витяги)**

II. Правила о положеніи усиленной охраны

14. В местностях, объявленных в состоянии усиленной охраны, права и обязанности по сохранению общественного порядка и общественной безопасности возлагаются на Генерал-Губернаторов,... а в губерниях, им не подведомственных, – на Губернаторов и Градоначальников.

15. В пределах этих местностей упомянутые начальствующие лица могут:

а) издавать обязательные постановления по предметам, относящимся к предупреждению нарушения общественного порядка и государственной безопасности...

б) устанавливать за нарушение таковых обязательных постановлений взыскания, не превышающие трехмесячного ареста или денежного штрафа в 500 рублей;

16. Генерал-Губернаторам, а в местностях, им не подчиненных – Губернаторам и Градоначальникам предоставляется такое:

а) разрешать в административном порядке дела о нарушениях изданных или обязательных постановлений...

б) воспрещать всякие народные, общественные и даже частные собрания;

в) делать распоряжения о закрытии всяких вообще торговых и промышленных заведений как срочно, так и на все время объявленного положения усиленной охраны; – и

г) воспрещать отдельным личностям пребывание в местностях, объявленных в положений усиленной охраны.

17. От Генерал-Губернаторов, а в губерниях, им не подчиненных – от Министра Внутренних Дел, зависит:

а) передавать на рассмотрение Военного Суда отдельные дела о преступлениях, общими уголовными законами предусмотренных, когда они признают это необходимым в видах ограждения общественного порядка и спокойствия, для суждения их по законам военного времени и

б) требовать рассмотрения при закрытых дверях всех тех судебных дел, публичное рассмотрение коих может послужить поводом к возбуждению умов и нарушению порядка.

19. Утверждение всех приговоров Военного Суда, по делам сего рода, принадлежит Генерал-Губернаторам, а в местностях, им не подчиненных, Командующим войсками, в военном округе расположенными...

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку ХХ ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 264-265.

***Уложення про покарання кримінальне і виправне
(1885 р.)
(Витяги)***

РАЗДЕЛ ПЕРВЫЙ

О преступлениях, проступках и наказаниях вообще

Ст. 1. Преступлением или проступком признается как самое противозаконное деяние, так и неисполнение того, что под страхом наказания законом предписано.

2. За преступления и проступки, по роду и мере важности оных, иновные подвергаются наказаниям уголовным или исправительным.

3. Преступления и проступки суть умышленные или неумышленные.

4. В преступлениях и проступках умышленных различаются две степени: первая, когда противозаконное деяние учинено вследствие не внезапного, а заранее обдуманного намерения или умысла; вторая, когда учинено хотя и с намерением, но по внезапному побуждению без предумышления.

5. Зло, сделанное случайно, не только без намерения, но и без всякой со стороны учинившаго оное неосторожности, не считается виною...

17. Определяемые законом наказания уголовныя суть следующие:

I. Лишение всех прав состояния и смертная казнь;

II. Лишение всех прав состояния и ссылка в каторжныя работы;

III. Лишение всех прав состояния и ссылка на поселение в Сибирь;

IV. Лишение всех прав состояния и ссылка на поселение в Закавказье...

19. Каторжныя работы определяются, по роду преступления и мере вины, в следующей постепенности:

Степень 1. Каторжныя работы без срока.

Степень 2. Каторжныя работы на время от пятнадцати до двадцати лет.

Степень 3. Каторжныя работы на время от двенадцати до пятнадцати лет.

Степень 4. Каторжныя работы на время от десяти до двенадцати лет.

Степень 5. Каторжныя работы на время от восьми до десяти лет.

Степень 6. Каторжныя работы на время от шести до восьми лет.

Степень 7. Каторжныя работы на время от четырех до шести лет...

92. Причины, по коим содеяное не должно быть вменяемо в вину, суть:

1) Совершенная невинность того деяния, коего случайным и непредвидимым последствием было сделанное зло;

2) Малолетство в таком возрасте, когда подсудимый не мог еще иметь понятия о свойстве деяния;

3) Безумие, сумашествие и припадки болезни, приводящие в умоизступление или совершенное безпамятство;

4) Ошибка случайная или вследствие обмана;

5) Принуждение от превосходящей непреодолимой силы;

6) Необходимость обороны.

129. Вина учинавшого какое либо преступление, а с тем вместе и мера следующего за сие наказания увеличиваются по мере того:

- 1) Чем более было умысла и обдуманности в действиях преступника;
- 2) Чем выше были его состояние, званье и степень образованности;
- 3) Чем более противозаконны и безнравственны были побуждения его к сему преступлению;
- 4) Чем более лиц он привлек к участию в сем преступлении;
- 5) Чем более он употребил усилий для устранения представляющихся ему в том препятствий;
- 6) Чем более им нарушено особых личных обязанностей в отношении к месту, в коем преступление учинено, и в отношении к лицам, против коих оное предпринято;
- 7) Чем более было жестокости, гнусности или безнравственности в действиях, коими сие преступление было предуготовляемо, приводимо в исполнение, или сопровождаемо;
- 8) Чем важнее была опасность, которою сие преступление угрожало какому либо частному лицу, или многим, или и всему обществу и государству;
- 9) Чем важнее зло, или вред, сим преступлением причиненные;
- 10) Чем более виновный при следствии и суде оказывал неискренности и упорства в заpiresательстве, особливо если притом он старался возбудить подозрение на невинных, или даже прямо клеветал на них...

134. Обстоятельствами, в большей или меньшей мере уменьшающими вину, а с тем вместе и строгость следующего за оную наказания, признаются:

- 1) Когда виновный добровольно и прежде, нежели на него пало какое либо подозрение, явился в суд или же к местному или другому начальству, и вполне чистосердечно с раскаянием сознался в учиненном преступлении;
- 2) Если он, хотя и после уже возбуждения на счет его подозрения, но вскоре, без упорства, по одному из первых на допросе убеждений или увещаний, учинил с раскаянием полное во всем признание;
- 3) Если он, без замедления, благовременно и также с полною откровенностию, указал всех участников его в преступлении;
- 4) Если преступление учинено им по легкомыслию или же слабости, глупости и крайнему невежеству, которым воспользовались другие для вовлечения его в сие преступление;

5) Если преступление учинено им вследствие сильного раздражения, произведенного обидами, оскорблениями или иными поступками лица, коему он сделал или покусился сделать зло;

6) Если он был вовлечен в сие преступление убеждениями, приказаниями, или дурным примером людей, имевших над ним по природе или по закону высшую сильную власть;

7) Если он учинил сие преступление единственно по крайности и совершенному неимению никаких средств к пропитанию и работе;

8) Если, при самом содеянии преступления, он почувствовал раскаяние или сожаление к жертвам онаго и по сему побуждению не совершил всего преднамереннаго им зла, особливо ж, когда он удержал от того и своих сообщников;

9) Если он по содеянии преступления старался по крайней мере отворотить хотя некоторые из вредных онаго последствий и вознаграждать причиненные оным зло или убыток...

РАЗДЕЛ ТРЕТИЙ

О преступлениях государственных

241. Всякое злоумышление и преступное действие против жизни, здоровья или чести Государя Императора и всякий умысел свергнуть Его с Престола, лишить свободы и Власти Верховной, или же ограничить права оной, или учинить Священной Особе Его какое либо насилие, подвергают виновных в том: лишению всех прав состояния и смертной казни.

249. За бунт против Власти Верховной, то есть возстание скопом и заговором против Государя и государства, а равно и за умысел испровергнуть правительство во всем государстве или в некоторой онаго части, или же переменить образ правления, или установленный законами порядок наследия Престола, и за составление на сей конец заговора или принятие участия в составленном уже для того заговоре, или в действиях онаго, с знанием о цели сих действий, или в сборе, хранения или раздаче оружия и других приготовлениях к бунту, все как главные в том виновные, так и сообщники их, подговорщики, подстрекатели, пособники, попустители и укрыватели подвергаются:

лишению всех прав состояния и смертной казни.

Те, которые, зная о таком злоумышлении и приготовлении к приведению онаго в действие и имея возможность довести о том до сведения правительства, не исполнили сей обязанности, приговариваются: к тому же наказанию.

РАЗДЕЛ ЧЕТВЕРТЫЙ

О преступлениях и проступках против порядка управления

262. Всякий явно и упорно не повинующийся или сопротивляющийся какой либо власти, правительством установленной, подвергается за сие, смотря по свойству и важности сего неповиновения или сопротивления, наказаниям, в нижеследующих статьях определенным

279. Кто будет изобличен в составлении, подкидывании, выставлении в публичных местах, или же иным каким бы то ни было образом, но заведомо и с умыслом, распространении ругательных писем или других сочинений и бумаг, или изображений, оскорбительных для высших в государстве мест и лиц, тот приговаривается:

или к лишению некоторых, на основании статьи 50 сего Уложения, особенных прав и преимуществ и к заключению в тюрьме на время от одного года и четырех месяцев до двух лет.

или же токмо к заключению в тюрьме на время от четырех до восьми месяцев.

288. За оскорбление волостных старшин и лиц, занимающих соответственный сему должности, при исполнении ими служебных обязанностей, какими либо насильственными действиями, виновный подвергается:

заключению в тюрьме на время от двух до восьми месяцев, а за оскорбление их словами:

аресту от семи дней до трех месяцев.

Если же сии оскорбления нанесены подведомственными оскорбленному лицами, то им назначается высшая мера означенных наказаний.

308. За взлом тюрьмы или инаго места заключения и насильственное освобождение или увод заключенных, виновные подвергаются:

лишению всех прав состояния и ссылке в каторжную работу на время от пятнадцати до двадцати лет.

Если, для взлома тюрьмы и освобождения или увода заключенного, будет учинено смертоубийство или зажигательство, то виновные в оном, по лишении всех прав состояния, ссылаются в каторжный работы без срока.

Когда взлом произведен без всякого насилия против стражи для освобождения заключенных, то виновные приговариваются:

к лишению всех прав состояния и к ссылке в каторжную работу на время от восьми до десяти лет.

318. Виновные к принадлежности к сообществу, имеющему целью противодействие распоряжениям правительства, или возбуждение неповиновения установленным от онаго властям (Разд. IV, Гл. I), или разрушение основ общественной жизни: религии, семейного союза и собственности, или возбуждение вражды между сословиями и вообще между отдельными частями или классами населения, или же между хозяевами и рабочими, в равно возбуждение к устройству стачек, если при этом не было совершенно преступлений, влекущих за собой более строгое наказание, подвергаются, смотря по степени их участия в сообществе и по другим обстоятельствам дела:

или лишению всех особенных прав и преимуществ и ссылке на житье в Сибирь, или заключению в исправительный арестанския отделения по одной из степеней статьи 31 сего Уложения;

или лишению некоторых особенных, лично и по состоянию присвоенных, прав и преимуществ и заключению в крепости на время от одного года и четырех месяцев до четырех лет;

или же заключению в крепости на время от восьми месяцев до одного года и четырех месяцев.

Если указанное в сей статье сообщество приняло особыя меры к сокрытию от правительства своего существования или к тайному расширению круга своих действий, как-то: если оно разделено на отделения или кружки под одним общим управлением, или если члены онаго обязались безусловным повиновением какому либо хотя и выбранному ими руководителю, или если имена руководителей храниться в тайне от других членов, то, по усмотрению суда, наказание может быть увеличено на одну или на две степени.

Но в случае когда сообщество, предусмотренное сею статьею, или соучастники в оном возбуждали к насильственным действиям, или насильственными мерами побуждали других содействовать целям сообщества, виновные в принадлежности к такому сообществу, если при том не было совершено преступлений, влекущих за собой более строгое наказание, смотря по степени участия и по другим обстоятельствам дела, подвергаются:

или лишению всех прав состояния и ссылке в каторжную работу на время от четырех до шести лет;

или лишению всех прав состояния и ссылке в Сибирь на поселение.

325. Кто, отлучась из отечества, войдет в иностранную службу без позволения правительства, или вступит в подданство

иностранный державы, тот за сие нарушение верноподданническаго долга и присяги подвергается:

лишению всех прав состояния и вечному из пределов государства изгнанию,

или, в случае самовольного потом возвращения в Россию, ссылке в Сибирь на поселение...

РАЗДЕЛ СЕДЬМОЙ

О преступлениях и проступках против имущества и доходов казны

548. За всякое, особыми какого либо рода в сем Уложении или других постановлениях правилами именно не означенное, похищение казенной собственности, виновные подвергаются:

тем же наказаниям, который определяются за похищение собственности частной.

550. За всякий ущерб, причиненный имуществу или доходам казны, чрез похищение, утайку или растрату, сверх наказания, определяемого за самое деяние, от коего произошел тот ущерб, с виновнаго

взыскивается сумма или цена онаго,

кроме, однакож, тех случаев, в которых правилами, в следующих статьях сего раздела постановленными, определяется взыскание сей суммы или цены вдвое.

Если виновный оказывается не в состоянии заплатить взыскиваемый с него суммы, то он, на основании статей 84 и 85 сего Уложения, приговаривается:

к временному, соразмерному с сею суммою, заключению, или же к отдаче в общественный работы.

Из сего также исключаются те случаи, в коих постановлениями сего Уложения или других узаконений определено во взысканиях такого рода следовать иным особым правилам.

553. Чиновники, которые допустят кого либо производить на казенных землях, без надлежащего дозволения или билета, охоту, ловлю зверей, птиц, рыбы и иных в воде животных или жемчуга подвергаются за сие:

в первый раз, строгому выговору,

а во второй, удалению от должности.

556. За подделку монеты золотой, серебряной, платиновой и медной Российскаго чекана, хотя бы и в настоящем оном достоинстве, виновные подвергаются:

лишению всех прав состояния и ссылке в каторжную работу на время от восьми до десяти лет.

822. За укрывательство или покупку заведомо похищенного или самовольно срубленного другими леса, виновные в том лесопромышленники подвергаются:

в первый раз, денежному взысканию, равному цене принятого или купленного леса;

во второй раз, тому же денежному взысканию или, сверх того, и аресту не свыше шести недель;

в третий или более раз, тому же денежному взысканию и заключению в тюрьме от одного до трех месяцев.

Лесопромышленники, виновные в означенных проступках во второй и более раз, независимо от определенной по закону ответственности, приговариваются, во всяком случае, к лишению права заниматься лесною промышленностью в продолжение пяти лет....

РАЗДЕЛ ДЕСЯТЫЙ

О преступлениях против жизни, здоровья, свободы и чести частных лиц

1449. За умышленное убийство отца или матери, виновные подвергаются:

лишению всех прав состояния и ссылке в каторжную работу без срока.

По прибытии их в место каторжной работы, они ни в каком случае и ни по каким причинам не переводятся в отряд исправляющихся, увольняются от работ не иначе, как за совершенную к оным от дряхлости неспособностью, и даже тогда не освобождаются от содержания в остроге.

1450. Кто, быв уже однажды наказан за учиненное с обдуманном намерением или умыслом убийство, будет снова изобличен также в смертоубийстве предумышленном, тот за сие подвергается: лишению всех прав состояния и ссылке в каторжную работу без срока.

1472. Лишивший себя жизни с намерением и не в безумии, сумасшествии или временном от каких либо болезненных припадков безпамятстве,

признается неимевшим права делать предсмертный распоряжения, и потому как духовное завещание его, так и вообще всякая каким бы то ни было образом, в отношении к детям, воспитанникам, служителям, имуществу, или к чему либо иному, изъявленная им воля не приводится в исполнение и считается ничтожной.

Если самоубийца принадлежал к одному из христианских вероисповеданий, то он

лишается христианского погребения.

1477. Кто, с обдуманном заранее намерением или умыслом, нанесет кому либо тяжкое увечье, или иное важное в здоровьи или телесных способностях повреждение, лишив его зрения, языка, слуха или руки, ноги или детородных частей, или же каким либо средством произведет неизгладимое на лице его обезображение, тот за сие, смотря по большей или меньшей обдуманности умысла, по степени жестокости при совершении преступления, по средствам, для того употребленным, особливо если удар, причинивший увечье, нанесен изменническим образом, а равно и по мере опасности жизни и страданий подвергшагося тому увечью или повреждения, наконец и по важности последствий онаго для его существования и средств пропитания в будущем, и по другим обстоятельствам, дела, приговаривается:

или к лишению всех прав состояния и к ссылке в каторжную работу на время от четырех до шести лет;

или же, по лишении всех прав состояния, к ссылке в Сибирь на поселение.

Ежели нанесение тяжкаго увечья или повреждения здоровья, или неизгладимое на лице обезображение были сопровождаемы еще истязаниями или иными мучениями, то виновный в сем подвергается:

лишению всех прав состояния и ссылке в каторжную работу на время от шести до восьми лет.

1523. За растление девицы, не достигшей четырнадцатилетнего возраста, если оно было сопровождается насилием, виновный подвергается:

лишения всех прав состояния и ссылке в каторжную работу на время от десяти до двенадцати лет.

1525. За изнасилование имеющей более четырнадцати лет от роду девицы или женщины, виновный подвергается:

лишению всех прав состояния и ссылке в каторжную работу на время от четырех до восьми лет.

При назначении меры и степени наказания, принимаются также в соображение как обстоятельства, сопровождавшая преступное деяние, так и степень образования и самый возраст виновнаго и вероятный последствия его преступления для сделавшейся жертвою онаго.

1545. За угрозы лишить кого либо жизни, или произвести по-жог, когда к тому было присоединено требование выдать или по-ложить в назначаемое для того место сумму денег, или вещь, или письменный акт, или что либо иное, или же принять на себя какая либо невыгодный обязательства или отказаться от какого либо за-коннаго права, виновный приговаривается:

к лишению всех прав состояния и к ссылке в каторжную работу на время от четырех до шести лет.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 268-283.

Фабричний закон (3 червня 1886 р.) (Витяги)

I. Височайше затверджена думка Державної ради

...9. Наймання робітників провадиться: а) на визначений строк, б) на строк невизначений і в) на час виконання якої-небудь роботи, із закінченням якої припиняється саме наймання.

10. При найманні на строк невизначений кожна з договірних сторін може відмовитися від договору, попередивши другу сторо-ну про свій намір за два тижні...

12. Заробітна плата робітникам повинна видаватися не рідше одного разу на місяць, якщо найми укладені більш ніж на місяць, і не рідше двох разів на місяць при найманні на строк невизначений. Для розрахунків з робітниками ведеться окрема книга.

13. Робітник, який не одержав у строк належної йому плати, має право вимагати судовим порядком розірвання укладеного з ним договору. За поданим на цій підставі протягом трьох місяців позовом робітника, якщо просьба його буде визнана поважною, на його користь присуджується, понад заборговану йому фабри-кантом суму, окрема винагорода в розмірі, що не перевищує, при строковому договорі, двомісячного його заробітку, а при договорі на строк невизначений – двотижневого заробітку.

14. Розплата з робітниками, замість грошей, купонами, умовни-ми знаками, хлібом; товаром та іншими предметами забороняється.

15. При проведенні платежів робітникам не дозволяється роби-ти вирахування на сплату їх боргів. Проте до числа таких боргів не

належать розрахунки, які фабричне управління провадить за харчування робітників і постачання їм необхідних речей з фабричних крамниць. В разі пред'явлення виконавчого листа на грошове стягнення з робітника, з нього можна вирахувати, при кожній окремій розплаті, не більше 1/3 належної йому суми, якщо він неодружений, і не більше 1/4, якщо він одружений або вдівець, але має дітей.

16. Завідуючим фабриками або заводами забороняється стягати проценти за гроші, що видаються робітникам позичково, і винагороду за поруку по їх грошових зобов'язаннях...

III. На зміну і доповнення відповідних статей «Уложення про покарання кримінальні і виправні» вид. 1885 р. встановити такі правила:

2. ...За припинення робіт на фабриці або заводі за змовою між собою робітників, щоб примусити фабрикантів або заводчиків підвищити заробітну плату або замінити на інші умови наймів до закінчення їх строку, винні підлягають:

ті, що підбурювали розпочати або продовжувати страйк, – ув'язненню в тюрмі на час від чотирьох до восьми місяців, а інші учасники – ув'язненню в тюрмі на час від двох до чотирьох місяців.

Учасники страйку, які припинили його і приступили до роботи на першу вимогу поліцейської влади, від покарання звільняються.

3. Учасники страйку, які заподіяли шкоду або знищили заводське або фабричне майно або майно осіб, які служать на заводі чи фабриці, якщо вчинене ними не становить тяжкого злочину, підлягають:

ті, що підбурювали до цих дій або керували натовпом, – тюремному ув'язненню на час від восьми місяців до одного року і чотирьох місяців, а інші учасники – тюремному ув'язненню на час від чотирьох до восьми місяців...

IV. На зміну і доповнення відповідних статей Статуту про покарання, що їх накладають мирові судді, встановити такі правила:

1. За самовільне відмовлення рід роботи до закінчення строку наймів винний у тому фабричний чи заводський робітник підлягає арештові не більше як на один місяць.

2. За умисне пошкодження або знищення наявних на фабриці або заводі складних і цінних знарядь виробництва винний у тому робітник, якщо вчинок його не є тяжчим злочином, підлягає арештові до трьох місяців.

Коли ж наслідком такого пошкодження або знищення буде припинення робіт на фабриці, то винний підлягає ув'язненню в тюрмі на час від трьох місяців до одного року.

II. Правила про нагляд за підприємствами фабричної промисловості і про взаємні відносини фабрикантів і робітників.

1. Нагляд за додержанням на фабриках і заводах належного благоустрою і порядку покладається на місцеве губернське начальство і здійснюється ним за допомогою губернських у фабричних справах присутствій, чинів фабричної інспекції і поліції.

2. Губернські у фабричних справах присутствія утворюються під головуванням губернатора або віце-губернатора, прокурора окружного суду або його заступника, начальника губернського жандармського управління, окружного фабричного інспектора або його помічника, голови або члена губернської земської управи – за вибором цієї управи і міського голови губернського міста або члена місцевої міської управи – за вибором останньої...

7. На фабричну інспекцію, незалежно від обов'язків по наглядові за виконанням постанов про роботу і навчання малолітніх робітників..., покладається:

а) нагляд за виконанням фабрикантами і робітниками правил, що визначають їх обов'язки і взаємні між ними відносини;

б) розпорядчі дії щодо застосування обов'язкових постанов, які видаються губернським у фабричних справах присутствієм, і нагляд за виконанням цих постанов;

в) розгляд і затвердження такс, табелів, розкладів і правил внутрішнього розпорядку...

г) вжиття заходів з метою запобігти суперечкам і непорозумінням між фабрикантами і робітниками, через розслідування на місці виниклих невдоволень і миролюбне порозуміння сторін;

д) порушення переслідування, а у відповідних випадках – і обвинувачення на суді винних у недодержанні цих правил...

10. Скарги на розпорядження чинів інспекції подаються губернським у фабричних справах присутствіям у місячний строк з дня оголошення розпорядження...

11. Кожному робітникові, не пізніше семи днів після допущення до роботи на фабриці, повинна бути видана розрахункова книжка затвердженого губернським присутствієм зразка...

24. У розрахунковій книжці повинно бути зазначено:

а) ім'я, по батькові і прізвище або прізвисько робітника;

б) строк найму і виду на проживання;

в) розмір заробітної плати, зазначення підстав її нарахування і строків платежів;

г) розмір плати за користування робітником влаштованими при фабриці або заводі квартирами, лазнею тощо; д) інші умови наймів, які договірні сторони вважатимуть за потрібне внести в книжку;

е) записи заробітку, з зазначенням кількості накладених на робітника стягнень і приводів до їх накладання;

є) витяг з постанов закону і правил внутрішнього розпорядку, що визначають права, обов'язки і відповідальність робітників...

30. Для підтримування на фабриках належного порядку завідуючим цими підприємствами надається право накладати на робітників власною владою грошові стягнення: а) за несправну роботу, б) за прогул і в) за порушення порядку. Ніякі стягнення не можуть бути накладені з інших приводів...

34. Кожне з порушень, що підлягає стягненням, повинно бути визначене в окремих табелях, з зазначенням самого розміру стягнення. Ці табелі затверджуються фабричною інспекцією і виставляються в усіх майстернях.

35. Стягнення, що накладаються за несправну роботу, за прогул і за порушення порядку, загалом не повинні перевищувати однієї третини заробітку, який дійсно належить робітникові, коли настав встановлений строк розплати...

39. Стягнення з робітників використовуються для створення спеціального при кожній фабриці капіталу, яким відає фабричне управління. Цей капітал може бути використаний з дозволу інспекції, тільки на задоволення потреб самих робітників, згідно з правилами, які видаються міністром фінансів, за погодженням з міністром внутрішніх справ.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 283-286.

**КОНСТИТУЦИОННЫЙ ЗАКОН,
изменяющий и дополняющий основной закон
об имперском представительстве 21 декабря 1867 года,
а также законы 1 апреля 1873 года и 12 ноября 1886 года
(14 июня 1896 года)**

1. К 353 представителям, которые на основании §§ 6 и 7 основного закона об имперском представительстве (законы 2 апреля 1873 г. и 12 ноября 1886 г.), выбираются в палату депутатов при-

нятыми в местных статутах разрядами избирателей, присоединяются еще 72 депутата, которые будут выбираться общим разрядом избирателей, обозначаемых буквою «е».

Определенное для этого разряда избирателей число депутатов распределяется между отдельными королевствами и землями, и этот класс избирателей выбирает – в королевстве Богемии – 18 депутатов, в королевстве Далмации – 2 депутата, в королевстве Галиции и Любомирии с великим герцогством Краковским – 15 депутатов, в эрцгерцогстве Австрии ниже Эннса – 9, в эрцгерцогстве Австрии выше Эннса – 3, в герцогстве Зальцбурге – 1, в герцогстве Штирии – 4, в герцогстве Каринтий – 1, в герцогстве Крайне – 1, в герцогстве Буковине – 2, в маркграфстве Моравии – 7, в герцогстве Верхней и Нижней Силезии – 2, в графстве Тироль – 3, в земле Фарарльберг – 1, в маркграфстве Истрии – 1, в графстве Герц и Градиска – 1, в городе Триесте с областью – 1.

Распределение избираемых по этому закону членов палаты депутатов по отдельным избирательным округам будет установлено особым законом.

2. Отделы С и D § 7 основного закона об имперском представительстве (закон 2 апреля 1873 г.) в своей настоящей редакции теряют силу и должны гласить следующее: С. По избирательному разряду сельских общин и в избирательных округах общего разряда, образованных исключительно из судебных участков, депутаты избираются выборщиками, по назначению избирателей, в остальных же избирательных разрядах, равно как и в прочих избирательных округах общего разряда депутаты избираются непосредственно избирателями. Однако в тех областях, где местным законом введены непосредственные выборы депутатов ландтага по разряду сельских общин, подлежат равным образом непосредственному избранию избирателями и члены Палаты депутатов, как по разряду сельских общин, так и во всех избирательных округах общего разряда.

При избрании выборщиков и депутатов требуется абсолютное большинство голосов. Если такого большинства не оказывается при баллотировке одного или нескольких депутатов, а также и при перебаллотировках, то при разделении голосов поровну окончательно решает жребий. D. В выборах принимает участие каждый австрийский гражданин достигший 24 лет, пользующийся всеми гражданскими правами и удовлетворяющий остальным требованиям указанным в уставе о выборах в рейхсрат и в законе 14 июня 1896 г.

3. Этот закон вступает в силу одновременно с законом 14 июня 1896 г. об изменении и дополнении устава о выборах в рейхсрате.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. Київ : Ін Юре, 1997. С. 387-388.

**Положення про земських дільничних начальників
(12 липня 1889 року)
(Витяги)**

47. Земские начальники исполняют обязанности мировых судей...

48. Ведомству Земских начальников, в порядке гражданского судопроизводства, подлежат дела, указанные в Правилах о производстве судебных дел, подведомственных Земским Начальникам и Городским судьям (ст. 20).

49. Ведомству Земских Начальников, в порядке уголовного судопроизводства, подлежат дела, указанные в Правилах о производстве судебных дел, подведомственных...

69. В каждом уезде состоит Уездный Съезд.

70. В Уездном Съезде полагаются два Присутствия: административное и судебное.

73. Судебное Присутствие Съезда образуется под председательством Уездного Предводителя Дворянства ..., из Уездного Члена Окружного Суда, Почетных Мировых Судей, Городских Судей и Земских Начальников.

88. На Уездный Съезд возлагаются обязанности Съезда Мировых Судей, ... а также избрание Городских Судей для присутствования в установлениях...

89. По делам судебным, к ведению Уездного Съезда относятся: пересмотр решений Волостными Судиами дел, указанных во Временных Правилах о Волостном Суде в местностях, в которых введено настоящее положение... и рассмотрение жалоб и отзывов по делам гражданским и уголовным, подлежащим разбирательству Земских Начальников и Городских Судей, в случаях, предусмотренных Правилами о производстве этих дел.

3). В каждой губернии полагается Губернское Присутствие.

4). Губернское Присутствие состоит, под предводительством Губернатора, из Губернского Предводителя Дворянства, Вице-Губернатора, Прокурора, находящегося в губернском городе

Окружного Суда или его Товарища и двух Непременных Членов. Сверх того в состав Губернского Присутствия приглашается на правах членов, для участия в рассмотрении судебных дел, переносимых в него уездных судов, председатель или член местного Окружного Суда.

123. По судебным делам Губернскому Присутствию принадлежит разрешение протестов и просьб об отмене окончательных приговоров и решений Уездных съездов.

130. При рассмотрении и решении судебных дел, указанных в ст. 123, Губернское Присутствие руководствуется Правилами о порядке производства судебных дел, подведомственных Земским начальникам и Городским Судьям.

Хрестоматия по истории государства и права СССР. Дооктябрьский период / под ред. Ю. П. Титова, О. И. Чистякова. – М. : Юрид. лит., 1990. – С. 424-427.

Маніфест
про удосконалення державного порядку
(17 жовтня 1905 р.)
(Уривок)

...Повелев надлежащим властям принять меры к устранению прямых проявлений беспорядка...

На обязанность Правительства возлагаем Мы выполнение непреклонной Нашей воли:

1) Даровать населению незыблемые основы гражданской свободы на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, собраний и союзов.

2) Не останавливая предназначенных выборов в Государственную Думу, привлечь теперь же к участию в Думе, в меру возможности... те классы населения, которые ныне совсем лишены избирательных прав...

3) Установить, как незыблемое правило, чтобы никакой закон не мог воспринять силу без одобрения Государственной Думы и чтобы выбранным от народа обеспечена была возможность действительного участия в надзоре за закономерностью действий поставленных от нас властей.

Іванов В.М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. С. 388-389.

Основные державные законы (23 квітня 1906 р.)

Манифестом 17 октября 1905 года мы возвестили об осуществлении нами законодательной власти в единении с представителями народа и о даровании населению незыблемых основ гражданской свободы.

Установив новые пути, по которым будет проявляться самодержавная власть всероссийских монархов в делах законодательства, мы утвердили Манифестом 20 февраля сего года порядок участия выборных от народа в сих делах и определили временными правилами условия пользования населением гражданской свободой.

Вместе с тем, в видах укрепления основ обновляемого государственного строя, мы повелели свести воедино постановления, имеющие значение основных государственных законов, подлежащих изменению лишь по почину нашему, и дополнить их положениями, точнее разграничивающими область принадлежащей нам нераздельно власти верховного государственного управления от власти законодательной.

Начертанные на сих основаниях, по предуказаниям нашим, основные государственные законы мы признали за благо утвердить и препровождаем в Правительствующий Сенат для обнародования их установленным порядком.

Правительствующий Сенат к исполнению сего не оставит учинить надлежащее распоряжение.

1. Государство Российское едино и нераздельно.
2. Великое княжество Финляндское, составляя нераздельную часть государства Российского, во внутренних своих делах управляется особыми установлениями на основании особого законодательства.
3. Русский язык есть язык общегосударственный и обязателен в армии, во флоте и во всех государственных и общественных установлениях. Употребление местных языков и наречий в государственных и общественных установлениях определяется особыми законами.

Глава первая

О существе верховной самодержавной власти

4. Императору всероссийскому принадлежит верховная самодержавная власть. Повиноваться власти его, не только за страх, но и за совесть, сам бог повелевает.

5. Особа государя императора священна и неприкосновенна.

6. Та же верховная самодержавная власть принадлежит государыне императрице, когда наследство престола в порядке, для сего установленном, дойдет до лица женского; но супруг ее не почитается государем: он пользуется почестями и преимуществами, наравне с супругами государей, кроме титула.

7. Государь император осуществляет законодательную власть в единении с Государственным советом и Государственной думою.

8. Государю императору принадлежит почин по всем предметам законодательства. Единственно по его почину Основные государственные законы могут подлежать пересмотру в Государственном совете и Государственной думе.

9. Государь император утверждает законы, и без его утверждения никакой закон не может иметь своего совершения.

10. Власть управления во всем ее объеме принадлежит государю императору в пределах всего государства Российского. В управлении верховном власть его действует непосредственно; в делах же управления подчиненного определенная степень власти вверяется от него, согласно закону, подлежащим местам и лицам, действующим его именем и по его повелениям.

11. Государь император, в порядке верховного управления, издает, в соответствии с законами, указы для устройства и приведения в действие различных частей государственного управления, а равно повеления, необходимые для исполнения законов.

12. Государь император есть верховный руководитель всех внешних сношений Российского государства с иностранными державами. Им же определяется направление международной политики Российского государства.

13. Государь император объявляет войну и заключает мир, а равно договоры с иностранными государствами.

14. Государь император есть державный вождь российской армии и флота. Ему принадлежит верховное начальствование над всеми сухопутными и морскими вооруженными силами Российского государства. Он определяет устройство армии и флота и издает указы и повеления относительно: дислокации войск, приведения их на военное положение, обучения их, прохождения службы чинами армии и флота и всего вообще относящегося до устройства вооруженных сил и обороны Российского государства. Государем императором, в порядке верховного управления, устанавливаются также ограничения в отношении права жительства

и приобретения недвижимого имущества в местностях, которые составляют крепостные районы и опорные пункты для армии и флота.

15. Государь император объявляет местности на военном или исключительном положении.

Основные государственные законы

16. Государю императору принадлежит право чеканки монеты и определение внешнего ее вида.

17. Государь император назначает и увольняет председателя Совета министров, министров и главноуправляющих отдельными частями, а также прочих должностных лиц, если для последних не установлено законом иного порядка назначения и увольнения.

18. Государь император, в порядке верховного управления, устанавливает в отношении служащих ограничения, вызываемые требованиями государственной службы.

19. Государь император жалует титулы, ордена и другие государственные отличия, а также права состояния. Им же непосредственно определяются условия и порядок пожалования титулов, орденов и отличий.

20. Государь император издает непосредственно указы и повеления как в отношении имуществ, личную его собственность составляющих, так равно в отношении имуществ, именуемых государевыми, кои, всегда принадлежат царствующему императору, не могут быть завещаемы, поступать в раздел и подлежать иным видам отчуждения. Как те, так и другие имущества не подчиняются платежу налогов и сборов.

21. Государю императору, как главе императорского дома, принадлежат, согласно Учреждению о императорской фамилии, распоряжения по имуществам удельным. Им же определяются также устройство состоящих в ведении министра императорского двора учреждений и установлений, равно как порядок управления оными.

22. Судебная власть осуществляется от имени государя императора установленными законом судами, решения коих приводятся в исполнение именем императорского величества.

23. Государю императору принадлежит помилование осужденных, смягчение наказаний и общее прощение совершивших преступные деяния с прекращением судебного против них преследования и освобождением их от суда и наказания...

26. Указы и повеления государя императора, в порядке верховного управления или непосредственно им издаваемые, скрепляют-

ся председателем Совета министров или подлежащим министром либо главноуправляющим отдельною частью и обнародываются Правительствующим Сенатом.

Глава вторая

О правах и обязанностях российских подданных

27. Условия приобретения прав российского подданства, равно как и их утраты, определяются законом.

28. Защита престола и Отечества есть священная обязанность каждого русского подданного. Мужское население, без различия состояний, подлежит воинской повинности согласно постановлениям закона.

29. Российские подданные обязаны платить установленные законом налоги и пошлины, а также отбывать повинности согласно постановлениям закона.

30. Никто не может подлежать преследованию за преступное деяние иначе, как в порядке, законом определенном.

31. Никто не может быть задержан под стражею иначе, как в случаях, законом определенных.

32. Никто не может быть судим и наказан иначе, как за преступные деяния, предусмотренные действовавшими во время совершения сих деяний уголовными законами, если притом вновь изданные законы не исключают совершенных виновными деяний из числа преступных.

33. Жилище каждого неприкосновенно. Производство в жилище, без согласия его хозяина, обыска или выемки допускается не иначе, как в случаях и в порядке, законом определенных.

34. Каждый российский подданный имеет право свободно избирать место жительства и занятие, приобретать и отчуждать имущество и беспрепятственно выезжать за пределы государства. Ограничения в сих правах установлены особыми законами.

35. Собственность неприкосновенна. Принудительное отчуждение недвижимых имуществ, когда сие необходимо для какой-либо государственной или общественной пользы, допускается не иначе, как за справедливое и приличное вознаграждение.

36. Российские подданные имеют право устраивать собрания в целях, не противных законам, мирно и без оружия. Законом определяются условия, при которых могут происходить собрания, порядок их закрытия, а равно ограничение мест для собраний.

37. Каждый может, в пределах, установленных законом, высказывать изустно и письменно свои мысли, а равно распространять их путем печати или иными способами.

38. Российские подданные имеют право образовывать общества и союзы в целях, не противных законам. Условия образования обществ и союзов, порядок их действий, условия и порядок сообщения им прав юридического лица, равно как порядок закрытия обществ и союзов, определяются законом.

39. Российские подданные пользуются свободой веры. Условия пользования этою свободой определяются законом.

40. Правами российских подданных иностранцы, в России пребывающие, пользуются с соблюдением ограничений, установленных законом.

41. Изъятия из действия изложенных в сей главе постановлений в отношении местностей, объявленных на военном положении или в положении исключительном, определены особыми законами.

Глава третья О законах

42. Империя Российская управляется на твердых основаниях законов, изданных в установленном порядке.

43. Сила законов равно обязательна для всех без изъятия российских подданных и для иностранцев, в Российском государстве пребывающих.

44. Никакой новый закон не может последовать без одобрения Государственного совета и Государственной думы и воспринять силу без утверждения государя императора.

45. Во время прекращения занятий Государственной думы, если чрезвычайные обстоятельства вызовут необходимость в такой мере, которая требует обсуждения в порядке законодательном, Совет министров представляет о ней государю императору непосредственно. Мера эта не может, однако, вносить изменений ни в Основные государственные законы, ни в Учреждения Государственного совета и Государственной думы, ни в постановления о выборах в Совет или Думу. Действие такой меры прекращается, если подлежащим министром или главноуправляющим отдельной частью не будет внесен в Государственную думу в течение первых двух месяцев после возобновления занятий Думы соответствующий принятый мере законопроект или его не примут Государственная дума или Государственный совет.

46. Законы, особенно изданные для какой-либо местности или части населения, новым общим законом не отменяются, если в нем именно такой отмены не постановлено.

47. Каждый закон имеет силу только на будущее время, кроме тех случаев, когда в самом законе постановлено, что сила его распространяется и на времяпредшествующее, или что он есть только подтверждение и изъяснение смысла закона прежнего.

48. Общее хранение законов полагается в Правительствующем Сенате. Посему все законы должны быть вносимы в подлиннике или в заверенных списках в Правительствующий Сенат.

49. Законы обнародываются во всеобщее сведение Правительствующим Сенатом в установленном порядке и прежде обнародования в действие не приводятся.

50. Законодательные постановления не подлежат обнародованию, если порядок их издания не соответствует положениям сих основных законов.

51. По обнародовании, закон получает обязательную силу со времени назначенного для того в самом законе срока, при неустановлении же такового срока со дня получения на месте листа сенатского издания, в коем закон напечатан. В самом издаваемом законе может быть указано на обращение его, до обнародования, к исполнению по телеграфу или посредством нарочных.

52. Закон не может быть отменен иначе, как только силою закона. Посему, доколе новым законом положительно не отменен закон существующий, он сохраняет полную свою силу.

53. Никто не может отговариваться неведением закона, когда он был обнародован установленным порядком.

54. Постановления по строевой, технической и хозяйственной частям, а равно положения и указы учреждениям и должностным лицам военного и военно-морского ведомств, по рассмотрении Военным и Адмиралтейств советами, по принадлежности, непосредственно представляются государю императору, если только сии постановления, положения и указы относятся собственно к одним упомянутым ведомствам, не касаются предметов общих законов и не вызывают нового расхода из казны или же вызываемый ими новый расход покрывается ожидаемыми сбережениями по финансовой смете Военного или Морского министерства, по принадлежности. В том же случае, когда новый расход не может быть покрыт указанными сбережениями, представление означенных постановлений, положений и наказов на высочайшее

утверждение допускается лишь по испрошении в установленном порядке ассигнования соответственного кредита.

55. Постановления по военно-судебной и военно-морской судебной частям издаются в порядке, установленном в Сводах военных и военно-морских постановлений.

Глава четвертая

Законодательство о Государственном совете и Государственной думе и образе их действия

56. Государственный совет и Государственная дума ежегодно созываются указами государя императора.

57. Продолжительность ежегодных занятий Государственного совета и Государственной думы и сроки перерыва их занятий в течение года определяются указами государя императора.

58. Государственный совет образуется из членов по высочайшему назначению и членов по выборам. Общее число членов Совета, призываемых высочайшею властью к присутствовать в Совете из среды его членов по высочайшему назначению, не должно превышать общего числа членов Совета по выборам.

59. Государственная дума образуется из членов, избираемых населением Российской империи на пять лет на основаниях, указанных в законоположениях о выборах в Думу.

60. Государственный совет проверяет полномочия своих членов по выборам. Равным образом Государственная дума проверяет полномочия своих членов.

61. Членом Государственного совета и членом Государственной думы одно и то же лицо одновременно быть не может.

62. Состав членов Государственного совета по выборам может быть заменен новым составом до истечения срока полномочий сих членов по указу государя императора, коим назначаются и новые выборы членов Совета.

63. Государственная дума может быть до истечения пятилетнего срока полномочий ее членов распущена указом государя императора. Тем же указом назначаются новые выборы в Думу и время ее созыва.

64. Государственный совет и Государственная дума пользуются равными в делах законодательства правами.

65. Государственному совету и Государственной думе в порядке, их учреждениями определенном, предоставляется возбуждать предположения об отмене или изменении действующих и издании

новых законов, за исключением Основных государственных законов, почин пересмотра которых принадлежит единственно государю императору.

66. Государственному совету и Государственной думе в порядке, их учреждениями определенном, предоставляется обращаться к министрам и главноуправляющим отдельными частями, подчиненным по закону Правительствующему Сенату, с запросами по поводу таких, последовавших с их стороны, или подведомственных им лиц и установлений, действий, кои представляются незакономерными.

67. Ведению Государственного совета и Государственной думы и обсуждению их в порядке, учреждениями их определенном, подлежат те дела, кои указаны в учреждениях Совета и Думы.

68. Законодательные предположения рассматриваются в Государственной думе и, по одобрении ею, поступают в Государственный совет. Законодательные предположения, предначертанные по почину Государственного совета, рассматриваются в Совете и, по одобрении им, поступают в Думу.

69. Законопроекты, не принятые Государственным советом или Государственной думою, признаются отклоненными.

70. Законопроекты, предначертанные по почину Государственного совета или Государственной думы и не удостоившиеся высочайшего утверждения, не могут быть внесены на законодательное рассмотрение в течение той же сессии. Законопроекты, предначертанные по почину Государственного совета или Государственной думы и отклоненные одним из сих установлений, могут быть внесены на законодательное рассмотрение в течение той же сессии, если последует высочайшее на то повеление.

71. Законопроекты, поступившие в Государственную думу и одобренные как ею, так и Государственным советом, равно как законопроекты, предначертанные по почину Государственного совета и одобренные как им, так и Государственной думою, представляются государю императору председателем Государственного совета.

72. При обсуждении государственной росписи не подлежат исключению или сокращению назначения на платежи по государственным долгам или по другим, принятым на себя Российским государством, обязательствам.

73. Кредиты на расходы Министерства императорского двора, вместе с состоящими в его ведении учреждениями, в суммах, не превышающих ассигнований по государственной росписи на

1906 год, обсуждению Государственного совета и Государственной думы не подлежат. Равным образом не подлежат их обсуждению такие изменения означенных кредитов, которые обуславливаются постановлениями Учреждения об императорской фамилии, соответственно происшедшим в ней переменам.

74. Если государственная роспись не будет утверждена к началу сметного периода, то остается в силе последняя, установленным порядком утвержденная, роспись, с теми лишь изменениями, какие обуславливаются исполнением последовавших после ее утверждения узаконений. Впредь до обнародования новой росписи, по постановлениям Совета министров, в распоряжение министерств и главных управлений открываются постепенно кредиты в размерах действительной потребности, не превышающие, однако, в месяц, во всей их совокупности, одной двенадцатой части общего по росписи итога расходов.

75. Чрезвычайные сверхсметные кредиты на потребности военного времени и на особые приготовления, предшествующие войне, открываются по всем ведомствам, в порядке верховного управления, на основаниях, в законе определенных.

76. Государственные займы для покрытия как сметных, так и сверхсметных расходов, разрешаются порядком, установленным для утверждения государственной росписи доходов и расходов. Государственные займы для покрытия расходов в случаях и в пределах, предусмотренных в статье 74, а также займы для покрытия расходов, назначаемых на основании статьи 75, разрешаются государем императором в порядке верховного управления. Время и условия совершения государственных займов определяются в порядке верховного управления.

77. Если по заблаговременном внесении в Государственную думу предложений о числе людей, потребном для пополнения армии и флота, закон по сему предмету не будет в установленном порядке издан к 1 Мая, то указом государя императора призывается на военную службу необходимое число людей, не свыше, однако, назначенного в предшествующем году.

Глава пятая

О Совете министров, министрах и главноуправляющих отдельными частями

78. Направление и объединение действий министров и главноуправляющих отдельными частями по предметам как законода-

тельства, так и высшего государственного управления возлагается на Совет министров на основаниях, в законе определенных.

79. Министры и главноуправляющие отдельными частями имеют право участия в голосовании в Государственном совете и Государственной думе только в том случае, если они состоят членами сих установлений.

80. Обязательные постановления, инструкции и распоряжения, издаваемые Советом министров, министрами и главноуправляющими отдельными частями, а также другими, на то законом уполномоченными, установлениями, не должны противоречить законам.

81. Председатель Совета министров, министры и главноуправляющие отдельными частями ответственны перед государем императором за общий ход государственного управления. Каждый из них в отдельности ответствен за свои действия и распоряжения...

Российское законодательство X-XX вв. В 9 т. Т. 9: Законодательство эпохи буржуазно-демократических революций. Москва : Юридическая литература, 1994. С. 44-52.

**Указ П.А. Столипіна про доповнення деяких постанов
чинного закону в питаннях селянського землеволодіння
і землекористування
(1906 р., листопада 9)
(Витяги)**

Маніфестом нашим від 3 листопада 1905 р. викупні платежі, що збирали з селян за надільні землі, скасовуються з 1 січня 1907 р. З цього часу зазначені землі звільняються від обмежень, які лежали на них; в силу викупного боргу селяни дістають право вільного виходу з общини, з закріпленням у власність окремих домохазяїв ділянок, які переходять до приватного володіння, з громадського наділу...

1. Кожний домохазяїн, що володіє надільною землею за общинним правом, може в будь-який час вимагати закріплення за собою в приватну власність частини, яка належить йому, з визначеної землі...

4. Домохазяї, за якими закріплені в приватну власність ділянки общинної землі, зберігають за собою право користуватися

в незмінній частині тими сіножатами, лісними та іншими угіддями, які надаються на спеціальних підставах...

6. Вимоги про закріплення в приватну власність частини з общинної землі ставляться через сільського старосту громаді, яка за ухвалою, прийнятою більшістю голосів, зобов'язана у місячний термін з дня подання заяви вказати ділянки, що переходять... у приватне володіння домохозяїна, а в деяких випадках визначається: розмір належної з нього доплати.. і постійна його частина в угіддях...

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 460.

**Повідомлення кийвського, подільського і волинського
генерал-губернатора
Міністру внутрішніх справ П.А.Столипіну щодо можливості
використання праці жінок у державних установах
(1909 р., жовтня 30)
(Уривок)**

...По мнению и[справляющего] д[олжность] киевского губернатора, на лиц женского пола можно возлагать обязанности уездных повивальных бабок, акушеров, фельдшерниц и даже участковых земских врачей, в случае затруднений в приискании подходящих кандидатов из мужчин, для замещения вакансий врачей; назначать на должности по письмоводству, делопроизводству и счетоводству в земских и городских общественннх установлениях, должности архивариусов, регистраторов и их помощников по губернскому правлению и канцелярських служителєй и писцов по тому же правлению, губернскому по крестьянским делам присутствию, губернскому по городским делам присутствию, канцелярии губернатора, съездам мировых посредников. Поступление на службу женщин обусловит образовательным цензом и принимать лишь таких, которє получили среднее образование или, по крайней мере, окончили двухклассные городские училища. Из служебных преимуществ лицам женского пола предоставит право на пенсию...

Подольский губернатор полагает возможным принимать на службу во все губернские и уездные учреждения Министерства внутренних дел лиц женского пола, не состоящих в замужестве и вдов, со средним или низшим образованием – не ниже курса

двухклассных городских училищ, с тем, чтобы таким лицам с правами государственной службы могли быть поручаемы несложные письменные работы: подшивка бумаг, переписка их и печатание на пишущих машинах, а из штатных должностей назначать женщин лишь на должности регистраторов и их помощников, с предоставлением права на пенсию ... за выслугу 25 лет.

Волынский же губернатор находит, что лица женского пола, как показал опыт, ни на какие штатные или ответственные должности не соответствуют и могут быть допускаемы на службу во все губернские и уездные учреждения только по вольному найму для письменных занятий по счетоводству, в регистратуре, для ведення входящих и исходящих журналов, а также в качестве переписчиц вообще и на пишущих машинах в особенности.

Прием на службу женщин киевский губернатор полагает ограничить 1/3 состава всех служащих, подольский губернатор – 10 % состава канцелярских служащих, а волынский – не более 5 % по отношению ко всему составу мужчин, служащих в каждом учреждении.

Я, со своей стороны, в принципе признаю, что труд женщин, обладающих средним образовательным цензом, может быть весьма полезен, в канцеляриях губернских и уездных учреждений на низших должностях не требующих сложной умственной работы и особой деловой опытности, и полагал би вполне возможным разрешить прием на такие должности в учреждения Министерства внутренних дел женщин в ограниченном процентном отношении к числу служащих в каждом учреждении. Но при этом, безусловно, высказываюсь против приема женщин в такие специальные отделы и учреждения, в которых производятся дела секретине.

Історія державної служби в Україні: У 5 т. Т. 4: Документи і матеріали. Київ : Ніка-Центр, 2009. С. 864-867.

**З доповідної записки комісії Академії наук
про виступ російських вчених на захист української культури
(1910 р.)**

Імператорська Академія наук, ознайомившись з доповіддю Комісії, не може не визнати, що цензурні утиски малоруського друкованого слова, які почалися при тому тільки в 1863 році, не були

викликані яким-небудь прагненням малоруського народу або його інтелігенції, яке загрожує єдності Росії. Так само ніщо не вказує на існування таких прагнень і тепер. Урядові розпорядження, які вразили вільний розвиток малоруської літератури, по-перше, перешкодили досі визначитися взаємовідносинам великоруської і малоруської літератур, що, як у цьому переконана Академія наук, не розійдуться ні в меті, ні в напрямках; по-друге, викликали незвичайне зростання малоруської літератури в Галичині, літератури в значній мірі ворожій Росії. Тепер ці урядові розпорядження служать джерелом великого і цілком природного незадоволення освічених верств малоруського населення Росії. Крім того, вони ущемляють інтереси сільського населення Малоросії. Розповсюдження книг духовно-морального, виховного, загальноосвітнього змісту гальмується частково цілковитим незнанням, частково недостатнім знанням малоросами великоруської книжної мови. Все це досить не вигідно відбивається на інтересах всього російського народу.

Академія наук не може не зауважити, що російське законодавство з того часу, як було складено перший цензурний устав, додержувалось того правила, що друковане слово може бути предметом переслідування або якого б то не було впливу тільки за внутрішній смисл того, що ним передано... Тільки зв'язок нещасливих випадковостей міг тому підвести під заборону цілу мову; тільки нещаслива випадковість могла спонукати уряд до переслідування цілого письменства і до прийняття на себе турбот про малоруський правопис. Академія наук переконана в тому, що розпорядження 1863 року і височайші накази 1876 і 1881 років не можуть бути погоджені з основними началами російського законодавства. А тимчасом існування височайших наказів 1876 і 1881 років не може не стати предметом великого занепокоєння законодавця після того, як він в іменному височайшому указі 12 грудня 1904 року висловив вимогу про збереження закону в силі. Накреслення законів 18/30 травня 1876 року і 8 жовтня 1881 року, всупереч точному смислу основних державних законів, не були розглянуті Державною радою, а височайші накази, які були дані, всупереч тим же законам, не були обнародовані Правительствующим сенатом; подібний відступ від встановленого законом порядку складання і обнародування законів усуває в народі, на який поширюється чинність законів 1876 і 1881 років, впевненість, що вони під час попереднього їх обговорення, привернули до себе в повній мірі увагу законодавця і є проявом справжньої і безпосередньої монаршої волі...

Виходячи з усіх цих міркувань, Імператорська Академія наук вважає, що необхідно тепер же скасувати височайші накази 18/30 травня 1876 року і 8 жовтня 1881 року, а також удостоєне височайшого схвалення розпорядження міністра внутрішніх справ 1863 року, яке було підставою для тих наказів.

Разом з тим усе викладене вище привело Академію наук до переконання, що малоруське населення повинне мати таке ж право, як і великоруське, розмовляти публічно і друкувати рідною своєю мовою...

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 469-470.

Питання для самоконтролю

1. Дайте характеристику основних джерел права в Україні у XIX ст.
2. Які причини та передумови проведення ліберально-буржуазних реформ 60-70-х рр. в Російській імперії?
3. Вкажіть правові основи проведення селянської реформи 1861 року.
4. Які наслідки мала селянська реформа для України?
5. У чому сутність судової реформи та її наслідки для України?
6. У чому сутність земської та міської реформ?
7. Яка була проведена робота щодо систематизації права України XVIII – першої половини XIX ст. та її результати.
8. Який був державний устрій Російської імперії у XIX-поч. XX ст.?
9. Чим було викликано проведення контрреформи 80-90-х рр. XIX ст. в Російській імперії?
10. Охарактеризуйте столипінську аграрну реформу та покажіть її наслідки для України.

ТЕСТИ

1. Визначте вищий орган влади, який мав законодавчо-дорадчі функції:

- а) Кабінет міністрів;
- б) Державна дума;
- в) Державна рада;
- г) імператор.

2. У яких губерніях земська реформа була запроваджена на початку ХХ ст.?

- а) Волинська, Подільська, Київська;
- б) Катеринославська, Таврійська, Херсонська;
- в) Полтавська, Харківська, Чернігівська;
- г) Закарпатська, Галицька, Белзька.

3. Згідно з указом «О Малороссийских чинах, дающих право на действительное или потомственное дворянство» 1835 р.:

- а) землі української шляхти передавалися російським дворянам;
- б) підтверджувалися станові привілеї козацької старшини та її нащадків;
- в) визнавалися права на дворянство всієї української козацької старшини;
- г) зазначалися умови отримання дворянства українцями.

4. За законом про земських начальників від 1889 р. цю посаду могли обіймати тільки:

- а) купці I та II гільдій;
- б) міщани з доходом не менше 5 тис. крб.;
- в) потомственні дворяни;
- г) особисті дворяни.

5. Визначте зайвий серед станів:

- а) військові;
- б) селяни;
- в) дворяни;
- г) духовенство.

6. Коли був підписаний маніфест про проведення селянської реформи?

- а) 14 лютого 1860 р.;
- б) 19 лютого 1861 р.;
- в) 16 лютого 1861 р.;
- г) 28 лютого 1862 р.

7. Положення про удільних селян, які переводилися до розряду селян-власників видано:

- а) 1861 р.;
- б) 1863 р.;

- в) 1866 р.;
- г) 1871 р.

8. Закон, що стосувався державних селян, був виданий:

- а) 1861 р.;
- б) 1863 р.;
- в) 1866 р.;
- г) 1871 р.

9. З появою якого вищого органу влади Російська імперія перетворилася на обмежену монархію?

- а) Державної Ради;
- б) Кабінету міністрів;
- в) Державної Думи;
- г) генерал-губернатора.

10. Коли була розпочата земська реформа?

- а) 1861 р.;
- б) 1864 р.;
- в) 1863 р.;
- г) 1870 р.

11. Коли була проведена міська реформа?

- а) 1861 р.;
- б) 1864 р.;
- в) 1863 р.;
- г) 1870 р.

12. Найвищою ланкою місцевого управління на українських землях у ХІХ ст. були:

- а) сільські старости;
- б) капітани-справники;
- в) генерал-губернатори;
- г) губернатори.

13. Визначте зайве серед органів місцевого самоврядування на українських землях у другій половині ХІХ ст.

- а) земське зібрання;
- б) міська дума;
- в) губернське правління;

г) волосний схід.

14. Згідно з Положенням про заходи з охорони державного порядку і громадського спокою 1881 р.:

- а) генерал-губернаторам надавалося право оголошувати місцевість на положенні посиленої охорони;
- б) створювалося Новоросійське генерал-губернаторство;
- в) вводилися посади жандармів у повітах;
- г) генерал-губернаторам надавалося право винесення судових вироків.

15. Остання кодифікація укарїнського права завершилася у 1807 р. виданням:

- а) Зібрання малоросійських прав 1807 р.;
- б) Статуту прав малоросійських;
- в) Повного зібрання законів Російської імперії;
- г) Зводу законів Російської імперії.

16. Коли була проведена судова реформа?

- а) 1861 р.;
- б) 1863 р.;
- в) 1862 р.;
- г) 1864 р.

17. Яка судова функція належала імператору після судової реформи?

- а) винесення вироку;
- б) право помилування;
- в) апеляція на рішення будь-якого суду;
- г) догляд за виконанням законів судами.

18. Кримінальне уложення – перший кримінальний кодекс у Російській імперії було ухвалено в:

- а) 1807 р.;
- б) 1840 р.;
- в) 1861 р.;
- г) 1870 р.

19. За судовою реформою 60-х років XIX ст. дрібні кримінальні і цивільні справи розглядали:

- а) мирові судді;
- б) судові палати;
- в) окружні судді;
- г) Сенат.

20. Коли в Україні почали діяти військово-польові суди?

- а) 1864 р.;
- б) 1905 р.;
- в) 1906 р.;
- г) 1907 р.

21. Поліцейська реформа відбулася у:

- а) 1832 р.;
- б) 1862 р.;
- в) 1880 р.;
- г) 1905 р.

22. Наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. вищою судовою інстанцією в імперії був(ла):

- а) Сенат;
- б) окружний суд;
- в) судова палата;
- г) з'їзд мирових суддів.

23. Визначте місто, де не було судової палати.

- а) Київ;
- б) Одеса;
- в) Харків;
- г) Чернігів.

24. Хто очолив групу, що у 1804-1808 рр. працювала над кодифікацією права Правобережної України?

- а) П. Завадовський;
- б) О. Повстанський;
- в) М. Сперанський;
- г) Ф. Давидович.

25. Хто очолив групу, що у 1804-1808 рр. працювала над кодифікацією права Лівобережної України?

- а) П. Завадовський;

- б) О. Повстанський;
- в) М. Сперанський;
- г) Ф. Давидович.

26. Яким актом проголошувалися громадянські права і свободи в Російській імперії?

- а) Маніфестом від 19 лютого 1861 р.;
- б) Загальними положеннями щодо селян, які вийшли з кріпосної залежності від 19 лютого 1861 р.;
- в) Маніфестом від 17 жовтня 1905 р.;
- г) Тимчасовими правилами про зібрання від 4 березня 1906 р.

27. Визначте зайве серед органів земського самоврядування.

- а) земське зібрання;
- б) земська управа;
- в) земський суд;
- г) голова земської управи.

28. Комерційний суд з 1808 р. діяв у:

- а) Одесі;
- б) Катеринославі;
- в) Києві;
- г) Полтаві.

29. Визначте зайве серед змін, що сталися у судовій системі внаслідок судової реформи 1864 р.:

- а) рівність усіх перед судом;
- б) відокремленість суду від адміністрації;
- в) становий характер суду;
- г) виборність мирових суддів.

30. Коли була утворена Австро-Угорська імперія?

- а) 1861;
- б) 1864;
- в) 1867;
- г) 1906.

ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ НОВІТНЬОГО ЧАСУ

Семінарське заняття № 5: Право України у добу національно-демократичної революції (1917-1921 рр.).

Навчальна мета заняття: сформувати цілісне уявлення щодо умов відродження української державності під час національно-визвольних змагань 1917-1921 рр., а також характерних рис та особливостей державно-правового будівництва в революційний період.

Навчальні питання:

1. Державно-правовий розвиток України доби Центральної Ради. Українська Народна Республіка.
2. Українська Держава (квітень-листопад 1918 р.).
3. Українська Народна Республіка за часів Директорії: особливості державно-правового розвитку.
4. Західноукраїнська Народна Республіка: державний лад та законодавство.
5. Об'єднання УНР і ЗУНР в єдину Українську державу (Українську Народну Республіку): державно-правове та історичне значення злуки.

Теми рефератів:

1. Універсали Центральної Ради.
2. Охоронні формування УНР часів Центральної Ради.
3. Система судочинства в УНР.
4. Правовий статус гетьмана в Українській Державі.
5. Охоронний апарат Української Держави.
6. Створення та діяльність Державної жандармерії ЗУНР.
7. Акт злуки УНР і ЗУНР в єдину державу та його історичне значення.

Методичні вказівки

Висвітлюючи перше питання, необхідно охарактеризувати політичну ситуацію, що склалася в Україні після повалення в Російській імперії самодержавства. Варто відзначити, що лютому-березні 1917 року в Україні склалося три політичні сили, які претендували на владу. Це – «громадські комітети», або ж «виконавчі комітети», котрі репрезентували буржуазно-демократичний петроградський Тимчасовий уряд; Ради робітничих та солдатських депутатів, що стали центрами ліворадикальних сил не лише в Україні, а й в Росії та Українська Центральна Рада (УЦР), яка стала центром об'єднання національно-патріотичних сил. Слід проаналізувати конкретно-історичні умови генези Центральної Ради як загальнонаціональної громадсько-політичної інституції, що переслідувала за мету втілення невід'ємного права українського народу на самовизначення і відродження державності. Варто пригадати, які політичні партії домінували в Центральній Раді та які шляхи державно-правового розвитку пропонували. Особливу увагу слід приділити періодизації діяльності УЦР, що неможливо без з'ясування підстав для трансформації її політичного курсу, а також глибокого сутнісного аналізу прийнятих нею універсалів, особливостей законотворчої діяльності і практичних заходів українських політиків, спрямованих на розбудову нової держави. У цьому контексті доцільно прослідкувати еволюцію поглядів лідерів Ради від підтримки ідеї «широкої національно-територіальної автономії України у складі демократичної, федеративної Російської республіки» до проголошення «самостійної, ні від кого не залежної держави».

Скласти цілісне уявлення щодо правової природи Української Народної Республіки допоможе з'ясування конкретно-історичних умов прийняття Центральною Радою III та IV Універсалів, вивчення їх політико-декларативних положень.

Варто звернути увагу на особливості процесу організації державної влади. Зокрема, дати відповідь на питання: чи існували правові підстави для визначення УЦР як представницького органу (парламенту)? Задля цього, доречно ознайомитися з рішеннями Всеукраїнського національного конгресу, який відбувся 6-8 квітня 1917 р. і де-юре легітимізував Центральну Раду. До того ж, слід розібратися, чи Генеральний Секретаріат (за IV Універсалом – Рада Народних Міністрів) мав ознаки виконавчого органу (уряду), чи було вичерпно розмежовано компетенцію місцевих органів дер-

жавної влади та органів місцевого самоврядування, чи було чітко визначено правові засади військового будівництва, розбудови правоохоронних органів та системи судочинства. Особливого значення для розуміння спрямованості законотворчої діяльності Центральної Ради має ознайомлення з текстом Конституції УНР від 29 квітня 1918 р. Оцінюючи цю пам'ятку права варто пам'ятати, що, Конституцію Української Народної Республіки було прийнято в останній день існування Центральної Ради і вона не діяла жодного дня, проте це не може применшити її значення в історії вітчизняного революційного конституціоналізму, оскільки текст Основного Закону не тільки враховував найкращі досягнення світової та національно-правової думки, а й за рівнем демократичності багато в чому і перевищував тогочасні конституції. Не поступався він чинним тоді основним законам і за рівнем правової культури та юридичної техніки.

Насамкінець варто висловити думку щодо наявності за часів існування Центральної Ради консолідуючої українське суспільство національної ідеї та загальноприйнятої доктрини державно-правового розвитку України.

Розглядаючи друге питання, необхідно з'ясувати причини та передумови приходу до влади гетьмана П. Скоропадського. У цьому контексті доцільно подискутувати щодо сутності проголошеного в Українській Державі гетьманату. Особливу увагу необхідно приділити формально-правовому аналізу положень «Грамоти до всього українського народу» від 29 квітня 1918 р. та «Закони про тимчасовий державний устрій України» від 29 квітня 1918 р., що дає можливість визначити форму державного правління. Характеризуючи систему органів державної влади, слід охарактеризувати їх структуру, повноваження і ступінь розмежування компетенції. Варто звернути увагу, що виходячи з виняткового права гетьмана на повноту влади Рада Міністрів, за умов відсутності Українського Сейму отримувала законодавчі функції. Проте, ухвалені урядом законопроекти набували чинності лише після затвердження їх гетьманом. Важливо відзначити, що міністрам також надавалося право розробляти закони та видавати розпорядження щодо пояснення законів. Однак, ці документи підлягали попередньому схваленню урядом. Зі своренням Малої Ради Міністрів робота центральної виконавчої влади стала більш ефективною. Опрацювання змісту Статуту Малої Ради Міністрів допоможе з'ясувати, яке місце в законотворчій роботі відводилося цьому органу, до якого кожне

міністерство мало делегувати свого представника у ранзі заступника міністра чи директора профільного департаменту.

Аналізуючи процес становлення та діяльність органів державної влади слід зважати на складну зовнішньополітичну ситуацію та внутрішньополітичні умови, що склалися в Українській Державі, а саме: відмову українських політичних партій соціалістичної орієнтації підтримати гетьманат в Україні, відстороння, а з часом і протидія спробам гетьмана П. Скоропадського створити дієздатні органи державної влади, загроза військового втручання радянської Росії, бажання Німеччини встановити контроль над Українською Державою тощо. Все це обумовлювало прийняття нестандартних рішень – для оперативності й більш ефективного управління міністрам надавалося право не тільки тлумачення законів, а й видання підзаконних актів (розпоряджень) після попереднього схвалення їх Радою Міністрів. Тобто міністрам надавалися значні повноваження, за які вони несли персональну відповідальність перед гетьманом. Міністри самостійно приймали накази по міністерству про утворення нових департаментів, окремих відділів чи, навпаки, про ліквідацію установ своїх міністерств

Доцільно порівняти підходи Української держави та Української Народної Республіки часів Центральної Ради щодо організації системи судочинства, зовнішньополітичної діяльності та військового будівництва. Окремо, слід розглянути, створення правоохоронних осередків Української Держави – державної варти та вільного козацтва. Показовою для ілюстрації специфіки державного будівництва за часів гетьманату є втілювана П. Скоропадським ідея територіально-державного патріотизму.

Висвітлюючи третє питання, необхідно охарактеризувати обставини краху гетьманату та встановлення влади Директорії, яка відновила назву держави – Українська Народна Республіка.

Аналізуючи діяльність Директорії, слід звернути увагу на співзвучність проголошених нею положень з ідеями Великої французької буржуазної революції, відсутність цілісної програми перетворень, а також на доволі безсистемний характер розподілу обов'язків між її членами. 26 грудня 1918 р. Директорія сформувала уряд УНР – Раду Народних Міністрів та ухвалила свою першу Декларацію. Ознайомлення з її положеннями має особливе значення для розуміння правової природи Директорії. У документі, зокрема, було закріплено «трудоий» принцип управління державою. Оскільки Директорія проголосила себе тимчасовою

«верховною владою» Української Народної Республіки, то великі надії покладались на скликаний 23 січня 1919 р. Конгрес трудового народу, який розглядався як тимчасовий законодавчий орган УНР. Варто здійснити компаративний аналіз засад його діяльності з традиціями організації діяльності Центральної Ради, яка свого часу фактично виконувала функції парламенту. Особливою подією для розуміння еволюції Української Народної Республіки часів Директорії стала ухвала Радою Народних Міністрів УНР Декларації від 12 серпня 1919 р., що символізувала прагнення до втілення європейської моделі державного будівництва. Зважаючи на це, доцільно зосередитися на особливостях організації державної влади та територіального устрою упродовж серпня 1919 р.-листопада 1920 р. Розглядаючи заходи щодо організації державної влади варто пам'ятати за яких складних внутрішньо та зовнішньополітичних умов діяла Директорія. Аналізуючи законодавство часів Директорії, необхідно з'ясувати, яким чином усувалися колізії з попередніми системами законодавства, а також виявити наявність підстав для кваліфікації законодавства «другої» УНР як «законодавства перехідного періоду».

При підготовці четвертого варто пригадати, що з розпадом Австро-Угорської імперії активізуються національно-патріотичні сили на західноукраїнських землях, які 19 жовтня 1918 р. утворили Українську Національну Раду (УНРаду), котра 9 листопада проголосила утворення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

Характеризуючи державно-правову природу ЗУНР, необхідно розкрити причини проголошення Є. Петрушевича Диктатором ЗУНР та охарактеризувати його державотворчу діяльність у цьому статусі. Варто показати особливості формування та діяльності західноукраїнського уряду – Державного Секретаріату, виявити специфіку побудови системи центральних та місцевих органів влади, а також розкрити порядок формування системи судочинства. Особливу увагу доцільно приділити визначенню чинників, що вирішальним чином вплинули на формування Української Галицької Армії ЗУНР. У цьому контексті нагальною необхідністю є визначення спонукальних мотивів зближення двох національних держав УНР та ЗУНР.

Розкриваючи п'яте питання варто з'ясувати причини та передумови зближення УНР і ЗУНР, а також розглянути події пов'язані з об'єднанням двох держав та утворенням єдиної Української

Народної Республіки. Необхідно з'ясувати який статус отримала колишня Західноукраїнська Народна Республіка у складі нової соборної УНР. Важливо дати правильну обґрунтовану оцінку акту Злуки двох українських держав (22 січня 1919 р.) та показати значення цієї історичної події. Не менш важливим є аналіз причин, що стали нездоланною перешкодою для збереження соборності УНР.

Насамкінець, роблячи узагальнюючі висновки з теми, бажано провести історичні поралелі та показати, який досвід державо- та правотворення періоду Української революції 1917-1921 рр. має бути врахований та бути корисним сьогодні при розбудові незалежної, демократичної, правової, соціальної держави України.

Література:

Основна:

1. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. О. М. Бандурки. МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Майдан, 2018. 616 с.
2. Історія держави та права України: підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 448 с.
3. Історія держави і права України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. Т. 1. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина]. Київ : Ін Юре, 2000. 648 с.
4. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підручник Київ : Ін юре, 2007. 624 с.
5. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України : навч. посіб. : Рекомендовано МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 382 с.

Допоміжна:

1. Бойко І. Боротьба українського народу за державну незалежність у 1917-1921 рр. : уроки для сучасної України. *Право України*. 2016. № 1. С. 182-191.
2. Вільховий Ю. В. Історичні віхи української державності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 8. С. 42-46.
3. Гавриленко О. А., Логвиненко І. А. Більшовицький переворот у Харкові: як це було. *Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету*. Вип. 1. 1994. С. 48-55.
4. Гавриленко О. А., Логвиненко І. А. Органи охорони громадського порядку в Україні доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень

1918 р.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 1998. №3-4. С. 126-137.

5. Гавриленко О. А., Логвиненко І. А. Центральна Рада та ідея автономії України (березень – жовтень 1917 р.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 1996. Вип. 1. С. 99-109.

6. Заруба В. М. Історія держави і права України : навчальний посібник. Київ : Істина, 2006. 416 с.

7. Історія держави і права України : підручник / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. Харків : Право, 2013. 704 с.

8. Історія держави і права України : практикум : навч. посіб. : рекомендовано МОН України / А. Є. Шевченко, Л. І. Суюсанов, Г. В. Мухіна та ін. Донецьк : Кальміус, 2012. 244 с.

9. Конституційні акти України. 1917-1920 рр. / [наук. ред. і упоряд. Ю. Д. Прилюк, В. Ф. Жмир]. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992. 272 с.

10. Красніцький А. В. Національна та радянська державність на західноукраїнських землях у роки української революції (1917-1921 рр.) в інтерпретаціях правознавців. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 3. С. 56-61.

11. Кульчицький П. Законодавство Західно-Української Народної Республіки: проблеми дослідження. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична : зб. наук. праць. 2012. Вип. 56. С. 111-116.

12. Логвиненко Є. С. Конституційний процес в УНР доби Директорії. *Тези виступів учасників Міжкафедрального круглого столу до Дня Соборності України (Харків, 20 січня 2017 р.)*. МВС України, Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків : ХНУВС, 2017. С. 73-75.

13. Логвиненко Є. С. Погляди М. С. Грушевського на місце та роль армії в національному державотворенні. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави : тези доп. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 6 грудня 2019 р.)*. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Консультат. Місія Європейського Союзу. Харків : ХНУВС, 2019. С. 43-45.

14. Логвиненко І. А. Гетьманат в Українській державі: сутність та особливості. *Право і безпека*. 2010. № 5(37). С. 42-44.

15. Логвиненко І. А. Державна варта Української Держави: організація, структура, компетенція. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 листоп. 2016 р.)* / МВС України, МОН України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 186-189.

16. Логвиненко І. А. Политическая деятельность Украинской Центральной Рады. Глобино : Полиграфсервис, 2000. 96 с.

17. Логвиненко І. А. Права і свободи людини в Українській державі (квітень-грудень 1918 р.). *Національні та міжнародні механізми захисту прав людини: тези доповідей Всеукраїнського круглого столу* (м. Харків, 20 квітня 2016 р.). МВС України, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2016. С. 108-110.

18. Логвиненко І. А. Правоохоронні осередки Української Центральної Ради. *Матеріали міжкафедрального «круглого столу»: Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові підходи дослідження*. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ. С. 61-64.

19. Логвиненко І. А. Проблеми формування національної армії в УНР (березень 1917-квітень 1918 рр.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3 (74). С. 43-49.

20. Логвиненко І. А., Гавриленко О. А. Державний переворот 29 квітня 1918 р. : причини та наслідки. *Актуальні проблеми юридичної науки у дослідженнях вчених : науково-практичний збірник*. К., 2000. № 3. С. 2-10.

21. Логвиненко І. А. Особливості формування та діяльності уряду Української держави (травень-грудень 1918 р.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1 (56). С. 14-20.

22. Логвиненко І. А. Особливості формування та діяльності місцевих органів влади Української Держави (травень-грудень 1918 р.). *Право і безпека*. 2012. № 4 (46). С. 18-21.

23. Логвиненко І. А. Сутність та особливість гетьманського правління в Українській державі. *Проблеми становлення і розвитку правової системи України: міжнародна науково-практична конференція*. м. Харків, 27-28 листопада 2010 р. У 2-х т. Т.1. Харків : ГО Асоціація аспірантів-юристів. С. 32-34.

24. Логвиненко І. А. Конституція УНР 1918 року: історія розробки, прийняття та оцінки в історіографії. *Право і безпека*. 2017. № 1(64). С. 35-39.

25. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Українсько-російські взаємовідносини в 1917-1918 роках: уроки історії. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2020. № 2 (89). С. 26-35.

26. Логвиненко І. А. III Універсал Української Центральної Ради в історії національного державотворення. *Зб. наук. ст. і тез доп. на наук.-практ. конф. до 100-річчя підготовки охоронців правопорядку в Харкові* (м. Харків, 25 листоп. 2017 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 187-188.

27. Луцький М. Правовий аспект Акта злуки УНР та ЗУНР. *Науково-інформаційний вісник «Право»*. 2014. № 9. URL: <http://iful.at.ua/NIV-9-2014/6.pdf>

28. Мацькевич М. Історико-правові аспекти проголошення акта злуки УНР та ЗУНР. *Юридична Україна*. 2010. № 12. С. 25-31.
29. Мельник І. Дві листопадові революції у Львові – 1848 і 1918. URL: <http://zbruc.eu/node/14875>
30. Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. Київ : 1995. 328 с.
31. Нариси історії української революції 1917-1921 років.: у 2 кн. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наукова думка. 2012. Кн. 2. 464 с.
32. Рогожин А. Й., Гончаренко В. Д. Земельне законодавство Центральної Ради. *Вісник Академії правових наук України*. 1994. № 2. С. 52-60.
33. Рум'янцев В. Павло Скоропадський в українському державотворенні (до 140-річчя з дня народження). *Вісник Академії правових наук України*. 2013. № 1. С. 34-43.
34. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України : навч. посіб. : Рекомендовано МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 382 с.
35. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка (державний апарат і законодавство). *Право України*. 1994. №5-6. С. 44-47.
36. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918-1923 рр. Коломия, 1993. 120 с.
37. Українська Центральна Рада : документи і матеріали : у 2 т. / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ : Наук. думка, 1996.
38. Хрестоматія з історії держави та права України. З найдавніших часів до початку ХХ ст. : навч. посібник для юрид. вищих навч. закладів і факультетів : у 2-х т. Т.2. / [за ред. В. Д. Гончаренка]. Київ : Ін Юре, 1997. 420 с.
39. Чалий В. Українська держава 1917-1920 років як суб'єкт міжнародного права. *Нова політика*. 1996. №1. С. 35-40.

Першоджерела:

**Всеукраїнський національний з'їзд
(6-8 квітня 1917 р.)
(витяги)**

Резолюції першого дня Національного з'їзду

1. Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу з'їзд вважає, що тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби

нашого народу і всіх інших народностей, котрі живуть на українській землі.

2. Що той автономний устрій України, а також і інших автономних країн Росії, матимуть повні гарантії в федеративнім ладі.

3. Тому єдиною відповідною формою державного устрою з'їзд вважає федеративну й демократичну Республіку Російську.

4. А одним з головних принципів української автономії – повне забезпечення прав національних меншостей, які живуть на Україні. Збори зачинено о 1-й год. ночі.

Резолюції другого дня Національного з'їзду

1. Український Національний з'їзд, признаючи за Російськими Установчими зборами право санкції нового державного ладу Росії, в тім і автономії України, і федеративного устрою Російської Республіки, вважає, одначе, що до скликання Російських Установчих зборів прихильники нового ладу на Україні не можуть зостатися пасивними, але в порозумінні з меншими народностями України мають негайно творити підстави її автономного життя.

2. Український з'їзд, йдучи назустріч бажанням Тимчасового правительства щодо організації і об'єднання громадських сил, признає негайною потребою організацію Крайової ради (Областного совета) з представників українських країв і міст, народностей і громадських верств, до чого ініціативу повинна взяти Українська Центральна рада.

3. Український з'їзд, визнаючи право всіх націй на політичне самоопреділення, вважає: а) що кордони між державами повинні бути встановлені згідно з волею пограничної людності; б) що для забезпечення того необхідно, щоби були допущені на мирну конференцію, крім представників воюючих держав і представники тих народів, на території яких відбувається війна, втім і України.

Як додаток до 4-ї резолюції першого дня приймається:

З'їзд визнає необхідним, щоби в тих країнах Федеративної Російської Республіки, в яких український народ складає меншість людності, українському народові були забезпечені права меншості на таких же умовах, на яких на Україні забезпечуються права меншості неукраїнців.

Перед закриттям з'їзду прийнято слідуєчі резолюції:

1. Український Національний з'їзд протестує проти претензій на землі непольські, заявлені тимчасовою Польською державною радою в декларації на заклик Тимчасового уряду російського до з'єднання польського народу з вільною Російською державою.

2. Український Національний з'їзд, вислухавши заяви і конкретні пропозиції українських делегатів армії і флоту, доручає Центральній раді ті конкретні домагання подати Тимчасовому уряду.

3. Український Національний з'їзд ухвалив послати привітання українцям на фронт.

4. Український Національний з'їзд доручає Центральній раді взяти якомога скоріше ініціативу союзу тих народів Росії, які домагаються, як і українці, національно-територіальної автономії на демократичних підставах в Федеративній Російській Республіці.

5. Український Національний з'їзд ухвалює доручити Центральній раді організувати з своїх делегатів і представників національних меншостей комітет для вироблення проекту автономного статуту України. Цей статут має бути проведений для затвердження конгресові України, організованому так, щоб він висловлював волю людності всієї території України. Санкція автономного устрою України признається, згідно з резолюцією попередніх днів, за Установчими зборами.

6. Український Національний з'їзд, вислухавши передані йому зі зборів Селянської спілки резолюції щодо заборони продажу і закладу землі і лісів, а також довгочасової оренди земель, винищення лісів, продажу, закладу та довго-часової оренди скарбів підземних (вугілля, руди та інших), постановляє передати їх Центральній раді для відповідної заяви Тимчасовому уряду.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В 2 т. Т. 1. 4 березня-9 грудня 1917 р. / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 1996. С. 54-55; 58-59; 61.

I УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ до українського народу, на Україні й по-за Україною суцього

Народе Український! Народе селян, робітників, трудячого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну Раду, на сторожі прав і вольностей Української Землі.

Найкращі сини твої, виборні люде від сел, від фабрик, від салдацьких казарм, од усіх громад і товариств українських вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам стояти й боротися за ті права і вольности.

Твої, народе, виборні люде заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на свої землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба і які закони для нас луччі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закона на Всеросійському Учредительному Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люде з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з-поміж себе нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права і творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя і приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одпіхнуло простягнену руку українського народу.

Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання. А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Україні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, се-б то, вибраним нами, комісаром на Україні.

Щоб певна частина грошей, які збираються в Центральну казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу, на національно-культурні потреби його.

Всі сі домагання наші Центральне Російське Правительство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на автономію та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного Зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого комісара, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло признати комісара на Україну, щоб не могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя та занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Се наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города однині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси Українського Народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якість причини адміністративна влада зосталась в руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку дужу організацію та освідомлення народу, і тоді перевибирати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всуміж з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з нами приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи неукраїнські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про лад та спокій в нашім краю, і в сей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономної України.

І коли ми зробимо сю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів Землі Української і виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготовим, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом – Українською Центральною Радою стоїть велика і висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До сього часу український народ всі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав та не має тепер від неї того, що повинен би мати за се.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (юля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно, регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! В твоїх руках твоя доля. В сей трудний час всевітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю і державним розумом, що ти, народ (робітників), народ хліборобів, можеш гордо і достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено:

Київ, року 1917, місяця червня числа 10.

Текст з офіційного сайту ВР України;

Винниченко В. Відродження нації. Т. I. Київ-Відень, 1920. С. 219-224.

II УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Громадяне землі Української

Представники Временного Правительства повідомили нас про ті певні заходи, яких Временне Правительство має вжити в справі Управління на Україні до Учредительного Зібрання. Временне

правительство, стоячи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначіння і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, – простягає руку представникам Української демократії – Центральній Раді, – і закликає, в згоді з ним, творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Рада, яка завжди стояла за те, щоб не одділяти Україну од Росії, щоб вкупі з усіма народами її прямувати до розвитку та добробуту всієї Росії і до єдності демократичних сил її, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо всіх Громадян України:

Українська Центральна Рада, обрана Українським народом через його революційні організації, незабаром поповниться на справедливих основах представниками інших народів, що живуть на Україні, від їх революційних організацій, і тоді стане тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, який буде представляти інтереси всієї людності нашого краю.

Поповнена Центральна Рада виділить наново з свого складу окремий відповідальний перед нею орган – Генеральний Секретаріат, – що буде представлений на затвердження Временного Правительства, яко носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні.

В сім органі будуть об'єднані всі права і засоби, щоб він, яко представник демократії всієї України, і разом з тим як найвищий краєвий орган управління, мав змогу виконувати складну роботу організації та упорядкування життя всього краю в згоді з усією революційною Росією.

В згоді з іншими національностями України і працюючи в справах державного управління, як орган Временного Правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом зміцнення нового ладу, утвореного революцією.

Прямуючи до автономного ладу на Україні, Центральна Рада в згоді з національними меншостями України підготовлятиме проект законів про автономний устрій України для внесення їх на затвердження Учредительного Зібрання.

Вважаючи, що утворення краєвого органу Временного Правительства на Україні забезпечує бажане наближення управління краєм до потреби місцевої людності в можливих до Учредительного Зібрання межах, і визнаючи, що доля всіх народів Росії міцно зав'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче ставимось

проти замірів самовільного здійснення автономії України до Всеросійського Учредительного Зібрання.

Що торкається комплектування військових частей, то для цього Центральна Рада матиме своїх представників при кабінеті Військового Міністра, при Генеральнім Штабі і Верховному Головнокомандуючому, які будуть брати участь в справах комплектування окремих частин виключно українцями, поскільки таке комплектування, по определенню Військового Міністра, буде являтися з технічного боку можливим без порушення боєспособности армії.

Оповідчаючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка передала нам свою волю, разом з революційною демократією всієї Росії та її революційним Правительством прикладе всі свої сили, щоб довести всю державу і зокрема Україну до повного торжества революції.

У Києві, 1917 року, липня 3-го дня.

Текст з офіційного сайту ВР України;

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В 2 т. Т. 1. 4 березня-9 грудня 1917 р. / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 1996. С. 164-168.

ІІІ УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Народе український і всі народи України!

Тяжка й трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде межиусобна й кривава боротьба. Центрального Правительства нема й по державі шириться безвладдя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народної Україна також може впасти в безодню усобиці, різни, занепаду.

Народе Український! Ти, разом з братніми народами України, поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Однині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів.

До установчих Зборів України вся власть творити лад на землях наших, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, і нашому правительству – Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу і власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але і всієї Росії.

Отож оповіщаємо:

До території Народної Української Республіки належать землі, заселені у більшості Українцями: Київщина, Поділя, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народної Республіки, як що до прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерен і областей, де більшість населення українське, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Однині на території Української Народної Республіки існуюче право власности на землі поміщицькі та інші землі нетрудових хазяйств сільськогосподарського значіння, а також на удільні, кабінетські та церковні землі – касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає Генеральному Секретареві по земельних справах негайно виробити Закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Права робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народної Республіки України відсьогодня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею і наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розподілення продуктів споживання і кращої організації праці. І через те приписуємо Генеральному Секретарству праці від сього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією України, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах лється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею і іменем Української Республіки ми,

Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир було встановлено якнайшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права народу українського в Росії і по за Росією не було в замиренню порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами усіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції було затемнено відновленою карою на смерть.

Оповідіаємо:

Однині на землі Республіки Української смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до сього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальности не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде виданий закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідальний доухові народу.

З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству Судових Справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво і привести його до згоди з правними поняттями народу.

Генеральному Секретарству Внутрішніх Справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що являються органами найвищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці має бути забезпечено всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свободу слова, друку, віри, зібранів, союзів, страйків, недоторканости особи і мешкання, право і можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, що сам довгі літа боровшися за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні сущих, тому оповіаємо, щонародам великоруському, єврейському, польському й иншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права і свободи самоврядування у справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному

Секретарству Національних справ подати нам в найближчому часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа продовольча є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили і рятувати як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки, в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоров'я, силу і нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня (декабря) 1917 року, а днем скликання їх – 9 січня (января) 1918 року.

Українська Центральна Рада.

У Києві 7(20) листопаду року 1917.

Текст з офіційного сайту ВР України.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В 2 т. Т. 1. 4 березня-9 грудня 1917 р. / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 1996. С. 398-401; Винниченко В. Відродження нації. Т. II. Київ-Відень, 1920. С. 73-80.

СТАТУТ «ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА» УКРАЇНИ

13 листопада 1917 року

§ 1. Назву «Вільне козацтво» мають тільки ті організації, які заснуються на підставі ухваленого Генеральним секретаріатом Української Народної Республіки статуту «Вільного козацтва» на Україні.

§ 2. В селі чи місті, незалежно від кількості дворів, закладається тільки одна громада товариства «Вільного козацтва».

Голова Генерального секретаріату *Винниченко*,
Генеральний писар *Лотоцький*

І Мета і район діяльності товариства

§ 1. Товариства під назвою «Вільне козацтво» закладаються на Україні для об'єднання громадян України без різниці національності і полу.

Стоячи на ґрунті закріплення здобутків революції, товариства ставлять своєю метою фізичний і духовний розвиток своїх членів, громадянське виховання їх і підтримування спокою на Україні. Під час війни «Вільне козацтво» бореться з дезертирством, при демобілізації вживає всіх заходів, щоб не був порушений порядок та спокій населення, охораняє громадян та добро мешканців від знищення їх і грабування.

§ 2. Для здійснення своїх завдань товариства організують зібрання, лекції, курси, читання, подорожі; дбають про поширення книжок, газет і взагалі літератури; видають журнали, брошури, закладають власні бібліотеки; улаштовують концерти, вистави, організують хори, гімнастичні курси і спортивні регулярні вправи.

Для охорони громадського спокою і добробуту товариства закладають кінні і піші муштрові отряди козаків і козачої молоді, пожежні дружини і інші організації.

§ 3. Товариства мають права юридичної особи і можуть всіма законними способами здобувати і відчужувати права маєткові, в тім числі право власності і інші права в майні нерухомих, зав'язувати умови, приймати на себе обов'язки, позивати і відповідати на суді, а також приймати жертви і одержувати спадщину по заповітах.

§ 4. Всі існуючі на Україні закони і розпорядження законної влади як для окремих членів товариства, так і для всього товариства в цілому обов'язкові і ніяких постанов, котрі суперечили б сим законам і розпорядженням, товариства встановляти не можуть.

Дата затвердження статуту.

II Про членів товариства

§ 5. До товариства може бути обраний кожен мешканець України не молодше 16 років, не обмежений в правах карним законом, який визнає статут і буде йому безумовно коритися.

У в а г а: Ті козаки, що на дійсній військовій службі, можуть бути тільки співробітниками, котрі працюють в товаристві в часи вільні від службових обов'язків.

§ 6. Коли місцеве населення найде потрібним заснувати товариство «Вільного козацтва», ініціатори цієї організації підбирають членів-учредителів не менше 20 чоловік, які затверджуються волосною народною управою (в містах – міською управою). Затверджені громадою 20 чоловік учредителів надалі переводять техніку організації товариства «Вільного козацтва». Згідно статуту товариства, список членів-учредителів сповіщається повітовому

комісарові. Останній має право протесту проти кожного з учредителів. Підставність протесту вирішує повітова управа.

§ 7. Члени товариства діляться на дійсних, почесних і співробітників.

§ 8. Дійсними членами вважаються учредителі товариства, а також ті, що прийняті надалі зборами громади товариства; члени приймаються зборами простою більшістю голосів присутніх членів по заяві і за рекомендацією трьох членів товариства, які і відповідають перед товариством за вчинки рекомендованого їми кандидата.

§ 9. Почесними членами обираються загальними зборами громади товариства ті особи, котрі положили особливі заслуги перед товариством і громадянством, по заяві 10 членів, більшістю 2/3 присутніх на зборах членів.

§ 10. Члени виходять з складу товариства: а) з своєї волі, б) якщо на протязі трьох місяців не заплатять членських внесків, в) коли їх буде виключено з громади постановою загальних зборів громади товариства за порушення статуту або за інші вчинки, а також постановою повітової народної управи (в містах – міської управи). Загальні збори громади товариства знімають питання про виключення членів по мотивованій заяві одного з членів товариства, волосної народної управи (в містах – міської управи) або повітового чи губерніяльного комісара.

§ 11. Дійсні і почесні члени беруть участь з правом рішучого голосу в усіх зібраннях і закладах громади товариства. Співробітники мають право дорадчого голосу в усіх зібраннях і закладах товариства.

III Організація товариства

§ 12. В селі чи місті, незалежно від кількості дворів, закладається громада товариства «Вільного козацтва».

У в а г а: В кожному населеному місці має закладатися тільки одна громада «Вільного козацтва».

§ 13. Справами громади порядкують: «) загальні збори, б) рада громади та в) ревізійна комісія.

§ 14. Загальні збори визначають характер і напрямок діяльності громади в своєму районі згідно з завданням § 1; розглядають щорічно справоздання та обрахунки, вибирають урядових осіб і вирішують питання про вибори і виключення членів, а також і інші питання. Загальні збори скликає рада не менше як два рази на рік. Надзвичайні збори відбуваються, коли найде це потрібним рада,

або ревізійна комісія, або 1/10 частина членів громади; на випадок відмови раді: скликати загальні збори, їх скликає ревізійна комісія.

§ 15. Загальні збори вибирають щоразу з-поміж себе голову зборів і писаря: сих обов'язків не можуть виконувати члени ради і члени ревізійної комісії і козацька старшина.

§ 16. Справи на загальних зборах вирішуються більшістю голів присутніх членів; коли голоси поділяються рівно, голос голови дає перевагу; вибори почесних членів і виключення членів рішається 2/3 присутніх членів таємним голосуванням (кульками чи записками). Вибори ради відбуваються також таємним голосуванням.

§ 17. Загальні збори вважаються дійсними, коли є присутніх 1/2 членів громади.

§ 18. Якщо збори громади не відбудуться за браком потрібного числа членів, то вже другі збори для обговорення тих же питань повинні бути скликані не пізніше двох тижнів і вважаються правомочними і при меншому числі членів, але не менше як 1/10 всіх членів громади.

§ 19. Рада громади складається з п'яти членів: голови, його товариша, писаря, його товариша і скарбника. Крім того, в склад ради входить сотник муштрової сотні.

§ 20. Членами ради і старшинами можуть бути тільки повнолітні члени громади.

§ 21. Ревізійна комісія складається з трьох членів, обраних на загальних зборах.

§ 22. Голова і його товариш, члени ревізійної комісії і другі виборні особи вибираються на один рік. Для заміни всіх виборних на той же строк вибираються кандидати в числі, назначеному загальними зборами.

§ 23. Рада збирається в назначені для цього дні або коли її скличе голова, чи по заяві не менше як двох членів ради.

§ 24. Рада є представник громади і повинна бути на місці осідку громади, виконувати постанови зборів і порядкувати всією діяльністю громади.

§ 25. Рада відповідає за цілість грошових сум і майна громади.

§ 26. Ревізійна комісія має право, коли найде потрібним, робити ревізію грошових сум, книжок і всього майна громади і обов'язково не менше одного разу на рік.

§ 27. Усякі акти, умови, довіреності від імені товариства мусять бути підписані трьома членами ради, в тім числі і писарем. Усякі інші переписки – двома членами.

§ 28. Громади «Вільного козацтва», які заснувались по селах і містах, об'єднуються в волосні, повітові і губерніяльні громади.

§ 29. Волосні громади порядкують справами товариства в районі волості, повітові – в районі повіту, губерніяльні – в районі губернії.

§ 30. Ради громад – волосних, повітових та губерніяльних складаються з 5 членів: голови, його товариша, писаря, його товариша і скарбника, котрі вибираються на один рік. Крім того, в склад їх входять: в волосну раду – курінний і представник од волосної народної управи (в містах – міської управи), в повітову – полковник і представник повітової народної управи і в губерніяльну – кошовий отаман і представник губерніяльної народної управи.

§ 31. Ревізійні комісії – волосні, повітові і губерніяльні складаються з трьох чоловік, котрі вибираються на один рік.

§ 32. Для заміни всіх виборних осіб, показаних в § 30 і 31, обираються кандидати в числі, визначеному загальними зборами.

§ 33. Справами громад – волосних, повітових та губерніяльних порядкують: а) загальні збори, б) ради громад та в) ревізійні комісії.

§ 34. Загальні збори ради визначають характер та напрям діяльності громади в своєму районі, згідно з § 1 розглядають щорічно справоздання та обрахунки і вибирають урядових осіб і вирішують інші питання.

§ 35. На загальних зборах громади сільської (в містах – міської) обираються представники в загальні збори – волосні, повітові та губерніяльні по розчоту: до волосних – один представник од кожних 50 чоловік громади, до повітових – один од 100 членів (але не менше одного представника від кожної громади). Загальні губерніяльні збори складаються з представників, обраних на загальних зборах по одному од кожної волості.

Увага: вибори переводяться одночасно з виборами волосної ради.

§ 36. Представники на загальні збори волосні, повітові і губерніяльні обираються на один рік. До кожного представника обирається заступник.

IV Організація війська

§ 37. В кожній громаді можуть закладатися з членів громади товариства, кінні і піші отряди вільних козаків, котрі зуться муштровою сотнею незалежно від кількості козаків.

§ 38. Козаки муштрової сотні вносяться в список дійсних козаків сотні тільки по витриманні іспиту в знанні статуту та інструкції, коли вони зарекомендували себе як активні і корисні для громади члени. До того ж часу вони лічаються кандидатами. Іспит сей робить старшина сотні. По видержанні іспиту в знанні статуту і інструкції при зачисленні козака дійсним членом муштрової сотні, козак складає в руки старшини урочисту присягу.

§ 39. В склад сотні увіходять ті члени громади, що закладають сотню, а надалі приймаються зборами сотенної козацької ради простою більшістю голосів присутніх членів, по рекомендації трьох козаків сотні.

§ 40. Козаки виходять з сотні в випадках, передбачених § 10 сього статуту, а також тоді, коли їх виключено буде загальними зборами козаків за порушення статуту, інструкції і інші вчинки.

§ 41. Порядкують справами сотні: а) сотенні козацькі збори і б) сотенна старшина в складі сотника, підсотника і писаря.

§ 42. Компетенція і порядок розв'язання справ на сотенних козацьких зборах определяються §§ 13, 14, 15, 16, 17 сього статуту.

§ 43. Сотенна старшина обирається сотенними козацькими зборами і затверджується, окрім сотників, загальними зборами всієї громади. Сотника загальні збори громади представляють на затвердження полковника.

§ 44. Зборами обирається бунчужний, скарбник, складник і на випадок походу обозний і кашовар.

§ 45. Кожна сотня ділиться на чоти, чота на рої, рої на зони по 4-6 чоловік зона. На чолі чоти стоїть чотник (старший або молодий урядник), роя – ройовий (молодший урядник або приказний), зони – зонний (приказний), котрі вибираються зборами козаків і затверджуються сотенними.

§ 46. Сотні (що заснувалися по селах і містах в межах волості) об'єднуються в курінь.

§ 47. Справами куреня порядкують: а) збори представників козаків куреня по 1 од 25 козаків і б) старшина куреня в складі курінного, його заступника і писаря.

§ 48. Збори козаків куреня скликаються не менше як один раз на рік, вони: а) вибирають курінного, його заступника і писаря, б) розглядають щорічні справоздання старшини та обрахунки і вирішують інші питання, що торкаються куреня.

§ 49. Курінна старшина вибирається зборами представників куреня і затверджується, окрім курінного, волосною громадою;

курінного ж волосна рада представляє на затвердження кошовому отаманові.

§ 50. Курені повіту об'єднуються в полк.

§ 51. Справами полку порядкують: а) збори представників козаків полку (по 1 від 50 козаків) і б) полкова старшина в складі полковника, його товариша і писаря.

§ 52. Збори козаків полку вирішують питання, показані в § 48 п. б.

§ 53. Полкова старшина обирається сотниками і курінними і затверджується, окрім полковника, повітовою громадою. Полковника ж повітова громада представляє на затвердження генерального секретаря справ внутрішніх.

§ 54. Полки губернії об'єднуються в кіш.

§ 55. Справами коша порядкують: а) збори представників козаків (по 1 од 100) і б) кошова старшина в складі кошового отамана, його 2 товаришів і писаря.

§ 56. Збори коша вирішують питання, показані в § 48 п. б.

§ 57. Кошова старшина обирається курінними і полковниками і затверджується генеральним секретарем справ внутрішніх по представленню губернської громади.

§ 58. На чолі всіх об'єднаних кошів стоїть генеральний секретар внутрішніх справ або його товариш, для сього призначений Генеральним секретаріатом.

§ 59. Сотник, курінний, полковник і кошовий отаман, в порядку підлеглості мають право усувати тимчасово підвладну старшину, повідомлючи про се старшину вищої посади. Останній такі постанови представляє на затвердження тієї ради, в склад якої він входить.

§ 60. Генеральний секретар внутрішніх справ, чи його товариш, має право усунути з посади кожного з козацької старшини, крім кошового, останнього може змістити Генеральний секретаріат.

§ 61. Про заснування муштрової сотні при організації «Вільного козацтва» рада товариства повинна оповістити повітову народну управу, повітового комісара. Останній сповіщає Генеральне секретарство внутрішніх справ, а старшина доносить громаді.

§ 62. Сей же порядок додержується також при об'єднанні сотень у курені, куренів у полки і полків у коші.

§ 63. Діяльність муштрових сотень по охороні порядку на місцях переводиться під керівництвом відповідних органів місцевої влади (начальника міліції, комісара), коли сотня виступає на

охорону разом з міліцією, а у випадках негайних, при відсутності представників місцевої влади, коли сотня виступає самостійно під керівництвом своєї старшини, в таких випадках козацька старшина, виступаючи з козаками на охорону, повідомляє одночасно про це місцеву адміністрацію, звертаючись до неї за вказівками і розпорядженням.

§ 64. Трус, арешти і т. ін. «Вільне козацтво» має робити тільки по дорученню відповідних органів влади адміністративної чи судової.

§ 65. Вимагання адміністративної влади про допомогу по охороні порядку і спокою як для окремих козаків, так і для муштрових сотень, куренів, полків і кошів обов'язково.

§ 66. За допомогу по охороні громадського спокою «Вільне козацтво» ніякої плати не одержує.

§ 67. Докладно права і обов'язки як окремих козаків, так і козацької старшини встановлюються особ[лив]ою інструкцією, затвердженою генеральним секретарем внутрішніх справ.

§ 68. Всякі питання, які не можуть бути розв'язані товариством, передаються на розглядання до вищої організації в порядку підлягання.

V Кошти

§ 69. Кошти товариства складаються: «а) з членських вкладок, б) жертв, субсидій і в) доходів з вистав, концертів, відчитів, видавництва і т. ін.

§ 70. Дійсні члени щомісячно вносять до скарбниці громади, до якої вони належать, вступні і щомісячні внески, розмір яких определяється загальними зборами.

§ 71. Рада кожної громади щомісяця пересилає 25 % своїх прибутків до волосної скарбниці, кожна волосна рада пересилає 25 % своїх прибутків у повітову скарбницю, повітова рада стільки ж пересилає до губерніяльної скарбниці.

VI Діловодство

§ 72. Кожна рада сільська, місцева, волосна, повітова, губерніяльна, а також кожна сотня, курінь, полк і кіш мають своє діловодство, котрим керує писар. Мають свої печатки і прапори.

VII Скасування товариства

§ 73. Кожна громада може бути скасована постановою загальних зборів громади більшістю 2/3 голосів. Крім того, постановою

повітової народної управи можуть бути скасовані сільська і волосна громади, постановою губерніяльної народної управи – сільська, волосна і повітова громади; генеральним секретарем справ внутрішніх – сільська, волосна і повітова громади; Генеральним секретаріатом – губерніяльна громада.

При скасуванні громади порядок розпорядження всім майном і діловодством її визначається загальними зборами громади.

Вістник Генерального Секретаріату Української Народньої Республіки. 1917. № 4. (9 грудня);

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В 2 т. Т. 1. 4 березня-9 грудня 1917 р. / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 1996. С. 435-440.

**Закон про виключне право Центральної Ради
видавати законодавчі акти УНР
25 листопада 1917 року**

I.

До сформування Федеративної Російської Республіки і утворення її конституції, виключне і неподільне право видавати закони для Укр. Нар. Респ. належить Українській Центральній Раді.

II

1) Всі закони і постанови, які мали силу на території Укр. Нар. Респ. до 27 жовтня 1917 року, оскільки вони не змінені і не скасовані Універсалами, законами і постановами Укр. Ц. Ради, мають силу і надалі, яко закони і постанови Укр. Нар. Республіки.

2) Право видавати розпорядження в обсягу урядовання, на основі законів, належить Генеральним Секретарям Укр. Н. Республіки.

3) До видання таких розпоряджень зостаються в силі розпорядження Російського Правительства, які були видані до 27 жовтня 1917 року, оскільки вони не змінені або не скасовані Укр. Ц. Радою та Ген. Секретаріатом.

III

1) До прийдучих змін законодавчим порядком полишаються в силі і всі державні уряди і установи, які зостаються на території У.Н.Р. по день 7 листопада 1917 року з дотеперішнім їх ділокругом, урядженням і штатами, яко уряди і установи У.Н.Р.

2) Це положення тим часом, до погодження з іншими частинами Рос. Федерації, має стійність і для урядів і установ, які обіймають

тільки почасті територію У.Н.Р., і тільки в тій мірі, в якій їх діяльність поширюється на українську територію.

3) Всі особи, які займали посади державної служби по день 7 падолисту 1917 р. на території У.Н.Р., чи то за призначенням рос. правительства, чи то за обранням органами самоврядування, зостаються на своїх урядах, без особливих прохань чи заяв.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В 2 т. Т. 1. 4 березня-9 грудня 1917 р. / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 1996. С. 477-478.

Закон Центральної Ради про утворення Генерального Суду (2 грудня 1917 року)

Поки буде заложений Генеральний суд Української Народної Республіки на основі її конституції, яка буде ухвалена Українськими Установчими зборами, УЦР ухвалила утворити Генеральний суд на таких основах.

1. Генеральний суд складається з трьох департаментів – цивільного, карного і адміністративного і виконує на цілій території України всі функції, належні досі Правительствующому Сенатові в справах судових і в справах нагляду над судовими установами і особами судового відомства також тимчасового, до розв'язання питання про скасування всіх особливих суддів, виконує функції Головного воєнного суду щодо справ, вирішених на території України.

2. Генеральний суд знаходиться в Києві.

3. Члени Генерального суду мають звання генеральних суддів. Вони вибираються Центральною радою на внесення Генерального секретаріату на час, поки буде заложений Генеральний суд на основі конституції і в протязі сього часу мають права, зазначені в арт. 243 «Учреждения судовых установлений».

4. Провід в розправі Генерального суду доручається даним складом присутності одному з присутніх генеральних суддів.

5. Провід над канцелярією розпорядною, господарською частиною Генерального суду доручається одному з генеральних суддів по обранні генерального секретаря справ судових.

6. При Генеральному суді утворюється Прокураторія. Одному з прокураторів генеральний секретар справ судових надає звання старшого і доручає провід над Прокураторією.

7. Від дня проголошення Генеральним судом про початок своєї діяльності всі судові установи на території України повинні подавати Генеральному судові всі справи, які до того дня мали подаватися до Правительствующего Сенату.

8. Генеральний суд негайно по утворенні його персонального складу виробляє і подає на затвердження Центральній раді через генерального секретаря справ судових свій докладний регламент. Поки буде затверджений регламент, Генеральний суд в своїй чинності пристосовується до законів, нормуючих чинність Правительствующего Сенату, і координує їх з нинішнім законом про утворення Генерального суду і ухвалами законодавчого органу України.

9. Регламент Прокуратурії Генерального суду виробляється нею і затверджується генеральним секретарем справ судових.

10. Декрети Правительствующего Сенату в справах, повсталих на території України і поданих йому до дня проголошення Генеральним судом своєї діяльності, визначаються Українською Народною Республікою за правосильні і обов'язкові для судових установ України.

Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. В 2 т. Т. 1. 4 березня-9 грудня 1917 р. / Відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Наукова думка, 1996. С. 497.

**Закон Центральної Рада
«Про випуск державних кредитових білетів УНР»
(6 січня 1918 року)**

1. Кредитові білети У.Н.Р. випускаються Державним Банком У.Н.Р. в розмірі строго обмеженому дійсними потребами грошового обміну під забезпечення тимчасово, до утворення золотого фонду, майном Республіки: нетрями, лісами, залізницями і прибутками У.Н.Р. від монополій, після одержання на відповідну суму зобов'язань Державної Скарбниці Республіки.

2. Розмір випуску кредитових білетів не повинен ні в якому разі перевищати половини річної суми прибутків від монополій.

3. Випуски кредитових білетів можуть бути зроблені лише законодавчим шляхом.

4. Кредитові білети У.Н.Р. випускаються в карбованцях, при чому один карбованець містить 17,424 долі щирого золота і ділиться на 200 шагів.

5. Українські кредитові білети ходять нарівні з золотою монетою, являються законним сплатним засобом і обов'язково повинні прийматися при всіх оплатах.

6. Російські кредитові білети ходять на попередніх підставах.

7. Розмін і обмін українських кредитових білетів на російські і навпаки російських на українські обов'язковий для всіх осіб, місць і установ без якого-небудь комісійного за розмір і обмін винагородження.

8. Обмін українських кредитових білетів одної вартости на другу, а також ветхих білетів на нові переводиться в установах Українського Державного Банку і Скарбницях.

9. Одночасно з випуском в народній обмін кредитових білетів належить оголошувати про прикмети їх неплатности в разі їх попусування.

10. За фальшування українських кредитових білетів винуваті караються позбавлення прав і каторгою.

11. Генеральному Секретарю фінансів надається право виробити зразки кредитових білетів У.Н.Р. і опис їх оголосити до загальної відомости.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.-1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 33.

IV Універсал Української Центральної Ради

Народе України.

Твоєю силою, волею, словом стала на Землі українській вільна Народня Республіка. Справдилась колишня давня мрія батьків твоїх, – борців за вольности і права трудящих.

Але в тяжку годину відродилась воля України. Чотири роки лютої війни знесли наш край і людність. Фабрики товарів не виробляють. Заводи спиняються. Залізниця розхитана. Гроші в ціні падають. Хліба зменшується. Насуває голод. По краю розплодились юрми грабіжників і злодіїв, особливо, коли з фронту посунуло військо, счинивши криваву різню, заколот і руїну на нашій землі.

Через усе це не могли відбутися вибори в Українські Установчі Збори в приписаний нашим попереднім Універсалом час. Ці Збори, призначені на нинішній день, не змогли зібратись, щоб прийняти з наших рук нашу тимчасову найвищу революційну владу над

Україною, уставити лад в Народній Республіці нашій, організувати нове Правительство.

А тим часом петроградське правительство народніх комісарів, щоб привернути під свою владу вільну Українську Республіку, оповістило війну Україні і насилає на наші землі своє військо, красногвардійців-большевиків, які грабують хліб у наших селян і без всякої плати вивозять його в Росію, не жаліючи навіть зерна, наготовленого на засів, вбивають неповинних людей і сіють скрізь безладдя, злодіяцтво, безчинство.

Ми, Українська Центральна Рада, зробили всі заходи, щоб не допустити цієї братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське правительство не пішло нам назустріч і веде далі криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того те саме петроградське правительство народніх комісарів починає затягати мир і кличе на нову війну, називаючи її до того ще „священною”. Знов полетіть кров, знов нещасний трудовий народ повинен класти своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, обрана з'їздами селян, робітників і салдатів України, на те пристати ніяк не можемо, ніяких війн піддержувати не будемо, бо український народ хоче миру і мир демократичний повинен бути як найшвидче.

Але для того, щоб ні руське правительство, ні яке инше не ставили Україні на перешкоді установити той бажаний мир, для того, щоб вести свій край до ладу, творчої роботи, до кріплення революції та волі нашої, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всіх громадян України:

Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від нікого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу.

Зо всіма сусідніми державами, як то: Россія, Польща, Австрія, Румунія, Туреччина та инші, ми хочемо жити в згоді й приязні, але ні одна з них не може втручатися в життя Самостійної Української Республіки.

Власть в ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу, селян, робітників і салдатів, та наш виконуючий орган однині матиме назву Ради Народніх Міністрів.

Отож, – насамперед приписуємо Правительству Республіки нашої, – Раді Народніх Міністрів, – від цього дня вести розпочати

вже нею переговори про мир з центральними державами цілком самостійно й довести їх до кінця, не зважаючи ні на які перешкоди з боку яких-небудь інших частей бувшої Російської Імперії, і установити мир, щоб наш край розпочав своє господарське життя в спокою й згоді.

Що ж до так званих «большевиків» та інших напасників, що нищать та руйнують наш край, то приписуємо Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішуче взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо: не жаліючи життя боронити добробут і свободу нашого народу. Народня Українська Держава повинна бути вичищена від насланих з Петрограду найманих насильників, які топчуть права Української Республіки.

Незмірно тяжка війна, розпочата буржуазними правительствами, тяжко мучила наш народ, знищила наш край, розбила господарство. Тепер тому мусить бути кінець!

З тим, як армія буде демобілізуватись, приписуємо відпускати вояків, після підтвердження мирних переговорів – розпустити армію зовсім, а потім замість постійної армії завести народню міліцію, щоб військо наше служило охороні робочого народу, а не бажанням пануючих верств.

Поруйновані війною й демобілізацією місцевості мають бути відновлені за поміччю державного нашого скарбу.

Коли вояки наші повернуться додому, народні ради – волосні й повітові та й міські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос. А тим часом, щоб встановити на місцях таку владу, до якої мали-б довірря й яка б спіралась на всі революційно-демократичні верстви народу, правительство повинно закликати до співробітництва з місцевими самоврядуваннями ради селянських, робітничих і салдатських депутатів, вибраних із місцевої людности.

В справі земельній комісія, вибрана на останній сесії нашій, вже зробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціалізацію землі, згідно з нашою постановою на сьомій сесії. Закон сей буде розглянено за кілька день в повній Центральній раді, й Рада Народніх Міністрів вживе всіх заходів, щоб передача землі в руки трудящих ще до початку весняних работ через земельні комітети неодмінно відбулась. Ліси ж, води й всі багатства підземні, яко добро українського трудящого народу, переходять в порядкування Української Народньої Республіки.

Війна також відібрала на себе трудові заробницькі сили нашої країни. Більшість заводів, фабрик і майстерень виробляли тільки те, що було потрібно для війни, і народ зостався зовсім без товарів.

Тепер війні кінець! Отож приписуємо Раді Народніх Міністрів негайно приступити до переведення всіх заводів і фабрик на мирний стан, до вироблення продуктів, потрібних насамперед трудящим масам.

Та сама війна наплодила сотні тисяч безробітних, а також інвалідів. У самостійній Народній Республіці України не повинен терпіти ні один трудящий чоловік. Правительтво Республіки має підняти промисловість держави, має розпочати творчу роботу у всіх галузях, де всі безробітні могли-б знайти працю й прикласти свої сили, та вжити всіх заходів до забезпечення скалічених та потерпілих од війни.

За старого ладу торговці та різні посередники наживали на бідних пригноблених клясах величезні капітали. Однині Народня Українська Республіка бере в свої руки найважливі галузі торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу.

Торг товарами, які будуть привозитись з за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі, яку терплять найбільшні кляси через спекулянтів.

Правительтву Республіки на виконання сього приписуємо розробити і представити на затвердження Закон про це, а також про монополію заліза, угля, шури, тютюну і інших продуктів і товарів, з яких найбільш бралось прибутків з робочих клясів, на користь нетрудящихся.

Так само приписуємо встановити державно-народній контроль над всіми банками, які кредитами (позиками) нетрудовим масам допомагали визискувати кляси трудові. Однині позичкова поміч банків має даватися головним чином на піддержку трудовому населенню та на розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не спекуляції та різну банкову експльоатацію (визиск).

На ґрунті безладдя, неспокою в життю та недостачі продуктів росте невдоволення серед де-якої частини людності. Тим невдоволенням користуються різні темні сили і підбивають несвідомих людей до старих порядків. Сі темні сили хочуть знов підвернути всі вільні народи під єдине ярмо Росії. Рада Народніх Міністрів повинна рішуче боротися зо всіма конрреволюційними силами, а всякого, хто кликатиме до повстання проти самостійної Української

Народньої Республіки – до повороту старого ладу, того карати як за державну зраду.

Всі ж демократичні свободи, проголошені III-м Універсалом, Українська Центральна Рада підтверджує і зокрема проголосує: в самостійній Українській Народній Республіці нації користуватимуться правом національно-персональної автономії, признаним за ними законом 9-го січня.

Все, що, вичислене в сім Універсалі, не встигнемо зробити Ми, Центральна Рада, в найближчих тижнях певно довершать, справлять і до останнього порядку приведуть Українські Установчі Збори.

Ми наказуємо всім громадянам нашим проводити вибори до них як найпильніше, вжити всіх заходів, щоб підрахунок голосів закінчити як найскоріше, щоб за кілька тижнів зібрались наші Установчі Збори, найвищий господар і впорядник нашої, і закріпили свободу, лад і добробут Конституцією нашої незалежної Української Народньої Республіки на добробут всього трудящого народу її, тепер і на будуче. Сьому ж найвищому нашому органу належатиме рішити про федеративний зв'язок з народніми республіками бувшої Російської держави.

До того ж часу всіх громадян самостійної Української Народньої Республіки кличемо непохитно стояти на сторожі добутої волі та прав нашого народу і всіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої самостійної Республіки.

У Києві. 9 січня 1918 р.

Текст з офіційного сайту ВР України

Вістник Ради Народніх Міністрів Української Народньої Республіки. 1917.

№ 3. 13 січня;

Винниченко В. Відродження нації. Т. II. Київ-Відень, 1920. С. 244-252.

Закон Центральної Ради «Про національно-персональну автономію» (9 січня 1918 року)

Ст. 1. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах Української Народньої Республіки на національно-персональну автономію: тобто право на самостійне влаштування свого національного життя, що здійснюється через органи Національного союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця їх

поселення в межах Української Народної Республіки. Це є невід'ємним правом націй і ні одна з них не може бути позбавлена цього права, або обмежена в цьому.

Ст. 2. Населяючим територію УНР націям – великоруській, єврейській і польській – право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації же білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, якщо до Генерального суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш, як 10 тис. громадян УНР без різниці полу і віри, необмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до данної нації. Генеральний суд розглядає заяву в публічному засіданні в строк не пізніше як через 6 місяців з дня її подання, сповіщає про свою постанову Генеральний Секретаріат і оголошує її до загальної відомості. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статті, подаються на розгляд парламенту УНР.

Ст. 3. Для здійснення зазначеного в ст. 1 права громадяни УНР, що належать до даної нації, утворюють на території УНР

Національний союз. Членами кожного Національного союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, який по складанню публікується до загального відома, і кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з нього з огляду на заяву про неналежність його до данної нації.

Ст. 4. Національний союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, яка встановлюється точно в порядку, зазначеному в ст. 7 цього закону.

Національному союзу виключно належить право представництва данної нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадянськими установами. Законодавчі постанови, які видаються національними зборами, в межах компетенції Національного союзу (ст. 9), належать до оголошення в загальноустановленому порядку.

Ст. 5. З загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування відчисляється в розпорядження Національного союзу на справи, якими він завідує із сум, призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів данного Національного союзу.

Ст. 6. Національний союз визначає свій щорічний бюджет і має право оподаткування своїх членів на підставах, установлених для

загальнодержавного оподаткування; за своєю відповідальністю робити позики і приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного союзу.

Ст. 7. Обсяг справ, належних до компетенції Національного союзу і окремих його органів, як рівно і устрій установ визначаються постановою Установчих зборів данної нації, котрі разом з цим визначають порядок зміцнення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного союзу, належать до розгляду, затвердження Установчими зборами УНР, або її парламенту.

Примітка. Розбіжності, які можуть виникати з цього приводу між Національними Установчими зборами і Установчими зборами УНР, або її парламентом розв'язуються погоджуючою комісією, яка складається з рівного числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне затвердження Установчих зборів УНР або її парламенту.

Ст. 8. Національні Установчі збори утворюються з членів, обраних належними до данної нації громадянами УНР, котрим виповнилось 20 років, на основі загального, без різниці полу і віри, і рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування з дотриманням принципу пропорціонального представництва.

Ст. 9. Органи Національного союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного союзу є Національні збори, які обираються членами союзу на основах, зазначених в ст. 8. Вищим виконавчим органом союзу є Національна рада, яка обирається Національними зборами і перед ними відповідає.

Ст. 10. Усі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного союзу з одного боку та органами державного урядування місцевого самоврядування і інших Національних союзів, – з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.-1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 34-35.

**Земельний закон,
затверджений Українською Центральною Радою
(18 січня 1918 року)**

Розділ I. – Загальні засади.

1. Право власности на всі землі з їх водами, надземними і підземними багатствами в межах Української Народньої Республіки віднині касується.

2. Всі ці землі з їх водами, надземними і їх підземними природними багатствами стають добром народу Української Народньої Республіки.

3. На користування цим добром мають право всі громадяни Української Народньої Республіки без різниці полу, віри і національносте, з додержанням правил цього закону.

4. а) верховне порядкування всіма землями з їх водами, надземними і підземними багатствами належить, до скликання Української Установчої Ради, Українській Центральній Раді;

б) порядкування в межах цього закону належить: землями міського користування згідно з §§ 6 і 7 – органам міського самоврядування; іншими – сільським громадам, волосним, повітовим і губернським земельним комітетам, в межах їх компетенції.

5. На верховний і місцеві органи порядкування землею покладається:

а) забезпечення громадянам їх прав на користування землею;

б) охорона природних багатств землі від виснаження і вживання заходів до зросту цих багатств.

Розділ II. – Основні засади користування поверхнею землі.

6. Користування поверхнею землі дозволяється:

а) для загально-громадського господарства, коли органи державної влади, органи міського самоврядування або земельні комітети організують і ведуть різні корисні підприємства загального або місцевого громадського значіння;

б) для приватно-трудового господарства, яке ведеться власною працею окремими особами, сім'ями або спільно товариствами;

Примітка. Тимчасово в виключних випадках наймана праця може вживатись згідно з правилами, які встановлюють земельні комітети.

в) під оселі й будівлі окремим особам, товариствам або громадським установам для мешкання, або для торговельних і промислових підприємств.

7. Органам державної влади, органам міського самоврядування і їх союзам та земельним комітетам надається право повертати і призначати потрібні площі земель для громадського користування з метою:

а) охорони природних багатств землі від виснаження і для більш раціонального їх використання;

б) визискування багатств землі і повернення прибутків з них на загально-громадські потреби;

в) заведення досвідних і зразкових полів, розсадників, питомників і селекційних станцій, а також для санітарних, благодійних, освітніх та інших загально-корисних установ;

г) будівництва залізниць і інших шляхів.

8. Землі нарізуються земельними комітетами в приватно-трудове користування сільським громадам та добровільно складеним товариствам, які встановлюють правила порядкування одведеними їм землями з додержанням вимог цього закону.

9. Нормою наділення для приватно-трудова господарств повинна бути така кількість землі, на якій сім'я, або товариство, провадячи господарство звичайним для своєї місцевости способом, мали б користь, потрібну як для задоволення своїх споживчих потреб, так і для підтримання свого господарства; ця норма не повинна перевищувати такої кількості землі, яка може бути оброблена власною працею сім'ї або товариства.

10. Встановлення цієї норми й урівнення в користуванні землею проводиться земельними комітетами і сільськими громадами під керуванням і з затвердження центрального органу державної влади.

11. Садибні участки під різні будівлі й підприємства нарізуються згідно з правилами, встановленими державними органами, органами міського самоврядування і земельними комітетами.

12. Ніякої платні за користування землею не повинно бути.

Примітка. Оподаткуванню підлягають тільки лишки землі поверх встановленої норми, або надзвичайні доходи, які залежать від природних якостей участка, його близости до торговельних центрів і шляхів та інших соціально-економічних умов, незалежних від праці господарів хозяйства.

13. Строки користування землею встановлюються сільськими громадами й товариствами на підставі правил, встановлених земельними комітетами згідно з цим законом.

Примітка. Право користування може переходити в спадщину.

14. Передача права на користування участком землі можлива лише з дозволу громад і земельних комітетів.

15. У частки приватно-трудового користування, на котрих зовсім припиняється господарство, або заводиться нетрудове, переходять в порядкування громад і земельних комітетів.

16. При зміні господарів участків землі, всі заведені попереднім господарем і невикористані земельні поліпшення й меліорації оплачуються йому новим господарем.

17. Сільські громади й товариства хліборобів за порядкування землею відповідають перед земельними комітетами.

18. Для переведення заходів до охорони й розвитку багатств землі, закладається Державний Меліоративний фонд.

19. Для допомоги нормальному розвитку сільського господарства, державою організується сільсько-господарський кредит.

Розділ III. – Переходові міри.

20. Вивласнення всіх земель з їх водами, надземними і підземними природними багатствами в межах Української Народньої Республіки переводиться без викупу.

21. За попередніми власниками й орендарями (окремими особами, сім'ями, товариствами й громадами) по їх бажанню і з постанови волосних земельних комітетів залишаються в користування участки землі з садами, виноградниками, хмільниками й т. п. в кількості, яку вони власною працею і працею своєї сім'ї можуть обробити.

Примітка. Трудові сади, виноградники, хмільники й т. и. залишаються в користуванні бувших власників і не врізуються.

22. Всі землі, які до видання цього закону були в розпорядженню органів місцевого самоврядування і різних громадських та наукових установ, в порядку ст. 7-в. (основних засад) залишаються в їх користуванню з постанов повітових земельних комітетів.

23. Садибні участки землі під оселями і різними господарськими торговельними й промисловими підприємствами залишаються в користуванню власників у кількості, яка встановлюється земельними комітетами чи органами міського самоврядування по приналежності (ст. 4).

24. Всі інші землі, не зазначені в §§ 21, 22 і 23, переходять до порядкування земельних комітетів.

25. Одночасно з цими землями від власників переходять до розпорядження земельних комітетів живий і мертвий сільсько-госпо-

дарський інвентар і будівлі, за винятком тієї кількості їх, котра конче потрібна їм для життя й ведення приватно-трудового господарства чи торгових і промислових підприємств, згідно з ст. 23.

26. Зазначені в § 25 землі поділяються земельними комітетами на дві частини:

а) на землі для загально-громадського господарства, згідно з ст. т. 6 і 7, і

б) на землі для приватно-трудового користування.

27. З земель, призначених для приватно-трудового користування, в першу чергу задовольняються потреби місцевої малоземельної та безземельної хліборобської людности і в другу – потреби місцевої нехліборобської й немісцевої людности.

Примітка. Малоземельними вважаються такі хлібороби, площа землі котрих не задовольняє споживчих потреб їхніх сімей, при веденню господарства звичайним для своєї місцевости способом.

Наділення провадиться по нормі, встановленій в порядку ст.ст. 9 і 10 (основних засад).

Урівнювання в користуванню землею провадиться шляхом:

а) оподаткування лишків землі по верх встановленої норми відповідно чистого доходу з них;

б) оподаткування надзвичайних доходів з землі, які залежать від природних якостей участка або близости до торговельних центрів і інших соціально-економічних умов, незалежних від праці господарів цих хазяйств;

в) розселення, або зміни меж, участків і їх розмірів.

Землі, які залишаються після наділення місцевої людности по установлених нормах, доки буде вироблено центральними органами земельної реформи план розселення й переселення, можуть даватись в користування місцевій людності по верх цих норм на умовах, установлених земельними комітетами.

Земля для засіву буряків і інших рослин, за якими буде визнано особливе значіння, нарізується в приватно-трудове користування з умовою не зменшувати площі цих культур.

Висококультурні господарства передаються цілими в користування товариствам або сільським громадам, котрі будуть вести господарство спільно, по планах затверджених земельними комітетами. На таких самих умовах без поділу передаються в користування сади, хмільники, виноградники й таке інше.

Племенні розсадники й питомники, селекційні та досвідні поля і станції переходять цілими в порядкування земельних комітетів,

котрі або самі ведуть на них хазяйнування, або передають їх органам місцевого самоврядування та науковим закладам.

Історія держави і права України: хрестоматія-практикум / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. С. 187-190.

***Мирний договір між Українською Народною Республікою
з одної, а Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією
і Туреччиною з другої сторони
(9 лютого 1918 року)
(Витяги)***

Тому, що Український Народ в протягу сучасної світової війни проголосив себе незалежним і виразив бажання повернути мирний стан між Українською Народною Республікою і державами, що знаходяться у війні з Росією, постановили правительству Німеччини, Австро-Угорщини, Болгарії і Туреччини заключити мировий договір з правительством Української Народної Республіки; вони хочуть цим вчинити перший крок до тривалого і для всіх сторін почесного світового миру, котрий не тільки має покласти кінець страхіттям війни, але також має вести до повернення дружніх відносин між народами на полі політичному, правному, господарському і умовому. ...

Стаття I. Українська Народна Республіка з однієї і Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина з другої сторони заявляють, що воєнний стан між ними покінчений. Сторони, які заключають договір, вирішили жити взаємно в мирі і дружбі.

Стаття II. Між Українською Народною Республікою з однієї і Австро-Угорщиною з другої сторони, оскільки ті дві держави граничити – муть з собою, будуть ті границі, які існували між Австро-Угорською Монархією і Росією перед вибухом війни.

Далі на північ ітима границя Української Народної Республіки, починаючи від Тарнограда, загально по лінії Білгорай – Цебогшин – Красностав – Пугачів – Радин – Межирічче – Сарнаки – Мельник – Високо-Литовськ – Каменець-Литовськ – Прушани – Вигоновське Озеро.

Подрібно установлюватиме границю мішана комісія після етнографічних відносин і з углядженням бажань населення.

3) На випадок, якби Українська Народна Республіка мала граничте ще з якою іншою державою Почвірного Союзу, то щодо того застерігаються окремі умови.

Стаття III. Оporожнювання занятих областей почнеться негайно по ратифікації цього мирового договору.

Спосіб переведення спорожнення і передачі спорожнених областей означуть повновласники інтересованих сторін.

Стаття IV. Дипломатичні і конзулярні зносини між сторонами, що заключають договір, почнуться зараз по ратифікації мирового договору. Для можливо найбільшого допущення конзулів обох сторін застерігаються окремі умови.

Стаття V. Сторони, що заключають договір, зрікаються взаємно звороту їх воєнних коштів, тобто державних видатків на провадження війни, як також звороту їх воєнних шкід, то є тих шкід, які повстали для них і їх горожан у воєнних областях через військові зарядження з включенням всіх реквізицій, зроблених у ворожому краю.

Стаття VI. Воєнні полонені з обох сторін будуть відпущені до дому, хіба би вони схотіли за згодою держави, в котрій вони перебувають, залишитися в її областях або удатися до іншого краю.

Питання, що з тим стоять у зв'язку, позлагоджуються в окремих договорах, передбачених в VIII статті.

Стаття VII. (Подається у вільному викладі.)

Ця стаття регулює економічні зв'язки України з Центральними державами, зокрема, визначає курс української валюти по відношенню до німецької марки та австрійської крони, митні тарифи тощо.

Стаття VIII. Привернення публічних і приватних правних зносин, вимога воєнних полонених і цивільних інтернованих, справа амнесії, як також справа поступовання з торговельними кораблями, що попали у владу противника, управильниться з Українською Народною Республікою в поодиноких договорах, котрі становлять щодо суті складову часть нинішнього мирового договору і по змозі рівночасно з ним вступають у силу.

Стаття IX. Умови, прийняті в оцьому мировому договорі, творять неподільну цілість.

Стаття X. При толкуванні цього договору для зносин між Україною і Німеччиною є міродайним український і німецький текст, для зносин між Україною і Австро-Угорщиною український, німецький і угорський текст, для зносин між Україною і Болгарією

український і болгарський текст, а для зносин між Україною і Туреччиною український і турецький текст...

Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. Київ : Україна, 1992. С. 190-193.

**Закон Центральної Ради
«Про громадянство Української Народної Республіки»
(2 березня 1918 року)**

§ 1. Громадянином Української Народної Республіки вважати кожного, хто родився на території України і зв'язаний з нею постійним перебуванням та на цій підставі бере собі свідоцтво приналежності своєї до громадян Української Народної Республіки.

§ 2. Громадяни Республіки зобов'язані підтримувати державу всіма силами і засобами, коритись її законам, боронити від ворогів і підтримувати добрий лад, порядок, свободу, рівність, справедливість.

§ 3. Тільки громадяни Республіки користатимуться з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудованні державним і місцевим життям через пасивну і активну участь в виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування і мають права служби в державних і державно-громадських установах.

§ 4. Для відібрання свідоцтва про приналежність до громадян Української Народної Республіки мешканці Української Народної Республіки, які відповідають умовам § 1, мають на протязі 3 (трьох) місяців від дня опублікування цього закону зложити урочисто клятви (торжественное обещание) на вірність Українській Народній Республіці в порядку, визначеному окремим законом.

§ 5. Хто з визначених в § 1 цього закону осіб не захоче бути громадянином Української Народної Республіки, повинен на протязі 3 (трьох) місяців від дня опублікування цього закону подати про це заяву по місцю проживання місцевому комісарові з визначенням, до громадян якої держави він належатиме, і комісар видає тимчасове посвідчення на перебуття на території Республіки, коли б признав це можливим, на термін не більше 3 (трьох) місяців.

§ 6. Прохання про прийняття в громадянство Республіки осіб, які не відповідають умовам § 1, подають по місцю проживання

прохача місцевій владі, а за кордоном Української Народної Республіки – її представникові, а ті з своїм заключенням передають прохання народному міністрові внутрішніх справ, який остаточно вирішує справу про прийняття прохача в громадянство Республіки.

§ 7. Подавати прохання про прийняття в громадянство Республіки, згідно з § 6, можуть особи, що постійно прожили 3 (три) роки на території Республіки, не помічені були ніколи в діяльності, спрямованої проти Української Держави, і до того тісно зв'язані з її територією своїм промислом чи заняттям.

§ 8. Особи, які не прожили останніх 3 (три) роки на території України, але можуть документами довести тісний зв'язок з Україною, також мають право подавати прохання про прийняття в громадянство Української Народної Республіки на протязі 6 (шести) місяців від дня опублікування цього Закону для країн поза Європою, а після цього вони підпадають вимогам.

§ 9. Жінки слідуєть громадянству чоловіків, оскільки не заявили противного протягом термінів, вказаних цим Законом в відповідних випадках. Діти до повноліття слідуєть громадянству батька, але від 14 (чотирнадцяти) літ можуть заявити про своє громадянство самостійно.

§ 10. Громадянин Української Народної Республіки не може бути громадянином іншої держави.

§ 11. Громадяни інших держав для тимчасового перебування на території Республіки повинні одержати від місцевої влади посвідчення, але на термін не більше 6 (шести) місяців.

§ 12. Громадянин Української Народної Республіки має право зрікатися громадянства Української Народної Республіки і через рік після того, як подасть про це заяву місцевій владі про приналежність, вказавши при цьому, в громадянство якої держави він переходить, він позбавляється прав і звільняється від обов'язків українського громадянства.

**Закон Центральної Ради «Про державну мову»
(березень 1918 року)
(Витяги)**

Центральна Рада ухвалила:

1. Всякого роду написи, вивіски тощо на торговельно-промислових, банкових та подібних закладах і конторах повинно писатися державною українською мовою, окрім інших мов ... при тім написи українською мовою мають бути на основній частині всього напису, на чільнім місці.
2. Ця постанова має силу і до всякого роду виробів ... виготовлених на території Республіки, які мають етикетки, написи.
3. По всіх торгово-промислових банкових і т. п. закладах, конторах ... мовою в діловодстві має бути державна українська.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.-1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 51.

**Наказ головнокомандуючого окупаційними військами в Україні
генерала Ейхгорна про відновлення землекористування
поміщиків та їхнє право на урожай
(6 квітня 1918 року)
(Витяги)**

Там, де селяни не можуть засіяти всієї землі на селі і де ще знаходяться поміщики, останні повинні потурбуватися про засів землі, і у таких випадках уже земельні комітети не можуть відібрати у поміщиків землю для справедливого її розділу між селянами. Селяни ні чим не повинні перешкоджати поміщикам в засіванні полів. Для засіву землі і жнив земельні комітети повинні надавати поміщикам коней, сільськогосподарські знаряддя праці, а також зерно для посіву. Урожай у таких випадках буде належати... тим, хто засіяв землі.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.-1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 51-52.

КОНСТИТУЦІЯ
УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ
(Статут про державний устрій, права
і вільності УНР)
29 квітня 1918 року

I. Загальні постанови

1. Відновивши своє державне право, яко Українська Народня Республіка, Україна, для кращої оборони свого краю, для певнішого забезпечення права і охорони вільностей, культури і добробуту своїх громадян, проголосила себе і нині єсть державою суверенною, самостійною і ні від кого незалежною.
2. Суверенне право в Українській Народній Республіці належить народові України, цеб-то громадянам УНР всім разом.
3. Це своє суверенне право народ здійснює через Всенародні Збори України.
4. Територія УНР неподільна, і без згоди Всенародніх Зборів в 2/3 голосів присутніх членів не може відбутись ніяка зміна в границях Республіки або в правнодержавних відносинах якоїсь території до Республіки.
5. Не порушуючи єдиної своєї власти, УНР надає своїм землям, волостям і громадам права широкого самоврядування, додержуючи принципу децентралізації.
6. Націям України УНР дає право на впорядкування своїх культурних прав в національних межах.

II. Права громадян України

7. Громадянином УНР вважається кожна особа, яка це право набула порядком, приписаним законами УНР.
8. Громадянин УНР не може бути разом з тим громадянином іншої держави.
9. Громадянин УНР може зложити з себе громадянські права заявою до Уряду УНР з захованням приписаного законом порядку.
10. Позбавити громадських прав громадянина УНР може тільки постановою Суду Республіки.
11. Актова, громадянська і політична правомочність громадянина УНР починається з 20 літ. Ніякої ріжниць в правах і обов'язках між чоловіком і жінкою право УНР не знає.
12. Громадяне в УНР рівні в своїх громадянських і політичних правах. Уродження, віра, національність, освіта, майно, оподатку-

вання не дають ніяких привілеїв в них. Ніякі титули в актах і діловодстві УНР вживатися не можуть.

13. Громадянин УНР і ніхто інший не може бути затриманий на території її без судового наказу інакше, як на гарячій вчинку. Але і в такому разі він має бути випущений не пізніше, як за 24 години, коли суд не встановить якогось способу його затримання.

14. Громадянин УНР і ніхто інший на території її не може бути покараний смертю, ані відданий яким-небудь карам по тілу, або іншим актам, які понижують людську гідність, ані підпасти конфіскації майна, як карі.

15. Домашнє огнище признається недоторканим. Ніяка ревізія не може відбутися без судового наказу. В наглих випадках можуть органи правової охорони порушити недоторканість і без судового наказу; однак і в такому випадку має бути на жадання громадянина доставлений судовий наказ не далі, як на протязі 48 годин по довершенню ревізії.

16. Установлюється листова тайна. Органам державної влади не вільно відкривати листів без судового наказу інакше, як у випадках, законом означених.

17. Громадянин УНР і ніхто інший на території не може бути обмежений в правах слова, друку, сумління, організації, страйку, скільки він не переступає при тим постанов карного права.

18. Кожний громадянин УНР і всі інші на її території мають повну свободу перемін місця пробування.

19. Постанови § 14, 16, 17, 18 і 19 не торкаються нормовання спеціальними законами виїмкового стану, який можна встановляти лише кожен раз окремим законом, згідно § 79 – 80.

20. Лише громадяне УНР користуються з усієї повноти громадянських і політичних прав, беруть участь в орудуванню державним і місцевим життям через активну і пасивну участь у виборах до законодавчих установ і органів місцевого самоврядування.

21. Активне і пасивне право участі у виборах, як до законодавчих органів УНР, так і до всіх виборчих органів місцевого і громадянського самоврядування, мають всі громадяне УНР, коли їм до дня виконання виборчого акту вийде двадцять літ. Виїмок творять признані законом за безумних або божевільних, котрі знаходяться під опікою. Які карні переступства тягнуть позбавлення виборчого права, про те рішають Всенародні Збори звичайним законодавчим порядком. Ніяких інших обмежень виборчого права не може бути. Окремі постанови про права громадянства нормує спеціальний закон.

III. Органи влади Української Народньої Республіки

22. Вся власть в УНР походить від народу, а здійснюється в порядку, установленім цим статутом.

23. Верховним органом влади УНР являються Всенародні Збори, які безпосередньо здійснюють вищу законодавчу власть в УНР і формують органи виконавчої і судової влади УНР.

24. Вища власть виконавча в УНР належить Раді Народніх Міністрів.

25. Вищим органом судовим єсть Генеральний Суд УНР.

26. Всякого рода справи місцеві впорядковують виборні Ради і Управи громад, волостей і земель. Їм належить єдина безпосередня місцева власть: міністри УНР тільки контролюють і координують їх діяльність (§ 50), безпосередньо і через визначених ними урядовців, не втручаючись до справ, тим Радам і Управам призначених, а всякі спори в цих справах рішає Суд Української Народньої Республіки (§ 60 – 68).

IV. Всенародні Збори Української Народньої Республіки

27. Всенародні Збори вибираються загальним, рівним, безпосереднім, тайним і пропорціональним голосуванням всіх, хто користується громадянськими і політичними правами на Україні і в них судово не обмежений.

28. Вибори мають бути впорядковані так, щоб один депутат припадав приблизно на сто тисяч людності і щоб при виборах ніхто не мав другого голосу. У всім іншим правила виборів у Всенародні Збори установляються законом.

29. Депутатом може бути вибраний кожний не обмежений в своїх правах громадянин УНР, котрому минуло 20 років. Він не може бути потягнений до відповідальности за свою політичну діяльність. Підчас виконування своїх депутатських обов'язків він дістає платню в висоті і в порядку, установлених Всенародніми Зборами.

30. Повірка виборів належить Судові УНР. Свої рішення в цих справах він передає Всенароднім Зборам. Признання мандатів неправними і скасування виборів та призначення на їх місце нових виборів належить Всенароднім Зборам.

31. Депутати до Всенародніх Зборів вибираються на три роки. По трьох роках з дня виборів вони втрачають свою силу, коли Збори не були розпущені й заступлені новими дочасно.

32. Дочасно Всенародні Збори розпускаються їх же постановою, а також волею народу, виявленою не менш, як трьома міліонами

виборців, писаними заявами, переданими через громади Судові, котрий, по провірці правосильности, повідомляє про це домагання Всенародні Збори.

33. Нові вибори по постанові Всенародніх Зборів розписує виконавча власть. Всенародні Збори тратять свою повновласть з днем передачі її новообраним Всенароднім Зборам. Між постановою про розписання виборів і скликання нових Всенародніх Зборів не може минути більш, як три місяці.

34. Скликає Всенародні Збори і провадить ними Голова їх, вибраний Всенародніми Зборами. Нові Всенародні Збори скликає і відкриває Голова, вибраний попередніми Всенародніми Зборами. Уряд Голови триває весь час, поки не будуть скликані нові Збори і буде вибраний ними Голова. Зміняє його заступник, вибраний Зборами на випадок смерті або тяжкої хвороби, до вибору нового Голови.

35. Голова Всенародніх Зборів, як їх представник, іменем Республіки сповняє всі чинності, звязані з представництвом Республіки.

36. В поміч Голові, в справах, вчислених в § 32 – 33, Всенародніми Зборами вибірається йому товаришів, в числі, яке установлять Всенародні Збори. Один з них вибірається заступником Голови.

37. Всенародні Збори збираються на сесію не менш, як два рази що-року. Перерва між сесіями не може бути більш трьох місяців. На пропозицію, внесену 1/5 депутатів, Всенародні Збори повинні бути скликані не пізніше місяця від її одержання Головою.

38. Для правосильности рішень Всенародніх Зборів треба присутности більш як половини депутатів. Всі справи рішаються звичайною більшістю присутніх. Тільки відділення території, зміни конституції, проголошення війни і відання під слідство і суд міністрів рішаються спеціальною більшістю.

39. Законодатні проекти вносяться на розгляд Всенародніх Зборів:

- а) президію в порозумінню з Радою Старшин Зборів;
- б) поодинокими фракціями, зареєстрованими Всенародніми Зборами;
- в) окремими депутатами, числом не менш 30-ти;
- г) Радою Народніх Міністрів УНР;
- д) органами самоврядування, які об'єднують не менш 100 тисяч виборців;
- е) безпосередньо виборцями – громадянами Республіки, в числі не менш 100 тисяч, писаними заявами, потвердженими через

громади і поданими Судові, що по провірці їх правильности передає цю пропозицію Голові Всенародніх Зборів.

40. Законодатні проекти, внесені вказаним в § 39 порядком, передаються президією Всенародніх Зборів до комісії і після докладу комісії приймаються остаточно Всенародніми Зборами. Законодатні проекти, внесені не з ініціативи Ради Народніх Міністрів, разом з внесенням до президії Всенародніх Зборів подаються до відома Ради Народніх Міністрів.

41. Законодатні проекти, внесені, а не ухвалені в одній сесії, можуть прийти під ухвалу нової сесії, але не можуть переходити під ухвалу Всенародніх Зборів нового складу (після нових виборів).

[42.] Внесення про зміну Конституції вносяться і проходять тим же порядком, вказаним в § 39 – 41, але для ухвали їх потрібно 3/5 присутніх депутатів, а ухвала стає правосильною тільки тоді, коли ця ухвала буде поновлена звичайною більшістю Всенародніми Зборами в новім складі, після найближчих нових виборів. У всім іншій, не вказаній Конституцією, лад і діяльність Всенародніх Зборів нормується наказом, який Всенародні Збори ухвалюють і змінюють в звичайнім порядку.

43. Закони і постанови Всенародніх Зборів розпубліковуються ними, як виїмки з протоколів їх засідань, за підписом Голови (або його товариша) і одного з Секретарів Всенародніх Зборів. Обов'язують вони від дня одержання їх в місцевих установах, оскільки не поставлено інакше в самім законі.

44. Без ухвали Всенародніх Зборів не можуть побиратись ніякі податки.

45. Без постанови Всенародніх Зборів не можуть бути зроблені на рахунок УНР ніякі позики, а ні взагалі якісь обложення державного майна.

46. Громадяне України не можуть бути покликані до обов'язкової військової або міліційної служби інакше, як постановою Всенародніх Зборів України.

47. Війна не може бути проголошена, ні згода не може бути заключена від імені УНР без постанови Всенародніх Зборів. Для проголошення війни треба ухвали двох третин присутніх членів Всенародніх Зборів.

48. Всенародні Збори затверджують трактати політичні й економічні, що укладаються іменем УНР.

49. Всенародні Збори установлюють одиниці міри, ваги і монети УНР.

V. Про Раду Народніх Міністрів Української Народньої Республіки

50. Яко вища виконавча власть УНР (§ 22), Рада Народніх Міністрів її порядкує всіма справами, які зістаються по-за межами діяльності установ місцевої самоуправи (§ 24) або дотикають цілої УНР; координує і контролює діяльність цих установ, не порушуючи законом установлених компетенцій їх, та приходить їм в поміч, коли вони до неї звертаються.

51. Рада Народніх Міністрів дістає свою повновласть від Всенародніх Зборів і тільки перед ними відповідає.

52. Формує Раду Народніх Міністрів Голова Всенародніх Зборів за порозуміння з Радою Старшин Зборів, і потім Рада Народніх Міністрів подається на затвердження Всенароднім Збором.

53. Тим самим способом робиться частинне доповнення Ради Народніх Міністрів.

54. Число членів Ради Народніх Міністрів і спеціалізацію їх портфелів установлюють Всенародні Збори.

55. Кожен депутат Всенародніх Зборів має право ставити запитання Раді Народніх Міністрів в цілому чи поодиноким її членам, оголошуючи запитання через президію Всенародніх Зборів.

56. Фракція Всенародніх Зборів і депутати, в числі не менше 15-ти, можуть ставити Раді Народніх Міністрів чи поодиноким її членам жадання вияснень, порядком § 55. Коли Всенародні Збори більшістю голосів підтримають таке жадання, міністри не пізніше семи день мають на ці жадання дати пояснення у Всенародніх Зборах УНР – самі чи через своїх представників.

57. Член Ради Народніх Міністрів, котрому більшість Всенародніх Зборів УНР висловить недовірря, складає свою повновласть, і через 24 години після цього Всенародні Збори можуть приступити до заміщення його способом, вказаним в § 53. Те саме розуміється про цілу Раду Народніх Міністрів, коли їй буде висловлено недовірря в цілості.

58. Постановою 2/3 Всенародніх Зборів члени Ради Народніх Міністрів можуть бути віддані під слідство й суд за свою діяльність.

59. Члени Ради Народніх Міністрів мають право брати участь в дебатах Всенародніх Зборів з дорадчим голосом. Члени Всенародніх Зборів підчас свого пробування в складі Ради Народніх Міністрів теж мають тільки дорадчий голос.

VI. Суд Української Народньої Республіки

60. Суд в УНР одбувається іменем її.
61. Поступовання в суді має бути прилюдне і устне.
62. Судова власть в рамках цивільного, карного і адміністраційного законодавства здійснюється виключно судовими установами.
63. Судових вирішень не можуть змінити ні законодатні, ні адміністраційні органи власти.
64. В яких випадках адміністраційні органи можуть накладати й ексукувати кари – про те рішає виключно закон.
65. Суд для всіх громадян Республіки один і цей самий, не включаючи й членів Всенародніх Зборів та членів Ради Народніх Міністрів, з захованням при цьому постанов § 58 цього закона.
66. Найвищим Судом Республіки являється «Генеральний Суд УНР», зложений з колегії, вибраної Всенародніми Зборами на прог пяти літ.
67. Генеральний Суд являється найвищою касаційною інстанцією для всіх судів Республіки і не може бути судом першої та другої інстанції та мати функції адміністративної власти.
68. В усім иншім організація і компетенція судів та особи і речевої приналежности судової устанавляється законом.

VII. Національні Союзи

69. Кожна з населяючих Україну націй має право в межах УНР на національно-персональну автономію, цеб-то право на самостійне устроєння свого національного життя, що здійснюється через органи Національного Союзу, влада якого шириться на всіх його членів, незалежно від місця і поселення в УНР. Це є невіднімаєме право націй, і ні одна з них не може бути позбавлена цього права або обмежена в ньому.
70. Населяючим територію УНР націям – великоруській, єврейській і польській – право на національно-персональну автономію дається силою цього закону. Нації ж білоруська, чеська, молдавська, німецька, татарська, грецька та болгарська можуть скористуватися правом національно-персональної автономії, як що до Генерального Суду про те поступить заява від кожної нації зокрема, підписана не менш як 10.000 громадян УНР без ріжниці полу і віри, не обмежених по суду у своїх політичних правах, що заявляють про належність свою до даної нації. Генеральний Суд розглядає заяву в публичному засіданню в строк не пізніше, як через 6 місяців зо дня її подання, сповіщує про свою постанову Раду Народніх Міністрів і оголошує її

до загальної відомости. Зазначені заяви від націй, які не перелічені в цій статі, подаються на розгляд Всенародніх Зборів УНР.

71. Для здійснення зазначеного в § 69 права, громадяне УНР, належні до даної нації, утворюють на території УНР Національний Союз. Членам кожного національного союзу ведуться іменні списки, які в сукупності складають національний кадастр, який по складанню публікується до загальної відомости; кожен громадянин має право вимагати як свого включення в даний національний кадастр, так і виключення з цього, з огляду на заяву про неналежність його до даної нації.

72. Національний Союз користується правом законодавства і врядування в межах компетенції, котра точно встановлюється в порядкуві, зазначеному в § 75 цього закону. Національному Союзові виключно належить право представництва даної нації, яка живе на території УНР, перед державними і громадськими установами. Законодатні постанови, які видаються національними зборами в межах компетенції Національного Союзу (§ 75), належать до оголошення в загально-установленому порядку.

73. З загальних засобів УНР та органів місцевого самоврядування одчислюється в розпорядження Національного Союзу на справи, якими він завідує, із сум, взагалі призначених на ці справи, певні частини, пропорціональні кількості членів даного національного союзу.

74. Національний Союз установляє свій щорічний бюджет і має право а) оподаткування своїх членів на підставах, установлених для загальнодержавного оподаткування; б) за своєю відповідальністю робити позики й приймати інші фінансові заходи для забезпечення діяльності Національного Союзу.

75. Обсяг справ, належних до компетенції Національного Союзу й окремих його органів, як рівно і устрій установ, определяється постановою Установчих Зборів даної нації, котрі з цим определяють і порядок змінення своїх постанов. Прийняті постанови, які торкаються обсягу компетенції Національного Союзу, належать до розгляду і ствердження Всенародніми Зборами УНР.

Примітка. Незгідности, які можуть виникати з цього приводу між національними Установчими Зборами і Всенародніми Зборами УНР, розв'язуються погоджуючою комісією, котра складається з однакового числа представників від цих установ. Постанови погоджуючої комісії переходять на остаточне ствердження Всенародніх Зборів УНР.

76. Національні Установчі Збори утворюються з членів, обраних належними до даної нації громадянами УНР, котрим вийшло 20 років, на основі загального, без різниці полу і віри, рівного виборчого права, через безпосередні вибори і таємне голосування, з приложенням принципу пропорціонального представництва.

77. Органи Національного Союзу є органи державні. Вищим представницьким органом Національного Союзу є Національні Збори, які обираються членами союзу на основах, зазначених в § 76. Вищим виконавчим органом союзу є Національна Рада, котра обирається Національними Зборами і перед ними відповідає.

78. Всі суперечки по питанню компетенції, які виникатимуть між органами Національного Союзу з одного боку та органами державного урядування, місцевого самоврядування і інших Національних Союзів з другого боку, розв'язуються адміністративним судом.

VIII. Про тимчасове припинення громадянських свобод

79. У випадку державної konieczности (підчас війни або внутрішніх заворушень) можуть громадянські свободи бути частю обмежені, частю припинені.

80. Котрі громадянські свободи і в якій мірі мають бути тоді припинені, має означити спеціальний закон, виданий звичайним порядком.

81. Заведення тимчасового припинення громадянських свобод чи їх обмеження, у випадках та межах, предвиджених в § 80 законами, ухвалюють Всенародні Збори.

82. Коли Всенародні Збори не зібрані, може припинити часово громадянські свободи Рада Народних Міністрів на власну одвічальність, з обов'язком предложити цей свій розпорядок на перше засідання в найближчій сесії Всенародніх Зборів.

83. Припинення громадянських свобод не може тривати довше, як три місяці, і продовження тоді повинні ухвалити Всенародні Збори.

Українська Центральна Рада

Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр. У 4 т. Т. 1. Вiдень, 1921. С. 175-180;

Копиленко О. Л. «Сто днів» Центральної Ради. Київ : Україна, 1992. С. 180-190.

Грамота до всього українського народу (29 квітня 1918 року)

Громадяне України!

Всім Вам, козаки і громадяне України, відомі події посліднього часу, коли джерелом лилася кров кращих синів України і знову відродившись Українська Держава стояла коло краю загибелі.

Спаслася Вона дякуючи могутньому підтриманню центральних держав, які, вірні своєму слову, продовжують і по цей час боротись за цільність і спокій України.

При такій піддержці у всіх зродилась надія, що пічнетесь відбудовання порядку в Державі і економічне життя України ввійде врешті в нормальне русло.

Але надії на це не справдились.

Бувше Українське Правительство не здійснило державного будування України, позаяк було зовсім не здатне до цього.

Бешкети й анархія продовжуються на Україні, економічна розруха і безробіття збільшуються і розповсюджуються з кожним днем і врешті для багатіщої колись-то України встає грізна мара голоду.

При такому становищі, яке загрожує новою катастрофою Україні, глибоко сколихнуло всі трудові маси населення, які виступили з категоричним домаганням негайно збудувати таку Державну Владу, яка здібна була б забезпечити населенню спокій, закон і можливість творчої праці.

Як вірний син України я рішив відкликнутись на цей поклик і взяти на себе тимчасово всю повноту влади.

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України.

Управління Україною буде провадитися через посередство призначеного мною Кабінету Міністрів і на остаточному обґрунтуванні нижче долучених до цього законів про тимчасовий державний устрій України. Центральна і Мала Рада, а також всі земельні комітети з нинішнього дня розпускаються. Всі Міністри і товариші звільняються.

Всі інші урядовці, працюючі в державних інституціях, зістаються на своїх посадах і повинні продовжувати виконання своїх обов'язків.

В найближчий час буде видано закон, установлюючий порядок виборів до Українського Союму.

До цього я буду твердо стояти на сторожі порядку і законності в Українській Державі, буду підтримувати авторитет влади, не спинаючись ні перед якими самими крайніми мірами.

Права приватної власності – як фундамент культури і цивілізації – відбудовуються в повній мірі і всі розпорядження бувшого Українського Уряду, а рівно Тимчасового уряду російського відміняються і скасовуються. Відбудовується повна свобода по зробленню купчих по куплі-продажі землі.

Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів.

Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу. Особлива увага буде звернена на поліпшення правового становища і умов праці залізничників, котрі при виключно тяжких умовах ні на один час не кидали своєї тяжкої праці.

В області економічній і фінансовій відбудовується повна свобода торга і відчиняється широкий простір приватного підприємства і ініціативи.

Передбачаю всю трудність стоячої переді мною праці і молю Бога дати мені силу, аби гідно виконати те, що я вважаю своїм обов'язком перед рідною Україною в сучасний виключний і критичний для неї час.

Мені далекі і чужі які б то не були власні побудження і головною своєю метою я ставлю користь і благо народу і всім дорогої нам України.

В цій свідомості кличу всіх Вас, громадян і козаків України – без ріжниць національності і віросповідування – допомогти мені і моїм працівникам і співробітникам в нашому загальному велико відповідальному ділі.

Дорошенко Д. І. Історія України, 1917-1923. В 2 т. Т. 2. Київ : Темпора, 2002. С. 35-36.

Закони про тимчасовий державний устрій України (29 квітня 1918 року)

Тимчасово до обрання Союму і відкриття його діяльності, Державний устрій України і порядок керування ґрунтується на слідуєчих законах:

ПРО ГЕТЬМАНСЬКУ ВЛАДУ

Влада управління належить виключно до Гетьмана України в межах всієї Української Держави.

Гетьман стверджує закони і без його санкцій ніякий закон не може мати сили.

Гетьман призначає Отамана Ради Міністрів. Отаман Міністрів складає Кабінет і представляє його в повному складі на затвердження Гетьмана. Гетьман затверджує і скасовує Кабінет у повному його складі. Гетьман приймає і звільняє інших урядових осіб в разі для останніх не обґрунтовано законом іншого порядку призначення і звільнення.

Гетьман є вищий керівничий всіх зносин Української Держави з закордонними.

Гетьман є Верховний Воевода Української Армії і Фльоти.

Гетьман оголошує області на військовому, осадному або вилючному положенні.

Гетьманові належить помилювання засуджених, полегчення кари і загальне прощення зроблених злочинних подій з скасуванням проти них переслідування і висвободження їх від суду і кари, а також складання казенних взимок і даровання милости в особистих випадках, коли цим не порушуються чії охоронені законом інтереси і громадянські права.

Накази і розпорядження Гетьмана закріплюються Міністром або відповідним йому Міністром.

ПРО ВІРУ

Первенствующа в Українській Державі віра є християнська, православна.

Всі не належні до православної віри Громадяни Української Держави, а також всі мешканці на території України користуються кожний повсемітно свобідним відправленням їх віри і богослуженням по обряду оної.

ПРАВА І ОBOB'ЯЗКИ УКРАЇНСЬКИХ КОЗАКІВ І ГРОМАДЯН

Умови придбання прав Українського козацтва і громадянства, рівно їх згублення визначаються законом.

Захист вітчизни є святий обов'язок кожного козака і громадянина Української Держави.

Українські козаки і громадяне повинні платити установлені законом податки і пошлини, а також відбувати повинності згідно з постановленням закону.

Ніхто не може підлягати переслідуванню за злочинні вчинки тільки як в черзі, законом визначеній.

Ніхто не може бути затриманий під сторожою, крім як в випадках, законом визначених.

Ніхто не може бути судимий і покаран, крім як за злочинні вчинки, передбачені існуючими в час їх здійснення законами.

Оселя кожного неторкана. Робити обшукування і виїмку в будинку без згоди його господаря можливе не інакше, як в випадках і порядку, законом визначених.

Кожний український козак і громадянин має право вільно вибирати місце мешкання і працю, придбати і відчужити майно і без заборони виїзжати за кордон Української Держави.

Власність є неторкана. Примусове відчуження нерухомого майна, коли це необхідне для якої-небудь державної чи громадської користи, можливо не інакше, як за відповідну платню.

Українські козаки і громадяни мають право робити зібрання в метах, не шкідливих законом, мирно і без зброї.

Кожний може в межах, установлених законом, висловлюватися і писати свої думки, а рівно розповсюджувати їх шляхом друку або іншими засобами.

Українські козаки і громадяне мають право гуртувати громади і спілки в метах, не противних законам.

ПРО ЗАКОНИ

Українська Держава керується на твердих основах законів, виданих в установленій черзі.

Сила закону без виключення обов'язкова для всіх українських підданих і чужинців, в Українській державі перебуваючих.

Закон особисто видан для якої-небудь області чи частини населення, новим загальним законом не відсувається, коли в ньому такої відміни не постановлено.

Закони обнародуються для загального освідомлення в утвореному порядку і перш обнародування до діла не прикладаються.

Після обнародування законів надається обов'язкова сила з часу, призначеного для того в самому законі. В самому виданому законі може бути показане на вживання його, до обнародування, до виконання по телеграфу або через навмисних посланців.

Закон не може бути скасований інакше, як тільки силою закону. Через те, поки новим законом остаточно не відмінено закон існуючий, він захове повну його силу.

Ніхто не може відмовлятися незнанням закону, коли його було обнародовано існуючим порядком.

Закони розробляються в кожному Міністерстві по надженности і передаються на загальне обміркування Ради Міністрів.

По ухвалі Радою Міністрів внесених законопроектів вони передаються на ствердження Гетьманові.

Закони, які торкаються деяких відомств, передаються в Раду Міністрів після обговорення їх заінтересованими Міністерствами.

Міністрам дається можливість видавати розпорядження в розвитку і поясненню законів, при чому всі такі розпорядження підлягають попередній ухвалі Радою Міністрів.

ПРО РАДУ МІНІСТРІВ І ПРО МІНІСТРІВ

Напрямок і об'єднання праці окремих відомств по предметах як законодавства, так і вищого державного управління накладається на Раду Міністрів.

Керування справами Ради Міністрів накладається на Генерального Секретаря і на підлягаючу йому Державну Генеральну Канцелярію.

Отаман-Міністр і Міністри відповідають перед Гетьманом за загальний хід державного управління. Кожний з них окремо відповідає за свою діяльність і розпорядження.

За преступні по посаді вчинки Отаман-Міністр і Міністри підлягають громадській і карній відповідальності на основах, в законі визначених.

ПРО ФІНАНСОВУ РАДУ

Фінансова Рада є вища народна інституція в справах державного кредиту і фінансової політики.

Фінансова Рада складається з представників і членів, яких призначає Гетьман. Крім того в склад Ради входять на правах членів: Отаман-Міністр, Міністр Фінансів і Державний Контролер.

На Раду накладається:

обміркування часу і умов здійснення державних позичок;

обміркування справ дотичних державного кредиту, а також питань грошового обороту і

попередній, з особистого кожний раз розпорядження Гетьмана, розгляд справ по фінансовій частині, належачих вирішенню в законодавчій порядку.

41. Обміркування Ради подаються на погляд Гетьмана.

ПРО ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУД

Генеральний Суд Української Держави уявляє собою вищого охоронителя і захисника закону та Вищий Суд України в справах судових та адміністративних.

Генеральний Суд оголошує до загальної відомости всі закони і накази Уряду, слідкуючи за закономірністю їх видання.

Порядкуючий Генеральний Суддя та всі Генеральні Судці призначаються Гетьманом.

Дорошенко Д. І. Історія України, 1917-1923. В 2 т. Т. 2. Київ : Темпора, 2002. С. 36-38.

Затверджую
ГЕТЬМАН ВСІЄЇ УКРАЇНИ
ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ
м. Київ, 18 травня 1918 року.

Ухвалений Радою Міністрів статут Малої Ради Міністрів. (витяги)

V. На Малу Раду накладається:

- 1) розгляд тих законодавчих та адміністративних пропозицій окремих Міністерств, котрі за нескладністю їх не вимагають взаємної згоди відомств у письмовій формі;
- 2) розгляд відповідей відомств на законопроекти загально-адміністративних розпоряджень в меті згожування їх;
- 3) розгляд проектів, штатів і кошторисів, котрі складаються окремими міністерствами;
- 4) розгляд представлень окремих Міністерств про асигнування кредитів до часу затвердження кошторисів і про асигнування надзвичайних кредитів, поверх кошторисів;...

VI. Для останнього вирішення Малою Радою тих чи інших справ повинно бути дано їй уповноваження Радою Міністрів чи в кожному окремому випадкові, чи для певної категорії справ виключно справ, зазначених в п. 4 ст. 5 цього статуту, котрі вирішуються Малою Радою завжди останнє.

VII. При розгляді Радою Міністрів висновків Малої Ради (ст. VI) Голова останньої бере участь в засіданні Ради Міністрів.

Державний вісник. 1918. № 10. 5 червня. С. 1.

Затверджую
ГЕТЬМАН ВСІЄЇ УКРАЇНИ
ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ
м. Київ, 18 травня 1918 року.

Ухвалена Радою Міністрів тимчасова постанова про зміну існуючих законів про міліцію і утворення державної варті.

На зміну і доповнення постанов б. Тимчасового Російського Уряду про утворення міліції від 17-го квітня 1917 року і розпорядження б. Центральної Ради Української Народної Республіки, Рада Міністрів Української Держави ухвалила:

1) існуючу на підставі постанови б. Тимчасового Уряду від дня 17 квітня 1917 року міську і повітову міліцію надалі, до утворення відповідних законів, іменувати державною вартою, передавши її під владу і розпорядження в адміністраційному відношенні до Губерніяльних і Повітових Старостів.

2) Інспектора міліції надалі іменувати Інспектором державної варті, міського і повітового начальника міліції – міським і повітовим начальником державної варті, а їх помічників – помічниками міських і повітових начальників державної варті, участкових начальників міліції – участковими начальниками державної варті, їх помічників – приказними державної варті, старших і молодших міліціонерів – старшими і молодшими державними вартовими.

3) Інспектори державної варті (б. інспектори міліції) призначаються, пересовуються і увільняються Міністром Внутрішніх Справ по представленням Губерніяльних Старост.

4) Міські начальники державної варті (б. Начальники Городской Милиції) призначаються, пересовуються і увільняються безпосереднє, а помічники начальника і участкові начальники – по представленнях підповідальних начальників державної варті – Губерніяльними Старостами і міськими отаманами по належності.

5) Повітові начальники державної варті призначаються, пересовуються і увільняються Губерніяльними Старостами по представленням Повітових Старостів. Помічники повітових начальників та участкові начальники державної варті (б. Начальники участков Милиції) – Повітовими Старостами по представленням повітових начальників державної варті.

6) Всі інші урядовці державної варті – приказні державної варті, та вартові (старшіє милиціонеры и милиціонеры) призна-

чаються, пересовуються і увільняються в містах і повітах міськими і повітовими начальниками державної варти по належності.

7) Утримання урядовців державної варти з 1 червня 1918 р. відноситься на кошті Державної Скарбниці по кошторису Міністерства Внутрішніх Справ.

8) Кошти, необхідні на утримання та організацію державної варти надалі до затвердження штатів, віднести на рахунок авнсу в 10.000.000 карб., якого було відкрито Міністерству Внутрішніх Справ згідно постанови Ради Міністрів від 13 травня 1918 року.

Голова Ради Міністрів і Міністр Справ Внутрішніх Ф. Лизогуб.

Державний вісник. 1918. № 10. 5 червня. С. 1.

Закон «Про право на врожай 1918 р. на території Української Держави» (27 травня 1918 року)

Право на врожай озимини, посіяної восени 1917 р. землевласниками, належить власникам цих земель. Право на врожай озимини на землях, які здані восени 1917 р. власниками земель в оренду, належить особам, що взяли ці землі в оренду, при умові виконання умов оренди орендатором.

Право на врожай ярини, засіяної весною 1918 р., відповідно наказу Генерал-Фельдмаршала Ейхгорна від 6 квітня 1918 року, належить особам, що засіяли ці землі. За це названі особи зобов'язані: а) повернути власникам землі, а коли земля була в оренді – орендаторам, всі господарські витрати, які власниками чи орендаторами були зроблені на цих землях після жнив 1917 року, б) виплатити державні та земські податки та повинності, які належать до платні з зайнятої землі на 1918 р., в) крім того, виплатити за користування зайнятими землями власникам чи орендаторам цих земель відповідно врожаю, але не більш 1/3 частини середньої річної орендної платні за роки 1913-1917 за однорідні землі в відповідній місцевості, г) платежі, зазначені в п. п. а та в, можуть бути вчинені цілком чи часткою натурою із урожаю.

Ниви, приготовані власниками чи орендаторами під засів буряків, але засіяні другими особами так зле, що нема надії на задовольняючий врожай, належать негайній передачі власникам чи орендаторам по належності при умові видачі посліднім зобов'язань пересіву цих нив буряками не пізніше 9 червня.

Врожай з нив, оброблених та засіяних під керуванням призначених земельними комітетами управителів, реманентом та насінням, що належали до власників чи орендаторів і за рахунок послідніх найнятими робітниками, належить власникам, чи орендаторам по належності.

Спiрнi питання, якi можуть виникнути мiж власниками та орендаторами з одного боку i тими особами, що запахали землю, – з другого боку з приводу п. п. 2а, 2в, 3 та 4 цього закону, коли питання цi не будуть вирiшенi взаємною згодою сторiн, належать до рiшення осiбних комiсiй, якi складаються iз Голови, який призначається Мiнiстром Земельних Справ на кожний мировий учасок, а при недостачi служачих Мiнiстерства Земельних справ – по згодi Мiнiстрiв Земельних Справ та Справ Судових – з числа служачих судового вiдомства i двох членiв, iз яких один обирається мiсцевою органiзацiєю землевласникiв, а другий – сходами сiльських громад, для оборони iнтересiв осiб, що зробили засiв. Призначення голiв та вибори членiв комiсiї повинно бути переведено негайно.

Закон цей перевести в життя по телеграфу.

Хрестоматiя з iсторiї держави i права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 66.

Закон про українське громадянство (2 липня 1918 року)

Рада Мiнiстрiв ухвалила, а Гетьман затвердив оцей закон про громадянство Української Держави:

1. Під громадянином Української Держави розумiється та державноправна приналежнiсть людини до неї, що надає особi права й обов'язки українського громадянина.

2. Громадяниновi Української Держави забороняється одночасно бути громадянином чи пiдданим iншої держави.

3. Вся повнота полiтичних прав Української Держави, в тiм числi активне й пасивне право участi у виборах до публiчно-правових установ, а також право державної публiчно-громадської служби належить тiльки громадянам Української Держави, але ж на них упаде обов'язок дбати усiма силами про добро Української Держави, не жалкуючи для неї навіть свого життя.

Примітка: На державних і публічно-громадських посадах чужоземці можуть служити в тих установах, де це допускається винятковим законом.

Примітка 2: До видання нового закону про державну службу закони російської держави про цю службу мають сили і в Українській Державі.

4. Усі російські піддані, що перебувають на Україні підчас видання цього закону, визнаються громадянами Української Держави. Хто з них не схоче підлягти цій постанові, той мусить подати про те заяву місцевому старості протягом місяця від дня одержання цього закону на місцях, для запису в окремих алфавіт підданих і громадян чужих держав.

Примітка: Особи, які з російського підданства не перейшли до громадянства Української Держави, повинні одержати від свого уряду національний документ про свою особу, а до того повинні одержати від місцевого старости посвідчення на право перебування на Україні, яке дається на речінець не більше шоста місяців.

5. Всякий, хто народився на території України, хоч би він постійно перебував поза межами її, має законне право уважатися українським громадянином при умові, коли він подасть про те заяву протягом року після досягнення повноліття. Повнолітні ж під час видання цього закону повинні подати таку заяву протягом року після оголошення закону.

6. Ті особи, котрі самі або їх батьки осіло перебували на Україні, але підчас видання цього закону перебувають поза межами її, можуть звернутися протягом одного року від дня оголошення цього закону з проханням зачислити їх до громадян Української Держави.

Примітка: У випадку пропуску речінця, зазначеного в цій статті, прохання про прийняття до українського громадянства належить до розгляду, коли особа, яка просить, докаже, що пропуск стався з причин, які заслуговують на увагу.

7. Особи, що зазначені в статтях 5 і 6 цього закону, свої прохання про українське громадянство подають на місцях свого перебування найближчим до них закордонним представникам Українського Уряду, котрі, по розгляду відповідних доказів, видають їм посвідчення про українське громадянство, одночасно сповіщаючи про списки таких осіб Уряд свого краю і уряд держави, в якій вони пробувають. Не забороняється особам, котрі з причини, яка заслуговує на увагу, не мали змоги звернутися до українських представників поза кордоном, звертатися з відповідними

проханнями до адміністраційного відділу окружного суду по місцю свого приїзду на Україну.

8. Інші особи набувають собі право українського громадянства:

а) народженням від громадян Української Держави, б) шлюбом чужоземки з українським громадянином, в) усиновленням чужоземця до 17 року громадянином Української Держави, г) натуралізацією.

9. Право громадянства набувається через натуралізацію при умовах: а) коли особа має правоздатність і дієздатність, б) коли вона пробуває на Україні протягом 8 років, в) коли вона має спроможність годувати себе й родину.

10. Крім цього громадянство Української Держави можуть придбати такі особи: а) українська громадянка, що пішла за чоловіка чужоземця, коли цей шлюб спиниться ним, б) народжені від шлюбу з чужоземцем діти української громадянки, які після скасування шлюбу залишаються коло матерів, в) чужоземці, які скінчили вищу чи середню школу на Україні та не пізніше двох років після скінчення освіти подали прохання про прийняття їх до українського громадянства, г) чужоземці, які зробили Українській Державі значні услуги. Перераховані в цій статті особи приймаються в українське громадянство, коли оселяться на Україні та зроблять заяву про своє бажання бути українськими громадянами.

11. Право громадянства, придбане згідно з 8 і 9 статтями цього закону, поширюється на дітей осіб, що стали громадянами, коли ті діти не дійшли до 17 років.

12. Всім, хто просить про прийняття до українського громадянства, можна відмовити задоволенню їх прохань, коли маються відомості про їх ганебні вчинки, про плямуючі професії або про можливу від них шкоду для Української Держави.

13. Прохання про прийняття до громадянства Української Держави виключно осіб, які визначені в ст. 5 і 6 подаються до адміністраційного відділу окружного суду по місці перебування прохача. При проханні чужоземця мужеського полу, підлягаючого по закону своєї батьківщини військовому обов'язкові, треба прикласти посвідчення про те, що він виконав військовий обов'язок, або вільний від нього. Суд по розгляді прохання з боку всіх умов надбання прав громадянства, учиняє постанову про призначіння прохань громадянином Української Держави й після об'яви її прохачеві надсилає копію цієї постанови до відповідного губерніяльного старости.

14. Постанови суду по справам про громадянство можуть бути оскаржені до генерального суду в двохтижневий речінець прохачем чи губерніяльним старостою. Цей речінець рахується для прохача від дня об'яви йому постанови суду в остаточній формі, а для губерніяльного старости від дня одержання в канцелярії його копії постанови суду. Скарги подаються через той адміністраційний суд, який склав оскаржену постанову.

15. Коли з боку губерніяльного старости не буде надіслана в певний речінець скарга на постанову суду про прийняття до громадянства, суд видає зацікавленій людині посвідчення про її українське громадянство.

16. Кожний, прийнятий до громадянства в порядку ст. 7 і 13 цього закону, повинен виконати присягу на вірність Державі по прикладеному до цього тексту.

Примітка: Особи, які по своїм переконанням не признають присяги, дають замість неї урочисту обіцянку.

17. Право громадянства відпадає, коли громадянин Української Держави приймає громадянство або підданство іншої держави.

18. Кожний громадянин Української Держави має право зріктися громадянства України. Але ж те зречення розрішується не раніш, як після трьох років перебування в українськiм громадянстві.

19. Хто без належного дозволу вступить до підданства іншої держави, той підпадає карі, зазначеній в 1 ч. ст. 325 «Улож. о наказ», і йому забороняється повертання на Україну.

20. Заява про бажання зріктися українського громадянства подається до адміністраційного відділу місцевого окружного суду. В тій заяві з доказом по документах зазначається, до громадянства чи підданства якої держави прохач переходить. Коли громадянин Української Держави повинен відбувати військову повинність, то увільнення від громадянства розрішується тільки після того, як він документально докаже, що відбув цю повинність, або по закону увільнився від неї. Увільнення від громадянства розрішується тільки тим, за котрими не лічиться ніяких доплат по особистих податках.

21. Хто зрікся громадянства Української Держави, той має право прохати знову про прийняття в громадянство її не раніш, як через п'ять років з часу виключення з громадянства. Виїмки з цього строку можуть бути зроблені тільки з розрішення Ради Міністрів.

22. Закон про громадянство, який ухвалено Центральною Радою 2-4 березня 1918 року, касується.

Як додаток до закону про громадянство Української Держави було вироблено й ухвалено Радою Міністрів ще текст заприсяжного обіцяння при вступі до українського громадянства:

«Обіцяю та заприсягаюсь бути завжди вірним Українській Державі, як своїй Батьківщині, охороняючи інтереси Держави і всіма силами своїми допомагаючи її славі та розцвіту, не жалкуючи для цього навіть і свого життя.

Обіцяю та заприсягаюсь не визнавати другої Батьківщини, крім Української Держави, щиро виконувати всі обов'язки громадянина її, коритися її правительству і всім поставленим від нього властям, завжди маючи на думці, що добро та розцвіт моєї Батьківщини мають бути для мене вище моїх особистих рахунків».

Примітка: Особи, які не визнають присяги, дають урочисту обіцянку такого ж змісту, але без слів «та заприсягаюсь».

Дорошенко Д. І. Історія України, 1917-1923. В 2 т. Т. 2. Київ : Темпора, 2002. С. 108-110.

Закон «Про передачу хліба врожаю 1918 року в розпорядження держави» (15 липня 1918 року)

1. Вся кількість хліба харчового і кормового врожаю 1918 року, за винятком запасу, який визначається Міністром продовольчих справ по згоді з Міністром Земельних Справ для харчування й господарських потреб володаря, поступає в розпорядження Української Держави і може відчужуватись тільки Державними продовольчими установами.

2. Під хлібом (ст. 1) розуміється: жито, пшениця, просо, гречка, сочевиця, фасоля й горох, кукурудза, ячмінь і овес, всякого рода борошно, висівки, крупи та відходи продуктів з названого хліба, а також масляні насіння й всякі жмихи.

3. Власник хліба є обов'язаний по першій вимозі Державного Продовольчого Органу об'явити: а) кількість і місце хоронення запасів хліба, які мають у нього; б) кількість осіб, які підлягають харчуванню за рахунок його господарства, і в) кількість худоби, яка маєтись в його господарстві, а також десятин посіву.

4. Весь хліб, який надходить до розпорядження Держави (ст. 1), підлягає здачі Державному Продовольчому Органові в призначеним строки по твердих цінах.

5. У володарів хліба, які ухиляються від добровольної здачі хліба, провадиться реквізіція, на підставі видаваної Міністром Продовольчих Справ інструкції, зі знижкою установлених твердих цін на тридцять відсотків. У випадкові-ж виявлення у володаря хліба схованих запасів, такі відчужуються з зменшенням твердих цін на п'ядесят відсотків.

6. До здачі хліба володар є обов'язаний хоронити його на свій ризик і страх і нести за хоронення хліба цивільну, а в належних випадках – і карну відповідальність.

7. Державним Продовольчим Органам надається право увільнити володарів від обов'язків хоронити хліб.

8. У випадкові неможливості одержання від продукціонерів в призначений строк хліба в зерні Державному Продовольчому Органові надається право обмолотити підлежачий до здачі хліб за рахунок володаря хліба власними засобами Продовольчого Органу або з використанням помешкання та інвентаря володаря хліба.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 67-68.

ЗАТВЕРДЖУЮ
ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ

1 серпня 1918 року, Київ.

Посвідчив: Державний Секретар *Сергій Завадський*.

***Ухвалений Радою Міністрів тимчасовий закон
про верховне управління Державою на випадок смерті,
тяжкої хвороби і перебування по-за межами Держави
ясновельможного Пана Гетьмана всієї України***

1. В разі тяжкої хвороби або смерті Ясновельможного Пана Гетьмана Верховне Управління Державою, тимчасово, аж до одужання або до вступлення нового Гетьмана, в порядку, який встановлено буде окремим законом, належить Колегії Верховних Правителів Держави.

2. Колегія Верховних Правителів Держави складається з трьох осіб: одного правителя заздалегідь визначає сам Пан Гетьман (див. ст. 3 і 4), одного вибирає Державний Сенат (див. ст. 7) і одного вибирає Рада Міністрів (ст. 7).

3. Про згадане в попередній (2) статті заздалегідне визначення Паном Гетьманом власноручно складається грамота в трьох примірниках, які Пан Гетьман особисто вкладає в окремі конверти за власною і перстневою Його Ясновельможности печатами, при чому перші два примірники для сховку урочисто доручаються Державному Сенатові і Голові Ради Міністрів, а третій примірник передається в Київський Катедральний Собор св. Софії.

4. В грамоті (ст. 3) Пан Гетьман визначає дві особи, а саме – першою – визначеного ним Верховного Правителя, а другою – особу, яка має стати Верховним Правителем, як що перша помре, тяжко занедужає, або складе свої повноваження.

5. Про передачу зазначених в ст. 3 примірників грамоти складається Державним Секретарем акт, який підписується Паном Гетьманом і особою, що прийняла грамоту, і скріплюється Державним Секретарем. Згадані тут акти переховує Державний Сенат, а копії з них Державний Секретарь.

6. Негайно, як тільки стане неможливо для Пана Гетьмана правити Державою через тяжку хворобу, або коли Пан Гетьман помре, Державний Сенат в складі на той час будучих сенаторів, під проводом Президента, а за його відсутністю – старшого з председателів Генеральних Суддів, або осіб, що їх заступають (ст. 29 закона 8 липня 1918 року про утворення Державного Сенату), odkриває конверт з грамотою Пана Гетьмана, той що переховується Державним Сенатом, а також і конверти з двома другими примірниками грамоти, які негайно мають бути приставлені в Державний Сенат, і оголошує наймення визначеного Паном Гетьманом Верховного правителя й його заступника (ст. 4), відсутність котроїсь з грамот не спиняє оголошення наймення визначеного Паном Гетьманом Правителя та його заступника.

Примітка: визначення моменту, коли сам Пан Гетьман через тяжку хворобу не матиме вже змоги правити Державою, належить самому Пану Гетьману, а як що воля Пана Гетьмана через хворобу не може бути ним виявлена, то Державному Сенатові в купі з Радою Міністрів.

7. Два інші члени Колегії Верховних Правителів після зазначеного в попередній (6) статті оголошення негайно вибираються Державним Сенатом і Радою Міністрів (ст. 2) закритим голосуванням, звичайною більшістю присутніх.

8. Про склад Колегії Верховних Правителів Державний Сенат того ж самого дня оповіщає до загального відома.

9. Колегія Верховних Правителів вступає в правління Державою негайно, не доходячись оповіщення Державного Сенату (ст. 8).

10. Колегія Верховних Правителів вступає в усі законом встановлені права й обов'язки Пана Гетьмана, однак Колегії Верховних Правителів не належить право знімати питання про зміну законів, вилжених в грамоті Пана Гетьмана від 29 квітня 1918 року.

11. Головою Колегії Верховних Правителів є Правитель, визначений Паном Гетьманом.

12. Всі справи в Колегії Верховних Правителів вирішуються більшістю голосів.

13. На випадок смерті або тяжкої хвороби Верховного Правителя, визначеного Паном Гетьманом, або зложення цим Правителем з себе уповноважень, в Колегію вступає його заступник (ст. 4). На випадок же смерті або тяжкої хвороби прочих Верховних Правителів, або зложення ними своїх уповноважень, заступники їх вибираються в порядкуві, встановленому в ст. 7 цього закону.

14. На випадок смерті або тяжкої хвороби котрого з заступників Верховних Правителів, новий його заступник негайно вибирається в порядкуві ст. 7 цього закону, при чому вибори робляться або Державним Сенатом, як що вибув з Колегії обібраний ним заступник, або Радою Міністрів в інших випадках.

15. Про вступлення кожного заступника до Колегії Державний Сенат незабаром оповіщає до загального відома, але заступники вступають до Колегії негайно, не доходяючи цього оповіщення.

16. При виїзді по-за межі Держави Пан Гетьман, як що знайде потрібним, передає на час своєї відсутності управління Державою Колегії з трьох осіб, з яких одну визначає сам Пан Гетьман, а два інших вибираються в порядкуві, зазначеному в ст. 7 цього закону.

Державний вісник. 1918. №40 (4 серпня). С. 1;

Дорошенко Д. І. Історія України, 1917-1923. В 2 т. Т. 2. Київ : Темпора, 2002. С. 53-54.

**Закон про обов'язкове навчання української мови
і літератури, а також історії та географії України
в середніх школах (1918 р.)**
(Витяги)

Ухвалений Радою Міністрів закон про обов'язкове навчання української мови і літератури, а також історії та географії України по всіх середніх школах.

1. По всіх середніх хлоп'ячих і дівочих загальноосвітніх, професійних, комерційних і інших школах, учительських семінаріях та інститутах, а також духовних семінаріях, обов'язково викладається українська мова і література, задля чого визначається не менше 3 годин тижнево в перших 5-ти класах, а в 2-х останніх класах – не менше 2 годин, та географія і історія України, для яких предметів мають бути визначені не менше як по 2 години тижнево в 2-х останніх класах кожної школи...

Дорошенко Д. І. Історія України, 1917-1923. В 2 т. Т. 2. Київ : Темпора, 2002. С. 241.

ЗАТВЕРДЖУЮ
ПАВЛО СКОРОПАДСЬКИЙ
14 листопада 1918 року, м. Київ.
Посвідчив: Державний Секретар,
Сенатор *Сергій Завадський*.

**Ухвалений Радою Міністрів Закон про заснування
Української Академії Наук у м. Києві.**
(Витяги)

1. Ухвалити докладені до цього Статут та штати Української Академії наук в м. Києві та її установ і закон цей перевести в життя з 1-го листопада 1918 року.

2. З поміж перелічених у Статуті наукових установ Академії, окрім постійних комісій, витворюються в біжучому році: Фізичний Інститут, Геодезичний Інститут, Лабораторія для спроб над матеріалами при Інституті прикладної механіки, Ботанічний Сад, Акліматизаційний Сад, Демографічний Інститут для виучування економічної кон'юктури та народного господарства України.

3. Академії наук дається доручення розробити й подати на затвердження законодавчим порядком штати та обрахунок слов'янської кляси при Історично-Філологічному Відділі Академії...

5. Первісний склад Академії становлять дванадцяттеро академіків, що на подання Міністра Народної Освіти та Мистецтва, призначає Пан Гетьман, по чотири на кожен Відділ, з посеред таких осіб, яких місце їх побуту дає спромогу негайно приступити до діяльності в Києві. Ці дванадцяттеро академіків творять Спільне Зібрання та Відділи Академії Наук....

7. Коли Пан Гетьман затвердить Голову-Президента Академії, її неодмінного Секретаря та інших виборних службових осіб... тоді Спільне Зібрання та Зібрання Відділів уважаються зорганізованими та й можуть, скликаючись тим порядком, що показано в Статуті, приступити до обрання дальших академіків та до вирішення других справ, які підлягають їхньому віданню.

В. об. Голови Ради Міністрів А. Ржепецький,
Міністр Народної Освіти та Мистецтва Стебницький.

Державний вісник. 1918. №73 (22 листопада). С. 3.

Розпорядження Директорії УНР (15 грудня 1918 року)

1) До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народної Республіки оголошує: всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників непорушними, а решта земель переходить в користування безземельних і малоземельних селян.

Верхове порядкування цею землею належить Директорії Української Народної Республіки.

Ця постанова відноситься також до монастирських, церковних і казньонних земель.

Всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванню їх попередніх власників непорушними.

2) Завідування і охорона земель і господарств, взятих в порядкування Директорії, а також переведення всієї технічної роботи по земельним справам, накладаються на Губерніяльні, повітові і волосні земельні Управи.

3) Земельні Управи складаються:

Губерніяльні: з губерніяльного агронома, одного члена Губерніяльної Народньої Управи і одного представника губерніяльного Комітету селянської спілки і представника Міністерства Хліборобства.

Повітові: з повітового агронома, члена Повітової Народньої Управи і члена повітового Комітету селянської спілки.

Волосні: з члена призначеного повітовою земельною Управою, члена волосної народньої управи і представника волосного Комітету селянської спілки.

Земельні управи працюють під керуванням Міністерства Хліборобства і згідно його вказанням.

Головою Губерніяльних Управ є представник Міністерства, а повітових – член народньої управи.

4) До остаточного вирішення земельного закону що до всіх господарств обов'язком цих установ в першу чергу подбати про негайне переведення опису рухомого і нерухомого майна всіх поміщицьких господарств.

5) Монополізовані Державою продукти, за винятком потрібних для господарств на посів і корм, а також для потреб власника, його сім'ї і служачих, продаються повітовою земельною управою відповідним державним харчовим установам, а інші продукти можуть продаватися волосною земельною управою, за згодою повітової, звичайним торгом.

6) Гроші за всі продані продукти, а також інші грошові прибутки з господарств, вносяться в депозит повітових земельних управ.

7) Продаж живого і мертвого реманенту, а також породистої худоби, забороняється.

8) Самочинна рубка лісу рішуче забороняється.

9) Касуються невиконані досі умови на рубку лісу і вивіз готового матеріалу господарств, які переходять в порядкування Директорії, заключені попередніми власниками, виключаючи умови, які зроблені безпосереднє або посереднє державними установами, громадськими самоврядуваннями та заводами по нотаріальним договорам, а також дрібні умови на ліс для власного вжитку.

Декларація Директорії Української Народної Республіки (26 грудня 1918 року)

Героїчним поривом українського озброєного трудового народу зметено з лиця землі української руйнуюче поміщицько-монархичне панування – гетьманщину.

Україну вичищено від карних експедицій, старост, жандармів та інших злочинних інституцій пануючих кляс. Відновлено національно-персональну автономію, що забезпечує право кожної нації на вільне життя.

Цензові думи та земства, поставлені гетьманським урядом, скасовано й відновлено демократичні, вироблені всенароднім голосуванням органи місцевого самоврядування.

До повного вирішення земельної реформи Директорія Української Народної Республіки оголосила, що всі дрібні селянські господарства й усі трудові господарства залишаються в користуванні попередніх їх власників ненарушними, а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян, а в першу чергу тих, хто пішов у війська Республіки для боротьби з б. гетьманом. Верховне порядкування цією землею належить Директорії Української Народної Республіки. Ця постанова стосується також до монастирських, церковних і казенних земель. Для переведення реформи організовано Народні Земельні Управи.

По «наказу № 1, Директорії, селянам» робляться описи контрибуцій, узятих поміщиками з селян для повернення їх покривдженням.

Так само ведуться слідства по всій Україні з приводу тих зловживань і злочинств, які було учинено над селянством поміщикам та гетьманським урядом.

Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день. Знов установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів.

В усіх інших галузях життя Директорія так само одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих кляс і шкідливих для всього громадянства.

Уповноважена силою й волею трудящих кляс України Верховна Влада Української Народної Республіки – Директорія цими заходами завершила перший акт соціального та національно-політичного визволення українського народу.

Слідуючим етапом нашої революції є творення нових, справедливих, здорових і відповідних до реального відношення сил у державі, соціальних і політичних форм.

Директорія є тимчасова верховна влада революційного часу. Одержавши на час боротьби силу й право управління державою від першого джерела революційного права – трудящого народу, – Директорія передасть свої повноваження тому ж самому народові.

Але Директорія вважає, що право управління й порядкування краєм повинно належати тільки тим клясам, які суть основою громадянського життя, які творять матеріальні та духовні цінності, які кров'ю й життям своїх членів вступили до боротьби з руйнівними силами сучасного ладу.

Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише клясам працюючим – робітництву й селянству, тим клясам, що здобули цю владу своєю кров'ю.

Так звані «пануючі кляси», кляси земельної, промислової буржуазії за сім місяців цілковитого, нічим необмеженого свого панування на Україні доказали свою цілковиту нездатність і надзвичайну шкодливість для всього народу в управлінні Державою.

Маючи всі матеріальні, фізичні й духові засоби, маючи повну волю для організації економічного, політичного життя, ці кляси внесли тільки дезорганізацію й руїну в край. Переслідуючи тільки свої вузько – класові егоїстичні інтереси, ці кляси вели воістину грабницьку політику в краю.

Ними розграбовано, розкрадено й роздано в чужі імперіалістичні руки значну частину державно-народнього майна.

Дбаючи тільки про накоплювання капіталів у приватних руках, ці люде довели промисловість до повного занепаду, а господарство краю до злиденного стану.

Розцвіт спекуляції за панування цих правителів дійшов до нечуваних розмірів. Поводячись як у завойованій країні, великовласники правили методом безоглядного терору й насильства. Закопування живцем у землю, вирізування шматків живої шкіри, випікання очей так званими «поміщицькими карателями» були цілком нормальними способами управління народом.

Будучи чужинцями в краю, великовласники брутально топтали національні права й здобутки нашого народу, ганьбили гідність його державности, продавали й зраджували з такими жертвами й такою працею збудовані державні форми.

З боку революційного правительства, постановленого народом, що в гніві й муках повстав проти цих гнобителів, було би злочинством супроти всього краю після всього цього допустити ці кляси до участі в правлінню країною.

Отже Директорія заявляє:

Кляси не трудові, експлуаторські, які живляться й розкошують з праці кляс трудових, кляси, які нищили край, руйнували господарство й одзначили своє правління жорстокостями й реакцією, не мають права голосу в порядкуванні державою.

Директорія передасть свої права й уповноваження лиш трудовому народові самостійної Української Народньої Республіки.

Директорія пропонує:

1. Трудовому селянству, що перше одгукнулось на поклик Директорії й встало з зброєю в руках до бою з панством, по всій Україні з'їхатись у губернії й вибрати своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Ті делегати будуть представляти там волю як того озброєного селянства, що тепер тимчасово є в військах, так і тих, що мирною працею дома допомагають творити народній державний лад та порядок.

2. Мійському робітництву вибрати од фабрик, майстерень, заводів, контор та інших установ людської праці своїх делегатів на Конгрес Трудового Народу України. Частина робітництва не-української національності під час боротьби українського народу з б. гетьманом ставилась до цієї боротьби не з повною активністю, а частина нейтрально.

Директорія гадає, що в боротьбі за визволення всіх працюючих не-українське робітництво забуде свою національну нетерпимість і щиро та дружно прилучиться до всього трудового народу України.

3. Трудовій інтелігенції, що безпосередньо працює для трудового народу, се-б-то: робітникам на полі народньої просвіти, лікарським помішникам, народнім кооперативам служачим у конторах та інших установах так само вибрати своїх представників на Конгрес Трудового Народу України.

Місце й час одкриття праці Конгресу, а також норми виборів на нього Директорія оповіщає окремою інструкцією.

Конгрес Трудового Народу України матиме всі верховні права й повновладність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки.

Конгрес трудового народу, як революційне представництво організованих працюючих мас, скликається не по удосконаленій

формулі виборів, якої додержати зараз неможливо. Надалі, коли настане мирне життя, він має бути замінений представництвом працюючих мас, обраним по удосконаленій системі виборів, се-б-то установчими зборами.

Конгрес Трудового Народу має вирішити форми влади, як на місцях, так і в центрі. До цього вирішення Директорія вважатиме всякі спроби захвату влади якими-будь групами насильством над волею трудового українського народу й тому буде рішуче припинити всякі такі самовольні виступи.

До конгресу Директорія верховною властю своєю насамперед поверне селянству ті контрибуції, які було зібрано з нього поміщиками.

Рятуючи державу від дальшого господарського та промислового занепаду, розграбовання та безоглядної експлуатації робітництва й усього населення, Директорія поставить на фабриках, заводах та інших промислових установах державний робітничий контроль і пильно дбатиме, щоби промисловість набрала здорового, користного для народу життя.

Всі зусилля свої Директорія направить на таку організацію народнього господарства, яка б відповідала сучасному переходовому моментові, коли нищиться старий капіталістичний світ і на його руїнах сходять паростки нового всесвітнього ладу, який не знатиме ніякого гніту й визиску. Директорія вважає своїм обов'язком узяти під керування Української Народньої Республіки головні галузі української промисловости й направити господарство в них в інтересах працюючих кляс і всього громадянства, а не малої групи кляси великовласників. Всі форми спекуляції Директорія нищитиме безпощадно, не зупиняючись перед карами військового часу. Для цього по всій Україні будуть організовані «Комісії боротьби з спекуляцією». Так само Директорія пильно дбатиме, щоб негайно трудові маси були задоволені предметами першої необхідности (шкури, мануфактури, залізних виробів та іншого краму, а також продуктів споживи).

Стаючи твердо й непохитно на шлях соціальних основних реформ, Директорія вважає необхідним підкреслити, що вживатиме всіх заходів, щоб уникнути анархичних, неорганізованих і несистематичних форм цієї перебудови. Директорія вважатиме своїм обов'язком – погоджувати ці великі завдання з соціально історичними й міжнародніми умовами, в яких у даний момент перебуває Україна, а також з тими кращими формами соціальних реформ,

яких досягатиме світова, особливо західно-європейська трудова демократія.

В сфері міжнародніх відносин Директорія стоїть на ґрунті цілковитого нейтралітету й бажання мирного співжиття з народами всіх держав. Ставляючи перед собою великі та складні завдання, Директорія хотіла би всі здорові, трудові сили свого народу вжити не на криваву боротьбу з сусідами, а на утворення нового життя в краю та на заведення порядку й ладу, так бажаного всім працюючим...

...Трудову інтелігенцію Директорія закликає рішуче стати на бік працюючих кляс і в інтересах творення нового справедливого й здорового життя для всього народу прикласти своїх сил, знаття й науки для найкращого направлення будівничого соціального процесу.

Соціалістичні партії та групи всіх соціалістичних напрямів і всіх національностей Директорія кличе поставитися з повним розумінням важности моменту, й усі свої сили направити на правильну та достойну трудового народу організацію волі його, на організацію порядку й ладу по всій землі Трудової Республіки.

Доручаючи негайне переведення в життя цих великих задач правительству Української Народньої Республіки – Раді Народніх Міністрів – Директорія вірить, що весь трудовий народ України щиро допоможе своєму правительству в цій важній відповідальній роботі.

Голова Директорії Української Народньої Республіки:
В. Винниченко.

Члени Директорії: Петлюра, Швець, Андрієвський, Макаренко.

Винниченко В. Відродження нації. Ч. III. Київ-Відень, 1920. С. 168-176;

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ : Темпора, 2003. С. 518-522.

***Ухвала Української Національної Ради з дня 3 січня 1919 р.
про злуку Західно-Української Народної Республіки
з Українською Народною Республікою.***

Українська Національна Рада постановила:

Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єдинення з нинішнім днем Західно-Української Народної Республіки

з Українською Народною Республікою в одну однопільну, суверенну Народну Республіку.

Зміряючи до найскоршого переведення сеї злуки, Українська Національна Рада затверджує передвступний договір про злуку, заключений між Західно-Українською Народною Республікою і Українською Народною Республікою дня 1 грудня 1918 у Хвастові, та доручає Державному Секретаріатови негайно розпочати переговори з київським правительством для сфіналізування договору про злуку.

До часу, коли зберуться установчі збори з'єдиненої Республіки, законодавчу владу на території бувшої Західно-Української Народної Республіки виконує Українська Національна Рада.

До того ж самого часу цивільну і військову адміністрацію на згаданій території веде Державний Секретаріат, установлений Українською Національною Радою, як її виконуючий орган.

За Виділ Української Національної Ради:
Др. А. Горбачевський. Др. Петрушевич.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ : Темпора, 2003. С. 522.

Універсал Директорії Української Народної Республіки

Іменем Української Народної Республіки Директорія оповіщає народ Український про велику подію в історії землі нашої української.

3-го січня 1919 року в м. Станиславові Українська Національна Рада Західної Української Народної Республіки, як виразник волі всіх українців бувшої Австро-Угорської імперії і як найвищий їх законодавчий чинник, торжественно проголосила злуку Західної Української Народної Республіки з Наддніпрянською Народною Республікою – в однопільну, суверенну Народню Республіку.

Вітаючи з великою радістю цей історичний крок західних братів наших, Директорія Української Народної Республіки ухвалила ту злуку прийняти і здійснити на умовах, які зазначені в постанові Західної Української Народної Республіки від 3-го січня 1919 року.

Однині воедино зливаються століттям одірвані одна від одної частини єдиної України – Західно-Українська Народня Республіка

(Галичина, Буковина; Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна.

Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які умирали кращі сини України.

Однині є єдина незалежна Українська Народня Республіка.

Однині народ Український, визволений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднаними дружніми зусиллями всіх своїх синів будувати нероздільну, самостійну Державу Українську на благо і щастя всього її трудового люду.

22 січня 1919 року, у м. Києві.

Голова Директорії: Володимир Винниченко

Члени: Симон Петлюра

Панас Андрієвський

Андрій Макаренко

Федір Швець

Конституційні акти України. 1917-1920 : невідомі конституції України / [Д. Б. Яневський, В. І. Крюков]; наук. ред. і упоряд.: Ю. Д. Прилюк, В. Ф. Жмир. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992. С. 107.

Універсал Трудового Конгресу до українського народу

Ми, представники Трудового Народу України, її робітництва і селянства зібравшись у столичнім городі Києві і обговоривши найважливіші потреби Українського трудящого люду постановили в цей тяжкий час, коли на Україну з усіх боків нападають вороги нашої волі, доручити і надалі, до слідуєчої сесії Конгресу Трудового Народу України, вести державну роботу Директорії, яка підняла повстання проти гетьмансько-панської самовласти і заслужила своєю щирою революційною діяльністю повного довірря селянства і робітництва

Конгрес Трудового Народу Української Народньої Республіки оповіщає робітничий і селянський люд, що він через військові події на Україні припиняє на деякий час свої засідання аби, розіхавшись по городах, повітах і волостях, ми, члени Трудового Конгресу, могли допомогти найважливішій тепер роботі – обороні нашого Рідного Краю.

Вся вища власть на Україні, на час перериву засідань Трудового Конгресу, має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт з'єднання з якою затверджено на першому засіданні Конгресу 24-го цього січня.

Для підготовки законопроектів до слідуєчої сесії Трудового Конгресу Української Народньої Республіки, Конгрес Трудового Народу України визнав необхідним залишити після себе такі комісії: по обороні Республіки, земельну, освітню бюджетову, заграничних справ і комісію харчових справ.

Власть виконавчу Директорія має доручити Раді Народніх Міністрів, яка відповідає за свою роботу перед Трудовим Конгресом, а на час перериву засідань перед Директорією Української Народньої Республіки.

Власть на місцях здійснюють представники Правительства Республіки, які мають працювати в тісному контакті і під контролем повітових і губерніяльних Трудових Рад, що складаються... пропорціонально з представників селянства й робітництва.

Інструкцію про вибори в Трудові Ради має негайно виробити Правительство Республіки, разом з комісіями Трудового Конгресу.

В цілях закріплення демократичного ладу Правительство Української Народньої Республіки, разом із комісіями, має підготувати закон для виборів Всенародного Парламенту Незалежної Соборної Української Республіки.

Конгрес Трудового Народу України висловлює своє нерушиме побажання, щоб Директорія і Рада Народніх Міністрів провадили надалі свою працю по переведенню земельної реформи, в основі якої лежить передача землі без викупу трудовому народові.

Одночасно Правительство повинно негайно подбати про знищення безробіття шляхом відновлення промисловости, про поліпшення долі робітництва і про закріплення всіх революційних здобутків українського пролетаріату.

Переживши тяжкі муки й катування за час семимісячної гетьманської неволі, Український Народ ще й тепер, скинувши ненависне панське ярмо, повинен знати, що його кров'ю здобута свобода знаходиться в небезпеці.

З усіх боків цілості і незалежності Української Народньої Республіки загрожують сильні держави.

Для того, щоб не повторилося наше давнє лихо – неволя під власно чужих народів, Конгрес Трудового Народу України кличе

всіх синів трудового селянства і робітництва на боротьбу за землю і волю.

Нехай узнають всі сили, які на нас нападають, що Український Народ уміє не тільки скидати катів та тиранів, але вміє й будувати свою республіку і може всією силою, непохитно й неухильно обороняти своє право порядкувати самим собою.

Народе Український! Будь на сторожі свого права!

Проти тебе воюють не тільки імперіялістичні контр-революційні вороги, але ти бачиш, як Совітська Росія, яка не по правді називає себе соціалістичною, теж посилає своїх наймитів – китайців та латишів проти твоєї незалежності.

Конгрес Трудового Народу України заявляє перед усім світом, що Український Народ бажає мира з усіма народами і не має думки забирати під свою владу чужі землі, але він не допустить ніяких замахів від якої б не було держави на свою цілість, самостійність і незалежність.

Не тільки протестами, але й оружною силою трудове селянство й робітництво покаже, що Український Народ не потерпить над собою ніякого насильства і кривди.

Конгрес Трудового Народу України, стоячи за самостійну Українську Народню Республіку, для рятування землі й волі закликає ширих синів землі Української стати кріпко до зброї під стяги славного війська Директорії Української Народньої Республіки.

Ухвалено Конгресом Трудового Народу України у м. Києві січня 28 дня року 1919.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ : Темпора, 2003. С. 522-524.

**Закон про місцеві конгреси і Ради Трудового Народу
(опублікований 21 лютого 1919 року)
(Витяги)**

1. Для боротьби з контрреволюцією і анархією, для догляду за діяльністю місцевих агентів влади і за виконанням законів революційного уряду України скликаються повітові і губерніяльні конгреси трудового народу з представників селянства, робітництва і трудової інтелігенції.

2. Для організації конгресів утворюються губерніяльні і повітові організаційні комісії.

3. Губерніальні організаційні комісії складаються з губерніального комісара або його поміщика, двох представників від селянської спілки і по одному представнику від місцевого професійного робітничого союзу і губерніальної народної управи.

4. Повітові комісії складаються з повітового комісара або його поміщика, двох представників від селянської спілки і по одному представнику від місцевого робітничого професійного союзу і повітової народної управи.

5. Комісії обирають зі свого складу голову і секретаря. Засідання комісії дійсні при участі трьох членів.

6. Право представництва на трудових конгресах належить лише трудовому селянству, робітництву і трудовій інтелігенції з тими обмеженнями, які зазначені в інструкції для виборів до Всеукраїнського Трудового Конгресу.

7. Повітові конгреси складаються з уповноважених від сільських сходів, рахуючи по одному уповноваженому від села з населенням од 500 до 2000 душ і по 2 представники від села з більшою кількістю населення. Невеликі села і хутори об'єднуються для обрання представника.

8. Кількість уповноважених на повітовому конгресі від робітників і трудової інтелігенції остаточно устанавляється повітовою організаційною комісією на підставі статистичних висновків і в залежності від пропорціонального взаємовідношення різних груп місцевої людности (але з тим, щоб представників від робітництва було не більше 30 і не менше 10 відсотків загальної кількості членів конгресу, і представників від трудової інтелігенції було не більше 20 і не менше 10 відсотків). Комісія устанавляє також, від якої кількості робітників чи інтелігенції обирається уповноважений на конгрес.

9. Губерніальні конгреси складаються з представників від волостних селянських сходів, рахуючи по одному уповноваженому від кожної волости. Кількість уповноважених на губерніальному конгресі від робітництва і трудової інтелігенції устанавлюється губерніальною організаційною комісією з обмеженням, зазначеним артикулом 9.

10. Повітові і губерніальні конгреси обирають зі свого складу постійні виконавчі органи – повітові і губерніальні ради трудового народу в кількосте 9 членів по системі пропорціональних виборів, докладно зазначених в артикулі інструкції для виборів до Всеукраїнського Трудового Конгресу.

11. Засідання трудової ради дійсні при участі половини членів. На першому засіданні обираються голова і секретар Ради.

12. До компетенції місцевих трудових рад і конгресів належить:

а) боротьба з контр-революцією і анархією в повіті чи губернії,
б) політичний контроль над діяльністю місцевих агентів влади комісарів, міліції і інших урядовців,

в) право намічати і представляти уряду Української Народньої Республіки кандидатів на вищі посади по комісаріату і міліції,

г) право представляти відповідній владі про необхідність по політичним мотивам зміни урядовців і призначення нових,

д) розлідування зловживань агентів гетьманського уряду та його прихильників і притягнення їх до карної відповідальності через відповідних агентів республіканської влади,

е) догляд за переведенням в життя і виконанням місцевими агентами влади законів Української Народньої Республіки.

13. Повітові і губерніяльні ради в своїй діяльності підлягають законам Української Народньої Республіки і за протизаконні вчинки відповідають на загальних підставах.

14. По питанням загально принципного значіння комісари У.Н.Р. повинні звертатися за директивами до відповідних трудових рад. Роспорядження трудової ради, не противні законам республіки, обов'язкові для комісара. В разі незгоди комісара з постановою трудової ради питання остаточно вирішається вищою владою по заяві трудової ради комісара.

15. Повітові ради зносяться з вищою владою через ради губерніяльні, а ці останні – безпосередньо. Губерніяльні трудові ради представляють уряду Української Народньої Республіки побажання повітових рад зі своїми висновками.

16. Повітові і губерніяльні ради скликають не менше одного разу на протязі трьох місяців відповідні місцеві конгреси, на яких дають справоздання своєї діяльності і одержують директиви для дальшої роботи.

17. Всякі непорозуміння при виборах і скарги на неправдивість виборів передаються на розгляд відповідних організаційних комісій, постанови повітових комісій можна оскаржити до губерніяльної комісії, а постанови цієї останньої до всеукраїнської комісії в справах виборів до місцевих конгресів і рад трудового народу України, яка складається з трьох осіб по розпорядженню Президії Всеукраїнського Трудового Конгресу.

18. Вищезгаданій Всеукраїнській комісії пильнувати за негайним проведенням цього закону в життя, а також давати вказівки і пояснення при виборах до місцевих конгресів і рад.

19. Закон цей перевести в життя по телеграфу.

20. На організацію і утримання рад трудового народу відкрити відповідні кредити через комісарів.

Оригінал підписали: Голова Директорії

В. Винниченко.

Мазепа І. Україна в огні й бурі революції. Київ : Темпора, 2003. С. 524-525.

**Закон про тимчасове верховне управління
та порядок законодавства в Українській Народній Республіці
(12 листопада 1920 року)**

До часу, коли матиме чинність в Українській Народній Республіці ухвалена Народнім Представництвом повна Конституція, що визначить державний устрій у всіх частинах Державної діяльності та спиратиметься на послідовне і всебічне зужитковання засад народного суверенітету, себ-то, що вся Верховна Влада безпосередньо належить Народові і виявляється через Парлямент, скликаний на підставі загального, рівного, таємного, безпосереднього і пропорціонального виборчого права, без різниці пола, національності і віри, видається цей закон, що визначає тимчасово Верховне Управління та порядок законодавства в Українській Народній Республіці.

І. Верховна влада.

[1.] Верховна Влада Української Народньої Республіки тимчасово організується шляхом нижчезазначеного розмежування та координування вищих Державних функцій поміж Директорією, Державною Народньою Радою і Радою Народніх Міністрів.

Склад, порядок скликання та обсяг прав Державної Народньої Ради визначає окремий закон.

ІІ. Директорія Української Народньої Республіки

2. Директорія Української Народньої Республіки в особі Голови Директорії іменем Української Народньої Республіки:

а) затверджує ухвалені Державною Народньою Радою закони;

б) затверджує ухвалені Радою Народніх Міністрів призначення та звільнення;

в) затверджує ухвалені Державною Народною Радою умови з іншими Державами;

г) видає на пропозицію Ради Народніх Міністрів акти амнестії та помилування;

д) репрезентує Українську Народню Республіку перед іншими Державами, за відповідальністю Голови Ради Народніх Міністрів;

е) покликає Голову Народніх Міністрів та затверджує Членів Ради Народніх Міністрів.

...4. Коли Голова Директорії не зможе виконувати своїх обов'язків через хворість, відїзд та з інших причин, то його часово з ухвали Державної Народньої Ради заступає Голова Державної Народньої Ради, який виконання своїх обов'язків на той час покладає на Заступника Голови Державної Народньої Ради.

До скликання Державної Народньої Ради, зазначене в § 4 заступництво Голови Директорії надається Колегії, яка складається з трьох членів: Голови Ради Народніх Міністрів, Порядкуючого в Надвищому суді У.Н.Р. і Представника всіх політичних партій України. Цього останнього обирається в спільному засіданні представників Центральних Комітетів цих партій, по одному від кожного. Участь в обранні Члена Колегії може брати лише така партія, яка зареєстрована в законному порядку та існує не менш, як один рік. До складання Колегії Голову Директорії заступає Голова Ради Народніх Міністрів.

III. Законодавство в Українській Народній Республіці

5. Українська Народня Республіка управляється на точній основі законів, у відповідний спосіб виданих.

6. Законопроекти відповідних Міністерств, по ухвалі їх Радою Народніх Міністрів подаються на розгляд Державної Народньої Ради через її Президію.

7. Внесені в Державну Народню Раду законопроекти або ухваляються нею самою, або передаються нею на остаточне розв'язання Ради Народніх Міністрів.

8. Проекти законів, ухвалених Державною Народною Радою або Радою Народніх Міністрів (згідно § 7) за належними підписами подаються Головою Державної Народньої Ради, разом з Головою Ради Народніх Міністрів на затвердження Голови Директорії Української Народньої Республіки.

9. Подані на затвердження Голови Директорії Української Народньої Республіки постанови Державної Народньої Ради або Ради Народніх Міністрів, на протязі чотирнадцяти діб або затвер-

джуються Головою Директорії, або повертаються до Державної Канцелярії незатвердженими.

Незатверджені постанови Державної Народньої Ради подаються Головою Ради Народніх Міністрів до Державної Народньої Ради на новий розгляд. Постанова, ухвалена нею в тій же самій редакції набирає остаточно силу закону.

10. Законопроекти, ухвалені Державною Народньою Радою або Радою Народніх Міністрів (§ 7) і затверджені Головою Директорії Української Народньої Республіки, оголошуються у Віснику Державних Законів, за підписом Голови Ради Народніх Міністрів, відповідного Міністра та Державного Секретаря.

11. Після оголошення закону в Віснику Державних Законів, закон набирає обов'язуючої для всіх сили в терміні, що зазначено в самому законі, а як що такий термін в законі не зазначено, то з дня одержання на місцях примірника Вісника Державних Законів, де закон надруковано. В самому законі може бути зазначено, що він до оголошення переводиться в життя або по телеграфу, або через посланців.

12. Ухвалені закони оголошуються Державним Секретарем і ним же зберігаються.

13. Коли Державна Народня Рада не функціонує, Рада Народніх Міністрів в необхідних випадках може ухвалювати постанови, що вимагають для свого видання законодавчого шляху; ці постанови, після затвердження Головою Директорії та оголошення звичайним порядком, набирають сили закону (§§11, 12). Такі постанови поступають по за чергою на перше чергове засідання Державної Ради для затвердження.

У випадку незатвердження таких постанов Державною Народньою Радою вони втрачають обов'язуючу силу після оголошення про це на загальних підставах (§ 11).

14. До скликання Державної Народньої Ради всі права і обов'язки покладаються на Раду Народніх Міністрів.

IV. Рада Народніх Міністрів

15. Голова Ради Народніх Міністрів формує Раду Народніх Міністрів, в склад якої входять всі Міністри або Керуючі Міністерствами та Державний Секретар, останній з правом дорадчого голосу.

16. Справи, що відносяться до Міністерств, представники яких неprisутні на засіданні Ради Народніх Міністрів, не можуть вирішуватися в тому засіданні Ради Народніх Міністрів.

17. Державний Контрольор, призначення якого провадиться порядком, відповідним розгляду і затвердженню законів, не входить в склад Ради Народніх Міністрів, але запрошується на всі засідання Ради Народніх Міністрів, в яких розглядається питання, зв'язане з інтересами скарбу, з правом дорадчого голосу і протесту.

18. В обсягу діяльності окремого Міністерства і належних до нього відомств тільки відповідний Міністр або Керуючий Міністерством має право в порядку управління видавати розпорядження, вказівки та інструкції, укладати часово умови і вирішати всі справи Міністерства, за своєю особистою відповідальністю перед Радою Народніх Міністрів.

19. Рада Народніх Міністрів за діяльність уряду відповідає перед Державною Народньою Радою.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.-1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 85-88.

Закон про Державну Народну Раду Української Народної Республіки (12 листопада 1920 року)

І. Про Державну Народну Раду та її склад

1. До скликання Парляменту Української Народньої Республіки Законодавча влада в Українській Народній Республіці належить Державній Народній Раді.

2. Державна Народня Рада є тимчасовий орган Народнього Представництва з компетенцією, зазначеною в IV розділі цього закону. Члени Державної Народньої Ради заховують свої уповноваження до скликання Парляменту, але не довше одного року. Як що через рік по скликанню Державної Народньої Ради не буде можливим скликати Парляменту, то для продовження законодавчої роботи призначаються нові вибори членів Державної Народньої Ради на таких же умовах, що до терміну їх уповноважень.

3. Державна Народня Рада складається з представників населення, політичних, громадських, наукових, професійних і кооперативних організацій і установ. Порядок виборів представників і розподіл їх числа зазначається особливим законом.

4. Список членів Державної Народньої Ради оголошується до загального відома в урядовому часописі.

5. Члени Державної Народної Ради є представниками громадян Української Держави.

Раз обраного Члена Державної Ради не можна відкликати і в його діяльності в Державній Раді в'язати якими-небудь інструкціями.

6. Мандат Члена Державної Ради тратить силу тільки в наслідок його смерті, уневажання мандату через Державну Раду, добровільного зложення мандату, або втрати виборчого права.

Про страту сили мандату Голова Державної Ради негайно Повідомляє листовно Голову Ради Народніх Міністрів, а цей, через Міністра Внутрішніх Справ, до чотирнадцяти днів по одержанню повідомлення оголошує в урядовім часописі наказ про доповнюючий вибір.

7. Міністр Внутрішніх Справ в день створення Державної Ради передає їй всі виборчі акти разом з внесеними протестами.

II. Особисті права Членів Державної Народної Ради

8. Членам Державної Народної Ради вручає Міністр Внутрішніх Справ окремі посвідчення, що уповноважують їх до вступу до Державної Ради.

9. Члени Державної Народної Ради користуються всіма правами і виконують свої обов'язки тільки особисто. За свою діяльність в Державній Народній Раді відповідають вони тільки перед самою Державною Радою.

10. Члени Державної Народної Ради від хвили обрання їх до складу Державної Народної Ради до часу, коли скінчаться уповноваження, не виключаючи і перерви між сесіями, не підлягають переслідуванню, ані арештові без згоди Державної Народної Ради, за винятком охоплення на горячому вчинкові.

В тім останнім разі належить про це донести негайно Голові Державної Народної Ради і просити дозволу на дальший арешт та дальше карно-судове слідство. На жадання Державної Народної Ради арешт мусить бути негайно знесений і карно-судове слідство що до Члена Державної Народної Ради негайно припинено.

В випадку перерви між сесіями повище право належить Голові Державної Ради.

11. Члени Державної Народної Ради звільняються від заклику в армію і флоту Української Народної Республіки і не потребують відпусток від своїх установ для участі в праці Державної Народної Ради. За Членами Державної Народної Ради на весь час перебування їх в цім стані заховуються попередні їх посади на державній і муніципальній службі.

12. Члени Державної Народньої Ради за погляди і міркування, висловлені при виконанні своїх обов'язків в засіданнях Державної Народньої Ради, відповідають лише перед Державною Народньою Радою.

13. Члени Державної Народньої Ради на прилюдних і неприлюдних засіданнях Державної Народньої Ради і в її комісіях користуються правом цілком вільно висловлювати свої думки, робити внески, вносити запити, розповідати про одержані відомості і т. п.

Якщо Голова або його заступник під час засідання добачить непристойності в поведінці Члена Державної Народньої Ради в допущених словах, вчинках чи жестах, що зачіпають честь або самої Державної Народньої Ради, або установ, або громадянина, то віддає винного дисциплінарній карі, згідно з регуляміном Державної Народньої Ради. Покараний в такий спосіб Член Державної Народньої Ради не може бути покараний за ці ж вчинки по скінченні його уповноважень.

Члена Державної Народньої Ради, що в своїй промові, або в заяві, в Державній Народній Раді, нарушив права приватної особи, може укривджений притягнути до карно-судової відповідальності. На той випадок судова влада має одержати дозвіл Державної Народньої Ради.

14. Член Державної Народньої Ради не може купувати, ані арендувати державні добра, або приймати державні роботи, або доставки, не може також одержувати ніякої державної концесії.

15. Члени Державної Народньої Ради одержують платню і инше задоволення в розмірах, що їх визначить сама Державна Народня Рада.

16. За згодою Голови Державної Народньої Ради може кожен Член Ради звертатись з устним запитом до присутнього в залі Члена Уряду.

III. Порядок скликання сесії та вибору Президії Д.Н.Р.

17. Перша сесія Державної Народньої Ради скликається Головою Директорії Української Народньої Республіки не пізніше одного місяця з мента, коли увійде в чинність закон про склад Державної Народньої Ради і порядок виборів до неї.

18. Сесії Державної Народньої Ради поділяються на чергові і надзвичайні. Чергові сесії збираються три рази в рік, перша в терміні зазначеному в статті 17, друга 7 травня 1921 року і третя 1 жовтня того-ж року. Про місце засідання сесії оголошується в офіційному органі за два тижні до початку сесії. Чергові сесії

продовжуються два місяці. Цей термін може бути продовжений або з постанови Державної Народної Ради, або з вимоги Голови Директорії, або з вимоги Ради Народніх Міністрів.

Надзвичайні сесії скликаються Головою Директорії або з власної ініціативи, або по вимозі Ради Народніх Міністрів, або Президії Державної Народної Ради. Надзвичайна сесія Державної Народної Ради розглядає ті питання, що зазначені в офіційному оголошенні про скликання надзвичайної сесії. Після розгляду сих справ сесія закривається.

19. Перше засідання Державної Народної Ради одкриває Голова Директорії, або з його доручення Голова Ради Народніх Міністрів, відчитуючи наказ про скликання Державної Народної Ради і покликуючи до тимчасового проводу найстаршого віком Члена Державної Народної Ради.

20. Державна Народня Рада вибирає зпоміж себе Голову та відповідне число його заступників та секретарів. Всі вони творять Президію Державної Народної Ради і виконують свої обов'язки аж до вибору нової Президії.

21. Державну Народню Раду можна розв'язати тільки тоді, коли буде обрано Парлямент Української Народної Республіки.

Тим самим наказом, що розв'язується Державна Народня Рада, скликається рівночасно Парлямент на першу його сесію.

Перерва між розв'язанням Державної Народної Ради і початком першої сесії Парляменту Української Народної Республіки не може тривати більш одного місяця.

IV. Про компетенцію Державної Народної Ради

22. До компетенції Державної Народної Ради належить:

а) обговорення законопроектів, що вступають до Державної Народної Ради від Голови Ради Народніх Міністрів;

б) розроблення законопроектів, які виникають з власної ініціативи Державної Народної Ради;

в) обговорення бюджету Республіки та всіх асигнувань з Державної Скарбниці. Обрахунок державних прибутків і видатків повинен бути внесений не пізніше початку другої сесії;

г) розгляд справ про позички та інші державні зобов'язання;

д) контроль діяльності Уряду шляхом:

1) інтерпеляції,

2) запитань,

3) призначення окремих парламентарних анкетних або слідчих комісій;

е) розгляд відчиту Державного Контролю по виконанню бюджету попередніх років, а також по всіх прибутках і видатках з Державної Скарбниці;

ж) розгляд і ствердження міжнародних умов;

з) оголошення війни і заключення миру.

23. Тільки Державна Рада має право означувати валюту, ухвалювати емісію Державних Кредитових білетів та державних облігацій порядком, визначеним в окремій законі.

24. На жадання Державної Народньої Ради Голова Ради Міністрів та інші члени Уряду, або їх представники мусять явитися в визначений час на засідання Державної Народньої Ради або її комісії, де і повинні бути вислухані негайно.

Міністри, або визначені ними представники Уряду мають право брати участь в засіданнях Державної Народньої Ради, або її комісій і промовляти поза чергою.

25. Державна Народня Рада має право приймати петиції від громадян Української Народньої Республіки, приватних і державно-зареєстрованих товариств, кооперативів та корпорацій і установ з публично-правовим характером. Державна Народня Рада окремою ухвалою може передати петиції відповідним міністрам і жадати від них пояснень що до справ, до яких відносяться петиції. Міністри мусять дати жадані пояснення, або їх відмовити з поданням причин.

26. Державна Народня Рада для найліпшого проведення своєї роботи утворює зі своїх членів різні комісії, може також установити окрему комісію зі своїх членів, щоб вияснити і усталити спірні форми певної справи.

Може надати право цій комісії звивати свідків і знавців, щоб зложити свої зізнання перед комісією, а також право переслухувати під присягою, послуговуючись відповідними постанови судового поступовання.

27. Державна Народня Рада сама рішає про важність опротестованих обрань членів на підставі окремого внесення своєї мандатної комісії.

Член Державної Народньої Ради, що його обрання опротестовано, користується своїми правами і виконує свої обов'язки до хвили, коли Державна Рада ухвалить неважність його вибору.

28. Рада Народніх Міністрів, або окремі Міністри, що їм Державна Народня Рада висловить недовір'я, уступають з Уряду.

29. Якщо Голова або Члени Ради Народніх Міністрів навмисне або з важкої недбалосте нарушать в обсягу своєї службової діяль-

носте основні або інші закони, то вони відповідають перед карним судом.

30. Право обжалування належить Державній Народній Раді. Така постанова ухвалюється Державною Народньою Радою в присутності найменше половини всіх її членів та двома третями голосів присутніх членів.

Карне поступовання веде Вищий Суд Республіки.

На випадок обжаловання Державною Народньою Радою, Голова або Члени Ради Народніх Міністрів мусять негайно здержатися від дальшого виконання своїх службових справ і обов'язків аж до часу, коли Вищий Суд Республіки порушить цю справу.

31. В разі виправдання «Судом обжаловано» особи, вона вертає негайно до виконання своїх урядових справ і обов'язків.

V. Про порядок ведення справ Державної Народньої Ради

32. Ухвали Державної Ради приймаються звичайною більшістю голосів присутніх членів.

33. Ухвалений Державною Народньою Радою законопроект Голова Державної Ради разом з Головою Ради Міністрів подає на затвердження на протязі 7 днів Голові Директорії.

Затверджений Головою Директорії законопроект вертає знов до Голови Ради Народніх Міністрів для оголошення через Державну Канцелярію в Вістнику Державних Законів з підписом Голови Директорії, Голови Ради Народніх Міністрів і відповідного Міністра або відповідних Міністрів чи цілої Ради Міністрів і посвідченням Державного Секретаря.

Перед початком тексту закону належить зазначити, що ухвалила його Державна Народня Рада згідно з постановами відповідних артикулів.

34. На випадок відмови затвердження законопроекту Головою Директорії, має він протягом 14 днів звернути законопроект Голові Ради Народніх Міністрів з письменним наведенням причин, чому його не затверджено.

Голова Ради Народніх Міністрів протягом дальших 7 днів відсилає незатверджений законопроект Голові Державної Народньої Ради, який ставить його на денний порядок найближшого засідання Державної Народньої Ради.

Державна Народня Рада або приймає до уваги Голови Директорії, що до потреби змін в законопроекті, тоді відсилає його до відповідної комісії для дальшого правильного трактування, або приймає заново в цілості без змін.

Прийнятий в цей спосіб законопроект Голова Державної Народної Ради відсилає Голові Ради Народніх Міністрів з метою негайного оголошення його в Вістнику Державних Законів.

35. Законодавчі питання, що виникають з власної ініціативи Членів Державної Народної Ради, подаються Президії в листовній формі за підписом не менше десяти Членів Ради.

36. Всі законопроекти, що поступають в Державну Народну Раду, по обговоренню їх ухвалюються або відхиляються нею, або направляються до розроблення комісії.

37. Інтерпеляції до Уряду або його Членів подаються в листовній формі, за підписом трьох Членів Державної Народної Ради і передаються до її Президії, для докладу в засіданню Державної Народної Ради та в випадках їх ухвали, передаються Раді Народніх Міністрів.

38. На внесену інтерпеляцію Уряд може відповісти негайно, або заповісти відповідь на означений термін, або врешті відмовити в відповідній мотивованій заяві.

Державна Народня Рада на окреме внесення може ухвалити відчинення дискусії над відповіддю Міністра на внесену інтерпеляцію.

Може вона на окреме внесення ухвалити, чи вважає відповідь Міністра задовольняючою і приймає її до відома, чи ні, або ухвалити, що переходить до дальших чергових справ з зазначенням мотивів або без їх зазначення.

39. Засідання Державної Народної Ради відбуваються, коли на них присутні не менш як половина Членів Ради, закликаних на дану сесію.

VI. Про прилюдність засідань Державної Народної Ради

40. Засідання Державної Народної Ради є прилюдні.

Засідання Державної Народної Ради можуть бути не прилюдні на жадання Голови Державної Ради, Членів Уряду або найменше 10 Членів Державної Ради на підставі окремої ухвали, що приймається по упущенні публікою залі нарад.

42. В засіданнях комісії Державної Народної Ради сторонні особи не допускаються; згідно з постановою більшосте комісії можуть бути закликані на засідання комісії Народної Ради з правом дорадчого голосу фаховці.

VII. Про внутрішній устрій Державної Народної Ради

43. Внутрішній устрій та розпорядок праці Державної Народної Ради зазначаються регуляміном, який складається Державною Народною Радою відповідно цьому закону.

Державною Народною Радою регулямін стає обов'язуючим після оголошення його в Вістнику Державних Законів і для своєї важности не потребує затвердження Голови Директорії.

До ухвали Державною Народною Радою свого регуляміну має силу тимчасовий регулямін, який ухвалено Радою Народніх Міністрів.

44. В випадку порушення порядку Членом Державної Народньої Ради він може бути згідно з регуляміном усунений з цього засідання, або позбавлений на якийсь час права брати участь в заняттях Державної Народньої Ради лише постановою Державної Народньої Ради.

45. Закон цей вводиться в чинність з менту його опублікування.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 88-95.

Питання для самоконтролю:

1. Коли і як була утворена Українська Центральна Рада?
2. Охарактеризуйте I та II Універсали. Зробіть порівняльну характеристику.
3. Охарактеризуйте III та IV Універсали.
4. Розкажіть про державотворчу діяльність Української Центральної Ради.
5. Охарактеризуйте джерела права УНР доби Центральної Ради.
6. Дайте характеристику основних положень Конституції УНР (Статуту про державний устрій, права і вольності УНР) від 29 квітня 1918 року.
7. Яка форма державного правління та державний устрій Української Держави?
8. Які основні риси права Української Держави?
9. Охарактеризуйте УНР доби Директорії.
10. Дайте характеристику Західноукраїнській Народній Республіці. Яке значення мала злука ЗУНР та УНР?

ТЕСТИ

1. Коли була створена Центральна Рада?

- а) 28 лютого 1917 р.;
- б) 8 квітня 1917 р.;
- в) 7 березня 1917 р.;
- г) 5 травня 1917 р.

2. Коли відбувся Український Національний Конгрес?

- а) 3 березня 1917 р.;
- б) 25 червня 1917 р.;
- в) 6-8 квітня 1917 р.;
- г) 7 листопада 1917 р.

3. Лідери Центральної Ради прагнули добитися від Тимчасового уряду:

- а) незалежності України;
- б) поширення влади на всю територію України;
- в) визнання України як самостійної держави;
- г) широкої автономії для України.

4. Хто став ініціатором створення української армії?

- а) М. Грушевський;
- б) В. Винниченко;
- в) С. Петлюра;
- г) М. Міхновський.

5. Коли прийнято I Універсал Центральної Ради?

- а) 3 березня 1917 р.;
- б) 10 червня 1917 р.;
- в) 3 липня 1917 р.;
- г) 4 серпня 1917 р.

6. Коли прийнято II Універсал Центральної Ради?

- а) 3 березня 1917 р.;
- б) 10 червня 1917 р.;
- в) 3 липня 1917 р.;
- г) 7 листопада 1917 р.

7. Коли прийнято III Універсал Центральної Ради?

- а) 3 липня 1917 р.;
- б) 7 листопада 1917 р.;
- в) 9 січня 1918 р.;
- г) 22 січня 1919 р.

8. Коли прийнято IV Універсал Центральної Ради?

- а) 3 липня 1917 р.;
- б) 7 листопада 1917 р.;
- в) 9 січня 1918 р.;
- г) 22 січня 1919 р.

9. Хто очолив Генеральний Секретаріат Української Центральної Ради?

- а) М. Грушевський;
- б) С. Єфремов;
- в) С. Петлюра;
- г) В. Винниченко.

10. Українська Народна Республіка проголошена:

- а) I Універсалом;
- б) III Універсалом;
- в) II Універсалом;
- г) IV Універсалом.

11. Яким актом було проголошено незалежність УНР?

- а) I Універсалом;
- б) II Універсалом;
- в) III Універсалом;
- г) IV Універсалом.

12. Виконавчим органом Центральної Ради за IV Універсалом була:

- а) Рада Народних Міністрів;
- б) Українські Установчі Збори;
- в) Генеральний Секретаріат;
- г) Рада Міністрів.

13. Влада українського уряду за Інструкцією Тимчасового уряду територіально обмежувалася:

- а) 3 губерніями;
- б) 5 губерніями;
- в) 7 губерніями;
- г) 9 губерніями.

14. Вищий судовий орган УНР?

- а) Верховний Суд;
- б) Вищий крайовий суд;
- в) Генеральний Суд;
- г) Генеральне секретарство.

15. Коли відбувся Конгрес українських хліборобів, на якому гетьманом України було проголошено П. Скоропадського?

- а) 29 квітня 1918 р.;
- б) 23 березня 1918 р.;
- в) 25 лютого 1918 р.;
- г) 25 березня 1918 р.

16. Коли була прийнята Конституція УНР?

- а) 1 травня 1918 р.;
- б) 27-28 квітня 1918 р.;
- в) 29 квітня 1918 р.;
- г) 30 квітня 1918 р.

17. Головою Ради міністрів Української Держави був:

- а) П. Скоропадський;
- б) Д. Дорошенко;
- в) О. Лизогуб;
- г) В. Винниченко.

18. Вищий орган влади в Українській Державі:

- а) Гетьман;
- б) Державний Сенат;
- в) Рада міністрів;
- г) Державний Сейм.

19. До кого мала перейти влада на випадок смерті гетьмана?

- а) Колегії верховних правителів держави;
- б) Раді міністрів;
- в) Державному Сенату;

г) Державному Сейму.

20. Як називався гетьманський уряд?

- а) Гетьманат;
- б) Рада народних міністрів;
- в) Рада міністрів;
- г) Державний Сенат.

21. Хто очолював місцеву адміністрацію?

- а) комісар;
- б) староста;
- в) комендант;
- г) війт.

22. У підпорядкуванні якого відомства перебувала вся система місцевої адміністрації?

- а) Міністерства внутрішніх справ;
- б) Ради міністрів;
- в) Державного Сенату;
- г) губернського старости.

23. Кому підпорядковувалася Державна варта на місцях?

- а) помічнику-інспектору Державної стражі;
- б) комісару;
- в) начальнику повітової стражі;
- г) старостам.

24. Коли була створена Директорія?

- а) 13 листопада 1918 р.;
- б) 14 грудня 1918 р.;
- в) 16 листопада 1918 р.;
- г) 18 грудня 1918 р.

25. Коли Директорія прийшла до влади в Україні?

- а) 13 листопада 1918 р.;
- б) 14 грудня 1918 р.;
- в) 16 листопада 1918 р.;
- г) 18 грудня 1918 р.

- 26. Яке рішення прийнято на першій сесії Трудового конгресу?**
- а) про скликання парламенту;
  - б) про вибори органів місцевого самоврядування;
  - в) про тимчасову передачу законодавчої і виконавчої влади Директорії;
  - г) про курс на союз з Антантою.
- 27. Головою Директорії з лютого 1919 р. був:**
- а) В. Винниченко;
  - б) Ф. Швець;
  - в) С. Петлюра;
  - г) А. Макаренко.
- 28. За Декларацією Української Директорії від 26 грудня 1918 р. тимчасова законодавча влада належала:**
- а) Директорії УНР;
  - б) Конгресу трудового народу;
  - в) Раді народних міністрів;
  - г) Найвищому суду.
- 29. Коли був підписаний Ризький мирний договір?**
- а) у квітні 1920 р.;
  - б) у листопаді 1920 р.;
  - в) у жовтні 1920 р.;
  - г) у березні 1921 р.
- 30. Коли був підписаний Варшавський мирний договір?**
- а) у квітні 1920 р.;
  - б) у жовтні 1920 р.;
  - в) у листопаді 1920 р.;
  - г) у березні 1921 р.
- 31. Коли проголошено створення національної держави ЗУНР?**
- а) 19 жовтня 1918 р.;
  - б) 1 листопада 1918 р.;
  - в) 13 листопада 1918 р.;
  - г) 19 листопада 1918 р.
- 32. Внаслідок якого договору Закарпаття відійшло до складу Чехословаччини?**

- а) Сен-Жерменського;
- б) Паризького;
- в) Женевського;
- г) Варшавського.

33. Хто входив до складу Президії Української Національної Ради?

- а) Президент і міністри ЗУНР;
- б) Президент і 9 членів Ради;
- в) Президент і 9 його заступників;
- г) Президент і 4 його заступника.

34. Хто виконував функції колегіального голови ЗУНР?

- а) Українська Національна Рада;
- б) Президія Української Національної Ради;
- в) Виділ;
- г) Державний Секретаріат.

35. Уряд ЗУНР мав назву:

- а) Українська Національна Рада;
- б) Президія Української Національної Ради;
- в) Виділ;
- г) Державний Секретаріат.

36. Хто очолював Державний Секретаріат ЗУНР?

- а) Державний секретар;
- б) Президент;
- в) Українська Національна Рада;
- г) Прем'єр.

37. Першим прем'єром Державного Секретаріату ЗУНР був:

- а) Є. Петрушевич;
- б) К. Левицький;
- в) С. Голубович;
- г) Л. Цегельський.

38. Кому належало право розпуску прибічних рад та призначення нових виборів до них?

- а) повітовому комісару;
- б) міському комісару;
- в) сільському комісару;

г) волосному старшині.

39. Коли відбувся Акт злуки УНР і ЗУНР?

- а) 21 листопада 1918 р.;
- б) 3 січня 1919 р.;
- в) 22 січня 1919 р.;
- г) 3 березня 1919 р.

40. Хто очолював корпус української державної жандармерії?

- а) Генеральний державний прокурор;
- б) команда української державної жандармерії;
- в) жандармський міський комендант;
- г) жандармський повітовий комендант.

41. Коли прийнято Тимчасовий Основний Закон ЗУНР?

- а) 13 листопада 1918 р.;
- б) 13 лютого 1919 р.;
- в) 8 квітня 1919 р.;
- г) 14 квітня 1919 р.

42. Українська Національна Рада була створена:

- а) 18 жовтня 1917 р.;
- б) 18 жовтня 1919 р.;
- в) 18 жовтня 1918 р.;
- г) 18 жовтня 1920 р.

ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ НОВІТНЬОГО ЧАСУ

Семінарське заняття № 6: Становлення радянської влади в Україні. Радянська державність і право на українських землях у 20-30 рр. XX століття.

Навчальна мета заняття: сформуванати цілісне уявлення щодо особливостей державно-правового розвитку України в роки становлення радянської влади та визначити характерні риси формування соціалістичної державно-правової системи в 20-30-х роках XX століття.

Навчальні питання:

1. Становлення радянської влади в Україні. Органи влади та управління УСРР.
2. Кодифікація джерел права УРСР.
3. Тоталітарний режим в Україні та його наслідки.

Теми рефератів:

1. Конституційно-правове регулювання правовідносин УСРР та СРСР.
2. Правові засади українізації.
3. Джерела права УСРР.
4. Злочини та покарання за Кримінальними кодексами УСРР 1922 р. та 1927 р.
5. Характерні риси виправно-трудового права УСРР.
6. Органи влади і управління за Конституцією УРСР 1937 р.

Методичні вказівки:

Розглядаючи перше питання необхідно звернути увагу на обставини встановлення радянської влади в Україні. Зокрема, слід

пригадати, що внаслідок Жовтневого перевороту в Петрограді до влади прийшли більшовики. Російська держава була проголошена республікою Рад. Новосформований уряд Радянської Росії – Рада Народних Комісарів (Раднарком) – заявила про поширення своєї юрисдикції на усю територію колишньої імперії. Проте Центральна Рада не визнала Раднарком «центрально-російським» урядом, вважала його суто російським органом виконавчої влади, повноваження якого обмежені лише російськими губерніями. Більшовики, які до жовтневого перевороту з політичних причин підтримували українські домагання автономії, після взяття влади рішуче виступили проти права українців на самовизначення. Вважаючи, що без використання економічного ресурсу України російська революція буде приречена на поразку, Раднарком цілеспрямовано намагався спочатку «легітимним» шляхом (через сфальсифіковане переобрання Центральної Ради на Всеукраїнському з'їзді Рад у Києві 3 грудня 1917 року провести її більшовизацію), а потім – військовим встановити радянську владу на українських землях. Доцільно пригадати історію проведення 11-12 грудня 1917 року I-го Всеукраїнського з'їзду Рад робітничих, солдатських та частини селянських депутатів у Харкові, на якому були представлені лише Ради, де переважали більшовики. Делегати з'їзду привітали «жовтневу пролетарську революцію» та проголосили радянську владу в Україні. У прийнятих з'їздом резолюціях («Про самовизначення України», «Про організацію влади в Україні») заявлялося, що «Українська республіка, як федеративна частина Російської республіки» буде рішуче боротися з контрреволюційною Центральною Радою. Всі розпорядження і постанови УЦР та Генерального Секретаріату оголошувалися недійсними. Варто звернути увагу, що з'їзд обрав зі свого складу Тимчасовий Центральний Виконавчий Комітет (ТЦВК), якому доручалося «негайно поширити» на територію України усі декрети і розпорядження Раднаркому Росії. Також зазначалося, що на місцях влада «належить повітовим, міським, губернським та обласним Радам робітничих, солдатських та селянських депутатів», а в центрі – Всеукраїнському з'їзду Рад. 17 грудня 1917 року постановою ТЦВК було утворено перший радянський уряд – Народний Секретаріат, компетенцію якого законодавчо не було визначено. Свої повноваження Народний Секретаріат здійснював через місцеві ради і призначених ним комісарів. Доцільно зауважити, що з політичних міркувань нова влада залишила без змін назву держави – Українська

Народна Республіка. Варто звернути увагу, що проголошена радянська держава з центром у Харкові, стала зручним плацдармом через який Раднарком Росії розпочав наступ на Київ. На всі заклики очільників Центральної Ради припинити агресію, петроградський уряд відповідав, що в Україні розпочалася громадянська війна «між харківською та київською УНР» і радянська Росія не має до цього відношення. Проте війська Раднаркому Росії під командуванням В. Антонова-Овсієнка та М. Муравйова стрімко просувалися територією України і вже 26 січня 1918 року увійшли в Київ. Доцільно ознайомитися з рішеннями II-го Всеукраїнського з'їзду Рад (17-19 березня 1918 року), зокрема з резолюцією «Про державний устрій» яка проголошувала УНР самостійною радянською республікою, побудованою на федеративних засадах. Внесення змін до державно-правового статусу України не врятувало радянську владу. За умовами Брестського миру німецько-австрійські війська витіснили окупантів з України і Центральна Рада повернулася до Києва. ТЦВК та Народний Секретаріат опинилися на території РСФРР і припинили свою діяльність. Натомість було сформовано надзвичайні органи: Повстанбюро (квітень-липень 1918 р.), а пізніше, у липні – Центральний військово-революційний комітет (ЦВРК) та місцеві революційні та військово-революційні комітети, які мали керувати «повстанською боротьбою» в Україні. 28 листопада 1918 року у м. Суджа (Курська губернія – РСФРР) було утворено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. Наступного дня новий уряд прийняв маніфест, де повідомлялося про усунення від влади гетьмана П. Скоропадського та перехід усієї повноти влади до Рад. 30 листопада була утворена Військова рада Української радянської армії.

У січні 1919 року розпочалася друга спроба за допомогою військового втручання радянизувати Україну. В результаті наступу Червоної армії, радянську владу було встановлено на більшій частині українських земель, які до Національно-демократичної революції входили до складу Російської імперії. За підтримки Червоної Армії розпочалося активне відновлення центральних та місцевих радянських органів влади. 6 січня 1919 року Тимчасовий робітничо-селянський уряд скасував назву держави «Українська Народна Республіка» і затвердив іншу – «Українська Соціалістична Радянська Республіка» (УСРР). Декретом від 29 січня 1919 року було затверджено і нову назву уряду – «Рада Народних Комісарів УСРР». Слід зазначити, що правове оформлення форми радянської

державності в Україні знайшло своє відображення у першій Конституції УСРР, яку було прийнято на III Всеукраїнському з'їзді Рад (березень 1919 року). Варто ознайомитися зі змістом першої Конституції радянської України. Це допоможе розібратися у тому, як формувалася центральна і місцева влада в УСРР та визначити їх повноваження.

Відповідно до Конституції у квітні-травні 1919 року відбулися вибори до місцевих рад у губерніях, повітах і волостях та були сформовані їхні виконавчі органи – виконкоми. Особливістю організації та діяльності місцевих рад було те, що вони все більше контролювалися більшовиками.

У зв'язку з наступом армії Денікіна з півдня на Київ, а також з наступом військ Директорії радянське будівництво було тимчасово призупинене. Відбулась перебудова органів влади та управління відповідно до воєнних умов. Потрібно розглянути процес створення Ради робітничої й селянської оборони УСРР, місцевих комітетів оборони, Всеукраїнського революційного комітету та ревкомів на місцях. Доцільно дати оцінку діяльності комбідів (Комітетів бідноти), як надзвичайних органів влади на селі. Слід зазначити, що здійснені надзвичайні заходи не врятували більшовиків від поразки. 30 вересня 1919 року український радянський уряд переїхав до Росії.

Наступна спроба відновлення радянських органів влади й управління відбулася впродовж листопада 1919 р.-лютого 1920 р. спочатку у формі надзвичайних органів – ревкомів. 11 грудня 1919 р. було створено Всеукраїнський революційний комітет на чолі з Г. Петровським, який уособлював найвищу законодавчу й виконавчу владу. Всеукраїнський ревком, створював губернські ревкоми, які, своєю чергою, формували повітові ревкоми. Наприкінці лютого 1920 року відновили свою діяльність вищі органи державної влади й управління: Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), який був вищим законодавчим та контролюючим органом, і Рада Народних Комісарів (РНК) – вищий виконавчий та розпорядчий орган. У лютому-квітні 1920 року пройшли вибори до місцевих Рад. Губернські повітові та волосні з'їзди Рад формували свої виконавчі комітети – виконкоми, які заміщували на місцях ревкоми. Керівництво ними здійснювали відповідні комітети більшовицької партії. З наступом польсько-петлюрівських військ та армії Врангеля відбулася мілітаризація радянських установ. Потрібно розібратися в особливостях формування місцевих

органів влади і управління в цей період та надзвичайних правах, що їм надавалися.

Необхідно простежити розвиток зв'язків УСРР із РСФРР та іншими радянськими республіками, які призвели до утворення Союзу РСР та дати їм правову оцінку. Врешті, потрібно показати, що з прийняттям на II-му Всесоюзному з'їзді Рад першої Конституції СРСР (31 січня 1924 р.) завершилося правове оформлення входження України до складу Радянського Союзу і, як наслідок, втрата нею власної державності, оскільки всі важливі рішення відтепер приймалися в Москві. Зміна державно-правового статусу України спричинила розробку нової Конституції УСРР, яку було ухвалено 15 травня 1929 року на 11 Всеукраїнському з'їзді Рад. Варто ознайомитися з основними положеннями Конституції й охарактеризувати їх, а також показати як відбувалася перебудова державного апарату УСРР у зв'язку з утворенням СРСР та який вплив на державотворчі процеси мали економічний (впровадження нової економічної політики) та культурний (політика українізації) фактори.

При підготовці до другого питання варто відзначити, що право Радянської України в 20-30-х роках ХХ століття еволюціонувало у руслі радянської класової правової доктрини, що ґрунтувалася на принципі революційної законності. Такий підхід об'єктивно зумовив необхідність першої кодифікації права УСРР. Аналізуючи специфіку нового законодавства України, слід співвідносити його з аналогічним законодавством СРСР та РСФРР, що дає можливість з'ясувати рівень автентичності тогочасної української правової системи. Визначаючи особливості конституційного (державного) права УСРР, слід послідовно проаналізувати тексти конституційних актів УСРР від 1919 р, 1929 р. та 1937 р. з метою визначення основоположних тенденцій у конституційно-правовому регулюванні. У цьому контексті варто акцентувати увагу на спробі політичного керівництва Радянського Союзу завуальювати тенденцію уніфікації законодавства та централізації державного управління передбачивши, з одного боку, безумовне дотримання принципу відповідності конституційних актів УСРР положенням Конституції СРСР, а з іншого боку, можливість опротестування неконституційних актів союзних наркоматів (наприклад, з посиланням на ст. 42, 59 Конституції СРСР від 1924 р.). При аналізі конституційного (державного) права УСРР в означений період необхідно у першу чергу зосередитися на визначенні правового статусу громадян

(з акцентуацією на диференціації правового стану робітників, селянства та інтелігенції), з'ясуванні форм державного правління та державного устрою (зокрема, доцільно визначити особливості адміністративно-територіального поділу УСРР та правового статусу національних районів у її складі), правовому закріпленні командно-адміністративної системи та номенклатури як нового як своєрідного державного феномена, а також посиленні ролі та одержавленні партійних органів.

На X-му з'їзді РКП (б) у березні 1921 року було прийнято рішення про заміну політики воєнного комунізму, яка спричиняла перманентні виступи проти радянської влади, новою економічною політикою, де допускалися лібералізація ринку, товарно-грошові відносини, на селі скасовувалася продрозкладка і, натомість, запроваджувався прогресивний продподаток, дозволялася децентралізація дрібної та середньої промисловості тощо. Виникла потреба у правовому регулюванні нових суспільних відносин. Правовий нігілізм перших післяреволюційних років залишився в минулому. Розпочався стрімкий розвиток законодавства. Розвивалися правові норми, що регулювали договірні, трудові, земельні відносини, кооперативну та приватногосподарську діяльність. Водночас, слід відзначити, що у новостворюваному радянському законодавстві виявилось чимало суттєвих суперечностей і прогалин. Усвідомлюючи необхідність впорядкування законодавства 10 травня 1921 року Раднарком УСРР прийняв постанову, де доручив Наркомюстові вжити заходів щодо систематизації чинних правових актів. У стислий термін, протягом 1922-1927 рр., було створено кодекси та інші рівнозначні їм законодавчі акти з основних галузей радянського права. Варто звернути увагу, що кодифікація в Україні базувалася на принципі єдності радянського законодавства. Основним її методом була рецепція законодавства РСФРР, а дещо пізніше – союзного законодавства. Постановою Раднаркому УСРР від 15 липня 1924 р. було створено Комісію з розгляду законодавчих проєктів, основним завданням якої став попередній розгляд і погодження з чинним законодавством СРСР і УСРР усіх законодавчих актів. Доцільно зауважити, що, в цей період інколи враховувались специфічні відмінності розвитку України. У деяких випадках процес створення української кодифікації випереджав російський і відбувався незалежно від загальносоюзних основ. Так, опублікований в Україні у 1922 р. проєкт Цивільного процесуального кодексу був покладений в основу аналогічного кодексу

РСФРР. В Україні були прийняті Кодекс законів про народну освіту (1922 р.) та Адміністративний кодекс (1927 р.), хоча подібні акти в інших радянських республіках не розроблялися, були вони відсутні й на союзному рівні. Доцільно охарактеризувати комплексні законодавчі акти, що стали результатом першої кодифікації радянського права в Україні, та дати їм відповідну оцінку.

При вивченні третього питання, насамперед, необхідно розібратися в базових поняттях – «адміністративно-командна система», «тоталітарний режим», «режим особистої влади», «культ особи», «геноцид», «репресії» тощо. Це допоможе більш детально та правильно з'ясувати причини становлення адміністративно-командної системи в СРСР, розкрити суть та наслідки тоталітарного режиму для України.

Слід відзначити, що наприкінці 20-х-30-х роках ХХ століття посилюються процеси централізації в системі державної влади та управління народним господарством УСРР. Потрібно простежити зміни в структурі та повноваженнях центральних органів влади й управління та охарактеризувати їх склад. Задля цього доцільно звернутися до рішень XIII Всеукраїнського з'їзду Рад (січень 1935 р.) та опрацювати Конституцію УРСР, яку було прийнято 30 січні 1937 року на Надзвичайному XIV з'їзді Рад (січень 1937 р.). Ознайомлення зі змістом Основного закону допоможе з'ясувати зміни як у системі вищих, так і місцевих органах влади. Варто зробити порівняльний аналіз Конституцій 1929 та 1937 року.

Розкриваючи сутність тоталітарного режиму варто охарактеризувати методи діяльності адміністративно-політичних органів. Аналізуючи зміни, які відбувалися в структурі репресивно-каральних органів, потрібно враховувати, що в умовах згорання нової економічної політики і утвердження тоталітарного режиму органи Державного Політичного Управління (ДПУ) набули відверто каральної спрямованості і стали майже неконтрольованими. У зв'язку з утворенням СРСР республіканські ДПУ підпорядковувались загальносоюзному Об'єднаному державному політичному управлінню (ОДПУ). Роль ОДПУ значно посилилася після ліквідації у грудні 1930 р. наркомату внутрішніх справ УСРР. При ДПУ УСРР було створено Головне управління робітничо-селянської міліції. Варто з'ясувати, які функції додатково поклалися на ДПУ у зв'язку з цією реорганізацією та як було використано запровадження в цей період паспортної системи. Потрібно охарактеризувати зміни репресивно-каральної системи, які сталися зі

створенням 10 липня 1934 року Народного Комісаріату Внутрішніх Справ СРСР. 5 липня 1934 р. при НКВС було засновано позасудовий орган – Особливу нараду, якій надавалося право в адміністративному порядку виносити покарання: заслання, виселення, ув'язнення до таборів на строк до 5 років, виселення за межі країни. Пізніше ці права були значно розширені аж до застосування вищої міри покарання. Створені республіканські НКВС функціонували на підставі загальносоюзного положення і являли собою філії центрального репресивного апарату. На місцях створювалися так звані «трійки», а з 1937 р. – з'явилися і «двійки», які мали право винести вирок поза судовим розглядом. Необхідно дати правову оцінку політичним процесам («шахтинська справа», «Спілка визволення України», «Український національний центр» «Українська військова організація» і т.д.) та масовим репресіям в Україні. Особливу увагу слід звернути на причини та наслідки голодомору 1932-33 років, пояснити його штучний характер. Варто зауважити, що навіть за таких трагічних умов від ідеї власного державотворення українці не відмовилися, що знайшло своє відображення в політичних програмних документах Організації Українських Націоналістів.

Література:

Основна:

1. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. О. М. Бандурки. МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Майдан, 2018. 616 с.
2. Історія держави та права України: підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 448 с.
3. Історія держави і права України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. Т. 1. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина]. Київ : Ін Юре, 2000. 648 с.
4. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підручник. Київ : Ін юре, 2007. 624 с.
5. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України : навч. посіб. : Рекомендовано МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 382 с.

Допоміжна:

1. Андрухів О. Арешти як одна з форм репресій проти «ворожих елементів» у Західній Україні в 1939-1941 рр. (правовий аналіз). *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2010. № 2. С. 18-26.

2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. Київ: Либідь-Військо України. 1994. Кн. 1. 428 с.; Кн. 2. 686 с.

3. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.): навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. Львів: Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.

4. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.). Львів: Видавничий центр Львівського нац. університету, 2013. 408 с.

5. Білокін С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-е, випр., доп. / Пер. сл. І. М. Дзюби. Київ: Пенмен, 2017. 768 с.

6. Верстюк В. Ф Україна від найдавніших часів до сьогодення: хронологічний довідник. Київ: Наукова думка, 1995. 687 с.

7. Коцан І. Д. Воєнізація та подальше реформування міліції Харківщини на початку 20-х рр. XX ст. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. 2012. № 1028. С. 69-73.

8. Коцан І. Д. Охорона громадського порядку міліцією Харківщини в 20-ті рр. XX ст. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3(74). С.103-111.

9. Кульчицький С.В. Історичне місце української радянської державності. *Історія в школах України*. 2002. № 6. С. 18-22.

10. Кульчицький В.С., Настюк М.І., Тищик Б.Й. Історія держави і права України. Львів: Світ. 1996. 296 с.

11. Музиченко П.П. Історія держави і права України: навч. посіб. 6-те вид. перероб. і доп. Київ: Знання. 2007. 471 с.

12. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941): монографія. Київ: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. 220 с.

13. Скоморовський В. Б. Правові основи військово-політичного договору радянських республік 1919 р. *Держава і право*. 2012. № 57. С. 95-100.

14. Усенко І. Б. Україна в роки непу: доля курсу на революційну законність. Харків: Ун-т внутрішніх справ, 1995. 74 с.

15. Хрестоматія з історії держави та права України. З найдавніших часів до початку XX ст.: навч. посібник для юрид. вищих навч. закладів і факультетів: у 2-х т. / [за ред. В.Д. Гончаренка]. Київ: Ін Юре. 1997. 420 с.

16. Чехович В. А. Проблеми національно-державного будівництва України в роки непу. Харків: Ун-т внутрішніх справ, 1995. 56 с.

Першоджерела:**Резолюція першого з'їзду Рад України
про самовизначення України
(12 грудня 1917 р.)
(Витяг)**

...В умовах сучасного буржуазно-капіталістичного суспільства, ґрунтованого на існуванні класів з протилежними інтересами і загостреною боротьбою між буржуазією та пролетаріатом, принцип права нації на самовизначення набуває суперечливого характеру, залежно від того, хто здійснює цей принцип: буржуазія чи пролетаріат.

Перемога робітничо-селянської революції і декрет Ради Народних Комісарів знищує всякі форми національного пригноблення і нерівності в Росії.

На Україні ж проведення в життя цього принципу потрапило до рук української буржуазії і дрібнобуржуазних соціалістів, які, проголосивши Українську республіку, провадять дрібнобуржуазну політику в інтересах буржуазії не тільки української, але й не української...

А тому I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів, визнаючи Українську республіку, як федеративну частину Російської республіки, оголошує рішучу боротьбу згубній для робітничо-селянських мас політиці Центральної ради, викриваючи її буржуазний, контрреволюційний характер.

З'їзд боротиметься за самовизначення України в інтересах робітників і селян, за їх панування, за усунення всяких національних обмежень, всякої національної ворожнечі і ненависті, за Українську робітничо-селянську республіку...

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.-1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 108-109.

**Резолюція першого з'їзду Рад України
про організацію влади на Україні
(12 грудня 1917 р.)
(Витяги)**

Центральна рада теперішнього складу не може бути визнана урядом робітників і найбідніших селян України...

Всеукраїнський з'їзд Рад постановляє: Влада на території Української республіки віднині належить виключно Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів; на місцях – повітовим, міським, губернським та обласним Радам, а в центрі – Всеукраїнському з'їздові Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, його Центральному Виконавчому Комітетові і тим органам, які він створить.

Україна проголошується Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Тимчасовому Центральному Виконавчому Комітетові України доручається негайно поширити на територію Української республіки всі декрети і розпорядження робітничо-селянського уряду федерації, які мають загальне для всієї федерації значення – про землю, про робітничий контроль над виробництвом, про повну демократизацію армії; оголосити недійсними всі розпорядження Ради, які вона видала й видасть, а також скасувати всі постанови Ради і Секретаріату, які були видані раніше і спрямовані проти інтересів робітників та найбідніших селян України....

Іванов В. М. *Історія держави і права України : підручник*. Київ : КУП НАНУ, 2013. С. 526-527.

**Постанова ЦВК Рад України про створення
першого Радянського уряду Української
Робітничо-Селянської Республіки
(17 грудня 1917 року)**

Постановою Центрального Виконавчого Комітету Всеукраїнської ради робітничих, солдатських та селянських депутатів 17 грудня 1917 року [до] складу Народного Секретаріату Української робітничо-селянської республіки призначаються Народними секретарями: торговельних та промислових справ – Артем (Федір Сергеев), фінансових справ – Володимир Аусем, внутрішніх справ – Євгенія Бош, міжнаціональних справ – Сергій Бакінський, освіти – Володимир Затонський, головним писарем Секретаріату – Юрій Лапчинський, продовольчих справ – Емануїл Лугановський, судових справ – Володимир Люксембург, праці – Микола Скрипник, земельних справ – Євген Терлецький, військових справ – Василь Шахрай.

Голова Центрального Виконавчого Комітету Всеукраїнської Ради робітничих, солдатських та селянських депутатів – Медведєв.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 113.

**Маніфест Центрального Виконавчого Комітету
Рад України (17 грудня 1917 року)
(Витяги)**

До всіх робітників, селян і солдатів України.

Дружним натиском робітників, солдатів і селян всієї Росії був скинутий уряд народного обману, уряд Керенського. Всеросійські з'їзди робітничих, солдатських і селянських депутатів, в яких брали участь і Ради України, створили нову владу – уряд народних низів, в особі Ради Народних Комісарів, яка є робітничо-селянським урядом Російської Федеративної Республіки...

Центральна рада відмовилася поширити на територію Української республіки декрет про землю, який був виданий Всеросійським з'їздом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів з участю представників від Рад українських. Центральна рада, замість робітничого контролю над виробництвом, прагнула встановити державний контроль, вона вела боротьбу з Радами і намагалася в протигагу їм всю владу на місцях передати міським думам і земствам.

... буржуазні керівники Ради не тільки прагнули оберігати українську і неукраїнську буржуазію від натиску трудящих класів, вони вчинили прямий злочин проти робітників і селян, вступивши в союз з прислужниками буржуазії, з другом кадетів, з генералом Каледіним, який розганяє робітничі організації Харківської та Катеринославської губерній, війська якого, що складаються з ударників, юнкерів та обдурених козаків, б'ють робітників і гвалтують їх жінок та дочок. Для підтримки Каледіна вони заборонили пропускати через Україну революційні радянські війська, позрадницькому роззброїли їх у Києві і збиралися втягти українську демократію у братовбивчу війну з рештою Росії, нацьковуючи українських робітників, солдатів і селян на російських брехливими запевненнями, що Рада Народних Комісарів загрожує свободі України.

За таких обставин 3 грудня у Києві мав відкритися I Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, що його скликав Південно-Західний обласний комітет Рад. Керівники буржуазної Центральної ради за допомогою прямого насильства і обманів перешкодили роботам цього з'їзду. Тоді більшість делегатів від Рад робітничих і солдатських депутатів, а також частина селянських делегатів переїхали до Харкова, де з'єдналися з делегатами від Рад Донецько-Криворізького басейну і довели свої роботи до кінця.

Щоб в корені припинити злочинну політику Української Центральної ради, яка мала сміливість діяти від імені трудящих мас України, з'їзд Рад вважав необхідним взяти на себе всю повноту державної влади в Українській Народній Республіці. Обраному на з'їзді Центральному Виконавчому Комітетові Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів доручено утворити нову владу – владу робітничо-селянську. Постановою з'їзду Центральна рада позбавлена тих прав, які вона собі захопила; одночасно з цим Генеральний Секретаріат Української Центральної ради втрачає свої повноваження. Віднині урядом України є Народний Секретаріат, що його призначає Центральний Виконавчий Комітет Всеукраїнської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Із створенням робітничо-селянського уряду України зникла примара тієї кривавої боротьби, яку хотів викликати колишній Генеральний Секретаріат між демократією українською і демократією решти Росії. Бо перше, що вважав за свій обов'язок зробити Центральний Виконавчий Комітет, – це звернутися до Ради Народних Комісарів з заявою, що війни між Україною і всією Росією бути не може, що цієї війни бажала тільки Центральна рада, а не українські трудящі маси.

Товариші робітники, солдати і селяни українські! Пам'ятайте завжди, що нова влада, яку утворили ваші Ради, буде сильна тільки вашою підтримкою.

Товариші робітники і солдати! Зміцнюйте владу своїх радянських організацій у містах і провадьте найрішучішу боротьбу проти всіх, хто буде перешкоджати цій владі.

Товариші селяни! Якщо ви хочете, щоб земля на Україні, як і в решті Росії, з усім інвентарем належала тільки вам і земельними справами відали тільки вами обрані комітети, якщо ви прагнете до того, щоб земля була вам передана негайно, а не тоді, коли

на це погодяться поміщики, яких так широко захищала Центральна рада від самочинних захоплень, якщо вам набридло одержувати від влади тільки обіцянки і вам потрібний чесний і прямий захист ваших інтересів, входьте в найтісніший зв'язок з Радами робітничих та солдатських депутатів і разом з ними допомагайте новій Радянській владі виконувати [її] завдання. Пам'ятайте, що тільки у дружньому союзі робітників, солдатів і селян – перемога над імущими класами. Центральна рада постаралася на з'їзді Рад розбити цей союз, і завдяки їй представництво селянства в Харкові було недостатнім. Центральний Виконавчий Комітет найближчим часом скличе 2-ий з'їзд і вживе всіх заходів, щоб селянські Ради були представлені на цьому з'їзді якнайповніше....

Центральний Виконавчий Комітет Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів України

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 114-116.

**Перший Циркуляр Центрального Виконавчого
Комітету Рад України (17 грудня 1917 р.)
(Витяги)**

Всім Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів
України

З'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів України з участю селянських депутатів, який відбувся 11-го грудня в м. Харкові, виходячи з того, що Генеральний Секретаріат Центральної ради не висловлює волі революційних верств народу – пролетаріату і найбіднішого селянства України і, вже через це саме, не може і не повинен залишатися при владі в цей момент, момент найвищого напруження всіх революційних сил, момент, коли один проти одного стоять два непримиренні вороги, класи, – визнає, що влада на Україні повинна належати тільки правомочним організаціям – Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Політика Генерального Секретаріату з перших днів його існування стала однією з головних причин, що спонукали з'їзд спільним порядком приступити до організації вищої влади на Україні, виділити з себе ЦВК у складі 41 члена із залишенням 20-ти місць для представників з'їзду селянських депутатів. Найближчим завдан-

ням ЦВК буде усунення небезпеки сутички революційної демократії Росії з частиною української демократії, одурманеної шовіністичною політикою Генерального Секретаріату, який прагне підняти класову свідомість ідеєю «національної єдності».

Першими актами ЦВК Рад були:

1. Маніфест до всіх робітників, солдатів і селян України з викладом подій, що привели до необхідності негайного створення Радянської влади на Україні.

2. Звернення до Ради Народних Комісарів, щоб запобігти можливості виникнення братовбивчої війни між трудящими народів, які населяють Росію.

3. Скасування всіх зв'язаних з цим конфліктом актів Генерального Секретаріату, як-от: відповідь на ультиматум, заборона вивезення хліба за межі України та ін.

4. Видання декрету про землю, замість розпливчато-невиразних розпоряджень Генерального Секретаріату, які тим самим ідуть у розріз з інтересами найбіднішого селянства.

5. Наказ про демократизацію армії.

6. Декрет про робітничий контроль над виробництвом.

7. Декрет про розширення прав міських самоврядувань.

8. Декрет про права народу.

9. Декрет про націоналізацію оголошень.

Всі зазначені розпорядження з моменту опублікування набувають права і сили закону на всій території України. Дальші розпорядження будуть публікуватися в офіційному органі ЦВК – щоденній газеті, яка висилатиметься всім Радам на Україні.

Встановивши у центрі владу ЦВК, з'їзд визнав єдино правомочною владою на місцях Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів та їх повітові, губернські і обласні об'єднання....

Закликаємо Ради до енергійної роботи у справі зміцнення Радянської влади, бо торжество революції обумовлене переходом влади до Рад в усій федерації Великої Російської Республіки.

Королівський С. М. Перший з'їзд Рад України. Київ : Держполітвидав УРСР. 1957. С. 79-97.

**Резолюція II Всеукраїнського з'їзду Рад «Про державний устрій»
(18 березня 1918 року)
(Витяг)**

...Стремясь объединить для борьбы с контрреволюционной Центральной радой всех трудящихся на всей территории Украины, завладеть которой стремится Центральная рада, то есть Украины в рамках 3 и 4 Универсалов, трудящиеся массы Украины рассматривают Украинскую Советскую Республику как республику федеративную, объединяющую все советские объединения – вольные города и республики, как автономные части Украинской Федеративной Советской Республики.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 119-120.

**Постанова РНК РСФРР «Про червоний терор»
(5 вересня 1918 року)**

Совет Народных Комиссаров, заслушав доклад председателя Всероссийской Чрезвычайной Комиссии по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлением по должности о деятельности этой комиссии, находит, что при данной ситуации обеспечение тыла путем террора является прямой необходимостью; что для усиления деятельности Всероссийской Чрезвычайной Комиссии по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлением по должности и внесения в нее большей плановости необходимо направить туда возможно большее число ответственных партийных товарищей; что необходимо обеспечить Советскую Республику от классовых врагов путем изолирования их в концентрационных лагерях; что подлежат расстрелу все лица, прикосновенные к белогвардейским организациям, заговорам и мятежам; что необходимо опубликовать имена всех расстрелянных, а также основания применения к ним этой меры.

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1. Ч. 1. Київ-Харків : Оригінал, 2005. С. 33-34.

Тимчасове положення про народні суди і революційні трибунали УСРР (14 лютого 1919 року)

I. ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ

1. Вся судебная власть на территории Украинской Социалистической Советской Республики принадлежит:

- 1) Народным Судам и Советам (Съездам Народных Судей).
- 2) Революционным Трибуналам.

Примечание: Устройство, подсудность и порядок функционирования армейских Революционных Трибуналов определяется особым законом.

2. Право вынесения приговоров по уголовным делам и решений по гражданским делам принадлежит исключительно указанным в ст. 1 сего Положения органам Судебной власти.

Примечание: По делам особой важности, требующим безотлагательного разрешения, Чрезвычайным комиссиям по борьбе с контрреволюцией, саботажем и спекуляцией предоставляется право вынесения приговоров, с доведением об этом в каждом отдельном случае до сведения соответствующих Революционных Трибуналов.

II. ВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ О РЕВОЛЮЦИОННЫХ ТРИБУНАЛАХ

A. КОНСТРУКЦИЯ

3. Революционные Трибуналы учреждаются в количестве не менее одного на каждую губернию, установления числа приходящихся на губернию Революционных Трибуналов и территориальных районов и действия возлагается на Губисполком.

4. Для содействия Революционным Трибуналам учреждаются:

- 1) Особые Народные Следователи,
- 2) Коллегия Обвинителей,
- 3) Коллегия Правозаступников и
- 4) Трибунальные Исполнители.

5. Члены Революционного Трибунала, особые Народные Следователи и Члены Коллегий Обвинителей и Правозаступников избираются Губисполкомом из числа лиц, удовлетворяющих условиям, установленным для Советских избирателей. Трибунальные Исполнители избираются из числа тех же лиц Революционным Трибуналом.

6. Число подлежащих избранию Членов Революционного Трибунала особых Народных Следователей и Членов Коллегий Обвинителей и Правозаступников, равно как и число и границы

следственных участков территориального района, на который распространяется власть данного Революционного Трибунала, устанавливается Губисполкомом; число Трибунальных Исполнителей из того же территориального района устанавливается Революционным Трибуналом.

7. Члены Революционного Трибунала и особые Народные Следователи избираются на шестимесячный срок; Губисполкомом принадлежит право досрочного смещения тех и других.

Б. ПОДСУДНОСТЬ

8. Революционному Трибуналу подсудны:

1). Дела о контрреволюционных деяниях.

2). Дела о Государственной измене.

3). Дела о шпионаже.

4). Дела о преступлениях по должности и о саботаже.

5). Дела о спекуляции.

6). Дела о других преступных деяниях, передаваемые на разрешение Трибунала по постановлению Губисполкома.

Примечание: Право передачи дел, означенных в п. 6 ст. 8, на разрешение Трибунала представляются Губисполкомом лишь при наличии соответствующего заключения Юридического отдела.

9. Отдельные дела из числа означенных в п. п. 4 и 5 ст. 8 могут быть по постановлениям Революционных Трибуналов передаваемы на разрешение Народных Судов.

В. СУДОПРОИЗВОДСТВО

10. Предварительно расследование по делам, подсудным Революционным Трибуналам, производится Особыми Народными Следователями.

11. Революционному Трибуналу предоставляется право признавать ненужным производство предварительного расследования по отдельным судебным делам и принимать таковые непосредственно к своему рассмотрению.

12. Особым Народным Следователям предоставляется право своею властью принимать следующие меры пресечения:

1) арест,

2) отобрание залога,

3) установление поручительства,

4) наложение секвестра на имущество.

13. Жалобы на действия Следователей приносятся в Революционный Трибунал и рассматриваются последним[и] в распорядительном заседании.

14. Вопрос о допущении защиты в стадии предварительного следствия разрешается по усмотрению следователя.

15. По окончании следствия дело поступает в Трибунал, который, рассмотрев таковое в распорядительном заседании:

1) или постановляет дело прекратить за отсутствием состава преступления, за наличием законных оснований ненаказуемости или за недостатком улик,

2) либо назначает дело к слушанию в судебном заседании,

3) либо направляет дело к доследованию.

16. При рассмотрении дел Революционный Трибунал не связан никакими ограничениями в отношении способов открытия истины.

17. Судебное следствие ведется публично; в особо исключительных случаях, под личную ответственность данного состава присутствия, Революционному Трибуналу предоставляется право закрывать двери заседания; приговоры Трибунала провозглашаются во всяком случае публично.

18. Каждое дело разрешается Революционным Трибуналом в судебном заседании при наличии пяти членов в составе присутствия.

19. Каждое дело разбирается Революционным Трибуналом при участии представителей обвинения и защиты, намеченных Трибуналом из числа членов соответствующих коллегий (ст. 4 Временного Положения). Народному Комиссариату Юстиции и Юридическому отделу Губисполкома предоставляется право делегировать для участия в деле в качестве и обвинителей, и защитников, и других лиц.

20. Революционный Трибунал при разрешении вопроса о виновности руководствуется внутренним убеждением в оценке доказательств.

21. При определении наказаний Революционный Трибунал безусловно подчиняется декрету Рабоче-Крестьянского Правительства Украины, в особенности в отношении наибольшей и наименьшей меры наказания; поскольку мера наказания этими декретами не определена, Революционный Трибунал при установлении таковой руководствуется в первую очередь интересами Социалистической Революции, а затем социалистическим правосознанием.

22. Ходатайства о помиловании и смягчении участи лиц, осужденных приговором Революционного Трибунала, разрешаются

Временным Рабоче-Крестьянским Правительством Украины и подаются через Революционный Трибунал; в случае поступления такого ходатайства, а также возбуждения такового по собственному усмотрению, Революционный Трибунал может приостановить исполнение приговора.

23. Все приговоры Революционного Трибунала провозглашаются «именем Украинской Социалистической Советской Республики».

III. ВРЕМЕННОЕ ПОЛОЖЕНИЕ О НАРОДНЫХ СУДАХ

A. КОНСТРУКЦИЯ

24. Народные Суды учреждаются в количестве не менее одного на каждый Советский район, уездный или городской.

25. Число Народных Судов каждого района, равно как и границы судебных участков, находящихся в их ведении, определяются соответствующим совдепом – по городам, и по уездам – исполкомом (ст. 24).

26. Для содействия Народным Судам учреждаются Народные Следователи, к которым применяются соответственно правила 24 и 25 ст. ст. сего положения.

27. Для содействия Народным Судам учреждаются Коллегии Обвинителей и Правозаступников, а также Судебные Исполнители; число тех и других устанавливается Совдепом или Исполкомом данного района (ст. 24).

28. Для участия в разрешении дел, подсудных Народным Судам, кроме постоянных Народных Судей, привлекаются очередные Судьи – Народные Заседатели.

29. Постоянные Народные Судьи, Народные Заседатели, Народные Следователи и Члены Коллегии Обвинителей и Правозаступников избираются из числа лиц, удовлетворяющих условиям, установленным для Советских избирателей: по уездам – соответствующими Исполкомами, а по городам – Совдепами, Судебные исполнители избираются Советом Народных Судей.

30. Народные Судьи и Народные Следователи избираются на один год; избравшим их органам Советской власти представляется право досрочного смещения избранных Судей и Следователей.

31. Списки Народных Заседателей составляются на шесть месяцев; избранные распределяются по сессиям Народных Судов и Советов Народных Судей. Общее число Заседателей, подлежащих включению в список, число подлежащих избранию каждой сессии, продолжительность сессий устанавливаются: по уездам – Исполкомами, по городам – Совдепами.

32. Для разрешения в кассационном порядке дел, подсудных Народным Судам, учреждается в каждом Советском районе (ст. 24 сего положения) Совет (Съезд) Народных Судей, состоящий из всех постоянных Судей данного района.

33. Для участия в Совете Народных Судей при разрешении судебных дел постоянные Народные Судьи привлекаются по очереди, устанавливаемой местными Совдепами (в городах) или Исполкомом (в уездах).

34. В случае, указанном в ст. 53, к участию в разрешении Судебных дел Советом Народных Судей могут быть привлечены Народные Заседатели.

Б. ПОДСУДНОСТЬ

35. Народным Судам подсудны:

все гражданские дела,

все уголовные дела, за исключением подведомственных Революционным Трибуналам.

В. СУДОПРОИЗВОДСТВО

36. В стадии разрешения дел по существу Народный Суд функционирует в составе одного постоянного Народного Судьи и шести Народных Заседателей:

1) по делам по посягательству на человеческую жизнь, об изнасиловании, причинении тяжёлых ран или увечья, разбоев, грабежей, подлоге документов и подделке денежных знаков;

2) по делам о других преступлениях и проступках по особому для каждого случая постановлению Народного Судьи.

37. В стадии разрешения дел по существу Народный Суд действует в составе одного постоянного Народного Судьи и двух Народных Заседателей:

1) по уголовным делам, кроме предусмотренных ст. 36 сего положения;

2) по гражданским делам по особому для каждого случая постановлению Народного Судьи.

38. В стадии, указанной в предшествующих (36 и 37) статьях сего положения, Народный Суд действует в одном составе постоянного Народного Суда при разрешении гражданских дел вне случая, предусмотренного 2 п. 37 ст.

39. Дознание по делам, подсудным Народным Судам, производится судебной уголовной милицией, а предварительное следствие Народными Следователями или непосредственно постоянными Народными Судьями по их усмотрению.

40. Производство предварительного следствия обязательно по делам, указанным в п. 1 ст. 36 положения сего, за исключением того случая, если постоянный Народный Судья признаёт предварительное следствие ненужным.

41. По остальным уголовным делам предварительное следствие производится не иначе, как по особому постановлению постоянного Народного Судьи.

42. В отношении мер пресечения и допущения защиты в стадии предварительного следствия соблюдается соответствующее правило Временного Положения о Революционных Трибуналах.

43. Жалобы на действия Народных Следователей разрешаются Постоянным Народным Судьёй.

44. По окончании предварительного следствия дело поступает в Народный Суд, который предварительно в составе одного лишь постоянного Народного Судьи решает вопрос о том, подлежит ли дело доследованию, прекращено на основании, указанном в ст. 15, или дальнейшему направлению, и в последнем случае назначает дело к слушанию в судебном заседании.

45. Обвинение и защита в Народном Суде осуществляется членами Коллегии Обвинителей и Правозаступников по очереди, устанавливаемой Советом (Съездом) Народных Судей.

46. Участие представителей Обвинения и защиты Обязательно:

1) по делам, предусмотренным 36 ст.;

2) по прочим делам по усмотрению Народного Суда.

При участии представителей обвинения требуется участие также и представителей защиты и наоборот.

47. Для защиты интересов лиц, участвующих в гражданских делах, а также защиты гражданских интересов по уголовным делам, допускается участие членов коллегии правозаступников, привлекаемых к участию в деле в порядке, устанавливаемом Советом (Съездом) Народных Судей.

48. При производстве дела Народный Суд не связан никакими ограничениями в отношении способов раскрытия истины.

49. При разрешении дел Народный Суд безусловно подчиняется декретам Рабоче-Крестьянского Правительства Украины, а поскольку те или иные вопросы не предусмотрены декретами, руководствуются критериями, указанными в ст. 21.

50. На разрешения и приговоры Народного Суда стороны могут в месячный, с момента объявлений резолюций, срок произвести кассационную жалобу в Совет (Съезд) Народных Судей.

51. Рассмотрение дел в кассационном порядке производится Советом Народных Судей в составе трёх постоянных Народных Судей.

52. Совет (Съезд) Народных Судей отменяет решение или приговор 1-й инстанции в случаях:

1) существенного, влияющего на силу решения или приговора нарушения закона;

2) явной несправедливости обжалованного решения или приговора...

Харьков, 14 февраля 1919 г.

Заместитель Председателя Совнаркома

Украины

Народный Комиссар Юстиции

Управляющий Делами Правительства

Артем

Хмельницький

Грановский

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1. Ч. 1. Київ-Харків : Оригінал, 2005. С. 34-39.

**Конституція Української Соціалістичної
Радянської Республіки
(березень 1919 року)
(Витяги)**

I. ОСНОВНІ ПОСТАНОВИ

1. Українська Соціалістична Радянська Республіка є організація диктатури працюючих і експлуатуємих мас пролетаріату і біднішого селянства для перемоги над їх віковими гнобителями й експлуататорами капіталістами й поміщиками.

2. Завданням цієї диктатури є здійснення переходу від буржуазного ладу до соціалізму, шляхом проведення соціалістичних реформ і систематичного подавлення всіх контрреволюційних намірів з боку заможних клас. Після здійснення цих завдань диктатура зникне, а слідом за нею, по остаточнім оформленню майбутнього комуністичного ладу, зникне й держава, уступивши місце вільним формам суспільного життя, збудованого на основах організації загальної праці на загальну користь і братерську солідарність людей.

3. В цілях здійснення свого основного завдання Українська Соціалістична Радянська Республіка:

а) провадить в життя заходи, що безпосередньо направлені до знищення існуючого економічного устрою і виявляються в скасуванні приватної власності на землю і на всі інші засоби виробництва;

б) в області будівництва державного життя закріплює владу за робітничою клясою, усталюючи в здійсненню державної влади виключно для працюючих мас і цілком усуваючи пануючі кляси від такої участі;

в) утворює для працюючих мас можливість користуватися правами (свободою живого і друкованого слова, зборів і спілок), позбавляючи цих прав пануючі кляси і спільні з ними по своїй політичній позиції громадські групи;

г) організує озброєну оборону здобутків соціалістичної революції притягненням до цієї оборони всіх трудових елементів країни.

4. ... Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє свій твердий намір увійти в склад єдиної Соціалістичної Радянської Республіки, як тільки утворяться умовини для її збудови. Разом з тим Українська Соціалістична Радянська Республіка заявляє про свою повну солідарність з нині існуючими вже Радянськими Республіками і про свій намір вступити з ними в тісніше політичне об'єднання для спільної боротьби за перемогу світової комуністичної революції, в тісніше співробітництво в області комуністичного будівництва, можливого лише в міжнародньому масштабі.

5. Влада працюючих мас на території Української Соціалістичної Радянської Республіки здійснюється через Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів та інші органи влади по означенню Рад.

II. КОНСТРУКЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ

A. ОРГАНІЗАЦІЯ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВЛАДИ

6. До відому Центральної Радянської Влади на Вкраїні належать:

- 1) Всі питання загально-державного значення, а зокрема:
  - а) затвердження, зміна і доповнення Конституції;
  - б) установлення і зміна державних меж Республіки;
  - в) зносини з чужоземними державами, зокрема і оголошення війни й усталення згоди;
  - г) усталення основ організації збройних сил;
  - д) загальне керівництво внутрішньою політикою;
  - е) цивільне, карне і процесове законодавство;
  - ж) усталення основ соціалістичного будівництва в області народнього господарства;

з) керування грошовою системою і організація фінансового господарства Республіки;

1) державна контроля над діяльністю Радянської влади, зокрема над правильністю, закономірністю і доцільністю грошових витрат.

2) всі питання, що не мають загально-державного значення і які будуть взяті на розгляд органами Центральної Радянської влади.

7. Центральна Радянська влада має свої органи, а саме:

1) Всеукраїнський з'їзд Рад Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів;

2) Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет Рад;

3) Раду Народніх Комісарів.

8. З'їзд скликається В.Ц.В.К. не менш як два рази на рік, а по постанові В.Ц.В.К. може скликатися і частіш.

9. Лад виборів до з'їзду Рад установлюється В.Ц.В.К.Р.

10. З'їзд Рад є вищою Владою Української Соціалістичної Республіки. В протязі між двома з'їздами такою владою є В.Ц.В.К.Р. З числа питань, зазначених в ст. 6, виключному віданню з'їзду належить питання, зазначене в п. а), а також з застереженням, зазначеним в ст. 13, питання про оголошення війни та установлення згоди.

11. В.Ц.В.К. і з'їзд дають загальний напрямок діяльносте Робітниче-Селянського уряду і всіх органів Радянської влади в країні, зокрема виключному віданню В.Ц.В.К.Р, належать: вибори і звільнення Народніх Комісарів і Голови Ради Народніх Комісарів, розклад державних прибутків і зборів між центральною і місцевою владою, а також розв'язування питань, зазначених в ст. 19 Конституції. Питання, зазначені в пп. а), б), в) (п. 2), г), д), ж), а також річного бюджету розв'язуються як владою з'їзду, так і В.Ц.В.К.Р.

12. В.Ц.В.К.Р. відповідає перед Всеукраїнським З'їздом Рад і обирається останнім в кількосте по призначенню з'їзду на реченець до слідуючого з'їзду. Рада Народніх Комісарів відповідає перед Всеукраїнським З'їздом Рад і перед В.Ц.В.К.Р..

Увага: Питання про оголошення війни та заключення згоди розв'язується В.Ц.В.К.Р. на випадок нехайносте при неможливосте скликати з'їзд в належний час.

14. Завідування окремими галузями керування країною накладається на окремі відділи В.Ц.В.К.Р., Народні Комісаріяти на чолі з Завідуючими, обраними В.Ц.В.К.Р. Кількість, межі відання відділів і їх внутрішня організація устальюється В.Ц.В.К.

15. Рада Народніх Комісарів складається з Голови і Народніх Комісарів...

Члени Ради Н. К. кожного року можуть звільнитись владою В.Ц.В.К.

16. Рада Народніх Комісарів має право брати на свій розгляд питання і справи, що стосуються до законодавства і загального керування країною, але має право вирішати своєю владою ті чи інші питання, або справи лише з загальним, або спеціальним уповноваженням В.Ц.В.К., а коли нема такого уповноваження, постанови Р.Н.К., даються на затвердження В.Ц.В.К.Р...

Б. ОРГАНІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ НА МІСЦЯХ

18. Органи Радянської влади на місцях слідує:

а) Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів (міські та сільські), а також обрані ними Виконавчі Комітети (Виконкоми);

б) З'їзди Рад (губерніяльні, повітові і волосні), а також обрані ними Виконавчі Комітети (Виконкоми).

19. Реченець і порядок виборів місцевих органів Радянської влади, норма представництва і загальні постанови щодо внутрішньої організації цих органів, означених меж відання і влади між ними, як і розмеження останніх ними і органами Центральної Радянської влади, встановлюється В.Ц.В.К.Р.

20. Право вибору мають незалежно від релігії, народности, осілости, стану і т. п. слідує громадяне У.С.Р.Р., які до дня виборів осягли 18 років:

а) всі, що здобувають засоби до життя продукційною і загальнокорисною працею, а також особи, заняті домашнім господарством, забезпечуючи першим можливість продукційної праці, себто різні робітники і служачі, заняті в промисловості, торгівлі, сільським господарстві та инш., селяни й козаки рільники;

б) солдати Червоної Армії і матроси Червоної Фльоти;

в) громадяне, що не входять в категорії, переведені н. п. а) і б) за утратою працездатности, відповідно засвідченої.

Увага: 1. Місцеві Ради можуть по постанові Центральної влади зменшувати усталену в цій ст. норму віку.

Увага: 2. Чужинці, які належать до робітничої кляси і трудового селянства, користуються також виборчим правом.

21. Позбавляються виборчого права і права бути обраним слідує особи, хоч би вони й входили в одну з вищезазначених категорій:

- а) особи, що користуються найманою працею з корисною метою;
- б) особи, які живуть на нетрудові прибутки, а саме прибутки з підприємства, з маєтків і т.п.;
- в) приватні торговці, комерційні посередники;
- г) ченці і духовні настоятелі церковей і релігійних культур;
- д) служачі і агенти колишньої поліції окремого корпусу жандармів і охоронних відділів, а також члени панувавшого в Росії дому;
- е) особи, визнані усталеним ладом божевільними, а рівно особи, що перебувають під опікою;
- ж) особи, засуджені за користливі та ганебні вчинки на реченець, усталений законом, або судовим вироком....

ІІІ. ДЕКЛЯРАЦІЯ ПРАВ І ОБОВ'ЯЗКІВ ПРАЦЮЮЧОГО І ЕКСПЛЮАТУЄМОГО НАРОДУ УКРАЇНИ

22. Для повного проведення основ диктатури пролетаріату і біднішого селянства У.С.Р.Р. надає працюючим масам всі права і можливосте в області громадянського і політичного життя.

23. Відповідно цьому загальному становищу і з метою забезпечення за працюючими дійсної волі совісти, а також припинення можливосте використання релігії і церкви в інтересах залишення клясового строю, церква відокремлюється від держави і за всіма громадянами визнається право пропаганди релігійних наук, котрі не переслідують жодних соціальних і політичних завдань, а також антирелігійних наук, котріх дух не перечить комуністичним поглядам.

24. З метою забезпечення за працюючими дійсної свободи висловлення своїх думок – У.С.Р.Р. усуває залежність преси від капіталу і віддає в руки робітничої кляси і селянської біднота всі технічні і матеріальні засоби до видання газет, брошур, книг та інших творів друку і забезпечує їх вільне розповсюдження по всій Україні.

25. В цілях забезпечення за працюючими дійсної свободи зборів – У.С.Р.Р., визнаючи право за працюючими Радянської Республіки вільного влаштування зборів, союзів і т. п., віддає в розпорядження робітничої кляси і селянської бідноти всі відповідні для влаштування народніх зборів помешкання з світлом і отопленням.

26. З метою забезпечення за працюючими дійсної свободи спілок У.С.Р.Р., ...дає робітникам і біднішим селянам усяку допомогу матеріальну та иншу для їх обеднання і організації.

27. В цілях забезпечення за працюючими дійсного доступу до знання – У.С.Р.Р. ставить своїм завданням дати робітникам і селянам повну, всебічну і даремну освіту.

28. У.С.Р.Р. визнає обов'язки всіх громадян Республіки на працю і проголошує гасло: «не працюючий не їсть».

29. З метою всебічної охорони здобутків Великої Робітничо-Селянської Революції – У.С.Р.Р. визнає обов'язком всіх працюючих Республіки оборону соціалістичної батьківщини і встановлює загальну військову повинність.

Почесне право захищати революцію зі зброєю в руках дається лише працюючим. На нетрудові елементи накладається виконання інших військових обов'язків.

30. Виходячи з солідарності працюючих всіх націй, У.С.Р.Р. надає всі політичні права українських громадян – працюючим чужинцям, що живуть на території Української Республіки і належать до робітничої кляси, або до селянства, що не визискує чужої праці.

32. У.С.Р.Р., визнаючи рівні права за працюючими, незалежно від їх раси і національності – обявляє суперечним основним законам Республіки, уставлення, або пропущення яких-небудь привілеїв, на підставі, а також яке б не було пригнічення національних меншостей, або обмеження їх рівноправности...

Місце Харків, року 1919, Березоля 10-14 дня
Президія ІІІ Всеукраїнського З'їзду Рад.

*Історія української Конституції / Упоряд. А. Г. Слюсаренко., М. В. Томенко
Київ : Право, 1997. С. 175-181.*

**Постанова ВУЦВК, РНК УСРР, НКВС і ВУНК про затвердження
«Положення про Всеукраїнську і місцеві надзвичайні комісії»
(30 травня 1919 року)
(Витяги)**

1) Всеукраїнская Чрезвычайная комиссия по борьбе с контрреволюцией, шпионажем и бандитизмом является центральным органом, объединяющим деятельность местных ЧК, планомерно проводящим в жизнь непосредственную борьбу с контрреволюцией, шпионажем и бандитизмом на всей территории Украинской Социалистической Советской Республики.

2) Всеукраїнская Чрезвычайная комиссия является органом Народного комиссариата внутренних дел, работающим на правах отдела последнего.

3) Во главе ВУЧК стоит председатель и его заместитель, назначаемые Совнаркомом.

4) При председателе ВУЧК состоит коллегия из семи лиц, утверждаемых Народным комиссариатом внутренних дел.

5) Председатель ВУЧК входит в коллегия Народного комиссариата внутренних дел с правом решающего голоса, в отсутствие председателя один из его заместителей входит в коллегия Народного комиссариата внутренних дел с правом решающего голоса.

7) ВУЧК и все местные чрезвычайные комиссии имеют право на организацию при себе особых вооруженных отрядов, численность коих на местах устанавливается местными исполкомами по соглашению с ВУЧК, кредиты на отряды местным чрезвычайным комиссиям отпускаются в общем порядке через местные исполкомы.

8) Всеми делами по непосредственной борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности на местах ведают организованные местными Советами или исполкомами, на одинаковых правах с остальными своими отделами, местные губернские чрезвычайные комиссии.

Примечание: Чрезвычайные комиссии могут, с утверждения ВУЧК, организовываться и в уездных городах, если местный губисполком признает это необходимым.

9) Члены местной Чрезвычайной комиссии избираются и отзываются местными исполкомами.

10) Председатели местных ЧК избираются местными исполкомами и утверждаются ВУЧК.

11) Высшие органы чрезвычайных комиссий имеют право посылать в низшие органы своих представителей с решающим голосом в количестве не свыше двух человек.

12) Постановления местных ЧК могут быть приостановлены и отменяемы соответствующими высшими органами чрезвычайных комиссий.

13) Местный исполком имеет право:

а) приостанавливать исполнение приговоров, выносимых местными ЧК до санкции соответствующими высшими органами чрезвычайных комиссий.

Примечание: Во всех случаях, когда местный исполком приостанавливает исполнение приговора без передачи дела судебным и следственным властям, требуется санкция [на исполнение] вынесенного приговора ВУЧК.

б) направлять дела, находящиеся в производстве ЧК, судебным и следственным властям во всех случаях по своему усмотрению.

15) В задачи Чрезвычайной комиссии входят: борьба со всеми контрреволюционными проявлениями, шпионажем и бандитизмом как на внутреннем фронте, так и в армии и во флоте УССР.

16) Для выполнения этих задач чрезвычайным комиссиям предоставляются следующие права:

а) принимать меры пресечения и предупреждения в случаях всякого рода контрреволюционных выступлений, погромов и черносотенных беспорядков, вплоть до применения вооруженной силы;

б) спрашивать от исполкома, в случаях нарушения революционного порядка, усиления вооруженных сил;

в) входить с представлением в исполком о необходимости введения в губернии и уезде чрезвычайного или военного положения;

г) производить обыски, аресты, выемки, облавы, налагать запрещение на имущество, вести следствие в отношении частных, должностных лиц и организаций, заподозренных в контрреволюции, шпионаже и бандитизме;

д) выносить приговоры по делам лиц, уличенных в деяниях, указанных в ст. 15, при условии, когда эти дела по своему характеру представляются особо важными и требующими безотлагательного решения;

е) с особого разрешения местного исполкома производить следствие и выносить приговоры и по иным делам, кроме означенных в ст. 15;

ж) иметь войсковые части, объединенные в Особом корпусе при ВУЧК;

з) подвергать аресту ответственных сотрудников советских учреждений каждый раз с ведома исполкома, а в экстренных случаях только председателя исполкома. Аресты ответственных сотрудников народных комиссариатов производятся с ведома наркома или его заместителей.

17) В целях установления контакта в деятельности ЧК и органов Народного комиссариата юстиции устанавливаются следующие правила:

а) по всем делам, находящимся в производстве Чрезвычайной Комиссии по борьбе с контрреволюцией, саботажем и спекуляцией, допускается участие с правом совещательного голоса представителей: Наркомюстиции в отношении дел, производящихся во

всех без исключения чрезвычайных комиссиях УССР, в том числе Всеукраинской ЧК и местных (губернских, уездных и городских), юридических отделов в отношении дел, производящихся в соответствующих местных чрезвычайных комиссиях;

б) указанным в пункте «а» сей статьи представителям НКЮ и юридических отделов местных исполкомов предоставляется право участия во всех следственных действиях, совершаемых чрезвычайными комиссиями, а также право обозрения всего делопроизводства Чрезвычайной комиссии;

в) означенным в пункте «а» сей статьи представителям НКЮ и юридических отделов местных исполкомов предоставляется право требовать от ЧК передачи дел судебным следственным властям; в случае несогласия Чрезвычайной комиссии с этими требованиями, вопрос о дальнейшем направлении дела передается на разрешение: 1) СНК, если упомянутое требование исходит от представителя НКЮ; 2) соответствующего местного исполкома, если требование это предъявлено представителями юридического отдела.

18) В развитие настоящего постановления ВУЧК издает инструкции и положения, с утверждением Народного комиссариата внутренних дел, по местным ЧК.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.-1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 147-150.

Тимчасове положення Всеукраїнського революційного комітету про організацію Радянської влади на Україні (22 грудня 1919 року)

До освобождения Украины от разбойничьей контрреволюции и до созыва Всеукраинского съезда Советов крестьянских, рабочих и красноармейских депутатов, приноравливаясь к условиям войны с контрреволюцией, издается следующее временное «Положение об организации Советской власти на Украине».

1. Во главе политико-административной власти на Украине стоит временный Всеукраинский ревком, который составлен из пяти человек (три коммуниста-большевика, один коммунист-боротьбист и один украинский левый эсер-боротьбист).

2. При Всеукраинском ревкоме имеется аппарат по управлению и урегулированию советского строительства на Украине:

а) во главе каждой отрасли советского строительства стоит коллегия (из двух-трех человек), назначенная Украинским ревкомом;

б) хозяйственные коллегии (народного хозяйства, путей сообщения, почт и телеграфа, социального обеспечения, труда и др.) работают в полном контакте с соответствующими центрами РСФСР под контролем Украинского ревкома;

в) практические отношения отдельных коллегий между собой регулируются Украинским ревкомом;

г) все денежные выдачи на советское строительство Наркомфин РСФСР по соглашению с Украинским ревкомом разассигновывает по утвержденным Украинским ревкомом сметам губревкомам;

д) Украинский ревком по мере надобности имеет право переводить кредиты на др. нужды, передавать за счет одного ревкома другому, закрывать их и т. д.;

е) Украинский ревком имеет в своем распоряжении денежные суммы для удовлетворения непредвиденных расходов советских учреждений как в центре, так и на местах, а также для своих расходов по руководству советским строительством на Украине и на устройство городского и сельского хозяйства.

3. Всеукраинский ревком в прифронтовой полосе (сто верст), по соглашению с высшим военным командованием, а в некоторых местах с губернскими комитетами партии, назначает губернские ревкомы. Губернские ревкомы состояются из представителей КПУ (большевиков), У КП [боротьбистов] и украинских левых эсеров (борьбистов).

4. Уездные ревкомы назначаются губернскими по соглашению с военными властями на таких же основаниях, как и губернские (по возможности из местных работников).

5. Волостные и сельские ревкомы – соответствующими высшими инстанциями.

Примечание. Отношения между ревкомками остаются такие же, какие существовали между исполкомками. Каждый низший ревком подчинен высшему по инстанции.

***Постанова Всеукраїнського революційного комітету
про поширення на Україну декретів РРФСР
(27 січня 1920 року)***

В развитие соглашения Всеукраинского ЦИК и Всероссийского ЦИК от 1 июня 1919 г. об объединении деятельности обеих республик, впредь до окончательного оформления взаимоотношений последних, объявляется:

1. Все декреты и постановления УССР, касающиеся органов власти и подведомственных учреждений, связанных с вышеуказанным соглашением (как-то: военные, ВСНХ, продовольствия, трудособеза, путей сообщения, почты и телеграфа и финансов), аннулируются и заменяются декретами РСФСР, вступающими в силу на всей территории Украины с момента опубликования сего и подлежащими немедленному исполнению.

Іванов В. М. *Історія держави і права України : підручник*. Київ : КУП НАНУ, 2013. С. 533-534.

***Постанова Всеукраїнського революційного комітету
про застосування виняткової міри покарання –
розстрілу до активних контрреволюціонерів в Україні
(2 лютого 1920 року)***

В действие вводится по телеграфу.

Всеукраинский революционный комитет, обсудив вопрос о применении высшей меры наказания, т. е. расстрела, по приговорам чрезвычайных комиссий и ревтрибунала в пределах территории Украины, в связи с постановлением об отмене смертной казни в РСФСР, находит: отмена смертной казни в РСФСР, явившаяся результатом: 1) полного подавления шпионской, дезорганизаторско-мятежнической деятельности агентов Антанты и служащих ей царских генералов в тылу Красной Армии; 2) разгрома контрреволюции на фронтах; 3) уничтожения крупнейших тайных организаций контрреволюционеров и бандитов и 4) достигнутым вследствие этого укреплением Советской власти, – не может быть ныне осуществлена в пределах территории Украины, где все вышеуказанные условия, угрожающие существованию Советской власти на Украине, еще не ликвидированы, где враг оказывает

нашей Красной Армии еще достаточное сопротивление, где с каждым днем обнаруживаются все новые заговоры против Советской власти на Украине, а посему впредь до полного уничтожения препятствий, нарушающих устойчивость Советской власти на Украине, Всеукраинский революционный комитет, ответственный перед рабоче-крестьянской массой Украины за всемерное укрепление ее, в своей неуклонной и решительной борьбе со всякими попытками контрреволюционного характера, не может остановиться ни перед какими мерами, вплоть до применения системы красного террора.

Но пусть украинский народ, убедившись на примере Советской России, знает, что террор и все тяжелые репрессии в отношении врагов рабочих и крестьян навязываются нам исключительно свергаемой буржуазией и ее наемниками, и что эти тяжелые меры отменяются, как только укрепление власти рабочих и крестьян считается завершенным.

2 февраля 1920 г., г. Харьков.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.-1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 163.

**Закон Всеукраїнського революційного комітету про землю
(6 лютого 1920 р.)
(Витяги)**

1. Отныне на территории Украины право пользоваться землей имеют только трудящиеся.

2. Все существующие трудовые хозяйства, принадлежавшие до сих пор трудовым крестьянам, собственникам, казакам, бывшим государственным крестьянам и т. д., остаются неприкосновенными и впредь они свободно продолжают пользоваться всей землей в той форме, в которой они пользовались до сих пор (подворной, хуторской, отрубной, общинной и прочее).

3. Все бывшие помещичьи, казенные, монастырские и удельные земли, конфискованные еще в прошлом году Советской властью, переходят без всякого выкупа в пользование всего украинского трудового народа и в первую очередь для удовлетворения нужды в земле безземельных и малоземельных крестьян и земледельческих рабочих. Все бывшие нетрудовые владельцы – помещики

и нетрудовые арендаторы – подлежат немедленному выселению из своих экономий...

6. Все постройки бывших помещиков и оставшийся в их имениях инвентарь не сельскохозяйственный поступает в распоряжение земельных отделов и предоставляется ими в пользование советским организациям, народное просвещение, социальное обеспечение, здравоохранение и тому подобные общественно-полезные цели.

7. Бывшие помещичьи земли, а также советские хозяйства, перешедшие в пользование нетрудовых элементов крестьянства, должны быть немедленно переданы также без всякого выкупа и аренды в пользу трудового крестьянства и в первую очередь безземельного и малоземельного.

Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. С. 535-536.

**Закон Ради Народних Комісарів УСРР про хлібну розкладку
(26 лютого 1920 року)
(Витяги)**

Окончательное освобождение Украины от власти помещиков и генералов, изгнание из ее пределов банд Деникина, насилувавших, разорявших и грабивших трудовое население, ставит ныне перед Советской властью задачу окончательного закрепления этих побед – передачу земель крестьянству, восстановление разрушенного народного хозяйства, в особенности же Донецкого бассейна и железных дорог.

Эти великие задачи могут быть осуществлены только в том случае, если будет устранен продовольственный кризис.

Должна быть накормлена доблестная Красная Армия, освободившая Украину, защищающая ее ныне от нападения контрреволюции и международных капиталистов, все еще не потерявших надежды установить свою кровавую власть и забрать землю у крестьянства.

Должны быть накормлены железнодорожные рабочие, на которых возлагается тяжелая задача восстановления путей сообщения.

Должно быть обеспечено хлебом наиболее нуждающееся крестьянство, вовсе его лишенное.

Необходимо накормить рабочих, добывающих уголь, без которого становятся фабрики, заводы, железные дороги, благодаря чему до крайности сокращаются запасы товаров, необходимых для населения и в первую голову для крестьянства.

Должны быть обеспечены дети, приюты, больницы, лазареты и т. д.

Наконец, должен быть образован особый фонд (запас) для нужд обсеменения полей.

В целях удовлетворения всех перечисленных выше неотложных потребностей Совет Народных Комиссаров Украины постановляет произвести на всем протяжении страны государственную разверстку на хлебные продукты согласно следующих правил:

Сельское население, производящее зерновые продукты, обязуется под страхом строгой ответственности сдать государству по указанным ниже твердым ценам положенное количество зерновых продуктов, согласно государственной разверстки.

Учитывая тяжкие последствия гражданской войны, особенно для мелких крестьянских хозяйств, волостную разверстку на зерновые продукты начать производить с хозяйств, площадь пахотной земли которых превышает три десятины.

Однако, если установленная законом разверстка в размере 30 % не будет выполнена полностью к первому положенному сроку (см. ст. 5. наст. зак.) потому ли, что более зажиточные крестьяне не выполняют своего долга перед социалистическим государством, или потому, что менее зажиточные крестьяне возьмут на себя позорную роль укрывателей хлеба у зажиточных крестьян, – обязанность выполнения разверстки должна быть распространена также на хозяйства, площадь пахотной земли которых менее трех десятин, а виновные в укрывательстве должны быть подвергнуты строжайшей каре вплоть до конфискации их имущества.

Принимая во внимание состояние крестьянских хозяйств, потерпевших от белогвардейских банд, а также и то, что крестьянство охотно помогало продуктами Красной Армии, Совнарком Украины исчисляет количество хлебных продуктов, подлежащих сдаче государству, лишь в пределах, безусловно необходимых для удовлетворения перечисленных нужд и значительно ниже общего количества излишков, производимых сельским населением. Эти последние определяются для 1920 г., благодаря очень высокому урожаю 1919 г., цифрой до 600 миллионов пудов, между тем

разверстка исчисляется лишь в размере около одной четвертой этого количества...

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 168-170.

Постанова ВУЦВК «Про заміну продрозкладки натуральним податком» (27 березня 1921 року)

1. Для забезпечення правильного і спокійного провадження господарства на основі більш вільного користування хліборобами продуктами своєї праці і своїми господарчими засобами, для зміцнення селянського господарства і піднесення їх продукційності, а також з метою точного встановлення припадаючих на хліборобів державних зобов'язань, роскладка, як засіб державного заготівлення продовольства, сировини і фуражу замінюється натуральним податком.

2. Цей податок мусить бути меншим припадавшого до цього часу шляхом роскладки оподаткування. Сума податку повинна бути вирахована так, щоб забезпечити самі необхідні потреби армії, робітничого, міського і нехліборобського населення.

Загальна сума податку повинна постійно зменшатись в міру того, як відбудова транспорту і промисловости дасть можливість Радянській Владі одержувати продукти сільського господарства в обмін на фабрично-заводські та кустарні продукти.

3. Податок береться, яко відсоток, або доля вироблених господарством продуктів. При визначенні податку на кожне господарство береться на увагу загальна кількість десятин заможности, кількість ідців, кількість товару в кожному господарстві.

4. Податок мусить бути поступовим. З податку який поступає, утворюються способом відрахування від 10 до 20 % губернський продовольчий фонд, який має своїм призначенням задоволення негайних потреб незаможного селянства і придбання краму з-за кордону для постачання селянству. Господарі-селяне, що збільшують площу засіву свого господарства, а рівно ж ті, що збільшують продукційність господарства в цілому, одержують тільки по виконанню натурального податку.

5. Задача державі продуктів, що належить як податок, кінчається в певні точно зазначені законом терміни.

6. Відповідальність за виконання податку покладається на кожного окремого господаря, під контролем комнезамів і Волвиконкомів.

Органам Радянської влади доручається накладати кару на кожного, хто не виконає податку.

7. Усі запаси харчові, сировини і фуражу, що залишаються у хліборобів після виконання ними податку, є в повному їх розпорядженні, можуть бути використувані ними для поліпшення стану свого господарства, для підвищення особистого споживання і для обміну на продукти фабрично-заводської і кустарної промисловості. Обмін дозволяється у межах місцевого господарчого обороту, як через кооперативні організації, так і на ринках і базарах.

8. Тим хліборобам, котрі побажають здати лишки, що залишаться у них після виконання податку, державі, або кооперативам по дорученню держави, в обмін на лишки, котрі здаються добровільно, повинні бути дані речі широкого споживання, що має складатися, як з продуктів, внутрішнього виробництва, так і з продуктів, закуплених за кордоном. Для цього відмічується частина державного золотого фонду і частина заготовленої сировини.

9. Постачання біднішому сільському населенню проводиться у державному порядку на окремих правилах.

Для розвитку цього закону Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет пропонує Раді Народніх Комісарів не пізніше 15-го квітня видати відповідне подрібне положення...

м. Харків, 27 березня 1921 р.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.-1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 186-187.

**Постанова Ради праці та оборони РРФСР
(12 серпня 1921 року)
(Витяги)**

1. Признать необходимым при первых же признаках противодействию сбора продналога или замедления в его взносе немедленно применять самые решительные меры принудительного характера, вводя в упорствующие волости и селения воинские части, немедленно направляя туда выездные сессии Ревтрибуналов и строжайше карая упорствующих...

2. При вводе воинских частей в селения их продовольственное снабжение возлагать на сельские общества в полном объеме боевого пайка, ... крестьянство предупреждается, что войсковые части немедленно будут выведены по выполнении установленной для данного срока доли налога и что от самого крестьянства зависит срок стоянки воинских частей и их довольствие за счет селения.

3. Предложить ВЦСПС в боевом порядке разрешить все вопросы, связанные с мобилизацией для продинспектуры и воендружин и провести эти мобилизации...

Гавриленко О. А. Правова політика радянської влади щодо українського селянства у перші роки непу. Вестник Международного славянского университета. 1999. Т. 2, № 1. С. 46.

Постанова ВУЦВК про скасування Всеукраїнської надзвичайної комісії і про утворення Держполітуправління (22 березня 1922 року)

1. Всеукраїнську Чрезвычайную комиссию по борьбе с контрреволюцией, спекуляцией и преступлениями по должности и ее местные органы упразднить.

2. При Народном комиссариате внутренних дел, под личным председательством народного комиссара или назначаемого Совнаркомом его заместителя, образовать Государственное политическое управление для выполнения по всей территории УССР нижеследующих задач:

а) подавления открытых контрреволюционных выступлений, в том числе бандитизма, и принятия необходимых мер для своевременного предупреждения таковых;

б) принятия мер охраны и борьбы со шпионажем;

в) охрана железнодорожных и водных путей сообщения;

г) политической охраны границ республики;

д) борьбы с контрабандой и переходом границ республики без соответствующих разрешений;

е) выполнения специальных поручений Президиума Всеукраїнського Центрального Исполнительного Комитета или Совета Народных Комиссаров по охране революционного порядка.

3. Местными органами Госполитуправления являются его губернские отделы, образуемые при губернских исполнительных

комитетах и действующие на основании особого положения, утверждаемого Президиумом ВУЦИК.

4. Председатель Госполитуправления УССР по соглашению с ГПУ РСФСР является полномочным представителем последнего на Украине и, в целях объединения руководства деятельностью всех органов ГПУ на Украине, ему подчиняются и ведущие борьбу с преступлениями в армии и на транспорте на территории УССР особые и транспортные отделы, а также и войска ГПУ на Украине.

5. При необходимости принятия мер пресечения в отношении лиц, причастных к контрреволюционным выступлениям, бандитизму, шпионажу, хищениям на железнодорожных и водных путях сообщения, контрабанде и переходу границ без разрешения, Госполитуправлению, его губернским отделам, а также и уполномоченным их в уездах предоставляется право производства обысков, выемок вещественных доказательств и необходимых документов и ареста на следующих основаниях:

а) В отношении лиц, застигнутых на месте преступления, аресты, обыски или выемки агентами Госполитуправления или его отделов могут быть произведены без специального постановления и особого ордера Госполитуправления или его отделов, с последующей санкцией председателя ГПУ или председателя губотдела в течение 48 часов после принятия мер пресечения; во всех остальных случаях арест, а также обыски и выемки допускаются не иначе, как по специальному постановлению ГПУ или губотдела ГПУ за подписью председателей их по особым ордерам, порядок выдачи таковых определяется вырабатываемой Госполитуправлением и утверждаемой Народным комиссариатом юстиции инструкцией.

б) Не позднее 2-х недель со дня ареста должно быть предъявлено обвинение арестованному.

в) Не позднее 2-х месяцев со дня ареста ГПУ или освобождает арестованного, или испрашивает у Президиума ВУЦИК разрешение на дальнейшую изоляцию, если того требуют особые обстоятельства дела, на срок, определяемый Президиумом ВУЦИК, или направляет дело в суд, зачисляя за ним арестованного.

6. Все уголовные дела по спекуляции, должностным и прочим преступлениям, находящиеся до опубликования настоящего постановления в производстве ВУЦИК и ее органов, подлежат в 2-х недельный срок передаче в ревтрибуналы и народные суды по принадлежности, и впредь все дела о преступлениях, направленных против Советского строя или представляющих нарушение

законов УССР, подлежат разрешению исключительно в судебном порядке ревтрибуналами или народными судами по принадлежности.

7. Общий надзор за выполнением статей 5-й и 6-й настоящего постановления возлагается на Народный комиссариат юстиции.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 187-189.

Декрет ВЦК Про адміністративне вислання (10 серпня 1922 року)

1. В целях изоляции лиц, причастных к контрреволюционным выступлениям, в отношении которых испрашивается у Президиума ВЦИК разрешение на изоляцию свыше двух месяцев, в тех случаях, когда имеется возможность не прибегать к аресту, установить высылку за границу или в определенные местности РСФСР в административном порядке.

2. Рассмотрение вопросов о высылке отдельных лиц возложить на особую комиссию при Народном Комиссариате внутренних дел, действующую под председательством Народного Комиссара внутренних дел, и представителей от Народного Комиссариата внутренних дел и Народного Комиссариата юстиции, утверждаемых Президиумом ВЦИК...

4. В постановлении о высылке должен указываться район высылки и время ее.

5. Список районов высылки утверждается Президиумом по представлению комиссии.

6. Срок административной высылки не может превышать трех лет.

7. Лица, в отношении которых применена административная высылка, лишаются на время высылки активного и пассивного избирательного права.

8. Высланные в известный район поступают под надзор местного органа Государственного политического управления, определяющего местожительство высылаемого в районе высылки.

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1. Ч. 1. Київ-Харків : Оригінал, 2005. С. 86.

Кримінальний Кодекс УСРР (1922 р.)
(Витяги)

ОБЩАЯ ЧАСТЬ

I. Пределы действия Уголовного Кодекса

1. Действие Уголовного Кодекса распространяется на все преступления, совершенные в пределах У.С.С.Р., как ее гражданами, так и иностранцами, если последние по своему дипломатическому положению не пользуются правом экстерриториальности.

2. Действие сего Кодекса распространяется на граждан У.С.С.Р. и в том случае, когда преступные деяния совершены ими за пределами Республики.

3. Действие сего Кодекса распространяется также на пребывающих в У.С.С.Р. иностранцев, совершивших вне пределов Республики преступления против основ государственного строя и военной Мощи У.С.С.Р..

II. Общие начала применения наказания

5. Уголовный Кодекс У.С.С.Р. имеет своей задачей правовую защиту государства трудящихся от преступлений и от общественно-опасных элементов и осуществляет эту защиту путем применения к нарушителям революционного правопорядка наказания или других мер социальной защиты.

6. Преступлением признается всякое общественно-опасное действие или бездействие, угрожающее основам советского строя и правопорядку, установленному рабоче-крестьянской властью на переходный к коммунистическому строю период времени.

7. Опасность лица обнаруживается совершением действий, вредных для общества, или деятельностью, свидетельствующей о серьезной угрозе общественному правопорядку.

8. Наказание и другие меры социальной защиты применяются с целью:

а) общего предупреждения новых нарушений как со стороны нарушителя, так и со стороны других неустойчивых элементов общества; б) приспособления нарушителя к условиям общежития путем исправительно-трудового воздействия; в) лишения преступника возможности совершения дальнейших преступлений.

9. Назначение наказания производится судебными органами по их социалистическому правосознанию с соблюдением руководящих начал и статей настоящего Кодекса.

10. В случае отсутствия в Уголовном Кодексе прямых указаний на отдельные виды преступлений, наказания или меры социальной защиты применяются согласно статей Уголовного Кодекса, предусматривающих наиболее сходные по важности и роду преступления, с соблюдением правил общей части сего Кодекса.

III. Определение меры наказания

24. При определении меры наказания учитывается степень и характер опасности, как самого преступника, так и совершенного им преступления.

Для установления этого изучается обстановка совершенного преступления, выясняется личность преступника, поскольку возможно уяснить ее на основании его образа жизни и прошлого, а также устанавливается, насколько само преступление в данных условиях времени и места нарушает основы общественной безопасности.

25. Поэтому для определения меры наказания различается:

- а) совершено ли преступление в интересах восстановления власти буржуазии, или в интересах чисто личных совершившего преступление;
- б) направлено ли преступление против государства или отдельной личности;
- в) совершено ли преступление в состоянии голода и нужды или нет;
- г) совершено ли преступление из низменных, корыстных побуждений или без таковых;
- д) совершено ли преступление с полным сознанием причиняемого вреда или по невежеству и неосознанности;
- е) совершено ли преступление профессиональным преступником или рецидивистом, или оно совершено в первый раз;
- ж) совершено ли преступление группой (шайкой, бандой), или одним Лицом;
- з) совершено ли преступление посредством насилия или без такового;
- и) обнаружено ли совершающим преступление заранее обдуманное намерение, жестокость, хитрость, или преступление совершено в состоянии запальчивости, по неосторожности, легкомыслию, или под влиянием угроз и принуждения другого лица.

IV. Роды и виды наказаний и других мер социальной защиты

32. Наказания, налагаемые по Уголовному Кодексу, суть:

- а) изгнание из пределов У.С.С.Р. на срок или бессрочно;
- б) лишение свободы со строгой изоляцией или без таковой;
- в) принудительные работы без содержания под стражей;
- г) условное осуждение;
- д) конфискация имущества – полная или частичная;

- е) штраф;
- ж) поражение прав;
- з) увольнение от должности;
- и) общественное порицание;
- к) возложение обязанности загладить вред.

33. По делам, находящимся в производстве революционных трибуналов, впредь до отмены Всеукраинским Центральным Исполнительным Комитетом, в случаях, когда статьями настоящего Кодекса определена высшая мера наказания, в качестве таковой применяется расстрел.

Примечание. Высшая мера репрессии не может быть применена к лицам, не достигшим в момент совершения преступления 18-летнего возраста.

ОСОБЕННАЯ ЧАСТЬ

ГЛАВА 1.

Государственные преступления

1. О контрреволюционных преступлениях

57. Контрреволюционным признается всякое действие, направленное на свержение завоеванной пролетарской революцией власти рабоче-крестьянских Советов и существующего на основании Конституции У.С.С.Р. Рабоче-Крестьянского Правительства, а также действия в направлении помощи той части международной буржуазии, которая не признает равноправия приходящей на смену капитализма коммунистической системы собственности и стремится, к ее свержению путем интервенции или блокады, шпионажа, финансирования прессы и т.п. средствами.

58. Организация в контрреволюционных целях вооруженных восстаний или вторжения на советскую территорию вооруженных отрядов или банд, а равно участие во всякой попытке в тех же целях захватить власть в центре и на местах или насильственно отторгнуть от У.С.С.Р. какую-либо часть ее территории, или расторгнуть заключенные ею договоры, карается высшей мерой наказания и конфискацией всего имущества, с допущением при смягчающих обстоятельствах понижения наказания до лишения свободы на срок не ниже пяти лет со строгой изоляцией и конфискацией всего имущества.

При установлении судом неосведомленности участника о конечных целях означенного в сей статье преступления, участие в нем карается лишением свободы на срок не ниже трех лет.

59. Сношение с иностранными государствами или их отдельными представителями с целью склонения их к вооруженному вмешательству в дела Республики, объявлению ей войны или организации военной экспедиции, равно как содействие иностранным государствам уже после объявления им войны или посылки экспедиции, в чем бы это содействие не выразилось, карается наказаниями, предусмотренными 1-й ч. 58-й ст. Уголовного Кодекса.

62. Участие в организации, действующей в целях, означенных в 57 статье Угол. Код., путем возбуждения населения к массовым волнениям, неплатежу налогов и невыполнению повинностей или всяким иным путем в явный ущерб диктатуре рабочего класса и пролетарской революции, хотя бы вооруженное восстание или вооруженное вторжение и не являлось ближайшей задачей деятельности этой организации, карается теми же наказаниями.

63. Участие в организации, противодействующей в контрреволюционных целях нормальной деятельности советских учреждений или предприятий, или использующей таковые в тех же целях, карается теми же наказаниями.

64. Участие в выполнении в контрреволюционных целях террористических актов, направленных против представителей Советской власти или деятелей революционных рабоче-крестьянских организаций, хотя бы отдельный участник такого акта и не принадлежал к контр-революционной организации, карается наказаниями, предусмотренными 1-й ч 58-й статьи.

65. Организация в контрреволюционных целях разрушения или повреждения взрывом, поджогом или другим способом железнодорожных или иных путей и средств сообщения, средств народной связи, водопроводов, общественных складов и иных сооружений или строений, а равно участие в выполнении указанных преступлений, карается наказаниями, предусмотренными 1 и 2-й ч. 58-й статьи.

66. Участие в шпионаже всякого рода, выражающееся в передаче, сообщении или похищении, или собирании сведений, имеющих характер государственной тайны, в особенности военных, иностранным державам или контрреволюционным организациям в контрреволюционных целях или за вознаграждение, карается наказаниями, предусмотренными 1 частью 58-й статьи.

Оглашение тех же сведений, при отсутствии контрреволюционных или корыстных целей и неосведомленности о возможных

последствиях таковой деятельности, карается наказаниями, предусмотренными 2 частью 58-й статьи.

67. Активные действия и активная борьба против рабочего класса и революционного движения, проявленные на ответственных должностях при царском строе, караются наказаниями, предусмотренными 1 частью 58-й статьи.

68. Укрывательство и пособничество всякого рода преступлениям, предусмотренным ст.ст. 58-67, не связанные с непосредственным совершением означенных преступлений, или при неосведомленности об их конечных целях, карается лишением свободы на срок не ниже одного года.

69. Пропаганда и агитация, выражающаяся в призыве к свержению власти Советов путем насильственных или изменнических действий или путем активного или пассивного противодействия Рабоче-крестьянскому Правительству, или массового невыполнения возлагаемых на граждан воинской или налоговых повинностей, карается лишением свободы на срок не ниже трех лет со строгой изоляцией.

За те же преступления, совершенные в военной обстановке или при народных волнениях, наказание повышается до высшей меры наказания.

Призыв к невыполнению или противодействию распоряжениям центральной или местной власти, при неустановленности контрреволюционных целей, карается наказаниями, предусмотренными 83-й ст. Угол. Кодекса.

70. Пропаганда и агитация в направлении помощи международной буржуазии, указанной в ст. 57-й, карается изгнанием из пределов УССР или лишением свободы на срок не ниже трех лет.

70-1. Скупка недвижимого имущества, а равно ценных бумаг или иных имуществ, изъятых из собственности иностранных граждан национализацией, а равно продажа иностранцам недвижимых имуществ, ценных бумаг и иных ценностей, национализированных у граждан Советских Республик, с целью увеличить претензии иностранных государств или их граждан к Советским Республикам, карается наказаниями, предусмотренными первой и второй частью 58-й статьи.

71. Самовольное возвращение в пределы УССР в случае применения наказания по пункту а ст. 32-й, карается высшей мерой наказания.

72. Изготовление, хранение с целью распространения и распространение агитационной литературы контр-революционного характера карается лишением свободы на срок не ниже одного года.

73. Измышление и распространение в контрреволюционных целях ложных слухов или непроверенных сведений, могущих вызвать общественную панику, возбудить недоверие к власти или дискредитировать ее, карается лишением свободы на срок не ниже шести месяцев.

При недоказанности контрреволюционности означенных действий, наказание может быть понижено до трех месяцев принудительных работ...

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 195-200.

Кримінально-процесуальний кодекс УСРР (1922 р.)

(Витяги)

ОТДЕЛ ПЕРВЫЙ

ГЛАВА I

Основные положения

Ст. 1. Порядок производства уголовных дел в Судебных Учреждениях УССР определяется настоящим Кодексом.

Ст. 2. Преступность и наказуемость деяния определяется уголовным законом, действовавшим в момент совершения преступления. Законы, устраняющие преступность совершенного деяния или смягчающие его наказуемость, имеют обратную силу.

Останавливать решение дела под предлогом отсутствия, неполноты, неясности или противоречия законов суду воспрещается.

Ст. 3. Лица, в отношении коих приговор суда вошел в законную силу, не могут быть привлечены вновь к судебной ответственности по обвинению в том же преступлении...

Ст. 5. Никто не может быть лишен свободы и заключен под стражу иначе, как в случаях, указанных в законе и в порядке, законом определенном.

Ст. 6. Каждый судья и каждый прокурор, обнаруживший в пределах своего участка или района содержание кого-либо под стражей без законного постановления уполномоченных на то органов

или свыше срока, установленного законом или судебным приговором, обязан немедленно освободить неправильно лишённого свободы...

Ст. 8. Обвинение на суде поддерживается прокуратурой. Потерпевшему право обвинения предоставляется лишь в случаях, законом установленных.

Ст. 9. Прокуратура обязана возбуждать уголовное преследование перед судебными и следственными органами по всякому совершившемуся и подлежащему наказанию преступлению...

Ст. 19. Все судебные заседания публичны. Удаление публики из залы заседания, на все время заседания или на часть его, допускается не иначе, как по мотивированному определению суда и при том, лишь в случаях, где представляется необходимым охранять военную, дипломатическую или государственную тайну...

Ст. 20. Лица моложе 14 лет в зал судебного заседания не допускаются.

Ст. 21. При слушании дела при закрытых дверях приговор, во всяком случае, провозглашается публично.

Ст. 22. Производство по уголовным делам ведется на одном из двух государственных языков (украинском или русском) или на языке большинства населения данной местности. В тех случаях, когда обвиняемые, потерпевшие, свидетели или эксперты не владеют языком, на котором ведется производство по данному делу, суд обязан приглашать переводчиков и ставить заинтересованных лиц в известность о каждом производимом судом действии через переводчика.

Обвинительное заключение и иные документы должны быть вручаемы обвиняемым в этих случаях переведенными на родной язык обвиняемого и оглашаться, если он того требует, также на его родном языке. Всякого рода бумаги и заявления могут быть подаваемы каждым из заинтересованных лиц на их родном языке, если удостоверено, что эти лица не владеют языком, на котором ведется производство по данному делу....

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.-1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 201-205.

Положення про судоустрій УСРР (16 грудня 1922 р.)
(Витяги)

РАЗДЕЛ I

Глава I

Основные положения

Ст. 1. В целях ограждения завоеваний пролетарской революции, обеспечения интересов государства, прав трудящихся и их объединений, действует на территории УССР следующая единая система судебных учреждений:

1. Народный суд в составе постоянного народного судьи.
2. Народный суд в составе того же постоянного народного судьи и двух народных заседателей.
3. Губернский суд.
4. Верховный суд УССР и его коллегии.

Ст. 2. Для рассмотрения дел специальных категорий, ввиду особой сложности таковых дел, необходимости специальных знаний и навыков для их рассмотрения и по соображениям собой опасности отдельных категорий преступных деяний для военной мощи республики или ее хозяйственного преуспевания, наряду с единой системой народных судов УССР, временно действуют следующие специальные суды: а) по делам о преступлениях, угрожающих крепости и мощи Красной Армии, – военные трибуналы; б) по делам об особо важных преступлениях, угрожающие транспорту, – военно-транспортные трибуналы, в) по делам о преступлениях по нарушению Кодекса законов о труде – особые трудовые сессии народных судов, г) по делам земельным – земельные комиссии и д) по делам о спорах об имущественных правах между государственными органами – состоящие при Украинском Экономическом Совете и губернских экономических совещаниях центральная и местные арбитражные комиссии. Порядок организации и деятельности этих судов определены в разделе IV, главе XII настоящего Положения.

Ст. 3. Народный судья, действующий единолично или совместно с двумя народными заседателями, осуществляет свою деятельность в пределах уездного или городского района, каковой ему определен. В этих пределах он ответственен за свою деятельность исключительно по суду или в нижеопределенном порядке перед вышестоящими судебными учреждениями УССР.

Ст. 4. Губернский суд распространяет свою деятельность на территорию той губернии или области, в которой он учрежден,

и сверх дел, ему подсудных, имеет надзор за всеми действующими на территории губернии или области судами, кроме выездных сессий Верховного Суда и военных и военно-транспортных трибуналов.

Ст. 5. Верховному Суду УССР принадлежат: судебный контроль над всеми судебными местами УССР, за исключением военных и военно-транспортных трибуналов, подлежащих контролю Верховного Суда СССР, рассмотрение в кассационном порядке решенных губернскими судами дел и в порядке надзора – всех дел, разрешенных любым судом Республики, за исключением военных и военно-транспортных трибуналов, и рассмотрение, в качестве суда первой инстанции, дел особой государственной важности по особо установленной законом подсудности таковых дел Верховному Суду УССР.

Ст. 6. Для надзора за общим соблюдением законов, непосредственного наблюдения за производством предварительного следствия и дознания, поддержания обвинения на суде действует государственная прокуратура.

Ст. 7. Для предварительного расследования подлежащих судебному преступных действий в пределах вверенных им участков и при отдельных судебных учреждениях, под наблюдением прокуроров и губернских судов, действуют народные следователи.

Ст. 8. В целях обеспечения трудящимся юридической помощи при разрешении гражданских споров и предоставления защиты в уголовном суде, при губернских судах, под наблюдением последних, действуют коллегии защитников.

Ст. 9. Для проведения в жизнь судебных решений при губернских судах и народных судах действуют судебные исполнители и для выполнения указанных в законе действий – нотариат.

Ст. 10. Пределы компетенции, действия и ответственность всех вышеуказанных учреждений и должностных лиц определяются соответственными разделами и статьями настоящего Положения и особыми узаконениями.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.-1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 219-221.

**Основной Закон (Конституція) Союзу Радянських
Соціалістичних Республік (30 грудня 1924 р.)
(Витяг)**

...Декларация об образовании Союза Советских Социалистических Республик и договор об образовании Союза Советских Социалистических Республик составляют Основной закон (Конституцию) Союза Советских Социалистических Республик.

**Раздел первый
ДЕКЛАРАЦИЯ ОБ ОБРАЗОВАНИИ СОЮЗА
СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК**

...

Воля народов советских республик, собравшихся недавно на съезды своих Советов и единодушно принявших решение об образовании «Союза Советских Социалистических Республик», служит надежной порукой в том, что Союз этот является добровольным объединением равноправных народов, что за каждой республикой обеспечено право свободного выхода из Союза, что доступ в Союз открыт всем социалистическим советским республикам, как существующим, так и имеющим возникнуть в будущем, что новое союзное государство явится достойным увенчанием заложенных еще в октябре 1917 года основ мирного сожительства и братского сотрудничества народов, что оно послужит верным оплотом против мирового капитализма и новым решительным шагом по пути объединения трудящихся всех стран в Мировую Социалистическую Советскую Республику.

**Раздел второй
ДОГОВОР ОБ ОБРАЗОВАНИИ СОЮЗА
СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК**

Российская Социалистическая Федеративная Советская Республика (РСФСР), Украинская Социалистическая Советская Республика (УССР), Белорусская Социалистическая Советская Республика (БССР) и Закавказская Социалистическая Федеративная Советская Республика (ЗСФСР: Советская Социалистическая Республика Азербайджан, Советская Социалистическая Республика Грузия и Советская Социалистическая Республика Армения) объединяются в одно союзное государство – Союз Советских Социалистических Республик.

Глава первая
О ПРЕДМЕТАХ ВЕДЕНИЯ ВЕРХОВНЫХ
ОРГАНОВ ВЛАСТИ
СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ
РЕСПУБЛИК

1. Ведению Союза Советских Социалистических Республик, в лице его верховных органов, подлежат:

а) представительство Союза в международных сношениях, ведение всех дипломатических сношений, заключение политических и иных договоров с другими государствами;

б) изменение внешних границ Союза, а также урегулирование вопросов об изменении границ между союзными республиками;

в) заключение договоров о приеме в состав Союза новых республик;

г) объявление войны и заключение мира;

д) заключение внешних и внутренних займов Союза Советских Социалистических Республик и разрешение внешних и внутренних займов союзных республик;

е) ратификация международных договоров;

ж) руководство внешней торговлей и установление системы внутренней торговли;

з) установление основ и общего плана всего народного хозяйства Союза, определение отраслей промышленности и отдельных промышленных предприятий, имеющих общесоюзное значение, заключение концессионных договоров, как общесоюзных, так и от имени союзных республик;

и) руководство транспортным и почтово-телеграфным делом;

к) организация и руководство вооруженными силами Союза Советских Социалистических Республик;

л) утверждение единого государственного бюджета Союза Советских Социалистических Республик, в состав которого входят бюджеты союзных республик; установление общесоюзных налогов и доходов, а также отчислений от них и надбавок к ним, поступающих на образование бюджетов союзных республик; разрешение дополнительных налогов и сборов на образование бюджетов союзных республик;

м) установление единой денежной и кредитной системы;

н) установление общих начал землеустройства и землепользования, а равно пользования недрами, лесами и водами по всей территории Союза Советских Социалистических Республик;

- о) общесоюзное законодательство о межреспубликанских переселениях и установление переселенческого фонда;
  - п) установление основ судоустройства и судопроизводства, а также гражданского и уголовного законодательства Союза;
  - р) установление основных законов о труде;
  - с) установление общих начал в области народного просвещения;
  - т) установление общих мер в области охраны народного здоровья;
  - у) установление системы мер и весов;
  - ф) организация общесоюзной статистики;
  - х) основное законодательство в области союзного гражданства в отношении прав иностранцев;
  - ц) право амнистии, распространяемое на всю территорию Союза;
  - ч) отмена нарушающих настоящую Конституцию постановлений съездов советов и центральных исполнительных комитетов союзных республик;
  - ш) разрешение спорных вопросов, возникающих между союзными республиками.
2. Утверждение и изменение основных начал настоящей Конституции подлежит исключительному ведению Съезда Советов Союза Советских Социалистических Республик.

Глава вторая **О СУВЕРЕННЫХ ПРАВАХ СОЮЗНЫХ РЕСПУБЛИК** **И О СОЮЗНОМ ГРАЖДАНСТВЕ**

3. Суверенитет союзных республик ограничен лишь в пределах, указанных в настоящей Конституции, и лишь по предметам, отнесенным к компетенции Союза. Вне этих пределов каждая союзная республика осуществляет свою государственную власть самостоятельно. Союз Советских Социалистических Республик охраняет суверенные права союзных республик.
4. За каждой из союзных республик сохраняется право свободного выхода из Союза.
5. Союзные республики в соответствии с настоящей Конституцией вносят изменения в свои конституции.
6. Территория союзных республик не может быть изменяема без их согласия, а равно для изменения, ограничения или отмены статьи 4 требуется согласие всех республик, входящих в Союз Советских Социалистических Республик.
7. Для граждан союзных республик устанавливается единое союзное гражданство.

Глава третья
О СЪЕЗДЕ СОВЕТОВ СОЮЗА СОВЕТСКИХ
СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

8. Верховным органом власти Союза Советских Социалистических Республик является Съезд Советов, а в период между Съездами Советов – Центральный Исполнительный Комитет Союза Советских Социалистических Республик, состоящий из Союзного Совета и Совета Национальностей...

Глава четвертая
О ЦЕНТРАЛЬНОМ ИСПОЛНИТЕЛЬНОМ КОМИТЕТЕ
СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ
РЕСПУБЛИК

13. Центральный Исполнительный Комитет Союза Советских Социалистических Республик состоит из Союзного Совета и Совета Национальностей.

14. Съезд Советов Союза Советских Социалистических Республик избирает Союзный Совет из представителей союзных республик пропорционально населению каждой, всего в составе 414 членов.

15. Совет Национальностей образуется из представителей союзных и автономных советских социалистических республик – по 5 представителей от каждой и из представителей автономных областей РСФСР – по одному представителю от каждой. Состав Совета Национальностей в целом утверждается Съездом Советов Союза Советских Социалистических Республик...

16. Союзный Совет и Совет Национальностей рассматривают все декреты, кодексы и постановления, поступающие к ним от Президиума Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров Союза Советских Социалистических Республик, отдельных народных комиссариатов Союза, центральных исполнительных комитетов союзных республик, а также возникающие по инициативе Союзного Совета и Совета Национальностей.

17. Центральный Исполнительный Комитет Союза Советских Социалистических Республик издает кодексы, декреты, постановления и распоряжения, объединяет работу по законодательству и управлению Союза Советских Социалистических Республик и определяет круг деятельности Президиума Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров Союза Советских Социалистических Республик.

18. Все декреты и постановления, определяющие общие нормы политической и экономической жизни Союза Советских Социалистических Республик, а также вносящие коренные изменения в существующую практику государственных органов Союза Советских Социалистических Республик, обязательно должны восходить на рассмотрение и утверждение Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик.

19. Все декреты, постановления и распоряжения, издаваемые Центральным Исполнительным Комитетом, обязательны к непосредственному исполнению на всей территории Союза Советских Социалистических Республик.

20. Центральный Исполнительный Комитет Союза Советских Социалистических Республик имеет право приостанавливать или отменять, декреты, постановления и распоряжения Президиума Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик, а также съездов советов и центральных исполнительных комитетов союзных республик и других органов власти на территории Союза Советских Социалистических Республик.

22. Законопроекты, восходящие на рассмотрение Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик, получают силу закона лишь при условии принятия их как Союзным Советом, так и Советом Национальностей и публикуются от имени Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик.

23. В случаях разногласий между Союзным Советом и Советом Национальностей вопрос передается в создаваемую ими согласительную комиссию.

26. В период между сессиями Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик высшим органом власти является Президиум Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик, образуемый Центральным Исполнительным Комитетом в количестве 21 члена, в число которых входят в полном составе Президиумы Союзного Совета и Совета Национальностей...

27. Центральный Исполнительный Комитет избирает по числу союзных республик четырех председателей Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик из состава членов Президиума Центрального

Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик.

28. Центральный Исполнительный Комитет Союза Советских Социалистических Республик ответствен перед Съездом Советов Союза Советских Социалистических Республик.

Глава пятая

О ПРЕЗИДИУМЕ ЦЕНТРАЛЬНОГО ИСПОЛНИТЕЛЬНОГО КОМИТЕТА СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

29. Президиум Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик, в период между сессиями Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик, является высшим законодательным, исполнительным и распорядительным органом власти Союза Советских Социалистических Республик.

33. Президиум Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик издает декреты, постановления и распоряжения, рассматривает и утверждает проекты декретов и постановлений, вносимых Советом Народных Комиссаров, отдельными ведомствами Союза Советских Социалистических Республик, центральными исполнительными комитетами союзных республик, их президиумами и другими органами власти.

34. Декреты и постановления Центрального Исполнительного Комитета, его Президиума и Совета Народных Комиссаров Союза Советских Социалистических Республик печатаются на языках, общеупотребительных в союзных республиках (русский, украинский, белорусский, грузинский, армянский, тюрко-татарский).

36. Президиум Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик ответствен перед Центральным Исполнительным Комитетом Союза Советских Социалистических Республик.

Глава шестая

О СОВЕТЕ НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

37. Совет Народных Комиссаров Союза Советских Социалистических Республик является исполнительным и распорядительным органом Центрального Исполнительного Комитета

Союза Советских Социалистических Республик и образуется Центральным Исполнительным Комитетом Союза Советских Социалистических Республик...

38. Совет Народных Комиссаров Союза Советских Социалистических Республик... издает декреты и постановления, обязательные к исполнению на всей территории Союза Советских Социалистических Республик.

39. Совет Народных Комиссаров Союза Советских Социалистических Республик рассматривает декреты и постановления, вносимые как отдельными народными комиссариатами Союза Советских Социалистических Республик, так и центральными исполнительными комитетами союзных республик и их президиумами.

40. Совет Народных Комиссаров Союза Советских Социалистических Республик во всей своей работе ответствен перед Центральным Исполнительным Комитетом Союза Советских Социалистических Республик и его Президиумом.

Глава седьмая **О ВЕРХОВНОМ СУДЕ СОЮЗА СОВЕТСКИХ** **СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК**

43. В целях утверждения революционной законности на территории Союза Советских Социалистических Республик, при Центральном Исполнительном Комитете Союза Советских Социалистических Республик учреждается Верховный Суд, к компетенции которого относятся:

а) дача верховным судам союзных республик руководящих разъяснений по вопросам общесоюзного законодательства;

б) рассмотрение и опротестование перед Центральным Исполнительным Комитетом Союза Советских Социалистических Республик по представлению прокурора Верховного Суда Союза Советских Социалистических Республик постановлений, решений и приговоров верховных судов союзных республик, по соображениям противоречия таковых общесоюзному законодательству, или поскольку ими затрагиваются интересы других республик;

в) дача заключений по требованию Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик о законности тех или иных постановлений союзных республик с точки зрения Конституции;

г) разрешение судебных споров между союзными республиками;

д) рассмотрение дел по обвинению высших должностных лиц Союза в преступлениях по должности...

45. Верховный Суд Союза Советских Социалистических Республик в составе его пленарного заседания образуется из 11-ти членов, в том числе председателя и его заместителя, 4-х председателей пленарных заседаний верховных судов союзных республик и одного представителя Объединенного Государственного Политического Управления Союза Советских Социалистических Республик, причем председатель и его заместитель и остальные пять членов назначаются Президиумом Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик.

46. Прокурор Верховного Суда Союза Советских Социалистических Республик и его заместитель назначаются Президиумом Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик. На обязанности прокурора Верховного Суда Союза Советских Социалистических Республик лежит дача заключений по всем вопросам, подлежащим разрешению Верховного Суда Союза Советских Социалистических Республик, поддержание обвинения в заседании его и, в случае несогласия с решениями пленарного заседания Верховного Суда Союза Советских Социалистических Республик, опротестование их в Президиум Центрального Исполнительного Комитета Союза Советских Социалистических Республик.

48. Пленарные заседания Верховного Суда Союза образуют специальные судебные присутствия (составы) для рассмотрения:

а) уголовных и гражданских дел исключительной важности, затрагивающих по своему содержанию две или несколько союзных республик, и

б) дел персональной подсудности членов Центрального Исполнительного Комитета и Совета Народных Комиссаров Союза Советских Социалистических Республик...

Глава восьмая

О НАРОДНЫХ КОМИССАРИАТАХ СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК

49. Для непосредственного руководства отдельными отраслями государственного управления, входящими в круг ведения Совета Народных Комиссаров Союза Советских Социалистических Республик, образуется 10 народных комиссариатов...

50. Народные комиссариаты Союза Советских Социалистических Республик делятся на:

а) общесоюзные народные комиссариаты – единые для всего Союза Советских Социалистических Республик;

б) объединенные народные комиссариаты Союза Советских Социалистических Республик.

51. Общесоюзными народными комиссариатами Союза Советских Социалистических Республик являются народные комиссариаты:

по иностранным делам;

по военным и морским делам;

внешней торговли;

путей сообщения;

почт и телеграфов.

52. Объединенными народными комиссариатами Союза Советских Социалистических Республик являются народные комиссариаты:

высший совет народного хозяйства; продовольствия;

труда;

финансов и рабоче-крестьянской инспекции.

53. Общесоюзные народные комиссариаты Союза Советских Социалистических Республик имеют при союзных республиках своих уполномоченных, непосредственно им подчиненных.

54. Органами объединенных народных комиссариатов Союза Советских Социалистических Республик, осуществляющими на территории союзных республик их задания, являются одноименные народные комиссариаты этих республик.

55. Во главе народных комиссариатов Союза Советских Социалистических Республик стоят члены Совета Народных Комиссаров – народные комиссары Союза Советских Социалистических Республик.

56. При каждом народном комиссаре, под его председательством, образуется коллегия, члены которой назначаются Советом Народных Комиссаров Союза Советских Социалистических Республик.

57. Народный комиссар вправе единолично принимать решения по всем вопросам, подлежащим ведению соответствующего комиссариата, доводя о них до сведения коллегии. В случае несогласия с тем или иным решением народного комиссара, коллегия или отдельные ее члены, не приостанавливая исполнения

решения, могут обжаловать его в Совет Народных Комиссаров Союза Советских Социалистических Республик.

60. Народные комиссары Союза Советских Социалистических Республик ответственны перед Советом Народных Комиссаров, Центральным Исполнительным Комитетом Союза Советских Социалистических Республик и его Президиумом.

Глава девятая **ОБ ОБЪЕДИНЕННОМ ГОСУДАРСТВЕННОМ** **ПОЛИТИЧЕСКОМ УПРАВЛЕНИИ**

61. В целях объединения революционных усилий союзных республик по борьбе с политической и экономической контрреволюцией, шпионажем и бандитизмом, учреждается при Совете Народных Комиссаров Союза Советских Социалистических Республик Объединенное Государственное Политическое Управление (ОГПУ), председатель которого входит в Совет Народных Комиссаров Союза Советских Социалистических Республик с правом совещательного голоса.

62. Объединенное Государственное Политическое Управление Союза Советских Социалистических Республик руководит работой местных органов Государственного Политического Управления (ГПУ) через своих уполномоченных при советах народных комиссаров союзных республик...

63. Надзор за закономерностью действий Объединенного Государственного Политического Управления Союза Советских Социалистических Республик осуществляется прокурором Верховного Суда Союза Советских Социалистических Республик...

Глава десятая **О СОЮЗНЫХ РЕСПУБЛИКАХ**

64. В пределах территории каждой союзной республики, верховным органом власти последней является съезд советов республики, а в промежутках между съездами – ее центральный исполнительный комитет.

67. Центральные исполнительные комитеты союзных республик образуют свои исполнительные органы – советы народных комиссаров ...

69. Право амнистии, а равно право помилования и реабилитации в отношении граждан, осужденных судебными и администра-

тивними органами союзних республік, зберігається за центральними виконавчими комітетами цих республік....

31 січня 1924 г.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 229-244.

**Циркуляр адміністративно-організаційного управління ОДПУ
щодо позбавлення виборчих прав адміністративно-виправаних
(18 травня 1928 року)**

ВСЕМ ОРГАНАМ ОГПУ

В соответствии с циркулярным разъяснением Секретариата Президиума ВЦИКа от 7/III-28 г. Административно-Организационное Управление ОГПУ предлагает принять к руководству нижеследующее:

все административно-выпаванные независимо оттого: воспрещено ли им проживание в определенных местностях СССР без прикрепления или с прикреплением к определенному месту – лишаются на все время высылки активных и пассивных избирательных прав.

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1. Ч. 1. Київ-Харків : Оригінал, 2005. С. 89.

**Конституція Української Соціалістичної
Радянської Республіки (1929 р.)
(Витяги)**

ПОДІЛ І ЗАСАДИ

...1. Українська республіка є соціалістична держава робітників та селян. Вся влада в межах Української соціалістичної радянської республіки належить радам робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

3. Українська соціалістична радянська республіка входить до складу Союзу радянських соціалістичних республік як суверенна договірна держава і зберігає за собою право вільного виходу з Союзу.

Суверенітет Української соціалістичної радянської республіки обмежений лише в межах, зазначених в Конституції Союзу радянських соціалістичних республік і лише в предметах, що їх віднесено до компетенції Союзу радянських соціалістичних республік; поза цими межами Українська соціалістична радянська республіка здійснює свою державну владу самостійно.

4. Вся земля, надри, ліси і води, а також фабрики, заводи, банки, залізничий, водний та повітровий транспорт і засоби зв'язку є соціалістичною державою власністю на підставах, визначених законодавством Союзу радянських соціалістичних республік і Української соціалістичної радянської республіки. Зовнішня торгівля визнається державною монополією.

5. Українська соціалістична радянська республіка забезпечує політичні права для трудящих мас, без різниці статі, віри, раси і національності і цілком позбавляє цих прав експлуаторські класи.

6. Громадяни Української соціалістичної радянської республіки є тим самим громадянами Союзу радянських соціалістичних республік. Громадяни інших соціалістичних радянських республік мають на території Української соціалістичної радянської республіки всі права і виконують всі обов'язки, встановлені для громадян Української соціалістичної радянської республіки.

7. Українська соціалістична радянська республіка, виходячи з солідарності трудящих всіх націй, надає всіх політичних прав чужоземцям, що перебувають на території Української соціалістичної радянської республіки для трудових занять і належать до робітничої класи, а також до селянства, яке не вживає найманої праці, – на підставі постанов верховних органів Союзу радянських соціалістичних республік.

8. В Українській соціалістичній радянській республіці церкву відокремлюється від держави і школу від церкви і волю релігійних визнань і антирелігійної пропаганди признається за всіма громадянами.

9. Щоб забезпечити трудящим дійсну волю виявлення своїх думок, Українська соціалістична радянська республіка знищує залежність преси від капіталу і передає до рук робітничої класи та селянства всі технічні і матеріальні засоби до видання часописів, книжок та всіляких інших творів друку та забезпечує по всій країні їх вільне поширення.

12. Щоб забезпечити трудящим масам дійсний доступ до знання, Українська соціалістична радянська республіка ставить за своє завдання дати їм повну, всебічну та безплатну освіту.

13. В царині культурного будівництва Українська соціалістична радянська республіка ставить своїм завданням забезпечувати всіма засобами розвиток пролетарськими шляхами української національної культури й культури національних меншостей та рішуче боротися з націоналістичними забобонами.

14. Українська соціалістична радянська республіка визнає працю за обов'язок для всіх громадян Республіки.

15. З метою охоронити всіма засобами здобутки великої пролетарської революції, Українська соціалістична радянська республіка визнає за обов'язок всіх громадян Республіки оборону соціалістичної батьківщини і встановлює загальну військову повинність.

Почесне право обороняти революцію зі зброєю в руках надається лише трудящим, а на нетрудові елементи покладається виконувати інші військові обов'язки.

17. Керуючись інтересами трудящих, Українська соціалістична радянська республіка позбавляє окремих осіб та окремі групи прав, що вони ними користуються на шкоду інтересам соціалістичної революції...

19. Українська соціалістична радянська республіка, визнаючи, що права громадян не залежать від їх расової й національної належності, проголошує за цілком несполучне з основними законами Республіки будь-який утиск національних меншостей або обмеження їх рівноправності.

Для найбільшого забезпечення інтересів національних меншостей, що становлять в тій чи іншій місцевості компактну більшість людности, можуть утворюватися за постановами вищих органів Республіки окремі національні адміністративно-територіальні одиниці, з забезпеченням права національностям, що становлять національні меншості в цих місцевостях.

20. Мови всіх національностей, що живуть на території Української соціалістичної радянської республіки, рівноправні й кожному громадянину, незалежно від його національної приналежності забезпечується цілковита можливість в його зносинах з державними органами і у зносинах державних органів з ним, у всіх прилюдних виступах, а також у всьому громадянському житті – вживати рідної мови.

21. Затвердження й зміна цієї Конституції належить виключно Всеукраїнському з'їздові рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів.

ПОДІЛ II
ОРГАНІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ ВЛАДИ.
ОРГАНИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВЛАДИ
A. ПРО ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ З'ЇЗД РАД

22. Верховним органом влади Української соціалістичної радянської республіки є Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів.

...До виключного відання Всеукраїнського з'їзду рад належить:

а) затвердження, зміна та доповнення Конституції Української соціалістичної радянської республіки;

б) остаточне затвердження Конституції Автономної молдавської соціалістичної радянської республіки та змін і доповнень тої Конституції;

в) зміна кордонів Української соціалістичної радянської республіки;

г) встановлення кордонів Автономної молдавської соціалістичної радянської республіки;

г) вибори Всеукраїнського центрального виконавчого комітету;

д) вибори представників Української соціалістичної радянської республіки до Ради національностей Союзу радянських соціалістичних республік.

23. Чергові всеукраїнські з'їзди рад скликає Всеукраїнський центральний виконавчий комітет один раз на два роки.

Надзвичайні з'їзди рад скликає Всеукраїнський центральний виконавчий комітет так з власного почину, як і на вимогу рад і з'їздів рад місцевостей, що налічують не менш одної третини всієї людности Української соціалістичної радянської республіки, що має виборчі права.

Б. ПРО ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЦЕНТРАЛЬНИЙ
ВИКОНАВЧИЙ КОМІТЕТ

25. Всеукраїнський центральний виконавчий комітет в періоди поміж Всеукраїнськими з'їздами рад є верховний законодавчий, розпорядчий та виконавчий орган влади Української соціалістичної радянської республіки...

28. Чергові сесії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету відбуваються не менш як три рази на рік...

30. До відання Всеукраїнського центрального виконавчого комітету належить:

а) загальне керівництво у всіх галузях державного, господарського й культурного будівництва;

б) затвердження бюджету Української соціалістичної радянської республіки;

в) встановлення плану всього народного господарства й окремих його галузей на території Української соціалістичної радянської республіки...

г) встановлення, відповідно до Конституції та законодавства Союзу радянських соціалістичних республік, державних і місцевих податків, зборів та неподаткових прибутків;...

е) затвердження законодавчих актів Президії Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, ухвалених в період поміж сесіями;

є) затвердження проектів кодексів, а також всіх законодавчих актів, що визначають загальні норми політичного, економічного та культурного життя Української соціалістичної радянської республіки...

ж) розв'язування питань про регулювання кордонів Автономної Молдавської соціалістичної радянської республіки, подаючи свої постанови на подальше затвердження Всеукраїнського з'їзду рад;

з) розгляд питань про часткові зміни Конституції Української соціалістичної радянської республіки, подаючи їх на затвердження Всеукраїнського з'їзду рад;

й) розгляд питання про зміну Конституції Автономної молдавської соціалістичної радянської республіки з подальшим поданням на остаточне затвердження Всеукраїнського з'їзду рад;

і) піднесення в порядку ініціативи перед верховними органами Союзу радянських соціалістичних республік питання про зміну Конституції Союзу радянських соціалістичних республік;

ї) участь у межах, встановлених законодавством Союзу радянських соціалістичних республік, в організації озброєних сил, а також у керівництві справою транспорту та зв'язку;...

В. ПРО ПРЕЗИДІЮ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ЦЕНТРАЛЬНОГО ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ

32. Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету є в періоди поміж сесіями Всеукраїнського центрального

виконавчого комітету вищий законодавчий, виконавчий та розпорядчий орган влади Української соціалістичної радянської республіки.

33. Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету має право припиняти й касувати постанови Ради народніх комісарів і окремих народніх комісарятів Української соціалістичної радянської республіки, а також Все молдавського центрального виконавчого комітету й округових виконавчих комітетів...

36. Президія Всеукраїнського центрального виконавчого комітету здійснює право законодавчої ініціативи у вищих органах Союзу радянських соціалістичних республік...

Г. ПРО РАДУ НАРОДНІХ КОМІСАРІВ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

38. Рада народніх комісарів Української соціалістичної радянської республіки, як розпорядчий та виконавчий орган Всеукраїнського центрального виконавчого комітету, здійснює загальне управління Української соціалістичної радянської республіки.

39. Рада народніх комісарів Української соціалістичної радянської республіки,... видає законодавчі акти й постанови, обов'язкові до виконання на всій території Української соціалістичної радянської республіки...

Д. ПРО НАРОДНІ КОМІСАРІЯТИ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

43. Керівництво боротьбою з політичною та економічною контрреволюцією покладається на Державне політичне управління Української соціалістичної радянської республіки, на чолі якого стоїть Голова, що є водночас уповноважений Об'єднаного державного політичного управління Союзу радянських соціалістичних республік.

ОРГАНИ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ

49. Органами радянської влади на місцях є: а) ради робітничих, селянських та червоноармійських депутатів; б) з'їзди рад – районні й округові та обрані ними виконавчі комітети (виконкоми)...

ПОДІЛ ІІІ ПРО ВИБОРЧІ ПРАВА

66. Право обирати й бути обраним до рад мають, незалежно від статі, віри, раси, національності, осідлости тощо, такі громадя-

ни Української соціалістичної радянської республіки, що їм до дня виборів минуле 18 років:

а) всі особи, що добувають засоби до життя виробничою і суспільно-корисною працею, а також особи, ще ведуть хатне господарство, яке забезпечує першим можливість продукційно працювати;

б) червоноармійці та червонофлотці Робітничо-селянської червоної армії та флоту;...

67. Не обирають і не можуть бути обраними, хоч би вони й належали до однієї з вищенаведених категорій:

а) особи, що вживають найманої праці з метою одержання зиску;

б) особи, що живуть з нетрудового прибутку, а саме: відсотків з капіталу, прибутку з підприємств, надходжень з майна і т. інш.;

в) приватні крамарі, торговельні і комерційні посередники;

г) духівництво, служники релігійних культів всіх вірувань і сект, якщо це заняття є їхньою професією, та ченці;

г) службовці і агенти колишньої поліції, окремого корпусу жандармів і охоронних відділків, члени царювавшего в Росії дому, особи, що керували діяльністю поліції, жандармерії і карних органів;

д) особи, що їх визнано встановленим порядком за душевнохворих;

е) позбавлені прав судом на реченець, визначений судовим вироком.

ПОДІЛ V

ПРО ГЕРЬ, ПРАПОР І СТОЛИЦЮ УКРАЇНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РАДЯНСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ

82. Столиця Української соціалістичної радянської республіки є місто Харків.

Харків, 15 травня 1929 р.

*Історія української Конституції / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко.
Київ : Право, 1997. С. 192-207.*

**Постанова Раднаркому УСРР про ознаки,
які визначали селянське господарство як куркульське
(13 серпня 1929 р.)
(Витяги)**

I.

1. Встановлюючи ознаки куркульських господарств, що на них ширяться Кодекс законів про працю УСРР зі змінами та додатками, що їх передбачено постановою ЦВК і РНК СРСР з 20 лютого 1929 р. «Про порядок прикладання Кодексу законів про працю в куркульських господарствах», визнати, що до куркульських господарств відносяться всі селянські господарства при наявності в господарстві одної з нижчеперелічених ознак:

а) якщо в господарстві систематично вживається наймана праця для сільськогосподарських робіт, або в кустарних промислах та підприємствах в такому розмірі, що тягне за собою позбавлення виборчих прав за арт. 4-м постанови ВУЦВК і РНК УСРР з 3 жовтня 1928 р. «Про вибори до Рад»;

б) якщо в господарстві є млин, олійниця, круподерня, просорушка, вовночухральня, шаповальня, терковий заклад, сушарня, шкіряний завод, цегельня або інше промислове підприємство – під умовою вживання в перелічених підприємствах живої тяглової сили та механічних двигунів, а так само, якщо в господарстві є вітряк, або водяний млин з двома и більш поставами;

в) коли господарство систематично здає в найм сільськогосподарські машини з механічними двигунами:

г) коли господарство здає в найм постійно або на сезон окремі устатковані помешкання під житло або підприємство;

д) коли члени господарства займаються торгівлею, лихварством, комерційним посередництвом або мають інші нетрудові прибутки (в тому числі служники релігійних культів), а також, коли будь-хто з членів господарства вибирає реєстраційне посвідчення на ведення промислового підприємства...

**Постанова ВЦВК та РНК СРСР «Про вислання та заслання,
що застосовуються за судовими вироками»
(10 січня 1930 року)
(Витяги)**

3. Приведение в исполнение приговора о высылке производится через местный административный орган, которому суд посылает копию приговора. От осужденного при объявлении приговора отбирается подписка о том, что он обязуется покинуть местность, проживание в которой ему запрещено, в недельный срок по вступлении приговора в законную силу и не возвращаться в нее в течение определенного приговором срока. Высылаемый имеет право проживать по своим личным документам во всех других местностях по своему усмотрению и там не подлежит каким-либо видам регистрации и надзора...

5. На место ссылки осужденный направляется под конвоем.

7. Осужденный, отбывающий ссылку, не соединенную с принудительными работами, может избирать себе любые занятия и ограничивается в правах лишь постольку, поскольку это указано в приговоре (поражение прав, запрещение заниматься определенной деятельностью и пр.). В течение всего времени отбывания этого вида ссылки осужденный находится под постоянным наблюдением местного административного органа, который устанавливает порядок и сроки явки и регистрации отбывающих ссылку осужденных как для целых групп, так и для отдельных отбывающих ссылку лиц.

8. Ссылка в определенную местность в соединении с принудительными работами применяется к тем же лицам и по тем же основаниям, что и простая ссылка, в случаях, когда суд признает целесообразным оказать на осужденного исправительно-трудовое воздействие; этот вид ссылки может применяться лишь в качестве основной меры социальной защиты.

Принудительные работы в местах ссылки организуются местными административными отделами и проводятся в различных областях общественно полезной деятельности (разработка земли, расчистка леса, обслуживание учреждений и предприятий и пр.).

Суд может оговорить в приговоре способ использования осужденного (физическая работа или служба в учреждении). Принудительные работы проводятся по правилам Исправительно-трудового кодекса и могут назначаться судом как на весь срок ссылки (до десяти лет), так и на часть его.

11. Осужденные к ссылке, не имеющие средств к существованию, до подыскания себе работы получают государственное пособие по смете НКВД в размере, устанавливаемом последним.

Реабілітовані історією. Харківська область. Кн. 1. Ч. 1. Київ-Харків : Оригінал, 2005. С. 89-90.

**Наказ ОДПУ СРСР № 44/21
(2 лютого 1930 року)**

В целях наиболее организованного проведения ликвидации кулачества как класса и решительного подавления всяких попыток противодействия со стороны кулаков мероприятиям советской власти по социалистической реконструкции сельского хозяйства – в первую очередь в районах сплошной коллективизации – в самое ближайшее время кулаку, особенно его богатой и активной контрреволюционной части, должен быть нанесен сокрушительный удар. Сопrotивление кулака должно быть и будет решительно сломлено.

Мероприятия ОГПУ должны развернуться по двум основным линиям:

1) Немедленная ликвидация контрреволюционного кулацкого актива, особенно кадров действующих контрреволюционных и повстанческих организаций, группировок и наиболее злостных, махровых одиночек. (Первая категория).

2) Массовое выселение (в первую очередь из районов сплошной коллективизации и погранполосы) наиболее богатых кулаков (бывших помещиков, полупомещиков, местных кулацких авторитетов и всего кулацкого кадра, из которых формируется контрреволюционный актив, кулацкого антисоветского актива, церковников и сектантов) и их семейств в отдаленные северные районы СССР и конфискация их имущества.

(Вторая категория).

В первую очередь удар должен быть нанесен по активно действующим кулацким элементам первой категории:

1) Кулаки – наиболее махровые и активные, противодействующие и срывающие мероприятия партии и власти по социалистической реконструкции хозяйства. Кулаки, бегущие из районов постоянного жительства и уходящие в подполье, особенно блокирующиеся с активными белогвардейцами и бандитами.

2) Кулаки – активные белогвардейцы, повстанцы, бывшие бандиты; бывшие белые офицеры, репатрианты, бывшие активные каратели и др., проявляющие сейчас контрреволюционную активность, особенно организованного порядка.

3) Кулаки – активные члены церковных советов, всякого рода религиозных, сектантских общин и групп, активно проявляющие себя.

4) Кулаки – наиболее богатые, ростовщики, спекулянты, разрушающие свои хозяйства, бывшие помещики и крупные земельные собственники.

Семьи арестованных, заключаемых в концлагеря или приговоренных к ВМН, должны быть высланы в северные районы Союза, наряду с выселяемыми при массовой кампании кулаками и их семьями, с учетом наличия в семье трудоспособных и степени социальной опасности этих семейств.

Имущество таких семей конфискуется в том же порядке, как и у выселяемых семейств кулаков.

Кампании по выселению кулаков и их семейств проводятся в первую очередь в следующих районах СССР:

выселяется семейств

УССР 30000-35000

Северный Кавказ и Дагестан 20000

Средне-Волжский край 8000-10000

ЦЧО 10000-15000

Нижне-Волжский край 10000-12000

Белоруссия 6000-7000

Сибирь 25000

Урал 10000-15000

Казахстан 10000-15000

В отношении остальных областей и республик соответствующие расчеты будут произведены в ближайшее время, по согласованию с ПП ОГПУ.

Места поселения для выселяемых кулаков и их семейств и семейств изъятых кулацко-белогвардейского контрреволюционного актива ориентировочно таковы:

из Северо-Кавказского края 23000 на Урал

из Северо-Кавказского края 5000 в Казахстан

из УССР 50000 в Северный край

из ЦЧО 20000 в Северный край

из НВК 18000 в Сибирь

из СВК 14000 в Сибирь

из БССР 12000 в Сибирь

Для выполнения всех указанных задач приказываю:

1. В кратчайший срок закончить ликвидацию всех действующих контрреволюционных организаций, группировок и активных контрреволюционных одиночек. Ликвидировать действующие банды. Обеспечить быстрое проведение следствия по всем таким делам и срочное рассмотрение дел во внесудебном порядке в «тройках» ПП ОГПУ. Без малейшего промедления ликвидировать все возникающие дела подобных категорий в период кампании по выселению кулаков.
2. Для рассмотрения дел и лиц, проходящих по этим делам (первая категория), немедленно создать в ПП ОГПУ «тройки» с представителями от Крайкома ВКП(б) и Прокуратуры. Состав «тройки» выслать на утверждение Коллегии ОГПУ.
3. Для непосредственного руководства операцией по выселению кулаков и их семейств (вторая категория) – во всей ее совокупности; для концентрации всех материалов по операции и для организации постоянной связи с центром и периферией – распоряжение ПП организовать оперативные «тройки».

Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. С. 482-485.

***Постанова ЦВК і РНК СРСР “Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності”
(7 серпня 1932 р.)
(Витяги)***

...Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров Союза ССР считают, что общественная собственность (государственная, колхозная, кооперативная) является основой советского строя, она священна и неприкосновенна, и люди, покушающиеся на общественную собственность, должны быть рассматриваемы как враги народа, ввиду чего решительная борьба с расхитителями общественного имущества является первой обязанностью органов Советской власти.

Исходя из этих соображений и идя навстречу требованиям рабочих и колхозников, Центральный Исполнительный Комитет и Совет Народных Комиссаров Союза ССР постановляют:

I

...2. Применять в качестве меры судебной репрессии за хищение грузов на железнодорожном и водном транспорте высшую меру социальной защиты – расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией имущества.

3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по этим делам.

II

...2. Применять в качестве меры судебной репрессии за хищение... колхозного и кооперативного имущества высшую меру социальной защиты – расстрел с конфискацией всего имущества и с заменой при смягчающих обстоятельствах лишением свободы на срок не ниже 10 лет с конфискацией всего имущества.

1. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по делам о хищении колхозного и кооперативного имущества.

III

...2. Применять в качестве меры судебной репрессии по делам об охране колхозов и колхозников от насилия и угроз со стороны кулацких и других противообщественных элементов лишение свободы от 5 до 10 лет с заключением в концентрационный лагерь.

3. Не применять амнистии к преступникам, осужденным по этим делам.

Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. Київ : МАУП, 2006. С. 48-488.

**Інструкція Верховного Суду
та ОДПУ СРСР про механізм застосування репресій
за постановою ЦВК та Раднаркому Союзу РСР
від 7 серпня 1932 року**

22 сентября 1932 р.

Секретно

...Председателю ГПУ Украины, полномочным представителям ОГПУ, ДТО ОГПУ, начальникам оперсекторов.

ИНСТРУКЦИЯ

по применению постановления ЦИК и СНК СССР от 7.VIII.1932 г. по охране имущества государственных предприятий, колхозов и кооперации и укреплении общественной (социалистической) собственности

Раздел I

Преступления, подпадающие под действие закона от 7 августа

Закон от 7 августа надлежит применять при хищениях государственной и общественной собственности:

а) промышленной (хищения заводского и фабричного имущества); б) совхозной; в) государственных торговых организаций; г) колхозной; д) кооперативной; е) грузов на железнодорожном и водном транспорте и местном автотранспорте.

Раздел 2

Категории расхитителей и мера социальной защиты, которую необходимо к ним применять

1. По делам об организациях и группировках, организованно разрушающих государственную, общественную и кооперативную собственность путем поджогов, взрывов и массовой порчи имущества – применять высшую меру социальной защиты – расстрел, без послабления.

2. В отношении кулаков, бывших торговцев и иных социально чуждых элементов, работающих в государственных (промышленных и сельскохозяйственных – совхозы) предприятиях или учреждениях, а также должностных лиц государственных учреждений и предприятий, избалованных в хищениях имущества или растратах крупных денежных сумм, этих предприятий или учреждений, применять высшую меру наказания, при смягчающих вину обстоятельствах (в случае единичных и незначительных хищений) высшую меру наказания заменять 10-летним лишением свободы.

При хищениях, хотя и мелких, совершенных лицами указанных социальных категорий, но влекущих за собой расстройство или остановку работы предприятий (хищения частей агрегатов и машин, умышленное уничтожение или порча совхозного инвентаря и т. п.) – также применять высшую меру наказания.

3. В отношении кулаков, бывших торговцев и иных социально враждебных элементов, проникших в органы снабжения, торговли и кооперации, а также должностных лиц товаропроводящей сети, избалованных в хищений товаров или продаже их на частный рынок и растратах крупных денежных средств – применять высшую

меру наказания, и лишь при смягчающих вину обстоятельствах в случаях незначительных размеров хищений высшую меру наказания заменять десятилетним лишением свободы.

Той же мере наказания подвергать и спекулянтов, хотя непосредственно в хищениях не участвующих, но спекулирующих товарами и продуктами, зная, что товары эти похищены из государственных учреждений и кооперации...

5. В отношении кулаков, как проникших в колхоз, так и находящихся вне колхоза, организующих или принимающих участие в хищениях колхозного имущества и хлеба, применяется высшая мера наказания без послабления.

6. В отношении трудящихся единоличников и колхозников, изблеченных в хищений колхозного имущества и хлеба, должно применяться десятилетнее лишение свободы.

При отягчающих вину обстоятельствах, а именно: систематических хищениях колхозного хлеба, свеклы и других сельскохозяйственных продуктов и скота, хищениях организованными группами, хищениях в крупных размерах, хищениях, сопровождающихся насильственными действиями, террористическими актами, поджогами и т. д. – и в отношении колхозников и трудящихся единоличников должна применяться высшая мера наказания...

7. В отношении председателей колхозов и членов правлений, участвующих в хищениях государственного и общественного имущества, необходимо применять высшую меру наказания и лишь при смягчающих вину обстоятельствах – десятилетнее лишение свободы...

Раздел 5

О сроках ведения следствия по делам о хищениях

1. Судебно-следственные органы обязаны заканчивать дела и выносить по ним приговора не дольше, чем в пятнадцатидневный срок с момента раскрытия преступления и возникновения дела.

2. Как исключение, только в отношении дел, по которым проходит большое количество обвиняемых, срок ведения дела и вынесение приговора определяется не дольше, чем 30 дней.

**Постанова Політбюро ЦК КП(б)У
про вжиття репресивних заходів по відношенню до колгоспів,
які саботують хлібозаготівлі
(27 листопада 1932 р.)**

Пятая пятидневка по четырем основным областям (Днепропетровской, Одесской, Харьковской, Киевской) дала понижение на 574 тыс. пудов. По остальным областям достигнутый темп хлебозаготовок все еще не обеспечивает выполнение плана хлебозаготовок в установленный срок. По ряду решающих районов и в этих областях допущено снижение заготовок.

Такое резкое снижение нельзя объяснить никакими объективными причинами, вроде дождя и т. п. Главную причину этого падения ЦК усматривает в плохой организации работы по хлебозаготовкам как в областях, так и в районах и селах...

Меры, указанные в постановлении ЦК от 18 ноября, еще по настоящему в жизнь не проводятся, а организованное кулацкими контрреволюционными элементами и их пособниками, переродившимися членами партии, сопротивление и саботаж до сих пор не сломленный, репрессивные меры против них применяются недостаточно и нерешительно.

В связи с этим ЦК предлагает:

1. В отношении колхозов, наиболее упорно саботирующих хлебозаготовки, допустивших утайку и разворовывание хлеба и не давших до сих пор серьезного сдвига в хлебозаготовках, обязательно добиться разоблачения кулацких и антисоветских элементов – организаторов саботажа, произвести изъятие этих элементов, организовать в ускоренном порядке суд, а приговор суда, а также его исполнение опубликовать в местной районной печати.

2. В первую очередь привлечь к судебной ответственности переродившихся, пособляющих кулачеству, членов партии из числа руководящих должностных лиц колхоза – счетоводов, кладовщиков и т. п. Немедленно публиковать об их арестах и привлечении к суду. Коммунистов, помогающих обманывать государство и организующих саботаж хлебозаготовок, нужно судить особенно строго и решение суда вместе с исполнениями приговоров опубликовывать в районной печати.

3. Обкомы все эти дела через судебный аппарат и ГПУ должны взять под свой непосредственный контроль и обеспечить в районах по партийной линии принятие необходимых организационных

мер, дабы сломить кулацкий саботаж хлебозаготовок и на основе проведения широкой политической работы добиться поддержки колхозников и выполнения плана хлебозаготовок.

О наиболее характерных и крупных делах, особенно с участием коммунистов, немедленно извещать ЦК.

4. Из числа имеющихся в связи с последними арестами членов правлений и счетоводов дел секретарям обкомов совместно с начальниками областных отделов ГПУ выделить наиболее серьезные дела и в ускоренном порядке провести по ним суд с вынесением самых суровых приговоров и направить в г. Харьков для утверждения. Об исполнении этого пункта сообщить в ЦК в пятидневный срок.

5. В отношении исключаемых за смыкание с классовым врагом коммунистов, особенно руководящих работников, как сельских, так и районных составить и послать через ГПУ в г. Харьков список тех, которые должны быть высланы как политически опасный элемент. В особых случаях ответственных коммунистов после исключения их из партии немедленно арестовывать и передавать суду.

Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів / Кер. кол. упоряд. Р. Я. Пиріг. Київ : Політвидав України, 1990. С. 263-264.

***Постанова Раднаркому УСРР і ЦК КП(б)У
«Про занесення на «чорну дошку» сіл,
які злісно саботують хлібозаготівлі»
(6 грудня 1932 року)***

Зважаючи на особливо ганебний провал хлібозаготівель в окремих районах України, РНК і ЦК ставлять перед облвиконкомами і обкомами, райвиконкомами і райпарткомами завдання зламати саботаж хлібозаготівель, що його організували куркульські і контрреволюційні елементи, знищити опір частини сільських комуністів, які стали фактичними провідниками саботажу, і ліквідувати несумісну з званням члена партії пасивність і примиренство до саботажників, забезпечити швидке наростання темпів, повне і безумовне виконання плану хлібозаготівель.

РНК і ЦК ухвалюють:

за явний зрив плану хлібозаготівель і злісний саботаж, що його організували куркульські і контрреволюційні елементи, занести на «чорну дошку» такі села: с. Вербка Павлоградського р-ну

Дніпропетровської обл.; с. Гаврилівка Межівського р-ну Дніпропетровської обл.; с. Лютенька Гадяцького р-ну Харківської обл.; с. Кам'яні Потоки Кременчуцького р-ну Харківської обл.; с. Святотроїцьке Троїцького р-ну Одеської обл.; с. Піски Баштанського р-ну Одеської обл.

Щодо цих сіл вжити таких заходів:

1. негайно припинити довіз товарів, цілком припинити кооперативну і державну торгівлю на місці і вивезти з відповідних кооперативних і державних крамниць всі наявні товари.
2. Цілком заборонити колгоспну торгівлю як для колгоспників, так і одноосібників.
3. Припинити всіляке кредитування, провести дотермінове стягнення кредитів і інших фінансових зобов'язань.
4. Перевірити і очистити органами РСІ кооперативні і державні апарати від всіляких чужих і ворожих елементів.
5. Перевірити і очистити колгоспи цих сіл, вилучивши контрреволюційні елементи, організаторів зриву хлібозаготівель.

РНК і ЦК звертаються з закликом до всіх чесних, відданих радянській владі колгоспників і трудящих селян-одноосібників організувати всі свої сили для нещадної боротьби з куркулями і їхніми посібниками на подолання куркульського саботажу хлібозаготівель у своїх селах, за чесне, сумлінне виконання хлібозаготівельних зобов'язань перед радянською державою, за зміцнення колгоспів.

Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. Київ : МАУП, 2006. С. 493-494.

**Постанова ВУЦВК «Про внесення змін
до кримінально-процесуального кодексу УСРР»
(9 грудня 1934 року)**

І. Всеукраїнський Центральний Исполнительный Комитет постановляє: доповнить Уголовно-процесуальный кодекс УССР (СЗ УССР 1927 г. № 36-38, ст. 168) статтями 1131, 2251, 2381 и 3151 в следующей редакции:

«1131. Следствие по делам о террористических организациях и террористических актах против работников советской власти надлежит оканчивать в срок не более 10 дней».

«2251. Обвинительное заключение по делам о террористических организациях и террористических актах против работников советской власти надлежит вручать обвиняемому за одни сутки до рассмотрения дела в суде».

«2381. Дела о террористических организациях и террористических актах против работников советской власти подлежат слушанию без участия сторон».

«3151. Кассационное обжалование приговоров, а равно и подача ходатайств о помиловании по делам о террористических организациях и террористических актах против работников советской власти не допускается. Приговор к высшей мере наказания по этим делам приводить в исполнение немедленно по вынесении приговора»...

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 342-343.

**Конституція (Основний Закон)
Української Радянської Соціалістичної Республіки (1937 р.)
(Витяги)**

РОЗДІЛ І. СУСПІЛЬНИЙ УСТРІЙ

Стаття 1 Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична держава робітників і селян.

Стаття 2 Політичну основу УРСР становлять Ради депутатів трудящих, що виростили і зміцніли в наслідок повалення влади поміщиків та капіталістів, завоювання диктатури пролетаріату, визволення українського народу від національного гніту царату та російської імперіалістичної буржуазії і розгрому націоналістичної контрреволюції.

Стаття 3 Вся влада в УРСР належить трудящим міста і села в особі Рад депутатів трудящих.

Стаття 5 Соціалістична власність в УРСР має або форму державної власності (всенародне добро), або форму кооперативно-колгоспної власності (власність окремих колгоспів, власність кооперативних об'єднань).

Стаття 6 Земля, її надра, води, ліси, заводи, фабрики, шахти, рудні, залізничний, водний і повітряний транспорт, банки, засоби зв'язку, організовані державою великі сільськогосподарські

підприємства (радгоспи, машинно-тракторні станції і т. п.), а також комунальні підприємства і основний житловий фонд у містах і промислових пунктах є державною власністю, тобто всенародним добром.

Стаття 8 Земля, яку займають колгоспи, закріплюється за ними в безоплатне і безстрокове користування, тобто навечно.

Стаття 9 Поруч з соціалістичною системою господарства, яка є панівною формою господарства в УРСР, допускається законом дрібне приватне господарство одноосібних селян і кустарів, яке ґрунтується на особистій праці і виключає експлуатацію чужої праці.

Стаття 10 Право особистої власності громадян на їх трудові прибутки та заощадження, на житловий будинок і підсобне хатне господарство, на предмети хатнього господарства і вжитку, на предмети особистого споживання та комфорту, так само як право спадкування особистої власності громадян – охороняються законом.

Стаття 12 Праця в УРСР є обов'язком і справою честі кожного здатного до праці громадянина за принципом: «хто не працює, той не їсть».

В УРСР здійснюється принцип соціалізму: «від кожного за його здібністю, кожному – за його працею».

РОЗДІЛ II. ДЕРЖАВНИЙ УСТРІЙ

Стаття 13 З метою здійснення союзними республіками взаємодопомоги по лінії економічній і політичній, так само як по лінії оборони, Українська Радянська Соціалістична Республіка добровільно об'єдналася з іншими рівноправними Радянськими Соціалістичними Республіками... в союзну державу – Союз Радянських Соціалістичних Республік.

Виходячи з цього, УРСР забезпечує за СРСР в особі його вищих органів влади і органів державного управління права, визначені статтею 14 Конституції СРСР.

Поза межами статті 14 Конституції СРСР, УРСР здійснює державну владу самостійно, зберігаючи повністю свої суверенні права.

Стаття 14 Українська Радянська Соціалістична Республіка зберігає за собою право виходу з Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Стаття 15 Територія Української Радянської Соціалістичної Республіки не може бути змінювана без згоди УРСР.

Стаття 16 Закони СРСР обов'язкові на території УРСР.

Стаття 17 Кожний громадянин УРСР є громадянином СРСР. Громадяни всіх інших союзних республік користуються на території УРСР усіма правами громадян УРСР.

Стаття 18 Українська Радянська Соціалістична Республіка складається з областей: Вінницької, Дніпропетровської, Донецької, Київської, Одеської, Харківської, Чернігівської і Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.

Стаття 19 До відання Української Радянської Соціалістичної Республіки в особі її найвищих органів влади і органів державного управління належать:

а) встановлення і зміна Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки і контроль за її виконанням;

б) затвердження Конституції Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки;

в) подання на затвердження Верховної Ради СРСР утворення нових областей, а також нових автономних республік і областей у складі УРСР;

г) встановлення кордонів і районного поділу областей УРСР;

д) затвердження кордонів і районного поділу Молдавської АРСР;

е) видання законів УРСР;

є) охорона державного ладу і прав громадян;

ж) затвердження народногосподарського плану УРСР;

з) затвердження державного бюджету УРСР;

й) встановлення, у відповідності з законодавством СРСР, державних і місцевих податків, зборів і неподаткових прибутків;

і) керування здійсненням бюджету Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки і місцевих бюджетів областей;

ї) керування страховою і ощадною справою;

к) управління банками, промисловими, сільськогосподарськими і торговельними підприємствами та організаціями республіканської підлеглості, а також керівництво місцевою промисловістю;

л) контроль і нагляд за станом і управлінням підприємств союзна підлеглості;

м) встановлення порядку користування землею, надрами, лісами і водами;

н) керування житловим і комунальним господарством, житловим будівництвом і впорядкуванням міст та інших населених місцевостей;

о) шляхове будівництво, керування місцевим транспортом і зв'язком;

- п) законодавство про працю;
- р) керування справою соціального забезпечення;
- с) керування справою початкової, середньої і вищої освіти;
- т) керування культурно-освітніми і науковими організаціями та установами в УРСР і управління культурно-освітніми та науковими організаціями і установами загальнореспубліканського значення;
- у) керування справою охорони здоров'я і управління установами охорони народного здоров'я загальнореспубліканського значення;
- ф) керування і організація справи фізкультури і спорту;
- х) організація судових органів УРСР;
- ц) надання прав громадянства УРСР;
- ч) амністія і помилування громадян, засуджених судовими органами УРСР.

РОЗДІЛ III. НАЙВИЩІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Стаття 20 Найвищим органом державної влади УРСР є Верховна Рада УРСР.

Стаття 23 Верховна Рада УРСР є єдиним законодавчим органом УРСР.

Стаття 24 Закон вважається затвердженим, коли його ухвалила Верховна Рада УРСР простою більшістю голосів.

Стаття 28 Верховна Рада УРСР обирає Президію Верховної Ради УРСР в складі: голови Президії Верховної Ради УРСР, двох заступників, секретаря Президії і 15 членів Президії Верховної Ради УРСР.

Стаття 29 Президія Верховної Ради УРСР підзвітна Верховній Раді УРСР у всій своїй діяльності.

Стаття 30 Президія Верховної Ради УРСР:

- а) скликає сесії Верховної Ради УРСР;
- б) дає тлумачення законів УРСР, видає укази;
- в) провадить всенародне опитування (референдум);
- г) скасовує постанови і розпорядження Ради Народних Комісарів УРСР, Ради Народних Комісарів Молдавської АРСР, а також постанови і розпорядження обласних Рад депутатів трудящих, в разі їх невідповідності законові;
- д) у період між сесіями Верховної Ради УРСР за поданням голови Ради Народних Комісарів УРСР з наступним внесенням на затвердження Верховної Ради УРСР;

- е) надає права громадянства УРСР;
- є) надає почесні звання УРСР і удостоює нагород;
- ж) здійснює право помилування громадян, засуджених судовими органами УРСР.

Стаття 31 Сесії Верховної Ради УРСР скликаються Президією Верховної Ради УРСР двічі на рік...

Стаття 34 Депутат Верховної Ради УРСР не може бути призначений до судової відповідальності або заарештований без згоди Верховної Ради УРСР, а в період між сесіями Верховної Ради УРСР, – без згоди Президії Верховної Ради УРСР.

Стаття 38 Верховна Рада УРСР утворює Уряд УРСР – Раду Народних Комісарів УРСР.

РОЗДІЛ IV. ОРГАНИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Стаття 39 Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади УРСР є Рада Народних Комісарів УРСР.

Стаття 41 Рада Народних Комісарів УРСР видає постанови і розпорядження на основі і на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень Ради Народних Комісарів СРСР і перевіряє їх виконання.

Стаття 43 Рада Народних Комісарів УРСР:

а) об'єднує і спрямовує роботу Народних Комісаріатів УРСР та інших підвідомчих їй господарських і культурних установ; об'єднує і перевіряє роботу Уповноважених загальносоюзних Народних Комісаріатів;

б) вживає заходів по здійсненню народногосподарського плану;

в) вживає заходів по здійсненню державного і місцевого бюджету УРСР;

г) вживає заходів по забезпеченню громадського ладу, обороні інтересів держави і охороні прав громадян;

д) спрямовує і перевіряє роботу Ради Народних Комісарів Молдавської РСР, керує і перевіряє роботу виконавчих комітетів обласних Рад депутатів трудящих;

е) утворює, в разі необхідності, спеціальні комітети і Головні і Управління при Раді Народних Комісарів УРСР у справах господарського і культурного будівництва.

Стаття 46 Народні Комісари УРСР керують галузями державного управління, які належать до компетенції УРСР.

Стаття 47 Народні Комісаріати УРСР є або союзно-республіканськими, або республіканськими.

Стаття 50 Народні Комісари УРСР видають у межах компетенції відповідних Народних Комісаріатів накази та інструкції на основі і на виконання законів СРСР і УРСР, постанов і розпоряджень Ради Народних Комісарів СРСР і Ради Народних Комісарів УРСР, наказів та інструкцій союзно-республіканських Народних Комісаріатів СРСР і перевіряють їх виконання.

Стаття 51 Союзно-республіканські Народні Комісаріати УРСР керують дорученими їм галузями державного управління УРСР, підлягаючи як Раді Народних Комісарів УРСР, так і відповідному союзно-республіканському Народному Комісаріатові СРСР.

Стаття 52 Республіканські Народні Комісаріати УРСР керують дорученими їм галузями державного управління, підлягаючи безпосередньо Раді Народних Комісарів УРСР.

РОЗДІЛ V. НАЙВИЩІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Стаття 54 Найвищим органом державної влади Молдавської АРСР є Верховна Рада Молдавської АРСР.

Стаття 55 Верховна Рада Молдавської АРСР обирається громадянами Республіки на строк 4 роки за нормами представництва, що встановлюється Конституцією Молдавської АРСР.

Стаття 56 Верховна Рада Молдавської АРСР є єдиним законодавчим органом Молдавської АРСР.

Стаття 63 Верховна Рада Молдавської АРСР утворює Уряд Молдавської АРСР – Раду Народних Комісарів Молдавської АРСР.

РОЗДІЛ VI. ОРГАНИ ДЕРЖАВНОГО УПРАВЛІННЯ МОЛДАВСЬКОЇ АВТОНОМНОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Стаття 64 Найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади Молдавської АРСР є Рада Народних Комісарів Молдавської АРСР..

РОЗДІЛ VII. МІСЦЕВІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Стаття 72 Органами державної влади в областях, округах, районах, містах, селищах, станицях і селах УРСР є Ради депутатів трудящих.

Стаття 73 Обласні, окружні, районні, міські, районні у великих містах, селищні, станичні і сільські Ради депутатів трудящих обираються відповідно трудящими області, округи, району, міста, селища, станиці і села на строк 2 роки.

Стаття 76 Виконавчими та розпорядчими органами обласних Рад депутатів трудящих, Рад депутатів трудящих адміністративних округ, районних, міських і сільських Рад депутатів трудящих є обрані ними виконавчі комітети в складі: голови, його заступників, секретаря і членів.

Стаття 78 Виконавчі комітети Рад депутатів трудящих (області, округи, району, міста, селища, станиці, села) здійснюють керівництво культурно-політичним та господарським будівництвом на своїй території на основі постанов відповідних Рад депутатів трудящих та вищестоящих державних органів.

Стаття 86 Вищестоячі Ради депутатів трудящих мають право скасовувати рішення і розпорядження нижчестоячих Рад депутатів трудящих та їх виконавчих комітетів...

РОЗДІЛ VIII. БЮДЖЕТ УКРАЇНСЬКОЇ РАДЯНСЬКОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕСПУБЛІКИ

Стаття 98 Державний бюджет УРСР складається Радою Народних Комісарів УРСР і подається нею на затвердження Верховної Ради УРСР..

РОЗДІЛ ІХ. СУД І ПРОКУРАТУРА

Стаття 102 Правосуддя в УРСР здійснюється Найвищим Судом УРСР, Найвищим Судом Молдавської АРСР, обласними судами, судами адміністративних округ, а також спеціальними судами СРСР, що створюються за постановою Верховної Ради СРСР, народними судами.

Стаття 103 Розгляд справ у всіх судах здійснюється з участю народних засідателів, крім випадків, спеціально передбачених законом.

Стаття 104 Найвищий Суд УРСР є найвищим судовим органом УРСР. На Найвищий Суд УРСР покладається нагляд за судовою діяльністю всіх судових органів УРСР, Молдавської АРСР і областей.

Стаття 105 Найвищий Суд УРСР обирається Верховною Радою УРСР на строк 5 років.

Стаття 106 Найвищий Суд Молдавської АРСР обирається Верховною Радою Молдавської АРСР на строк 5 років.

Стаття 107 Обласні суди, суди адміністративних округ обираються обласними Радами депутатів трудящих або Радами депутатів трудящих адміністративних округ на строк 5 років.

Стаття 108 Народні суди обираються громадянами району на основі загального, прямого і рівного виборчого права при таємному голосуванні і на строк 3 роки.

Стаття 109 Судочинство в УРСР провадиться українською мовою, в Молдавській РСР – молдавською або українською мовою, залежно від національного складу більшості населення району...

Стаття 112 Вищий нагляд за точним виконанням законів усіма Народними Комісаріатами і підвідомчими їм установами, так само, як окремими службовими особами, а також громадянами на території УРСР здійснюється як Прокурором СРСР безпосередньо, так і через Прокурора УРСР.

Стаття 113 Прокурор УРСР призначається Прокурором СРСР на строк 5 років.

Стаття 114 Прокурор Молдавської РСР і обласні прокурори призначаються Прокурором СРСР на строк 5 років.

Стаття 115 Прокурори адміністративних округ, районні і міські прокурори призначаються Прокурором УРСР з затвердження Прокурора СРСР на строк 5 років.

РОЗДІЛ X. ОСНОВНІ ПРАВА Й ОBOB'ЯЗКИ ГРОМАДЯН

Стаття 117 Громадяни УРСР мають право на працю, тобто право на одержання гарантованої роботи з оплатою їх праці у відповідності з її кількістю і якістю...

Стаття 118 Громадяни УРСР мають право на відпочинок...

Стаття 119 Громадяни УРСР мають право на матеріальне забезпечення в старості, а також – в разі хвороби і втрати працездатності...

Стаття 120 Громадяни УРСР мають право на освіту.

Це право забезпечується загальнообов'язковою початковою освітою, безплатністю освіти, включаючи вищу освіту, системою державних стипендій величезній більшості тих, що вчаться у вищій школі, навчанням у школах рідною мовою, організацією на заводах, в радгоспах, машинно-тракторних станціях і колгоспах безплатного виробничого, технічного й агрономічного навчання трудящих.

Стаття 121 Жінці в УРСР надаються рівні права з чоловіком у всіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя.

Можливість здійснення цих прав жінок забезпечується наданням жінці рівного з чоловіком права на працю, оплату праці, відпочинок, соціальне страхування і освіту, державною охороною інтересів матері й дитини, наданням жінці при вагітності відпусток з збереженням утримання, широкою сіткою родильних будинків, дитячих ясел і садків.

Стаття 122 Рівноправність громадян УРСР, незалежно від їх національності і раси, в усіх галузях господарського, державного, культурного і громадсько-політичного життя є непорушним законом...

Стаття 124 У відповідності з інтересами трудящих і з метою зміцнення соціалістичного ладу громадянам УРСР гарантується законом:

- а) свобода слова,
- б) свобода друку,
- в) свобода зборів і мітингів,
- г) свобода вуличних походів і демонстрацій...

Стаття 125 У відповідності з інтересами трудящих і з метою розвитку організаційної самодіяльності і політичної активності народних мас громадянам УРСР забезпечується право об'єднання в громадські організації: професійні спілки, кооперативні об'єднання, організації молоді, спортивні й оборонні організації, культурні, технічні і наукові товариства, а найбільш активні й свідомі громадяни з лав робітничого класу й інших верств трудящих об'єднуються у Комуністичну партію (більшовиків) України, яка є передовим загоном трудящих в їх боротьбі за зміцнення і розвиток соціалістичного ладу і являє собою керівне ядро всіх організацій трудящих, як громадських, так і державних.

Стаття 126 Громадянам УРСР забезпечується недоторканість особи. Ніхто не може бути заарештований інакше, як за постановою суду або з санкції прокурора.

Стаття 127 Недоторканість житла громадян і тайна листування охороняється законом.

Стаття 131 Загальний військовий обов'язок є законом.

Військова служба в Робітничо-Селянській Червоній Армії є почесний обов'язок громадян УРСР.

РОЗДІЛ XIII. ПОРЯДОК ЗМІНИ КОНСТИТУЦІЇ

Стаття 146 Зміна Конституції УРСР провадиться лише за рішенням Верховної Ради УРСР, ухваленим більшістю не менше 2/3 голосів.

м. Київ
30 січня 1937 року

Історія української Конституції / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. Київ : Право, 1997. С. 208-235.

Постанова Політбюро ЦК ВКП(б) (2 липня 1937 р.)
(Витяг із протоколу № 51 засідання Політбюро ЦК)

Цілком таємно
Тов. Єжову, секретарям обкомів,
крайкомів, ЦК нацкомпартій

Послати секретарям обкомів, крайкомів, ЦК нацкомпартій таку телеграму:

«Зазначити, що більша частина колишніх куркулів і карних злочинців, засланих в один час із різних областей в північні і сибірські райони, а потім по закінченню терміну заслання таких, які повернулися в свої області, – є головними призвідниками всяких антирадянських і диверсійних злочинів, як в колгоспах і радгоспах, так і на транспорті і в деяких галузях промисловості.

ЦК ВКП(б) пропонує всім секретарям обласних і крайових організацій, і всім обласним, крайовим і республіканським представникам НКВС взяти на облік всіх куркулів і кримінальних злочинців, які повернулися на батьківщину, з тим, щоб найбільш ворожі з них були негайно арештовані і були розстріляні в порядку адміністративного проведення їх справ через трійки, а решта, менш активні, але все ж ворожі елементи були переписані і заслані в райони по вказівці НКВС.

ЦК ВКП(б) пропонує в п'ятиденний термін подати в ЦК склад трійок, а також кількість тих, хто підлягає розстрілу, як і кількість тих, хто підлягає засланняю».

Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. Київ : МАУП, 2006. С. 515-516.

**Оперативний наказ Народного комісара внутрішніх справ
РСР М. І. Єжова № 00486 (15 серпня 1937 р.)**

С получением настоящего приказа приступите к репрессированию жен изменников родины, членов право-троцкистских шпионско-диверсионных организаций, осужденных военной коллегией и военными трибуналами по первой и второй категории, начиная с 1-го августа 1936 года.

При проведении этой операции, руководствуйтесь следующим:

ПОДГОТОВКА ОПЕРАЦИИ

1) В отношении каждой, намеченной к репрессированию семьи производится тщательная ее проверка, собираются дополнительные установочные данные и компрометирующие материалы.

На основании собранных материалов составляются:

а) подробная общая справка на семью с указанием: фамилии, имени и отчества осужденного главы семьи, за какие преступления, когда, кем и какому наказанию подвергнут; именной список состава семьи (включая и всех лиц, состоявших на иждивении осужденного и вместе с ним проживавших), подробных установочных данных на каждого члена семьи; компрометирующих материалов на жену осужденного; характеристики, в отношении степени социальной опасности детей старше 15-ти летнего возраста; данных о наличии в семье престарелых и нуждающихся в уходе родителей, наличии тяжело или заразно больных, наличии детей, по своему физическому состоянию, требующих ухода.

б) отдельная краткая справка на социально-опасных и способных к антисоветским действиям детей старше 15-ти летнего возраста.

в) именные списки детей до 15 лет отдельно дошкольного и школьного возраста.

2) Справки рассматриваются соответственно наркоматами внутренних дел республик и начальниками управлений НКВД краев и областей.

Последние:

а) дают санкцию на арест и обыск жен изменников родины;
б) определяют мероприятия в отношении детей арестуемой;
в) указывают мероприятия в отношении родителей и других родственников, состоявших на иждивении осужденного и совместно с ним проживающих.

ПРОИЗВОДСТВО АРЕСТОВ И ОБЫСКОВ

3) Намеченные к репрессированию арестовываются. Арест оформляется ордером.

4) Аресту подлежат жены, состоявшие в юридическом или фактическом браке с осужденным в момент его ареста.

Аресту подлежат также и жены, хотя и состоявшие с осужденным, к моменту его ареста, в разводе, но:

а) причастные к контрреволюционной деятельности осужденного;

б) укрывавшие осужденного;

в) знавшие о контр-революционной деятельности осужденного, но не сообщившие об этом соответствующим органам власти.

5) Аресту не подлежат:

а) беременные; жены осужденных, имеющие грудных детей, тяжело или заразно больные; имеющие больных детей, нуждающихся в уходе; имеющие преклонный возраст.

В отношении таких лиц временно ограничиваться отобраением подписки о невыезде с установлением тщательного наблюдения за семьей.

б) жены осужденных, разоблачившие своих мужей и сообщившие о них органам власти сведения, послужившие основанием к разработке и аресту мужей.

б) Одновременно с арестом производится тщательный обыск. При обыске изымаются: оружие, патроны, взрывчатые и химические вещества, военное снаряжение, множительные приборы (шапирографы, стеклографы, пишущие машинки и т.п.), контрреволюционная литература, переписка, иностранная валюта, драгоценные металлы в слитках, монетах и изделиях, личные документы и денежные документы.

7) Все имущество, лично принадлежащее арестованным (за исключением необходимых белья, верхнего и нижнего платья, обуви и постельных принадлежностей, которые арестованные берут с собой) – конфискуется. Квартиры арестованных опечатываются.

В случаях, когда совместно с арестуемыми проживают их совершеннолетние дети, родители и другие родственники, то им, помимо их личных вещей, оставляется в пользование необходимые: жилая площадь, мебель и домашняя утварь арестуемых.

8) После производства ареста и обыска арестованные жены осужденных конвоируются в тюрьму. Одновременно, порядком указанным ниже, вывозятся и дети.

ПОРЯДОК ОФОРМЛЕНИЯ ДЕЛ

9) На каждую арестованную и на каждого социально опасного ребенка старше 15-ти летнего возраста, заводится следственное дело, в которое помимо установленных документов, помещаются справки (см. п.п. «а» и «б» ст.1) и краткое обвинительное заключение.

10) Следственное дело направляется на рассмотрение Особого Совещания НКВД СССР.

Начальникам управлений НКВД по Дальне-Восточному и Красноярскому краям и Восточно-Сибирской области, следственных дел на арестованных Особому Совещанию – не высылать. Вместо этого, сообщать по телеграфу общие справки на семьи осужденных (пункт «а», ст.1), которые и будут рассматриваться Особым Совещанием. Последнее свои решения по каждой семье с одновременным указанием места заключения (лагеря) сообщает начальникам перечисленных УНКВД, также по телеграфу.

РАССМОТРЕНИЕ ДЕЛ И МЕРЫ НАКАЗАНИЯ

11) Особое совещание рассматривает дела на жен осужденных изменников родины и тех их детей старше 15-ти летнего возраста, которые являются социально-опасными и способными к совершению антисоветских действий.

12) Жены осужденных изменников родины подлежат заключению в лагеря на сроки, в зависимости от степени социальной опасности, не менее как 5-8 лет.

13) Социально опасные дети осужденных, в зависимости от их возраста, степени опасности и возможностей исправления, подлежат заключению в лагеря или исправительно-трудовые колонии НКВД, или водворению в детские дома особого режима Наркомпросов республик.

14) Приговора Особого Совещания сообщаются для приведения их в исполнение Наркомам республиканских НКВД и начальникам Управлений НКВД краев и областей по телеграфу.

15) Следственные дела сдаются в архив НКВД СССР.

ПОРЯДОК ПРИВЕДЕНИЯ ПРИГОВОРОВ В ИСПОЛНЕНИЕ

16) Осужденных Особым Совещанием жен изменников родины направлять для отбытия наказания в специальное отделение Темниковского исправительно-трудового лагеря, по персональным нарядам ГУЛАГа НКВД СССР.

Направление в лагерь производить существующим порядком.

17) Осужденные жены изменников родины, не подвергнутые аресту, в силу болезни и наличия на руках больных детей, по выздоровлении арестовываются и направляются в лагерь.

Жены изменников родины, имеющие грудных детей, после вынесения приговора, немедленно подвергаются аресту и без завоза в тюрьму направляются непосредственно в лагерь.

Также поступать и с осужденными женами, имеющими преклонный возраст.

18) Осужденные социальноопасные дети направляются в лагеря, исправительно-трудовые колонии НКВД или в дома особого режима Наркомпросов республик по персональным нарядам ГУЛАГа НКВД для первой и второй группы и АХУ НКВД СССР – для третьей группы.

РАЗМЕЩЕНИЕ ДЕТЕЙ ОСУЖДЕННЫХ

19) Всех оставшихся после осуждения детей-сирот размещать:

а) детей в возрасте от 1-1/2 лет и до 3-х полных лет – в детских домах и яслях Наркомздравов республик в пунктах жительства осужденных;

б) детей в возрасте от 3-х полных лет и до 15 лет – в детских домах Наркомпросов других республик, краев и областей (согласно установленной дислокации) и вне Москвы, Ленинграда, Киева, Тбилиси, Минска, приморских и пограничных городов.

20) В отношении детей старше 15 лет, вопрос решать индивидуально. В зависимости от возраста, возможностей самостоятельного существования собственным трудом, или возможностей проживания на иждивении родственников, такие дети могут быть:

а) направлены в детские дома Наркомпросов республик в соответствии с п. «б» ст. 19.

б) направлены в другие республики, края и области (в пункты, за исключением перечисленных выше городов) для трудового устройства или определения на учебу.

21) Грудные дети направляются вместе с их осужденными матерями в лагерь, откуда по достижению возраста 1-1/2 лет передаются в детские дома и ясли Наркомздравов республик.

22) Дети в возрасте от 3 до 15 лет принимаются на государственное обеспечение.

23) В том случае, если оставшихся сирот пожелают взять другие родственники (не репресслируемые) на свое полное иждивение – этому не препятствовать.

ПОДГОТОВКА К ПРИЕМУ И РАСПРЕДЕЛЕНИЮ ДЕТЕЙ

24) В каждом городе, в котором будет производиться операция специально оборудуются:

а) приемно-распределительные пункты, в которые будут доставляться дети тотчас же после ареста их матерей и откуда дети будут направляться, затем по детским домам.

б) специально организуются и оборудуются помещения, в которых будут содержаться до решения Особого Совещания НКВД социально-опасные дети.

Для указанных выше детей, используются, там где они имеются, детские приемники отделов трудовых колоний НКВД.

25) Начальники органов НКВД пунктов, где расположены детские дома Наркомпросов, предназначенные для приема детей осужденных, совместно с заведывающими или представителями ОБЛОНО производят проверку персонала домов и лиц, политически неустойчивых, антисоветски настроенных и разложившихся – увольняют. Взамен уволенных персонал домов доукомплектовывается проверенным, политически надежным составом, могущим вести учебно-воспитательную работу с прибывающими к ним детьми.

26) Начальники органов НКВД определяют в каких детских домах и яслях Наркомздравов можно разместить детей до 3-х летнего возраста и обеспечивают немедленный и безотказный прием этих детей.

27) Наркомы внутренних дел республик и начальники управлений НКВД краев и областей, сообщают по телеграфу лично заместителю начальника АХУ НКВД СССР тов. Шнеерсону именные списки детей, матери которых подвергаются аресту. В списках должны быть указаны: фамилия, имя, отчество, год рождения ребенка, в каком классе учится. В списках дети перечисляются по группам, комплектуемым с таким расчетом, чтобы в один и тот же дом не попали дети, связанные между собой родством или знакомством.

28) Распределение детей по детским домам производит заместитель начальника АХУ НКВД СССР. Он телеграфом сообщает наркомам республиканских НКВД и начальникам управлений НКВД краев и областей, каких детей и в какой дом направить. Копию телеграммы посылает начальнику соответствующего детского дома. Для последнего эта телеграмма должна явиться основанием к приему детей.

29) При производстве ареста жен осужденных, дети у них изымаются и вместе с их личными документами (свидетельства о рождении, ученические документы), в сопровождении, специально наряженных в состав группы производящей арест, сотрудника или сотрудницы НКВД, отвозятся:

а) дети до 3-х летнего возраста – в детские дома и ясли Наркомздравов;

б) дети от 3 и до 15-ти летнего возраста – в приемно-распределительные пункты;

в) социально-опасные дети старше 15-ти летнего возраста в специально предназначенные для них помещения.

ПОРЯДОК ОТПРАВКИ ДЕТЕЙ В ДЕТСКИЕ ДОМА

30) Детей на приемно-распределительном пункте принимает заведывающий пунктом или начальник детского приемника ОТК НКВД и специально выделенный оперработник (работница) УГБ.

Каждый принятый ребенок записывается в специальную книгу, а документы его запечатываются в отдельный конверт.

Затем дети группируются по местам назначения и в сопровождении специально подобранных работников отправляются группами по детским домам Наркомпросов, где и сдаются вместе с их документами заведывающему дому под личную его расписку.

31) Дети до 3-х летнего возраста сдаются лично заведывающим детскими домами или яслями Наркомздравов под их личную расписку. Вместе с ребенком сдается и его свидетельство о рождении.

УЧЕТ ДЕТЕЙ ОСУЖДЕННЫХ

32) Дети осужденных, размещенные в детских домах и яслях Наркомпросов и Наркомздравов республик, учитываются АХУ НКВД СССР.

Дети старше 15-ти летнего возраста и осужденные социально-опасные дети учитываются 8 отделом ГУГБ НКВД СССР.

НАБЛЮДЕНИЕ ЗА ДЕТЬМИ ОСУЖДЕННЫХ

33) Наблюдение за политическими настроениями детей осужденных, за их учебной и воспитательной жизнью возлагаю на Наркомов Внутренних Дел республик, начальников Управлений НКВД краев и областей.

ОТЧЕТНОСТЬ

34) О ходе операции доносить мне трехдневными сводками по телеграфу. О всех эксцессах и чрезвычайных происшествиях немедленно.

35) Операцию по репрессированию жен уже осужденных изменников родины закончить к 25/X с/г.

36) Впредь всех жен изобличенных изменников родины, правотроцкистских шпионов, арестовывать одновременно с мужьями, руководствуясь порядком, устанавливаемым настоящим приказом.

Народный комиссар внутренних дел Союза СССР

Генеральный комиссар государственной безопасности (Ежов).

Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК-ГПУ-НКВД в Україні: особи, факти, документи. Київ: Абрис, 1997. С. 377-384.

Питання для самоконтролю:

1. Назвіть джерела права УСРР.
2. Дайте характеристику конституційному процесу в УСРР.
3. Проаналізуйте зміст та дайте правову оцінку Декларації про утворення СРСР.
4. Охарактеризуйте правове становище УРСР за Конституцією СРСР 1924 року.
5. Назвіть центральні та місцеві органи влади УРСР за Конституцією 1929 року.
6. У чому суть командно-адміністративної системи?
7. Які злочини і покарання були передбачені Кримінальними кодексами УСРР?
8. Які основні риси процесуального права УСРР?
9. Охарактеризуйте та покажіть специфіку основних рис цивільного, земельного, кооперативного та трудового права УСРР.
10. З'ясуєте специфіку правового регулювання адміністративних відносин, а також становлення та розвитку фінансового права в УСРР.

ТЕСТИ

1. Вкажіть місце проведення альтернативного першого Всеукраїнського з'їзду Рад?

- а) Київ;
- б) Харків;
- в) Одеса;
- г) Катеринослав.

2. Як називався створений Тимчасовим Центральним Виконавчим Комітетом України радянський уряд?

- а) Рада робочих, солдатських і селянських депутатів;
- б) Всеукраїнський з'їзд робочих і солдатських депутатів;
- в) Генеральний Секретаріат;
- г) Народний Секретаріат.

3. У перервах між Всеукраїнськими з'їздами рад вищим законодавчим органом був:

- а) Центральний виконавчий комітет;
- б) Державний секретаріат;
- в) Народний секретаріат;
- г) Революційний комітет.

4. У якому місті за рішенням ЦК РКП(б) від 28 листопада 1918 р. було створено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України?

- а) Київ;
- б) Курськ;
- в) Харків;
- г) Вороніж.

5. Декретом Тимчасового робітничо-селянського уряду України від 12 грудня 1918 р. було створено:

- а) Всеукраїнську надзвичайну комісію;
- б) Верховний революційний трибунал;
- в) Верховний касаційний суд;
- г) Раду народних суддів.

6. Коли була прийнята перша конституція Радянської України (УСРР)?

- а) 1919 р.;

- б) 1922 р.;
- в) 1924 р.;
- г) 1929 р.

7. 3 29 січня 1919 р. уряд радянської України називався:

- а) Народним Секретаріатом;
- б) Центральним Виконавчим Комітетом;
- в) Радою Народних Комісарів УСРР;
- г) Всеукраїнським з'їздом рад.

8. Який орган був фактичним вищим законодавчим і виконавчим органом радянської влади в Україні з 11 грудня 1919 р. до лютого 1920 р.?

- а) Всеукраїнський революційний комітет;
- б) Народний Секретаріат;
- в) Рада Народних Комісарів УСРР;
- г) Центральний Виконавчий Комітет.

9. Ким формувалася Рада Народних Комісарів?

- а) ЦК КП(б)У;
- б) Всеукраїнським з'їздом рад;
- в) Всеукраїнським Центральним Виконавчим Комітетом;
- г) Всеукраїнською надзвичайною комісією.

10. Хто мав право вносити зміни до Конституції?

- а) Рада Народних Комісарів;
- б) Всеукраїнський з'їзд рад;
- в) Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет;
- г) Всеукраїнська надзвичайна комісія.

11. Визначте зайве серед надзвичайних місцевих органів.

- а) військовий революційний комітет;
- б) комітет бідноти;
- в) комітет незаможних селян;
- г) Рада робітничих депутатів.

12. Верховним органом влади в УСРР був(ла):

- а) Всеукраїнський з'їзд рад;
- б) Всеукраїнський центральний виконавчий комітет;
- в) Президія Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету;

г) Рада народних комісарів.

13. У 1922 р. була створена:

- а) Всеукраїнська надзвичайна комісія;
- б) Державна прокуратура;
- в) Державна варта;
- г) Державна міліція.

14. Коли прийнята постанова «Про заміну продовольчої розкладки натуральним податком»?

- а) 5 лютого 1920 р.;
- б) 9 серпня 1921 р.;
- в) 27 березня 1921 р.;
- г) 7 лютого 1922 р.

15. Коли було прийнято першу Конституцію СРСР?

- а) 9 серпня 1921 р.;
- б) 6 липня 1923 р.;
- в) 10 грудня 1922 р.;
- г) 31 січня 1924 р.

16. Що відбулося на XI Всеукраїнському з'їзді рад 1929 р.?

- а) затвердження змін до Конституції УРСР 1919 р.;
- б) об'єднання УРСР і РРФСР;
- в) створення Молдавської АРСР у складі УРСР;
- г) затвердження Конституції УСРР.

17. За Конституцією УСРР 1929 р. чергові Всеукраїнські з'їзди Рад збиралися:

- а) раз на 1 рік;
- б) раз на 4 роки;
- в) раз на 2 роки;
- г) раз на 5 років.

18. Коли прийнято адміністративний кодекс УСРР?

- а) 10 травня 1925 р.;
- б) 12 жовтня 1927 р.;
- в) 19 січня 1926 р.;
- г) 15 травня 1929 р.

19. Перша кодифікація радянського права була здійснена у:

- а) 1922-1924 рр.;
- б) 1922-1927 рр.;
- в) 1924-1927 рр.;
- г) 1922-1929 рр.

20. Коли прийнято Кримінальний кодекс УРСР?

- а) у 1922 р.;
- б) у 1923 р.;
- в) у 1925 р.;
- г) у 1926 р.

21. 31 травня 1926 р. ВУЦВК затвердив:

- а) Адміністративний кодекс УРСР;
- б) Земельний кодекс УРСР;
- в) Кодекс законів про сім'ю, опіку, подружню пару та акти громадянського стану;
- г) Кодекс законів про працю.

22. Коли введений в дію Кодекс законів про працю УРСР?

- а) 29 листопада 1922 р.;
- б) 15 листопада 1922 р.;
- в) 12 жовтня 1924 р.;
- г) 31 травня 1926 р.

23. Коли прийнято перший Кримінально-процесуальний кодекс УРСР?

- а) 13 вересня 1922 р.;
- б) 23 жовтня 1925 р.;
- в) 30 липня 1924 р.;
- г) 8 червня 1927 р.

24. Земельний кодекс УРСР 1922 р.:

- а) відміняв назавжди право приватної власності на землю, надра, води і ліси в УРСР;
- б) відміняв тимчасово право приватної власності на землю, надра, води і ліси в УРСР;
- в) визначав умови придбання земельних наділів у приватну власність;
- г) вводив право приватної власності на землю, надра, води і ліси в УРСР.

25. У Цивільному кодексі УСРР 1929 р. визначалися три форми власності. Виділіть зайву.

- а) державна;
- б) кооперативна;
- в) колгоспна;
- г) приватна.

26. Максимальний термін позбавлення волі за кримінальними кодексами 1922 та 1927 рр.?

- а) 10 років;
- б) 20 років;
- в) 15 років;
- г) 25 років.

27. За Конституцією УСРР 1929 р. вищий орган влади в Україні – це:

- а) Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів;
- б) РНК УСРР;
- в) ВУЦВК;
- г) Всеукраїнська надзвичайна комісія

28. Коли відбулася зміна назви Українська Соціалістична Радянська Республіка на Українська Радянська Соціалістична Республіка?

- а) 1927 р.;
- б) 1929 р.;
- в) 1935 р.;
- г) 1937 р.

29. До складу якого наркомату (міністерства) входила міліція України у 30-ті рр. ХХ ст.?

- а) закордонних справ;
- б) внутрішніх справ;
- в) оборони;
- г) держбезпеки.

30. За Конституцією УРСР 1937 р. вищим органом влади є:

- а) Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів;

- б) Верховна Рада УРСР;
- в) РНК УРСР;
- г) Президія ЦВК УРСР.

31. Функції охорони державної безпеки, громадського порядку, державної та громадської власності покладалися на:

- а) Головне управління міліції та карного розшуку при РНК УРСР;
- б) Наркомат внутрішніх справ УРСР;
- в) Державне політичне управління УРСР;
- г) Наркомат юстиції УРСР.

32. Якою Конституцією вперше було закріплене положення про комуністичну партію як керівний орган всіх громадських і державних організацій?

- а) 1919 р.;
- б) 1929 р.;
- в) 1937 р.;
- г) 1939 р.

33. Постанова ЦВК і РНК СРСР «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів та кооперації і зміцнення суспільної (соціалістичної) власності» (т.зв. «закон про п'ять колосків») була прийнята:

- а) 1939 р.;
- б) 1932 р.;
- в) 1931 р.;
- г) 1933 р.

34. З 1937 р. максимальний термін позбавлення волі становив:

- а) 10 років;
- б) 15 років;
- в) 25 років;
- г) 30 років.

35. За Конституцією УРСР 1937 р. вищим органом влади є:

- а) Всеукраїнський з'їзд Рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів;
- б) Верховна Рада УРСР;
- в) РНК УРСР;
- г) Президія ЦВК УРСР.

36. Визначте зайве серед позасудових репресивних органів:

- а) «трійка»;
- б) «двійка»;
- в) Особлива нарада при НКВС СРСР;
- г) прокуратура.

37. Єдиним законодавчим органом республіки за Конституцією УРСР 1937 р. була:

- а) Верховна Рада УРСР;
- б) Президія Верховної Ради УРСР;
- в) Рада Народних Комісарів УРСР;
- г) ЦВК УРСР.

38. Вищий орган виконавчої влади за Конституцією УРСР 1937 р.?

- а) Верховна Рада УРСР;
- б) Президія Верховної Ради УРСР;
- в) Рада Народних Комісарів УРСР;
- г) ЦВК УРСР.

39. В якому році було ліквідовано Об'єднане Державне Політичне Управління?

- а) 1922 р.;
- б) 1929 р.;
- в) 1934 р.;
- г) 1937 р.

40. Функції охорони державної безпеки, громадського порядку, державної та громадської власності покладалися на:

- а) Головне управління міліції та карного розшуку при РНК УРСР;
- б) Наркомат внутрішніх справ УРСР;
- в) Державне політичне управління УРСР;
- г) Наркомат юстиції УРСР.

ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ НОВІТНЬОГО ЧАСУ

Семінарське заняття № 7: Державно-правове становище українських земель у роки Другої світової війни та у повоєнний час

Навчальна мета заняття: охарактеризувати зміни державно-правового становища українських земель напередодні та у роки Другої світової війни, проаналізувати основні етапи державно-правового розвитку України у повоєнний період.

Навчальні питання:

1. Українське питання напередодні Другої світової війни. Приєднання західноукраїнських земель до складу УРСР: державно-правові наслідки.
2. Державно-правове становище українських земель у роки Другої світової війни.
3. Держава і право УРСР у повоєнні роки та період десталінізації (1945 – п. пол. 1960 рр.).
4. Держава і право України в період «застою» (сер. 1960-1985 рр.).

Теми рефератів:

1. Карпатська Українська держава: історико-правовий аналіз.
2. Політика «радянської» на західноукраїнських землях.
3. Правові засади запровадження воєнного стану та стану облоги на території УРСР роки німецько-радянської війни 1941-1945 рр.
4. Зміни в праві УРСР в умовах воєнного стану.
5. Окупаційний режим та органи управління на окупованій території України.
6. Спроби відновлення української національної державності в роки Другої світової війни.
7. Партизанський та підпільний рухи на території України.

8. Десталінізація. Зміни у правовому статусі населення УРСР у період хрущовської «відлиги».
9. Причини та правові засади приєднання Криму до складу УРСР.
10. Правові основи організації та діяльності органів державної влади УРСР у другій половині 40-х – наприкінці 80-х рр. XX ст.
11. Друга кодифікація права радянської України.
12. Джерела права УРСР середини 50-х – середини 80-х рр. XX ст.
13. Основні риси конституційного права УРСР середини 50-х – сер. 80-х рр. XX ст.
14. Правоохоронні та правозахисні органи УРСР у середині 50-х – 80-х рр. XX ст.

Методичні вказівки:

Розглядаючи перше питання, варто пригадати, що напередодні Другої світової війни українські землі перебували у складі СРСР, Польщі, Румунії й Чехословаччини. Українці були позбавлені права самостійно творити власне життя, мати свою державу, обмежувалися в політичних правах, зазнавали національних та соціальних утисків. Трагізм ситуації поглиблювався тим, що наприкінці 30-х рр. XX століття прагнення українців до створення власної державності було використане в геополітичних інтересах великих європейських держав, які напередодні війни намагалися «розіграти українську карту». Ознайомлення з документами того часу допоможе розібратися в планах Німеччини та СРСР щодо західноукраїнських територій, у їх ставленні до національного державотворення.

Слід звернути увагу, що з підписанням 30 вересня 1938 року Мюнхенської угоди значно погіршилося міжнародне і внутрішнє становище Чехословаччини. 8 жовтня 1938 року уряд країни змушений був надати територіально-національну автономію Підкарпатській Русі. Було створено уряд автономії на чолі з А. Бродієм. Невдовзі сформовано новий уряд, прем'єр-міністром якого став А. Волошин. Конституційним законом від 22 жовтня 1938 року законодавча влада закріплювалася за Соймом, виконавча – за урядом. Але нездоланною перешкодою розвитку автономії Підкарпатської Русі стала Угорщина, яка зазіхала на українські землі. Відповідно до рішення Віденського арбітражу від 2 листопада 1938 року, де арбітрами були Німеччина й Італія, понад 12% території краю з містами Ужгород, Мукачеве і Берегове віді-

йшло Угорщині. Столицю автономії було перенесено з Ужгорода до Хуста. За умов військової агресії очільники автономії вдалися до формування власної військової організації – Карпатської Січі. Уряд А. Волошина активно здійснював заходи, спрямовані на розбудову української держави – займався питаннями промисловості, транспорту, торгівлі, розпочав українізацію органів адміністрації, системи освіти, видавничої справи тощо. 30 грудня 1938 року уряд затвердив нову назву автономії – Карпатська Україна. 12 лютого 1939 року відбулися вибори до Союму Карпатської України. Проте вже 14 березня Угорщина за підтримки Німеччини розпочала наступ на автономію. Того ж дня А. Волошин від імені уряду автономії проголосив незалежність Карпатської України. 15 березня 1939 року Сойм підтримав це рішення. Прийнята парламентом Конституція Карпатської України визначала державний устрій нової держави – президентська республіка, затверджувався правовий статус української мови як державної. Президентом Карпатської України було обрано А. Волошина, який призначив Ю. Ревая прем'єр-міністром нового уряду суверенної держави. Сойм уповноважив уряд за згодою Президента республіки видавати розпорядження, які мали силу закону. Проте ці розпорядження обов'язково мали розглядатися на найближчому засіданні Союму, інакше вони не були чинними. Державотворчі зусилля лідерів українців не мали завершеного характеру, оскільки угорські війська до 18 березня 1939 року захопили більшу частину території Карпатської України. Очільники держави змушені були емігрувати за кордон.

Доцільно пригадати причини Другої світової війни, яка почалася 1 вересня 1939 року з нападу нацистської Німеччини на Польщу. Ознайомлення з Договором про ненапад між Німеччиною та СРСР від 23 серпня 1939 року та таємним протоколом до нього (про розмежування сфер впливу у Східній Європі), дозволить з'ясувати передумови і характер воєнних акцій Радянського Союзу на західноукраїнських землях у вересні 1939 року в Бессарабії та Північній Буковині у червні 1940 року.

17 вересня 1939 року Червона Армія перейшла кордон Польщі і зайняла Західну Волинь і Східну Галичину. Населення Західної України прихід радянських військ сприйняло позитивно, оскільки вважало це позбавленням від польської влади, яка всіляко утикала українців. Керівництво СРСР бачило своїм невідкладним завданням юридично оформити «приєднання» західноукраїнських земель до складу Радянського Союзу. Генералові С. Тимошенку

було доручено підготувати вибори на Західній Україні до Народних Зборів. Необхідно з'ясувати засади і порядок обрання цього представницького органу та ознайомитися з його рішеннями. Варто звернути увагу на процедуру приєднання західноукраїнських земель до УРСР. Спершу Народні Збори Західної України (26-28 жовтня 1939 року) проголосили встановлення радянської влади, після чого звернулися до Верховних Рад УРСР та СРСР з проханням прийняти Волинь і Галичину до їх складу. 1 листопада Верховна Рада СРСР, а 15 листопада 1939 року – Верховна Рада УРСР задовольнили це прохання. У грудні 1939 року було створено Волинську, Дрогобицьку, Львівську, Рівненську, Станіславську і Тернопільську області у складі Радянської України. Потрібно охарактеризувати процедуру приєднання північної частини Бессарабії і Північної Буковини у 1940 році до складу УРСР. Варто акцентувати, що 2 серпня 1940 року Верховна Рада СРСР, задовольнивши прохання «делегатії трудящих» Бессарабії та Північної Буковини, прийняла Закон «Про включення північної частини Буковини і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів Бессарабії до складу УРСР», а вже 7 серпня 1940 року були створені Чернівецька та Ізмаїльська області, а замість повітів і волостей – райони. Водночас із складу України було вилучено Молдавську АРСР й включено до новоствореної Молдавської РСР.

Слід охарактеризувати процес створення на західноукраїнських землях місцевих органів радянської влади, а також судових і правоохоронних органів та показати сутність та наслідки політики «радянзації» на приєднаних територіях.

Наприкінці, варто зазначити, що у вітчизняній історіографії оцінки щодо способу включення західноукраїнських земель до складу УРСР є різні (приєднання; окупація; формальна інкорпорація; анексія тощо) та незважаючи на це науковці визнають важливість цієї події, оскільки вперше за багато століть українські землі об'єдналися в кордонах однієї держави – СРСР, що стало вагомим кроком на шляху до соборності України.

Готуючись до другого питання слід розуміти, що 22 червня 1941 року нападом нацистської Німеччини на СРСР розпочався найбільш масштабний, найбільш тривалий та найбільш драматичний етап Другої світової війни. Саме на радянсько-німецькому фронті відбувалися вирішальні битви, які докорінно змінили хід війни, саме тут кувалася перемога над нацизмом та фашизмом. Об'єднаними зусиллями усіх народів Радянського Союзу, ціною ве-

личесних людських втрат (історики і донині наводять різні цифри – від 22-27 млн. до 40 і більше загиблих) далася перемога у цій війні. Однією з найбільш постраждалих союзних республік була УРСР, оскільки саме територією України двічі проходив фронт, оскільки саме Україна тривалий час перебувала під окупацією, коли було знищено біля 4 млн. цивільного населення та 1,3 млн. військово-полонених.

Необхідно зазначити, що війна спричинила докорінну перебудову державного механізму. Це було зумовлено необхідністю мобілізувати зусилля на виконання важливих першочергових завдань, а саме: переведення господарства на воєнні рейки; зміцнення обороноздатності; організації евакуації населення та стратегічних підприємств; розгортання партизанського та підпільного руху на тимчасово окупованих територіях тощо. Як наслідок, уповноваженими органами державної влади було прийнято низку нормативно-правових актів (постанов, директив, наказів тощо), без глибокого сутнісного аналізу яких неможливо усвідомити масштаб і глибину змін у державному управлінні. Необхідно опрацювати першоджерела та дати формально-правову характеристику запроваджуваних режимів воєнного стану та стану облоги, визначити правовий статус створених на загальнонаціональному та регіональному рівнях воєнно-політичних органів з надзвичайними повноваженнями (Державного Комітету Оборони, Ставки Верховного головнокомандування, військових рад фронтів і т. д.), проілюструвати появу та ствердження тенденцій зростання ролі виконавчо-розпорядчих органів, домінування військово-організаційної (мобілізаційної) роботи в діяльності державного апарату, централізації керівництва суб'єктами правоохоронної діяльності, появи репресивних судових інститутів на кшталт військових трибуналів тощо.

Характеризуючи рух опору, слід розглянути дві його складові – радянське підпілля і радянський партизанський рух та діяльність національно-патріотичних сил (ОУН-Б, ОУН-М, УПА тощо) й показати принципові відмінності між ними. Слід порівняти політичні програми різних частин організованої української еміграції. Особливу увагу варто приділити визначенню пропонованих лідерами ОУН шляхів відновлення незалежної та суверенної Української держави, а також проаналізувати вжиті практичні заходи, зокрема, проголошення 30 червня 1941 року у Львові Акту про відновлення Української держави та створення Української

Національної Ради. Звертаючись до першоджерел слід пояснити причини, які унеможливили становлення української державності в цей час та зробити відповідні висновки. Варто відзначити, що спроба проголошення національної держави у Львові є показовою, оскільки, з одного боку, свідчила про те, що навіть за складних умов війни українці не відмовилися від ідеї власного державотворення; а з іншого – переконливо продемонструвала, що створення власної держави неможливе лише за рахунок інших країн, тим більше держав з тоталітарними режимами, у сфері геополітичних інтересів яких українські землі розглядалися як їх складова частина, або важливий «життєвий простір» у майбутньому. Необхідно, насамперед, мати підтримку народу, спиратися передусім на власні сили, створювати відповідні передумови національного державотворення. Варто охарактеризувати діяльність найбільш масового радянського партизанського та підпільного рухів та показати їх внесок у звільнення окупованих територій та відновленню радянської влади.

Потрібно дати характеристику нацистському окупаційному режиму, встановленого у контексті реалізації доктрини «тотальної війни», розкрити злочинний зміст режиму «нового порядку». Варто проаналізувати специфіку встановленого окупантами нового територіального та адміністративного поділу українських земель (Рейхскомісаріат Україна, дистрикт Галичина, губернаторство «Трансністрія», губернаторство «Буковина», прифронтна зона), а також повноваження військово-поліцейських органів, визначити специфіку побудови та функціонування системи судочинства. Варто звернути увагу, що на окупованих територіях зберігалася чинність норм радянського права.

Пояснюючи зміни в правовій системі УРСР у воєнний час слід зважати на те, що вони обумовлювались завданнями щодо оборони всієї країни і здійснювались відповідно до змін у загальносоюзному законодавстві. Було забезпечено адаптацію цивільного, сімейного, трудового, адміністративного, кримінального та кримінально-процесуального права УРСР до умов воєнного стану, а саме: створено низку надзвичайних органів влади та управління; перерозподілено фонди у зв'язку з евакуацією та реевакуацією, розширено права господарчих наркоматів; запроваджено планування на квартал; ініційовано переукладання раніше укладених договорів; спрощено порядок підтвердження заповітів та збільшено терміни прийняття спадщини, скасовано податок на спадщину, розшире-

но коло спадкоємців, встановлено чергу спадкоємців; оновлено законодавство про патронат, опіку та всиновлення; передбачено визнання юридичних наслідків лише у випадку зареєстрованого шлюбу та допуск розлучення лише на підставі рішення суду; запроваджено трудову мобілізацію і трудову повинність; переглянуто законодавство про умови та охорону праці тощо.

Характеризуючи зміни у сфері кримінального права варто акцентувати, на посиленні відповідальності, перш за все, за державні та військові злочини (антирадянська пропаганда або агітація, шпигунство, перехід на бік ворога, зрада, дезертирство та ін.). Установлювалися нові склади злочинів – «поширення у воєнний час брехливих чуток», ухилення від трудової мобілізації, приховування трофейного майна, зброї тощо. За постановою Державного Комітету Оборони від 24 червня 1942 року, до повнолітніх членів сімей осіб, які були засуджені до вищої міри покарання за шпигунство, перехід на бік ворога, службу в каральних та адміністративних органах німецьких окупантів, спробу зради, зрадницькі наміри, застосовувались репресії у виді арешту і вислання у віддалені місцевості СРСР терміном на 5 років. В умовах війни зросло значення боротьби зі злочинними посяганнями на державну і колгоспну власність. Були прийняті спеціальні акти, що передбачали підвищену відповідальність за розкрадання майна, яке мало оборонне значення. У деяких випадках кримінальна відповідальність застосовувалась за дії, які раніше каралися в адміністративному порядку (зокрема, пов'язані з необережністю, недбалістю, бездіяльністю) або регулювалися трудовим законодавством (наприклад, самовільне залишення роботи). У кваліфікації певних злочинів застосовувався принцип аналогії. Так, злісне ухилення від трудових обов'язків робітників і службовців підприємств прифронтових районів розглядалось як дезертирство; крадіжка особистого майна в умовах воєнних дій кваліфікувалась як бандитизм. Поширеною стала практика застосування колективних покарань. Характерно, що посилення жорстокості покарань поєднувалось із застосуванням умовного засудження, відстрочки виконання вироку до закінчення воєнних дій з направленням на потреби фронту засуджених у «штрафні» роти та батальйони. 25 листопада 1943 року Пленум Верховного Суду СРСР прийняв постанову «Про кваліфікацію дій радянських громадян, що надавали допомогу ворогу в районах, тимчасово окупованих німецькими загарбниками», в якому чітко розмежовувались зрада і пособництво. Указувалися також

випадки, коли до осіб, які співпрацювали з окупаційною владою, кримінальна відповідальність не застосовувалась (допомога населенню, робота за професією тощо). Зміни в процесуальному законодавстві полягали у встановленні особливого порядку попереднього розслідування та розгляду справ воєнними трибуналами. Військові трибунали розглядали справи у складі трьох постійних членів. Вирок військового трибуналу касаційному оскарженню не підлягав і вступав у законну силу з моменту проголошення та виконувався негайно, за винятком вищої міри покарання (розстрілу), щодо якої був особливий процедурний порядок застосування. Про кожний смертний вирок військовий трибунал мав негайно телеграфом повідомляти Голову військової колегії Верховного Суду СРСР, а також Головного військового прокурора Червоної Армії або Головного військового прокурора Військово-Морського Флоту за належністю. Якщо протягом 72 годин від них не надходило повідомлення про призупинення вироку, вирок виконувався. Право призупиняти виконання смертних вироків надавалося також Військовим радам округів, фронтів та армій (флотів, флотилій) за умови негайного повідомлення про власну думку вищевказані інстанції.

Сталінградська битва (19 листопада 1942 р.-2 лютого 1943 р.), яка стала початком корінного перелому у Другій світовій війні, створила умови для визволення України. 18 грудня 1943 року було визволено перший населений пункт – с. Півнівку Міловського району (Луганщина). 6 листопада 1943 року звільнено столицю УРСР – Київ, а 28 жовтня 1944 року українські землі були повністю визволені від німецьких загарбників.

Визволення території України від окупантів зумовило вдосконалення державного апарату УРСР. Ілюструючи цю тенденцію, варто приділити увагу підвищенню ролі уряду УРСР у відбудові народного господарства, утворенню Народного Комісаріату закордонних справ УРСР та Наркомату оборони УРСР, відновленню мережі місцевих рад депутатів трудящих тощо

Висвітлюючи третє питання потрібно зважати на те, що державно-правовий розвиток Української РСР у повоєнні роки та період десталінізації відбувався відповідно до нових реалій внутрішнього та міжнародного життя Радянського Союзу. Посилення впливу СРСР на міжнародній арені після завершення Другої світової війни призвело до загострення відносин з провідними країнами Європи та США. Розпочалася так звана «холодна війна», на-

слідком якої стала подальша мілітаризація промисловості України та значним погіршенням і до того зруйнованого війною сільського господарства. Вивіз з України продовольства заради геополітичних інтересів, а також посуха призвели у 1946-1947 років до нового голодомору, який забрав понад 800 тис. людських життів. Розпочалися нові політичні репресії. З особливою жорстокістю в Україні йшла «боротьба з націоналізмом», жертвами якої стали діячі мистецтва, письменники, науковці, священнослужителі. Зважаючи на конкретно-історичні умови, що склалися слід пояснити зміни в державному управлінні Україною в повоєнний період та чим було спричинено зміну назви українського уряду (Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 березня 1946 року Рада Народних Комісарів Української РСР була перетворена відповідно до перейменування союзного уряду та з урахуванням міжнародної практики на Раду Міністрів Української РСР).

Після смерті Й. Сталіна (Джугашвілі) 5 березня 1953 року у вищому партійно-державному керівництві СРСР розпочалася боротьба за владу, яка завершилася перемогою М. Хрущова. Необхідно розкрити сутність політики десталінізації та пояснити її особливості. Варто акцентувати увагу на реорганізації органів влади і управління УРСР та охарактеризувати процес та наслідки перерозподілу повноважень між союзними й республіканськими урядовими органами на користь останніх. На основі аналізу Указу Президії Верховної Ради СРСР від 19 лютого 1954 року та Закону СРСР від 26 квітня 1954 року слід розкрити правові засади передачі Кримської області із складу РРФСР до складу УРСР.

Слід показати, які зміни відбулися в діяльності місцевих Рад депутатів трудящих та охарактеризувати їх правове становище. Варто звернути увагу на розширення повноважень і функцій Рад у соціально-економічному та культурному житті адміністративно-територіальних одиниць, підвищення ролі постійних комісій у місцевому управлінні тощо. Потрібно дати оцінку поділу обласних Рад за виробничою ознакою на сільські і промислові, що стався у грудні 1962 року.

Варто розкрити зміст і наслідки процесу децентралізації органів внутрішніх справ, що відбувався згідно з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 30 грудня 1956 року та з'ясувати, які зміни в керівництві органами внутрішніх справ відбулися у зв'язку з ліквідацією в 1960 року МВС СРСР. Доречно показати значення прийняття в 1962 року нового Положення про міліцію, тексту

присяги особового складу міліції, встановлення щорічного святкування Дня радянської міліції. Слід розкрити причини перейменування органів внутрішніх справ в органи охорони громадського порядку та охарактеризувати практику залучення громадськості до охорони громадського порядку, а також виникнення у 1958 році на Донбасі і подальше поширення в Україні народних дружин. Потрібно пояснити, яким актом визначалися правові основи їх діяльності.

Необхідно простежити зміни повоєнного законодавства УРСР. Варто зауважити, що протягом 1940-50-х років на території України все ще залишалися чинними прийняті раніше республіканські кодекси із застарілими нормами, що вже не відповідали політичним і соціально-економічним умовам. З огляду на це 14 травня 1956 року Президія Верховної Ради Української РСР прийняла постанову «Про перегляд кодексів законів Української РСР». XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.) проголосив курс на демократизацію суспільства й розширення прав союзних республік. Незадовго перед цим Верховна Рада Союзу РСР прийняла Закон «Про віднесення до відання союзних республік законодавства про устрій судів союзних республік, прийняття цивільного, кримінального та процесуального кодексів». Таким чином, до компетенції Союзу РСР тепер входило лише видання основ законодавства з перелічених галузей. З 1957 року почалася друга за всю історію радянської влади кодифікація права. Вводився новий принцип кодифікації: спочатку приймалися загальносоюзні Основи законодавства СРСР і союзних республік, а вже потім, на розвиток цих Основ, у союзних республіках розроблялися та приймалися кодекси. Завдяки кодифікації в УРСР були прийняті Закон про судоустрій УРСР (1959 р.), Кримінальний кодекс УРСР (1960 р.), Кримінально-процесуальний кодекс УРСР (1960 р.), Цивільний кодекс УРСР (1963 р.), Цивільно-процесуальний кодекс УРСР (1963 р.), а також багато інших важливих нормативних актів, які сприяли удосконаленню правової системи.

Слід проаналізувати зміни в кримінальному праві, які відбулися після закінчення війни, та визначити тенденції його розвитку в повоєнний період. Потрібно з'ясувати правовий зміст і наслідки проведення амністій у 1945, 1953, 1955 роках, а також скасування в 1947 році смертної кари та її відновлення в 1950 році «на численні прохання трудящих» до зрадників Батьківщини, шпигунів, диверсантів. Треба схарактеризувати нові склади злочинів, що містилися в групі «інші державні злочини» Указу Президії Верховної

Ради СРСР від 9 червня 1947 року. Варто пояснити, які зміни відбулися у застосуванні санкцій за крадіжку державного і громадського майна, за злочини проти життя, здоров'я, гідності особи, за злочини проти особистої власності. Потрібно охарактеризувати зміни в кримінальному праві, що відбулися в період десталінізації. Опрацьовуючи текст Кримінального кодексу УРСР треба визначити внесені зміни у сфері кримінальної відповідальності, застосування покарань та інші інститути кримінального права. Говорячи про зміни в процесуальному праві, які відбулися в повоєнний час, слід охарактеризувати процес реабілітації невинно засуджених у ході масових репресій. При цьому доцільно відзначити, що реабілітація не була гласною і всеохоплюючою. Вона не поширювалася на діячів Центральної Ради, Української Держави, Директорії, а також осіб, засуджених за «політичні злочини» та учасників національно-визвольного руху. Важливо акцентувати, що новий Кримінально-процесуальний кодекс (1960 р.) закріплював перехід на демократичні засади кримінального процесу, розпочатий у 1956 році, коли було скасовано особливий процесуальний порядок провадження слідства і судового розгляду у справах про терористичні організації і терористичні акти, шпигунство й диверсії. Завданням кримінального судочинства проголошувалась «охорона прав та законних інтересів фізичних і юридичних осіб..., швидке і повне розкриття злочинів, викриття винних та забезпечення правильного застосування закону з тим, щоб кожний, хто вчинив злочин, був притягнутий до відповідальності і жоден невинний не був покараний».

Розкриваючи останнє питання доречно навести й охарактеризувати основні зміни, що сталися у керівництві СРСР та як вони вплинули на Україну. Зокрема, слід відзначити, Жовтневий Пленум ЦК КПРС 1964 року звільнив М. Хрущова з посад Першого секретаря ЦК КПРС та Голови Ради Міністрів. Новим лідером КПРС й Радянської держави став Л. Брежнев. Його підтримувала консервативна верхівка партійного та радянського керівництва. Демократичні процеси в країні було згорнуто, посилювався контроль над органами державної влади й життям суспільства. У травні 1972 року було усунуто з посади першого секретаря ЦК Комуністичної партії України П. Шелеста, який певною мірою намагався захистити економічні та національно-культурні інтереси республіки від союзного центру. Керівна роль комуністичної партії в державі закріплювалась у новій Конституції СРСР (1977 р.)

та Конституції УРСР (1978 р.). Спираючись на текст Основного Закону Радянської України потрібно охарактеризувати державно-правовий статус, повноваження, порядок роботи Верховної Ради УРСР та Президії Верховної Ради УРСР. Опрацювання Закону «Про Раду Міністрів Української РСР» від 19 грудня 1978 року допоможе з'ясувати компетенцію і порядок роботи «найвищого виконавчого і розпорядчого органу державної влади» та підпорядкованих йому союзно-республіканських, республіканських міністерств і державних комітетів, а також інших центральних органів державного управління. Також необхідно пояснити призначення Комітету народного контролю УРСР, який очолював систему органів народного контролю в республіці.

Звертаючись до першоджерел слід з'ясувати структуру місцевих органів влади, правові засади їх утворення і діяльності, порядку роботи. Необхідно звернути увагу на розширення прав і обов'язків місцевих органів влади у прийнятих у 1979 році нових редакціях законів про районну Раду народних депутатів УРСР; про міську, районну в місті Раду народних депутатів УРСР; про селищну Раду народних депутатів УРСР; про сільську Раду народних депутатів УРСР; у 1980 р. – про обласну Раду народних депутатів УРСР. Слід звернути увагу на призначення та повноваження постійних комісій та виконавчих комітетів місцевих рад.

Аналізуючи правову систему цього періоду, потрібно зважати на те, що згортання реформ 60-х років, зміцнення командно-адміністративної системи призвело до посилення уніфікації законодавства, централізації законодавчого регулювання. Характеризуючи розвиток конституційного законодавства потрібно акцентувати на тому, що положення і норми Конституції УРСР 1978 року спрямовувалися на зміцнення командно-адміністративної системи. Конституція декларувала суверенітет Радянської України та її право вільного виходу з СРСР, але механізм здійснення цього права не передбачався. Розходилися з життям конституційні норми, що встановлювали демократичні права і свободи громадян (свобода слова, друку, зборів, мітингів, демонстрацій; право об'єднуватись у громадські організації; гарантії недоторканності особи тощо).

Необхідно показати особливості та результати другої кодифікації, яка розпочалася наприкінці 1950-х років і тривала до середини 1980-х років.

Характеризуючи процес розвитку кримінального права, варто зауважити, що до Кримінального кодексу прийнятого у 1960 році

було внесено чимало змін і доповнень. Слід з'ясувати, якими правовими актами запроваджувалися найважливіші з них (положення про особливо небезпечного рецидивіста, про умовно-дострокове звільнення від покарання, про погашення судимості; запровадження інституту умовного засудження до позбавлення волі з обов'язковим залученням засудженого до праці; поняття злочину, який спричинив особливо тяжкі наслідки, та вичерпний перелік його видів; запровадження відбування покарання у колоніях-поселеннях для осіб, які вчинили злочин з необережності, розширення кола засуджених, до яких могли застосовуватися умовно-дострокове звільнення і заміна не відбутого покарання більш м'яким та ін.). Варто висвітлити процес розвитку виправно-трудового законодавства. Задля цього потрібно ознайомитися зі структурою і змістом Виправно-трудового кодексу УРСР 1970 року, в якому визначався порядок та умови відбуття покарання, регламентувалась діяльність виправно-трудових установ.

Необхідно звернути увагу на зміни в системі органів внутрішніх справ, розкрити призначення й основні завдання поновленого у 1966 році Міністерства охорони громадського порядку (з 1968 р. – Міністерства внутрішніх справ) СРСР та охарактеризувати зміни, що відбувалися у зв'язку з цим у системі органів внутрішніх справ УРСР. Потрібно розібратися, які відомства належали до відання МВС УРСР та які функції покладалися на міліцію, дати узагальнену оцінку основним нормативним актам, що були спрямовані на посилення боротьби зі злочинністю та удосконалення діяльності міліції (постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи посилення боротьби зі злочинністю» від 23 липня 1966 р., «Про заходи по зміцненню міліції» від 19 листопада 1968 р., Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про основні обов'язки і права радянської міліції по охороні громадського порядку і боротьбі зі злочинністю» від 8 червня 1973 р., Положення про радянську міліцію).

Література:

Основна:

1. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. О. М. Бандурки. МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків: Майдан, 2018. 616 с.

2. Історія держави та права України: підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 448 с.
3. Історія держави і права України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. Т. 1. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина]. Київ : Ін Юре, 2000. 648 с.
4. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підручник Київ : Ін юре, 2007. 624 с.
5. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України : навч. посіб. : Рекомендовано МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 382 с.

Допоміжна:

1. Андрухів О. Арешти як одна з форм репресій проти «ворожих елементів» у Західній Україні в 1939-1941 рр. (правовий аналіз). *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2010. № 2. С. 18-26.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. Київ : Либідь-Військо України. 1994. Кн. 1. 428 с.; Кн. 2. 686 с.
3. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ–ХХ ст.): навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
4. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (ІХ–ХХ ст.). Львів : Видавничий центр Львівського нац. університету, 2013. 408 с.
5. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-е, випр., доп. / Пер. сл. І. М. Дзюби. Київ : Пенмен, 2017. 768 с.
6. Верстюк В. Ф. Україна від найдавніших часів до сьогодення : хронологічний довідник. Київ : Наукова думка, 1995. 687 с.
7. Історія держави і права України: практикум: навч. посіб.: рекомендовано МОН України / А. Є. Шевченко, Л. І. Суюсанов, Г. В. Мухіна та ін. Донецьк : Кальміус. 2012. 244 с.
8. Історія держави і права України: підручник. за ред. А. С. Чайковського. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 512 с.
9. Історія українського права : курс лекцій. за ред. О. О.Шевченка. К. : Олан, 2001. 214 с.
10. Коваль В. Радянсько-німецький пакт 1939 р. / Минуле України: відновлені сторінки. Київ : Наук. думка, 1991. С. 221-264.
11. Кульчицький С. Возз'єднання Західної України з УРСР: проблема легітимності. *Київська старовина*. № 6. 1999. С. 80.
12. Кульчицький С.В. Історичне місце української радянської державності. *Історія в школах України*. 2002. № 6. С. 18-22.

13. Лесько І. Б. Історико-правові засади економічної стратегії німецького окупаційного режиму на українських землях в роки Великої Вітчизняної війни. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ* 2013. № 5. С. 272-278.

14. Музиченко П. П. Історія держави і права України: навч. посіб. 6-те вид. перероб. і доп. Київ : Знання. 2007. 471 с.

15. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія: фахові висновки робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН-УПА / НАН України; Інститут історії України. Київ : Наукова думка, 2005. 53 с.

16. Правова ідеологія і право України на етапі становлення тоталітарного режиму (1929-1941) : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького, 2001. 220 с.

17. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 1. Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. Харків : Право, 2008. 728 с.

18. Хрестоматія з історії держави та права України. З найдавніших часів до початку ХХ ст.: навч. посібник для юрид. вищих навч. закладів і факультетів: у 2-х т. / [за ред. В. Д. Гончаренка]. Київ: Ін Юре. 1997. 420 с.

Першоджерела:

Постанови Великого Збору Організації Українських Націоналістів (Витяги)

2 лютого 1929 р.

І. Загальні означення

...9. Умовою, що забезпечує нації тривалу активну участь у світовому середовищі, є найбільш пристосована до всебічних інтересів національного життя політична організація, якою є суверенна держава...

13. Для Української Нації в стані її політичного поневолення начальним постулятом є створення політично-правної організації, означеної Українська Самостійна Соборна Держава...

IX. Організація Українських Націоналістів

...3. Спираючись на творчі елементи українського громадянства та об'єднуючи їх в коло українського національно-державного ідеалу, Організація Українських Націоналістів ставить собі за завдання уздоровити відносини всередині нації, викликати в українському народі державно-творчі зусилля, розгорнути українську національну силу на всю її ширину, і таким чином забезпечити великій Українській Нації відповідне місце серед інших державних народів світу.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 466-467.

Уривок з меморандуму делегації Карпатської України до німецького канцлера 24 жовтня 1938 р.

...1. Карпатська Україна – складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства...

З цієї причини ми ставимо такі вимоги:

а) Карпато-українська країна буде повністю незалежна і нею керуватиме виключно український уряд. Він готовий негайно взяти на себе всі урядові справи, які будуть йому передані теперішнім урядом, призначеним Прагою....

б) Для охорони країни уряд (український) створить національну міліцію, яка буде служити як місцева поліція.

в) Щоб перешкодити якійсь з сусідніх країн спровокувати конфлікт, Карпатська Україна, яка, чекаючи об'єднання з Україною, віддала себе під чеську охорону, тепер переходить під міжнародну охорону, тобто насамперед під захист чотирьох великих держав, котрі були представлені в Мюнхені... Символізуючи цей факт, Карпатська Україна пропонує чотирьом згаданим державам направити невеликі контингенти, яким було б доручено разом з українською національною міліцією охорону кордонів і внутрішнього порядку...

Така міжнародна окупація (присутність) і така підтримка будуть сприяти відверненню будь-якого конфлікту; і як наслідок, всі гострі питання будуть улагоджені шляхом переговорів.

Це рішення означає для українського народу реалізацію свого права на самовизначення, чому до сьогодні заважали; а також повернення довіри до проголошених міжнародних гарантій...

Косик В. *Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 468-469.*

**Оголошення уряду Чехословацької Республіки про введення в дію Закону № 329/1938 «Про повний зміст приписів про автономію Підкарпатської Русі»; додаток до оголошення; текст закону (Витяги)
(12 грудня 1938 р. Прага.)**

Уряд Чехословацької Республіки, згідно з § 3 конституційного закону № 328 36. з. та р. від 22 листопада 1938 р. про автономію Підкарпатської Русі, оголошує повний текст приписів про автономію Підкарпатської Русі, вміщений у додатку до цього оголошення.
Беран в. р.

Додаток до урядового оголошення № 329/1938 36. з. та р. про автономію Підкарпатської Русі.

Національні Збори, виходячи з того факту, що південно-карпатські русини добровільно приєдналися до Чехословацької Республіки і що їхній території була забезпечена найширша автономія, згідно з договором, укладеним у Сен-Жерменен-Ле 10 вересня 1919 р., і § 3 конституційної грамоти, ухвалили цей закон.

**Розділ перший
Частина перша
Вступні положення
Стаття I**

Конституційний суд вирішує і про те, чи закони сойму Підкарпатської Русі відповідають засаді статті I закону № 121 36. з. та р. від 29 лютого 1920 р., яким впроваджується конституційна грамота Чехо-Словацької Республіки.

Стаття II

Члена (заступника) конституційного суду, якого до цього часу призначав президент республіки за пропозицією сойму

Підкарпатської Русі, призначає уряд Підкарпатської Русі. Поки так не станеться, конституційний суд виконує свої обов'язки у попередньому складі і згідно з попередніми приписами.

Стаття III

(1) Закони, оголошені до дня конституювання сойму Підкарпатської Русі, хоч і належать до справ, які підлягають законодавчій владі сойму Підкарпатської Русі, поширюються і на територію Підкарпатської Русі, якщо із самого закону не випливає інше.

(2) Якщо у законах, які ухвалені Національними Зборами, йдеться про детальне врегулювання шляхом закону або розпорядження і про питання, які належать до правочинності законодавчих і урядових органів Підкарпатської Русі, ці органи компетентні вирішувати ці питання.

(3) Урядову та виконавчу владу на території Підкарпатської Русі у справах, які належать до компетенції Підкарпатської Русі до цього часу, з 11 жовтня 1938 р. і поки не буде сформований уряд Підкарпатської Русі (ст. V, абз. 4), виконує уряд Підкарпатської Русі у складі трьох членів, який є складовою частиною центрального уряду (§ 70 конституційної грамоти).

Стаття IV

Постанови статей I-III, а також і ст. V, абз. 4, частини першої та положення частини другої цього конституційного закону, утворюють складову частину конституційної грамоти. Супровідні закони, про які йдеться у цьому законі, не утворюють складової частини конституційної грамоти.

Стаття V

(1) Вибори до першого сойму Підкарпатської Русі відбудуться протягом п'яти місяців з дня опублікування цього закону... активне виборче право мають ті, кому на день виборів минуло 21 рік, на кожні 20.000 жителів певної національної групи припадає один мандат і що обмеження пасивного виборчого права, які містяться у § 6 цит. закону, на ці вибори не поширюються.

(2) Про дійсність виборів до першого сойму Підкарпатської Русі вирішує виборчий суд.

(3) Перше засідання сойму Підкарпатської Русі президент республіки скликає протягом місяця після виборів у місці, яке визначить уряд Підкарпатської Русі. Засіданням першого сойму Підкарпатської Русі і до виборів його президії керує уповноваже-

ний партії, яка на виборах отримала найбільшу кількість голосів. Поки сойм не ухвалить регламент, він керується подібним регламентом палати депутатів Національних Зборів.

(4) Члени уряду Підкарпатської Русі, які утворюють складову частину центрального уряду, призначаються президентом республіки за пропозицією президії сойму Підкарпатської Русі, якщо той конституційований.

Стаття VI

(1) Цей закон набирає чинності з дня опублікування.

(2) На день опублікування цього закону скасовуються всі закони та постанови, які суперечать його положенням та змінній конституційній грамоті.

Стаття VII

Цей закон впроваджують у дію всі члени уряду.

Частина друга

Зміна конституційної грамоти

Глава I

Загальні положення

§ 1

(1) Підкарпатська Русь є автономною складовою частиною Чехо-Словацької Республіки.

(2) Остаточну назву автономної території південно-карпатських русинів визначить закон сойму Підкарпатської Русі.

§ 2

(1) Офіційну та викладацьку мови на території Підкарпатської Русі визначить закон сойму Підкарпатської Русі.

(2) Представники чеського народу, а також установи, суди, корпорації, громадські органи та інші організації на території Чехії та Мораво-Сілезії можуть у стосунках з установами, судами та іншими громадськими органами вживати чеську мову. Для дітей чеської та словацької національностей зберігається право на школи з чеською та словацькою мовами викладання.

(3) Мовні права, забезпечені меншостям у договорі між великими та союзними державами і Чехо-Словацькою Республікою, підписаному у Сен-Жермен-ен-Ле 10 вересня 1919 р., залишаються недоторканими.

§ 3

На території Підкарпатської Русі крайова належність установлюється законом. Умовою набуття крайової належності є право на

проживання в будь-якому селі Підкарпатської Русі, Державна належність набувається автоматично через крайову належність.

Глава II Законодавча влада

§ 4

(1) Національні Збори виконують законодавчу владу для цілої території Чехо-Словацької Республіки у питаннях:

1) конституційної грамоти, її складових частин, а також і в питаннях, які регулюють діяльність спільних законодавчих, урядових та виконавчих органів;

2) стосунків Чехо-Словацької Республіки із закордоном, оголошення війни та укладання миру, торговельної і тарифної політики, експорту та імпорту;

3) національної оборони;

4) державного громадянства, еміграції, імміграції, подорожніх паспортів;

5) валюти, мір та ваг, патентів, охорони зразків і охоронних знаків, вимірювання та картографії;

6) митниць;

7) транспорту;

8) пошти, телекомунікації, поштової ощадної каси і чекової служби;

9) спільного бюджету, спільного заключного рахунку, державного боргу і схвалення позик на спільні потреби держави та їх використання;

10) податків, мит та сплат, якщо вони, згідно з § 18 цього закону, йдуть на покриття загальнодержавних видатків;

11) монополій, спільних державних підприємств, установ та організацій. Виняток утворюють державні ліси та маетки, гірничі і металургійні підприємства, лазні, власність та керування якими переходять на той край, на території якого вони знаходяться;

12) правове врегулювання господарських та фінансових питань, які потрібні для забезпечення однакових конкурентних умов підприємницької діяльності.

(2) На підставі згоди сойму Підкарпатської Русі, Національні Збори можуть у конкретних випадках вирішувати й інші спільні питання.

§ 5

(1) До чинності ухвал Національних Зборів у справі зміни конституційної грамоти і взагалі конституційних законів, якщо б ця зміна стосувалася державно-правового положення Підкарпатської

Русі треба, щоб більшість, визначена в конституційній грамоті, містила в собі і відповідну кваліфіковану більшість членів палати депутатів, обраних на території Підкарпатської Русі.

(2) Для законів у справах, наведених у § 4, абз. 1, № 12 треба, щоб більшість, визначена у конституційній грамоті, містила в собі і відповідну більшість членів обох палат, обраних на території Підкарпатської Русі.

§ 6

Члени обох палат Національних Зборів, обрані на території Підкарпатської Русі, мають право голосувати лише у випадках ухвалення справ, наведених у § 4 цього закону.

§ 7

(1) Закон, ухвалений Національними Зборами у справах, наведених у § 4 цього закону, відноситься до Підкарпатської Русі лише тоді, якщо про це в ньому виразно наведено.

(2) У такому випадку закон має бути опублікований у первісному тексті мовою Підкарпатської Русі.

§ 8

У постійному комітеті, як члени так і їхні заступники, будуть пропорційно представляти членів обох палат Національних Зборів, обраних на території Підкарпатської Русі.

§ 9

(1) У всіх справах, що не наведені у § 4 цього закону, законодавчу владу на території Підкарпатської Русі виконує сойм Підкарпатської Русі, обраний загальним, прямим і таємним голосуванням з принципом пропорційного представництва.

(2) Сойм Підкарпатської Русі ухвалить конституцію Підкарпатської Русі у межах правового ладу Чехо-Словацької Республіки.

(3) Зміну території Підкарпатської Русі, згідно з § 33 конституційної грамоти, можна здійснити тільки за згодою двотретинної більшості сойму Підкарпатської Русі.

(4) До міжнародних договорів, які належать до культурних, віросповідних та господарських питань, винятково підкарпаторуських і які належать у розумінні абз. 1 до компетенції Підкарпатської Русі, необхідна згода сойму Підкарпатської Русі.

(5) Положення § 47 і § 48, абз. 1 та 3 конституційної грамоти стосуються й законів сойму Підкарпатської Русі.

(6) Положення §§ 20,23-26 конституційної грамоти поширюються і на членів сойму Підкарпатської Русі на всій території Чехо-Словацької Республіки.

Глава III Урядова та виконавча влада

§ 10

Більшість, яка потрібна у розумінні § 57 конституційної грамоти для обрання президента республіки, мусить містити у собі відповідну більшість членів Національних Зборів, обраних на території Підкарпатської Русі. У випадку, коли такої більшості неможливо було б досягнути, обрання відкладається на 14 днів, а якщо б у цей час не дійшли до згоди, обрання відбувається більшістю, визначеною у § 57 конституційної грамоти.

§ 11

(1) Урядову та виконавчу владу на території Підкарпатської Русі у справах, наведених у § 4 цього закону, виконують органи Чехо-Словацької Республіки, крім справ, наведених у § 4, абз. 1, пп. 4, 6, 7, 8, 10 і 12 цього закону.

(2) На підставі взаємного порозуміння відповідних міністерств у конкретних випадках можна регулювати спільні питання.

§ 12

(1) У рішеннях центрального уряду республіки та в підписанні його актів члени уряду Підкарпатської Русі братимуть участь лише тоді, якщо йдеться про справи, що стосуються Підкарпатської Русі.

(2) Якщо урядовий розпорядок (§ 84 конституційної грамоти) стосується Підкарпатської Русі, його підпише щонайменше один член уряду, який представляє Підкарпатську Русь.

§ 13

(1) Службовці центрального державного управління на території Підкарпатської Русі прийматимуться на службу переважно з числа місцевого населення Підкарпатської Русі.

(2) До спільних центральних установ, закладів та підприємств буде прийнята кількість населення Підкарпатської Русі, яка відповідає кількості її місцевих жителів.

(3) На території Підкарпатської Русі буде розміщено контингент військових частин всіх родів військ та служб, що відповідає кількості її населення. Місцевих жителів Підкарпатської Русі буде відряджено переважно до тих військових частин, які розміщені на її території і підпорядковані відповідному командуванню Підкарпатської Русі.

§ 14

(1) Підкарпатській Русі, її установам і органам, забезпечується пропорційне представництво у всіх спільних центральних установах, радах, комісіях, комітетах і т. ін.

(2) Підкарпатській Русі, її установам і органам забезпечується пропорційне представництво у міжнародних організаціях, уніях, радах, комітетах, комісіях і т. ін., в яких Чехо-Словацька Республіка отримала або отримує представництво.

§ 15

(1) У справах, вказаних у § 4, абз. 1, пп. 4, 6, 7, 8, 10 та 12, як і в інших справах, не вказаних у § 4 цього закону, урядову та виконавчу владу виконують автономні органи Підкарпатської Русі.

(2) У справах, вказаних у § 4, абз. 1, пп. 6 та 10, діють крайові органи за приписами спільних міністерств.

(3) Ведення господарства державних транспортних підприємств (§ 4, абз. 1, пп. 7 та 8 цього закону) регулюється за принципом, що Підкарпатська Русь веде господарство самостійно та за свій рахунок.

(4) Справи загальнодержавного та спільного інтересу будуть вирішуватися порозумінням відповідних органів. З цією метою можна утворити і спільні органи.

(5) Урядову і виконавчу владу на території Підкарпатської Русі виконує уряд Підкарпатської Русі, відповідальний перед соймом Підкарпатської Русі.

§ 16

Судову охорону проти адміністративних органів Підкарпатської Русі у питаннях, які належать у розумінні § 15 цього закону до їхньої компетенції, надає у вищому адміністративному окрузі вищий адміністративний суд у Празі, в сенаті, що визначений для Підкарпатської Русі.

Глава IV

Судова влада

§ 17

(1) Судочинство на території Підкарпатської Русі виконують суди, утворені на цій території. У вищому адміністративному окрузі надає охорону вищий суд у Брні, в сенаті, що визначений для Підкарпатської Русі.

(2) Всюди, де четверта глава конституційної грамоти говорить про врегулювання окремим законом, мається на увазі закон сойму Підкарпатської Русі.

Глава V

Спільні видатки

§ 18

(1) На покриття видатків спільних справ, враховуючи і службу державного боргу, призначається прибуток з мита, монополій та

спільних державних підприємств та прибуток з побічних податків, які визначають законом Національні Збори.

(2) Для відчуження маєтку, який, згідно з § 4, абз. 1, п. 11 переходить у власність краю, треба отримати згоду Національних Зборів.

§ 19

Підкарпатська Русь, її мешканці, установи та підприємства братимуть участь у річних видатках загальнодержавного бюджету...

Розділ Другий

Стаття I

(1) Адміністрація губернатора та віце-губернатора Підкарпатської Русі, канцелярія губернатора Підкарпатської Русі та губернська рада розпускаються.

(2) Функцію губернатора Підкарпатської Русі, оскільки на неї були перенесені функції міністерств, уряду або інших установ (органів), а також функцію крайової установи для Підкарпатської території, уряд Підкарпатської Русі може своїм розпорядженням перенести на інші установи (органи).

(3) Для установи (органу), на яку, згідно з абз. 2, буде перенесена функція губернатора Підкарпатської Русі, не діють обмеження цієї функції, поставлені за обов'язок губернатору Підкарпатської Русі для користі інших установ та органів законом № 172 36. з. та р. від 26 червня 1937 р. про тимчасове врегулювання правового статусу губернатора Підкарпатської Русі та відповідні організаційні постанови.

(4) Приписи закону про організацію політичного управління, які стосуються функції крайового президента, знову набирають повної чинності на території Підкарпатської Русі.

Стаття II

Положення ст. I розділу другого не мають характеру конституційного закону.

12 грудня 1938 р. Прага

**Повідомлення Канцелярії Президента Чехословацької
Республіки Уряду Підкарпатської Русі про складання
Августином Волошином присяги на Конституції
(12 грудня 1938 року)**

Пан предсідник влади Підкарпатської Русі Августин Волошин виконав обіт на конституцію ще особисто дня 12 грудня 1938, що даємо Вам для відомості.

За Канцелярію Президента Республіки [підпис]

Помітка: Взято до відома.

Історія державної служби в Україні. В 5-ти т. Т. 5. Документи і матеріали. Кн. 1. 1914-1991 / Відп ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. Київ : Ніка-Центр, 2009. С. 313.

**Донесення повноважного представника СРСР
в Німеччині про життя у Німеччині в 1938 році
(Витяги)**

11 березня 1939 р.

...Експансія на Південний схід і Підкарпатську Русь.

У жовтні місяці Німеччина певного мірою допомагала Угорщині, яка чинила тиск на Чехословаччину. Зрештою, особлива лінія Берліна щодо питання про Підкарпатську Русь уже вирисовувалась. Берлін, не потребуючи більше польсько-угорської підтримки, почав явно противитися поділу Підкарпатської Русі між Польщею та Угорщиною. Усі зусилля посла Ліпського, який намагався дістати згоду Гітлера щодо такого варіанту поділу і котрий, так би мовити, запропонував взаміну ряд домовленостей в питанні «коридору» та в галузі економіки, не мали ніякого успіху. Ставши арбітром у дискусії між Прагою і Будапештом, Берлін разом із Римом (де Ріббентроп уклав домовленість про це з Муссоліні 27 жовтня) 2 листопада намітили новий угорсько-чехословацький кордон, залишаючи, однак, Закарпатську Україну Чехословаччині, що перешкоджало утворенню спільного кордону між Угорщиною та Польщею. Це викликало в Угорщині явну прохолоду стосовно Берліна.

Згадана ситуація підживлювалась різного роду чутками про нові плани агресії Берліна на Схід. Говорили про неминучий тиск

на Румунію, про прискорену фашизацію Угорщини, про план створення «незалежної» України з карпатською областю, до якої приєднують частини Польщі й Румунії, про експансію вглиб СРСР. Французи особливо множать чутки щодо України...

Опір, що назрів у Польщі стосовно українського питання, змусив сам Берлін дедалі більше проявляти обережність у цій справі. Навряд чи Берлін має у найближчий час серйозні наміри щодо Радянської України. Більш вірогідно, що це французька сторона хотіла би бачити розгортання німецької експансії на Схід. Як би там не було, усі ці чутки, а зокрема про відділення польської України не знайшли підтвердження й пізніше були спростовані Гітлером при бесідах з Чакі й Беком у січні 1939 року...

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 476.

***Із тексту розмови німецького журналіста з радником
управління міністерства закордонних справ
Німеччини Кляйстом***

13 березня 1939 р.

Кляйст сказав, що 6 березня 1939 р. Гітлер прийняв рішення ліквідувати ту частину Чехословаччини, що залишилася...

Війна проти Радянського Союзу лишається останнім і вирішальним етапом німецької політики успішного втілення німецьких планів... Тому можливо, що Польща спочатку зазнає територіального поділу (відділення регіонів, що колись належали Німеччині й утворення Західноукраїнської держави під німецьким протекторатом) і буде зорганізована політично (призначення керівників польської держави, надійних з німецького погляду) до того, як можна буде розв'язати війну проти Росії з допомогою Польщі й через Польщу...

Потім Кляйст сказав, що займаючи в бюро Ріббентропа пост спеціального редактора з українських проблем, він за один тиждень (з 6 по 11 березня) підготував для Гітлера, за наказом Ріббентропа, документацію з українських проблем, передбачаючи дії проти Чехословаччини.

В моїх меморандумах та повідомленнях, призначених для Гітлера, сказав Кляйст, я весь час намагався захистити Закарпатську

Україну. Я вказав на значення, яке вона має для німецьких планів на Сході. Я підкреслював, що обурення українців Німеччиною буде величезне, якщо ми віддамо Закарпатську Україну Угорщині. Нарешті, я вказав, що ми не можемо раптово розірвати стосунки з українцями після того, як пробудили в них, особливо утворенням Закарпатської України, великі сподівання як на допомогу, так і на підтримку з боку Німеччини. Ці аргументи не справили на Гітлера ніякого враження. Як сказав мені Ріббентроп, Гітлер обмежився тим, що заявив у відповідь: «Це трагічно, але це неминуче». Ріббентроп каже, що Гітлер також спростував заяви, згідно з якими він був певною мірою замішаний в українській справі. Гітлер мав був сказати: «Якщо я був би пов'язаний з українцями та їх політичними планами, то у Відні не проголошували б арбітражного рішення, яке зробило Закарпатську Україну нежиттєздатною».

Коли я спитав, чи, приймаючи цю пропозицію, Гітлер приділяв велику увагу українській карті, Кляйст відповів: «Гітлер, з усією очевидністю, має намір знову ввести українську карту в німецьку гру тоді, коли плани Німеччини на Сході будуть на шляху до реалізації. Він, напевно, думає, що українці знову приєднаються до нас, оскільки в кожному випадку вони потребуватимуть німецької допомоги». Таке тлумачення слів Гітлера підтверджує і такий факт. У меморандумі, призначеному для Гітлера, я додав у вигляді доповнення карту, взяту з українського атласу, де була позначена майбутня держава Великої України. Гітлер, сказав мені Ріббентроп, відклав цю карту вбік і промовив: «У даний момент усе це ще тільки мрія». Якщо він сказав «ще», він думав, напевне, що колись це стане реальністю.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 477-478.

**Уривок із листа посла Франції у Берліні
міністру закордонних справ Франції**

Берлін, 14 березня 1939 р.

...Сейм Братислави проголосив сьогодні вранці незалежність Словаччини, угорські війська перейшли кордон із Підкарпатською Руссю...

5 лютого людина з кола націонал-соціалістів, яка за своїми функціями мала тісний контакт із найближчим оточенням фюрера, заявила одному з моїх співробітників, що треба підготуватися до можливості, коли «ліквідація» (Auflosung) Чехословаччини буде неминуча. У цьому разі Словаччина стане незалежною, Угорщина анексує Підкарпатську Русь, і Райх повинен буде в тій чи іншій мірі встановити контроль над Богемією та Моравією...

І дійсно, приймаючи 7 січня у Берхтесгадені пана Бека, фюрер заявив йому, що, на його думку, українське питання не є «актуальним»...

Рахуючись з угорсько-польськими намірами, Райх, однак, гарантує визнання мадярів, можливу їх підтримку проти Румунії, і тоді, коли Райх розгорне наступ на Схід, він матиме перед собою широкий шлях через угорську рівнину, замість вузьких й важкодоступних стежок Карпат. Що стосується Польщі, то вона запобігала перед Берліном, щоб купити неутралітет у разі європейського конфлікту, звільняючись від небезпеки, яку становить на її південному кордоні українська незалежна провінція, центр пропаганди й ірредентизму!..³¹

...Події у Словаччині знайшли зразу відголос у Підкарпатській Русі; пан Волошин своєю чергою проголосив незалежність свого краю, якого ситуація здається надзвичайно складною. Справді, у ході перестрілок з чеськими елементами, угорські війська проникли на територію рутенів, в той час, коли уряд Будапешта направив у Прагу ультиматум, вимагаючи негайного виводу чеських військ з Підкарпатської Русі. Зі свого боку, пан Волошин телеграмою домагається допомоги й підтримки Райху й Італії. Мало вірогідно, що ці дві країни приймуть таке прохання...

Кульондр

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 478-479.

Проголошення самостійності Карпатської України (15 березня 1939 р.)

Конституційний закон ч. 1.

§ 1. Карпатська Україна є незалежна Держава.

§ 2. Назва держави є: КАРПАТСЬКА УКРАЇНА.

³¹ Ирредентизм – возз'єднання територій, виходячи зі спільності мови

§ 3. Карпатська Україна є республіка з президентом, вибраним Сеймом Карпатської України, на чолі.

§ 4. Державна мова Карпатської України є УКРАЇНСЬКА МОВА.

§ 5. Барва державного прапору Карпатської України є синя і жовта, причому барва синя горішня, а жовта долішня.

§ 6. Державним гербом Карпатської України є дотеперішній краєвий герб: медвідь у лівім червонім півполі і чотири сині та три жовті смуги у правому півполі і ТРИЗУБ св. Володимира Великого з хрестом на середньому зубі. – Проведення цього місця закону полишається окремому законіві.

§ 7. Державний гімн Карпатської України є «Ще не вмерла Україна...»

§ 8. Цей закон обов'язує зараз од його прийняття.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 480.

***Телеграма прем'єр-міністра Карпатської України
до міністра закордонних справ Німеччини***

15 березня 1939 р.

Ми проголошуємо незалежність Карпатської України й просимо захисту в Німецького райху. Одночасно інформуємо вас, що угорські війська сьогодні о 6 годині перейшли кордон поблизу Мукачева...

Августин Волошин, голова уряду

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 480.

***Лист посла Франції у Берліні до міністра
закордонних справ Франції***

Берлін, 16 березня 1939 р.

... До найважливішого права народів – права на самовизначення – закликає тепер Німеччина, виступаючи за незалежність

Словаччини, зрештою, досить ілюзорну, але в тому ж самому праві відмовляють карпато-українцям, яких полишено Угорщині, так само, як і чехам, що були насильно приєднані до Райху...

Зі свого боку, Підкарпатська Русь також проголосила 12 березня свою незалежність і домогалася підтримки Берліна. Але гітлерівські керівники залишаються глухими до закликів цієї країни, яка покладає на них усю свою надію, і якій свого часу відводилася роль «Українського П'ємонту».

Закарпатська Україна захоплена угорськими військами. У відчаї уряд Хусту віддає країну Румунії. Прем'єр-міністр пан Ревай у телеграмі до посольства Франції в Берліні наполягає на втручанні французького уряду разом з урядом Будапешта для урегулювання долі країни дипломатичним чином, а не силою зброї.

Здається, усе вказує на те, що Райх втратив інтерес до цієї держави й полишив її Угорщині...

Кульондр

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 481.

Таємний додатковий протокол до пакту про ненапад між СРСР та Німеччиною (23 серпня 1939 року)

При підписанні договору о ненападении между Германией и Союзом Советских Социалистических Республик нижеподписавшиеся уполномоченные обеих сторон обсудили в строго конфиденциальном порядке вопрос о разграничении сфер обоюдных интересов в Восточной Европе. Это обсуждение привело к нижеследующему результату:

1. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Прибалтийских государств (Финляндия, Эстония, Латвия, Литва), северная граница Литвы одновременно является границей сфер интересов Германии и СССР. При этом интересы Литвы по отношению Виленской области признаются обеими сторонами.

2. В случае территориально-политического переустройства областей, входящих в состав Польского Государства, граница сфер интересов Германии и СССР будет приблизительно проходить по линии рек Нарева, Вислы и Сана.

Вопрос, является ли в обоюдных интересах желательным сохранение независимого Польского Государства и каковы будут границы этого государства, может быть окончательно выяснен только в течение дальнейшего политического развития.

Во всяком случае, оба Правительства будут решать этот вопрос в порядке дружественного обоюдного согласия.

3. Касательно юго-востока Европы с советской стороны подчеркивается интерес СССР к Бессарабии. С германской стороны заявляется о ее полной политической незаинтересованности в этих областях.

4. Этот протокол будет сохраняться обеими сторонами в строгом секрете.

Москва, 23 августа 1939 г.

По уполномочию За правительство Германии
Правительства СССР *И. Риббентроп*
В. Молотов

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 428.

Німецько-радянський договір про дружбу і кордони між СРСР і Німеччиною (28 вересня 1939 року)

Правительство СССР и Германское Правительство после распада бывшего Польского государства рассматривают исключительно как свою задачу восстановить мир и порядок на этой территории и обеспечить народам, живущим там, мирное существование, соответствующее их национальным особенностям. С этой целью они пришли к соглашению в следующем:

Статья I

Правительство СССР и Германское Правительство устанавливают в качестве границы между обоюдными государственными интересами на территории бывшего Польского государства линию, которая нанесена на прилагаемую при сем карту и более подробно будет описана в дополнительном протоколе.

Статья II

Обе Стороны признают установленную в статье I границу обоюдных государственных интересов окончательной и устранят всякое вмешательство третьих держав в это решение.

Статья III

Необходимое государственное переустройство на территории западнее указанной в статье I линии производит Германское Правительство, на территории восточнее этой линии – Правительство СССР.

Статья IV

Правительство СССР и Германское Правительство рассматривают вышеприведенное переустройство как надежный фундамент для дальнейшего развития дружественных отношений между своими народами.

Статья V

Этот договор подлежит ратификации. Обмен ратификационными грамотами должен произойти возможно скорее в Берлине. Договор вступает в силу с момента его подписания.

Москва, 28 сентября 1939 г.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.-1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 431-432.

Закон про включення Західної України до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік і з'єднання її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою (1 листопада 1939 року)

Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік, заслухавши заяву Повноважної Комісії Народних Зборів Західної України, постановляє:

1. Задовольнити просьбу Народних Зборів Західної України і включити Західну Україну до складу Союзу Радянських Соціалістичних Республік із з'єднанням її з Українською Радянською Соціалістичною Республікою.

2. Доручити Президії Верховної Ради призначити день виборів депутатів у Верховну Раду СРСР від Західної України.

3. Запропонувати Верховній Раді Української Радянської Соціалістичної Республіки прийняти Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

4. Просити Верховну Раду Української Радянської Соціалістичної Республіки подати на розгляд Верховної Ради СРСР проект розмежування районів і областей між Українською Радянською

Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою.

Москва, Кремль. 1 листопада 1939 року.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 440.

**Закон про прийняття Західної України до складу
Української Радянської Соціалістичної Республіки
(15 листопада 1939 р.)**

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки, заслухавши заяву Повноважної Комісії Народних Зборів Західної України, постановляє:

1. Вітати всесірно історичну постанову Верховної Ради СРСР від 1 листопада 1939 року про включення Західної України до складу Радянського Союзу.

2. Прийняти Західну Україну до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки і возз'єднати тим самим великий український народ в єдиній українській державі.

3. Доручити Президії Верховної Ради УРСР призначити день виборів депутатів у Верховну Раду УРСР від Західної України.

4. Доручити Президії Верховної Ради УРСР визначити адміністративний поділ областей і районів Західної України і, у відповідності з пунктами «в» і «г» статті 19 Конституції УРСР, подати на затвердження Верховної Ради СРСР проект про утворення нових областей та проект розмежування районів і областей між Українською Радянською Соціалістичною Республікою і Білоруською Радянською Соціалістичною Республікою.

м. Київ, 15 листопада 1939 року

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 440-441.

**Уривок зі статті з української націоналістичної газети
«Українське слово» (Париж)**

28 листопада 1939 р.

Думка, що українці настроєні пронімецьки, є смішною і позбавленою глузду...

Німці завжди були ворогами українців або їм завдавали шкоди безпосередньо. Вони працювали на їхній занепад і повертались до них спиною, коли виникала можливість союзу.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 489.

Уривок зі статті з української газети «Тризуб» (Париж)

10 грудня 1939 р.

...Ми мусимо ясно розуміти, що перемога Сталіна-Гітлера – це кінець всім, ще нині вільним та незалежним державам, це зміцнення тих кайданів, у які заковано наш народ. Навпаки, перемога великих західних демократій дає нам величезні перспективи, відчиняє перед нами нові можливості і для досягнення нашої незалежності.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 489.

**Закон про включення північної частини Буковини
і Хотинського, Акерманського та Ізмаїльського повітів
Бессарабії в склад Української Радянської
Соціалістичної Республіки
(2 серпня 1940 р.)**

Верховна Рада Союзу Радянських Соціалістичних Республік постановляє:

1. Включити північну частину Буковини і Хотинський, Акерманський та Ізмаїльський повіти Бессарабії в склад Української Радянської Соціалістичної Республіки.

2. Доручити Президії Верховної Ради СРСР призначити день виборів депутатів у Верховну Раду Союзу Радянських Соціалістичних Республік від населення нових територій Української РСР.

Москва, Кремль.
2 серпня 1940 року

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 445.

**Пам'ятка Розенберга про майбутню окупацію Німеччиною
Радянського Союзу (2 квітня 1941 р.)**

*Меморандум № 1
Стосується СРСР*

...Військовий конфлікт із СРСР призведе до надзвичайно швидкої окупації важливих частин Радянського Союзу...

Для знавця Сходу карта народів Росії відображає такі національні або географічні одиниці:

- а) Велика Росія з Москвою як центром,
  - б) Білорусь з Мінськом з гл. Смоленськом як столицею,
  - в) Естонія, Латвія, Литва,
  - г) Україна і Крим з Києвом як центром,
  - д) район Дону з Ростовом як столицею,
  - е) район Кавказу,
  - ж) Російська Середня Азія або російський Туркестан...
- А. Велика Росія.

Російська імперія царської форми сформувалася після панування татарів, з утворенням Великого князівства Московського. Цей територіальний центр зберігає і сьогодні надзвичайно велику ударну силу. Тривале ослаблення його буде політичною метою дій проти СРСР, щоб забезпечити можливість розвитку іншим районам. Це послаблення повинно виникнути внаслідок тимчасової окупації території за трьох можливих умов:

1. через повне знищення єврейсько-більшовицької державної адміністрації, без того, щоб сприяти утворенню нового загального адміністративного апарату;
2. через широку економічну експлуатацію...;

3. через передачу важливих районів російського центру новим адміністративним утворенням, а саме Білорусі, Україні й Донському району.

Таким чином одночасно відкривається можливість використовувати Московську Росію як район для масового заслання небажаних елементів...

Г. Україна (окраїнний район).

Київ був головним центром держави варягів, які належать до норманів. Але після панування татарів Київ протягом довгого часу протистояв Москві. Його національне життя, на противагу того, що говорить московська історія, чії версії поширилися і в Європі, було засноване на досить міцній традиції.

Політичним завданням у цьому районі буде утвердження власного національного життя до можливого створення політичної формації, яка б мала на меті сама чи в поєднанні з районами Дону й Кавказу у формі Чорноморської конфедерації постійно протистояти Москві й оберігати великонімецький життєвий простір на Сході....

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 495-496.

Програмні постанови ОУН Бандери (квітень 1941 р.) (Витяги)

...2. Тільки вповні Суверенна Українська Держава може забезпечити українському народові свободне життя й повний всесторонній розвиток усіх його сил.

3. Тільки шляхом революційної боротьби з наїздниками здобуде український народ свою державу.

4. Тільки справедливий націоналістичний суспільний лад буде основою сили Української держави й основою вільного життя всього українського народу...

Політичні постанови

1. ...Організація Українських Націоналістів бореться за Українську Суверенну Соборну Державу, за визволення поневолених Москвою народів Східної Європи й Азії, за новий справедливий лад на руїнах Московської імперії СРСР..

3. Організація Українських Націоналістів стає на чолі тих українських революційних течій та співпрацює з тими революційними рухами поневолених Москвою народів й з тими державами, що змагають до повного розвалу ССРСР. Організація Українських Націоналістів вважає союзниками України всі держави, політичні угруповання та сили, що заінтересовані в розвалі ССРСР та в створенні ні від кого незалежної Української Суверенної Соборної Держави...

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 496-497.

***Декрет про військову юрисдикцію у районах
«Барбаросса» й про спеціальні заходи армії
(Витяги)***

Штаб-квартира фюрера.
13 травня 1941 р.

Фюрер і головнокомандуючий вермахту

...Це (проведення операцій вермахтом) можливо тільки тоді, коли війська будуть самі безпощадно захищатися проти загроз з боку цивільного ворожого населення.

Внаслідок цього вирішено для району «Барбаросса» (зона військових дій, тилова зона військ і територія під політичною адміністрацією) таке:

I. Злочини, вчинені цивільними ворожими особами.

...2. Партизани повинні бути безпощадно знищені військами в ході бою чи під час їх утечі.

3. Також усяка інша атака цивільних осіб проти вермахту, його членів чи конвою повинна бути негайно придушена військами скрайніми засобами аж до ліквідації атакуючих.

4. ...Проти місцевостей, в яких вермахт був атакований підступно або віроломно, ...якщо обставини не дозволяють швидкого виявлення винних, треба застосовувати колективні насильницькі методи...

II. Злочини, вчинені членами вермахту чи супроводом проти місцевих жителів.

1. Дії, вчинені членами вермахту чи його супроводом проти цивільних ворожих осіб, не будуть піддані ніякому переслідуван-

ню, навіть якщо сумнівний акт є кримінальним чи військовим злочином....

За дорученням начальник штабу вермахту
Кайтель.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 498.

Політичні вказівки ОУН Бандери (травень, 1941 р.) (Витяги)

Вступ

О.УН використає війну з ССРСР для розгорнення боротьби за Суверенну Соборну Українську Державу, для прискорення її здобуття...

III. В марш чужих військ на Україну й Українська Державність

1. Якщо фронт боротьби третіх держав з Москвою буде пересуватися через українські землі, тоді військова окупація України подібними чужими військами неминуча...

2. Наше завдання в такій ситуації: не допустити, щоби Україна була тільки тереном розгри чужих сил з нашим ворогом, а вслід за тим об'єктом чужого володіння. Навпаки, власного боротьбою, будуванням власної держави власними силами та за власного ініціативою здобути собі ролю підмету і партнера, учасника війни та співтворця нового ладу на руїнах Московської імперії. Відкидаємо ролю обсерватора та пасивно-вичікуючу поставу супроти подій, що йдуть на українській землі, а зокрема супроти війни інших держав проти Москви і їхнього порядкування.

3. Для того держави, які ведуть боротьбу з Москвою і не ставляться вороже до України, трактуємо як природних союзників...

4. Основною передумовою того є визнання і пошанування з боку тих держав суверенності і соборності України та дійсно позитивне ставлення до української державності...

IV. Будова Української Держави

...2. На звільнених від московсько-більшовицької окупації частинах української землі, не ждучи на ніщо, ОУН проголошує від-

будову Української Держави, встановлює владу, яка має зорганізувати державне життя в усіх ділянках та кермувати ним.

3. Мандат до проголошення української державності та встановлення влади дає нам довголітня революційно-визвольна боротьба, підняття народного зриву, державно-творча ініціатива та фактична сила...

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 499-500.

Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про воєнний стан» (22 червня 1941 року)

1. Военное положение, в соответствии со ст. 49 п. «п» Конституции СССР, объявляется в отдельных местностях или по всему СССР в интересах обороны СССР и для обеспечения общественного порядка и государственной безопасности.

2. В местностях, объявленных на военном положении, все функции органов государственной власти в области обороны, обеспечения общественного порядка и государственной безопасности принадлежат военным советам фронтов, армий, военных округов, а там, где нет военных советов, – высшему командованию войсковых соединений.

3. В местностях, объявленных на военном положении, военным властям (п. 2) предоставляется право:

а) в соответствии с действующими законами и постановлениями Правительства привлекать граждан к трудовой повинности для выполнения оборонных работ, охраны путей сообщения, сооружений, средств связи, электростанций, электросетей и других важнейших объектов, для участия в борьбе с пожарами, эпидемиями и стихийными бедствиями;

б) устанавливать военно-квартирную обязанность для расквартирования воинских частей и учреждений;

в) объявлять трудовую и авто-гужевою повинность для военных надобностей;

г) производить изъятие транспортных средств и иного необходимого для нужд обороны имущества как у государственных, общественных и кооперативных предприятий и организаций, так и у отдельных граждан;

д) регулювати час роботи установ та підприємств, в тому числі театрів, кіно і т. д.; організацію всякого роду зборів, шестивий іт. п.; забороняти появу на вулицю після визначеного часу, обмежувати вуличне рухання, а також виробляти в необхідних випадках обыски і затримання підозрюваних осіб;

е) регулювати торгівлю і роботу торгуючих організацій (ринки, магазини, склади, підприємства громадського харчування), комунальних підприємств (бани, прачечні, парикмахерські і т. д.), а також встановлювати норми відпустки населенню продовольствених і промислових товарів;

ж) забороняти в'їзд і виїзд в місцевості, оголошені на воєнному положенні;

з) виселяти в адміністративному порядку з меж місцевості, оголошеної на воєнному положенні, або з окремих її пунктів осіб, визнаних соціально небезпечними як за своєю злочинною діяльністю, так і за зв'язками з злочинною середою.

4. По всіх питаннях, передбачених пунктом 3-м цього Указу, воєнні влади мають право:

а) видавати обов'язкові для всіх населення постанови, встановлюючи за невиконання цих постанов виїмки в адміністративному порядку в формі позбавлення волі строком до 6 місяців або штрафу до 3 000 рублів;

б) надавати розпорядження місцевим органам влади, державним і громадським установам і організаціям і вимагати від них безумовного і негайного виконання.

5. Всі місцеві органи державної влади, державні, громадські установи, організації і підприємства зобов'язані надавати повне содействие воєнному командуванню в використанні сил і засобів даної місцевості для потреб оборони країни і забезпечення громадського порядку і безпеки.

6. За непослух розпорядженням і наказам воєнних властей, а також за злочини, скоєні в місцевостях, оголошених на воєнному положенні, винні підлягають кримінальній відповідальності за законами воєнного часу.

7. В изъятие з діючих правил о розгляді судами кримінальних справ, в місцевостях, оголошених на воєнному положенні, всі справи о злочинах, направлених проти оборони, громадського порядку і державної безпеки, передаються на розгляд воєнних трибуналів, а саме:

- а) дела о государственных преступлениях;
- б) дела о преступлениях, предусмотренных законом от 7 августа 1932 года об охране общественной (социалистической) собственности;
- в) все дела о преступлениях, совершенных военнослужащими;
- г) дела о разбое ...
- д) дела об умышленных ...
- е) дела о насильственном освобождении из домов заключения и из-под стражи ...
- ж) дела об уклонении от исполнения всеобщей воинской обязанности...
- з) дела о незаконной покупке, продаже и хранении оружия, а также о хищении оружия ...

Кроме того, военным властям предоставляется право передарить на рассмотрение военных трибуналов дела о спекуляции, злостном хулиганстве и иных преступлениях, предусмотренных Уголовными Кодексами союзных республик, если командование признает это необходимым по обстоятельствам военного положения.

8. Рассмотрение дел в военных трибуналах производится по правилам, установленным «Положением о военных трибуналах в районах военных действий».

9. Приговоры военных трибуналов касационному обжалованию не подлежат и могут быть отменены или изменены лишь в порядке надзора.

10. Настоящий Указ распространяется также на местности, где в силу чрезвычайных обстоятельств отсутствуют местные органы государственной власти и государственного управления СССР.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 451-452.

**Указ Президії Верховної Ради СРСР
«Про режим робочого часу робітників і службовців
період війни»
(26 червня 1941 р.)**

В целях обеспечения выполнения производственных заданий, связанных с нуждами военного времени, Президиум Верховного Совета СССР постановляет:

1. Предоставить директорам предприятий промышленности, транспорта, сельского хозяйства и торговли право устанавливать, с разрешения Совнаркома СССР, как для всех рабочих и служащих предприятия, так и для отдельных цехов, участков и групп рабочих и служащих обязательные сверхурочные работы продолжительностью от 1-го до 3-х часов в день. Лица, не достигшие 16 лет, могут быть привлечены к обязательным сверхурочным работам продолжительностью не более 2-х часов в день.

2. Не могут быть привлечены к обязательным сверхурочным работам беременные женщины, начиная с шестого месяца беременности, а также женщины, кормящие грудью, – в течение шести месяцев кормления.

3. Оплату обязательных сверхурочных работ рабочим и служащим производить в полуторном размере.

4. Отменить очередные и дополнительные отпуска, заменив их денежной компенсацией за неиспользованный отпуск, во всех государственных, кооперативных и общественных предприятиях и учреждениях. Отпуска предоставлять лишь в случае болезни. Отпуска по беременности и родам предоставлять в соответствии со ст. 14 постановления Совнаркома

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 457-458.

**Постанова Президії Верховної Ради СРСР,
Ради Народних Комісарів СРСР
і Центрального Комітету ВКП(б)
«Про створення Державного Комітету Оборони»
(30 червня 1941 року)**

Ввиду создавшегося чрезвычайного положения и в целях быстрой мобилизации всех сил народов СССР для проведения отпора врагу, вероломно напавшему на нашу родину, Президиум Верховного Совета СССР, Центральный Комитет ВКП(б) и Совет Народных Комиссаров СССР признали необходимым:

1. Создать Государственный Комитет Оборони в составе:
  - т. Сталин И. В. (председатель)
  - т. Молотов В. М. (заместитель председателя)
  - т. Ворошилов К. Е.

т. Маленков Г. М.

т. Берія Й. П.

2. Сосредоточить всю полноту власти в государстве в руках Государственного Комитета Обороны.

3. Обязать всех граждан и все партийные, советские, комсомольские и военные органы беспрекословно выполнять решения и распоряжения Государственного Комитета Обороны.

Сборник законов СССР и указов Президиума Верховного Совета СССР 1938 г. – июнь 1944 г. Москва, 1944. С. 411.

**Акт про відновлення Української Держави
(30 червня 1941 року)
(Витяги)**

1. Волею українського народу, Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України.

Організація Українських Націоналістів, яка під проводом її Творця й Вождя Євгена Коновальця вела в останніх десятиліттях кровавого московсько-більшевицького поневолення завзяту боротьбу за свободу, взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава.

Суверенна Українська Влада запевнить українському народові лад і порядок, всесторонній розвиток усіх його сил та заспокоєння всіх його потреб.

2. На західних землях України твориться Українська Влада, яка підпорядкується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України – Києві з волі українського народу.

3. Відновлена Українська Держава буде тісно співдіяти з Націонал-Соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитимьє на українській землі, боротимьє далі спільно з Союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі.

Хай живе Суверенна Соборна Українська Держава! Хай живе
Організація Українських Націоналістів! Хай живе Провідник
Організації Українських Націоналістів Степан Бандера!

Слава Україні! Героям Слава!

Голова Національних Зборів Ярослав Стецько

*Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк,
Львів, 1993. С. 504-505.*

Уривок із донесення про події у СРСР № 11

Берлін, 3 липня 1941 р.

Начальник поліції безпеки і СД.

...Секретна справа Райху

1. Політичний огляд

...б) У Генеральному губернаторстві

Айнзацгрупа Б доповіла 2 і 3 липня про спроби національ-
них українців, які стоять під проводом Бандери, проголошенням
Української Республіки (і) створенням міліції поставити німецькі
чинники перед доконаним фактом.

Та, зрештою, група Бандери розгорнула останнім часом широ-
ку активність стосовно поширювання листівок і т. ін.

В одній з цих листівок говориться, між іншим, що український
визвольний рух, колись придушений польською поліцією, тепер
зазнає цього від німецької поліції. (...)

Тому, що зовсім зрозуміло окремі українські політичні групи
на еміграції прагнуть перевершити одна одну в їхній активності,
2 липня 1941 р. були прийняті такі заходи:

1) Різних політичних керівників української еміграції, зокрема
в Генеральному Губернаторстві, посаджено під домашній арешт,
між ними також Степана Бандеру.

2) Керівникам українських емігрантських організацій, які жи-
вуть у Райху, ще раз ставиться вимогу під загрозою більш суворих
поліційних заходів постаратися будь-яким способом, щоб їхні чле-
ни дотримувалися переданих розпоряджень.

3) Всіх українців, що перебувають у Генеральному Губернатор-
стві, але там не мають постійного місця проживання, повідомлено,

щоб вони негайно покинули Генеральне Губернаторство і відбули туди, де живуть, бо інакше будуть арештовані.

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 508.

Уривок із донесення про події у СРСР № 23

Берлін, 15 липня 1941 р.

Начальник поліції безпеки і СД....

Секретна справа Райху!

II. Рапорти айнзацгруп та айнзацкоманд

...3 приводу ситуації у Львові повідомляють:

11 і 12 липня 1941 р. всі українські угруповання Львова, враховуючи групу ОУН Мельника і за винятком групи Бандери, запевнили офіцера зв'язку з ОКВ (капітан проф. д-р Кох) у своїй лояльності щодо німецьких органів влади і заявили про бажання взяти участь у позитивній перебудові (країни). Група Бандери подала з цього приводу заяву проф. Кохові, повідомляючи, що хотіла б отримати роз'яснення з двох питань:

- 1) позиція щодо питання майбутнього України (незалежність);
- 2) питання про звільнення з-під арешту Бандери.

Кох пояснив, що про перше питання може висловлюватися тільки фюрер. Щодо звільнення Бандери, то Кох заявив, що він тут також некомпетентний. На закінчення він дав зрозуміти представникам групи Бандери, що необхідна робота по відбудові при нагоді може також здійснюватись і без їхньої групи...

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 512.

Уривок із донесення про події у СРСР № 25

Берлін, 17 липня 1941 р.

Начальник поліції безпеки і СД....

Секретна справа Райху!

II. Рапорти айнзацгруп та айнзацкоманд...

г) Пропаганда ОУН Бандери.

Вся пропагандивна діяльність групи Бандери здійснюється згідно з добре визначеним і продуманим планом. Після проголошення «українського національного уряду» у Львові переведено подібні самостійницькі проголошення в інших містах у минулому польських воєводств Львова, Тернополя і Луцька. Група Бандери організувала так звані пропагандистські групи, котрі, як тільки важливу місцевість займають німецькі війська, негайно влаштовують маніфестації за незалежність і створюють на місцях автономні адміністративні органи. Крім того, вони поширюють оголошення, листівки, а частково і нелегальні газети, в яких публікують заклики, виголошені по Львівському радіо (проголошення крайового українського уряду) й провадять пропаганду тільки на користь Організації Українських Націоналістів (ОУН), а точніше – групи Бандери. Ми заборонили випуск різних газет ОУН, які видавали без дозволу. Двадцять друкарень, реквізованих групою Бандери в перші дні входу в місто Львів, у них відібрано...

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 515.

**Наказ А. Гітлера про організацію
громадянського управління у зайнятих східних областях
(1941 р., липня 17)
(Витяги)**

Для восстановления общественного порядка, общественной жизни вовновь захваченных восточных областях и для их поддержания приказываю:

§1

По прекращении военных действий во вновь захваченных восточных областях управление зтими областями переходит от военной администрации к гражданским властям. Области, которме в соответствии с зтим должны быть переданы гражданским властям, а также момент передачи будут определены мной каждый раз специальным указом.

§2

Гражданские власти во вновь оккупированных восточных областях подчинены рейхсминистру по делам оккупированных восточных областей, если эти области не входят в компетенцию ад-

министрации пограничных с империей или с генерал-губернаторством территорий.

Суверенные права и полномочия военных властей осуществляются во вновь оккупированных восточных областях командующими вооруженных сил в соответствии с моим указом от 25 июня 1941 г..

§4

Рейхсминистром по делам оккупированных восточных областей назначается рейхслейтер Альфред Розенберг..

§5

Подчиненные рейхсминистру по делам оккупированных восточных областей вновь оккупированные области подразделяются на рейхскомиссариаты; они в свою очередь подразделяются на генеральные округа, и эти последние – на районы. Несколько районов могут быть объединены в главные округа. Более подробно эти положения определяет рейхсминистр по делам оккупированных восточных областей.

§6

Во главе каждого рейхскомиссариата стоит рейхскомиссар, во главе каждого генерального округа – генеральный комиссар, и во главе каждого района – районный комиссар. В случае образования главного округа во главе его стоит главный комиссар.

Рейхскомиссары и генеральные комиссары назначаются мной, руководители главных отделов учреждений, подчиненных рейхскомиссарам, а также главные комиссары и районные комиссары – рейхсминистром по делам оккупированных восточных областей...

§9

Рейхскомиссарам подчиняется вся администрация на их территории в вопросах гражданского порядка.

Обеспечение нормального функционирования предприятий, транспорта и почты вменяется в обязанность ответственным за это высшим имперским властям в соответствии с указаниями начальника штаба верховного главнокомандования вооруженных сил на протяжении всего времени, пока проводятся военные операции. На время после окончания военных операций предусмотрены другие регулирующие органы...

**3 постанови про створення дирекції
при адміністрації Буковини
(1941 р., 30 липня)**

...Ст. I. Для управління земель, що входять до складу провінції Буковина при адміністрації Буковини створюються такі директорати:

1. Урядовий директорат;
2. Директорат внутрішніх справ;
3. Директорат державного майна;
4. Директорат фінансів;
5. Директорат національної культури та освіти;
6. Директорат праці та соціального страхування;
7. Директорат національної економії;
8. Директорат сільського господарства і володінь;
9. Директорат здоров'я та соціального захисту;
10. Директорат громадських робіт та зв'язку;
11. Директорат лісів.

Ст. II. Згідно з внутрішнім розпорядком будуть визначені повноваження, форма організації та схема відділів цих директоратів.

Ст. III. Директор урядового директорату уповноважений доводити до виконання цю постанову.

Історія державної служби в Україні. В 5-ти т. Т. 5. Документи і матеріали. Кн. 1. 1914-1991 / Відп ред. Т. В. Мотренко, В. А. Смолій. Київ : Ніка-Центр, 2009. С. 343.

**Розпорядження райхсміністра зайнятих східних територій
«Про трудову повинність та примусову працю»
(5 серпня 1941 року)**

На основі § 8 указу фюрера про управління новозайнятих східних територій від 17 липня 1941 року наказую:

§ 1

(1) Всі мешканці новозайнятих східних територій у віці 18-45 років відповідно до ступеня працездатності підлягають загальній трудовій повинності.

(2) Райхскомісари можуть розширювати чи скорочувати трудову повинність для певних груп населення.

(3) Для євреїв діє спеціальне положення.

§ 2

Особи, які можуть підтвердити свою постійну громадсько корисну діяльність, до виконання трудової повинності не притягаються.

§ 3

- (1) Оплата здійснюється за справедливими ставками.
- (2) В межах можливого забезпечити турботу про осіб, які виконують трудову повинність та членів їх сімей.

§ 4

- (1) Приписи, необхідні для виконання даного розпорядження, видають райхскомісари.
- (2) Порушення даного розпорядження та інструкцій, виданих для його виконання, ведуть за собою тюремне ув'язнення. За винесення вироків відповідають спеціальні суди.

Берлін, 5 серпня 1941 року.

Райхсміністр зайнятих східних територій
Розенберг.

Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / упоряд. і передмова В. Косика. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1997. С. 245.

**Меморандум Організації Українських Націоналістів
щодо вимоги Німеччини ліквідувати український уряд**

Берлін, 14 серпня 1941 р.

... Мета ОУН – Українська держава

Мета боротьби Організації Українських націоналістів (ОУН) – тільки Українська держава, але не така держава, в якій ОУН була б обов'язково керівною силою. ОУН підпорядковується Українській державі, а не навпаки. Для ОУН важливо, що український уряд існує як зовнішня ознака Української держави; їй не йдеться про якийсь визначений уряд, тобто про наперед визначених осіб.

Якщо Німеччина проголосила б як одну зі своїх цілей у боротьбі проти більшовизму відновлення Української держави чи перебудову Східньої Європи на основі створення національних держав,

то питання про існуючий український уряд було б поставлене зовсім по-іншому...

Ліквідація існуючого Державного правління, що утворилося на українській землі згідно з волею українського народу, в ситуації, коли Німеччина не з'ясувала своєї позиції щодо встановлення Української держави, може вказувати тільки на той факт, що Німеччина не бажає існування Української держави...

Акт 30 червня 1941 р.

й українсько-німецьке співробітництво

...8. Всі старання проводу ОУН увійти в контакт з німецькими політичними установами Райху, щоб погодити політичну основу й спільну тактику, залишилися безуспішними. Німецькі установи, з якими ОУН була в контакті, заявили про свою некомпетентність у цих справах, а напередодні війни сказали, що вирішення українського питання залежатиме від розвитку подій у самій Україні. Безпосередньо перед війною голова політичного бюро ОУН, теперішній голова Державного правління Ярослав Стецько намагався через повноважного представника ОУН у Берліні добитися переговорів із зовнішньополітичним відділом НСДАП у справі питань, які стосуються України. Ця спроба залишилася, на жаль, безуспішною, і ОУН не мала жодної можливості узгодити свою тактику і політичну лінію з належними німецькими політичними органами влади. Відповідальність за це не лежить у жодному випадку по стороні ОУН. Також у перші дні війни пан капітан проф. д-р Кох не спромігся дати жодної відповіді провідникові ОУН на питання політичного змісту.

Ставлення ОУН до Українського державного правління

Українське державне правління було створене з ініціативи ОУН, але це не означає, що цей уряд залежить від ОУН...

ОУН не має жодного законного права розв'язати Державне правління. Це може зробити лише українська законодавча Національна асамблея.

ОУН і Державне правління – це сьогодні два незалежні один від одного фактори: уряд є понадпартійним, і він створений на всеукраїнській базі; в його склад входять представники як Східної України, так і Західної України (останні з Галичини і Волині). Голова Українського державного правління підпорядковується провідникові ОУН лише в організаційних (партійних) питаннях. Державному правлінню підпорядкувалась не лише ОУН і її члени, а й також українці різних політичних поглядів...

Резюме

ОУН вважає, що:

...г) Ліквідація встановленого у Львові 30 червня 1941 р. Українського державного правління може завдати великої шкоди не лише для України, а й для Німеччини.

На наш погляд, таке рішення тільки потурбувало б українсько-німецькі взаємини, дуже пошкодило б розпочатій відбудові на європейському Сході і мало б негативні наслідки не лише на політичний, але тим самим і на економічний розвиток та на співпрацю.

Вимога, щоб ОУН розв'язала Українське Державне Правління, містить далекойдучі внутрішньополітичні наслідки: ця вимога означає, що в українському політичному житті ОУН зрікається своєї керівної позиції у визвольній боротьбі і державницьких прагненнях...

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 521-522.

***Декрет Гітлера
про створення Райхскомісаріату Україна
(20 серпня 1941 р.)***

Другий декрет фюрера про запровадження цивільного управління на новозайнятих територіях Сходу від 20 серпня 1941 р.

У доповненні мого декрету про управління новоокупованих східних територій від 17 липня 1941 р., постановляю:

Замешкана українцями частина зайнятих східних територій, оскільки вона не підлягає управлінню генерального губернатора, утворює Райхскомісаріат в дусі мого декрету про управління новоокупованих східних територій від 17 липня 1941 р. і переходить під цивільне управління, яке підпорядковане райхсміністріві окупованих територій Сходу. Райхскомісаріат отримує назву «Україна».

II.

Зовнішні кордони Райхскомісаріату «Україна» будуть визначатися мною, відповідно до стану боєвих операцій, і у певний час вони будуть остаточно встановлені. Час запровадження цивільного

управління в Райхскомісаріаті «Україна» чи його частинах визначитиму окремо.

III.

Райхскомісаром для України призначаю гауляйтера і оберпрезидента Еріха Коха. Його осідок є поки що Рівне.

Гауптквартира фюрера,
20 серпня 1941 р.

Фюрер
підп. Адольф Гітлер
Райхсміністр і начальник Райхсканцелярії
підп. д-р Ляммерс

Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т. 1 / упоряд. і передмова В. Косика. Львів : Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 1997. С. 255.

Постанова ДКО «Про загальне обов'язкове військове навчання громадян СРСР» (17 вересня 1941 року) (Витяги)

Считая, что каждый гражданин Союза ССР, способный носить оружие, должен быть обучен военному делу, чтобы быть подготовленным с оружием в руках защищать свою Родину, и в целях подготовки для Красной Армии обученных резервов Государственный Комитет Оборона постановил:

1. Ввести с 1 октября 1941 года обязательное военное обучение граждан СССР мужского пола в возрасте от 16 до 50 лет.

2. Установить, что обязательное военное обучение должно осуществляться вневоинсковым порядком без отрыва лиц, привлеченных к прохождению военного обучения, от работы на фабриках, заводах, в совхозах, колхозах, учреждениях.

4. Военное обучение проводить по 110-часовой программе.

7. В качестве инструкторов военного обучения привлечь средний командный и политический состав и младший начсостав запаса, пользующийся отсрочками от призыва по мобилизации, а также наиболее подготовленный рядовой состав старших возрастов, не призванный в армию.

8. В первую очередь к военной подготовке привлечь допризывников 1923 и 1924 гг. рождения и военнообязанных запаса из числа необученных в возрасте до 45 лет.

9. Организацию обязательного военного обучения граждан СССР возложить на Наркомат обороны и его органы на местах...

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 469-470.

Повідомлення головнокомандуючого вермахтом про покарання за невиконання наказів німецьких органів влади

1941 р.

1. Цивільному населенню заборонено пересуватися за межами свого місця проживання без спеціального письмового дозволу (перепустки), виданого найближчою німецькою військовою частиною.

2. Цивільному населенню заборонено перебувати на вулиці з настанням ночі без спеціального письмового дозволу (перепустки), виданого найближчою німецькою частиною. Час комендантської години оголошують мери...

5. Всі жителі населених пунктів повинні зареєструватися. Списки зареєстрованих осіб повинні бути представлені місцевому коменданту чи органам, призначеним для контролю.

6. Заборонено надавати житло особам, які не належать до місцевого населення.

7. Населення повинно негайно інформувати старосту про будь-яку сторонню особу в селі...

8. Особи, винні у зберіганні зброї, запасних частин, патронів та інших боєприпасів, як також у будь-якій допомозі більшовикам і бандитам та в навмисній шкоді, завданій німецьким військам, будуть покарані смертю...

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 530-531.

**Указ Президій Верховної Ради СРСР «Про мобілізацію
на період воєнного часу працездатного міського населення
для роботи на виробництві і будівництві»
(13 лютого 1942 року)**

... Президиум Верховного Совета СССР постановляет:

1. Признать необходимым на период военного времени мобилизацию трудоспособного городского населения для работы по месту жительства на производстве и строительстве, в первую очередь в авиационной и танковой промышленности, промышленности вооружения и боеприпасов, в металлургической, химической и топливной промышленности.

2. Установить, что мобилизации для работы на производстве и строительстве подлежит трудоспособное городское население в возрасте: мужчины от 16 до 55 лет и женщины от 16 до 45 лет из числа не работающих в государственных учреждениях и предприятиях.

3. От мобилизации освобождаются:

а) лица мужского и женского пола в возрасте от 16 до 18 лет, подлежащие призыву в школы фабрично-заводского обучения, ремесленные и железнодорожные училища, согласно контингентов, устанавливаемых Совнаркомом СССР;

б) женщины, имеющие грудных детей, а также женщины, имеющие детей в возрасте до 8 лет, в случае отсутствия других членов семьи, обеспечивающих уход за ними;

в) учащиеся в высших и средних учебных заведениях.

4. Порядок, сроки и размеры мобилизации трудоспособных граждан для работы на производстве и строительстве определяет Совет Народных Комиссаров СССР.

5. Установить, что лица, уклоняющиеся от мобилизации для работы на производстве и строительстве, привлекаются к уголовной ответственности и подвергаются по приговору народного суда принудительным работам по месту жительства на срок до 1 года.

Уривок із виступу Коха про поводження з населенням в Україні

Головний штаб, 1 квітня 1943 р.

Головнокомандування групи армій Б

...Військовий радник д-р Клаассен, який брав участь у зборах НСДАП у Києві 5 березня 1943 р., передав зміст виступу райхскомісара Коха...

1. У ході свого виступу райхскомісар висловлювався щодо поводження з населенням ось таким чином:

1. Ми панівний народ (Herrenvolk) і повинні керувати суворо, але справедливо...

2. Я зможу витиснути з цієї країни все до останньої краплі. Я прибув сюди не для того, щоб роздавати благословення, а щоб допомогти фюреру. Населення мусить працювати, працювати і ще раз працювати... Але деякі починають хвилюватися, що населення, може, не отримує достатньої їжі. Населення не повинно цього вимагати. Треба думати про те, без чого мусили обходитися наші герої Сталінграда... Ми не прийшли сюди, щоб роздавати манну небесну, а щоб створити передумови для перемоги.

3. Ми панівний народ, а це означає, що расово найпростіший німецький робітник біологічно в тисячу разів цінніший порівняно з тутешнім населенням...

Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж, Нью-Йорк, Львів, 1993. С. 608-609.

Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про підвищення для колгоспників обов'язкового мінімуму трудовнів» (13 квітня 1942 року)

... в целях обеспечения страны и Красной Армии достаточным количеством продовольствия, что особенно важно в обстановке войны с немецкими захватчиками, Совет Народных Комиссаров Союза ССР и Центральный Комитет ВКП(б) постановляют:

1. Повысить на время войны для каждого трудоспособного колхозника и колхозницы обязательный минимум трудовых в году:
а) до 150 трудовых в хлопковых районах;

б) до 100 трудової в Московській, Ленінградській, Івановській, Ярославській, Горьковській, Калінінській, Вологодській, Тульській, Рязанській, Смоленській, Архангельській, Мурманській, Кировській, Молотовській, Свердловській, Читинській областях....

в) до 120 трудової – для всіх інших районів СРСР.

...2. Надати совнаркомів союзних і автономних республік, крайисполкомів і облісполкомів право в межах 20 % підвищувати або знижувати для окремих районів (в залежності від місцевих умов) кількість трудової, підлягає вироботці по періодам сільськогосподарських робіт.

3. Встановити обов'язковий мінімум трудової в році для підлітків – членів сімей колгоспників в віці від 12 до 16 років в розмірі не менше 50 трудової в році. Представити колгоспам видавати підліткам трудові книжки і враховувати окремо вироботані підлітками трудові.

4. Відповідно до Указу Президіума Верховного Рад Союзу ССР від 15 лютого 1942 року встановити, що трудоспроможні колгоспники не вироботавші без поважливих причин обов'язкового мінімуму трудової по періодам сільськогосподарських робіт, передаються суду і по вироку народного суду караються виправильно-трудовими роботами в колгоспах на строк до 6 місяців з утриманням з оплати трудової до 25 % на користь колгоспа.

Представити колгоспам встановити, що трудоспроможні колгоспники і колгоспниці, не вироботавші в період обов'язкового мінімуму трудової, повинні вважатися вибувшими з колгоспа, втраченими права колгоспника і позбавитися приусадебного ділянки.

5. Представити народним судам всі справи, вказані в пункті 5, розглядати не більше ніж в 10-денний строк і вироків по цим справам виконувати негайно.

6. Голови правлінь колгоспів і бригадери за ухилення від передачі суду трудоспроможних колгоспників, не вироботавших мінімуму трудової, приваляються до судової відповідальності.

Закон Української РСР
«Про утворення союзно-республіканського
Народного комісаріату закордонних справ УРСР»
(4 березня 1944 р.)
(Витяги)

У відповідності з Законом, схваленим Верховною Радою Союзу РСР «Про надання союзним республікам повноважень в галузі зовнішніх зносин і про перетворення в зв'язку з цим Народного Комісаріату закордонних справ з загальносоюзного на союзно-республіканський Народний Комісаріат», Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

1. Затвердити утворення союзно-республіканського Народного Комісаріату закордонних справ УРСР;

2. Внести до Конституції УРСР такі доповнення:

а) Доповнити Конституцію УРСР статтю 15-6 такого змісту:

«Стаття 15-6. УРСР має право вступати в безпосередні зносини з закордонними державами, укладати з ними угоди і обмінюватись дипломатичними і консульськими представниками».

б) Доповнити статтю 19 Конституції УРСР пунктом «ч» такого змісту:

«ч) Встановлює представництво УРСР в міжнародних зносинах».

в) Доповнити статтю 30 Конституції УРСР пунктами «з» та «і» такого змісту:

«з) Призначає і відкликає повноважних представників УРСР у закордонних державах»;

«і) Приймає довірчі і відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників закордонних держав».

г) Доповнити статтю 43 Конституції УРСР пунктом «ж» такого змісту:

«ж) Здійснює керівництво в галузі зносин УРСР з закордонними державами, виходячи з загальновстановленого Союзом РСР порядку у взаємовідносинах союзних республік з закордонними державами».

д) Доповнити статтю 45 Конституції УРСР після слова «Оборони» словами «Закордонних справ», виклавши цю статтю так:

«Стаття 45. Рада Народних Комісарів УРСР утворюється Верховною Радою УРСР у складі:

Голови Ради Народних Комісарів УРСР;

Заступників Голови Ради Народних Комісарів УРСР;

Голови Державної планової комісії УРСР;
Народних Комісарів УРСР;
...Оборони;
Закордонних справ;...».
...е) Доповнити статтю 48 Конституції УРСР після слова «Оборони» словами «Закордонних справ», виклавши цю статтю так:
«Стаття 48. До союзно-республіканських Народних Комісаріатів УРСР належать Народні Комісаріати УРСР:
... Оборони;
Закордонних справ».

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.-1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 500-501.

**Договір між Союзом Радянських Соціалістичних Республік
і Чехословацькою Республікою про Закарпатську Україну
(29 червня 1945 р.)**

(Витяг)

Стаття 1

Закарпатська Україна (що носить, згідно з Чехословацькою Конституцією, назву Підкарпатська Русь), яка на підставі Договору від 10-го вересня 1919 року, укладеного в Сен-Жермен ан Ле, увійшла як автономна одиниця в межі Чехословацької Республіки, возз'єднується, в згоді з бажанням, проявленим населенням Закарпатської України, і на підставі дружньої угоди обох Високих Договірних Сторін, з своєю споконвічною батьківщиною – Україною і включається до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки.

Кордони між Словачією і Закарпатською Україною, які існували до дня 29 вересня 1938 року, стають, з внесеними змінами, кордонами між Союзом Радянських Соціалістичних Республік і Чехословацькою Республікою згідно з картою, що додається...

Іванов В.М. Практикум з історії держави і права України. Київ : МАУП, 2006. С. 565.

**Закон СРСР «Про перетворення Ради Народних Комісарів СРСР
в Раду Міністрів СРСР і Рад Народних Комісарів союзних
і автономних республік – в Ради Міністрів союзних
і автономних республік»
(15 березня 1946 р.)**

Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик постановляет:

1. Преобразовать Совет Народных Комиссаров СССР в Совет Министров СССР и Народные комиссариаты СССР – в Министерства СССР. В соответствии с этим впредь именовать Председателя Совета Народных Комиссаров СССР – Председателем Совета Министров СССР, заместителей Председателя Совета Народных Комиссаров СССР – заместителями Председателя Совета Министров СССР и Народных Комиссаров СССР – Министрами СССР.

2. Преобразовать Советы Народных Комиссаров союзных и автономных республик в Советы Министров союзных и автономных республик и Народные комиссариаты союзных и автономных республик – в Министерства союзных и автономных республик. В соответствии с этим впредь именовать Председателей Советов Народных Комиссаров союзных и автономных республик – Председателями Советов Министров союзных и автономных республик, заместителей Председателей Советов Народных Комиссаров союзных и автономных республик – заместителями Председателей Советов Министров союзных и автономных республик и Народных Комиссаров союзных и автономных республик Министрами союзных и автономных республик.

Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. Київ : МАУП, 2006. С. 566.

**Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про кримінальну відповідальність за крадіжку державного та громадського майна»
(4 червня 1947 р.)**

В целях установления единства законодательства об уголовной ответственности за хищения государственного и общественного имущества и усиления борьбы с этими преступлениями, – Президиум Верховного Совета ССР постановляет:

1. Кража, присвоєння, растрата або інше хищення державного майна – карається заключенням в виправально-трудовий табір на строк від семи до десяти років з конфіскацією майна або без конфіскації.

2. Хищення державного майна, совершаемое повторно, а равно совершенное организованной группой (шайкой) или в крупных размерах – карається заключенням в виправально-трудовий табір на строк від десяти до двадцяти п'яти років з конфіскацією майна.

3. Кража, присвоєння, растрата або інше хищення колгоспного, кооперативного або іншого громадського майна – карається заключенням в виправально-трудовий табір на строк від п'яти до восьми років з конфіскацією майна або без конфіскації.

4. Хищення колгоспного, кооперативного або іншого громадського майна, совершаемое повторно, а равно совершенное группой (шайкой) или в крупных размерах – карається заключенням в виправально-трудовий табір на строк від восьми до двадцяти років з конфіскацією майна.

5. Недонесение органам власти о достоверно известном готовящемся или совершенном хищении государственного или общественного имущества, предусмотренном статьями 2 и 4 настоящего Указа – карається лишением свободы на строк від двох до трьох років або ссылкой на строк від п'яти до семи років.

Ведомости Верховного Совета СССР. 1947. № 19.

***Постанова ЦК КП(б)У і Ради Міністрів УРСР
про заходи по виконанню
директиви Й. В. Сталіна щодо посилення хлібозаготівель
(15 вересня 1947 року)***

Совершенно секретно.

В своей директиве от 15 сентября т. Сталин осудил происшедшее ослабление руководства заготовками со стороны партийных и советских органов в последние пятидневки.

Т. Сталин указал, что успешное завершение хлебозаготовительной кампании сейчас целиком зависит от того, насколько правильно и хорошо будет использован ближайший месяц для усиленной сдачи хлеба государству во всех областях, краях и республиках.

Для этого руководители местных партийных и советских организаций, в первую очередь районов, отстающих по уборке и хлебозаготовкам, обязаны серьезно усилить повседневное руководство этим важнейшим делом.

Т. Сталин в своей директиве назвал по Украине наихудшие области по выполнению плана хлебозаготовок – Днепропетровскую, Запорожскую, Кировоградскую, Станиславскую, Черниговскую и Херсонскую, которые неудовлетворительно вели хлебозаготовки и особенно резко снизили темпы хлебозаготовок в последний период.

Кроме этих областей, плохо ведут хлебозаготовки Винницкая, Каменец-Подольская, Николаевская, Измаильская и Черновицкая. Необходимо также подчеркнуть, что темпы хлебозаготовок в Полтавской, Сумской, Киевской, Сталинской, Одесской и Житомирской областях ставят под угрозу выполнение плана в сроки, установленные самими областями в обязательствах, взятых перед т. Сталиным.

Украинским работникам необходимо строго учесть, что на Украине, в особенности в южных областях, уборка началась гораздо раньше, чем в северных и центральных областях СССР, и поэтому Украина должна закончить план хлебозаготовок до 1 октября.

ЦК КП(б)У и Совет Министров УССР не раз указывали мероприятия в целом и по каждой области в отдельности по усилению темпов хлебозаготовок. В настоящий момент мы вступили в последнюю, решающую фазу хлебозаготовок, когда остающиеся три пятидневки должны дать полное выполнение годового плана.

На основании директивы т. Сталина ЦК КП(б)У и Совет Министров особо подчеркивают, что у нас имеются все возможности для выполнения плана к 1 октября, а именно: началась уборка кукурузы, по которой на Украине имеются большие посевные площади. Немедленная и правильная организация охраны кукурузы от хищения, ускоренная и энергичная уборка кукурузы и сдача ее на ссыпные пункты дает полную возможность немедленно, уже в четвертой пятидневке резко поднять сдачу хлеба государству.

Сосредоточение лучших сложных молотилок в колхозах, не закончивших молотьбу, прикрепление к каждой молотилке действительно серьезных работников, поднятие производительности молотилок и усиление молотьбы дают полную возможность немедленного поднятия темпов сдачи зерновыми культурами – пшеницей, рожью, просом, гречихой, ячменем и др.

Выполнение (хотя и неполное) директивы ЦК КП(б)У и Совета Министров УССР об установке молотилок под навесы, о постройке

токов и зерносушилок гарантирует бесперебойный обмолот и сушку зерна даже при плохой погоде, тем более, что все данные говорят за то, что в ближайший период времени погода должна быть благоприятной.

Таким образом, имеются все условия и возможности для того, чтобы Украина дала в течение ближайших трех пятидневок такой рост хлебозаготовок, который бы обеспечил к 1 октября полное выполнение годового плана хлебозаготовок...

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 552.

**Виписка з наказу міністра держбезпеки СРСР
(24 жовтня 1951 року)
(Витяги)**

Приказываю:

1. Объявить под расписку спецпоселенцам перечисленных категорий: немецкой, чеченской, калмыцкой, ингушской, балкарской, карачаевской, греческой и крымских татар, что они в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 9 октября 1951 года оставлены на спецпоселении навечно.

2. Спецпоселенцам, работающим на (название комбината), объявить под расписку о том, что они в соответствии с Указом Президиума Верховного Совета СССР от 9 октября 1951 года оставлены на спецпоселении до окончания промышленного и капитального строительства указанного комбината.

3. Остальных лиц, направленных на спецпоселение на основании Постановления ГОКО от 18 августа 1945 года сроком на 6 лет, по истечении 6-летнего срока от спецпоселения освобождать, кроме бандпособников и осужденных по решению Особого совещания...

7. Вновь выявленных лиц, служивших в немецкой армии, в специальных немецких формированиях, «власовцев» и полицейских, не находящихся на спецпоселении, подвергать тщательной ... проверке и в случае их активной преступной деятельности подвергать аресту и предавать суду..

Реабілітація репресованих: законодавство та судова практика / ред. В. Т. Малярєнко. Київ : Юрінком, 1997. С. 84.

**Указ Президії Верховної Ради СРСР
«Про ліквідацію Особливої наради при міністрі внутрішніх
справ СРСР» (1 вересня 1953 року)**

В целях дальнейшего укрепления социалистической законности и повышения роли советского правосудия Президиум Верховного Совета СССР

постановил:

1. Упразднить Особое совещание при министре внутренних дел СССР.

2. Установить, что жалобы и заявления осужденных коллегией ОГПУ, «тройками» НКВД–УНКВД и Особым совещанием об отмене решений, сокращении срока наказания, досрочном освобождении и о снятии судимости рассматриваются в Прокуратуре СССР с предварительным заключением по этим делам МВД СССР.

3. Предоставить Верховному суду СССР право пересматривать по протесту Генерального прокурора СССР решения бывших коллегий ОГПУ, «троек» НКВД–УНКВД, Особого совещания при НКВД–МГБ–МВД СССР.

4. Считать утратившими силу:

а) статью 8 Постановления ЦИК СССР от 10 июля 1934 года «Об образовании общесоюзного Народного комиссариата внутренних дел»;

б) Постановление ЦИК и СНК СССР от 5 ноября 1934 года «Об Особом совещании при народном комиссаре внутренних дел СССР».

Історія держави і права України: хрестоматія-практикум / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. С. 290-291.

**Указ Президії Верховної Ради СРСР
про передачу Кримської області
із складу РРФСР до складу УРСР (19 лютого 1954 року)**

Учитывая общность экономики, территориальную близость и тесные хозяйственные и культурные связи между Крымской обл. и Украинской ССР, Президиум Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик

постановляєт:

Утвердить совместное представление Президиума Верховного Совета РСФСР и Президиума Верховного Совета УССР о передаче Крымской обл. из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик. 1954. № 4. С. 147.

**Закон Союзу РСР «Про передачу Кримської області
зі складу РРФСР до складу Української РСР»
(26 квітня 1954 року)**

Верховный Совет Союза Советских Социалистических Республик *постановляет:*

1. Утвердить Указ Президиума Верховного Совета СССР от 19 февраля 1954 года о передаче Крымской обл. из состава Российской Советской Федеративной Социалистической Республики в состав Украинской Советской Социалистической Республики.

2. Внести соответствующие изменения в ст. ст. 22 и 23 Конституции СССР.

Ведомости Верховного Совета Союза Советских Социалистических Республик. 1954. № 10. С. 343.

**Закон СРСР «Про віднесення до відання союзних республік
законодавства про устрій судів союзних республік,
прийняття цивільного, кримінального
та процесуальних кодексів»
(11 лютого 1957 року)
(Витяги)**

Статья 1. Отнести к ведению союзных республик законодательство об устройстве судов союзных республик и судопроизводстве, а также принятие гражданских и уголовных кодексов, сохранив в ведении Союза ССР установление основ законодательства

о судоустройстве, основ гражданского и уголовного законодательства.

Історія держави і права України: хрестоматія-практикум / О. А. Гавриленко, І. А. Логвиненко, Л. В. Новікова. Харків : ХНУ ім. В.Н. Каразіна, 2015. С. 294.

**Основи кримінального законодавства Союзу РСР
і союзних республік
(25 грудня 1958 року)
(Витяги)**

Раздел I. ОБЩИЕ ПОЛОЖЕНИЯ

Статья 1. Задачи советского уголовного законодательства

Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик имеет задачей охрану советского общественного и государственного строя, социалистической собственности, личности и прав граждан и всего социалистического правопорядка от преступных посягательств.

Для осуществления этой задачи уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик определяет, какие общественно опасные деяния являются преступными, и устанавливает наказания, подлежащие применению к лицам, совершившим преступления.

Статья 2. Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик Уголовное законодательство Союза ССР и союзных республик состоит из настоящих Основ, определяющих принципы и устанавливающих общие положения уголовного законодательства Союза ССР и союзных республик, общесоюзных законов, предусматривающих ответственность за отдельные преступления, и уголовных кодексов союзных республик.

Общесоюзные уголовные законы определяют ответственность за государственные и воинские преступления, а в необходимых случаях также и за иные преступления, направленные против интересов Союза ССР.

Статья 3. Основания уголовной ответственности Уголовной ответственности и наказанию подлежит только лицо, виновное в совершении преступления, то есть умышленно или по неосторожности совершившее предусмотренное уголовным законом общественно опасное деяние.

Уголовное наказание применяется только по приговору суда.

Статья 4. Действие уголовных законов Союза ССР и союзных республик в отношении деяний, совершенных на территории СССР

Все лица, совершившие преступления на территории СССР подлежат ответственности по уголовным законам, действующим в месте совершения преступления.

Вопрос об уголовной ответственности дипломатических представителей иностранных государств и иных граждан, которые согласно действующим законам и международным соглашениям не подсудны по уголовным делам советским судебным учреждениям, в случае совершения этими лицами преступления на территории СССР, разрешается дипломатическим путем...

Раздел II. О ПРЕСТУПЛЕНИИ

Статья 7. Понятие преступления

Преступлением признается предусмотренное уголовным законом общественно опасное деяние (действие или бездействие), посягающее на советский общественный или государственный строй, социалистическую систему хозяйства, социалистическую собственность, личность, политические, трудовые, имущественные и другие права граждан, а равно иное, посягающее на социалистический правопорядок, общественно опасное деяние, предусмотренное уголовным законом.

Не является преступлением действие или бездействие, хотя формально и содержащее признаки какого-либо деяния, предусмотренного уголовным законом, но в силу малозначительности не представляющее общественной опасности.

Статья 10. Ответственность несовершеннолетних Уголовной ответственности подлежат лица, которым до совершения преступления исполнилось шестнадцать лет.

Лица, совершившие преступления в возрасте от четырнадцати до шестнадцати лет, подлежат уголовной ответственности лишь за убийство, умышленное нанесение телесных повреждений, причинивших расстройство здоровья, изнасилование, разбойное нападение, кражу, злостное хулиганство, умышленное уничтожение или повреждение государственного, общественного имущества или личного имущества граждан, повлекшее тяжелые последствия, а также за умышленное совершение действий, могущих вызвать крушение поезда.

Если суд найдет, что исправление лица, совершившего в возрасте до восемнадцати лет преступление, не представляющее большой опасности, возможно без применения уголовного наказания, он может применить к такому лицу принудительные меры воспитательного характера, не являющиеся уголовным наказанием.

Виды принудительных мер воспитательного характера и порядок их применения устанавливаются законодательством союзных республик.

Статья 12. Ответственность за преступление, совершенное в состоянии опьянения.

Лицо, совершившее преступление в состоянии опьянения, не освобождается от уголовной ответственности.

Статья 13. Необходимая оборона

Не является преступлением действие, хотя и подпадающее под признаки деяния, предусмотренного уголовным законом, но совершенное в состоянии необходимой обороны, то есть при защите интересов Советского государства, общественных интересов, личности или прав обороняющегося или другого лица от общественно опасного посягательства путем причинения посягающему вреда, если при этом не было допущено превышения пределов необходимой обороны.

Превышением пределов необходимой обороны признается явное несоответствие защиты характеру и опасности посягательства...

Раздел III О НАКАЗАНИИ

Статья 20. Цели наказания

Наказание не только является карой за совершенное преступление, но и имеет целью исправление и перевоспитание осужденных в духе честного отношения к труду, точного исполнения законов, уважения к правилам социалистического общежития, а также предупреждение совершения новых преступлений как осужденными, так и иными лицами.

Наказание не имеет целью причинение физических страданий или унижение человеческого достоинства.

Статья 21. Виды наказаний

К лицам, совершившим преступления, могут применяться следующие основные наказания:

- 1) лишение свободы;
- 2) ссылка;

- 3) высылка;
- 4) исправительные работы без лишения свободы;
- 5) лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью;
- 6) штраф;
- 7) общественное порицание.

К военнослужащим срочной службы может также применяться наказание в виде направления в дисциплинарный батальон.

Кроме основных наказаний, к осужденным могут применяться следующие дополнительные наказания:

конфискация имущества;

лишение воинского или специального звания.

Высылка, ссылка, лишение права занимать определенные должности или заниматься определенной деятельностью и штраф могут применяться не только в качестве основных, но и в качестве дополнительных наказаний.

Законодательством союзных республик могут быть установлены и иные, кроме указанных в настоящей статье, виды наказаний в соответствии с принципами и общими положениями настоящих Основ.

Статья 22. Исключительная мера наказания – смертная казнь

В виде исключительной меры наказания, впредь до ее полной отмены, допускается применение смертной казни – расстрела – за измену родине, шпионаж, диверсию, террористический акт, бандитизм, умышленное убийство при отягчающих обстоятельствах, указанных в статьях уголовных законов Союза ССР и союзных республик, устанавливающих ответственность за умышленное убийство, а в военное время или в боевой обстановке – и за другие особо тяжкие преступления, в случаях, специально предусмотренных законодательством Союза ССР.

Не могут быть приговорены к смертной казни лица, не достигшие до совершения преступления восемнадцатилетнего возраста и женщины, находившиеся в состоянии беременности во время совершения преступления или к моменту вынесения приговора. Смертная казнь не может быть применена к женщине, находящейся в состоянии беременности к моменту исполнения приговора...

Кримінальний кодекс Української РСР (1960 р.)
(Витяги)

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА
ГЛАВА I

Загальні положення

Стаття 1. Завдання Кримінального кодексу

Кримінальний кодекс Української РСР має завданням охорону радянського суспільного і державного ладу, соціалістичної власності, особи та прав громадян і всього соціалістичного правопорядку від злочинних посягань.

Стаття 2. Кримінальний кодекс Української РСР і загальносоюзне законодавство

Кримінальний кодекс Української РСР приймається на підставі статті 19 Конституції Української РСР, відповідно до Основ кримінального законодавства Союзу РСР і союзних республік....

Стаття 3. Підстави кримінальної відповідальності

...Кримінальне покарання застосовується тільки за вироком суду.

ГЛАВА IV
Про покарання

Стаття 22. Мета покарання

Покарання не тільки є карою за вчинений злочин, але й має на меті виправлення і перевиховання засуджених у душі чесного ставлення до праці, точного виконання законів, поважання правил соціалістичного співжиття, а також запобігання вчиненню нових злочинів як засудженими, так і іншими особами.

Покарання не має на меті завдавати фізичних страждань або принижувати людську гідність.

Стаття 23. Види покарань

До осіб, які вчинили злочини, можуть застосовуватись такі основні покарання:

- 1) позбавлення волі;
- 2) заслання;
- 3) вислання;
- 4) виправні роботи без позбавлення волі;
- 5) позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю;
- 6) штраф;
- 7) громадська догана.

До військовослужбовців строкової служби може також застосовуватися покарання у вигляді направлення в дисциплінарний батальйон.

Крім основних покарань, до засуджених можуть застосовуватися такі додаткові покарання:

- 1) конфіскація майна;
- 2) позбавлення військового або спеціального звання;
- 3) позбавлення батьківських прав.

Заслання, вислання, позбавлення права займати певні посади або займатися певною діяльністю і штраф можуть застосовуватись не тільки як основні, але й як додаткові покарання.

Стаття 24. Виняткова міра покарання – смертна кара

Як виняткова міра покарання, до її повного скасування, допускається застосування смертної кари – розстрілу – за зраду батьківщини (стаття 56), шпигунство (стаття 57), терористичний акт (статті 58 і 59), диверсію (стаття 60), бандитизм (стаття 69), умисне вбивство при обтяжуючих обставинах, зазначених у статтях кримінальних законів Союзу РСР і статтях 93 та 234 пункт «в» цього Кодексу, які встановлюють відповідальність за умисне вбивство, а у воєнний час або у бойовій обстановці – і за інші особливо тяжкі злочини, у випадках, спеціально передбачених законодавством Союзу РСР.

Не можуть бути засуджені до смертної кари особи, які не досягли до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, і жінки, що були в стані вагітності під час вчинення злочину або на момент винесення вироку. Смертну кару не може бути застосовано до жінки, яка перебуває в стані вагітності на момент виконання вироку.

Стаття 25. Позбавлення волі

Позбавлення волі встановлюється на строк від трьох місяців до десяти років, а за особливо тяжкі злочини і для особливо небезпечних рецидивістів, у випадках, передбачених законодавством Союзу РСР і цим Кодексом, – не більше п'ятнадцяти років.

При призначенні покарання особі, яка не досягла до вчинення злочину вісімнадцятирічного віку, строк позбавлення волі не може перевищувати десяти років.

Засуджені до позбавлення волі відбувають покарання у в'язнично-трудова колонія або в тюрмі, а неповнолітні – в трудовій колонії для неповнолітніх.

Позбавлення волі у вигляді ув'язнення в тюрмі на весь строк покарання або частину його може бути призначене судом особам,

які вчинили тяжкі злочини, а також особливо небезпечним рецидивістам. Особам, які відбули не менше половини строку тюремного ув'язнення, при умові зразкової їх поведінки, тюремне ув'язнення може бути за призначенням суду замінено триманням в колонії.

Іванов В. М. Практикум з історії держави і права України. Київ : МАУП, 2006. С. 573-576.

**Конституція (Основний Закон)
Української Радянської Соціалістичної Республіки
(20 квітня 1978 р.)
(Витяги)**

**I. ОСНОВИ СУСПІЛЬНОГО ЛАДУ І ПОЛІТИКИ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР**

Глава I

Політична система

Стаття 1. Українська Радянська Соціалістична Республіка є соціалістична загальнонародна держава, яка виражає волю й інтереси робітників, селян та інтелігенції, трудящих республіки всіх національностей.

Стаття 2. Вся влада в Українській РСР належить народові.

Народ здійснює державну владу через Ради народних депутатів, які становлять політичну основу Української РСР.

Всі інші державні органи підконтрольні і підзвітні Радам народних депутатів.

Стаття 3. Організація і діяльність Радянської держави будуються відповідно до принципу демократичного централізму: виборності всіх органів державної влади знизу доверху, підзвітності їх народові, обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижчестоящих. Демократичний централізм поєднує єдине керівництво з ініціативою і творчою активністю на місцях, з відповідальністю кожного державного органу і службової особи за доручену справу.

Стаття 4. Радянська держава, всі її органи діють на основі соціалістичної законності, забезпечують охорону правопорядку, інтересів суспільства, прав і свобод громадян.

Державні і громадські організації, службові особи зобов'язані додержувати Конституції СРСР, Конституції Української РСР і радянських законів.

Стаття 5. Найважливіші питання державного життя виносять-ся на всенародне обговорення, а також ставляться на всенародне голосування (референдум).

Стаття 6. Керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи, державних і громадських організацій є Комуністична партія Радянського Союзу. КПРС існує для народу і служить народові...

Стаття 7. Професійні спілки, Всесоюзна Ленінська Комуністична Спілка Молоді, кооперативні та інші громадські організації відповідно до своїх статутних завдань беруть участь в управлінні державними і громадськими справами, у вирішенні політичних, господарських і соціально-культурних питань.

Стаття 8. Трудові колективи беруть участь в обговоренні і вирішенні державних і громадських справ, у плануванні виробництва і соціального розвитку, в підготовці і розстановці кадрів, в обговоренні і вирішенні питань управління підприємствами й установами, поліпшення умов праці і побуту, використання коштів, призначених для розвитку виробництва, а також на соціально-культурні заходи і матеріальне заохочення...

Стаття 9. Основним напрямом розвитку політичної системи радянського суспільства є даліше розгортання соціалістичної демократії: дедалі ширша участь громадян в управлінні справами держави і суспільства, вдосконалення державного апарату, підвищення активності громадських організацій, посилення народного контролю, зміцнення правової основи державного і суспільного життя, розширення гласності, постійне врахування громадської думки.

Глава 2

Економічна система

Стаття 10. Основу економічної системи Української РСР становить соціалістична власність на засоби виробництва у формі державної (загальнонародної) і колгоспно-кооперативної власності.

Соціалістичною власністю є також майно профспілкових та інших громадських організацій, необхідне їм для здійснення статутних завдань.

Держава охороняє соціалістичну власність і створює умови для її примноження...

Стаття 11. Державна власність – спільне надбання всього радянського народу, основна форма соціалістичної власності.

У виключній власності держави є: земля, її надра, води, ліси. Державі належать основні засоби виробництва в промисловості, будівництві і сільському господарстві, засоби транспорту і зв'язку, банки, майно організованих державою торговельних, комунальних та інших підприємств, основний міський житловий фонд, а також інше майно, необхідне для здійснення завдань держави.

Стаття 12. Власністю колгоспів та інших кооперативних організацій, їх об'єднань є засоби виробництва та інше майно, необхідне їм для здійснення статутних завдань.

Земля, яку займають колгоспи, закріплюється за ними в безплатне і безстрокове користування.

Держава сприяє розвитку колгоспно-кооперативної власності та її зближенню з державною...

Стаття 13. Основу особистої власності громадян Української РСР становлять трудові доходи. В особистій власності можуть бути предмети вжитку, особистого споживання, комфорту і підсобного домашнього господарства, жилий будинок і трудові заощадження. Особиста власність громадян і право її спадкоємства охороняються державою...

Майно, що є в особистій власності або в користуванні громадян, не повинно служити для одержання нетрудових доходів, використовуватись на шкоду інтересам суспільства.

Стаття 14. Джерелом зростання суспільного багатства, добробуту народу і кожної радянської людини є вільна від експлуатації праця радянських людей.

Відповідно до принципу соціалізму «Від кожного – за здібностями, кожному – за працею» держава здійснює контроль за мірою праці і споживання. Вона визначає розмір податку на доходи, які підлягають оподаткуванню.

Суспільно корисна праця та її результати визначають становище людини в суспільстві. Держава, поєднуючи матеріальні і моральні стимули, заохочуючи новаторство, творче ставлення до роботи, сприяє перетворенню праці в першу життєву потребу кожної радянської людини.

Стаття 16. Економіка Української РСР є складовою частиною єдиного народногосподарського комплексу, що охоплює всі ланки суспільного виробництва, розподілу і обміну на території СРСР.

Керівництво економікою здійснюється на основі державних планів економічного і соціального розвитку, з урахуванням галузевого і територіального принципів, при поєднанні централізованого управління з господарською самостійністю й ініціативою підпри-

ємств, об'єднань та інших організацій. При цьому активно використовуються господарський розрахунок, прибуток, собівартість, інші економічні підйоми і стимули.

Стаття 17. В Українській РСР відповідно до закону допускаються індивідуальна трудова діяльність у сфері кустарно-ремісничих промислів, сільського господарства, побутового обслуговування населення, а також інші види діяльності, що ґрунтуються виключно на особистій праці громадян і членів їх сімей. Держава регулює індивідуальну трудову діяльність, забезпечуючи її використання в інтересах суспільства.

Глава 3

Соціальний розвиток і культура

Стаття 19. Соціальну основу Української РСР становить непопушний союз робітників, селян та інтелігенції.

Держава сприяє посиленню соціальної однорідності суспільства – стиранню класових відмінностей, істотних відмінностей між містом і селом, розумовою і фізичною працею, всебічному розвитку та зближенню всіх націй і народностей СРСР.

Стаття 25. В Українській РСР існує і вдосконалюється єдина система народної освіти, яка забезпечує загальноосвітню і професійну підготовку громадян, служить комуністичному вихованню, духовному і фізичному розвитку молоді, готує її до праці і громадської діяльності.

II. ДЕРЖАВА І ОСОБА

Глава 5

Громадянство Української РСР. Рівноправність громадян

Стаття 31. Відповідно до встановленого в СРСР єдиного громадянства кожний громадянин Української РСР є громадянином СРСР..

Громадяни інших союзних республік користуються на території Української РСР однаковими правами з громадянами Української РСР.

Громадяни Української РСР за кордоном користуються захистом і покровительством Радянської держави.

Стаття 32. Громадяни Української РСР є рівними перед законом незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової і національної належності, статі, освіти, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Рівноправність громадян Української РСР забезпечується в усіх галузях економічного, політичного, соціального і культурного життя.

Стаття 33. Жінка і чоловік мають в Українській РСР рівні права.

Здійснення цих прав забезпечується наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у здобутті освіти і професійної підготовки, у праці, винагороді за неї і просуванні по роботі, у громадсько-політичній і культурній діяльності, а також спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок: створення умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства та дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям, поступове скорочення робочого часу жінок, які мають малолітніх дітей.

Стаття 34. Громадяни Української РСР різних рас і національностей мають рівні права.

Здійснення цих прав забезпечується політикою всебічного розвитку і зближення всіх націй і народностей СРСР, вихованням громадян у дусі радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, можливістю користуватися рідною мовою та мовами інших народів СРСР.

Будь-яке пряме чи непряме обмеження прав, встановлення прямих чи непрямих переваг громадян за расовими і національними ознаками, так само як і всяка проповідь расової або національної винятковості, ворожнечі або зневаги – караються за законом.

Стаття 35. Іноземним громадянам і особам без громадянства в Українській РСР гарантуються передбачені законом права і свободи, в тому числі право на звернення до суду та інших державних органів для захисту належних їм особистих, майнових, сімейних та інших прав...

Глава 6

Основні права, свободи і обов'язки громадян Української РСР

Стаття 37. Громадяни Української РСР мають усю повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод, проголошених і гарантованих Конституцією СРСР, Конституцією Української РСР та радянськими законами....

Використання громадянами прав і свобод не повинно завдавати шкоди інтересам суспільства і держави, правам інших громадян.

Стаття 38. Громадяни Української РСР мають право на працю...

Це право забезпечується соціалістичною системою господарства, неухильним зростанням продуктивних сил, безплатним професійним навчанням, підвищенням трудової кваліфікації і навчанням нових спеціальностей, розвитком систем професійної орієнтації і працевлаштування.

Стаття 39. Громадяни Української РСР мають право на відпочинок. Це право забезпечується встановленням для робітників і службовців робочого тижня, що не перевищує 41 години, скороченим робочим днем для ряду професій і виробництв, скороченою тривалістю роботи в нічний час; наданням щорічних оплачуваних відпусток, днів щотижневого відпочинку, а також розширенням мережі культурно-освітніх і оздоровчих закладів, розвитком масового спорту, фізичної культури і туризму; створенням сприятливих можливостей для відпочинку за місцем проживання та інших умов раціонального використання вільного часу.

Тривалість робочого часу і відпочинку колгоспників регулюється колгоспами.

Стаття 40. Громадяни Української РСР мають право на охорону здоров'я.

Це право забезпечується безплатною кваліфікованою медичною допомогою, що подається державними закладами охорони здоров'я; розширенням мережі закладів для лікування і зміцнення здоров'я громадян; розвитком, вдосконаленням техніки безпеки і виробничої санітарії; проведенням широких профілактичних заходів; заходами щодо оздоровлення навколишнього середовища; особливим піклуванням про здоров'я підростаючого покоління, включаючи заборону дитячої праці, не зв'язаної з навчанням і трудовим вихованням; розгортанням наукових досліджень, спрямованих на запобігання та зниження захворюваності, на забезпечення довголітнього активного життя громадян.

Стаття 41. Громадяни Української РСР мають право на матеріальне забезпечення в старості, в разі хвороби, повної або часткової втрати працездатності, а також втрати годувальника...

Стаття 43. Громадяни Української РСР мають право на освіту.

Це право забезпечується безплатністю всіх видів освіти, здійсненням загальної обов'язкової середньої освіти молоді, широким розвитком професійно-технічної, середньої спеціальної та вищої освіти на основі зв'язку навчання з життям, з виробництвом; роз-

витком заочної і вечірньої освіти; наданням державних стипендій та пільг учням і студентам; безплатною видачею шкільних підручників; можливістю навчання в школі рідною мовою; створенням умов для самоосвіти.

Стаття 46. Громадяни Української РСР мають право брати участь в управлінні державними і громадськими справами, в обговоренні і прийнятті законів та рішень загальнодержавного й місцевого значення.

Це право забезпечується можливістю обирати і бути обраними до Рад народних депутатів та інших виборних державних органів, брати участь у всенародних обговореннях і голосуваннях, у народному контролі, у роботі державних органів, громадських організацій та органів громадської самодіяльності, у зборах трудових колективів і за місцем проживання.

Стаття 47. Кожний громадянин Української РСР має право вносити в державні органи і організації пропозиції про поліпшення їх діяльності, критикувати недоліки в роботі...

Переслідування за критику забороняється. Особи, які переслідують за критику, притягаються до відповідальності.

Стаття 48. Відповідно до інтересів народу і з метою зміцнення та розвитку соціалістичного ладу громадянам Української РСР гарантуються свободи: слова, друку, зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій.

Здійснення цих політичних свобод забезпечується наданням трудящим та їх організаціям громадських будинків, вулиць і площ, широким розповсюдженням інформації, можливістю використання преси, телебачення і радіо.

Стаття 49. Відповідно до цілей комуністичного будівництва громадяни Української РСР мають право об'єднуватися в громадські організації, які сприяють розвиткові політичної активності і самодіяльності, задоволенню їх різноманітних інтересів.

Громадським організаціям гарантуються умови для успішного виконання ними своїх статутних завдань.

Стаття 50. Громадянам Української РСР гарантується свобода совісті, тобто право сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, відправляти релігійні культи або вести атеїстичну пропаганду. Розпалювання ворожнечі і ненависті у зв'язку з релігійними віруваннями забороняється.

Церква в Українській РСР відокремлена від держави і школа – від церкви.

Стаття 51. Сім'я перебуває під захистом держави. Шлюб ґрунтується на добровільній згоді жінки та чоловіка; подружжя є повністю рівноправним у сімейних відносинах...

Стаття 52. Громадянам Української РСР гарантується недоторканність особи. Ніхто не може бути арештований інакше як на підставі судового рішення або з санкції прокурора.

Стаття 53. Громадянам Української РСР гарантується недоторканність житла. Ніхто не має права без законної підстави увійти в житло проти волі осіб, які проживають у ньому.

Стаття 54. Особисте життя громадян, таємниця листування, телефонних розмов і телеграфних повідомлень охороняються законом.

Стаття 55. Поважання особи, охорона прав і свобод громадян обов'язок усіх державних органів, громадських організацій і службових осіб.

Громадяни Української РСР мають право на судовий захист від посягань на честь і гідність, життя і здоров'я, на особисту свободу та майно.

Стаття 56. Громадяни Української РСР мають право оскаржити дії службових осіб, державних і громадських органів. Скарги повинні бути розглянуті в порядку і в строки, встановлені законом.

Дії службових осіб, які вчинені з порушенням закону, з перевищенням повноважень і які ущемляють права громадян, можуть бути у встановленому законом порядку оскаржені до суду.

Громадяни Української РСР мають право на відшкодування втрати, заподіяної незаконними діями державних і громадських організацій, а також службових осіб при виконанні ними службових обов'язків.

Стаття 57. Здійснення прав і свобод є невіддільним від виконання громадянином своїх обов'язків.

Громадянин Української РСР зобов'язаний додержувати Конституції СРСР, Конституції Української РСР і радянських законів, поважати правила соціалістичного співжиття, з гідністю нести високе звання радянського громадянина.

Стаття 58. Обов'язок і справа честі кожного здатного до праці громадянина Української РСР – сумлінна праця в обраній ним галузі суспільно корисної діяльності, додержання трудової дисципліни. Ухилення від суспільно корисної праці є несумісним з принципами соціалістичного суспільства.

Стаття 59. Громадянин Української РСР зобов'язаний берегти і зміцнювати соціалістичну власність. Обов'язок громадянина Укра-

їнської РСР – боротися з розкраданням і марнотратством державного та громадського майна, дбайливо ставитись до народного добра.

Особи, які посягають на соціалістичну власність, караються за законом.

Стаття 60. Громадянин Української РСР зобов'язаний оберігати інтереси Радянської держави, сприяти зміцненню її могутності й авторитету.

Захист соціалістичної Вітчизни є священний обов'язок кожного громадянина Української РСР.

Зрада Батьківщини – найтяжчий злочин перед народом.

Стаття 61. Військова служба в рядах Збройних Сил СРСР – почесний обов'язок громадян Української РСР.

Стаття 62. Обов'язок кожного громадянина Української РСР – поважати національну гідність інших громадян, зміцнювати дружбу націй і народностей Радянської багатонаціональної держави.

Стаття 63. Громадянин Української РСР зобов'язаний поважати права і законні інтереси інших осіб, бути непримиренним до антигромадських вчинків, всемірно сприяти охороні громадського порядку.

Стаття 64. Громадяни Української РСР зобов'язані піклуватися про виховання дітей, готувати їх до суспільно корисної праці, рости гідними членами соціалістичного суспільства. Діти зобов'язані піклуватися про батьків і надавати їм допомогу.

Стаття 65. Громадяни Української РСР зобов'язані берегти природу, охороняти її багатства.

Стаття 66. Турбота про збереження історичних пам'яток та інших культурних цінностей – обов'язок громадян Української РСР.

Стаття 67. Інтернаціональний обов'язок громадянина Української РСР – сприяти розвитку дружби і співробітництва з народами інших країн, підтриманню і зміцненню загального миру.

ІІІ. НАЦІОНАЛЬНО-ДЕРЖАВНИЙ І АДМІНІСТРАТИВНО-ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Глава 7

Українська РСР – союзна республіка в складі СРСР

Стаття 68. Українська Радянська Соціалістична Республіка – суверенна радянська соціалістична держава...

Стаття 69. Українська РСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР.

Стаття 70. Територія Української РСР не може бути змінена без її згоди. Кордони між Українською РСР та іншими союзними

республіками можуть змінюватися за взаємною угодою відповідних республік, яка підлягає затвердженню Союзом РСР.

Стаття 71. Закони СРСР є обов'язковими на території Української РСР.

Стаття 72. Віданню Української Радянської Соціалістичної Республіки в особі її найвищих органів державної влади і управління підлягають:

- 1) прийняття Конституції Української РСР, внесення до неї змін;
- 2) контроль за додержанням Конституції Української РСР;
- 3) законодавство Української РСР;
- 4) охорона державного порядку, прав і свобод громадян;
- 5) встановлення порядку організації і діяльності республіканських і місцевих органів державної влади і управління;
- 6) проведення єдиної соціально-економічної політики, керівництво економікою Української РСР; забезпечення науково-технічного прогресу і здійснення заходів щодо раціонального використання і охорони природних ресурсів;
- 7) розроблення і затвердження державних планів економічного і соціального розвитку Української РСР..
- 8) розроблення і затвердження державного бюджету Української РСР..
- 9) встановлення відповідно до законодавства СРСР доходів, що надходять на утворення державного бюджету Української РСР;
- 10) керівництво галузями народного господарства союзно-республіканського підпорядкування, об'єднаннями і підприємствами республіканського підпорядкування;
- 11) керівництво житловим і комунальним господарством, торгівлею і громадським харчуванням, побутовим обслуговуванням населення, житловим будівництвом і благоустроєм міст та інших населених пунктів, шляховим будівництвом і транспортом;
- 12) встановлення порядку користування землею, надрами, водами, лісами; охорона навколишнього середовища;
- 13) керівництво народною освітою, культурними і науковими організаціями і установами в Українській РСР, охороною здоров'я, фізичною культурою і спортом, соціальним забезпеченням; охорона пам'яток історії і культури;
- 14) амністія і помилування громадян, засуджених судами Української РСР;
- 15) представництво Української РСР у міжнародних відносинах;...

Стаття 73. Українська РСР бере участь у вирішенні питань, віднесених до відання Союзу РСР, у Верховній Раді СРСР, Президії Верховної Ради СРСР, Уряді СРСР та інших органах Союзу РСР..

Стаття 74. Українська РСР має право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори і обмінюватися дипломатичними і консульськими представниками, брати участь у діяльності міжнародних організацій.

Глава 8

Адміністративно-територіальний устрій Української РСР

Стаття 76. Віданню Української Радянської Соціалістичної Республіки підлягає визначення обласного, районного поділу і вирішення інших питань адміністративно-територіального устрою республіки...

ІV. РАДИ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І ПОРЯДОК ЇХ ОБРАННЯ

Глава 9

Система і принцип діяльності Рад народних депутатів

Стаття 78. Ради народних депутатів – Верховна Рада Української РСР, обласні, районні, міські, районні в містах, селищні та сільські Ради народних депутатів – становлять єдину систему органів державної влади.

Стаття 79. Строк повноважень Верховної Ради Української РСР – п'ять років.

Строк повноважень місцевих Рад народних депутатів – два з половиною роки.

Вибори до Рад народних депутатів призначаються не пізніше як за два місяці до закінчення строку повноважень відповідних Рад.

Стаття 80. Найважливіші питання, віднесені до відання відповідних Рад народних депутатів, розглядаються і вирішуються на їх сесіях.

Ради народних депутатів обирають постійні комісії, створюють виконавчі і розпорядчі, а також інші підзвітні їм органи.

Стаття 81. Ради народних депутатів утворюють органи народного контролю, який поєднує державний контроль з громадським контролем трудящих на підприємствах, у колгоспах, установах і організаціях.

Органи народного контролю контролюють виконання державних планів і завдань; ведуть боротьбу з порушеннями державної

дисципліни, проявами місництва, відомчого підходу до справи, з безгосподарністю й марнотратством, тяганиною і бюрократизмом; сприяють удосконаленню роботи державного апарату...

Глава 10

Виборча система

Стаття 84. Вибори депутатів до всіх Рад народних депутатів проводяться на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

Стаття 85. Вибори депутатів є загальними: всі громадяни Української РСР, які досягли 18 років, мають право обирати та бути обраними, за винятком осіб, визнаних у встановленому законом порядку божевільними...

Стаття 89. Право висування кандидатів у депутати належить організаціям Комуністичної партії Радянського Союзу, професійних спілок, Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді, кооперативним та іншим громадським організаціям, трудовим колективам, а також зборам військовослужбовців по військових частинах...

V. НАЙВИЩІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Глава 12

Верховна Рада Української РСР

Стаття 97. Найвищим органом державної влади Української РСР є Верховна Рада Української РСР...

Прийняття Конституції Української РСР, внесення до неї змін; затвердження державних планів економічного і соціального розвитку Української РСР, державного бюджету Української РСР і звітів про їх виконання; утворення підзвітних їй органів здійснюються виключно Верховною Радою Української РСР.

Закони Української РСР приймаються Верховною Радою Української РСР або народним голосуванням (референдумом), що проводиться за рішенням Верховної Ради Української РСР.

Стаття 98. Верховна Рада Української РСР обирається громадянами Української РСР у складі 650 депутатів по виборчих округах з рівною кількістю населення....

Стаття 100. Сесії Верховної Ради Української РСР скликаються двічі на рік. Позачергові сесії скликаються Президією Верховної Ради Української РСР з її ініціативи, а також за пропозицією не менш як третини депутатів Верховної Ради Української РСР...

Стаття 101. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді Української РСР належить Президії Верховної Ради Української РСР, Раді Міністрів Української РСР, постійним та іншим комісіям Верховної Ради Української РСР, депутатам Верховної Ради Української РСР, Верховному Суду Української РСР, Прокуророві Української РСР.

Право законодавчої ініціативи мають також громадські організації в особі їх республіканських органів.

Стаття 102. ...Закони Української РСР, постанови та інші акти Верховної Ради Української РСР вважаються прийнятими, якщо за них проголосувала більшість від загальної кількості депутатів Верховної Ради Української РСР..

Стаття 105. Депутат Верховної Ради Української РСР не може бути притягнутий до кримінальної відповідальності, арештований або підданий заходам адміністративного стягнення, які накладаються в судовому порядку, без згоди Верховної Ради Української РСР, а в період між її сесіями – без згоди Президії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 106. Верховна Рада Української РСР обирає Президію Верховної Ради Української РСР – постійно діючий орган Верховної Ради Української РСР, що є підзвітним їй в усій своїй діяльності і здійснює в межах, передбачених цією Конституцією, функції найвищого органу державної влади Української РСР у період між її сесіями.

Стаття 107. Президія Верховної Ради Української РСР обирається з числа депутатів у складі Голови Президії Верховної Ради, трьох заступників Голови, Секретаря Президії і двадцяти членів Президії Верховної Ради Української РСР.

Стаття 108. Президія Верховної Ради Української РСР:

1) призначає вибори до Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів;

2) скликає сесії Верховної Ради Української РСР;

3) координує діяльність постійних комісій Верховної Ради Української РСР;

4) здійснює контроль за додержанням Конституції Української РСР;

5) дає тлумачення законів Української РСР;

6) визначає порядок вирішення питань адміністративно-територіального устрою Української РСР; встановлює і змінює межі і районний поділ областей; утворює райони і райони в містах;

перетворює селища в міста; встановлює підпорядкованість міст; провадить перейменування районів, міст, районів у містах, селищ та інших населених пунктів;

7) здійснює керівництво діяльністю місцевих Рад народних депутатів;

8) скасовує постанови і розпорядження Ради Міністрів Української РСР, рішення обласних, міських (міст республіканського підпорядкування) Рад народних депутатів у разі невідповідності їх закону;

9) призначає вироби до районних (міських) народних судів;

10) встановлює і присвоює почесні звання Української РСР; нагороджує Почесною Грамотою і Грамотою Президії Верховної Ради Української РСР;

11) приймає до громадянства Української РСР; вирішує питання про надання притулку;

12) видає акти про амністію і здійснює помилування громадян, засуджених судами Української РСР;

13) ратифікує і денонсує міжнародні договори Української РСР;

14) призначає і відкликає дипломатичних представників Української РСР в іноземних державах і при міжнародних організаціях;

15) приймає вірчі і відкличні грамоти акредитованих при ній дипломатичних представників іноземних держав;...

Стаття 109. Президія Верховної Ради Української РСР у період між сесіями Верховної Ради з наступним поданням на її затвердження на черговій сесії:

1) вносить у разі необхідності зміни до чинних законодавчих актів Української РСР;

2) утворює області;

3) за пропозицією Ради Міністрів Української РСР утворює і ліквідує міністерства і державні комітети Української РСР;

4) за поданням Голови Ради Міністрів Української РСР звільняє з посади і призначає окремих осіб, які входять до складу Ради Міністрів Української РСР.

Стаття 110. Президія Верховної Ради Української РСР видає укази і приймає постанови...

Стаття 113. Верховна Рада Української РСР здійснює контроль за діяльністю всіх підзвітних їй державних органів.

Верховна Рада Української РСР утворює Комітет народного контролю Української РСР, який очолює систему органів народного контролю в республіці...

Глава 13

Рада Міністрів Української РСР

Стаття 115. Рада Міністрів Української РСР – Уряд Української РСР – є найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади Української РСР.

Стаття 118. Рада Міністрів Української РСР правомочна вирішувати всі питання державного управління, віднесені до відання Української РСР, оскільки вони не входять, згідно з Конституцією, до компетенції Верховної Ради Української РСР і Президії Верховної Ради Української РСР..

Стаття 119. Для вирішення питань, зв'язаних із забезпеченням керівництва народним господарством, та інших питань державного управління як постійний орган Ради Міністрів Української РСР діє Президія Ради Міністрів Української РСР ...

Стаття 120. Рада Міністрів Української РСР.. видає постанови і розпорядження, організує та перевіряє їх виконання. Постанови і розпорядження Ради Міністрів Української РСР є обов'язковими до виконання на всій території Української РСР.

Стаття 122. Рада Міністрів Української РСР об'єднує і спрямовує роботу союзно-республіканських і республіканських міністерств і державних комітетів Української РСР, інших підвідомчих їй органів... Раду Міністрів Української РСР.

VI. МІСЦЕВІ ОРГАНИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ І УПРАВЛІННЯ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

Глава 14

Місцеві Ради народних депутатів

Стаття 124. Органами державної влади в областях, районах, містах, районах у містах, селищах і селах Української РСР є обласні, районні в містах, селищні, сільські Ради народних депутатів.

Стаття 125. Місцеві Ради народних депутатів вирішують усі питання місцевого значення, виходячи із загальнодержавних інтересів та інтересів громадян, які проживають на території Ради, проводять у життя рішення вищестоящих державних органів, керують діяльністю нижчестоящих Рад народних депутатів, беруть участь в обговоренні питань республіканського й загальносоюзного значення, вносять з цих питань свої пропозиції...

Глава 15

Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів

Стаття 132. Виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад народних депутатів є виконавчі комітети, що обираються ними з числа депутатів...

Стаття 134. Виконавчі комітети місцевих Рад народних депутатів керують державним, господарським і соціально-культурним будівництвом на території відповідних Рад на основі рішень Рад, що їх обрали, і вищестоящих органів державної влади і управління, забезпечують виконання цих рішень, здійснюють контроль за проведенням їх у життя...

VII. ДЕРЖАВНИЙ ПЛАН ЕКОНОМІЧНОГО І СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І ДЕРЖАВНИЙ БЮДЖЕТ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Глава 17

Державний бюджет Української РСР

Стаття 145. Державний бюджет Української РСР є складовою частиною єдиного державного бюджету СРСР.

Стаття 146. Державний бюджет Української РСР об'єднує республіканський бюджет Української РСР і місцеві бюджети...

VIII. ПРАВОСУДДЯ, АРБІТРАЖ І ПРОКУРОРСЬКИЙ НАГЛЯД

Глава 18

Суд і арбітраж

Стаття 149. Правосуддя в Українській РСР здійснюється тільки судом. Суди Української РСР є Верховний Суд Української РСР, обласні суди, Київський міський суд, районні (міські) народні суди...

Стаття 150. Всі суди Української РСР утворюються на засадах виборності суддів і народних засідателів.

Народні суди районних (міських) народних судів обираються громадянами району (міста) на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні строком на п'ять років. Народні засідателі районних (міських) народних судів обираються на зборах громадян за місцем їх роботи або проживання відкритим голосуванням строком на два з половиною роки.

Вищестоящі суди обираються відповідними Радами народних депутатів строком на п'ять років...

Стаття 151. Верховний Суд Української РСР є найвищим судовим органом Української РСР і здійснює нагляд за судовою діяльністю судів республіки...

Стаття 152. Розгляд цивільних і кримінальних справ у всіх судах здійснюється колегіально; в суді першої інстанції – з участю народних засідателів. Народні засідателі при здійсненні правосуддя користуються всіма правами судді...

Стаття 155. Розгляд справ у всіх судах є відкритим. Слухання справ у закритому засіданні суду допускається лише у випадках, встановлених законом, з додержанням при цьому всіх правил судочинства.

Стаття 156. Обвинуваченому забезпечується право на захист.

Стаття 157. Судочинство в Українській РСР провадиться українською мовою або мовою більшості населення цієї місцевості....

Стаття 158. Ніхто не може бути визнаний винним у вчиненні злочину, а також підданий кримінальному покаранню інакше як за вироком суду й відповідно до закону...

Глава 19 **Прокуратура**

Стаття 162. Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів усіма міністерствами, державними комітетами й відомствами, підприємствами, установами та організаціями, виконавчими і розпорядчими органами місцевих Рад народних депутатів, колгоспами, кооперативними та іншими громадськими організаціями, службовими особами, а також громадянами на території Української РСР здійснюється Генеральним прокурором СРСР і підлеглими йому Прокурором Української РСР і нижчестоящими прокурорами.

Стаття 163. Прокурор Української РСР і прокурори областей призначаються Генеральним прокурором СРСР. Районні та міські прокурори призначаються Прокурором Української РСР і затверджуються Генеральним прокурором СРСР.

Стаття 164. Строк повноважень Прокурора Української РСР і всіх нижчестоящих прокурорів – п'ять років.

Стаття 165. Органи прокуратури здійснюють свої повноваження незалежно від будь-яких місцевих органів, підлягаючи тільки Генеральному прокуророві СРСР..

Х. ДІЯ КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР І ПОРЯДОК ЇЇ ЗМІНИ

...Стаття 171. Зміна Конституції Української РСР провадиться рішенням Верховної Ради Української РСР, прийнятим більшістю не менш як дві третини від загальної кількості депутатів.

Історія української Конституції / Упоряд. А. Г. Слюсаренко, М. В. Томенко. Київ : Право, 1997. С. 236-278.

Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки «Про Раду Міністрів Української РСР» (19 грудня 1978 року) (Витяги)

І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Рада Міністрів Української РСР – найвищий виконавчий і розпорядчий орган державної влади Української РСР

Рада Міністрів Української РСР – Уряд Української РСР – є найвищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади Української РСР...

...Рада Міністрів Української РСР правомочна вирішувати всі питання державного управління, віднесені до відання Української РСР, оскільки вони не входять, згідно з Конституцією, до компетенції Верховної Ради Української РСР і Президії Верховної Ради Української РСР.

...Рада Міністрів Української РСР ...видає постанови і розпорядження, організує і перевіряє їх виконання. Постанови і розпорядження Ради Міністрів Української РСР є обов'язковими до виконання на всій території Української РСР.

Стаття 2. Основні напрями діяльності Ради Міністрів Української РСР

...Рада Міністрів Української РСР у межах своєї компетенції здійснює діяльність по таких основних напрямках:

проведення єдиної соціально-економічної політики на основі всемірного використання економічних законів і переваг соціалізму;

забезпечення динамічного, планомірного і пропорційного розвитку народного господарства, прискорення науково-технічного прогресу...;

підвищення добробуту і культури народу, захист прав і свобод громадян, створення сприятливих умов для всебічного розвитку особи;

дальше зміцнення згуртованості всіх націй і народностей країни з метою спільного будівництва комунізму, забезпечення поєднання інтересів Української РСР і Союзу РСР;

забезпечення раціонального використання і охорони природних багатств в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь;

удосконалення державного управління;

захист інтересів держави, охорона і примноження соціалістичної власності, дальше зміцнення соціалістичної законності і державної дисципліни;

участь у здійсненні заходів щодо забезпечення безпеки і обороноздатності країни;

здійснення зовнішньополітичної діяльності згідно з цілями, завданнями та принципами зовнішньої політики, визначеними Конституцією СРСР..

Стаття 4. Порядок утворення Ради Міністрів Української РСР. Склад Ради Міністрів Української РСР

Рада Міністрів Української РСР утворюється Верховною Радою Української РСР у складі Голови Ради Міністрів Української РСР, перших заступників і заступників Голови Ради Міністрів Української РСР, міністрів Української РСР, голів державних комітетів Української РСР..

Зміни в персональному складі Ради Міністрів Української РСР провадяться Верховною Радою Української РСР..

Стаття 5. Відповідальність і підзвітність Ради Міністрів Української РСР

Рада Міністрів Української РСР є відповідальною перед Верховною Радою Української РСР і їй підзвітною, а в період між сесіями Верховної Ради Української РСР – перед Президією Верховної Ради Української РСР, якій є підзвітною...

II. КОМПЕТЕНЦІЯ РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Стаття 6. Загальні питання компетенції Ради Міністрів Української РСР

Рада Міністрів Української РСР у межах своїх повноважень...:

забезпечує керівництво народним господарством, соціально-культурним будівництвом та іншими сферами державного управління Української РСР; здійснює керівництво галузями народного господарства союзно-республіканського і республіканського підпорядкування;

організує управління промисловими, будівельними, сільсько-господарськими підприємствами та об'єднаннями, підприємствами

транспорту і зв'язку, науковими установами, а також іншими організаціями і установами республіканського і місцевого підпорядкування; визначає порядок створення, реорганізації і ліквідації державних підприємств, об'єднань, інших організацій і установ республіканського і місцевого підпорядкування;

визначає завдання і функції, порядок організації і діяльності республіканських і місцевих органів державного управління; вживає заходів до вдосконалення системи органів державного управління, стилю і методів їх роботи;

координує і контролює діяльність підприємств, установ і організацій союзного підпорядкування з питань, віднесених до відання Української РСР...

Стаття 13. Основні повноваження Ради Міністрів Української РСР у галузі забезпечення соціалістичної законності

Рада Міністрів Української РСР:

1) здійснює заходи щодо охорони громадського порядку, забезпечення і захисту прав і свобод громадян;

2) спрямовує діяльність державних, кооперативних та інших організацій по охороні соціалістичної власності;

3) забезпечує додержання законодавства міністерствами і державними комітетами Української РСР, іншими підвідомчими їй органами; забезпечує керівництво правовою роботою в органах державного управління, на підприємствах, в об'єднаннях, інших організаціях і установах;

4) вживає заходів до вдосконалення чинного законодавства.

Стаття 14. Основні повноваження Ради Міністрів Української РСР у галузі забезпечення безпеки і обороноздатності країни

Рада Міністрів Української РСР:

1) вживає заходів у межах, встановлених Конституцією СРСР, щодо забезпечення державної безпеки і обороноздатності країни;

2) бере участь в оснащенні Збройних Сил СРСР усім необхідним для виконання ними свого обов'язку перед народом – надійно захищати соціалістичну Вітчизну;

3) здійснює керівництво цивільною обороною в Українській РСР.

Стаття 15. Основні повноваження Ради Міністрів Української РСР у галузі зовнішньополітичної діяльності

Рада Міністрів Української РСР:

1) здійснює керівництво в галузі відносин Української РСР з іноземними державами та її участі в діяльності міжнародних організацій в порядку, встановленому Союзом РСР;

- 2) здійснює в межах своїх повноважень представництво Української РСР в іноземних державах, а також у міжнародних організаціях;
- 3) вживає заходів до забезпечення виконання міжнародних договорів Української РСР і зобов'язань, що впливають для Української РСР з міжнародних договорів СРСР;
- 4) затверджує і денонсує міжурядові міжнародні договори Української РСР...

ІІІ. ВІДНОСИНИ РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР З ІНШИМИ ДЕРЖАВНИМИ ОРГАНАМИ

Стаття 18. Відносини Ради Міністрів Української РСР з державними органами СРСР і союзних республік

Відповідно до законодавства СРСР Рада Міністрів Української РСР бере участь у вирішенні питань, віднесених до відання Союзу РСР, в Уряді СРСР та інших органах Союзу РСР і вносить на їх розгляд пропозиції в питаннях загальносоюзного значення.

З метою забезпечення повсякденних зв'язків Ради Міністрів Української РСР з Радою Міністрів СРСР при Раді Міністрів СРСР перебуває Постійне представництво Ради Міністрів Української РСР.

Рада Міністрів Української РСР взаємодіє з міністерствами та державними комітетами СРСР, іншими підвідомчими Раді Міністрів СРСР органами при здійсненні компетенції Ради Міністрів Української РСР і цих органів і проведенні в життя планів економічного і соціального розвитку, найважливіших комплексних загальнодержавних, міжгалузевих і регіональних програм...

Стаття 19. Відносини Ради Міністрів Української РСР з виконавчими комітетами місцевих Рад народних депутатів

Рада Міністрів Української РСР у межах своїх повноважень здійснює керівництво діяльністю виконавчих комітетів місцевих Рад народних депутатів...

Стаття 20. Керівництво міністерствами і державними комітетами Української РСР, іншими підвідомчими Раді Міністрів Української РСР органами

Рада Міністрів Української РСР об'єднує і спрямовує роботу союзно-республіканських і республіканських міністерств і державних комітетів Української РСР, інших підвідомчих їй органів...

Стаття 21. Контроль Ради Міністрів Української РСР за діяльністю міністерств і державних комітетів Української РСР, інших підвідомчих їй органів

Рада Міністрів Української РСР здійснює систематичний контроль за діяльністю міністерств і державних комітетів Української РСР, інших підвідомчих їй органів...

У своїй діяльності по контролю Рада Міністрів Української РСР спирається на Комітет народного контролю Української РСР..., спрямовує роботу Комітету народного контролю Української РСР по здійсненню контролю у сфері господарського і соціально-культурного будівництва та в інших сферах державного управління, розглядає внесені ним на основі результатів перевірок питання і пропозиції.

Голова Комітету народного контролю Української РСР включається до складу Уряду Української РСР.

Стаття 22. Міністерства Української РСР

Міністерства Української РСР є центральними органами державного управління Української РСР..

Союзно-республіканські міністерства Української РСР керують дорученими їм галузями управління, підлягаючи як Раді Міністрів Української РСР, так і відповідному союзно-республіканському міністерству, а в окремих випадках – державному комітету СРСР.

Республіканські міністерства Української РСР керують дорученими їм галузями управління, підлягаючи Раді Міністрів Української РСР..

Міністерства Української РСР у межах своєї компетенції видають акти на основі і на виконання законів СРСР, інших рішень Верховної Ради СРСР і її Президії, законів Української РСР, інших рішень Верховної Ради Української РСР і її Президії, постанов і розпоряджень Ради Міністрів СРСР, постанов і розпоряджень Ради Міністрів Української РСР, актів відповідних міністерств і державних комітетів СРСР, організують і перевіряють їх виконання...

Стаття 23. Державні комітети Української РСР

Державні комітети Української РСР є центральними органами державного управління Української РСР. Державні комітети Української РСР здійснюють міжгалузеве управління і несуть відповідальність за стан і розвиток дорученої їм сфери управління.

Союзно-республіканські державні комітети Української РСР здійснюють міжгалузеве управління, а в окремих випадках – галузеве управління, підлягаючи як Раді Міністрів Української РСР, так і відповідному союзно-республіканському державному комітету СРСР.

Республіканські державні комітети Української РСР здійснюють міжгалузеве управління, підлягаючи Раді Міністрів Української РСР..

IV. ПЕРЕЛІК МІНІСТЕРСТВ І ДЕРЖАВНИХ КОМІТЕТІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР. ІНШІ ПІДВІДОМЧІ РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ОРГАНИ

Стаття 24. Союзно-республіканські міністерства Української РСР
До союзно-республіканських міністерств Української РСР належать:

Міністерство вищої і середньої спеціальної освіти,
Міністерство внутрішніх справ,
Міністерство енергетики і електрифікації,
Міністерство закордонних справ,
Міністерство зв'язку,
Міністерство культури,
Міністерство легкої промисловості,
Міністерство лісового господарства,
Міністерство лісової промисловості,
Міністерство меліорації і водного господарства,
Міністерство монтажних і спеціальних будівельних робіт,
Міністерство народної освіти,
Міністерство охорони здоров'я,
Міністерство торгівлі,
Міністерство фінансів,
Міністерство хлібопродуктів,
Міністерство юстиції.

Стаття 25. Республіканські міністерства Української РСР

До республіканських міністерств Української РСР належать:

Міністерство будівництва,
Міністерство будівництва і експлуатації автомобільних шляхів,
Міністерство житлово-комунального господарства,
Міністерство місцевої промисловості,
Міністерство побутового обслуговування населення,
Міністерство промисловості будівельних матеріалів,
Міністерство соціального забезпечення,
Міністерство транспорту...

V. ОРГАНІЗАЦІЯ РОБОТИ РАДИ МІНІСТРІВ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Стаття 32. Постанови і розпорядження Ради Міністрів Української РСР

Рішення Ради Міністрів Української РСР, які носять нормативний характер або мають важливе народногосподарське і загальне

значення, видаються у формі постанов. Постанови Ради Міністрів Української РСР публікуються українською і російською мовами у Зібранні постанов Уряду Української РСР, а при необхідності широкого і негайного їх обнародування доводяться до загального відома засобами масової інформації...

Рішення в оперативних та інших поточних питаннях видаються у формі розпоряджень Ради Міністрів Української РСР.

Відомості Верховної Ради (ВВР), 1979. № 1. Ст. 7

Питання для самоконтролю:

1. Який був правовий статус західноукраїнських земель між двома світовими війнами?
2. Як було проголошено незалежність Карпатської України?
3. Які відбулися зміни у праві УРСР (1939-1941 рр.)?
4. З'ясуйте та дайте оцінку правовим підставам приєднання західноукраїнських земель до УРСР.
5. Які заходи включала політика «радянзації» на західноукраїнських землях?
6. Проаналізуйте організаційні та політико-правові засади рухів опору в Україні під час другої світової війни (міжнародні норми, окупаційні режими, радянський рух опору, національний рух опору).
7. Розкрийте зміст Акта ООН-Б про відновлення Української держави.
8. Охарактеризуйте заходи пов'язані з введенням воєнного стану та стану облоги на території УРСР.
9. Як здійснювалась перебудова державного механізму України у роки Другої світової війни?
10. Як відбувалась перебудова правової системи Української РСР в умовах воєнного стану?
11. Дайте визначення поняттю десталінізація. Які зміни відбулися у правовому статусі населення УРСР у період хрущовської «відлиги».
12. Розкрийте причини та правові засади приєднання Криму до складу УРСР.
13. Проаналізуйте правові основи організації та діяльності органів державної влади УРСР у другій половині 40-х – наприкінці 80-х рр. XX ст.
14. Які результати другої кодифікації права радянської України.

15. Дайте загальну характеристику джерел права УРСР сер. 50-х – сер. 80-х рр. XX ст.

16. Які основні риси конституційного права УРСР середини 50-х – сер. 80-х рр. XX ст.

17. Охарактеризуйте правоохоронні та правозахисні органи УРСР у середині 50-х – 80-х рр. XX ст.

ТЕСТИ

1. Коли Президія Верховної Ради СРСР видала указ про воєнний стан?

- а) 1 вересня 1939 р.;
- б) 22 вересня 1939 р.;
- в) 22 червня 1941 р.;
- г) 30 червня 1941 р.

2. Коли прийнято закон про приєднання Західної України до складу СРСР?

- а) 1-2 вересня 1939 р.;
- б) 26-28 жовтня 1939 р.;
- в) 1 листопада 1939 р.;
- г) 2 серпня 1940 р.

3. Виборний орган Західної України, який прийняв рішення про приєднання до СРСР називався:

- а) обласне управління;
- б) Національна Рада України;
- в) Військова рада України;
- г) Народні збори Західної України.

4. Коли землі Західної України були прийняті до складу УРСР?

- а) у жовтні 1938 р.;
- б) у жовтні 1939 р.;
- в) у листопаді 1939 р.;
- г) у листопаді 1940 р.

5. Скільки областей було створено на землях Західної України?

- а) 4;
- б) 7;

- в) 6;
- г) 8.

6. Коли відбулося приєднання Бессарабії та Північної Буковини до складу УРСР?

- а) 1-2 вересня 1939 р.;
- б) 26-28 жовтня 1939 р.;
- в) 1 листопада 1939 р.;
- г) 2 серпня 1940 р.

7. Коли було проголошено Акт відновлення Української держави в умовах німецького наступу?

- а) 1 вересня 1939 р.;
- б) 30 червня 1941 р.;
- в) 22 червня 1941 р.;
- г) в жовтні 1941 р.

8. Уряд самостійної Української держави у 1941 р. мав назву:

- а) Українське державне правління;
- б) Народні Збори України;
- в) Українська Національна Рада;
- г) Українська Рада.

9. Головою уряду самостійної Української держави був:

- а) Я. Стецько;
- б) А. Мельник;
- в) С. Бандера;
- г) Є. Коновалець.

10. Вищим органом самостійної Української держави був(ло):

- а) Українське державне правління;
- б) Народна Рада;
- в) Українська Національна Рада;
- г) Українська Рада.

11. Коли створена Українська Повстанська Армія?

- а) 1939 р.;
- б) 1940 р.;
- в) 1941 р.;
- г) 1942 р.

12. Хто очолив Українську Повстанську Армію?

- а) С. Бандера;
- б) А. Мельник;
- в) Р. Шухевич;
- г) Я. Стецько.

13. До якої адміністративної одиниці періоду окупації України належали Волинь, Полісся, Правобережжя, частина Полтавщини і Запоріжжя?

- а) Рейхскомісаріат України;
- б) Прифронтна зона;
- в) Трансністрія;
- г) дистрикт Галичина.

14. Хто очолював Рейхскомісаріату України?

- а) Манштейн;
- б) Розенберг;
- в) Шелленберг;
- г) Кох.

15. До якої зони окупації належали частина Південно-Західної України і Одеса?

- а) Рейхскомісаріат України;
- б) Трансністрія;
- в) Прифронтна зона;
- г) дистрикт Галичина.

16. До якої зони окупації належала Північно-Східна Україна?

- а) Рейхскомісаріату України;
- б) військової зони;
- в) Трансністрії;
- г) дистрикту Галичина.

17. Головним адміністративним центром Рейхскомісаріату України було місто:

- а) Київ;
- б) Рівне;
- в) Львів;
- г) Тернопіль.

18. Коли був підписаний договір між СРСР та Чехословаччиною про передачу Закарпаття до складу СРСР?

- а) 28 жовтня 1944 р.;
- б) 18 грудня 1944 р.;
- в) 26 листопада 1944 р.;
- г) 29 червня 1945 р.

19. У листопаді 1941 р. у Києві була створена:

- а) Ставка Верховного головнокомандування;
- б) Українська Національна рада;
- в) Українська повстанська армія;
- г) Українське військове об'єднання Карпатська Січ.

20. Який орган СРСР було створено 30 червня 1941 р. постановою Президії Верховної Ради СРСР, Ради Народних Комісарів і ЦК ВКП (б) з метою мобілізації усіх ресурсів в умовах війни?

- а) Українське державне управління;
- б) Всесоюзний з'їзд Рад;
- в) Державний Комітет Оборони;
- г) Генеральний штаб.

21. Після Другої світової війни вищим законодавчим органом влади УРСР була:

- а) Верховна Рада УРСР;
- б) Президія Верховної Ради УРСР;
- в) Рада Міністрів УРСР;
- г) Рада Народних Комісарів УРСР.

22. З якого віку мали право обиратися до Верховної Ради УРСР з 1947 р.?

- а) 18 років;
- б) 19 років;
- в) 20 років;
- г) 21 року.

23. Коли відбулася реорганізація наркоматів у міністерства?

- а) 1946 р.;
- б) 1947 р.;
- в) 1948 р.;
- г) 1949 р.

24. Закон СРСР «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР» було прийнято:

- а) 19 лютого 1954 р.;
- б) 12 червня 1955 р.;
- в) 26 квітня 1954 р.;
- г) 7 листопада 1956 р.

25. Міністерство внутрішніх справ з 5 вересня 1962 р. було переіменовано у:

- а) міністерство охорони громадського порядку;
- б) міністерство охорони народного спокою;
- в) Головне управління внутрішніх справ;
- г) Комітет державної безпеки.

26. Друга кодифікація радянського права в УРСР розпочалася з прийняття:

- а) Кримінального кодексу;
- б) Кримінально-процесуального кодексу;
- в) Закону про судоустрій;
- г) Цивільного кодексу.

27. Кримінальний кодекс УРСР було прийнято:

- а) 25 грудня 1958 р.;
- б) 8 грудня 1961 р.;
- в) 28 грудня 1960 р.;
- г) 5 травня 1962 р.

28. Указом Президії Верховної Ради СРСР смертна кара була скасована у:

- а) 1945 р.;
- б) 1947 р.;
- в) 1946 р.;
- г) 1948 р.

29. Конституція УРСР була прийнята:

- а) 1964 р.;
- б) 1978 р.;
- в) 1972 р.;
- г) 1979 р.

30. За Конституцією УРСР 1978 р. політичною основою держави були:

- а) ради депутатів трудящих;
- б) ради народних депутатів;
- в) ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів;
- г) партійні організації.

31. Вищим виконавчим і розпорядчим органом державної влади УРСР був(ла):

- а) Верховний Суд УРСР;
- б) Президія Верховної Ради УРСР;
- в) Кабінет Міністрів УРСР;
- г) Рада Міністрів УРСР.

32. Рада Міністрів УРСР здійснювала свої повноваження шляхом:

- а) видання законів;
- б) видання постанов і розпоряджень;
- в) видання указів;
- г) видання рекомендацій Верховній Раді.

33. Згідно з Конституцією 1978 р. Україна визнавалася:

- а) суверенною радянською соціалістичною державою;
- б) автономною республікою в складі СРСР;
- в) повноправною державою в федерації СРСР;
- г) республікою підпорядкованою РРФСР.

34. Кодекс УРСР про адміністративні правопорушення було прийнято:

- а) 7 жовтня 1977 р.;
- б) 30 жовтня 1981 р.;
- в) 20 квітня 1978 р.;
- г) 7 грудня 1984 р.

35. За Кодексом про адміністративні правопорушення адміністративна відповідальність встановлювався з:

- а) 14 років;
- б) 16 років;
- в) 15 років;
- г) 18 років.

ТЕМА: ДЕРЖАВА І ПРАВО УКРАЇНИ НОВІТНЬОГО ЧАСУ

Семінарське заняття № 8: Державне будівництво та розвиток права України в роки незалежності

Навчальна мета заняття: сформувати цілісне уявлення щодо розвитку держави та права незалежної України

Навчальні питання:

1. Політика «перебудови» в УРСР. Створення передумов незалежності України.
2. Проголошення незалежності України та розбудова української державності.
3. Конституційний процес в Україні. Конституція 1996 року.
4. Особливості державно-правового розвитку України на сучасному етапі.
5. Євроінтеграційні процеси в Україні.

Теми рефератів:

1. Нормативно-правове закріплення курсу на «перебудову» в СРСР та УРСР (середина 80-х – 1991 рр.).
2. Правове оформлення розпаду СРСР проголошення незалежної держави Україна.
3. Зміни у державно-правовій системі України в сучасний період.
4. Становлення національної правоохоронної системи України (1991-2015 рр.).
5. Поліцейська реформа та її наслідки.

Методичні вказівки:

Розгляд першого питання доцільно розпочати з аналізу наслідків системної кризи в СРСР, яка до сер. 80-х років ХХ століття охопила всі сфери життєдіяльності радянського суспільства. Це допоможе збагнути причини впровадження керівництвом Радянського Союзу нового курсу на «перебудову», кінцевою метою якої проголошувалось створення «гуманного демократичного соціалізму». Варто розібратися в правових та соціально-економічних аспектах перебудови та з'ясувати особливості проведення її в Україні. Необхідно зауважити, що важливою складовою перебудови мало стати реформування політичної системи та демократизація суспільно-політичного життя. Сутність політичної реформи полягала у поступовому переході влади від партійної номенклатури до державних органів, які обиралися б парламентом, але це потребувало внесення відповідних змін до Конституції. Отож, зміна політичного курсу, необхідність запровадження демократичних механізмів для розвитку країни, нездатність громіздкої радянської системи управління долати кризові явища в економічній, соціальній та інших сферах, а також загальнонародне прагнення кардинальних перетворень в суспільстві спричинили реформу конституційного права.

Конституція СРСР 1977 року зазнала багатьох суттєвих змін, які стосувалися, насамперед, найвищих органів державної влади й управління СРСР. Так, наприкінці 1980-х років у новій редакції Конституції вказувалось, що найвищим органом державної влади СРСР є З'їзд народних депутатів СРСР, який мав повноваження вирішувати всі питання, що належали до відання Союзу РСР. Раніше найвищим органом влади була Верховна Рада СРСР, яка тепер стала постійно діючим законодавчим і контрольним органом державної влади СРСР. Вона обиралася таємним голосуванням і складалася із двох палат: Ради Союзу і Ради Національностей. Згідно з оновленою редакцією Конституції СРСР найважливіші питання загальносоюзного, республіканського і місцевого значення мали вирішуватися на засіданнях з'їздів народних депутатів, сесіях Верховних Рад і місцевих рад народних депутатів або ставитися ними на референдуми.

Важливо підкреслити, що радикальний поворот до реформування політичної системи пов'язаний із запровадженням інституту президентства в СРСР. 14 березня 1990 року Конституція СРСР була доповнена розділом 15-1, що передбачав нову держав-

ну посаду – Президент СРСР, який визнавався главою Радянської держави. На відміну від попереднього періоду тепер очільник держави, – Президент СРСР, мав обиратися громадянами на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні терміном на п'ять років. Однак повноцінні вибори Президента СРСР так і не відбулися. Перший і єдиний Президент СРСР М. Горбачов був обраний 3-тнім народних депутатів СРСР 15 березня 1990 року.

Суттєвим кроком на шляху реформування владних органів стало прийняття 26 грудня 1990 року Закону СРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) СРСР у зв'язку з удосконаленням системи державного управління». Законом вносилися доповнення до Основного Закону, якими передбачалося утворення Ради Федерації на чолі з Президентом СРСР. Вона складалася з Віце-президента СРСР, президентів (найвищих державних службових осіб) республік. Рада Федерації на основі визначених 3-тнім народних депутатів СРСР напрямів внутрішньої і зовнішньої політики Союзу РСР мала здійснювати координацію діяльності найвищих органів державного управління Союзу та республік, стежити за додержанням Союзного Договору, визначати заходи щодо проведення в життя національної політики Радянської держави, забезпечувати участь республік у вирішенні питань загальносоюзного значення, приймати рекомендації щодо розв'язання спорів та врегулювання конфліктних ситуацій у міжнаціональних відносинах. Відповідно до Закону уряд отримав статус підлеглого Президентові СРСР виконавчо-розпорядчого органу; його було перейменовано в Кабінет Міністрів СРСР. Відповідно до Законів СРСР від 29 березня 1990 року та 20 березня 1991 року відбувалась реформа державного апарату виконавчої влади. Отже, процес формування виконавчої гілки влади знаменував собою початок втілення у практику державного будівництва теорії поділу влади.

Потрібно зазначити, що за новою редакцією Конституції громадянам СРСР надавалося право об'єднуватись у політичні партії, громадські організації, брати участь у масових рухах, які мали сприяти розвитку політичної активності й самодіяльності, задоволенню їхніх різноманітних інтересів. Безперечно важливим було прийняття 1 грудня 1988 року загальносоюзного Закону «Про вибори народних депутатів СРСР». Із урахуванням його положень вносилися зміни і до Конституції СРСР. Якщо раніше право висування кандидатів у депутати належало організаціям Комуністичної партії

Радянського Союзу, Всесоюзної Ленінської Комуністичної Спілки Молоді тощо, то згідно із внесеними змінами до Основного Закону СРСР право висування кандидатів у народні депутати за виборчими округами належало трудовим колективам, громадським організаціям, колективам навчальних закладів, зборам виборців за місцем проживання і військовослужбовців у військових частинах. Кількість кандидатів у народні депутати не обмежувалася. Кожен учасник передвиборних зборів міг пропонувати для обговорення будь-які кандидатури, зокрема і свою. Усе вищезазначене свідчило про поступове руйнування радянської системи та перехід до якісно нової моделі державного будівництва.

Слід зазначити, що реформи на загальносоюзному рівні привели до змін у статусі УРСР як союзної республіки. Значним кроком на шляху до суверенітету республіки стало прийняття 27 жовтня 1989 року Закону УРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР». Розширювалися повноваження Голови Верховної Ради, який отримав статус найвищої посадової особи республіки і мав представляти Україну у міжнародних відносинах. Скоротився склад Верховної Ради УРСР до 450 депутатів (раніше було 650); установлювався 5-річний термін повноважень народних депутатів. Певних змін на шляху демократизації зазнала виборча система, зокрема, передбачалась альтернативність висування кандидатів у депутати. Відповідно до закону в республіканську Конституцію внесено зміни щодо статусу української мови, яка визнавалася державною в УРСР. Українська республіка брала на себе зобов'язання забезпечити всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя. Водночас дозволялося вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів СРСР. 28 жовтня 1989 року, в УРСР був ухвалений закон «Про мови в Українській РСР».

Варто звернути увагу, що у березні 1990 року вперше в історії УРСР на альтернативних засадах відбулися вибори до Верховної Ради та місцевих Рад. Результати виборів свідчили про кінець монополії Комуністичної партії на владу. Сформувалася парламентська опозиція «Народна Рада» (125 депутатів), якій протистояла провладна група «За Радянську суверенну Україну» (так звана «група 239»). Доречно вказати, що в умовах гострого політичного протистояння Верховна Рада вперше за свою історію розпочала роботу дійсно як парламент з дискусіями, дебатами, з поданням на обговорення альтернативних законопроектів тощо.

Важливим кроком на шляху здобуття Україною незалежності стало прийняття 16 липня 1990 року Верховною Радою УРСР Декларації про державний суверенітет України. Необхідно ознайомитися зі змістом документа та показати його історичне значення. Варто зауважити, що незважаючи на цю знаменну подію в житті українського народу, Українська республіка все ще залишалася частиною СРСР, що відображалось на її законодавстві.

Варто проаналізувати наслідки прийнятих під тиском демократичних сил 24 жовтня 1990 року Верховною Радою Закону «Про зміни і доповнення Конституції (Основного Закону) Української РСР», яким скасовувалась ст. 6 Конституції, де йшлося про керівну роль КПРС. Потрібно з'ясувати як це вплинуло на розвиток багатопартійності та в подальшому на становлення демократичних інститутів в республіці. Також треба пояснити, які зміни відбулися у статусі та підпорядкуванні судових та правоохоронних органів.

Важливе значення для майбутнього України мав Закон УРСР «Про економічну самостійність Української РСР» від 3 серпня 1990 року. Цей Закон на основі Декларації про державний суверенітет України визначав зміст, мету й основні принципи економічної самостійності України як суверенної держави, механізм господарювання, регулювання економіки і соціальної сфери, організації фінансово-бюджетної, кредитної та грошової системи Радянської України.

У травні 1991 року було внесено зміни в структуру органів вищої виконавчої влади. Встановлювався перелік міністерств та інших органів державного управління Української РСР. 18 квітня 1991 року уряд отримав нову назву – Кабінет Міністрів УРСР. Визначалися функції уряду, які значно обмежували адміністративне втручання загальносоюзних структур. Очолював уряд Прем'єр-Міністр.

Законом УРСР від 5 липня 1991 року був заснований пост Президента Української РСР, що свідчило про послідовність процесу створення нової державної влади. Необхідно розкрити зміст і значення прийнятих законів УРСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін і доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР», «Про вибори Президента Української РСР», «Про Президента Української РСР».

Характеризуючи процес оновлення Конституції УРСР доречно звернути увагу на те, що у червні 1991 року Основний Закон було доповнено главою 7-1, де зазначалося, що Кримська Автономна Радянська Соціалістична Республіка є складовою частиною

Української Радянської Соціалістичної Республіки і самостійно вирішує питання, віднесені до її відання. Слід проаналізувати Закон УРСР від 7 грудня 1990 року «Про місцеві Ради народних депутатів Української РСР та місцеве самоврядування», за яким органи місцевого самоврядування отримали значні права в економічній та соціально-культурній сферах на відповідних адміністративних територіях.

Необхідно проаналізувати результати проведеного 17 березня 1991 року Всесоюзного референдуму, з додатковим питанням, яке було внесено Верховною Радою УРСР. Невдала спроба державного перевороту 19-21 серпня 1991 року і створення Державного комітету з надзвичайного стану (ДКНС) в Москві значно посилили відцентрові процеси в національних республіках та прискорили розпад СРСР.

Наприкінці розгляду першого питання доцільно зробити узагальнені висновки, у яких чітко визначити основні причини, що призвели до розвалу СРСР та проголошення незалежності України.

Висвітлюючи друге питання необхідно зважати на умови розробки і прийняття 24 серпня 1991 року Верховною Радою УРСР Акту Проголошення Незалежності України. Потрібно ознайомитися з текстом документу, а також з результатами Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 року та показати їх історичне значення. Слід звернути увагу, що на підтвердження Акту проголосували 90,32% громадян, всього ж у референдумі взяли участь 84,18% тих, хто мав таке право. Варто зазначити, що такому результату референдуму сприяла передвиборча президентська компанія, учасники якої одноставно виступали за незалежність України. 1 грудня 1991 року першим Президентом незалежної Української держави став Л. Кравчук, який вже через тиждень у Біловезькій Пущі (Білорусь) разом з Президентом Російської Федерації Б. Єльциним та Головою Верховної Ради Білорусі С. Шушкевичем денонсували союзний договір 1922 року та підписали угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). 21 грудня в Алма-Аті до СНД приєдналося ще вісім республік колишнього СРСР. Доречно показати реакцію світового співтовариства на результати Всеукраїнського референдуму. Уже на другий день про визнання нової держави оголосила Канада і Польща. 3 грудня до них приєдналася Угорщина. Наступного дня – Латвія і Литва. 5 грудня Україну визнали ще п'ять держав, серед яких – Російська Федерація. 25 грудня, з офіційною відставкою Президента М. Горбачова,

Україну визнали США. Загалом протягом грудня 1991 року незалежну Україну визнали 68 країн.

Потрібно відзначити важливе значення для становлення незалежної України законодавче визначення головних державних символів. 15 січня 1992 року Президія Верховної Ради прийняла Указ «Про державний гімн України», якою було затверджено Державний гімн України на музику композитора М. Вербицького, написану на слова П. Чубинського «Ще не вмерла України». 28 січня 1992 року Верховна Рада затвердила новий Державний прапор України – стяг із двох рівновеликих смуг синього і жовтого кольорів. 19 лютого 1992 року Верховна Рада України затвердила тризуб як Малий герб держави, вважаючи його головним елементом великого герба України, який мав бути розроблений і прийнятий в майбутньому.

В рамках даного питання слід зупинитися на характеристиці найбільш важливих нормативно-правових документів, які заклали основи української державності, зокрема це закони України «Про правонаступництво» від 12 вересня 1991 року, «Про громадянство» від 8 жовтня 1991 року, «Про державний кордон України» від 4 листопада 1991 року, «Про збройні сили України» від 6 грудня 1991 року тощо. Потрібно з'ясувати у чому полягав перехідний характер державного ладу України в пострадянський період. Варто охарактеризувати процес становлення українського парламентаризму. Доречно пояснити як сприяло становленню парламентаризму прийняття 17 листопада 1992 року Закону «Про статус народного депутата України», де було чітко визначено статус народного депутата України, його права та обов'язки.

Важливо розкрити зміни у статусі та повноваженнях Президента, що відбувалися протягом перших років незалежності та пояснити, які труднощі виникали в процесі становлення державних органів влади України. Зокрема потрібно зауважити, що через відсутність чітко визначених повноважень Президента, Прем'єр-міністра, неузгодженість функцій законодавчої і виконавчої влади, центральної влади і регіонів робота державного апарату не була системною та стабільною. Верховна Рада намагалася здійснювати управління державою, вирішувати поточні питання. Парламент як вищий законодавчий орган не завжди своєчасно реагував на виклики часу. Водночас, Президент України прагнув, не обмежуючись сферою виконавчої влади, взяти на себе частину повноважень Верховної Ради. Така ситуація не сприяла демократичним перетворенням та проведенню економічних реформ в державі.

Також зі складнощами відбувався процес створення місцевих органів державної виконавчої влади. З одного боку, виходячи зі догматичних радянських підходів, Верховна Рада вважала за необхідне сформувати свою вертикаль виконавчої влади, а з іншого, – на це претендував Президент. Спираючись на першоджерела варто визначити етапи формування місцевих органів влади та охарактеризувати їх.

Необхідно проаналізувати процес становлення і розвитку національної судової системи та правоохоронних органів – прокуратури, СБУ, ОВС, адвокатури. На основі аналізу Закону України «Про міліцію» від 20 грудня 1990 року потрібно розкрити організаційно-правові основи діяльності міліції України, її функції, завдання, права та обов'язки.

Розгляд третього питання треба розпочати з часу прийняття Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року Декларації про державний суверенітет, адже у цьому документі затверджувалися конституційні основи створення незалежної, суверенної, демократичної держави Україна побудованої на принципах поділу влади на законодавчу, виконавчу і судову, гарантування демократичних прав і свобод, рівності усіх громадян перед законом. Створена на чолі з Л. Кравчуком Конституційна комісія розробила концепцію нового Основного Закону, яку було ухвалено Верховною Радою України 19 червня 1991 року. Вже навесні 1992 року комісія оприлюднила проект Конституції, за яким Україна мала бути президентською республікою з двопалатним парламентом. Проект було винесено на всенародне обговорення, проте його суперечливі положення не знайшли підтримки ні на місцях, ні в українському парламенті.

Доопрацювання проекту Основного Закону тривало понад рік. Він зазнав суттєвих доповнень і змін, які пропонувалися політичними партіями та бралися з альтернативних проектів, що вносилися на розгляд Верховної Ради.

Влітку 1993 року новий проект був оприлюднений. Однак суперечки стосовно того, якою республікою мала стати Україна – парламентською чи президентською, посилювалися ще й різним розумінням самої процедури прийняття Конституції. Радикальна частина парламенту вважала за необхідне скликання Конституційної асамблеї і у цьому питанні була непоступлива. Наслідком стало те, що конституційний процес було фактично перервано і чинною залишалася Конституція УРСР 1978 року, до якої за дуже короткий термін було внесено понад двісті поправок. За своєю

сутністю це був документ радянської системи, який не відповідав потребам розбудови нової держави. До того ж іноді поправки суперечили первинному тексту або іншим поправкам. Отож, чинна Конституція не відповідала тогочасним реаліям і не виконувала свого основного призначення – стабілізації суспільно-політичного життя і правової системи Української держави.

Другий етап конституційного процесу розпочався після виборів нового складу Верховної Ради та Президента України й хронологічно охоплює період з 10 листопада 1994 року по 8 червня 1995 року. Цей час характеризується роботою нової конституційної комісії на чолі з Л. Кучмою та О. Морозом. Проте знову проблема вибору форми державного правління, поділу владних повноважень між главою держави та парламентом виявилася нездоланою перешкодою в справі прийняття нового Основного Закону. Протистояння між Президентською Адміністрацією та Верховною Радою України призвело до конституційної кризи. Задля її подолання 8 червня 1995 року між парламентом і Президентом було укладено Конституційний договір. Слід проаналізувати текст документа та дати йому правову оцінку.

З підписанням Конституційного договору розпочався третій етап конституційного процесу. Було створено робочі групи з числа фахівців у галузі конституційного права та членів конституційної комісії, які мали підготувати остаточний варіант проекту Конституції. Однак після того як конституційна комісія передала проект Основного Закону на розгляд до Верховної Ради, протистояння знову загострилося. Знову «каменем розбрату» стали питання розподілу повноважень між гілками влади, також дискусії точилися стосовно визнання приватної власності на засоби виробництва, державної мови, статусу Республіки Крим тощо. Протистояння між Президентом і Верховною Радою призвело до гострої політичної кризи. З метою пошуку компромісу у травні 1996 року Верховна Рада утворила спеціальну комісію, яка мала узгодити позиції різних політичних сил у парламенті щодо дискусійних статей проекту Конституції. Варто відзначити, що завершенням цього етапу конституційного процесу стала так звана «конституційна ніч», коли засідання Верховної Ради, розпочате 27 червня 1996 року було завершено вранці наступного дня досягненням довгоочікуваного результату – прийняттям Конституції України. Отже, прийняття 28 червня 1996 року Конституції мало величезне значення, оскільки було створено міцну правову основу для подальшого стійкого

і поступального розвитку Української держави. Необхідно проаналізувати структуру і опрацювати зміст Конституції України та зробити відповідні висновки. Також варто розкрити особливості конституційного процесу в Україні після 1996 року та охарактеризувати його сучасний період.

Задля кращого розуміння процесів національного державо- та правотворення доцільно звернутися до творчої спадщини безпосередніх учасників доленосних для України подій – політиків, дипломатів, науковців тощо. Особливу увагу заслуговують монографії першого та другого президентів України – Л. Кравчука («Маємо те, що маємо») та Л. Кучми («Україна – не Росія»), де описуються найголовніші події державного життя України часу їх президентства. Окрім того, чимало цікавих фактів про розбудову Української держави можна знайти у спогадах І. Плюща, В. Дурдинця, О. Мороза, М. Голушка, О. Піскуна та багатьох інших державотворців того часу. Проте, серед такої численної літератури вирізняються роботи В. Литвина та О. Бандурки, оскільки ці автори як науковці не лише описують події, а й ґрунтовно фахово аналізують, що є безперечно цікавим і цінним в плані усвідомлення особливостей процесу державотворення в Україні.

Готуючись до четвертого питання доцільно пригадати причини та наслідки Революції Гідності. Варто звернути увагу, що Євромайдан остаточно змінив пріоритет зовнішньополітичних орієнтирів України, спрямував її розвиток на європейські стандарти і цінності, створив передумови для проведення комплексу реформ в Українській державі. Необхідно охарактеризувати проведені реформи та показати їх наслідки. Варто зупинитися на реформі децентралізації, яку було розпочато у 2014 році. В результаті її реалізації створено понад 800 об'єднаних територіальних громад (ОТГ), які охопили майже половину території України. Головна мета реформи – передача від органів виконавчої влади органам місцевого самоврядування значної частини повноважень, ресурсів та відповідальності. Окрім законодавчих змін з делегування повноважень, реформою також передбачалося зменшення впливу районів та їх реорганізацію. Новостворені громади отримали більше фінансових ресурсів, прями відносини з Державним бюджетом, та, одночасно, ширші повноваження та обов'язки.

Курс Української держави на євроінтеграцію зумовив реформування судової системи та правоохоронних органів. Слід розібратися в сутності судової реформи та визначити основну мету – приве-

сти судочинство України до європейських стандартів та забезпечити захист прав, свобод та законних інтересів громадян шляхом своєчасного, ефективного і справедливого вирішення правових спорів на засадах верховенства права. Тобто, в результаті реформування судової системи України суди мали стати основним гарантом забезпечення захисту прав, свобод та законних інтересів громадян у процесі вирішення правових спорів. Потрібно дати загальну характеристику нормативно-правовому забезпеченню судової реформи (Закон України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» від 2 червня 2016 р., Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 30 вересня 2016 р., Закон України «Про вищу раду правосуддя» від 5 січня 2017 р., Закон України «Про внесення змін до Господарського процесуального кодексу України, Цивільного-процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України та інших законодавчих актів» від 3 жовтня 2017 р., Закон «Про забезпечення права на справедливий суд» від 12 лютого 2015 р., Закон України «Про Конституційний Суд України» від 13 липня 2017 р., Закон України «Про Вищий антикорупційний суд» від 7 червня 2018 р. та ін.).

Варто охарактеризувати реформування правоохоронних органів та більш детально висвітлити зміни в системі Міністерства внутрішніх справ, до якої наразі входять: Національна поліція України; Державна прикордонна служба України; Державна служба України з надзвичайних ситуацій; Національна гвардія України; Державна міграційна служба України.

Реформа МВС України розпочалася із створення підрозділів патрульної поліції 4 липня 2015 року в Києві, які впродовж року були створені також в 32 містах України. Більше ніж 90% нових патрульних, з тих хто здолав конкурсний відбір, раніше не працювали в міліції. Організаційно-правовою основою діяльності поліції стали Закон України «Про Національну поліцію», який 2 липня 2015 року був прийнятий парламентом, а 7 липня того ж року вступив в дію та «Положення про Міністерство внутрішніх справ України», затверджене постановою Кабінету Міністрів України від 26 жовтня 2015 року. Слід проаналізувати ці документи та, на підставі яких, дати визначення Національній поліції України, розкрити її структуру та завдання.

Окремо необхідно висвітлити заходи щодо протидії корупції в державі – створення Національного агентства з питань запобігання корупції, Спеціалізованої антикорупційної прокуратури,

Національного антикорупційного бюро України, Вищого антикорупційного суду. Варто з'ясувати повноваження цих органів та взаємодію між собою й іншими правоохоронними органами.

Успішність реформ багато в чому залежить від політичної волі очільників держави. Доречно звернути увагу, що 31 березня і 21 квітня 2019 року в Україні відбулися сьомі вибори Президента України (в 2 тури). Переконливу перемогу отримав В. Зеленський, який одразу заявив про наміри провести низку реформ в соціально-економічній, політичній і правоохоронній сфері. Новообраний Президент розпустив Верховну Раду України VIII-го скликання і призначив вибори до нової Верховної Ради України. 21 липня 2019 року відбулися позачергові вибори народних депутатів України. Вибори проводилися за змішаною виборчою системою з мажоритарними округами і партійними списками. До Верховної Ради України IX скликання пройшли п'ять політичних партій і 131 кандидат – мажоритарщик. Політичні партії отримали такі результати: «Слуга народу» – 43,16% (124 мандати), опозиційна платформа «За життя» – 13,05% (37 мандатів), ВО «Батьківщина» – 8,18% (24 мандати), «Європейська солідарність» – 13,05 (23 мандати), «Голос» – 5,82% (17 мандатів). Загалом «Слуга народу», як партія, має в парламенті 254 депутатських голосів, що дозволяє цій політичній силі приймати самостійно будь-які нормативні акти (крім конституційних). Після виборів Президента і Верховної Ради України в 2019 році Україна вступила в пору радикальних, масштабних і комплексних змін своєї історії держави і права.

Відповідаючи на п'яте питання, потрібно зосередити увагу на євроінтеграційних прагненнях України у контексті демократизації інституцій державної влади. Слід зауважити, що намір України розбудовувати відносини з Європейським Союзом (ЄС) на принципах інтеграції був вперше проголошений у Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 року «Про основні напрями зовнішньої політики України». У документі зазначалось, що «перспективною метою української зовнішньої політики є членство України в Європейських Співтовариствах за умови, що це не шкодитиме її національним інтересам».

У подальшому стратегічний курс України на європейську інтеграцію був розвинутий у «Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу», затвердженій Указом Президента України від 11 червня 1998 року та «Програмі інтеграції України до Європейського Союзу», затвердженій Указом Президента України від 14 вересня 2000 року.

Правовою основою відносин між Україною та ЄС стала укладена 14 червня 1994 року «Угода про партнерство та співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами-членами». Угода започаткувала співробітництво з широкого кола політичних, торговельно-економічних та гуманітарних питань. Крім того, було укладено низку галузевих угод та документів міжнародно-правового характеру, згідно з якими здійснювалося співробітництво між Україною та ЄС. Доречно акцентувати, що Україна цілеспрямовано співпрацює з ЄС в рамках проекту «Східне партнерство», одним із завдань котрого є підготовка до вступу України до Європейського Союзу.

Необхідно звернути увагу на виключно важливе значення прийнятого 1 липня 2010 року Верховною Радою Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики», який визначав мету Української держави – набуття членства в Європейському Союзі, через інтеграцію України в європейський політичний, економічний, правовий простір. Однак, у листопаді 2013 року на Саміті східного партнерства у Вільнюсі (Литва) В. Янукович відмовився підписати Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. Це викликало гостро негативну реакцію українського суспільства, розпочались масові акції протесту.

Поглиблення та прискорення євроінтеграційних процесів в Українській державі було зумовлено подіями Євромайдану, анексією Російською Федерацією Автономної Республіки Крим та військовим вторгненням на Сході України. 21 березня 2014 року була підписана політична частина Угоди про асоціацію з Європейським Союзом (економічна частина угоди підписана раніше – 27 червня 2014 року). 16 вересня 2014 р. Верховна Рада України та Європейський Парламент ратифікували Угоду про асоціацію між Україною та ЄС. Слід охарактеризувати основні положення документу та показати її значення. Варто також звернути увагу на конституційне закріплення курсу України на європейську та євроатлантичну інтеграції. Так, Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору)» від 7 лютого 2019 року абзац п'ятий преамбули Конституції України доповнено словами «та підтверджуючи європейську ідентичність українського народу і незворотність європейського і євроатлантичного курсу України». Відповідно до Закону на Верховну Раду України

покладалося визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики та реалізація стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в ЄС і НАТО. Президент є гарантом реалізації цього стратегічного курсу, а Кабінет Міністрів України забезпечує його реалізацію.

Варто охарактеризувати взаємовідносини України з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО) та виділити найбільш знакові події. Так, 10 березня 1992 року Україна приєдналася до Північноатлантичної ради із співпраці НАТО (нині Рада євроатлантичного партнерства НАТО, РЕАП), що є загальною політичною структурою НАТО, у межах якої розвивається співпраця між Альянсом та державами-партнерами на євроатлантичному просторі. В 1994 році Україна уклала з НАТО договір «Партнерство заради миру», що є спеціальною програмою військової співпраці з Альянсом. У межах цієї програми військовослужбовці збройних сил України мають змогу отримувати доступ до якісних стандартів і рівня військово-технічної підготовки, координації дій, узгодженості під час командно-штабних навчань.

В 1997 р. в Мадриді (Іспанія) було підписано Хартію про особливе партнерство між Україною і НАТО. Відтоді офіційний Київ отримав можливість впливати на схвалення Альянсом рішень, що стосувалися інтересів України. Разом із тим сторони брали на себе зобов'язання зміцнювати співпрацю в питаннях безпеки, нерозповсюдження ядерної, біологічної та хімічної зброї, підтримання миру й запобігання конфліктам, контролю над озброєнням і роззброєнням, боротьбою з контрабандою наркотиків і тероризмом тощо. З 1999 році в Києві відкрито Офіс зв'язку НАТО з надання консультаційної допомоги в реформуванні збройних сил України. Слід зауважити, що виходячи з політичних реалій сьогодення, Україна розглядає НАТО як основу майбутньої загальноєвропейської системи безпеки й підтримує процес її розширення. Україна одночасно розглядає НАТО як військово-політичну організацію, що об'єднує держави Європи та Північної Америки з високим рівнем розвитку демократичних інститутів і не несе в собі загрози національній безпеці України.

У 1996 році Україна членом Рада Європи (РЕ). Розкриваючи значення цієї події потрібно зауважити, що надання членства Україні в РЕ означало, що європейське товариство визнало і підтримує демократичний характер перетворень в Україні. Також необхідно акцентувати, що членство України у Раді Європи є важливим чин-

ником інтеграції країни у єдиний європейський правовий простір шляхом приведення національного законодавства у відповідність до вимог організації. Варто охарактеризувати процес імплементації правових норм ЄС до національного законодавства.

Сьогодні Україна через Раду Європи здійснює співробітництво у розв'язанні широкого кола питань, що мають не лише європейське, а й світове значення: вироблення загальноєвропейської системи безпеки, вироблення спільної політики європейського співтовариства у галузі захисту прав людини (важливо простежити, як відбувається, з урахуванням європейського досвіду, формування української моделі гендерної рівності), реформування судової системи, боротьба з корупцією, залучення українського суспільства до загальноєвропейської правової та культурної спільноти тощо.

Варто зробити узагальнені висновки, де показати основні здобутки національного державо- та правотворення з часу здобуття незалежності України до сьогодні, а також визначити проблеми, що стоять перед державою та запропонувати можливі шляхи їх вирішення.

Література:

Основна:

1. Історія держави та права України: підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки. МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 616 с.
2. Історія держави та права України: підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 448 с.
3. Історія держави і права України (1991-2019 роки): навчальний підручник. Харків : Майдан, 2019. 344 с.
4. Історія держави і права України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. Т. 1. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина]. Київ : Ін Юре, 2000. 648 с.
5. Конституція України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
6. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України : навч. посіб. : Рекомендовано МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 382 с.

Допоміжна:

1. Андрусішин Б. Юридичні та фактичні підстави незалежності Української держави. *Вісник Академії правових наук України* : зб. наук. пр. / засн. Президія Акад. правових наук України. 2012. № 4. С. 114-122.

2. Актуальні проблеми європейської інтеграції та євроатлантичного співробітництва України. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2017. 324 с.
3. Артёмов І. Український вимір європейської та євроатлантичної інтеграції. *Навчальний посібник*. Ужгород: Ліра, 2008. 332 с.
4. Бандурка О. М. Автопортрет політика: Виступи з трибуни Верховної Ради України. 1990-2004 рр. Харків: Нац. ун-т внутр. справ, 2004. 382 с.
5. Бандурка О. М. Камо грядеши, Україно? Куди йдеш, Україно? Харків : Майдан, 2019. 290 с.
6. Бандурка О. М. Міністри внутрішніх справ теж люди. Харків : Майдан, 2020. 299 с.
7. Бандурка О. М. Тисячоліття злочинності в Україні. Харків : Золота миля, 2015. 640 с.
8. Бандурка О. М., Древаль Ю. Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток. Харків : [б.в.], 1999. 288 с.
9. Бандурка О. М., Греченко В. А. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть. Харків : [б.в.], 2000. 304 с.
10. Бушин М. І., Вовкотруб Ю. М., Мащенко І. Ю. Національна символіка незалежної України. *Наукові праці. НаУМКА*. 2001. Т. X. С. 136-141.
11. Бойко І. Боротьба українського народу за державну незалежність у 1917-1921 рр. : уроки для сучасної України. *Право України*. 2016. № 1. С. 182-191.
12. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX–XX ст.) : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
13. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX–XX ст.). Львів : Видавничий центр Львівського нац. університету, 2013. 408 с
14. Бойко О. Д. Нариси з новітньої історії України (1985-1991 рр.) : навчальний посібник. Київ : Кондор, 2004. 357 с.
15. Боняк В. О. Передумови та витоки правового регулювання організації і функціонування правоохоронних органів на теренах України. *Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту МВС України*. 2012. № 4. С. 28-34.
16. Борисова Ю. Європейська інтеграція. *Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Юридичні науки»*. 2013. № 1. С. 37-42.
17. Бородін Є. І., Тарасенко Т. М. Розвиток системи місцевого самоврядування в Україні. *Аспекти публічного управління*. 2015. № 4. С. 55-61.
18. Боняк В. О. Передумови та витоки правового регулювання організації і функціонування правоохоронних органів на теренах України

Науковий вісник Дніпропетровського юридичного інституту. 2012. № 4. С. 28-34.

19. Валеев Р. Г. Інструменти вдосконалення стану забезпечення поліцією (міліцією) прав людини. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2015. № 3. С. 63-67.

20. Віднянський С. В. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. Київ : Генеза, 2006. 240 с.

21. Вільховий Ю. В. Історичні віхи української державності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 8. С. 42-46.

22. Горбачев М. С. Перестройка и новое мышление для нашей страны и для всего мира. Москва : Политиздат, 1987. 272 с.

23. Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення. Житомир : Рута, 2010. 868 с.

24. Денисов В. Н. Вхідження незалежної держави Україна в систему сучасного міжнародного правопорядку. *Право України*. 2012. № 3/4. С. 51-66.

25. Дециньський Л. Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. 3-те вид. Л. : Бескид Біт, 2002. Ч. 1. 224 с.

26. Дециньський Л. Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. 3-те вид. Л. : Бескид Біт, 2004. Ч. 2. 320 с.

27. Загуменна Ю. О. Органи внутрішніх справ України як суб'єкти реалізації правоохоронної функції держави. Харків : НікаНова, 2012. 264 с.

28. Загуменна Ю. О., Лазарев В. В. Становлення та розвиток органів місцевого самоврядування в Україні (1991-2019 роки). *Право і безпека*. 2020. № 77 (2). С. 106-117.

29. Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир : Рута, 2011. 752 с.

30. Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 2. Житомир : Рута, 2011. 896 с.

31. Кравцова Т. М. Еволюція форм правління в незалежній Україні. *Центральноукраїнський правничий часопис Кіровоградського юридичного інституту ХНУВС*. 2011. № 1. С. 3-9.

32. Крикун Т. Є. Україна – Європейський Союз: зібрання міжнародних договорів та інших документів (1991-2009) / Координац. бюро европ. та евроатлант. інтеграції Секретаріату Каб. Міністрів України. Київ: Юстініан, 2010. 608 с.

33. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Масові протести в Білорусі 2020 р. і революційні події 2004 р. в Україні: спільне та відмінне. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави :

тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 листоп. 2020 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 54-57.

34. Макар Ю. І., Гдичинський Б. П., Макар В. Ю., Попик С. Д. Україна в міжнародних організаціях: навчальний посібник / за ред. Ю. І. Макара. Чернівці : Прут, 2009. 880 с.

35. Овакімян М. Становлення та розвиток місцевого самоврядування в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. 2/1. С. 151-156.

36. Тарасов В. В. Образ перебудови (1985-1991) в сучасній історіографії: проблема термінології та інтерпретації. Харків : Раритети України, 2016. 120 с.

37. Палагнюк Ю. Державна євроінтеграційна політика України: теорія, методологія, механізми. Миколаїв : ЧДУ ім. Петра Могили, 2014. 392 с.

38. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 1 : Методологічні та історико-теоретичні проблеми формування і розвитку правової системи України. / В. Д. Гончаренко, В. М. Єрмолаєв, В. О. Рум'янцев та ін. Харків : Право, 2008. 728 с.

39. Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. Київ : Либідь, 1997. 559 с.

40. Фрицький Ю. О. Державна влада в Україні: становлення, організація, функціонування. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2006. 359 с

Першоджерела

Олександр Маркович БАНДУРКА,
Народний депутат України I-IV скликань Верховної Ради
України (1990-2002 рр.), доктор юридичних наук, професор,
академік Національної академії правових наук України,
заслужений юрист України.

ШЛЯХ ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

28 червня 1996 року Верховною Радою України була прийнята Конституція України.

Процес створення нового Основного Закону нашої держави розпочався 16 липня 1990 р. В цей день Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки прийняла Декларацію про державний суверенітет України. Декларація приймалася у гострій політичній боротьбі національно-патріотичних сил з комуністичною партійною номенклатурою, яка була представлена у Верховній

Раді групою «239», активним членом якої був і я. Декларація ввела замість УРСР сучасну назву держави – Україна. В Декларації було проголошено офіційне поняття «національна держава», «національна державність», «самовизначення української нації», підкреслювалась приналежність до народу України (єдиного джерела державної влади) громадян всіх національностей, стверджувалось верховенство Конституції і законів республіки на своїй території, розподілялась влада на законодавчу, виконавчу і судову, громадянам було гарантовано рівність перед законом, права і свободи передбачені як Конституцією УРСР, так і нормами міжнародного права.

Вперше проголошувалось територіальне верховенство і недоторканість кордонів, економічна самостійність і рівний захист всіх форм власності, економічна безпека і національно-культурне відродження українського народу. Україна проголосила право мати власні збройні сили, внутрішні війська і органи державної безпеки, бути нейтральною, позаблоковою і без'ядерною державою. Декларація затверджувала принцип безпосередніх і рівноправних взаємостосунків з іншими учасниками співтовариства, визнавала пріоритет загальнолюдських цінностей, норм міжнародного права над національним законодавством.

У змісті Декларації відобразилось протистояння різних політичних сил, в першу чергу прорадянських, комуністичних та опозиційних, які об'єдналися в Народну Раду і ставили за кінцеву мету вихід України з Радянського Союзу.

Зрозуміло, Декларація не була б прийнята, якщо б за неї не проголосували комуністи, які погоджувались на прийняття Декларації під тиском опозиції як у парламенті, так і під тиском багатотисячних мас народу, які щодня збиралися біля стін Верховної Ради України. Найгострішими були дебати з питань самовизначення української нації, майбутнього членства України в Союзі, розробки нової Конституції і Союзного договору.

Комуністи проголосували за другий розділ Декларації «Самовизначення української нації» після мого виступу з пропозицією прийняти цей розділ без змін. Мною опановували складні почуття. З одного боку, я розумів, що життя народу необхідно змінити, що далі так жити не можна, а з іншого були сумніви щодо непередбачених наслідків виходу з Союзу. Коли Декларація була прийнята, я вийшов до першого мікрофону і заявив депутатам, що вони прийняли документ про вихід України із СРСР. У відповідь депутат

з Народного Руху Дмитро Чобіт сказав, що я не помиляюся: саме це і було їхньою метою.

В Декларації відобразилися взаємні вчинки протиборствуючих політичних сил, тому вона несе в собі і відповідну невизначеність, і рішучість на наступні політичні кроки у становленні української державності. Згідно з Декларацією зберігався принцип подвійного громадянства – УРСР і СРСР, проявлялась готовність укласти новий союзний договір, а стосунки України з іншими радянськими республіками передбачалося будувати на підставі угоди з дотриманням основ рівноправ'я, поваги і невтручання у внутрішні справи. У Декларації проголошувався намір України стосовно вилучення своєї долі з загально союзного надбання, а саме з валютного, алмазного та золотого запасів. На сьогодні ці наміри так і залишилися невиконаними не з вини України, як залишаються неподіленими і інші матеріальні цінності, у створенні яких український народ брав участь. Нічого не лишилося Україні від закордонних будівель і споруд, у яких розміщалися численні представництва й організації Радянського Союзу. Я сам бачив, які величезні території і скільки будинків займали посольства СРСР у Сполучених Штатах Америки, Федеральній Республіці Німеччині, у Франції, у Швейцарії і Бельгії, в Англії, Ірані і ряді інших країн. Коли ж в Україні виникла потреба відкривати свої посольства і представництва за кордоном, як у Вашингтоні, Парижі, Відні, у Лондоні і Тегерані та в інших столицях, довелося усе починати з оренди окремих квартир або дешевих офісів.

24 жовтня 1990 р. Верховна Рада України створила першу Конституційну Комісію як орган парламенту. Спочатку її очолив Леонід Макарович Кравчук – Голова Верховної Ради УРСР, а після обрання його 1 грудня 1990 р. Президентом України співголовою Комісії став ще й Іван Степанович Плющ. Важливим етапом політичного процесу було проведення загальносоюзного референдуму та опитування населення УРСР з питань збереження Союзу РСР.

13 лютого 1991 року Верховна Рада УРСР прийняла Постанову «Про проведення на території Української РСР референдуму з питань збереження Союзу РСР...». У зв'язку з чим групою депутатів, до складу якої входив і я, було підготовлено проект постанови, прийнятої Верховною Радою УРСР 27 лютого 1991 р. (№ 738-ХІІ)

ПОСТАНОВА
Верховної Ради Української РСР
Про проведення референдуму в Українській РСР
17 березня 1991 року

У зв'язку з проведенням 17 березня 1991 року загальносоюзного референдуму з питань збереження Союзу РСР та з метою з'ясування громадської думки населення України щодо змісту майбутнього Союзу Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

1. Провести 17 березня 1991 року одночасно з загальносоюзним референдумом опитування населення Української РСР для виявлення думки громадян щодо змісту майбутнього Союзу.

Включити до бюлетеня таке формулювання питання і варіанти відповіді на нього:

«Чи згодні ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Радянських суверенних держав на засадах Декларації про державний суверенітет України».

«Так» або «Ні»

2. Підготовку опитування населення Української РСР у зазначеному питанні, підрахунок поданих голосів та підведення результатів голосування покласти на дільничні, окружні та Центральну республіканську комісію референдуму СРСР.

Голова Верховної Ради Української РСР

Л. Кравчук

Проведенню референдуму передували багаточисельні мітинги та демонстрації як у великих містах, так і в інших населених пунктах. Частина мітингів готувалась обкомами і райкомами, інші – осередками Народного Руху та іншими опозиційними силами. Зрозуміло, що на перших звучали заклики про збереження Радянського Союзу, на інших висувались вимоги про надання незалежності Україні. Мені теж доводилось виступати як депутату Верховної Ради і як Начальнику Управління внутрішніх справ, і у своєму виборчому окрузі, і в центрі Харкова, на підприємствах та в різних трудових колективах. Пам'ятаю і бачу у своїх робочих записках, що з 27 лютого по 17 березня такі виступи відбувались щодня. Я виступав за незалежність України і входження її до складу оновленого Союзу як суверенної держави. Це викликало в обласному комітеті Комуністичної партії, членом якого був і я, певне

занепокоєння. Та обком партії на той час уже не був цитаделлю влади, а я користувався довірою і повагою як серед про радянських груп населення, так і серед національно-патріотичних політичних сил. Я був серед тих, хто міг реально впливати на політичну ситуацію в обласному центрі з метою її стабілізації і зі мною рахувались як партійні керівники, так і провідники опозиційних сил.

На загальносоюзному референдумі 25,2 млн. громадян Української РСР (80,2 % від тих, хто отримав бюлетені) висловились за входження УРСР до складу Союзу Радянських суверенних держав на засадах положень Декларації про державний суверенітет України, а 22,1 млн. (70,16 %) – за збереження СРСР. Але депутати Верховної Ради уже в травні 1991 року висловились по-іншому: за входження до Союзу суверенних радянських республік проголосувало 217 депутатів, менше половини загального складу Верховної Ради, а за Союз Радянських Соціалістичних республік – лише 86 депутатів.

Верховна Рада України в лютому-липні 1991 року прийняла цілу низку законів, які свідчать, що Україна намагається вирішувати свої внутрішні проблеми та питання зовнішніх зв'язків самостійно. В цей час було прийнято закони «Про власність», «Про підприємництво», «Про зайнятість населення», «Про банки і банківську діяльність», «Про підприємства», «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про реабілітацію жертв політичних репресій на Україні» та інші.

Бурхливі події серпня 1991 року прискорили вихід України із Радянського Союзу. 24 серпня 1991 року Верховна Рада України, реалізуючи положення Декларації про державний суверенітет, прийняла Акт проголошення незалежності України. Цей акт підтверджував положення Декларації про неподільність і недоторканість території України та проголошував, що на території України мають чинність виключно Конституція і закони України. 12 вересня 1991 року законодавчим органом був прийнятий закон «Про правонаступництво України». Він перетворював Верховну Раду УРСР на Верховну Раду України, встановлював кордони, надавав право громадянства всім особам, які постійно мешкали на території України за станом на 24 серпня 1991 року, тобто на день проголошення незалежності та до прийняття нової Конституції визнавав дію Основного закону УРСР 1978 року.

Проголошення незалежності проходило в напруженій ситуації. Ніхто не знав, як буде реагувати Москва. Україні напередодні

із Політбюро ЦК КПРС погрожували катаклізмами і розрухами. Націонал-патріоти, навпаки, стверджували, що тільки проголосивши незалежність, Україна заживе щасливо і багато. Як показали наступні роки, і ті, і інші помилялись. Про серпневі дні і про їх перебіг на Україні та мою особисту участь в них розмова буде вестись окремо, а нині – про проголошення незалежності.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України зібралась на позачергове засідання. Пам'ятаю свій від'їзд до Києва. Майже всі, з ким доводилось спілкуватись у виборчому окрузі і в Управлінні внутрішніх справ, висловлювались за проголошення незалежності. 23 серпня в кінці робочого дня я зайшов порадитись у справах в області до Сташиса Володимира Володимировича, першого проєктора юридичної академії, який зустрів мене словами: «Голосуйте за незалежність! Іншого виходу немає». Зібрались вчені-юристи, зав'язалась дискусія, як юридично правильно оформити незалежність. Та в мене і не було сумнівів щодо своєї позиції на завтрашньому засіданні. Після ранкового засідання і гострих дебатів за круглим столом щодо подій в Москві, в кабінеті Голови Верховної Ради зібрались за дорученням фракцій сім депутатів: Д. Павличко, І. Драч, В. Яворівський, І. Юхновський, О. Бандурка, О. Коцюба і Л. Кравчук. Обговорювався текст Постанови Верховної Ради і Акт проголошення незалежності України. Особливих розходжень поглядів щодо змісту не було. Д. Павличко запропонував в Акт проголошення незалежності вставити слова: «Виходячи із смертельної небезпеки...», були інші зауваження, які в основному стосувались самої процедури винесення на голосування. Було домовлено, що від другого мікрофону я буду вносити пропозицію про прийняття Постанови і Акта, пропонувати «групі 239» та всім депутатам проголосувати «за», а Д. Павличко буде виступати з трибуни. Дмитро Чобіт в книзі «В парламенті нової України» пише: «Під час дискусій на позачерговій сесії Верховної Ради України, яка проходила 24 серпня 1991 року, народний депутат О. Бандурка від другого мікрофона владно сказав: Україна повинна жити власним розумом, і Росія нам – не указ! Давайте робити власні кроки. Я прошу сьогодні вирішити два кардинальні питання: прийняти Акт проголошення незалежності України і Постанову Верховної Ради.

У цей день Олександр Бандурка голосував за Акт проголошення незалежності України разом з 346-ма народними депутатами».

Виступивши і відійшовши від мікрофону, я побачив, як Д. Павличко чомусь пішов від трибуни, не отримавши слова. Я став

кричати йому, що ми домовились про спільну пропозицію. Не знаю, чому Д. Павличко не виступив: чи то головуючий Л. Кравчук не надав йому слова, чи він передумав, отримавши від своїх однопідданих інші настанови. Представники Народної Ради, основної опозиційної групи, побоювались, що комуністи проголосують за незалежність з єдиною метою: залишитись при владі і зберегти комуністичний режим. Такі побоювання висловлювали В. Чорновіл і Г. Алтунян. Я впевнений, що всі вони виступали за проголошення незалежності, але сумнівались, що цього можна досягти таким чином. І. Юхновський запропонував провести республіканський референдум щодо підтвердження Акта проголошення незалежності.

Верховна Рада Української РСР конституційною більшістю прийняла Постанову про проголошення незалежності України і Акт проголошення незалежності України.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України прийняла і інші важливі для ствердження незалежності України постанови, а саме: «Про політичну обстановку на Україні і негайні дії Верховної Ради України по створенню умов неповторення надалі військового перевороту», «Про департизацію державних органів, установ та організацій», «Про надання додаткових повноважень Голові Верховної Ради України», «Про військові формування на Україні». Як велику цінність я зберігаю екземпляр Акта проголошення незалежності України з поправками, які вносились під час його обговорення і голосування у Верховній Раді.

У відповідності до Постанови Верховної Ради про проведення референдуму 1 грудня 1991 р. відбувся всеукраїнський референдум, на якому 28,8 млн. громадян або 90,32 % з тих, хто взяв участь у голосуванні, підтвердили Акт проголошення незалежності. Якщо врахувати те, що на референдум прийшло 31,9 млн. з 37,9 млн., які мали право на участь у референдумі, то побачимо, якою високою була політична активність і однастайність українського народу.

Спираючись на рішення свого народу, Україна, першою з колишніх радянських республік, 5 грудня 1991 року заявила, що вважає Договір 1922 року про утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік недійсним і нечинним стосовно себе, а 8 грудня в Біловезькій Пущі щойно обраним Президентом України Л. Кравчуком була підписана угода про припинення існування Радянського Союзу як держави.

Сьогодні значення референдуму 1 грудня 1991 р. якимось недооцінюється і політиками, і вченими, і пересічними громадянами

незалежної України. Історичне значення референдуму, на мій погляд, полягає в тому, що саме тоді українці прийняли свідоме загальнонаціональне рішення про своє майбутнє, заявили про себе як про народ, який має свою державу. Без референдуму 1 грудня 1991 р. не було б Конституції України 1996 року.

1 липня 1992 р. Верховна Рада ухвалила Постанову про винесення проекту Конституції на всенародне обговорення. Проект Конституції розглядався на сесіях Рад народних депутатів всіх рівнів, трудовими колективами, вченими, політичними партіями, громадськими організаціями та рухами. В обговоренні взяли участь більше 180 тисяч громадян, було внесено десятки тисяч пропозицій і зауважень. Обговорення розбудило громадську думку, підвищило політичну активність народних мас, але черговий проект Конституції не став тим остаточним варіантом, який задовольнив би всіх.

Політична боротьба, пов'язана з виборами 1994 р. до Верховної Ради, відсунула питання прийняття нової Конституції на два роки. В серпні 1992 р. і в лютому 1994 р. на базі Університету внутрішніх справ пройшли науково-практичні конференції під моїм головуванням щодо проблем конституційного процесу в Україні. На обох конференціях я виступив з основними доповідями. В ході проведення конференцій були розроблені рекомендації щодо проекту Конституції, які були направлені до Конституційної комісії. В 1992 році в журналі «Розбудова держави» виступив (у співавторстві) з статтею «Проект Конституції потребує вдосконалення» («Розбудова держави», № 5, с. 49-51).

В серпні 1992 р. в збірнику наукових праць, присвячених розробці Основного закону України, вийшла моя стаття «Конституція України: якою їй бути?». У квітні 1994 р. журнал Верховної Ради «Віче» опублікував мою статтю «Кому ж приймати Конституцію України?» Пишаюсь тим, що я не був в стороні, коли розроблялась Конституція України, що ряд моїх пропозицій, висунутих на науково-практичних конференціях, у виступах на засіданнях Верховної Ради та в засобах масової інформації, в подальшому були враховані і знайшли відбиток у Конституції.

Як перехідний документ у червні 1995 р. було підписано Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади діяльності державної влади і місцевого самоврядування в Україні до прийняття нової Конституції». Як би критично не ставились окремі політики до

Конституційного договору, його значення велике, завдяки йому вдалось прискорити конституційний процес в Україні та встановити тимчасові «правила гри» між різними гілками влади.

Політична напруга досягла вершини після виходу в світ Указу Президента України про винесення на всеукраїнський референдум проекту Конституції у редакції Робочої групи від 11 березня 1996 р. У складі Робочої групи було по чотири представники від Верховної Ради та від Президента і два від судової влади, що не могло претендувати на широке представництво політичних сил, громадськості, органів влади. Верховна Рада відразу прийняла рішення працювати у режимі одного засідання доти, доки роботу над проектом Конституції не буде завершено.

28 червня 1996 р. о 9 годині 18 хвилин після 24-годинної безперервної роботи Конституцію України було прийнято і введено в дію Верховною Радою. За Конституцію проголосували 321 народний депутат, утримались – 12, не голосували – 17.

В преамбулі Конституції ми записали наступне:

«Верховна Рада України від імені Українського народу – громадян України всіх національностей, виражаючи суверенну волю народу, спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійсненого українською нацією права на самовизначення, дбаючи про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя, піклуючись про зміцнення громадянської злагоди на землі України, прагнучи розвивати і зміцнювати демократичну, соціальну, правову державу, усвідомлюючи відповідальність перед Богом, власною совістю, попередніми, нинішніми та прийдешніми поколіннями, керуючись Актом проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., схваленим 1 грудня 1991 р. всенародним голосуванням, приймає цю Конституцію – Основний Закон України».

В ст. 1 Конституції записано: «Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава». В ст. 2 відзначено: «Суверенітет України поширюється на всю її територію. Україна є унітарною державою. Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканою». Горді і священні положення, які визначають долю українського народу на віки.

День прийняття Конституції оголошено державним святом. Та й настрої депутатів, які приймали Конституцію України, був святковий, хоча всі були стомлені, пом'яті і неголені. Один одного поздоровляли, в парламент прибув Президент України Кучма Л. Д.,

який виступив із привітанням. Після засідання одні пішли фотографуватись, інші – до буфетів, маючи на це повне право.

У зв'язку з прийняттям Конституції України, я отримав багато поздоровлень від своїх виборців, від колег по службі і від людей, особисто мені не знайомих, але тих, хто знав мою позицію в парламенті і участь у підготовці Конституції. Серед них було поздоровлення від Світового Конгресу українських юристів.

(Об'єднання правових організацій та окремих юристів, засноване в Києві, Україна, 1992 року. Члени в Австралії, Аргентині, Бельгії, Великобританії, Канаді, Німеччині, Парагваю, Польщі, Сполучених Штатах Америки, Україні, Франції).

Сьогодні є ті, хто закидає нам, мовляв, прийняли Конституцію «однієї ночі», поспіхом. Так може говорити той, хто не знає, яку величезну роботу було проведено по підготовці проекту Конституції за 5 років від проголошення незалежності до прийняття Конституції 28 червня 1996 року. Сам особисто ознайомився з конституціями 19 країн Європи і можу стверджувати, що в Конституції України врахований кращий досвід як вітчизняний, так і зарубіжний. І якщо норми Конституції в якійсь частині не виконуються, то винити слід не положення Конституції, а тих, хто має їх виконувати. Більше трьох років минуло з дня прийняття Конституції. Український народ живе за її нормами, обравши демократичним шляхом у 1998 році Верховну Раду, а в 1999 – Президента України. Права і свободи людини і громадянина та їх обов'язки, проголошені Конституцією, стали невід'ємним атрибутом життя українського народу. Я щасливий тим, що розробляв Конституцію і голосував за неї. Авторами Конституції України є всі народні депутати, які її приймали як законодавці. Не буду говорити про парламентарів, які в той відповідальний час покинули засідання, кого викликали серед ночі з дому, хто не голосував чи утримався. Гадаю, що їм сьогодні соромно за свою поведінку. Не робить честі окремим політикам лівого блоку заява про те, що вони Конституцію не приймали і не визнають її. Мені шкода тих депутатів, які при виконанні державного гімну не встають, шкода, що вони нічому не навчились, мають низьку політичну і особисту культуру. Від того величчя Української держави, проголошеної Конституцією, не зменшиться.

Якщо людина, маючи всі ознаки цивілізованості, не має паспорту, то її не можна назвати повноправною, бо без документу, який засвідчує особу, вона не зможе повною мірою використати свої права і свободи. Так і держава, маючи населення, назву, територію,

кордони, столицю, герб, гімн і прапор та інші ознаки державності, не буде завершеною в своєму будівництві без Конституції. Конституція України є.

Липень 2000 року.

Бандурка О. Шлях до Конституції України / Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення. Житомир : Рута, 2010. С. 101-108.

**Закон УРСР «Про зміни і доповнення
Конституції (Основного Закону) Української РСР»
(27 жовтня 1989 року)
(Витяги)**

...Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки п о с т а н о в л я є:

I. Внести до Конституції Української РСР такі зміни і доповнення:

1. Главу 9 викласти в такій редакції:

«Глава 9

Система і принципи діяльності Рад народних депутатів

Стаття 78. Ради народних депутатів – Верховна Рада Української РСР і місцеві Ради народних депутатів – обласні, районні, міські, районні в містах, селищні та сільські – становлять єдину систему представницьких органів державної влади Української РСР.

Стаття 79. Строк повноважень Рад народних депутатів – п'ять років...

Стаття 80. Найважливіші питання республіканського і місцевого значення вирішуються на сесіях Верховної Ради Української РСР і місцевих Рад народних депутатів або ставляться ними на референдуми...

Стаття 81. Ради народних депутатів утворюють органи народного контролю, який поєднує державний контроль з громадським контролем трудящих на підприємствах, в установах і організаціях...

2. Главу 10 викласти в такій редакції:

«Глава 10.

Виборча система

Стаття 84. Вибори народних депутатів проводяться по одномандатних або багатомандатних виборчих округах на основі за-

гального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

Стаття 89. Право висування кандидатів у народні депутати належить трудовим колективам, громадським організаціям, колективам професійно-технічних, середніх спеціальних і вищих навчальних закладів, зборам виборців за місце проживання і військово-службовців по військових частинах.

Кожний учасник передвиборних зборів може пропонувати для обговорення будь-які кандидатури, в тому числі і свою...»

3. Главу 12 викласти в такій редакції:

Глава 12

Верховна Рада Української РСР

Стаття 97. Найвищим органом державної влади Української РСР є Верховна Рада Української РСР.

Верховна Рада Української РСР правомочна розглядати і вирішувати будь-яке питання, що належить до відання Української РСР.

До виключного відання Верховної Ради Української РСР належить:

1) прийняття Конституції Української РСР, внесення до неї змін;

2) прийняття рішень з питань національно-державного устрою республіки;

3) вирішення питань, пов'язаних із зміною кордонів Української РСР...;

4) участь у визначенні основних напрямів внутрішньої і зовнішньої політики СРСР;

5) формування основних напрямів внутріполітичної і зовнішньополітичної діяльності Української РСР;

6) затвердження перспективних державних планів і найважливіших республіканських програм економічного, соціального і національно-культурного розвитку; затвердження державних планів економічного і соціального розвитку Української РСР, державного бюджету Української РСР, здійснення контролю за ходом виконання плану і бюджету; затвердження звіту про їх виконання; в разі необхідності внесення змін до плану і бюджету;

7) призначення виборів народних депутатів Української РСР і твердження складу Центральної виборчої комісії по виборах народних депутатів Української РСР; призначення виборів депутатів місцевих Рад народних депутатів Української РСР;

- 8) обрання Голови Верховної Ради Української РСР, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради Української РСР;
  - 9) призначення Голови Ради Міністрів Української РСР, за його поданням затвердження складу Ради Міністрів Української РСР, внесення до нього змін; за пропозицією Ради Міністрів Української РСР утворення і ліквідація міністерств Української РСР і державних комітетів Української РСР;
  - 10) обрання Комітету народного контролю Української РСР, Верховного Суду Української РСР, суддів обласних судів і Київського міського суду; призначення Головного державного арбітра Української РСР; затвердження колегії Державного арбітражу Української РСР;
  - 11) обрання Комітету конституційного нагляду Української РСР..
  - 15) здійснення законодавчого регулювання відносин громадянства Української РСР;
  - 16) розгляд питань, пов'язаних з забезпеченням конституційних прав, свобод і обов'язків громадян Української РСР;
  - 17) розгляд питань забезпечення рівноправності громадян всіх національностей, що проживають на території Української РСР, в поєднанні з загальними інтересами і потребами багатонаціональної держави;
  - 18) прийняття рішень про проведення всенародного голосування (референдуму) в Українській РСР;
  - 19) тлумачення Конституції Української РСР і законів Української РСР;
  - 20) визначення порядку вирішення питань адміністративно територіального устрою Української РСР..
  - 21) визначення порядку організації і діяльності республіканських і місцевих органів державної влади і управління, суду та арбітражу; визначення загальних правових засад утворення і діяльності громадських організацій в Українській РСР;
  - 22) спрямування діяльності місцевих Рад народних депутатів;..
  - 25) ратифікація і денонсація міжнародних договорів Української РСР;...
  - 33) зупинення дії актів Ради Міністрів СРСР, міністерств і відомств СРСР на території Української РСР у випадках їх невідповідності Конституції Української РСР і законам Української РСР..
- Верховна Рада Української РСР приймає закони Української РСР і постанови.

Закони і постанови, прийняті Верховною Радою Української РСР не можуть суперечити законам СРСР, прийнятим у межах видання Союзу РСР.

Стаття 98. Верховна Рада Української РСР складається з 450 народних депутатів Української РСР...

Стаття 107. Голова Верховної Ради Української РСР є найвищою службовою особою республіки і представляє Українську Радянську Соціалістичну Республіку в країні і в міжнародних відносинах....

Голова Верховної Ради Української РСР видає розпорядження...»

4. Статті 73 і 74 викласти в такій редакції:

«**Стаття 73.** Державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова.

Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя.

Українська РСР забезпечує вільне користування російською мовою як мовою міжнаціонального спілкування народів Союзу РСР...

Українська РСР виявляє державну турботу про вільний розвиток і вживання усіх національних мов, якими користується населення республіки...

Стаття 74. ...Українська РСР вступає у відносини з іноземними державами, укладає з ними договори і обмінюється дипломатичними і консульськими представниками, бере участь у діяльності міжнародних організацій»...

Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1989. № 45. Ст. 624

**Закон Української Радянської Соціалістичної
Республіки «Про мови в Українській РСР»
(28 жовтня 1989 р.)
(Витяги)**

Стаття 2. Державна мова Української РСР

Відповідно до Конституції Української РСР державною мовою Української Радянської Соціалістичної Республіки є українська мова.

Українська РСР забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя...

Стаття 3. Мови інших національностей в Українській РСР
Українська РСР створює необхідні умови для розвитку і використання мов інших національностей в республіці...

Стаття 5. Право громадян користуватися будь-якою мовою

Громадянам Української РСР гарантується право користуватися своєю національною мовою або будь-якою іншою мовою.

Громадянин вправі звертатися до державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій українською чи іншою мовою їх роботи, російською мовою або мовою, прийнятною для сторін.

Відмова службової особи прийняти і розглянути звернення громадянина з посиланням на незнання мови його звернення тягне за собою відповідальність за чинним законодавством...

Стаття 6. Обов'язок службових осіб володіти мовами роботи органів і організацій

Службові особи державних, партійних, громадських органів, установ і організацій повинні володіти українською і російською мовами, а в разі необхідності – і іншою національною мовою в обсязі, необхідному для виконання службових обов'язків...

Стаття 8. Захист мов

Будь-які привілеї чи обмеження прав особи за мовною ознакою, мовна дискримінація неприпустимі.

Публічне приниження чи зневажання, навмисне спотворення української або інших мов в офіційних документах і текстах, створення перешкод і обмежень у користуванні ними, проповідь ворожнечі на мовному ґрунті тягнуть за собою відповідальність, встановлену законом.

Стаття 11. Мова роботи, діловодства і документації

В Українській РСР мовою роботи, діловодства і документації, а також взаємовідносин державних, партійних, громадських органів, підприємств, установ і організацій є українська мова...

У випадках, передбачених у частині другій статті 3 цього Закону, мовою роботи, діловодства і документації поряд з українською мовою може бути і національна мова більшості населення тієї чи іншої місцевості, а у випадках, передбачених у частині третій цієї статті, – мова, прийнятна для населення даної місцевості.

Стаття 18. Мова судочинства

Судочинство в Українській РСР здійснюється українською мовою.

У випадках, передбачених у частині другій статті 3 цього Закону, судочинство може здійснюватись національною мовою більшо-

сті населення тієї чи іншої місцевості, а у випадках, передбачених у частині третій цієї ж статті, – мовою, прийнятною для населення даної місцевості...

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 669-679.

**Закон СРСР «Про розмежування повноважень
між Союзом РСР і суб'єктами федерації»
(26 квітня 1990 року)
(Витяги)**

Стаття 1. Союз Радянських Соціалістичних Республік є суверенною соціалістичною федеративною державою. Союз РСР має повноваження, які суб'єктами федерації спільно віднесено до відання Союзу РСР.

Союзні республіки – суверенні радянські соціалістичні держави, які добровільно, на основі вільного самовизначення народів і рівноправності об'єдналися в Союз Радянських Соціалістичних Республік. Союзні республіки мають усю повноту державної влади на своїй території поза межами повноважень, переданих ними у відання Союзу РСР...

Стаття 2. За кожною союзною республікою зберігається право вільного виходу з СРСР. Рішення про вихід союзної республіки з СРСР приймається вільним волевиявленням народів союзної республіки шляхом референдуму (народного голосування).

Порядок вирішення питань, пов'язаних з виходом союзної республіки з СРСР, визначається Законом СРСР.

Стаття 3. Територію союзної, автономної республіки, автономного утворення не може бути змінено без їхньої згоди.

Кордони між союзними республіками можуть змінюватися за їх взаємною угодою, яка підлягає затвердженню Союзом РСР.

Територіальні спори між союзними республіками, між союзними і автономними республіками, автономними утвореннями, щодо яких угоди між ними не було досягнуто, можуть передаватися за взаємною згодою для вирішення Раді Національностей Верховної Ради СРСР.

Стаття 4. Союзна, автономна республіка, автономна область, автономний округ самостійно вирішують питання розміщення

виробничих і господарських об'єктів, забезпечують комплексний економічний і соціально-культурний розвиток на своїй території з урахуванням інтересів усіх народів, що в них проживають. З питань використання трудових ресурсів та охорони життєвого середовища республіки визначають умови діяльності підприємств, установ і організацій, які належать Союзові РСР та іншим союзним, автономним республікам, відповідно, до законодавчих актів Союзу РСР, союзної і автономної республіки...

Стаття 5. Союзна республіка має право вступати у відносини з іноземними державами, укладати з ними договори, обмінюватися дипломатичними і консульськими представництвами, здійснювати зовнішньоекономічні зв'язки і брати участь у діяльності міжнародних організацій.

Здійснення цього права союзної республіки не може суперечити законам СРСР і міжнародним зобов'язанням СРСР.

Стаття 11. Конституція СРСР, закони СРСР, інші акти найвищих органів державної влади й управління СРСР є обов'язковими до виконання на всій території СРСР..

Закони СРСР та інші акти органів СРСР видаються лише у межах повноважень Союзу РСР і не повинні порушувати права союзних, автономних республік.

Стаття 13. Найвищі органи державної влади союзних, автономних республік мають право опротестовувати постанови й розпорядження Ради Міністрів СРСР, якщо вони порушують права союзної, автономної республіки. Спільне питання вирішується Верховною Радою СРСР..

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 680-684.

Декларація про державний суверенітет України (16 липня 1990 року)

Верховна Рада Української РСР,
ВИРАЖАЮЧИ волю народу України,
ПРАГНУЧИ створити демократичне суспільство,
ВИХОДЯЧИ з потреб всебічного забезпечення прав і свобод людини,
ШАНУЮЧИ національні права всіх народів,

ДБАЮЧИ про повноцінний політичний, економічний, соціальний і духовний розвиток народу України,
ВИЗНАЮЧИ необхідність побудови правової держави,
МАЮЧИ на меті утвердити суверенітет і самоврядування народу України,
ПРОГОЛОШУЄ

державний суверенітет України як верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади Республіки в межах її території та незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах.

I. САМОВИЗНАЧЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Українська РСР як суверенна національна держава розвивається в існуючих кордонах на основі здійснення українською нацією свого невід'ємного права на самовизначення.

Українська РСР здійснює захист і охорону національної державності українського народу.

Будь-які насильницькі дії проти національної державності України з боку політичних партій, громадських організацій, інших угруповань чи окремих осіб переслідуються за законом.

II. НАРОДОВЛАДДЯ

Громадяни Республіки всіх національностей становлять народ України.

Народ України є єдиним джерелом державної влади в Республіці.

Повновладдя народу України реалізується на основі Конституції Республіки як безпосередньо, так і через народних депутатів, обраних до Верховної і місцевих Рад Української РСР.

Від імені всього народу може виступати виключно Верховна Рада Української РСР. Жодна політична партія, громадська організація, інше угруповання чи окрема особа не можуть виступати від імені всього народу України.

III. ДЕРЖАВНА ВЛАДА

Українська РСР є самостійною у вирішенні будь-яких питань свого державного життя.

Українська РСР забезпечує верховенство Конституції та законів Республіки на своїй території.

Державна влада в Республіці здійснюється за принципом її розподілу на законодавчу, виконавчу та судову.

Найвищий нагляд за точним і однаковим виконанням законів здійснюється Генеральним прокурором Української РСР, який призначається Верховною Радою Української РСР, відповідальний перед нею і тільки їй підзвітний.

IV. ГРОМАДЯНСТВО УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Українська РСР має своє громадянство і гарантує кожному громадянину право на збереження громадянства СРСР.

Підстави набуття і втрати громадянства Української РСР визначаються Законом Української РСР про громадянство.

Всім громадянам Української РСР гарантуються права і свободи, які передбачені Конституцією Української РСР і нормами міжнародного права, визнаними Українською РСР.

Українська РСР забезпечує рівність перед законом усіх громадян Республіки незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної приналежності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, місця проживання та інших обставин.

Українська РСР регулює імміграційні процеси.

Українська РСР виявляє турботу і вживає заходів щодо охорони і захисту інтересів громадян Української РСР, які перебувають за межами Республіки.

V. ТЕРИТОРІАЛЬНЕ ВЕРХОВЕНСТВО

Українська РСР здійснює верховенство на всій своїй території.

Територія Української РСР в існуючих кордонах є недоторканою і не може бути змінена та використана без її згоди.

Українська РСР самостійно визначає адміністративно-територіальний устрій Республіки та порядок утворення національно-адміністративних одиниць.

VI. ЕКОНОМІЧНА САМОСТІЙНІСТЬ

Українська РСР самостійно визначає свій економічний статус і закріплює його в законах.

Народ України має виключне право на володіння, користування і розпорядження національним багатством України.

Земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний і науково-технічний потенці-

ал, що створений на території України, є власністю її народу, матеріальною основою суверенітету Республіки і використовуються з метою забезпечення матеріальних і духовних потреб її громадян.

Українська РСР має право на свою частку в загальносоюзному багатстві, зокрема в загальносоюзних алмазному та валютному фондах і золотому запасі, яка створена завдяки зусиллям народу Республіки.

Вирішення питань загальносоюзної власності (спільної власності всіх республік) здійснюється на договірній основі між республіками – суб'єктами цієї власності.

Підприємства, установи, організації та об'єкти інших держав і їхніх громадян, міжнародних організацій можуть розміщуватись на території Української РСР та використовувати природні ресурси України згідно з законами Української РСР.

Українська РСР самостійно створює банкову (включаючи зовнішньоекономічний банк), цінову, фінансову, митну, податкову системи, формує державний бюджет, а при необхідності впроваджує свою грошову одиницю.

Вищою кредитною установою Української РСР є Національний банк України, підзвітний Верховній Раді Української РСР.

Підприємства, установи, організації та виробничі одиниці, розташовані на території Української РСР, вносять плату за використання землі, інших природних і трудових ресурсів, відрахування від валютних надходжень, а також сплачують податки до місцевих бюджетів.

Українська РСР забезпечує захист всіх форм власності.

VII. ЕКОЛОГІЧНА БЕЗПЕКА

Українська РСР самостійно встановлює порядок організації охорони природи на території Республіки та порядок використання природних ресурсів.

Українська РСР має свою національну комісію радіаційного захисту населення.

Українська РСР має право заборонити будівництво та припинити функціонування будь-яких підприємств, установ, організацій та інших об'єктів, які спричиняють загрозу екологічній безпеці.

Українська РСР дбає про екологічну безпеку громадян, про генфонд народу, його молодого покоління.

Українська РСР має право на відшкодування збитків, заподіяних екології України діями союзних органів.

VIII. КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК

Українська РСР є самостійною у вирішенні питань науки, освіти, культурного і духовного розвитку української нації, гарантує всім національностям, що проживають на території Республіки, право їх вільного національно- культурного розвитку.

Українська РСР забезпечує національно-культурне відродження українського народу, його історичної свідомості і традицій, національно-етнографічних особливостей, функціонування української мови у всіх сферах суспільного життя.

Українська РСР виявляє піклування про задоволення національно-культурних, духовних і мовних потреб українців, що проживають за межами Республіки.

IX. ЗОВНІШНЯ І ВНУТРІШНЯ БЕЗПЕКА

Національні, культурні та історичні цінності на території Української РСР є виключно власністю народу Республіки.

Українська РСР має право на повернення у власність народу України національних, культурних та історичних цінностей, що знаходяться за межами Української РСР.

Українська РСР має право на власні Збройні Сили.

Українська РСР має власні внутрішні війська та органи державної безпеки, підпорядковані Верховній Раді Української РСР.

Українська РСР визначає порядок проходження військової служби громадянами Республіки.

Громадяни Української РСР проходять дійсну військову службу, як правило, на території Республіки і не можуть використовуватись у військових цілях за її межами без згоди Верховної Ради Української РСР.

Українська РСР урочисто проголошує про свій намір стати в майбутньому постійно нейтральною державою, яка не бере участі у військових блоках і дотримується трьох неядерних принципів: не приймати, не виробляти і не набувати ядерної зброї.

X. МІЖНАРОДНІ ВІДНОСИНИ

Українська РСР як суб'єкт міжнародного права здійснює безпосередні зносини з іншими державами, укладає з ними договори, обмінюється дипломатичними, консульськими, торговельними представництвами, бере участь у діяльності міжнародних організацій в обсязі, необхідному для ефективного забезпечення національних інтересів Республіки у політичній, економічній,

екологічній, інформаційній, науковій, технічній, культурній і спортивній сферах.

Українська РСР виступає рівноправним учасником міжнародного спілкування, активно сприяє зміцненню загального миру і міжнародної безпеки, безпосередньо бере участь у загальноєвропейському процесі та європейських структурах.

Українська РСР визнає перевагу загальнолюдських цінностей над класовими, пріоритет загальноновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права.

Відносини Української РСР з іншими радянськими республіками будуються на основі договорів, укладених на принципах рівноправності, взаємоповаги і невтручання у внутрішні справи.

Ця Декларація є основою для нової Конституції, законів України і визначає позиції Республіки при укладанні міжнародних угод. Принципи Декларації про суверенітет України використовуються для укладання союзного договору.

Хрестоматія з історії держави і права України. В 2 т. Т. 2. Лютий 1917 р.- 1996 р. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ : Ін Юре, 1997. С. 685-689.

**Закон Української РСР «Про економічну самостійність
Української РСР» (3 серпня 1990 року)
(Витяги)**

Цей Закон на основі Декларації про державний суверенітет України визначає зміст, мету і основні принципи економічної самостійності України як суверенної держави, механізм господарювання, регулювання економіки і соціальної сфери, організації фінансово-бюджетної, кредитної та грошової системи Української РСР.

**Розділ перший
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ**

Стаття 1. *Зміст економічної самостійності Української РСР*

Забезпечення економічної самостійності Української РСР є необхідною умовою державного суверенітету України.

Українська РСР самостійно:

визначає економічний статус і стратегію соціально-економічного розвитку в інтересах народу України;

здійснює управління економічними процесами з метою відродження і всебічного розвитку соціальної та культурної сфери, задоволення потреб громадян Української РСР у матеріальних, соціальних і духовних благах, охорони навколишнього середовища;

визначає структуру народного господарства, пріоритетні напрями господарської діяльності, форми і методи господарювання та управління суспільним виробництвом;

здійснює фінансово-бюджетну, грошово-кредитну, цінову, інвестиційну, науково-технічну і зовнішньоекономічну політику.

Усі розташовані на території України підприємства, установи і організації становлять її народногосподарський комплекс.

Стаття 4. Відносини власності в Українській РСР

Основу економічної самостійності Української РСР утворює власність її народу на національне багатство. Власністю народу України є земля, її надра, повітряний простір, водні та інші природні ресурси, що знаходяться в межах території Української РСР, природні ресурси її континентального шельфу та виключної (морської) економічної зони, весь економічний, науковий і технічний потенціал, розташований на території республіки.

До власності народу України належать основні засоби виробництва в промисловості, будівництві, сільському господарстві, транспорті, зв'язку, банки, кредитні установи, майно торгових, комунальних та інших підприємств, а також житловий фонд та інше майно на території України...

Власність в Українській РСР виступає в таких формах:

- державна;
- колективна;
- індивідуальна (особиста і приватна трудова власність) та інші, передбачені Законом форми власності.

Відносини власності встановлюються і регулюються на основі законодавства Української РСР. Українська РСР гарантує рівноправність всіх форм власності. Право власності охороняється законом.

Розділ другий

ФІНАНСОВО-БЮДЖЕТНА, КРЕДИТНА І ГРОШОВА СИСТЕМА УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Стаття 5. Фінансово-бюджетна система Української РСР

Українська РСР має власну фінансову систему.

Фінансові ресурси Української РСР складаються з коштів республіканського бюджету, бюджетів місцевих Рад народних депута-

тів, коштів інших органів місцевого самоврядування, позабюджетних надходжень та інших фінансових ресурсів.

Формування доходної бази республіканського і місцевих бюджетів ґрунтується на податковій політиці, що визначається законодавством Української РСР і проводиться в республіці самостійно...

Стаття 6. Банківська і грошова система Української РСР

Українська РСР на своїй території самостійно організує банківську справу і грошовий обіг...

Національний банк України є вищою кредитною та емісійною установою Української РСР, підзвітний Верховній Раді Української РСР і проводить в республіці єдину державну грошово-кредитну та валютну політику, координує діяльність банківської системи у цілому, організує міжбанківські розрахунки, виконує функції резервного банку...

Розділ четвертий

**ЮРИДИЧНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ
ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ЕКОНОМІЧНУ САМОСТІЙНІСТЬ
УКРАЇНСЬКОЇ РСР**

Стаття 14. Види юридичної відповідальності

Незаконні дії або бездіяльність у сфері економіки є порушенням економічної самостійності Української РСР та інтересів юридичних і фізичних осіб і залежно від способу дії винних караються за законом. Основним видом відповідальності є економічні санкції. В разі вчинення злочинних дій застосовується кримінальна відповідальність.

Закон набирає чинності з дня його прийняття.

Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1990. № 34. Ст. 499

**Закон УРСР «Про зміни і доповнення Конституції
(Основного Закону Української РСР)
(24 жовтня 1990 року)
(Витяги)**

...Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

Внести до Конституції (Основного Закону) Української РСР деякі зміни і доповнення:

1. У главі 1 «Політична система»:

статтю 3 викласти в такій редакції:

«Стаття 3. Організація і діяльність держави будуються на засадах виборності всіх органів державної влади, підзвітності їх народові, відповідальності кожного державного органу і службової особи за доручену справу, обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижчестоящих згідно з розподілом їх повноважень»;

статтю 6 виключити;

статтю 7 викласти в такій редакції:

«Стаття 7. Політичні партії, громадські організації і рухи через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, та в інших формах беруть участь у розробці і здійсненні політики республіки, в управлінні державними і громадськими справами на основі їх програм і статутів відповідно до Конституції Української РСР і чинних законів.

Не допускається створення і діяльність партій, інших громадських організацій і рухів, що ставлять за мету зміну шляхом насильства конституційного ладу і в будь-якій протизаконній формі територіальної цілісності держави, а також підрив її безпеки, розпалювання національної і релігійної ворожнечі»...

4. У главі 7 «Українська РСР – союзна республіка в складі СРСР»: ...статтю 71 викласти в такій редакції:

«Стаття 71. На території Української РСР забезпечується верховенство законів республіки»...

Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1990. № 45, Ст. 606.

**Закон України «Про місцеві Ради народних депутатів
та місцеве і регіональне самоврядування»
(7 грудня 1990 року)
(Витяги)**

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1. Поняття і територіальна основа місцевого та регіонального самоврядування

Місьцеве самоврядування в Україні – це територіальна самоорганізація громадян для самостійного вирішення безпосередньо або через органи, які вони обирають, усіх питань місцевого життя

в межах Конституції України, законів України та власної фінансово-економічної бази.

Територіальну основу місцевого самоврядування становлять сільрада, селище, місто.

Органами місцевого самоврядування є сільські, селищні, міські Ради народних депутатів...

Базовим рівнем місцевого самоврядування є сільради, селища міського типу, міста...

Регіональне самоврядування в Україні – це територіальна самоорганізація громадян для вирішення безпосередньо або через органи, які вони утворюють, питань місцевого життя в межах Конституції України та законів України.

Територіальну основу регіонального самоврядування становлять район, область.

Стаття 2. Система місцевого та регіонального самоврядування

Система місцевого самоврядування включає сільські, селищні, міські Ради народних депутатів та їх органи, інші форми територіальної самоорганізації громадян..

Районні в містах Ради народних депутатів є складовою частиною міського самоврядування...

Систему регіонального самоврядування становлять районні і обласні Ради народних депутатів, місцеві референдуми в межах території району, області, інші форми самоорганізації громадян районів і областей.

Стаття 4. Правова основа місцевого та регіонального самоврядування

Сільські, селищні, міські Ради народних депутатів мають право: за взаємною згодою перерозподіляти між собою окремі повноваження;

передавати частину своїх повноважень органам територіальної самоорганізації громадян.

Передача у відання органів місцевого самоврядування додаткових повноважень повинна супроводжуватися передачею їм відповідних фінансових, матеріально-технічних та інших ресурсів, необхідних для здійснення цих повноважень.

Органи місцевого та регіонального самоврядування за умов, встановлених законодавством України, мають право юридичної особи.

Рада народних депутатів є юридичною особою, володіє належним їй майном...

Розділ II ЕКОНОМІЧНА І ФІНАНСОВА ОСНОВА МІСЦЕВОГО ТА РЕГІОНАЛЬНОГО САМОВРЯДУВАННЯ

Стаття 5. Фінансово-економічна база місцевого та регіонального самоврядування

Фінансово-економічну базу місцевого самоврядування становлять: природні ресурси (земля, її надра, води, ліси, рослинний і тваринний світ), розпорядження якими відповідно до законів України здійснюється сільськими, селищними і міськими Радами народних депутатів;...

фінансові ресурси, що складаються з бюджетних і позабюджетних коштів, валютних фондів Рад народних депутатів та інших органів місцевого самоврядування.

Фінансово-економічну базу регіонального самоврядування становлять:

місцеве господарство, комунальна власність, яка служить джерелом доходів регіонального самоврядування і задоволення соціально-економічних потреб населення відповідної території;

фінансові ресурси, що складаються з бюджетних і позабюджетних коштів, валютних фондів...

Стаття 9. Забезпечення повноважень органів місцевого самоврядування щодо розвитку території

Питання створення або перетворення економічних і соціальних об'єктів, початку господарської діяльності, використання природних ресурсів місцевого значення на території сільської, селищної, міської Ради вирішуються тільки з її дозволу.

Питання використання природних ресурсів загальнодержавного значення на території сільських, селищних, міських Рад вирішується з урахуванням думки відповідних Рад.

Підприємства (об'єднання), організації і установи, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, не мають права вносити зміни у плани своєї діяльності з питань, обумовлених договором з Радою, а також в обов'язковому порядку погоджують з відповідною Радою заходи щодо охорони навколишнього природного середовища і ті заходи, які можуть призвести до змін демографічного стану та інших наслідків на її території.

Стаття 10. Бюджети місцевого самоврядування

Сільські, селищні, міські (крім Київської і Севастопольської міських) Ради народних депутатів у межах своєї компетенції самостійно розробляють, затверджують і виконують бюджети місцевого самоврядування. Втручання державних органів у процес

розроблення, затвердження і виконання бюджетів місцевого самоврядування не допускається.

Бюджети місцевого самоврядування не включаються до інших місцевих бюджетів, а також до Державного бюджету України...

Стаття 12. Видатки бюджетів місцевого самоврядування

1. Органи місцевого самоврядування самостійно:

визначають напрями використання коштів своїх бюджетів, витрачають бюджетні кошти;

збільшують в межах наявних у них коштів норми видатків на утримання житлово-комунального господарства, закладів охорони здоров'я, соціального забезпечення, народної освіти, культури, фізкультури і спорту, органів внутрішніх справ, охорони природи, визначають додаткові пільги і допомогу при поданні допомоги окремим категоріям населення;

встановлюють розмір видатків на утримання створюваних ними органів управління.

2. Доходи, додатково одержані при виконанні бюджетів місцевого самоврядування, а також суми перевищення доходів над видатками, що утворюються в результаті перевиконання доходів або економії у видатках, залишаються в розпорядженні органів місцевого самоврядування, вилученню не підлягають і використовуються за їх розсудом....

**Розділ III СІЛЬСЬКІ, СЕЛИЩНІ І МІСЬКІ РАДИ
НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ ТА ЇХ ОРГАНИ
1. ПОРЯДОК ФОРМУВАННЯ.
ФУНКЦІЇ І КОМПЕТЕНЦІЯ**

Стаття 19. Компетенція

...Виключно на пленарних засіданнях Ради народних депутатів вирішуються такі питання:

11) прийняття рішення про проведення місцевого референдуму;

13) затвердження планів і програм економічного і соціального розвитку території Ради, місцевих екологічних програм, планів приватизації об'єктів комунальної власності;

14) затвердження бюджету і внесення до нього змін, затвердження звітів про виконання бюджету;

17) регулювання земельних відносин відповідно до законодавства;

18) встановлення місцевих податків, зборів, штрафів та їх розмірів, оголошення місцевих добровільних позик;

19) встановлення пільг щодо податків, крім земельного, що надходять у місцевий бюджет...

20) визначення переліку об'єктів місцевого господарства, затвердження переліку об'єктів комунальної власності та їх статусу;

21) розгляд і вирішення питань адміністративно територіального поділу в межах своєї компетенції;...

2. СТРУКТУРА І ФОРМИ ДІЯЛЬНОСТІ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ

Стаття 30. Депутат

...Депутат має право звернутися з запитом до голови, заступника голови Ради, виконавчого комітету, керівників його відділів, управлінь та інших органів виконавчого комітету, до керівників підприємств (об'єднань), організацій і установ, а також до відповідного Представника Президента України у питаннях, віднесених до відання Ради.

Орган або посадова особа, до яких звернуто запит, зобов'язані дати усну чи письмову відповідь на запит на сесії Ради у строки і в порядку, встановлені Радою. За результатами розгляду запиту Рада приймає рішення...

3. ВИКОНАВЧІ КОМІТЕТИ СІЛЬСЬКИХ, СЕЛИЩНИХ, МІСЬКИХ РАД НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ

Стаття 31. Функції і порядок формування

Виконавчий комітет Ради народних депутатів є виконавчим і розпорядчим органом відповідної Ради, їй підпорядкованим та підзвітним.

Виконавчий комітет є юридичною особою.

Стаття 40. Повноваження в галузі охорони громадського порядку

Виконавчий комітет сільської, селищної, міської Ради народних депутатів:

1) сприяє органам суду, прокуратури, юстиції, внутрішніх справ та безпеки, адвокатури в їх роботі;

2) координує роботу органів, утворених для сприяння охороні громадського порядку;

3) вирішує відповідно до законодавства питання проведення зборів, мітингів, вуличних походів і демонстрацій, спортивних, видовищних та інших масових громадсько-політичних заходів; контролює забезпечення організаторами цих заходів належного громадського порядку;

4) вживає в разі стихійного лиха, інших надзвичайних подій необхідних заходів до забезпечення життєдіяльності підприємств (об'єднань), організацій і установ, збереження державного, громадського та особистого майна громадян, додержання громадського порядку, а в разі страйків – до забезпечення всієї сфери обслуговування населення.

Стаття 41. Повноваження в галузі зовнішньоекономічної діяльності

Виконавчий комітет сільської, селищної, міської Ради народних депутатів за дорученням Ради:

1) укладає договори з зарубіжними партнерами на реалізацію і придбання продукції за рахунок наявних у них валютних коштів або на іншій основі;

2) сприяє створенню спільних із зарубіжними партнерами підприємств по використанню природних ресурсів місцевого значення, випуску товарів народного споживання і наданню послуг населенню незалежно від підпорядкування співзасновників;

3) сприяє створенню спільних із зарубіжними партнерами наукових, культурних, туристичних, фізкультурно-оздоровчих центрів, інших організацій, пов'язаних із забезпеченням розвитку місцевого господарства;

4) організує прикордонну і прибережну торгівлю;

5) вносить до Верховної Ради України пропозиції про створення зон вільного підприємництва.

Стаття 42. Повноваження, делеговані державою

1. Виконавчий комітет сільської, селищної, міської Ради... здійснює повноваження, делеговані йому державою:

1) здійснює контроль за використанням і охороною землі, її надр, водойм, лісів, атмосферного повітря, рослинного і тваринного світу, інших природних ресурсів на відповідній території в межах і в порядку, встановлених законодавством України;

2) реєструє право власності на землю і право землекористування та договори на оренду землі;

5) організує контроль за додержанням сільськогосподарськими підприємствами, організаціями та селянськими (фермерськими) господарствами, розташованими на території Ради, законодавства з питань землекористування, охорони природи;

6) веде облік громадян, які постійно або тимчасово проживають на відповідній території;

7) вчиняє нотаріальні дії, реєструє акти громадянського стану відповідно до законодавства.

2. Виконавчий комітет міської (міста обласного підпорядкування) Ради крім повноважень, перелічених у пункті 1 цієї статті, здійснює такі повноваження:

...4) видає дозвіл на зайняття індивідуальною трудовою діяльністю;

5) веде державний земельний кадастр;

6) контролює додержання законодавства та здійснення заходів щодо охорони навколишнього природного середовища...

7) здійснює контроль за додержанням проектів будівництва об'єктів житлово-комунального господарства і виробничого призначення...

8) призначає державні приймальні комісії, затверджує акти про приймання в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів житлово-цивільного призначення...

11) організує подання методичної допомоги школам; планує розвиток мережі шкіл та дитячих дошкільних і позашкільних закладів виходячи з нормативів забезпеченості в сфері народної освіти;

14) організує інформування населення про потребу підприємств (об'єднань), організацій і установ у робітниках та службовцях;

15) забезпечує додержання правил паспортної системи;

18) затверджує дільничних інспекторів міліції, контролює в межах своєї компетенції їх роботу, роботу державної автомобільної інспекції, пожежної охорони; за погодженням з органами Міністерства внутрішніх справ України вирішує питання зміцнення штатів міліції, що утримуються за рахунок коштів місцевого бюджету, та їх матеріально-технічного забезпечення, створення особовому складу необхідних умов для служби та відпочинку;

19) забезпечує в межах своєї компетенції виконання положень Конституції України та законодавства про військовий обов'язок усіма посадовими особами і громадянами, підприємствами (об'єднаннями), організаціями і установами;...

**Закон України «Про міліцію»
(20 грудня 1990 року)
(Витяги)**

**Розділ I
ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ**

Стаття 1. Міліція в Україні

Міліція в Україні – державний озброєний орган виконавчої влади, який захищає життя, здоров'я, права і свободи громадян, власність, природне середовище, інтереси суспільства і держави від протиправних посягань.

Стаття 2.

...Основними завданнями міліції є:

забезпечення особистої безпеки громадян, захист їх прав і свобод, законних інтересів;

запобігання правопорушенням та їх припинення;

охорона і забезпечення громадського порядку;

виявлення кримінальних правопорушень;

участь у розкритті кримінальних правопорушень та розшуку осіб, які їх вчинили, у порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством;

забезпечення безпеки дорожнього руху;

захист власності від злочинних та кримінально протиправних посягань;

виконання адміністративних стягнень;

участь у поданні соціальної та правової допомоги громадянам, сприяння у межах своєї компетенції державним органам, підприємствам, установам і організаціям у виконанні покладених на них законом обов'язків...

Стаття 5. Діяльність міліції та права громадян

Міліція виконує свої завдання неупереджено... Ніякі виняткові обставини або вказівки службових осіб не можуть бути підставою для будь яких незаконних дій або бездіяльності міліції...

Міліція поважає гідність особи і виявляє до неї гуманне ставлення, захищає права людини незалежно від її соціального походження, майнового та іншого стану, расової та національної належності, громадянства, віку, мови та освіти, ставлення до релігії, статі, політичних та інших переконань....

Міліція не розголошує відомостей, що стосуються особистого життя людини, принижують її честь і гідність...

Міліція тимчасово, в межах чинного законодавства, обмежує права і свободи громадян, якщо без цього не можуть бути виконані покладені на неї обов'язки, й зобов'язана дати їм пояснення з цього приводу.

Стаття 7. Організація міліції та її підпорядкованість

Міліція є єдиною системою органів, яка входить до структури Міністерства внутрішніх справ України, виконує адміністративну, профілактичну, оперативно-розшукову, кримінальну процесуальну, виконавчу та охоронну (на договірних засадах) функції. Вона складається з підрозділів:

- кримінальної міліції;
- міліції громадської безпеки;
- державної автомобільної інспекції;
- міліції охорони;
- судової міліції;
- спеціальної міліції;
- внутрішньої безпеки;
- особливого призначення...

На території України забороняється створення військових або інших збройних формувань чи груп, не передбачених законодавством України.

Загальну структуру та чисельність Міністерства внутрішніх справ України затверджує Верховна Рада України. Структуру міліції затверджує Міністр внутрішніх справ України...

У своїй діяльності міліція підпорядковується Міністерству внутрішніх справ України.

Міністр внутрішніх справ України здійснює керівництво всією міліцією України....

Розділ II

ОБОВ'ЯЗКИ І ПРАВА МІЛІЦІЇ

Стаття 10. Основні обов'язки міліції

...Міліція відповідно до своїх завдань зобов'язана:

- 1) забезпечувати безпеку громадян і громадський порядок;
- 2) виявляти, запобігати і припиняти кримінальні правопорушення, вживати з цією метою оперативно-розшукових та профілактичних заходів, передбачених чинним законодавством;
- 3) приймати і реєструвати заяви й повідомлення про кримінальні та адміністративні правопорушення, своєчасно приймати по них рішення;

4) брати участь у розкритті кримінальних правопорушень у порядку, передбаченому кримінальним процесуальним законодавством;

5) виявляти та припиняти адміністративні правопорушення, здійснювати провадження у справах про адміністративні правопорушення, розгляд яких законом покладено на органи внутрішніх справ;..

6) виявляти причини й умови, що сприяють вчиненню правопорушень, вживати в межах своєї компетенції заходів до їх усунення; брати участь у правовому вихованні населення;

7) проводити профілактичну роботу серед осіб, схильних до вчинення кримінальних правопорушень, здійснювати адміністративний нагляд за особами, щодо яких його встановлено, а також контроль за засудженими до кримінальних покарань, не пов'язаних з позбавленням волі;

8) виконувати в межах своєї компетенції кримінальні покарання та адміністративні стягнення;

9) розшукувати осіб у випадках, передбачених законодавством та міжнародними договорами України;

10) проводити криміналістичні дослідження за матеріалами оперативно-розшукової діяльності, забезпечувати у встановленому порядку участь спеціалістів криміналістичної служби у слідчих діях;

11) виконувати у передбачених законодавством випадках і в межах своєї компетенції постанови прокурора, слідчого, рішення слідчого судді, суду;

12) забезпечувати в межах своєї компетенції безпеку дорожнього руху, додержання законів, правил і нормативів у цій сфері, здійснювати державну реєстрацію (перереєстрацію) і облік транспортних засобів та систематизацію відомостей про їх власників, приймати іспити на право керування транспортними засобами і видавати відповідні документи; запобігати забрудненню повітря, водойм транспортними засобами та сільськогосподарською технікою; здійснювати контроль за утриманням у належному технічному стані та чистоті доріг, вулиць, майданів;

13) видавати... дозволи на придбання, зберігання, носіння, перевезення і використання зброї, спеціальних засобів індивідуального захисту...

16) брати участь у проведенні карантинних заходів під час епідемій та епізоотій;

17) сприяти забезпеченню відповідно до законодавства режиму воєнного або надзвичайного стану, зони надзвичайної екологічної ситуації в разі їх оголошення на всій території України або в окремій місцевості;

18) охороняти на договірних засадах власність та фізичних осіб;

19) забезпечувати збереження знайдених, вилучених у затриманих і заарештованих осіб і зданих у міліцію документів, речей, цінностей та іншого майна, вживати заходів до повернення їх законним власникам...

20) конвоювати, охороняти та у випадках, передбачених законом, утримувати осіб: затриманих у зв'язку із вчиненням злочину, взятих під варту, а також обвинувачених і засуджених на вимогу судових органів;

21) у встановленому порядку виявляти і повідомляти закладам охорони здоров'я про осіб, які становлять групу ризику захворювання на СНІД, і здійснювати за поданням закладу охорони здоров'я з санкції прокурора привід цих осіб, а також інфікованих вірусом імунодефіциту людини, хворих на венеричні захворювання, хронічний алкоголізм і наркоманів, які вводять наркотичні засоби шляхом ін'єкцій, для обов'язкового обстеження і лікування;

22) здійснювати привід до відповідних державних органів або установ згідно з чинним законодавством та з санкції прокурора громадян, які ухиляються від призову на військову службу;

26) забезпечувати в межах своїх повноважень додержання вимог закону, виконання та контроль за рішеннями сільських, селищних, міських рад з питань охорони громадського порядку, торгівлі, утримання тварин у домашніх умовах, додержання тиші в громадських місцях тощо, а також контролювати утримання в належній чистоті вулиць, прибудинкових територій і дворів у містах та інших населених пунктах;

27) забезпечувати громадський порядок під час проведення масових заходів комерційного характеру на кошти організацій або осіб, які їх проводять;

28) забезпечувати згідно із законом підтримання порядку в суді, припинення проявів неповаги до суду, а також охорону приміщень суду, виконання функцій щодо державного захисту суддів, працівників суду, забезпечення безпеки учасників судового процесу;

29) забезпечувати затриманим або заарештованим (взятим під варту) особам право на юридичний захист у порядку, передбаченому цим Законом та іншими нормативно-правовими актами;

30) надавати допомогу державному виконавцю при проведенні виконавчих дій у випадках, передбачених законом;

31) виконувати в межах своєї компетенції запити правоохоронних органів інших держав або міжнародних організацій поліції відповідно до законодавства України, міжнародних договорів України, а також установчих актів та правил міжнародних організацій поліції, членом яких є Україна;

32) забезпечувати в межах своїх повноважень виконання вимог закону про заборону грального бізнесу в Україні;..

Стаття 11. Права міліції

Міліції для виконання покладених на неї обов'язків надається право:

1) вимагати від громадян і службових осіб, які порушують громадський порядок, припинення правопорушень та дій, що перешкоджають здійсненню повноважень міліції, виносити на місці усне попередження особам, які допустили малозначні адміністративні порушення, а в разі невиконання зазначених вимог застосувати передбачені цим Законом заходи примусу;

2) перевіряти у громадян при підозрі у вчиненні правопорушень документи, що посвідчують їх особу...

4) виявляти і вести облік осіб, які підлягають профілактичному впливу на підставі та в порядку, встановлених законодавством, виносити їм офіційне застереження про неприпустимість протиправної поведінки;

5) затримувати і тримати у спеціально відведених для цього приміщеннях:

осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, обвинувачених, які переховуються від слідства чи суду, засуджених, які ухиляються від виконання кримінального покарання, – на строки і в порядку, передбачені законом;

осіб, які вчинили адміністративні правопорушення, для складення протоколу або розгляду справи по суті, якщо ці питання не можуть бути вирішені на місці, – на строк до трьох годин;

неповнолітніх віком до 16 років, які залишилися без опікування, – на строк до передачі законним представникам...

осіб, які перебували у громадських місцях у стані сп'яніння, якщо їх вигляд ображав людську гідність і громадську мораль або якщо вони втратили здатність самотійно пересуватися чи могли завдати шкоди оточуючим або собі, – до передачі їх в спеціальні

медичні заклади або для доставки до місця проживання, а за відсутності таких – до їх витвердження;

військовослужбовців, які вчинили діяння, що підпадають під ознаки кримінального або адміністративного правопорушення..

осіб, які мають ознаки вираженого психічного розладу і створюють у зв'язку з цим реальну небезпеку для себе і оточуючих..

іноземців та осіб без громадянства, які розшукуються правоохоронними органами інших держав як підозрювані, обвинувачені у вчиненні злочину або як засуджені, які ухиляються від виконання кримінального покарання, – в порядку та на строки, передбачені законодавством України, міжнародними договорами України;

7) у випадках, передбачених законом, складати протоколи про адміністративні правопорушення, провадити особистий огляд, огляд речей, вилучення речей і документів, застосовувати інші передбачені законом заходи забезпечення провадження у справах про адміністративні правопорушення;

8) ...накладати адміністративні стягнення або передавати матеріали про адміністративні правопорушення на розгляд інших державних органів..

10) здійснювати на підставах і в порядку, встановлених законом, гласні та негласні оперативно-розшукові заходи;

14) проводити огляд поклажі, багажу та огляд пасажирів цивільних повітряних, морських і річкових суден, засобів залізничного та автомобільного транспорту згідно з чинним законодавством;

15) входити безперешкодно у будь-який час доби:

а) на територію і в приміщення підприємств, установ і організацій, в тому числі митниці, та оглядати їх з метою припинення злочинів, переслідування осіб, підозрюваних у вчиненні злочину, при стихійному лихові та інших надзвичайних обставинах;

б) на земельні ділянки, в жилі та інші приміщення громадян у разі переслідування злочинця або припинення злочину..

в) до житла чи до іншого володіння особи, яка перебуває під домашнім арештом або адміністративним наглядом, з метою перевірки виконання встановлених судом обмежень.

У разі опору, вчинення протидії працівник міліції може вжити заходів до їх подолання, передбачених цим Законом;

18) повідомляти з метою профілактичного впливу державним органам, громадським об'єднанням, трудовим колективам і громадськості за місцем проживання особи про факти вчинення нею адміністративного правопорушення;

20) відповідно до своєї компетенції тимчасово обмежувати або забороняти доступ громадян на окремі ділянки місцевості чи об'єкти з метою забезпечення громадського порядку, громадської безпеки, охорони життя і здоров'я людей;

21) ...організовувати у разі необхідності медичний огляд водіїв, затримувати, відстороняти від керування транспортними засобами осіб, які перебувають у стані сп'яніння, а також тих, які не мають посвідчення водія та реєстраційного документа на транспортний засіб, тимчасово вилучати посвідчення водія;...

відвідувати підприємства, установи й організації для виконання контрольних і профілактичних функцій щодо забезпечення безпеки дорожнього руху;...

23) вилучати у громадян і службових осіб предмети і речі, заборонені або обмежені в обороті, а також документи з ознаками підробки, знищувати ці предмети, речі та документи або передавати їх за призначенням у встановленому порядку;...

26) використовувати безперешкодно транспортні засоби, ... для проїзду до місця події, стихійного лиха, доставки в лікувальні заклади осіб, які потребують невідкладної медичної допомоги, для переслідування правопорушників та їх доставки в міліцію...

Розділ V

ПРАВОВИЙ І СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ТА ЇХ ПЕНСІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ.

ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ПРАЦІВНИКІВ МІЛІЦІЇ

Стаття 20. Правове становище працівників міліції

Працівник міліції є представником державного органу виконавчої влади.

Законні вимоги працівників міліції є обов'язковими для виконання громадянами і службовими особами.

Працівник міліції при виконанні покладених на нього обов'язків керується тільки законом, діє в його межах і підпорядковується своїм безпосередньому і прямому начальникам. Ніхто інший, за винятком уповноважених службових осіб, у передбачених законом випадках не вправі втручатися в законну діяльність працівника міліції.

Ніхто не має права покласти на працівника міліції виконання обов'язків, не передбачених чинним законодавством.

Втручання в діяльність міліції тягне за собою відповідальність за законом...

Стаття 25. Відповідальність працівників міліції

Працівник міліції у межах повноважень,... самостійно приймає рішення і несе за свої протиправні дії або бездіяльність дисциплінарну чи кримінальну відповідальність.

При порушенні працівником міліції прав і законних інтересів громадянина міліція зобов'язана вжити заходів до поновлення цих прав, відшкодування завданих матеріальних збитків, на вимогу громадянина публічно вибачитися...

Дії працівника міліції можуть бути оскаржені у встановленому порядку до органів внутрішніх справ, суду або прокуратури.

Службова особа міліції, яка порушила вимоги закону або неналежно виконує свої обов'язки, несе відповідальність у встановленому порядку.

Розділ VI**КОНТРОЛЬ І НАГЛЯД ЗА ДІЯЛЬНІСТЮ МІЛІЦІЇ****Стаття 26.** Контроль за діяльністю міліції

Контроль за діяльністю міліції здійснюють Кабінет Міністрів України, Міністр внутрішніх справ України і в межах своєї компетенції ради.

Місцеві ради, здійснюючи контроль за роботою міліції, не втручаються в її оперативно-розшукову, кримінальну процесуальну та адміністративну діяльність.

Стаття 27. Нагляд за додержанням законності у діяльності міліції

Прокурор здійснює нагляд за додержанням законів підрозділами міліції, які здійснюють оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, а також при виконанні судових рішень у кримінальних справах та при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян...

Відомості Верховної Ради УРСР (БВР). 1991. №4. Ст. 20.

Закон УРСР «Про відновлення Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки»

Стаття 1. Відновити Кримську Автономну Радянську Соціалістичну Республіку в межах території Кримської області в складі Української РСР.

Стаття 2. Кримську обласну Раду народних депутатів тимчасово, до прийняття Конституції Кримської АРСР і створення на її основі конституційних органів державної влади, визнати найвищим органом державної влади на території Кримської АРСР і надати їй статус Верховної Ради Кримської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки.

Голова Верховної Ради Української РСР

Л. КРАВЧУК

м. Київ, 12 лютого 1991 року

Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 9. Ст. 84.

**Закон УРСР «Про утворення Кабінету Міністрів
Української РСР»
(18 квітня 1991 року)**

З метою вдосконалення структури державного управління Української РСР Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

Стаття 1. Утворити Кабінет Міністрів Української РСР у складі Прем'єр міністра, Першого віце-прем'єра, віце-прем'єра, державного секретаря Кабінету Міністрів, державних міністрів та міністрів Української РСР.

Стаття 2. Рада Міністрів Української РСР зберігає свої повноваження до затвердження персонального складу Кабінету Міністрів Української РСР.

Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир : Рута, 2011. С. 199.

**Постанова Верховної Ради УРСР
«Про Концепцію нової Конституції
Української РСР»**

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

1. Схвалити Концепцію нової Конституції України.

2. Опублікувати Концепцію нової Конституції Української РСР в пресі.

3. Доручити Комісії по розробці нової Конституції Української РСР на основі Концепції підготувати проект нової Конституції Української РСР і подати його на розгляд четвертої сесії Верховної Ради Української РСР.

м. Київ, 19 червня 1991 року

Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир : Рута, 2011. С. 209.

Концепція нової Конституції України
(Схвалена Верховною Радою Української РСР
19 червня 1991 року)
(Витяг)

ЗАГАЛЬНОМЕТОДОЛОГІЧНІ
ПРИНЦИПИ КОНЦЕПЦІЇ

1. Нова Конституція Республіки має ґрунтуватися на Декларації про державний суверенітет Української РСР, закріпити, розвивати і конкретизувати її положення. Через всю Конституцію мають бути проведені ідеали правової держави.

2. В центрі уваги нової Конституції має бути людина як найвища соціальна цінність, її права і свободи та їх гарантії.

Основним об'єктом конституційного регулювання є відносини між громадянином, державою і суспільством. Регулювання Конституцією цих, а також інших відносин спрямоване на забезпечення умов життя, гідних людини, формування громадянською суспільства.

3. Конституція має визначити пріоритет загальнолюдських цінностей, закріпити принципи соціальної справедливості, утвердити демократичний і гуманістичний вибір народу України, чітко показати прихильність Української РСР загальновизнаним нормам міжнародного права.

4. Норми нової Конституції – норми прямої дії. Неприпустимою є відмова від їх застосування внаслідок відсутності конкретизуючих законів або інших нормативних актів.

5. Нова Конституція має бути стабільною. Для цього передбачається жорсткий механізм її змін і доповнень.

6. Для забезпечення стабільності та ефективності Конституції має бути запроваджений інститут конституційних законів, посилення на які містимуться в тексті самої Конституції...

Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир : Рута, 2011. С. 209-221.

**Закон УРСР «Про заснування поста Президента Української РСР і внесення змін та доповнень до Конституції (Основного Закону) Української РСР» (5 липня 1991 року)
(Витяг)**

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

I. Заснувати пост Президента Української Радянської Соціалістичної Республіки...

III. Встановити, що Президент Української РСР вступає на посаду з моменту прийняття присяги. До вступу Президента на посаду надані йому цим Законом повноваження виконуються тими ж органами і посадовими особами, які їх до цього виконували.

IV. Цей Закон ввести в дію з моменту його прийняття.

Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 33. Ст.445.

**Закон УРСР «Про Президента Української РСР»
(5 липня 1991 року)
(Витяги)**

Стаття 1. Відповідно до Конституції Української РСР Президент Української Радянської Соціалістичної Республіки є найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади.

Повноваження Президента Української РСР визначаються Конституцією Української РСР.

Стаття 2. Президентом Української РСР може бути громадянин Української РСР не молодший тридцяти п'яти років на день виборів.

Одна й та ж особа не може бути Президентом Української РСР більше двох строків підряд.

Президент Української РСР не може бути народним депутатом, займати будь-яку посаду у державних органах і громадських об'єднаннях, а також в інших організаціях та займатися комерційною діяльністю.

Якщо особа, обрана Президентом Української РСР, є народним депутатом, то її депутатські повноваження припиняються з моменту вступу на посаду...

Стаття 3. Порядок проведення виборів Президента Української РСР визначається Законом «Про вибори Президента Української РСР»

Стаття 4. Президент Української РСР вступає на посаду з моменту прийняття присяги...

Присяга приноситься Президентом Української РСР не пізніше як у п'ятнадцятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів. Дату принесення присяги визначає Верховна Рада Української РСР...

Стаття 5. Президент Української РСР вправі брати участь у засіданнях Верховної Ради Української РСР, в обговоренні питань, внесених на її розгляд.

Президент підписує закон, прийнятий Верховною Радою Української РСР, не пізніше як у десятиденний строк з дня передачі його на підпис.

У разі незгоди з законом Президент вправі не пізніше як у двотижневий строк повернути його із своїми запереченнями до Верховної Ради Української РСР для повторного обговорення і голосування. Якщо Верховна Рада Української РСР більшістю голосів підтвердить раніше прийняте нею рішення, закон вважається прийнятим. Президент зобов'язаний підписати його у десятиденний строк з дня повторної передачі його на підпис.

Стаття 6. Президент Української РСР здійснює свої повноваження, спираючись на Кабінет Міністрів Української РСР, може створювати необхідні управлінські і консультативні структури.

Стаття 7. Президент Української РСР на основі і на виконання Конституції і законів Української РСР в межах своєї компетенції видає укази, які є обов'язковими до виконання на території Української РСР.

Президент Української РСР має право скасовувати постанови і розпорядження Кабінету Міністрів Української РСР, Уряду Кримської АРСР, акти міністерств Української РСР, інших підвідомчих йому органів, виконавчих комітетів місцевих Рад народних

депутатів Української РСР, а також зупиняти дію рішень органів виконавчої влади Союзу РСР на території Української РСР, якщо вони суперечать Конституції Української РСР і законам Української РСР.

Стаття 8. Президент не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Стаття 9. Президент Української РСР користується правом недоторканності...

Звання Президента зберігається за ним довічно...

Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 33, Ст.446.

**Постанова Верховної Ради Української РСР
«Про проголошення незалежності України»
(24 серпня 1991 року)**

Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки постановляє:

Проголосити 24 серпня 1991 року Україну незалежною демократичною державою.

З моменту проголошення незалежності чинними на території України є тільки її Конституція, закони, постанови Уряду та інші акти законодавства республіки.

1 грудня 1991 року провести республіканський референдум на підтвердження Акту проголошення незалежності.

Відомості Верховної Ради України. 1991. № 38. Ст. 502.

**Акт проголошення незалежності України
(24 серпня 1991 року)**

Виходячи із смертельної небезпеки, яка нависла була над Україною в зв'язку з державним переворотом в СРСР 19 серпня 1991 року, продовжуючи тисячолітню традицію державотворення в Україні, виходячи з права на самовизначення, передбаченого Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами, здійснюючи Декларацію про державний суверенітет України, Верховна Рада Української Радянської Соціалістичної Республіки урочисто

ПРОГОЛОШУЄ НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ та створення самостійної української держави – УКРАЇНИ.

Територія України є неподільною і недоторканною.

Віднині на території України мають чинність виключно Конституція і закони України.

Цей акт набирає чинності з моменту його схвалення.

Відомості Верховної Ради України. 1991. № 38. Ст. 502.

**Постанова Верховної Ради України
«Про департизацію державних органів,
установ та організацій»
(24 серпня 1991 р.)**

Верховна Рада України п о с т а н о в л я є :

1. Припинити діяльність організацій політичних партій в усіх органах державної влади та управління, правоохоронних органах, установах радіо і телебачення, інших державних установах, органах і організаціях.

2. Співробітники органів прокуратури, Міністерства внутрішніх справ, Комітету державної безпеки України зобов'язані припинити своє членство в будь-якій політичній партії чи русі. Особи, які не виконують цієї вимоги, підлягають звільненню з зазначених органів протягом десяти днів з дня прийняття даної Постанови.

3. Питання про функціонування організацій політичних партій на виробництві вирішується трудовими колективами підприємств і організацій.

Відомості Верховної Ради України. 1991. № 38. Ст. 504.

**Закон України «Про правонаступництво України»
(12 вересня 1991 р.)**

Стаття 1. З моменту проголошення незалежності України найвищим органом державної влади України є Верховна Рада України в депутатському складі Верховної Ради Української РСР.

Стаття 2. До ухвалення нової Конституції України на території України діє Конституція (Основний Закон) Української РСР.

Стаття 3. Закони Української РСР та інші акти, ухвалені Верховною Українською РСР, діють на території України, оскільки вони не суперечать законам України, ухваленим після проголошення незалежності України.

Стаття 4. Органи державної влади і управління, органи прокуратури, суди та арбітражні суди, сформовані на підставі Конституції (Основного Закону) Української РСР, діють в Україні до створення органів державної влади і управління, органів прокуратури, судів та арбітражних судів на підставі нової Конституції України.

Стаття 5. Державний кордон Союзу РСР, що відмежовує територію України від інших держав, та кордон між Українською РСР і Білоруською РСР, РРФСР, Республікою Молдова за станом на 16 липня 1990 року є державним кордоном України.

Стаття 6. Україна підтверджує свої зобов'язання за міжнародними договорами, укладеними Українською РСР до проголошення незалежності України.

Стаття 7. Україна є правонаступником прав і обов'язків за міжнародними договорами Союзу РСР, які не суперечать Конституції України та інтересам республіки.

Стаття 8. Україна дає згоду на обслуговування зовнішнього боргу Союзу РСР за станом на 16 липня 1990 року в частині, яка визначається окремою міждержавною угодою.

України не несе зобов'язань за кредитними договорами та угодами Союзу РСР, укладеними після 1 липня 1991 року без згоди України.

Стаття 9. Всі громадяни Союзу РСР, які на момент проголошення незалежності України постійно проживали на території України, є громадянами України.

Україна гарантує забезпечення прав людини кожному громадянину України незалежно від національної належності та інших ознак відповідно до міжнародно-правових актів про права людини.

Порядок збереження, набуття і втрати громадянства України регламентується Законом про громадянство України.

Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир : Рута, 2011. С. 598-599.

**Закон України «Про громадянство України»
(8 жовтня 1991 р.)
(Витяг)**

Громадянство України визначає постійний правовий зв'язок особи Української держави, який знаходить свій вплив у їх взаємних правах та обов'язках.

Право на громадянство є невід'ємним правом людини. Ніхто не може бути позбавлений громадянства або права змінити громадянство.

Українська держава забезпечує охорону і захист прав, свобод та інтересів своїх громадян.

1. Загальні положення

Стаття 1. Громадянство в Україні.

В Україні існує єдине громадянство.

На підставі двосторонніх міждержавних договорів допускається подвійне громадянство.

Стаття 2. Належність до громадянства України.

Громадянами України є:

1) особи, які на момент набрання чинності цим Законом проживали в Україні, незалежно від походження, соціального і майновою стану, расової та національної належності, статі, освіти, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, роду і характеру занять, які не є громадянами інших держав і які не заперечують проти набуття громадянства України;

2) особи, які працюють за державним направленням, проходять військову службу, навчаються за межами України або виїхали на законних підставах на постійне проживання до іншої країни за умов, якщо вони народилися чи довели, що постійно проживали в Україні до моменту виїзду за кордон, не перебувають у громадянстві інших держав і не пізніше як через п'ять років після набрання чинності цим Законом виявили бажання стати громадянами України;

3) особи, які набули громадянства України відповідно до цього Закону...

Декларація прав національностей України
(1 листопада 1991 року)
(Витяги)

Верховна Рада України, виходячи з Декларації про державний суверенітет України, з Акта проголошення незалежності України, керуючись Загальною декларацією прав людини та ратифікованими Україною міжнародними пактами про права та свободи особистості,...
...приймає цю Декларацію прав національностей України:

Стаття 1 Українська держава гарантує всім народам, національним групам, громадянам, які проживають на її території, рівні політичні, економічні, соціальні та культурні права.

Представники народів та національних груп обираються на рівних правах до органів державної влади всіх рівнів, займають будь-які посади в органах управління, на підприємствах, в установах та організаціях.

Дискримінація за національною ознакою забороняється й карається за законом.

Стаття 2 Українська держава гарантує всім національностям право на збереження їх традиційного розселення і забезпечує існування національно-адміністративних одиниць, бере на себе обов'язок створювати належні умови для розвитку всіх національних мов і культур.

Стаття 3 Українська держава гарантує всім народам і національним групам право вільного користування рідними мовами в усіх сферах суспільного життя, включаючи освіту, виробництво, одержання і розповсюдження інформації...

Українська держава забезпечує право своїм громадянам вільного користування російською мовою. В регіонах, де компактно проживає кілька національних груп, нарівні з державною українською мовою може функціонувати мова, прийнятна для всього населення даної місцевості.

Стаття 4 Усім громадянам України кожної національності гарантується право сповідувати свою релігію, використовувати свою національну символіку, відзначати свої національні свята, брати участь у традиційних обрядах своїх народів.

Стаття 5 Пам'ятки історії та культури народів та національних груп на території України охороняються законом.

Стаття 6 Українська держава гарантує всім національностям право створювати свої культурні центри, товариства, земляцтва, об'єднання...

Стаття 7 Національні культурні центри і товариства, представники національних меншин право на вільні контакти із своєю історичною батьківщиною.

Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир : Рута, 2011. С. 636-637.

**Закон України «Про державний кордон України»
(4 листопада 1991 року)
(Витяги)**

... I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Державний кордон України

Державний кордон України є лінія і вертикальна поверхня, що проходить по цій лінії, які визначають межі території України – суші, вод, надр, повітряного простору.

Стаття 2. Визначення державного кордону України і забезпечення його захисту та охорони

Державний кордон України визначається Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України.

Захист державного кордону України є невід'ємною частиною загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки і полягає у скоординованій діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом...

Координація діяльності військових формувань та правоохоронних органів держави із захисту державного кордону здійснюється Державною прикордонною службою України.

Охорона державного кордону України є невід'ємною складовою загальнодержавної системи захисту державного кордону і полягає у здійсненні Державною прикордонною службою України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах, а також Збройними Силами України у повітряному та підводному просторі відповідно до наданих їм повноважень заходів з метою забезпечення недоторканності державного кордону України.

Кабінет Міністрів України у межах своїх повноважень вживає заходів щодо забезпечення захисту та охорони державного кордону у території України...

Стаття 4. Позначення державного кордону України

Державний кордон України на місцевості позначається ясно видимими прикордонними знаками, форми, розмір і порядок встановлення яких визначаються законодавством України і міжнародними договорами України.

Затвердження документів демаркації державного кордону України здійснюється Кабінетом Міністрів України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України....

Стаття 19. Тимчасове припинення сполучення через державний кордон України у разі загрози поширення інфекційних хвороб. Карантин

У разі загрози поширення особливо небезпечних інфекційних хвороб на території України або іноземної держави сполучення через державний кордон України на загрожуючих ділянках за рішенням Кабінету Міністрів України може бути тимчасово обмежено чи припинено, або встановлено карантин для людей, тварин, вантажів, насінного, садивного матеріалу та іншої продукції тваринного і рослинного походження, що перетинають державний кордон України.

IV. ОХОРОНА ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ

Стаття 27. Охорона державного кордону України Державною прикордонною службою України і Збройними Силами України

Охорона державного кордону України на суші, морі, річках, озерах та інших водоймах покладається на Державну прикордонну службу України, а в повітряному та підводному просторі в межах територіального моря – на Збройні Сили України...

VI. ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ПОРУШЕННЯ ЗАКОНОДАВСТВА ПРО ДЕРЖАВНИЙ КОРДОН УКРАЇНИ

Стаття 35. Відповідальність за порушення законодавства про державний кордон України

Особи, винні в порушенні або спробі порушення режиму державного кордону України, прикордонного режиму або режиму в пунктах пропуску через державний кордон України, у незаконному переміщенні або спробі незаконного переміщення через державний кордон України вантажів, матеріалів, документів та інших предметів, а також в інших порушеннях законодавства про

державний кордон України, несуть кримінальну, адміністративну або іншу відповідальність згідно з законодавством України...

Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 2. Ст. 5.

**Закон України «Про Збройні Сили України»
(6 грудня 1991 року)
(Витяги)**

Україна, враховуючи необхідність забезпечення власної воєнної безпеки та оборони, усвідомлюючи свою відповідальність у справі підтримання міжнародної стабільності, як суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава має Збройні Сили України із необхідним рівнем їх бойової готовності та боєздатності...

Розділ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Функції Збройних Сил України

Збройні Сили України – це військове формування, на яке відповідно до Конституції України покладаються оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності.

Збройні Сили України забезпечують стримування збройної агресії проти України та відсіч їй, охорону повітряного простору держави та підводного простору у межах територіального моря України у випадках, визначених законом, беруть участь у заходах, спрямованих на боротьбу з тероризмом.

З'єднання, військові частини і підрозділи Збройних Сил України відповідно до закону можуть залучатися до здійснення заходів правового режиму воєнного і надзвичайного стану, заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, організації та підтримання дій руху опору, проведення військових інформаційно-психологічних операцій, боротьби з тероризмом і піратством, заходів щодо здійснення захисту життя, здоров'я громадян та об'єктів (майна) державної власності за межами України, забезпечення їх безпеки та евакуації (повернення), посилення охорони державного кордону, захисту суверенних прав України в її виключній (морській) економічній зоні та на континентальному шельфі та їх правового оформлення, забезпечення безпе-

ки національного морського судноплавства України у відкритому морі чи в будь-якому місці поза межами юрисдикції будь-якої держави, заходів щодо запобігання розповсюдженню зброї масового ураження, протидії незаконним перевезенням зброї і наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів або прекурсорів у відкритому морі, ліквідації надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру, надання військової допомоги іншим державам, а також брати участь у міжнародному військовому співробітництві, міжнародних антитерористичних, антипіратських та інших міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки на підставі міжнародних договорів України та в порядку і на умовах, визначених законодавством України...

Органи військового управління забезпечують неухильне дотримання вимог Конституції України стосовно того, що Збройні Сили України не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів державної влади чи перешкоджання їх діяльності.

Ніякі надзвичайні обставини, накази чи розпорядження командирів і начальників не можуть бути підставою для будь-яких незаконних дій по відношенню до цивільного населення, його майна та навколишнього середовища.

За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу військовослужбовці несуть відповідальність згідно з законом...

Розділ III. КЕРІВНИЦТВО ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ УКРАЇНИ ТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЇХ ДІЯЛЬНОСТІ

Стаття 7. Президент України – Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України

Керівництво Збройними Силами України в межах, передбачених Конституцією України, здійснює Президент України як Верховний Головнокомандувач Збройних Сил України.

В особливий період керівництво Збройними Силами України та іншими військовими формуваннями Президент України може здійснювати через Ставку Верховного Головнокомандувача, робочим органом якої є Генеральний штаб Збройних Сил України.

Стаття 8. Керівництво Збройними Силами України

Міністр оборони України здійснює військово-політичне та адміністративне керівництво Збройними Силами України, а також інші повноваження, передбачені законодавством....

Головнокомандувач Збройних Сил України є найвищою військовою посадовою особою у Збройних Силах України...

Стаття 9. Повноваження Кабінету Міністрів України стосовно Збройних Сил України

Кабінет Міністрів України:

організує підготовку та реалізацію загальнодержавних програм розвитку Збройних Сил України, озброєння та військової техніки, інших державних програм стосовно Збройних Сил України, державного оборонного замовлення на поставку (закупівлю) продукції, виконання робіт, надання послуг для потреб Збройних Сил України, створення недоторканих та мобілізаційних запасів;

забезпечує постачання Збройним Силам України озброєння, військової техніки, енергетичних, матеріально-технічних та інших ресурсів і майна, надання послуг та їх фінансування в обсягах, що необхідні для ефективного виконання Збройними Силами України покладених на них завдань і функцій;

забезпечує комплектування Збройних Сил України особовим складом, їх мобілізаційне та оперативне розгортання в особливий період, здійснює заходи, пов'язані з підготовкою та призовом громадян на військову службу;...

Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 9. Ст. 108

Із спогадів Л. М. Кравчука про денонсацію договору про створення СРСР

7 грудня пізно увечері ми зібралися у резиденції «Віскулі» – Борис Єльцин, Станіслав Шушкевич, я, два прем'єри – Володимир Кебіч та Вігольд Фокін, а також російський держсекретар Геннадій Бурбуліс. Під час вечері вирішили усі офіційні питання відкласти на ранок. О десятій 8-го грудня ми сіли за стіл переговорів. Повністю описувати ті події не бачу сенсу. Зупинюся на ключових, з моєї точки зору, епізодах. Безумовно, усі присутні знали про підсумки нещодавнього референдуму в Україні. Але я вважав принциповим якнайширше ознайомити своїх колег по переговорному процесу з тим, що відбулося у нашій країні кількома днями раніше. Незабаром я пересвідчився, що не помилився. Навіть не очікував, що росіяни та білоруси будуть настільки вражені результатами голосування, особливо у традиційно російськомовних регіонах –

у Криму, на Півдні та Сході України. Те, що переважна більшість неукраїнців (а їх кількість у республіці становила близько 14 мільйонів) настільки активно підтримала державну незалежність, виявилось для них справжнім відкриттям.

Це, як на мене, й стало поворотним моментом складної зустрічі. Саме тоді ми всі підсвідомо відчули, що сьогодні буде вирішено подальшу долю Союзу. Єльцин нічого не говорив, але дивився на мене вичікувально. Дуже красномовним був і погляд Шушкевича. Тоді я запропонував перейти до безпосереднього обговорення майбутньої угоди й ознайомив присутніх з тим, що розроблено моєю командою. Обговорення, що тривало понад дві години, виявилось бурхливим і важким. Як завжди буває в таких випадках, з'явився камінь спотикання. Виникло питання: чи мають три країни право приймати рішення щодо розпуску Союзу, який був створений за участю більшої кількості учасників? Після довгих перемовин і консультацій з правниками ми нарешті відшукали компроміс.

Як відомо, саме Росія, Україна та Білорусь стояли біля витоків утворення СРСР, отже, вказані республіки мали історичне право задекларувати процес ліквідації цього державного утворення та сформулювати фундаментальні принципи нового утворення. При цьому передбачалася необхідність ратифікації договору парламентами та можливість приєднання до нього інших республік.

Відтоді робота пішла веселіше. Участь в обговоренні брали всі, роль добровільних «писарів» взяли на себе я і Бурбуліс. Коли важка праця була завершена, всі ми відчули велике піднесення. Я пригадав, як геніальна Ліна Костенко напередодні грудневого референдуму з палким словом звернулася до земляків: «Люди! Ось ви в неділю підете до виборчих дільниць, але не думайте, що це ваші кроки. Це вже хода історії!» Коли я дивився на кілька аркушів паперу, на яких ще й чорнило не висохло, я починав усвідомлювати: тільки що ми не лише уклали угоду – ми написали новий розділ історії.

У першому абзаці документа, підписаному керівниками Білорусі, Росії та України, зазначалося: «Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування».

Але ми повинні були рухатися далі. Звичайно, необхідно було поінформувати Горбачова, хоча, із зрозумілих причин, говорити з Президентом СРСР добровільно ніхто не зголосився. Колегіально вирішили доручити це вельми делікатне питання Станіславу

Шушкевичу як господарю зустрічі. Бориса Миколайовича ми уповноважили безпосередньо поспілкуватися з Михайлом Сергійовичем у Кремлі 9 грудня.

Раптом Єльцин запропонував зателефонувати Президентові США Джорджу Бушу, аби повідомити його про наші переговори та їх наслідки. Ми не заперечували, розуміючи, що Єльцин (він ще не забув серпень 91-го) хотів убезпечити себе від можливих несподіванок. До речі, пізніше з «Віскулі» Президент Росії зробив ще один дзвінок – міністру оборони СРСР Євгену Шапошникову й заручився його підтримкою на випадок надзвичайних обставин.

Цікаво, що зв'язок з Вашингтоном встановили раніше, ніж з Москвою. Реакція обох Президентів відома: спокійна, врівноважена – Буша, обурена, збуджена – Горбачова. Спілкування останнього з Шушкевичем тривало недовго: Михайло Сергійович вимагав викликати до дроту Єльцина. У розмові з ним Горбачов наполягав, щоб ми утрюх з'явилися до нього 9 грудня. Російський Президент повідомив, що на зустріч з'явиться лише він. Це викликала додаткове роздратування Горбачова.

Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо: Спогади і роздуми. Київ : Століття, 2002. С. 129-132.

Угода про створення Співдружності Незалежних Держав (8 грудня 1991 р.) (Витяги)

Ми, Республіка Білорусь, Російська Федерація (РРФСР), Україна як держави-засновниці Союзу РСР, що підписали Союзний договір 1922 року, далі – «Високі Договірні Сторони», констатуємо, що Союз РСР як суб'єкт міжнародного права і геополітична реальність припиняє своє існування... зобов'язуючись дотримуватись загальновідомих міжнародних норм про права людини і народів, домовилися про нижченаведене:

Стаття 1. Високі Договірні Сторони утворюють Співдружність Незалежних Держав.

Стаття 2. Високі Договірні Сторони гарантують своїм громадянам незалежно від їхньої національності або інших відмінностей рівні права і свободи...

Стаття 5. Високі Договірні Сторони визнають і поважають територіальну цілісність одна одної і недоторканність існуючих кордонів у рамках Співдружності.

Вони гарантують відкритість кордонів, свободу пересування громадян і передачі інформації в рамках Співдружності...

Стаття 7. Високі Договірні Сторони визнають, що до сфери їхньої спільної діяльності, яка реалізується на рівноправній основі через спільні координуючі інститути Співдружності, належать:

- координація зовнішньополітичної діяльності;
- співробітництво у формуванні і розвитку спільного економічного простору, загальноєвропейського і євразійського ринків, у галузі митної політики;
- співробітництво в розвитку систем транспорту і зв'язку;
- співробітництво в галузі охорони навколишнього середовища, участь у створенні всеосяжної міжнародної системи екологічної безпеки;
- питання міграційної політики;
- боротьба з організованою злочинністю.

Стаття 8. Сторони усвідомлюють планетарний характер Чорнобильської катастрофи і зобов'язуються об'єднувати і координувати свої зусилля щодо мінімізації і подолання її наслідків...

Стаття 14. Офіційним місцем перебування координуючих органів Співдружності є місто Мінськ.

Діяльність органів колишнього Союзу РСР на територіях держав – членів Співдружності припиняється....

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 928-929.

Закон України **«Про дію міжнародних договорів на території України»** **(10 грудня 1991 року)**

Виходячи з пріоритету загальнолюдських цінностей, загально-визнаних принципів міжнародного права, прагнучи забезпечити непорушність прав і свобод людини, включитись у систему правових відносин між державами на основі взаємної поваги державного суверенітету і демократичних засад міжнародного співробітництва, Верховна Рада України **постановляє:**

Встановити, що укладені і належним чином ратифіковані Україною міжнародні договори становлять невід'ємну частину національного законодавства України і застосовуються у порядку, передбаченому для норм національного законодавства.

Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 10. Ст. 137

**Указ Президії Верховної Ради України
«Про Державний гімн України»**

Президія Верховної Ради України постановляє:

1. Затвердити музичну редакцію Державного гімну України, автором музики якої є М. М. Вербицький.
2. Запровадити повсюдне виконання Державного гімну України, затвердженого цим Указом, з 16 січня 1992 року...

м. Київ, 15 січня 1992 року

Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 17. Ст. 217.

**Постанова Верховної Ради України
«Про Державний прапор України»**

Верховна Рада України постановляє:

Затвердити Державним прапором України національний прапор, що являє собою прямокутне полотнище, яке складається з двох рівних за шириною горизонтально розташованих смуг: верхньої – синього кольору, нижньої – жовтого кольору, із співвідношенням ширини прапора до його довжини 2:3.

м. Київ, 28 січня 1992 року

Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир : Рута, 2011. С. 672.

Постанова Верховної Ради України «Про Державний герб України»

Верховна Рада України постановляє:

1. Затвердити тризуб як малий герб України, вважаючи його головним елементом великого герба України.
2. Зображення Державного герба України поміщується на печатках органів державної влади і державного управління, грошових знаках та знаках поштової оплати, службових посвідченнях, штампях, бланках державних установ з обов'язковим додержанням пропорцій зображення герба, затвердженого пунктом 1 цієї Постанови.

м. Київ, 19 лютого 1992 року

Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир : Рута, 2011. С. 679.

Закон України «Про статус народного депутата України» (17 листопада 1992 року) (Витяги)

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1. Народний депутат України

1. Народний депутат України (далі – народний депутат) є обраний... представник Українського народу у Верховній Раді України і уповноважений ним протягом строку депутатських повноважень здійснювати повноваження, передбачені Конституцією України та законами України.

2. Народний депутат здійснює свої повноваження на постійній основі.

3. При виконанні своїх повноважень народний депутат керується Конституцією України, законами України та загальнозвизначеними нормами моралі...

Стаття 6. Діяльність народного депутата України у Верховній Раді України

Народний депутат у порядку, встановленому законом:

- 1) бере участь у засіданнях Верховної Ради України;
- 2) бере участь у роботі депутатських фракцій (груп);

- 3) бере участь у роботі комітетів, тимчасових спеціальних комісій, тимчасових слідчих комісій, утворених Верховною Радою України;
- 4) виконує доручення Верховної Ради України та її органів;
- 5) бере участь у роботі над законопроектами, іншими актами Верховної Ради України;
- 6) бере участь у парламентських слуханнях;
- 7) звертається із депутатським запитом або депутатським зверненням до Президента України, органів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ та організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності...

Стаття 7. Взаємовідносини народного депутата України з виборцями

2. Народний депутат відповідно до закону розглядає звернення виборців, а також від підприємств, установ, організацій, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, вживає заходів для реалізації їх пропозицій і законних вимог, інформує виборців про свою депутатську діяльність під час особистих зустрічей з ними та через засоби масової інформації.

3. Народний депутат відповідальний за свою депутатську діяльність перед Українським народом як уповноважений ним представник у Верховній Раді України.

Розділ II ПРАВА НАРОДНОГО ДЕПУТАТА УКРАЇНИ

Глава 1 Права народного депутата України у Верховній Раді України

Стаття 11. Права народного депутата України на пленарних засіданнях Верховної Ради України

Народний депутат на пленарному засіданні Верховної Ради України має право у порядку, передбаченому законом про регламент Верховної Ради України:

- 1) обирати і бути обраним на посади Голови Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України;
- 2) обирати і бути обраним до органів Верховної Ради України;
- 3) пропонувати питання для розгляду Верховною Радою України або її органами;
- 4) виступати із законодавчою ініціативою у Верховній Раді України;

5) звертатися із депутатськими запитами, вимагати відповіді на них;

6) брати участь у дебатах, ставити запитання доповідачам, головуючому на засіданні;

7) виступати з обґрунтуванням своїх пропозицій і з мотивів голосування;

8) висловлювати свою думку щодо кожного питання, яке розглядається на засіданні;

12) порушувати питання про перевірку діяльності підприємств, установ, організацій, розташованих на території України і щодо яких є дані про порушення ними законодавства України, про створення з цією метою тимчасових слідчих комісій;..

Стаття 12. Право законодавчої ініціативи народного депутата України

1. Народний депутат має право законодавчої ініціативи, яке реалізується у формі внесення до Верховної Ради України:

1) законопроекту;

2) проекту постанови;

3) іншої законодавчої пропозиції....

Стаття 14. Права народного депутата України в органах Верховної Ради України

1. Народний депутат за погодженням з відповідною депутатською фракцією може бути обраний членом одного комітету Верховної Ради України і бути одночасно членом однієї тимчасової слідчої та однієї тимчасової спеціальної комісії. При цьому Верховна Рада України забезпечує пропорційне обрання народних депутатів до складу відповідних комітетів...

...2) народний депутат має право отримувати від органів державної влади та органів місцевого самоврядування, керівників підприємств, установ та організацій допомогу, необхідну для роботи у складі тимчасових спеціальних чи тимчасових слідчих комісій Верховної Ради України;..

Стаття 15. Право народного депутата України на депутатський запит

1. Народний депутат має право на сесії Верховної Ради України звернутися із запитом до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ та організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності.

2. Депутатський запит – це вимога народного депутата, народних депутатів чи комітету Верховної Ради України, яка заявляється на сесії Верховної Ради України до Президента України, до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, дати офіційну відповідь з питань, віднесених до їх компетенції...

Глава 2 Права народного депутата України у взаємовідносинах із органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, об'єднаннями громадян України та іноземних держав

Стаття 17. Права народного депутата України у взаємовідносинах із органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами та організаціями, об'єднаннями громадян України та іноземних держав

....2. Народний депутат користується правом невідкладного прийому з питань депутатської діяльності керівниками та іншими посадовими особами розташованих на території України органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій, незалежно від їх підпорядкування і форм власності, громадських організацій і політичних партій.

3. Народний депутат діючого скликання при пред'явленні посвідчення народного депутата України користується правом безперешкодно відвідувати органи державної влади та органи місцевого самоврядування, а також правом безперешкодного доступу на всі підприємства, в установи та організації, розташовані на території України, незалежно від їх підпорядкування, форм власності, режиму секретності. Вимоги про пред'явлення чи оформлення інших документів, а також особистий огляд народного депутата, огляд та перевірка його речей забороняються, якщо інше не встановлено законом.

4. Народний депутат має право порушувати у Верховній Раді України або її органах питання про необхідність проведення перевірок додержання законів органами державної влади, органами місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями та об'єднаннями громадян, розташованими на території України, чи їх посадовими особами, про проведення розслідувань

з питань, що становлять суспільний інтерес, та брати участь у таких розслідуваннях в порядку, встановленому законом.

5. Народний депутат як представник державної влади у разі порушення прав, свобод і інтересів людини та громадянина, що охороняються законом, та інших порушень законності має право на місці вимагати негайного припинення порушення або звертатися з вимогою у паперовій або електронній формі до відповідних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб, керівників підприємств, установ та організацій припинити такі порушення. У разі порушення законності народний депутат може звернутися з депутатським зверненням до відповідних посадових осіб правоохоронних органів чи органів виконавчої влади, що здійснюють державний контроль у відповідній галузі...

Розділ III. ОБОВ'ЯЗКИ НАРОДНОГО ДЕПУТАТА УКРАЇНИ

Стаття 24. Обов'язки народного депутата України

Народний депутат зобов'язаний:

1) дбати про благо України і добробут Українського народу, захищати інтереси виборців та держави;

4) особисто брати участь у голосуванні з питань, що розглядаються Верховною Радою України та її органами;

5) виконувати доручення Верховної Ради України, відповідного комітету, депутатської фракції (групи), тимчасової спеціальної або тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України, до складу яких його обрано;

11) постійно підтримувати зв'язки з виборцями, вивчати громадську думку, потреби і запити населення, а у разі необхідності повідомляти про них Верховну Раду України та її органи, вносити пропозиції та вживати в межах своїх повноважень заходи щодо їх врахування в роботі органів державної влади, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ та організацій;..

Розділ IV. ОСНОВНІ ГАРАНТІЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАРОДНИХ ДЕПУТАТІВ УКРАЇНИ

Стаття 26. Непорушність повноважень народного депутата України

1. Ніхто не має права обмежувати повноваження народного депутата, крім випадків, передбачених Конституцією України, цим та іншими законами України...

2. Повноваження народного депутата та його конституційні права і свободи не можуть бути обмежені в умовах воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях...

Стаття 27. Особливості юридичної відповідальності народного депутата України

1. Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у Верховній Раді України та її органах, а також при здійсненні депутатських повноважень, за винятком відповідальності за образу чи наклеп.

2. Особливості початку досудового розслідування щодо народного депутата України, повідомлення про підозру, затримання, обрання щодо нього запобіжного заходу, проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій визначаються Кримінальним процесуальним кодексом України...

Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1993. № 3, Ст. 17.

**Конституційний договір
між Верховною Радою України та Президентом України
про основні засади організації та функціонування
державної влади і місцевого самоврядування в Україні
на період до прийняття нової Конституції України
(8 червня 1995 р.)
(Витяги)**

Верховна Рада України

як єдиний законодавчий орган – з одного боку, та

Президент України

як глава держави і глава виконавчої влади з другого боку, тобто

Сторони,

що є суб'єктами конституційного права, які одержали свої повноваження безпосередньо від народу,

виходячи з того, що

відсутність нової демократичної Конституції України є гальмівним чинником на шляху здійснення економічних, а також політичних і державно-правових реформ...;

з метою

...подальшого забезпечення розвитку та успішного завершення конституційного процесу в Україні,

прагнути до

забезпечення належного захисту прав і свобод людини і громадянина на в умовах кризового стану;

створення надійних гарантій існування суверенної України, збереження цілісності та недоторканності її території;

реформування державної влади на засадах чіткого розподілу функцій між її законодавчою і виконавчою гілками як необхідної передумови подолання економічної, соціальної та конституційної кризи;...

запобігання політичному протистоянню владних структур з його можливими руйнівними наслідками для долі всієї країни і суспільства;

забезпечення громадянського миру і спокою в Україні та створення і умов для гідного життя і праці людини, консолідації всіх здорових сил суспільства;...

на основі

доброї волі Сторін, взаємних поступок та компромісу дійшли згоди про таке:

I

На період до прийняття нової Конституції України організація та функціонування органів державної влади і місцевого самоврядування здійснюються на засадах, визначених Законом «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який Верховна Рада України схвалила 18 травня 1995 року більшістю голосів народних депутатів України, а саме:

РОЗДІЛ I

Загальні положення

Стаття 1. Україна є демократичною, соціальною, правовою державою, яка утворена на основі здійснення українським народом свого суверенного права на самовизначення, виражає волю народу і захищає інтереси своїх громадян.

В Україні діє принцип верховенства Права.

Стаття 2. Вся повнота влади в Україні належить народові. Народ є єдиним джерелом влади і здійснює її як безпосередньо – шляхом референдумів, так і через систему державних органів та органів місцевого самоврядування.

Ніхто не може привласнити право здійснювати державну владу.

Стаття 3. Державна влада в Україні будується на засадах її розподілу на законодавчу, виконавчу і судову.

Стаття 4. Місцеве самоврядування в Україні здійснюється через територіальну самоорганізацію громадян безпосередньо та через органи місцевого самоврядування. Органи місцевого самоврядування обираються безпосередньо громадянами України, які проживають на її території відповідно міста, селища, села.

Стаття 5. Всі органи державної влади і органи місцевого самоврядування в Україні здійснюють свої повноваження виходячи з пріоритетності прав і свобод людини. Забезпечення цих прав і свобод, життя, честі і гідності людини – обов'язок держави.

Суспільне життя в Україні базується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Власність в Україні є загальнодержавною, комунальною, колективною і приватною.

Закон гарантує рівний захист усіх форм власності, соціальну спрямованість ринкової економіки.

РОЗДІЛ II

Верховна Рада України

Стаття 6. Верховна Рада України є єдиним органом законодавчої влади України, до складу якого входять 450 народних депутатів, обраних на чотири роки на основі загального, рівного і прямого виборчого права при таємному голосуванні.

РОЗДІЛ III

Президент України

Стаття 19. Президент України є главою держави і главою державної виконавчої влади України.

Президент України як глава держави представляє Україну як у внутрішньодержавних, так і у зовнішніх відносинах.

Президент України як глава державної виконавчої влади здійснює і цю владу через очолювані ним Уряд – Кабінет Міністрів України та і систему центральних і місцевих органів державної виконавчої влади.

РОЗДІЛ IV

Уряд України – Кабінет Міністрів України

Стаття 29. Уряд України – Кабінет Міністрів України є центральним колегіальним органом державної виконавчої влади, підпорядкованим Президентові України і відповідальним перед ним.

РОЗДІЛ V

Суди України

Стаття 36. Судову владу в Україні здійснюють виключно суди. Конституційний Суд України, загальні та арбітражні суди складають судову систему України.

Судові рішення ухвалюються іменем України.

Стаття 37. Суди захищають права і законні інтереси громадян, юридичних осіб і держави шляхом здійснення правосуддя.

Суди є незалежними. Усі державні та інші установи і громадяни зобов'язані поважати незалежність судів. Суди у своїй діяльності підкоряються тільки закону...

РОЗДІЛ VI

Прокуратура України

Стаття 43. Прокуратура України є органом державного обвинувачення, здійснення загального нагляду та нагляду за виконанням покарань у місцях позбавлення волі.

РОЗДІЛ VII

Місцеві органи державної виконавчої влади та місцеве самоврядування в Україні

Стаття 46. Органами державної виконавчої влади в областях, містах Києві та Севастополі (як містах загальнодержавного значення) і районах (крім районів у містах, за винятком міст Києва і Севастополя) є відповідно обласні, Київська та Севастопольська міські, районні, районні в містах Києві та Севастополі державні адміністрації, які очолюють голови цих адміністрацій.

Стаття 49. Органами місцевого самоврядування в селах (сільрадах), селищах, містах є відповідно сільські, селищні та міські Ради, що обираються згідно з законодавством України громадянами України, які проживають на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці.

Стаття 59. Автономна Республіка Крим є адміністративно-територіальною автономією у складі України.

Автономна Республіка Крим самостійно вирішує питання, віднесені до її відання Конституцією України та законами України.

РОЗДІЛ VIII

Заключні положення

Стаття 61. Законодавство України діє в тій частині, що не суперечить нормам цього Закону.

II

До прийняття нової Конституції України положення чинної Конституції України діють лише в частині, що узгоджується з цим Конституційним Договором...

* * *

Цей Конституційний Договір набирає чинності з моменту його підписання Президентом України та Головою Верховної Ради України і є відкритим для підписання народними депутатами України.

Конституційний Договір укладено 8 червня 1995 року в місті Києві у двох примірниках, тексти яких є рівно автентичними.

Голова Верховної Ради України Олександр МОРОЗ
Президент України Леонід КУЧМА

Іванов В. М. Історія держави і права України : підручник. Київ : КУП НАНУ, 2013. С. 848-854.

КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ *(прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року)* *(Витяги)*

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ

Стаття 1. Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.

Стаття 2. Суверенітет України поширюється на всю її територію. Україна є унітарною державою.

Територія України в межах існуючого кордону є цілісною і недоторканною.

Стаття 3. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Стаття 4. В Україні існує єдине громадянство. Підстави набуття і припинення громадянства України визначаються законом.

Стаття 5. Україна є республікою.

Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами.

Ніхто не може узурпувати державну владу.

Стаття 6. Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову.

Органи законодавчої, виконавчої та судової влади здійснюють свої повноваження у встановлених цією Конституцією межах і відповідно до законів України.

Стаття 7. В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування.

Стаття 8. В Україні визнається і діє принцип верховенства права.

Конституція України має найвищу юридичну силу. Закони та інші нормативно-правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй.

Норми Конституції України є нормами прямої дії. Звернення до суду для захисту конституційних прав і свобод людини і громадянина безпосередньо на підставі Конституції України гарантується.

Стаття 9. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України.

Укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

Стаття 10. Державною мовою в Україні є українська мова.

Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України.

В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Держава сприяє вивченню мов міжнародного спілкування.

Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається законом.

Стаття 11. Держава сприяє консолідації та розвитку української нації, її історичної свідомості, традицій і культури, а також

розвиткові етнічної, культурної, мовної та релігійної самобутності всіх корінних народів і національних меншин України.

Стаття 12. Україна дбає про задоволення національно-культурних і мовних потреб українців, які проживають за межами держави.

Стаття 13. Земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування в межах, визначених цією Конституцією.

Кожний громадянин має право користуватися природними об'єктами права власності народу відповідно до закону.

Власність зобов'язує. Власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству.

Держава забезпечує захист прав усіх суб'єктів права власності і господарювання, соціальну спрямованість економіки. Усі суб'єкти права власності рівні перед законом.

Стаття 14. Земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави.

Право власності на землю гарантується. Це право набувається і реалізується громадянами, юридичними особами та державою виключно відповідно до закону.

Стаття 15. Суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах політичної, економічної та ідеологічної багатоманітності.

Жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова.

Цензура заборонена.

Держава гарантує свободу політичної діяльності, не забороненої Конституцією і законами України.

Стаття 16. Забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави.

Стаття 17. Захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу.

Оборона України, захист її суверенітету, територіальної цілісності і недоторканності покладаються на Збройні Сили України.

Забезпечення державної безпеки і захист державного кордону України покладаються на відповідні військові формування та правоохоронні органи держави, організація і порядок діяльності яких визначаються законом.

Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкоджання їх діяльності.

Держава забезпечує соціальний захист громадян України, які перебувають на службі у Збройних Силах України та в інших військових формуваннях, а також членів їхніх сімей.

На території України забороняється створення і функціонування будь-яких збройних формувань, не передбачених законом.

На території України не допускається розташування іноземних військових баз.

Стаття 18. Зовнішньополітична діяльність України спрямована на забезпечення її національних інтересів і безпеки шляхом підтримання мирного і взаємовигідного співробітництва з членами міжнародного співтовариства за загальновизнаними принципами і нормами міжнародного права.

Стаття 19. Правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством.

Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

Стаття 20. Державними символами України є Державний Прапор України, Державний Герб України і Державний Гімн України.

Державний Прапор України – стяг із двох рівновеликих горизонтальних смуг синього і жовтого кольорів.

Великий Державний Герб України встановлюється з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорізького законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Головним елементом великого Державного Герба України є Знак Княжої Держави Володимира Великого (малий Державний Герб України).

Державний Гімн України – національний гімн на музику М. Вербицького із словами, затвердженими законом, що приймається не

менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Опис державних символів України та порядок їх використання встановлюються законом, що приймається не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України.

Столицею України є місто Київ.

Розділ II ПРАВА, СВОБОДИ ТА ОBOB'ЯЗКИ ЛЮДИНИ І ГРОМАДЯНИНА

Стаття 21. Усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними.

Стаття 22. Права і свободи людини і громадянина, закріплені цією Конституцією, не є вичерпними.

Конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані.

При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод.

Стаття 23. Кожна людина має право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості.

Стаття 24. Громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом.

Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: наданням жінкам рівних з чоловіками можливостей у громадсько-політичній і культурній діяльності, у здобутті освіти і професійній підготовці, у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров'я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям.

Стаття 25. Громадянин України не може бути позбавлений громадянства і права змінити громадянство.

Громадянин України не може бути вигнаний за межі України або виданий іншій державі.

Україна гарантує піклування та захист своїм громадянам, які перебувають за її межами.

Стаття 26. Іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

Іноземцям та особам без громадянства може бути надано притулок у порядку, встановленому законом.

Стаття 27. Кожна людина має невід'ємне право на життя.

Ніхто не може бути свавільно позбавлений життя. Обов'язок держави – захищати життя людини.

Кожен має право захищати своє життя і здоров'я, життя і здоров'я інших людей від протиправних посягань.

Стаття 28. Кожен має право на повагу до його гідності.

Ніхто не може бути підданий катуванню, жорстокому, нелюдському або такому, що принижує його гідність, поводженню чи покаранню.

Жодна людина без її вільної згоди не може бути піддана медичним, науковим чи іншим дослідям.

Стаття 29. Кожна людина має право на свободу та особисту недоторканність.

Ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом.

У разі нагальної необхідності запобігти злочинові чи його перепинити уповноважені на те законом органи можуть застосувати тримання особи під вартою як тимчасовий запобіжний захід, обґрунтованість якого протягом сімдесяти двох годин має бути перевірена судом. Затримана особа негайно звільняється, якщо протягом сімдесяти двох годин з моменту затримання їй не вручено вмотивованого рішення суду про тримання під вартою.

Кожному заарештованому чи затриманому має бути невідкладно повідомлено про мотиви арешту чи затримання, роз'яснено його права та надано можливість з моменту затримання захищати себе особисто та користуватися правничою допомогою захисника.

Кожний затриманий має право у будь-який час оскаржити в суді своє затримання.

Про арешт або затримання людини має бути негайно повідомлено родичів заарештованого чи затриманого.

Стаття 30. Кожному гарантується недоторканність житла.

Не допускається проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду чи обшуку інакше як за вмотивованим рішенням суду.

У невідкладних випадках, пов'язаних із врятуванням життя людей та майна чи з безпосереднім переслідуванням осіб, які підозрюються у вчиненні злочину, можливий інший, встановлений законом, порядок проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення в них огляду і обшуку.

Стаття 31. Кожному гарантується таємниця листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції. Винятки можуть бути встановлені лише судом у випадках, передбачених законом, з метою запобігти злочині чи з'ясувати істину під час розслідування кримінальної справи, якщо іншими способами одержати інформацію неможливо.

Стаття 32. Ніхто не може зазнавати втручання в його особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України.

Не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини.

Кожний громадянин має право знайомитися в органах державної влади, органах місцевого самоврядування, установах і організаціях з відомостями про себе, які не є державною або іншою захищеною законом таємницею.

Кожному гарантується судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім'ї та права вимагати вилучення будь-якої інформації, а також право на відшкодування матеріальної і моральної шкоди, завданої збиранням, зберіганням, використанням та поширенням такої недостовірної інформації.

Стаття 33. Кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом.

Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну.

Стаття 34. Кожному гарантується право на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань.

Кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб – на свій вибір.

Здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя.

Стаття 35. Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Здійснення цього права може бути обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей.

Церква і релігійні організації в Україні відокремлені від держави, а школа – від церкви. Жодна релігія не може бути визнана державою як обов'язкова.

Ніхто не може бути увільнений від своїх обов'язків перед державою або відмовитися від виконання законів за мотивами релігійних переконань. У разі якщо виконання військового обов'язку суперечить релігійним переконанням громадянина, виконання цього обов'язку має бути замінене альтернативною (невійськовою) службою.

Стаття 36. Громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Політичні партії в Україні сприяють формуванню і вираженню політичної волі громадян, беруть участь у виборах. Членами політичних партій можуть бути лише громадяни України. Обмеження щодо членства у політичних партіях встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Громадяни мають право на участь у професійних спілках з метою захисту своїх трудових і соціально-економічних прав та інтересів. Професійні спілки є громадськими організаціями, що об'єднують громадян, пов'язаних спільними інтересами за родом їх професійної діяльності. Професійні спілки утворюються без попереднього дозволу на основі вільного вибору їх членів. Усі професійні спілки мають рівні права. Обмеження щодо членства у професійних спілках встановлюються виключно цією Конституцією і законами України.

Ніхто не може бути примушений до вступу в будь-яке об'єднання громадян чи обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій або громадських організацій.

Усі об'єднання громадян рівні перед законом.

Стаття 37. Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняються.

Політичні партії та громадські організації не можуть мати воєнізованих формувань.

Не допускається створення і діяльність організаційних структур політичних партій в органах виконавчої та судової влади і виконавчих органах місцевого самоврядування, військових формуваннях, а також на державних підприємствах, у навчальних закладах та інших державних установах і організаціях.

Заборона діяльності об'єднань громадян здійснюється лише в судовому порядку.

Стаття 38. Громадяни мають право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування.

Громадяни користуються рівним правом доступу до державної служби, а також до служби в органах місцевого самоврядування.

Стаття 39. Громадяни мають право збиратися мирно, без зброї і проводити збори, мітинги, походи і демонстрації, про проведення яких завчасно сповіщаються органи виконавчої влади чи органи місцевого самоврядування.

Обмеження щодо реалізації цього права може встановлюватися судом відповідно до закону і лише в інтересах національної безпеки та громадського порядку – з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей.

Стаття 40. Усі мають право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Стаття 41. Кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності.

Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом.

Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Ніхто не може бути протиправно позбавлений права власності. Право приватної власності є непорушним.

Примусове відчуження об'єктів права приватної власності може бути застосоване лише як виняток з мотивів суспільної необхідності, на підставі і в порядку, встановлених законом, та за умови попереднього і повного відшкодування їх вартості. Примусове відчуження таких об'єктів з наступним повним відшкодуванням їх вартості допускається лише в умовах воєнного чи надзвичайного стану.

Конфіскація майна може бути застосована виключно за рішенням суду у випадках, обсязі та порядку, встановлених законом.

Використання власності не може завдавати шкоди правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію і природні якості землі.

Стаття 42. Кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом.

Підприємницька діяльність депутатів, посадових і службових осіб органів державної влади та органів місцевого самоврядування обмежується законом.

Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монополієм становити на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом.

Держава захищає права споживачів, здійснює контроль за якістю і безпечністю продукції та усіх видів послуг і робіт, сприяє діяльності громадських організацій споживачів.

Стаття 43. Кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб.

Використання примусової праці забороняється. Не вважається примусовою працею військова або альтернативна (невійськова) служба, а також робота чи служба, яка виконується особою за вироком чи іншим рішенням суду або відповідно до законів про воєнний і про надзвичайний стан.

Кожен має право на належні, безпечні і здорові умови праці, на заробітну плату, не нижчу від визначеної законом.

Використання праці жінок і неповнолітніх на небезпечних для їхнього здоров'я роботах забороняється.

Громадянам гарантується захист від незаконного звільнення.

Право на своєчасне одержання винагороди за працю захищається законом.

Стаття 44. Ті, хто працює, мають право на страйк для захисту своїх економічних і соціальних інтересів.

Порядок здійснення права на страйк встановлюється законом з урахуванням необхідності забезпечення національної безпеки, охорони здоров'я, прав і свобод інших людей.

Ніхто не може бути примушений до участі або до неучасті у страйку.

Заборона страйку можлива лише на підставі закону.

Стаття 45. Кожен, хто працює, має право на відпочинок.

Це право забезпечується наданням днів щотижневого відпочинку, а також оплачуваної щорічної відпустки, встановленням скороченого робочого дня щодо окремих професій і виробництв, скороченої тривалості роботи у нічний час.

Максимальна тривалість робочого часу, мінімальна тривалість відпочинку та оплачуваної щорічної відпустки, вихідні та святкові дні, а також інші умови здійснення цього права визначаються законом.

Стаття 46. Громадяни мають право на соціальний захист, що включає право на забезпечення їх у разі повної, часткової або тимчасової втрати працездатності, втрати годувальника, безробіття з незалежних від них обставин, а також у старості та в інших випадках, передбачених законом.

Це право гарантується загальнообов'язковим державним соціальним страхуванням за рахунок страхових внесків громадян, підприємств, установ і організацій, а також бюджетних та інших джерел соціального забезпечення; створенням мережі державних, комунальних, приватних закладів для догляду за непрацездатними.

Пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом.

Стаття 47. Кожен має право на житло. Держава створює умови, за яких кожний громадянин матиме змогу побудувати житло, придбати його у власність або взяти в оренду.

Громадянам, які потребують соціального захисту, житло надається державою та органами місцевого самоврядування безоплатно або за доступну для них плату відповідно до закону.

Ніхто не може бути примусово позбавлений житла інакше як на підставі закону за рішенням суду.

Стаття 48. Кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло.

Стаття 49. Кожен має право на охорону здоров'я, медичну допомогу та медичне страхування.

Охорона здоров'я забезпечується державним фінансуванням відповідних соціально-економічних, медико-санітарних і оздоровчо-профілактичних програм.

Держава створює умови для ефективного і доступного для всіх громадян медичного обслуговування. У державних і комунальних закладах охорони здоров'я медична допомога надається безоплатно; існуюча мережа таких закладів не може бути скорочена. Держава сприяє розвитку лікувальних закладів усіх форм власності.

Держава дбає про розвиток фізичної культури і спорту, забезпечує санітарно-епідемічне благополуччя.

Стаття 50. Кожен має право на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди.

Кожному гарантується право вільного доступу до інформації про стан довкілля, про якість харчових продуктів і предметів

побуту, а також право на її поширення. Така інформація ніким не може бути засекречена.

Стаття 51. Шлюб ґрунтується на вільній згоді жінки і чоловіка. Кожен із подружжя має рівні права і обов'язки у шлюбі та сім'ї.

Батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків.

Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою.

Стаття 52. Діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним.

Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються за законом.

Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Стаття 53. Кожен має право на освіту.

Повна загальна середня освіта є обов'язковою.

Держава забезпечує доступність і безоплатність дошкільної, повної загальної середньої, професійно-технічної, вищої освіти в державних і комунальних навчальних закладах; розвиток дошкільної, повної загальної середньої, позашкільної, професійно-технічної, вищої і післядипломної освіти, різних форм навчання; надання державних стипендій та пільг учням і студентам.

Громадяни мають право безоплатно здобути вищу освіту в державних і комунальних навчальних закладах на конкурсній основі.

Громадянам, які належать до національних меншин, відповідно до закону гарантується право на навчання рідною мовою чи на вивчення рідної мови у державних і комунальних навчальних закладах або через національні культурні товариства.

Стаття 54. Громадянам гарантується свобода літературної, художньої, наукової і технічної творчості, захист інтелектуальної власності, їхніх авторських прав, моральних і матеріальних інтересів, що виникають у зв'язку з різними видами інтелектуальної діяльності.

Кожний громадянин має право на результати своєї інтелектуальної, творчої діяльності; ніхто не може використовувати або поширювати їх без його згоди, за винятками, встановленими законом.

Держава сприяє розвитку науки, встановленню наукових зв'язків України зі світовим співтовариством.

Культурна спадщина охороняється законом.

Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами.

Стаття 55. Права і свободи людини і громадянина захищаються судом.

Кожному гарантується право на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб.

Кожен має право звертатися за захистом своїх прав до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини.

Кожному гарантується право звернутись із конституційною скаргою до Конституційного Суду України з підстав, установлених цією Конституцією, та у порядку, визначеному законом.

Кожен має право після використання всіх національних засобів юридичного захисту звертатися за захистом своїх прав і свобод до відповідних міжнародних судових установ чи до відповідних органів міжнародних організацій, членом або учасником яких є Україна.

Кожен має право будь-якими не забороненими законом засобами захищати свої права і свободи від порушень і протиправних посягань.

Стаття 56. Кожен має право на відшкодування за рахунок держави чи органів місцевого самоврядування матеріальної та моральної шкоди, завданої незаконними рішеннями, діями чи бездіяльністю органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб при здійсненні ними своїх повноважень.

Стаття 57. Кожному гарантується право знати свої права і обов'язки.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, мають бути доведені до відома населення у порядку, встановленому законом.

Закони та інші нормативно-правові акти, що визначають права і обов'язки громадян, не доведені до відома населення у порядку, встановленому законом, є нечинними.

Стаття 58. Закони та інші нормативно-правові акти не мають зворотної дії в часі, крім випадків, коли вони пом'якшують або скасовують відповідальність особи.

Ніхто не може відповідати за діяння, які на час їх вчинення не визнавалися законом як правопорушення.

Стаття 59. Кожен має право на професійну правничу допомогу. У випадках, передбачених законом, ця допомога надається безоплатно. Кожен є вільним у виборі захисника своїх прав.

Стаття 60. Ніхто не зобов'язаний виконувати явно злочинні розпорядження чи накази.

За віддання і виконання явно злочинного розпорядження чи наказу настає юридична відповідальність.

Стаття 61. Ніхто не може бути двічі притягнений до юридичної відповідальності одного виду за одне й те саме правопорушення.

Юридична відповідальність особи має індивідуальний характер.

Стаття 62. Особа вважається невинуватою у вчиненні злочину і не може бути піддана кримінальному покаранню, доки її вину не буде доведено в законному порядку і встановлено обвинувальним вироком суду.

Ніхто не зобов'язаний доводити свою невинуватість у вчиненні злочину.

Обвинувачення не може ґрунтуватися на доказах, одержаних незаконним шляхом, а також на припущеннях. Усі сумніви щодо доведеності вини особи тлумачаться на її користь.

У разі скасування вироку суду як неправосудного держава відшкодовує матеріальну і моральну шкоду, завдану безпідставним засудженням.

Стаття 63. Особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом.

Підозрюваний, обвинувачений чи підсудний має право на захист.

Засуджений користується всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені законом і встановлені вироком суду.

Стаття 64. Конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України.

В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

Стаття 65. Захист Вітчизни, незалежності та територіальної цілісності України, шанування її державних символів є обов'язком громадян України.

Громадяни відбувають військову службу відповідно до закону.

Стаття 66. Кожен зобов'язаний не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані ним збитки.

Стаття 67. Кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом.

Усі громадяни щорічно подають до податкових інспекцій за місцем проживання декларації про свій майновий стан та доходи за минулий рік у порядку, встановленому законом.

Стаття 68. Кожен зобов'язаний неухильно додержуватися Конституції України та законів України, не посягати на права і свободи, честь і гідність інших людей.

Незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності.

Розділ III ВИБОРИ. РЕФЕРЕНДУМ

Стаття 69. Народне волевиявлення здійснюється через вибори, референдум та інші форми безпосередньої демократії.

Стаття 70. Право голосу на виборах і референдумах мають громадяни України, які досягли на день їх проведення вісімнадцяти років.

Не мають права голосу громадяни, яких визнано судом недієздатними.

Стаття 71. Вибори до органів державної влади та органів місцевого самоврядування є вільними і відбуваються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Виборцям гарантується вільне волевиявлення.

Стаття 72. Всеукраїнський референдум призначається Верховною Радою України або Президентом України відповідно до їхніх повноважень, встановлених цією Конституцією.

Всеукраїнський референдум проголошується за народною ініціативою на вимогу не менш як трьох мільйонів громадян України, які мають право голосу, за умови, що підписи щодо призначення референдуму зібрано не менш як у двох третинах областей і не менш як по сто тисяч підписів у кожній області.

Стаття 73. Виключно всеукраїнським референдумом вирішуються питання про зміну території України.

Стаття 74. Референдум не допускається щодо законопроектів з питань податків, бюджету та амністії.

Розділ IV ВЕРХОВНА РАДА УКРАЇНИ

Стаття 75. Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент – Верховна Рада України.

Стаття 76. Конституційний склад Верховної Ради України – чотириста п'ятдесят народних депутатів України, які обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Народним депутатом України може бути обрано громадянина України, який на день виборів досяг двадцяти одного року, має право голосу і проживає в Україні протягом останніх п'яти років.

Не може бути обраним до Верховної Ради України громадянин, який має судимість за вчинення умисного злочину, якщо ця судимість не погашена і не знята у встановленому законом порядку.

Повноваження народних депутатів України визначаються Конституцією та законами України.

Строк повноважень Верховної Ради України становить п'ять років

Стаття 77. Чергові вибори до Верховної Ради України відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради України.

Позачергові вибори до Верховної Ради України призначаються Президентом України і проводяться в період шістдесяті днів з дня опублікування рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України.

Порядок проведення виборів народних депутатів України встановлюється законом.

Стаття 78. Народні депутати України здійснюють свої повноваження на постійній основі.

Народні депутати України не можуть мати іншого представницького мандата, бути на державній службі, обіймати інші оплачувані посади, займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю (крім викладацької, наукової та творчої діяльності), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.

Вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності встановлюються законом.

У разі виникнення обставин, що порушують вимоги щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, народний депутат України у двадцятиденний строк з дня виникнення таких обставин припиняє таку діяльність або подає особисту заяву про складення повноважень народного депутата України.

Стаття 79. Перед вступом на посаду народні депутати України складають перед Верховною Радою України таку присягу...

Відмова скласти присягу має наслідком втрату депутатського мандата.

Повноваження народних депутатів України починаються з моменту складення присяги.

Стаття 80. Народним депутатам України гарантується депутатська недоторканність.

Народні депутати України не несуть юридичної відповідальності за результати голосування або висловлювання у парламенті та його органах, за винятком відповідальності за образу чи наклеп.

Стаття 81. Повноваження народних депутатів України припиняються одночасно з припиненням повноважень Верховної Ради України.

Повноваження народного депутата України припиняються достроково у разі:

- 1) складення повноважень за його особистою заявою;
- 2) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього;
- 3) визнання його судом недієздатним або безвісно відсутнім;
- 4) припинення його громадянства або його виїзду на постійне проживання за межі України;
- 5) якщо протягом двадцяти днів з дня виникнення обставин, які призводять до порушення вимог щодо несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, ці обставини ним не усунуто;
- 6) невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції;
- 7) його смерті.

Повноваження народного депутата України припиняються достроково також у разі дострокового припинення відповідно до Конституції України повноважень Верховної Ради України – в день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Рішення про дострокове припинення повноважень народного депутата України у випадках, передбачених пунктами 1, 4 частини другої цієї статті, приймається Верховною Радою України,

а у випадку, передбаченому пунктом 5 частини другої цієї статті, – судом.

У разі набрання законної сили обвинувальним вироком суду щодо народного депутата України, визнання народного депутата України недієздатним або безвісно відсутнім його повноваження припиняються з дня набрання законної сили рішенням суду, а в разі смерті народного депутата України – з дня смерті, засвідченої свідоцтвом про смерть.

У разі невходження народного депутата України, обраного від політичної партії (виборчого блоку політичних партій), до складу депутатської фракції цієї політичної партії (виборчого блоку політичних партій) або виходу народного депутата України із складу такої фракції його повноваження припиняються достроково на підставі закону за рішенням вищого керівного органу відповідної політичної партії (виборчого блоку політичних партій) з дня прийняття такого рішення.

Стаття 82. Верховна Рада України працює сесійно.

Верховна Рада України є повноважною за умови обрання не менш як двох третин від її конституційного складу.

Верховна Рада України збирається на першу сесію не пізніше ніж на тридцятий день після офіційного оголошення результатів виборів.

Перше засідання новообраної Верховної Ради України відкриває найстарший за віком народний депутат України.

Стаття 83. Чергові сесії Верховної Ради України починаються першого вівторка лютого і першого вівторка вересня кожного року.

Позачергові сесії Верховної Ради України, із зазначенням порядку денного, скликаються Головою Верховної Ради України на вимогу Президента України або на вимогу не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

У разі оголошення указу Президента України про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або окремих її місцевостях Верховна Рада України збирається на засідання у дводенний строк без скликання.

У разі закінчення строку повноважень Верховної Ради України під час дії воєнного чи надзвичайного стану її повноваження продовжуються до дня першого засідання першої сесії Верховної Ради України, обраної після скасування воєнного чи надзвичайного стану.

Порядок роботи Верховної Ради України встановлюється Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України.

У Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України формується протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів Верховної Ради України, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України.

Засади формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України встановлюються Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України.

Депутатська фракція у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, має права коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, передбачені цією Конституцією.

Стаття 84. Засідання Верховної Ради України проводяться відкрито. Закрите засідання проводиться за рішенням більшості від конституційного складу Верховної Ради України.

Рішення Верховної Ради України приймаються виключно на її пленарних засіданнях шляхом голосування.

Голосування на засіданнях Верховної Ради України здійснюється народним депутатом України особисто.

Стаття 85. До повноважень Верховної Ради України належить:

- 1) внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII цієї Конституції;
- 2) призначення всеукраїнського референдуму з питань, визначених статтею 73 цієї Конституції;
- 3) прийняття законів;

- 4) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;
- 5) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики, реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;
- 6) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;
- 7) призначення виборів Президента України у строки, передбачені цією Конституцією;
- 8) заслуховування щорічних та позачергових послань Президента України про внутрішнє і зовнішнє становище України;
- 9) оголошення за поданням Президента України стану війни і укладення миру, схвалення рішення Президента України про використання Збройних Сил України та інших військових формувань у разі збройної агресії проти України;
- 10) усунення Президента України з поста в порядку особливої процедури (імпичменту), встановленому статтею 111 цієї Конституції;
- 11) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;
- 12) призначення за поданням Президента України Прем'єр-міністра України, Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України, призначення за поданням Прем'єр-міністра України інших членів Кабінету Міністрів України, Голови Антимонопольного комітету України, Голови Державного комітету телебачення і радіомовлення України, Голови Фонду державного майна України, звільнення зазначених осіб з посад, вирішення питання про відставку Прем'єр-міністра України, членів Кабінету Міністрів України;
- 12-¹) призначення на посаду та звільнення з посади за поданням Президента України Голови Служби безпеки України;
- 13) здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України відповідно до цієї Конституції та закону;
- 14) затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених

Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;

15) прийняття Регламенту Верховної Ради України;

16) призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;

17) призначення на посаду та звільнення з посади Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; заслуховування його щорічних доповідей про стан дотримання та захисту прав і свобод людини в Україні;

18) призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;

19) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України;

20) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

21) призначення на посади та звільнення з посад членів Центральної виборчої комісії за поданням Президента України;

22) затвердження загальної структури, чисельності, визначення функцій Служби безпеки України, Збройних Сил України, інших утворених відповідно до законів України військових формувань, а також Міністерства внутрішніх справ України;

23) схвалення рішення про надання військової допомоги іншим державам, про направлення підрозділів Збройних Сил України до іншої держави чи про допуск підрозділів збройних сил інших держав на територію України;

24) встановлення державних символів України;

25) надання згоди на призначення на посаду та звільнення з посади Президентом України Генерального прокурора; висловлення недовіри Генеральному прокуророві, що має наслідком його відставку з посади;

26) призначення на посади третини складу Конституційного Суду України;

28) дострокове припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим за наявності висновку Конституційного Суду України про порушення нею Конституції України або законів України; призначення позачергових виборів до Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

29) утворення і ліквідація районів, встановлення і зміна меж районів і міст, віднесення населених пунктів до категорії міст, найменування і перейменування населених пунктів і районів;

30) призначення чергових та позачергових виборів до органів місцевого самоврядування;

31) затвердження протягом двох днів з моменту звернення Президента України указів про введення воєнного чи надзвичайного стану в Україні або в окремих її місцевостях, про загальну або часткову мобілізацію, про оголошення окремих місцевостей зонами надзвичайної екологічної ситуації;

32) надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;

33) здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією та законом;

34) прийняття рішення про направлення запиту до Президента України на вимогу народного депутата України, групи народних депутатів України чи комітету Верховної Ради України, попередньо підтриману не менш як однією третиною від конституційного складу Верховної Ради України;

35) призначення на посаду та звільнення з посади керівника апарату Верховної Ради України; затвердження кошторису Верховної Ради України та структури її апарату;

36) затвердження переліку об'єктів права державної власності, що не підлягають приватизації, визначення правових засад вилучення об'єктів права приватної власності;

37) затвердження законом Конституції Автономної Республіки Крим, змін до неї.

Верховна Рада України здійснює також інші повноваження, які відповідно до Конституції України віднесені до її відання.

Стаття 86. Народний депутат України має право на сесії Верховної Ради України звернутися із запитом до органів Верховної Ради України, до Кабінету Міністрів України, до керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ і організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності.

Керівники органів державної влади та органів місцевого самоврядування, підприємств, установ і організацій зобов'язані повідомити народного депутата України про результати розгляду його запиту.

Стаття 87. Верховна Рада України за пропозицією Президента України або не менш як однієї третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України може розгля-

нути питання про відповідальність Кабінету Міністрів України та прийняти резолюцію недовіри Кабінету Міністрів України більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Питання про відповідальність Кабінету Міністрів України не може розглядатися Верховною Радою України більше одного разу протягом однієї чергової сесії, а також протягом року після схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України або протягом останньої сесії Верховної Ради України.

Стаття 88. Верховна Рада України обирає із свого складу Голову Верховної Ради України, Першого заступника і заступника Голови Верховної Ради України та відкликає їх з цих посад.

Голова Верховної Ради України:

- 1) веде засідання Верховної Ради України;
- 2) організовує роботу Верховної Ради України, координує діяльність її органів;
- 3) підписує акти, прийняті Верховною Радою України;
- 4) представляє Верховну Раду України у зносинах з іншими органами державної влади України та органами влади інших держав;
- 5) організовує роботу апарату Верховної Ради України.

Голова Верховної Ради України здійснює повноваження, передбачені цією Конституцією, у порядку, встановленому Регламентом Верховної Ради України.

Стаття 89. Верховна Рада України для здійснення законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до її повноважень, виконання контрольних функцій відповідно до Конституції України створює з числа народних депутатів України комітети Верховної Ради України та обирає голів, перших заступників, заступників голів та секретарів цих комітетів.

Верховна Рада України у межах своїх повноважень може створювати тимчасові спеціальні комісії для підготовки і попереднього розгляду питань.

Верховна Рада України для проведення розслідування з питань, що становлять суспільний інтерес, утворює тимчасові слідчі комісії, якщо за це проголосувала не менш як одна третина від конституційного складу Верховної Ради України.

Висновки і пропозиції тимчасових слідчих комісій не є вирішальними для слідства і суду.

Організація і порядок діяльності комітетів Верховної Ради України, її тимчасових спеціальних і тимчасових слідчих комісій встановлюються законом.

Стаття 90. Повноваження Верховної Ради України припиняються у день відкриття першого засідання Верховної Ради України нового скликання.

Президент України має право достроково припинити повноваження Верховної Ради України, якщо:

- 1) протягом одного місяця у Верховній Раді України не сформовано коаліцію депутатських фракцій відповідно до статті 83 цієї Конституції;
- 2) протягом шістдесяти днів після відставки Кабінету Міністрів України не сформовано персональний склад Кабінету Міністрів України;
- 3) протягом тридцяти днів однієї чергової сесії пленарні засідання не можуть розпочатися.

Рішення про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України приймається Президентом України після консультацій з Головою Верховної Ради України, його заступниками та головами депутатських фракцій у Верховній Раді України.

Повноваження Верховної Ради України, що обрана на позачергових виборах, проведених після дострокового припинення Президентом України повноважень Верховної Ради України попереднього скликання, не можуть бути припинені протягом одного року з дня її обрання.

Повноваження Верховної Ради України не можуть бути достроково припинені Президентом України в останні шість місяців строку повноважень Верховної Ради України або Президента України.

Стаття 91. Верховна Рада України приймає закони, постанови та інші акти більшістю від її конституційного складу, крім випадків, передбачених цією Конституцією.

Стаття 92. Виключно законами України визначаються:

- 1) права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; основні обов'язки громадянина;
- 2) громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства;
- 3) права корінних народів і національних меншин;
- 4) порядок застосування мов;
- 5) засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку;

6) основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; екологічної безпеки;

7) правовий режим власності;

8) правові засади і гарантії підприємництва; правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання;

9) засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи;

10) засади регулювання демографічних та міграційних процесів;

11) засади утворення і діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації;

12) організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики та інформатики;

13) територіальний устрій України;

14) судоустрій, судочинство, статус суддів; засади судової експертизи; організація і діяльність прокуратури, нотаріату, органів досудового розслідування, органів і установ виконання покарань; порядок виконання судових рішень; засади організації та діяльності адвокатури;

15) засади місцевого самоврядування;

16) статус столиці України; спеціальний статус інших міст;

17) основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;

18) правовий режим державного кордону;

19) правовий режим воєнного і надзвичайного стану, зон надзвичайної екологічної ситуації;

20) організація і порядок проведення виборів і референдумів;

21) організація і порядок діяльності Верховної Ради України, статус народних депутатів України;

22) засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами, адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

Виключно законами України встановлюються:

1) Державний бюджет України і бюджетна система України; система оподаткування, податки і збори; засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних

валют на території України; порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу; порядок випуску та обігу державних цінних паперів, їх види і типи;

2) порядок направлення підрозділів Збройних Сил України до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;

3) одиниці ваги, міри і часу; порядок встановлення державних стандартів;

4) порядок використання і захисту державних символів;

5) державні нагороди;

6) військові звання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання;

7) державні свята;

8) порядок утворення і функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального.

Законом України оголошується амністія.

Стаття 93. Право законодавчої ініціативи у Верховній Раді України належить Президентові України, народним депутатам України та Кабінету Міністрів України.

Законопроекти, визначені Президентом України як невідкладні, розглядаються Верховною Радою України позачергово.

Стаття 94. Закон підписує Голова Верховної Ради України і невідкладно направляє його Президентові України.

Президент України протягом п'ятнадцяти днів після отримання закону підписує його, беручи до виконання, та офіційно оприлюднює його або повертає закон зі своїми вмотивованими і сформульованими пропозиціями до Верховної Ради України для повторного розгляду.

У разі якщо Президент України протягом встановленого строку не повернув закон для повторного розгляду, закон вважається схваленим Президентом України і має бути підписаний та офіційно оприлюднений.

Якщо під час повторного розгляду закон буде знову прийнятий Верховною Радою України не менш як двома третинами від її конституційного складу, Президент України зобов'язаний його підписати та офіційно оприлюднити протягом десяти днів. У разі якщо Президент України не підписав такий закон, він невідкладно офіційно оприлюднюється Головою Верховної Ради України і опубліковується за його підписом.

Закон набирає чинності через десять днів з дня його офіційного оприлюднення, якщо інше не передбачено самим законом, але не раніше дня його опублікування.

Стаття 95. Бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами.

Виключно законом про Державний бюджет України визначаються будь-які видатки держави на загальносуспільні потреби, розмір і цільове спрямування цих видатків.

Держава прагне до збалансованості бюджету України.

Регулярні звіти про доходи і видатки Державного бюджету України мають бути оприлюднені.

Стаття 96. Державний бюджет України затверджується щорічно Верховною Радою України на період з 1 січня по 31 грудня, а за особливих обставин – на інший період.

Кабінет Міністрів України не пізніше 15 вересня кожного року подає до Верховної Ради України проект закону про Державний бюджет України на наступний рік. Разом із проектом закону подається доповідь про хід виконання Державного бюджету України поточного року.

Стаття 97. Кабінет Міністрів України відповідно до закону подає до Верховної Ради України звіт про виконання Державного бюджету України.

Поданий звіт має бути оприлюднений.

Стаття 98. Контроль від імені Верховної Ради України за надходженням коштів до Державного бюджету України та їх використання здійснює Рахункова палата.

Організація, повноваження і порядок діяльності Рахункової палати визначаються законом.

Стаття 99. Грошовою одиницею України є гривня.

Забезпечення стабільності грошової одиниці є основною функцією центрального банку держави – Національного банку України.

Стаття 100. Рада Національного банку України розробляє основні засади грошово-кредитної політики та здійснює контроль за її проведенням.

Правовий статус Ради Національного банку України визначається законом.

Стаття 101. Парламентський контроль за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина здійснює Уповноважений Верховної Ради України з прав людини.

Розділ V ПРЕЗИДЕНТ УКРАЇНИ

Стаття 102. Президент України є главою держави і виступає від її імені.

Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

Президент України є гарантом реалізації стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору.

Стаття 103. Президент України обирається громадянами України на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування строком на п'ять років.

Президентом України може бути обраний громадянин України, який досяг тридцяти п'яти років, має право голосу, проживає в Україні протягом десяти останніх перед днем виборів років та володіє державною мовою.

Одна й та сама особа не може бути Президентом України більше ніж два строки підряд.

Президент України не може мати іншого представницького мандата, обіймати посаду в органах державної влади або в об'єднаннях громадян, а також займатися іншою оплачуваною або підприємницькою діяльністю чи входити до складу керівного органу або наглядової ради підприємства, що має на меті одержання прибутку.

Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю березня п'ятого року повноважень Президента України. У разі дострокового припинення повноважень Президента України вибори Президента України проводяться в період дев'яноста днів з дня припинення повноважень.

Порядок проведення виборів Президента України встановлюється законом.

Стаття 104. Новообраний Президент України вступає на пост не пізніше ніж через тридцять днів після офіційного оголошення результатів виборів, з моменту складення присяги народові на урочистому засіданні Верховної Ради України.

Приведення Президента України до присяги здійснює Голова Конституційного Суду України.

Президент України складає таку присягу:

«Я, (ім'я та прізвище), волею народу обраний Президентом України, заступаючи на цей високий пост, урочисто присягаю на

вірність Україні. Зобов'язуюсь усіма своїми справами боронити суверенітет і незалежність України, дбати про благо Вітчизни і добробут Українського народу, обстоювати права і свободи громадян, додержуватися Конституції України і законів України, виконувати свої обов'язки в інтересах усіх співвітчизників, підносити авторитет України у світі».

Президент України, обраний на позачергових виборах, складає присягу у п'ятиденний строк після офіційного оголошення результатів виборів.

Стаття 105. Президент України користується правом недоторканності на час виконання повноважень.

За посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону.

Звання Президента України охороняється законом і зберігається за ним довічно, якщо тільки Президент України не був усунений з поста в порядку імпічменту.

Стаття 106. Президент України:

1) забезпечує державну незалежність, національну безпеку і правонаступництво держави;

2) звертається з посланнями до народу та із щорічними і позачерговими посланнями до Верховної Ради України про внутрішнє і зовнішнє становище України;

3) представляє державу в міжнародних відносинах, здійснює керівництво зовнішньополітичною діяльністю держави, веде переговори та укладає міжнародні договори України;

4) приймає рішення про визнання іноземних держав;

5) призначає та звільняє глав дипломатичних представництв України в інших державах і при міжнародних організаціях; приймає вірчі і відкличні грамоти дипломатичних представників іноземних держав;

6) призначає всеукраїнський референдум щодо змін Конституції України відповідно до статті 156 цієї Конституції, проголошує всеукраїнський референдум за народною ініціативою;

7) призначає позачергові вибори до Верховної Ради України у строки, встановлені цією Конституцією;

8) припиняє повноваження Верховної Ради України у випадках, передбачених цією Конституцією;

9) вносить за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, подання про призначення Верховною Радою

України Прем'єр-міністра України в строк не пізніше ніж на п'ятнадцятий день після одержання такої пропозиції;

10) вносить до Верховної Ради України подання про призначення Міністра оборони України, Міністра закордонних справ України;

11) призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Генерального прокурора;

12) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Ради Національного банку України;

13) призначає на посади та звільняє з посад половину складу Національної ради України з питань телебачення і радіомовлення;

14) вносить до Верховної Ради України подання про призначення на посаду та звільнення з посади Голови Служби безпеки України;

15) зупиняє дію актів Кабінету Міністрів України з мотивів невідповідності цій Конституції з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності;

16) скасовує акти Ради міністрів Автономної Республіки Крим;

17) є Верховним Головнокомандувачем Збройних Сил України; призначає на посади та звільняє з посад вище командування Збройних Сил України, інших військових формувань; здійснює керівництво у сферах національної безпеки та оборони держави;

18) очолює Раду національної безпеки і оборони України;

19) вносить до Верховної Ради України подання про оголошення стану війни та у разі збройної агресії проти України приймає рішення про використання Збройних Сил України та інших утворених відповідно до законів України військових формувань;

20) приймає відповідно до закону рішення про загальну або часткову мобілізацію та введення воєнного стану в Україні або в окремих її місцевостях у разі загрози нападу, небезпеки державній незалежності України;

21) приймає у разі необхідності рішення про введення в Україні або в окремих її місцевостях надзвичайного стану, а також оголошує у разі необхідності окремі місцевості України зонами надзвичайної екологічної ситуації – з наступним затвердженням цих рішень Верховною Радою України;

22) призначає на посади третину складу Конституційного Суду України;

24) присвоює вищі військові звання, вищі дипломатичні ранги та інші вищі спеціальні звання і класні чини;

25) нагороджує державними нагородами; встановлює президентські відзнаки та нагороджує ними;

26) приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні;

27) здійснює помилування;

28) створює у межах коштів, передбачених у Державному бюджеті України, для здійснення своїх повноважень консультативні, дорадчі та інші допоміжні органи і служби;

29) підписує закони, прийняті Верховною Радою України;

30) має право вето щодо прийнятих Верховною Радою України законів (крім законів про внесення змін до Конституції України) з наступним поверненням їх на повторний розгляд Верховної Ради України;

31) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією України.

Президент України не може передавати свої повноваження іншим особам або органам.

Президент України на основі та на виконання Конституції і законів України видає укази і розпорядження, які є обов'язковими до виконання на території України.

Акти Президента України, видані в межах повноважень, передбачених пунктами 5, 18, 21 цієї статті, скріплюють підписами Прем'єр-міністр України і міністр, відповідальний за акт та його виконання.

Стаття 107. Рада національної безпеки і оборони України є координаційним органом з питань національної безпеки і оборони при Президентові України.

Рада національної безпеки і оборони України координує і контролює діяльність органів виконавчої влади у сфері національної безпеки і оборони.

Головою Ради національної безпеки і оборони України є Президент України.

Персональний склад Ради національної безпеки і оборони України формує Президент України.

До складу Ради національної безпеки і оборони України за посадою входять Прем'єр-міністр України, Міністр оборони України, Голова Служби безпеки України, Міністр внутрішніх справ України, Міністр закордонних справ України.

У засіданнях Ради національної безпеки і оборони України може брати участь Голова Верховної Ради України.

Рішення Ради національної безпеки і оборони України вводяться в дію указами Президента України.

Компетенція та функції Ради національної безпеки і оборони України визначаються законом.

Стаття 108. Президент України виконує свої повноваження до вступу на пост новообраного Президента України.

Повноваження Президента України припиняються достроково у разі:

- 1) відставки;
- 2) неспроможності виконувати свої повноваження за станом здоров'я;
- 3) усунення з поста в порядку імпічменту;
- 4) смерті.

Стаття 109. Відставка Президента України набуває чинності з моменту проголошення ним особисто заяви про відставку на засіданні Верховної Ради України.

Стаття 110. Неспроможність виконання Президентом України своїх повноважень за станом здоров'я має бути встановлена на засіданні Верховної Ради України і підтверджена рішенням, прийнятим більшістю від її конституційного складу на підставі письмового подання Верховного Суду – за зверненням Верховної Ради України, і медичного висновку.

Стаття 111. Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпічменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину.

Питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України.

Для проведення розслідування Верховна Рада України створює спеціальну тимчасову слідчу комісію, до складу якої включаються спеціальний прокурор і спеціальні слідчі.

Висновки і пропозиції тимчасової слідчої комісії розглядаються на засіданні Верховної Ради України.

За наявності підстав Верховна Рада України не менш як двома третинами від її конституційного складу приймає рішення про звинувачення Президента України.

Рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу після перевірки справи Конституційним Судом України і отримання його висновку

щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про імпічмент та отримання висновку Верховного Суду про те, що діяння, в яких звинувачується Президент України, містять ознаки державної зради або іншого злочину.

Стаття 112. У разі дострокового припинення повноважень Президента України відповідно до статей 108, 109, 110, 111 цієї Конституції виконання обов'язків Президента України на період до обрання і вступу на пост нового Президента України покладається на Голову Верховної Ради України. Голова Верховної Ради України в період виконання ним обов'язків Президента України не може здійснювати повноваження, передбачені пунктами 2, 6-8, 10-13, 22, 24, 25, 27, 28 статті 106 Конституції України.

Розділ VI КАБІНЕТ МІНІСТРІВ УКРАЇНИ. ІНШІ ОРГАНИ ВИКОНАВЧОЇ ВЛАДИ

Стаття 113. Кабінет Міністрів України є вищим органом у системі органів виконавчої влади.

Кабінет Міністрів України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України у межах, передбачених цією Конституцією.

Кабінет Міністрів України у своїй діяльності керується цією Конституцією та законами України, а також указами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України.

Стаття 114. До складу Кабінету Міністрів України входять Прем'єр-міністр України, Перший віце-прем'єр-міністр, віце-прем'єр-міністри, міністри.

Прем'єр-міністр України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України.

Кандидатуру для призначення на посаду Прем'єр-міністра України вносить Президент України за пропозицією коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, сформованої відповідно до статті 83 Конституції України, або депутатської фракції, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Міністр оборони України, Міністр закордонних справ України призначаються Верховною Радою України за поданням Президента України, інші члени Кабінету Міністрів України призначаються Верховною Радою України за поданням Прем'єр-міністра України.

Прем'єр-міністр України керує роботою Кабінету Міністрів України, спрямовує її на виконання Програми діяльності Кабінету Міністрів України, схваленої Верховною Радою України.

Стаття 115. Кабінет Міністрів України складає повноваження перед новообраною Верховною Радою України.

Прем'єр-міністр України, інші члени Кабінету Міністрів України мають право заявити Верховній Раді України про свою відставку.

Відставка Прем'єр-міністра України, прийняття Верховною Радою України резолюції недовіри Кабінету Міністрів України мають наслідком відставку всього складу Кабінету Міністрів України. У цих випадках Верховна Рада України здійснює формування нового складу Кабінету Міністрів України у строки і в порядку, що визначені цією Конституцією.

Кабінет Міністрів України, який склав повноваження перед новообраною Верховною Радою України або відставку якого прийнято Верховною Радою України, продовжує виконувати свої повноваження до початку роботи новосформованого Кабінету Міністрів України.

Стаття 116. Кабінет Міністрів України:

1) забезпечує державний суверенітет і економічну самостійність України, здійснення внутрішньої і зовнішньої політики держави, виконання Конституції і законів України, актів Президента України;

1⁻¹) забезпечує реалізацію стратегічного курсу держави на набуття повноправного членства України в Європейському Союзі та в Організації Північноатлантичного договору;

2) вживає заходів щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина;

3) забезпечує проведення фінансової, цінової, інвестиційної та податкової політики; політики у сферах праці й зайнятості населення, соціального захисту, освіти, науки і культури, охорони природи, екологічної безпеки і природокористування;

4) розробляє і здійснює загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України;

5) забезпечує рівні умови розвитку всіх форм власності; здійснює управління об'єктами державної власності відповідно до закону;

6) розробляє проект закону про Державний бюджет України і забезпечує виконання затвердженого Верховною Радою України

Державного бюджету України, подає Верховній Раді України звіт про його виконання;

7) здійснює заходи щодо забезпечення обороноздатності і національної безпеки України, громадського порядку, боротьби зі злочинністю;

8) організовує і забезпечує здійснення зовнішньоекономічної діяльності України, митної справи;

9) спрямовує і координує роботу міністерств, інших органів виконавчої влади;

9-¹) утворює, реорганізовує та ліквідує відповідно до закону міністерства та інші центральні органи виконавчої влади, діючи в межах коштів, передбачених на утримання органів виконавчої влади;

9-²) призначає на посади та звільняє з посад за поданням Прем'єр-міністра України керівників центральних органів виконавчої влади, які не входять до складу Кабінету Міністрів України;

10) здійснює інші повноваження, визначені Конституцією та законами України.

Стаття 117. Кабінет Міністрів України в межах своєї компетенції видає постанови і розпорядження, які є обов'язковими до виконання.

Акти Кабінету Міністрів України підписує Прем'єр-міністр України.

Нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, міністерств та інших центральних органів виконавчої влади підлягають реєстрації в порядку, встановленому законом.

Стаття 118. Виконавчу владу в областях і районах, містах Києві та Севастополі здійснюють місцеві державні адміністрації.

Особливості здійснення виконавчої влади у містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Склад місцевих державних адміністрацій формують голови місцевих державних адміністрацій.

Голови місцевих державних адміністрацій призначаються на посаду і звільняються з посади Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Голови місцевих державних адміністрацій при здійсненні своїх повноважень відповідальні перед Президентом України і Кабінетом Міністрів України, підзвітні та підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні радам у частині повноважень, делегованих їм відповідними районними чи обласними радами.

Місцеві державні адміністрації підзвітні і підконтрольні органам виконавчої влади вищого рівня.

Рішення голів місцевих державних адміністрацій, що суперечать Конституції та законам України, іншим актам законодавства України, можуть бути відповідно до закону скасовані Президентом України або головою місцевої державної адміністрації вищого рівня.

Обласна чи районна рада може висловити недовіру голові відповідної місцевої державної адміністрації, на підставі чого Президент України приймає рішення і дає обґрунтовану відповідь.

Якщо недовіру голові районної чи обласної державної адміністрації висловили дві третини депутатів від складу відповідної ради, Президент України приймає рішення про відставку голови місцевої державної адміністрації.

Стаття 119. Місцеві державні адміністрації на відповідній території забезпечують:

1) виконання Конституції та законів України, актів Президента України, Кабінету Міністрів України, інших органів виконавчої влади;

2) законність і правопорядок; додержання прав і свобод громадян;

3) виконання державних і регіональних програм соціально-економічного та культурного розвитку, програм охорони довкілля, а в місцях компактного проживання корінних народів і національних меншин – також програм їх національно-культурного розвитку;

4) підготовку та виконання відповідних обласних і районних бюджетів;

5) звіт про виконання відповідних бюджетів та програм;

6) взаємодію з органами місцевого самоврядування;

7) реалізацію інших наданих державою, а також делегованих відповідними радами повноважень.

Стаття 120. Члени Кабінету Міністрів України, керівники центральних та місцевих органів виконавчої влади не мають права суміщати свою службову діяльність з іншою роботою (крім викладацької, наукової та творчої роботи у позаробочий час), входити до складу керівного органу чи наглядової ради підприємства або організації, що має на меті одержання прибутку.

Організація, повноваження і порядок діяльності Кабінету Міністрів України, інших центральних та місцевих органів виконавчої влади визначаються Конституцією і законами України.

Розділ VIII ПРАВОСУДДЯ

Стаття 124. Правосуддя в Україні здійснюють виключно суди.

Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються.

Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи.

Законом може бути визначений обов'язковий досудовий порядок урегулювання спору.

Народ безпосередньо бере участь у здійсненні правосуддя через присяжних.

Україна може визнати юрисдикцію Міжнародного кримінального суду на умовах, визначених Римським статутом Міжнародного кримінального суду.

Стаття 125. Судоустрій в Україні будується за принципами територіальності та спеціалізації і визначається законом.

Суд утворюється, реорганізовується і ліквідується законом, проект якого вносить до Верховної Ради України Президент України після консультацій з Вищою радою правосуддя.

Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України.

Відповідно до закону можуть діяти вищі спеціалізовані суди.

З метою захисту прав, свобод та інтересів особи у сфері публічно-правових відносин діють адміністративні суди.

Створення надзвичайних та особливих судів не допускається.

Стаття 126. Незалежність і недоторканність судді гарантуються Конституцією і законами України.

Вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється.

Без згоди Вищої ради правосуддя суддю не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Суддю не може бути притягнуто до відповідальності за ухвалені ним судові рішення, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку.

Суддя обіймає посаду безстроково.

Підставами для звільнення судді є:

- 1) неспроможність виконувати повноваження за станом здоров'я;
- 2) порушення суддею вимог щодо несумісності;
- 3) вчинення істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування обов'язками, що є несумісним зі статусом судді або виявило його невідповідність займаній посаді;
- 4) подання заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням;
- 5) незгода на переведення до іншого суду у разі ліквідації чи реорганізації суду, в якому суддя обіймає посаду;
- 6) порушення обов'язку підтвердити законність джерела походження майна.

Повноваження судді припиняються у разі:

- 1) досягнення суддею шістдесяти п'яти років;
- 2) припинення громадянства України або набуття суддею громадянства іншої держави;
- 3) набрання законної сили рішенням суду про визнання судді безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним;
- 4) смерті судді;
- 5) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо судді за вчинення ним злочину.

Держава забезпечує особисту безпеку судді та членів його сім'ї.

Стаття 127. Правосуддя здійснюють судді. У визначених законом випадках правосуддя здійснюється за участю присяжних.

Суддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

На посаду судді може бути призначений громадянин України, не молодший тридцяти та не старший шістдесяти п'яти років, який має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ять років, є компетентним, добросовісним та володіє державною мовою. Законом можуть бути передбачені додаткові вимоги для призначення на посаду судді.

Для суддів спеціалізованих судів відповідно до закону можуть бути встановлені інші вимоги щодо освіти та стажу професійної діяльності.

Стаття 128. Призначення на посаду судді здійснюється Президентом України за поданням Вищої ради правосуддя в порядку, встановленому законом.

Призначення на посаду судді здійснюється за конкурсом, крім випадків, визначених законом.

Голову Верховного Суду обирає на посаду та звільняє з посади шляхом таємного голосування Пленум Верховного Суду в порядку, встановленому законом.

Стаття 129. Суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права.

Основними засадами судочинства є:

1) рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом;

2) забезпечення доведеності вини;

3) змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості;

4) підтримання публічного обвинувачення в суді прокурором;

5) забезпечення обвинуваченому права на захист;

6) гласність судового процесу та його повне фіксування технічними засобами;

7) розумні строки розгляду справи судом;

8) забезпечення права на апеляційний перегляд справи та у визначених законом випадках – на касаційне оскарження судового рішення;

9) обов'язковість судового рішення.

Законом можуть бути визначені також інші засади судочинства.

Судочинство провадиться суддею одноособово, колегією суддів чи судом присяжних.

За неповагу до суду чи судді винні особи притягаються до юридичної відповідальності.

Стаття 129⁻¹. Суд ухвалює рішення іменем України. Судове рішення є обов'язковим до виконання.

Держава забезпечує виконання судового рішення у визначеному законом порядку.

Контроль за виконанням судового рішення здійснює суд.

Стаття 130. Держава забезпечує фінансування та належні умови для функціонування судів і діяльності суддів. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на утримання судів з урахуванням пропозицій Вищої ради правосуддя.

Розмір винагороди судді встановлюється законом про су-доустрій.

Стаття 130-¹. Для захисту професійних інтересів суддів та ви-рішення питань внутрішньої діяльності судів відповідно до закону діє суддівське самоврядування.

Стаття 131. В Україні діє Вища рада правосуддя, яка:

- 1) вносить подання про призначення судді на посаду;
- 2) ухвалює рішення стосовно порушення суддею чи прокуро-ром вимог щодо несумісності;
- 3) розглядає скарги на рішення відповідного органу про при-тягнення до дисциплінарної відповідальності судді чи прокурора;
- 4) ухвалює рішення про звільнення судді з посади;
- 5) надає згоду на затримання судді чи утримання його під вартою;
- 6) ухвалює рішення про тимчасове відсторонення судді від здійснення правосуддя;
- 7) вживає заходів щодо забезпечення незалежності суддів;
- 8) ухвалює рішення про переведення судді з одного суду до іншого;
- 9) здійснює інші повноваження, визначені цією Конституцією та законами України.

Вища рада правосуддя складається з двадцяти одного члена, з яких десятьох – обирає з'їзд суддів України з числа суддів чи суд-дів у відставці, двох – призначає Президент України, двох – оби-рає Верховна Рада України, двох – обирає з'їзд адвокатів України, двох – обирає всеукраїнська конференція прокурорів, двох – оби-рає з'їзд представників юридичних вищих навчальних закладів та наукових установ.

Порядок обрання (призначення) на посади членів Вищої ради правосуддя визначається законом.

Голова Верховного Суду входить до складу Вищої ради право-суддя за посадою.

Строк повноважень обраних (призначених) членів Вищої ради правосуддя становить чотири роки. Одна й та ж особа не може обіймати посаду члена Вищої ради правосуддя два строки поспіль.

Член Вищої ради правосуддя не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльнос-ті, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші опла-чувані посади (крім посади Голови Верховного Суду), виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

Член Вищої ради правосуддя має належати до правничої професії та відповідати критерію політичної нейтральності.

Законом можуть бути передбачені додаткові вимоги до члена Вищої ради правосуддя.

Вища рада правосуддя набуває повноважень за умови обрання (призначення) щонайменше п'ятнадцяти її членів, серед яких більшість становлять судді.

Відповідно до закону в системі правосуддя утворюються органи та установи для забезпечення добору суддів, прокурорів, їх професійної підготовки, оцінювання, розгляду справ щодо їх дисциплінарної відповідальності, фінансового та організаційного забезпечення судів.

Стаття 131⁻¹. В Україні діє прокуратура, яка здійснює:

- 1) підтримання публічного обвинувачення в суді;
- 2) організацію і процесуальне керівництво досудовим розслідуванням, вирішення відповідно до закону інших питань під час кримінального провадження, нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку;
- 3) представництво інтересів держави в суді у виключних випадках і в порядку, що визначені законом.

Організація та порядок діяльності прокуратури визначаються законом.

Прокуратуру в Україні очолює Генеральний прокурор, якого призначає на посаду та звільняє з посади за згодою Верховної Ради України Президент України.

Строк повноважень Генерального прокурора становить шість років. Одна й та ж особа не може обіймати посаду Генерального прокурора два строки поспіль.

Дострокове звільнення з посади Генерального прокурора здійснюється виключно у випадках і з підстав, визначених цією Конституцією та законом.

Стаття 131⁻². Для надання професійної правничої допомоги в Україні діє адвокатура.

Незалежність адвокатури гарантується.

Засади організації і діяльності адвокатури та здійснення адвокатської діяльності в Україні визначаються законом.

Виключно адвокат здійснює представництво іншої особи в суді, а також захист від кримінального обвинувачення.

Законом можуть бути визначені винятки щодо представництва в суді у трудових спорах, спорах щодо захисту соціальних прав,

щодо виборів та референдумів, у малозначних спорах, а також стосовно представництва малолітніх чи неповнолітніх осіб та осіб, які визнані судом недієздатними чи дієздатність яких обмежена.

Розділ ІХ ТЕРИТОРІАЛЬНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ

Стаття 132. Територіальний устрій України ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади, збалансованості і соціально-економічного розвитку регіонів, з урахуванням їх історичних, економічних, екологічних, географічних і демографічних особливостей, етнічних і культурних традицій.

Стаття 133. Систему адміністративно-територіального устрою України складають: Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села.

До складу України входять: Автономна Республіка Крим, Вінницька, Волинська, Дніпропетровська, Донецька, Житомирська, Закарпатська, Запорізька, Івано-Франківська, Київська, Кіровоградська, Луганська, Львівська, Миколаївська, Одеська, Полтавська, Рівненська, Сумська, Тернопільська, Харківська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька, Чернігівська області, міста Київ та Севастополь.

Міста Київ та Севастополь мають спеціальний статус, який визначається законами України.

Розділ Х АВТОНОМНА РЕСПУБЛІКА КРИМ

Стаття 134. Автономна Республіка Крим є невід'ємною складовою частиною України і в межах повноважень, визначених Конституцією України, вирішує питання, віднесені до її відання.

Стаття 135. Автономна Республіка Крим має Конституцію Автономної Республіки Крим, яку приймає Верховна Рада Автономної Республіки Крим та затверджує Верховна Рада України не менш як половиною від конституційного складу Верховної Ради України.

Нормативно-правові акти Верховної Ради Автономної Республіки Крим та рішення Ради міністрів Автономної Республіки Крим не можуть суперечити Конституції і законам України та приймаються відповідно до Конституції України, законів України, актів Президента України і Кабінету Міністрів України та на їх виконання.

Стаття 136. Представницьким органом Автономної Республіки Крим є Верховна Рада Автономної Республіки Крим, депутати якої

обираються на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Строк повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, депутати якої обрані на чергових виборах, становить п'ять років. Припинення повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим має наслідком припинення повноважень її депутатів.

Чергові вибори до Верховної Ради Автономної Республіки Крим відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень Верховної Ради Автономної Республіки Крим, обраної на чергових виборах.

Верховна Рада Автономної Республіки Крим у межах своїх повноважень приймає рішення та постанови, які є обов'язковими до виконання в Автономній Республіці Крим.

Урядом Автономної Республіки Крим є Рада міністрів Автономної Республіки Крим. Голова Ради міністрів Автономної Республіки Крим призначається на посаду та звільняється з посади Верховною Радою Автономної Республіки Крим за погодженням із Президентом України.

Повноваження, порядок формування і діяльності Верховної Ради Автономної Республіки Крим і Ради міністрів Автономної Республіки Крим визначаються Конституцією України та законами України, нормативно-правовими актами Верховної Ради Автономної Республіки Крим з питань, віднесених до її компетенції.

Правосуддя в Автономній Республіці Крим здійснюється судами України.

Стаття 137. Автономна Республіка Крим здійснює нормативне регулювання з питань:

- 1) сільського господарства і лісів;
- 2) меліорації і кар'єрів;
- 3) громадських робіт, ремесел та промислів; благодійництва;
- 4) містобудування і житлового господарства;
- 5) туризму, готельної справи, ярмарків;
- 6) музеїв, бібліотек, театрів, інших закладів культури, історико-культурних заповідників;
- 7) транспорту загального користування, автошляхів, водопроводів;
- 8) мисливства, рибальства;
- 9) санітарної і лікарняної служб.

З мотивів невідповідності нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим Конституції України та

законам України Президент України може зупинити дію цих нормативно-правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим з одночасним зверненням до Конституційного Суду України щодо їх конституційності.

Стаття 138. До відання Автономної Республіки Крим належить:

- 1) призначення виборів депутатів Верховної Ради Автономної Республіки Крим, затвердження складу виборчої комісії Автономної Республіки Крим;
- 2) організація та проведення місцевих референдумів;
- 3) управління майном, що належить Автономній Республіці Крим;
- 4) розроблення, затвердження та виконання бюджету Автономної Республіки Крим на основі єдиної податкової і бюджетної політики України;
- 5) розроблення, затвердження та реалізація програм Автономної Республіки Крим з питань соціально-економічного та культурного розвитку, раціонального природокористування, охорони довкілля – відповідно до загальнодержавних програм;
- 6) визнання статусу місцевостей як курортів; встановлення зон санітарної охорони курортів;
- 7) участь у забезпеченні прав і свобод громадян, національної злагоди, сприяння охороні правопорядку та громадської безпеки;
- 8) забезпечення функціонування і розвитку державної та національних мов і культур в Автономній Республіці Крим; охорона і використання пам'яток історії;
- 9) участь у розробленні та реалізації державних програм повернення депортованих народів;
- 10) ініціювання введення надзвичайного стану та встановлення зон надзвичайної екологічної ситуації в Автономній Республіці Крим або в окремих її місцевостях.

Законами України Автономній Республіці Крим можуть бути делеговані також інші повноваження.

Стаття 139. В Автономній Республіці Крим діє Представництво Президента України, статус якого визначається законом України.

Розділ XI МІСЦЕВЕ САМОВРЯДУВАННЯ

Стаття 140. Місцеве самоврядування є правом територіальної громади – жителів села чи добровільного об'єднання у сільську громаду жителів кількох сіл, селища та міста – самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України.

Особливості здійснення місцевого самоврядування в містах Києві та Севастополі визначаються окремими законами України.

Місцеве самоврядування здійснюється територіальною громадою в порядку, встановленому законом, як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування: сільські, селищні, міські ради та їх виконавчі органи.

Органами місцевого самоврядування, що представляють спільні інтереси територіальних громад сіл, селищ та міст, є районні та обласні ради.

Питання організації управління районами в містах належить до компетенції міських рад.

Сільські, селищні, міські ради можуть дозволяти за ініціативою жителів створювати будинкові, вуличні, квартальні та інші органи самоорганізації населення і наділяти їх частиною власної компетенції, фінансів, майна.

Стаття 141. До складу сільської, селищної, міської, районної, обласної ради входять депутати, які обираються жителями села, селища, міста, району, області на основі загального, рівного, прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Строк повноважень сільської, селищної, міської, районної, обласної ради, депутати якої обрані на чергових виборах, становить п'ять років. Припинення повноважень сільської, селищної, міської, районної, обласної ради має наслідком припинення повноважень депутатів відповідної ради.

Територіальні громади на основі загального, рівного, прямого виборчого права обирають шляхом таємного голосування відповідно сільського, селищного, міського голову, який очолює виконавчий орган ради та головує на її засіданнях. Строк повноважень сільського, селищного, міського голови, обраного на чергових виборах, становить п'ять років.

Чергові вибори сільських, селищних, міських, районних, обласних рад, сільських, селищних, міських голів відбуваються в останню неділю жовтня п'ятого року повноважень відповідної ради чи відповідного голови, обраних на чергових виборах.

Статус голів, депутатів і виконавчих органів ради та їхні повноваження, порядок утворення, реорганізації, ліквідації визначаються законом.

Голова районної та голова обласної ради обираються відповідною радою і очолюють виконавчий апарат ради.

Стаття 142. Матеріальною і фінансовою основою місцевого самоврядування є рухоме і нерухоме майно, доходи місцевих

бюджетів, інші кошти, земля, природні ресурси, що є у власності територіальних громад сіл, селищ, міст, районів у містах, а також об'єкти їхньої спільної власності, що перебувають в управлінні районних і обласних рад.

Територіальні громади сіл, селищ і міст можуть об'єднувати на договірних засадах об'єкти комунальної власності, а також кошти бюджетів для виконання спільних проектів або для спільного фінансування (утримання) комунальних підприємств, організацій і установ, створювати для цього відповідні органи і служби.

Держава бере участь у формуванні доходів бюджетів місцевого самоврядування, фінансово підтримує місцеве самоврядування. Витрати органів місцевого самоврядування, що виникли внаслідок рішень органів державної влади, компенсуються державою.

Стаття 143. Територіальні громади села, селища, міста безпосередньо або через утворені ними органи місцевого самоврядування управляють майном, що є в комунальній власності; затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку і контролюють їх виконання; затверджують бюджети відповідних адміністративно-територіальних одиниць і контролюють їх виконання; встановлюють місцеві податки і збори відповідно до закону; забезпечують проведення місцевих референдумів та реалізацію їх результатів; утворюють, реорганізують та ліквідовують комунальні підприємства, організації і установи, а також здійснюють контроль за їх діяльністю; вирішують інші питання місцевого значення, віднесені законом до їхньої компетенції.

Обласні та районні ради затверджують програми соціально-економічного та культурного розвитку відповідних областей і районів та контролюють їх виконання; затверджують районні і обласні бюджети, які формуються з коштів державного бюджету для їх відповідного розподілу між територіальними громадами або для виконання спільних проектів та з коштів, залучених на договірних засадах з місцевих бюджетів для реалізації спільних соціально-економічних і культурних програм, та контролюють їх виконання; вирішують інші питання, віднесені законом до їхньої компетенції.

Органам місцевого самоврядування можуть надаватися законом окремі повноваження органів виконавчої влади. Держава фінансує здійснення цих повноважень у повному обсязі за рахунок коштів Державного бюджету України або шляхом віднесення до місцевого бюджету у встановленому законом порядку окремих

загальнодержавних податків, передає органам місцевого самоврядування відповідні об'єкти державної власності.

Органи місцевого самоврядування з питань здійснення ними повноважень органів виконавчої влади підконтрольні відповідним органам виконавчої влади.

Стаття 144. Органи місцевого самоврядування в межах повноважень, визначених законом, приймають рішення, які є обов'язковими до виконання на відповідній території.

Рішення органів місцевого самоврядування з мотивів їх невідповідності Конституції чи законам України зупиняються у встановленому законом порядку з одночасним зверненням до суду.

Стаття 145. Права місцевого самоврядування захищаються в судовому порядку.

Стаття 146. Інші питання організації місцевого самоврядування, формування, діяльності та відповідальності органів місцевого самоврядування визначаються законом.

Розділ XII КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД УКРАЇНИ

Стаття 147. Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України законів України та у передбачених цією Конституцією випадках інших актів, здійснює офіційне тлумачення Конституції України, а також інші повноваження відповідно до цієї Конституції.

Діяльність Конституційного Суду України ґрунтується на принципах верховенства права, незалежності, колегіальності, гласності, обґрунтованості та обов'язковості ухвалених ним рішень і висновків.

Стаття 148. До складу Конституційного Суду України входять вісімнадцять суддів Конституційного Суду України.

Президент України, Верховна Рада України та з'їзд суддів України призначають по шість суддів Конституційного Суду України.

Відбір кандидатур на посаду судді Конституційного Суду України здійснюється на конкурсних засадах у визначеному законом порядку.

Суддею Конституційного Суду України може бути громадянин України, який володіє державною мовою, на день призначення досяг сорока років, має вищу юридичну освіту і стаж професійної діяльності у сфері права щонайменше п'ятнадцять років, високі моральні якості та є правником із визнаним рівнем компетентності.

Суддя Конституційного Суду України не може належати до політичних партій, профспілок, брати участь у будь-якій політичній діяльності, мати представницький мандат, обіймати будь-які інші оплачувані посади, виконувати іншу оплачувану роботу, крім наукової, викладацької чи творчої.

Суддя Конституційного Суду України призначається на дев'ять років без права бути призначеним повторно.

Суддя Конституційного Суду України набуває повноважень з дня складення ним присяги на спеціальному пленарному засіданні Суду.

Конституційний Суд України на спеціальному пленарному засіданні Суду обирає зі свого складу Голову шляхом таємного голосування лише на один трирічний строк.

Стаття 148⁻¹. Держава забезпечує фінансування та належні умови для діяльності Конституційного Суду України. У Державному бюджеті України окремо визначаються видатки на діяльність Суду з урахуванням пропозицій його Голови.

Розмір винагороди судді Конституційного Суду України встановлюється законом про Конституційний Суд України.

Стаття 149. Незалежність і недоторканність судді Конституційного Суду України гарантуються Конституцією і законами України.

Вплив на суддю Конституційного Суду України у будь-який спосіб забороняється.

Без згоди Конституційного Суду України суддю Конституційного Суду України не може бути затримано або утримувано під вартою чи арештом до винесення обвинувального вироку судом, за винятком затримання судді під час або відразу ж після вчинення тяжкого або особливо тяжкого злочину.

Суддю Конституційного Суду України не може бути притягнуто до відповідальності за голосування у зв'язку з ухваленням Судом рішень та надання ним висновків, за винятком вчинення злочину або дисциплінарного проступку.

Держава забезпечує особисту безпеку судді Конституційного Суду України та членів його сім'ї.

Стаття 149⁻¹. Повноваження судді Конституційного Суду України припиняються у разі:

- 1) закінчення строку його повноважень;
- 2) досягнення ним сімдесяти років;
- 3) припинення громадянства України або набуття ним громадянства іншої держави;

4) набрання законної сили рішенням суду про визнання його безвісно відсутнім або оголошення померлим, визнання недієздатним або обмежено дієздатним;

5) набрання законної сили обвинувальним вироком щодо нього за вчинення ним злочину;

6) смерті судді Конституційного Суду України.

Підставами для звільнення судді Конституційного Суду України з посади є:

1) неспроможність виконувати свої повноваження за станом здоров'я;

2) порушення ним вимог щодо несумісності;

3) вчинення ним істотного дисциплінарного проступку, грубе чи систематичне нехтування своїми обов'язками, що є несумісним зі статусом судді Суду або виявило його невідповідність займаній посаді;

4) подання ним заяви про відставку або про звільнення з посади за власним бажанням.

Рішення про звільнення з посади судді Конституційного Суду України Суд ухвалює щонайменше двома третинами від його конституційного складу.

Стаття 150. До повноважень Конституційного Суду України належить:

1) вирішення питань про відповідність Конституції України (конституційність):

законів та інших правових актів Верховної Ради України;

актів Президента України;

актів Кабінету Міністрів України;

правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) офіційне тлумачення Конституції України;

3) здійснення інших повноважень, передбачених Конституцією України.

Питання, передбачені пунктами 1, 2 частини першої цієї статті, розглядаються за конституційними поданнями: Президента України; щонайменше сорока п'яти народних депутатів України; Верховного Суду; Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини; Верховної Ради Автономної Республіки Крим.

Стаття 151. Конституційний Суд України за зверненням Президента України, або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України, або Кабінету Міністрів України надає висновки про відповідність Конституції України чинних міжнародних

договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість.

Конституційний Суд України за зверненням Президента України або щонайменше сорока п'яти народних депутатів України надає висновки про відповідність Конституції України (конституційність) питань, які пропонуються для винесення на всеукраїнський референдум за народною ініціативою.

За зверненням Верховної Ради України Конституційний Суд України надає висновок щодо додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту.

Стаття 151¹. Конституційний Суд України вирішує питання про відповідність Конституції України (конституційність) закону України за конституційною скаргою особи, яка вважає, що застосований в остаточному судовому рішенні в її справі закон України суперечить Конституції України. Конституційна скарга може бути подана в разі, якщо всі інші національні засоби юридичного захисту вичерпано.

Стаття 151². Рішення та висновки, ухвалені Конституційним Судом України, є обов'язковими, остаточними і не можуть бути оскаржені.

Стаття 152. Закони та інші акти за рішенням Конституційного Суду України визнаються неконституційними повністю чи в окремій частині, якщо вони не відповідають Конституції України або якщо була порушена встановлена Конституцією України процедура їх розгляду, ухвалення або набрання ними чинності.

Закони, інші акти або їх окремі положення, що визнані неконституційними, втрачають чинність з дня ухвалення Конституційним Судом України рішення про їх неконституційність, якщо інше не встановлено самим рішенням, але не раніше дня його ухвалення.

Матеріальна чи моральна шкода, завдана фізичним або юридичним особам актами і діями, що визнані неконституційними, відшкодовується державою у встановленому законом порядку.

Стаття 153. Порядок організації та діяльності Конституційного Суду України, статус суддів Суду, підстави і порядок звернення до Суду, процедура розгляду ним справ і виконання рішень Суду визначаються Конституцією України та законом.

Розділ XIII ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО КОНСТИТУЦІЇ УКРАЇНИ

Стаття 154. Законопроект про внесення змін до Конституції України може бути поданий до Верховної Ради України Президентом України або не менш як третиною народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 155. Законопроект про внесення змін до Конституції України, крім розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України», попередньо схвалений більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, вважається прийнятим, якщо на наступній черговій сесії Верховної Ради України за нього проголосувало не менш як дві третини від конституційного складу Верховної Ради України.

Стаття 156. Законопроект про внесення змін до розділу I «Загальні засади», розділу III «Вибори. Референдум» і розділу XIII «Внесення змін до Конституції України» подається до Верховної Ради України Президентом України або не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України і, за умови його прийняття не менш як двома третинами від конституційного складу Верховної Ради України, затверджується всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України.

Повторне подання законопроекту про внесення змін до розділів I, III і XIII цієї Конституції з одного й того самого питання можливе лише до Верховної Ради України наступного скликання.

Стаття 157. Конституція України не може бути змінена, якщо зміни передбачають скасування чи обмеження прав і свобод людини і громадянина або якщо вони спрямовані на ліквідацію незалежності чи на порушення територіальної цілісності України.

Конституція України не може бути змінена в умовах воєнного або надзвичайного стану.

Стаття 158. Законопроект про внесення змін до Конституції України, який розглядався Верховною Радою України, і закон не був прийнятий, може бути поданий до Верховної Ради України не раніше ніж через рік з дня прийняття рішення щодо цього законопроекту.

Верховна Рада України протягом строку своїх повноважень не може двічі змінювати одні й ті самі положення Конституції України.

Стаття 159. Законопроект про внесення змін до Конституції України розглядається Верховною Радою України за наявності

висновку Конституційного Суду України щодо відповідності законопроекту вимогам статей 157 і 158 цієї Конституції.

Розділ XIV. ПРИКІНЦЕВІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 160. Конституція України набуває чинності з дня її прийняття.

Стаття 161. День прийняття Конституції України є державним святом – Днем Конституції України.

Розділ XV. ПЕРЕХІДНІ ПОЛОЖЕННЯ

1. Закони та інші нормативні акти, прийняті до набуття чинності цією Конституцією, є чинними у частині, що не суперечить Конституції України.

2. Верховна Рада України після прийняття Конституції України здійснює повноваження, передбачені цією Конституцією.

Чергові вибори до Верховної Ради України проводяться у безрезні 1998 року.

3. Чергові вибори Президента України проводяться в останню неділю жовтня 1999 року.

4. Президент України протягом трьох років після набуття чинності Конституцією України має право видавати схвалені Кабінетом Міністрів України і скріплені підписом Прем'єр-міністра України укази з економічних питань, не врегульованих законами, з одночасним поданням відповідного законопроекту до Верховної Ради України в порядку, встановленому статтею 93 цієї Конституції.

Такий указ Президента України вступає в дію, якщо протягом тридцяти календарних днів з дня подання законопроекту (за винятком днів міжсесійного періоду) Верховна Рада України не прийме закон або не відхилить поданий законопроект більшістю від її конституційного складу, і діє до набрання чинності законом, прийнятим Верховною Радою України з цих питань.

5. Кабінет Міністрів України формується відповідно до цієї Конституції протягом трьох місяців після набуття нею чинності.

6. Конституційний Суд України формується відповідно до цієї Конституції протягом трьох місяців після набуття нею чинності. До створення Конституційного Суду України тлумачення законів здійснює Верховна Рада України.

7. Голови місцевих державних адміністрацій після набуття чинності цією Конституцією набувають статусу голів місцевих державних адміністрацій згідно зі статтею 118 цієї Конституції, а піс-

ля обрання голів відповідних рад складають повноваження голів цих рад.

8. Сільські, селищні, міські ради та голови цих рад після набуття чинності Конституцією України здійснюють визначені нею повноваження до обрання нового складу цих рад у березні 1998 року.

Районні та обласні ради, обрані до набуття чинності цією Конституцією, здійснюють визначені нею повноваження до сформування нового складу цих рад відповідно до Конституції України.

Районні в містах ради та голови цих рад після набуття чинності цією Конституцією здійснюють свої повноваження відповідно до закону.

9. Прокуратура продовжує виконувати відповідно до чинних законів функцію досудового розслідування до початку функціонування органів, яким законом будуть передані відповідні функції, а також функцію нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян, – до набрання чинності законом про створення подвійної системи регулярних пенітенціарних інспекцій.

10. До прийняття законів, що визначають особливості здійснення виконавчої влади в містах Києві та Севастополі відповідно до статті 118 цієї Конституції, виконавчу владу в цих містах здійснюють відповідні державні адміністрації.

11. Частина перша статті 99 цієї Конституції вводится в дію після введення національної грошової одиниці – гривні.

12. Верховний Суд України і Вищий арбітражний суд України здійснюють свої повноваження відповідно до чинного законодавства України до сформування системи судів загальної юрисдикції в Україні відповідно до статті 125 цієї Конституції, але не довше ніж п'ять років.

Судді всіх судів в Україні, обрані чи призначені до дня набуття чинності цією Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження згідно з чинним законодавством до закінчення строку, на який вони обрані чи призначені.

Судді, повноваження яких закінчилися в день набуття чинності цією Конституцією, продовжують здійснювати свої повноваження протягом одного року.

13. Протягом п'яти років після набуття чинності цією Конституцією зберігається існуючий порядок арешту, тримання під вартою і затримання осіб, підозрюваних у вчиненні злочину,

а також порядок проведення огляду та обшуку житла або іншого володіння особи.

15. Чергові вибори до Верховної Ради України після відновлення положень Конституції України в редакції від 28 червня 1996 року за Рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010 у справі про додержання процедури внесення змін до Конституції України проводяться в останню неділю жовтня 2012 року.

16. Чергові вибори Президента України після відновлення положень Конституції України в редакції від 28 червня 1996 року за Рішенням Конституційного Суду України від 30 вересня 2010 року № 20-рп/2010 у справі про додержання процедури внесення змін до Конституції України проводяться в останню неділю березня 2015 року.

16⁻¹. З дня набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)»:

1) до утворення Вищої ради правосуддя її повноваження здійснює Вища рада юстиції. Вища рада правосуддя утворюється шляхом реорганізації Вищої ради юстиції. До обрання (призначення) членів Вищої ради правосуддя цей орган діє у складі членів Вищої ради юстиції протягом строку їх повноважень, але які не можуть тривати довше, ніж до 30 квітня 2019 року. Обрання (призначення) членів Вищої ради правосуддя здійснюється не пізніше 30 квітня 2019 року;

2) повноваження суддів, призначених на посаду строком на п'ять років, припиняються із закінченням строку, на який їх було призначено. Такі судді можуть бути призначені на посаду судді в порядку, визначеному законом;

3) судді, які обрані судьями безстроково, продовжують здійснювати свої повноваження до звільнення або до припинення їх повноважень з підстав, визначених Конституцією України;

4) відповідність займаній посаді судді, якого призначено на посаду строком на п'ять років або обрано суддею безстроково до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», має бути оцінена в порядку, визначеному законом. Виявлення за результатами такого оцінювання невідповідності судді займаній посаді за критеріями компетентності, професійної етики або доброчесності чи відмова судді від такого оцінювання є підставою для звільнення судді з посади. Порядок та вичерпні підстави оскарження рішення про

звільнення судді за результатами оцінювання встановлюються законом;

5) у випадках реорганізації чи ліквідації окремих судів, утворених до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», судді таких судів мають право подати заяву про відставку або заяву про участь у конкурсі на іншу посаду судді в порядку, визначеному законом. Особливості переведення судді на посаду в іншому суді можуть бути визначені законом;

6) до впровадження нового адміністративно-територіального устрою України відповідно до змін до Конституції України щодо децентралізації влади, але не довше ніж до 31 грудня 2017 року, утворення, реорганізацію та ліквідацію судів здійснює Президент України на підставі та у порядку, що визначені законом;

7) упродовж двох років переведення судді з одного суду до іншого здійснює Президент України на підставі відповідного подання Вищої ради правосуддя;

8) судді Конституційного Суду України, призначені до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», продовжують здійснювати свої повноваження до припинення повноважень або звільнення в порядку, передбаченому статтею 149-¹ Конституції України, без права призначення повторно. Повноваження судді Конституційного Суду України, який на день набрання чинності Законом України «внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)» досяг шістдесяти п'яти років, але рішення щодо звільнення такого судді з посади не ухвалено, припиняються;

9) представництво відповідно до закону прокуратурою громадян в судах у справах, провадження в яких було розпочато до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», здійснюється за правилами, які діяли до набрання ним чинності, – до ухвалення у відповідних справах остаточних судових рішень, які не підлягають оскарженню;

10) Генеральний прокурор України, призначений на посаду до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», здійснює повноваження Генерального прокурора до звільнення в установленому порядку, але не довше строку, на який його було призначено, та не може обіймати посаду два строки поспіль;

11) представництво відповідно до пункту 3 частини першої статті 131-¹ та статті 131-² цієї Конституції виключно прокурорами або адвокатами у Верховному Суді та судах касаційної інстанції здійснюється з 1 січня 2017 року; у судах апеляційної інстанції – з 1 січня 2018 року; у судах першої інстанції – з 1 січня 2019 року.

Представництво органів державної влади та органів місцевого самоврядування в судах виключно прокурорами або адвокатами здійснюється з 1 січня 2020 року.

Представництво в суді у провадженнях, розпочатих до набрання чинності Законом України «Про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя)», здійснюється за правилами, які діяли до набрання ним чинності, – до ухвалення у відповідних справах остаточних судових рішень, які не підлягають оскарженню.

Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141.

**Закон України «Про Конституційний Суд України»
(16 жовтня 1996 р.)
(Витяги)**

РОЗДІЛ І

ОСНОВИ КОНСТИТУЦІЙНОГО СУДОУСТРОЮ

...Стаття 2. Завдання Конституційного Суду України

Завданням Конституційного Суду України є гарантування верховенства Конституції України як Основного Закону держави на всій території України...

Стаття 13. Повноваження Конституційного Суду України

Конституційний Суд України приймає рішення та дає висновки у справах щодо:

1) конституційності законів та інших правових актів Верховної Ради України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, правових актів Верховної Ради Автономної Республіки Крим;

2) відповідності Конституції України чинних міжнародних договорів України або тих міжнародних договорів, що вносяться до Верховної Ради України для надання згоди на їх обов'язковість;

3) додержання конституційної процедури розслідування і розгляду справи про усунення Президента України з поста в порядку

імпідменту в межах, визначених статтями 111 та 151 Конституції України;

4) офіційного тлумачення Конституції та законів України...

Відомості Верховної Ради України. 1996. № 49. Ст. 272.

***Хартія про особливе партнерство між Україною
та Організацією Північноатлантичного договору
(9 липня 1997 р.)
(Витяги)***

**II. Принципи розвитку відносин між Україною
та НАТО**

2. Україна та НАТО базуватимуть свої відносини на принципах та зобов'язаннях, згідно з міжнародним правом та міжнародними механізмами, включаючи Статут ООН, Хельсінкський Заключний акт та наступні документи ОБСЄ. Відповідно, Україна і НАТО підтверджують свої зобов'язання:

– визнавати, що безпека всіх держав у регіоні ОБСЄ є неподільною, що жодна країна не може будувати свою безпеку за рахунок безпеки іншої країни, та що жодна країна не може розглядати жодну частину регіону ОБСЄ як сферу свого впливу;

– утримуватися від загрози силою або використання сили проти будь-якої держави будь-яким чином, не сумісним з принципами Статуту ООН або Хельсінкського Заключного акта, якими керуються країни-учасниці;

– визнавати невід'ємне право всіх держав вільно обирати та застосовувати власні засоби забезпечення безпеки, а також право свободи вибору або зміни своїх засобів забезпечення безпеки, включаючи союзницькі договори, по мірі їх еволюції;

– поважати суверенітет, територіальну цілісність та політичну незалежність всіх інших держав, непорушність кордонів та розвиток добросусідських відносин;

– визнавати верховенство права, зміцнювати демократію, політичний плюралізм та ринкову економіку;

– визнавати права людини та права осіб, що належать до національних меншин;

– запобігати конфліктам та врегульовувати спори мирними засобами у відповідності до принципів ООН та ОБСЄ...

III. Сфери консультацій та/або співробітництва між Україною та НАТО

...6. Консультації між Україною та НАТО стосуватимуться питань, які становлять спільний інтерес, зокрема:

- політичних питань та питань, що стосуються безпеки, зокрема розвитку євроатлантичної безпеки та стабільності, включаючи безпеку України;
- запобігання конфліктам, управління кризами, підтримання миру, врегулювання конфліктів та гуманітарних операцій, беручи до уваги роль ООН та ОБСЄ у цій галузі;
- політичних та оборонних аспектів нерозповсюдження ядерної, біологічної та хімічної зброї;
- контролю над озброєннями та роззброєння, включаючи питання, що стосуються Договору про звичайні збройні сили в Європі (Договору про ЗЗСЕ), Договору про відкрите небо та заходів зміцнення довіри і безпеки за Віденським Документом 1994 р.;
- експорту озброєнь та передачі супутніх технологій;
- боротьби з контрабандою наркотиків та тероризмом...

Історія України : Хрестоматія / Упоряд. В. М. Литвин. Київ : Наукова думка, 2013. С. 956-958.

Закон України «Про Національну поліцію» (Витяги)

Розділ I. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Національна поліція України

1. Національна поліція України (далі – поліція) – це центральний орган виконавчої влади, який служить суспільству шляхом забезпечення охорони прав і свобод людини, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку.

2. Діяльність поліції спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України згідно із законом.

Стаття 2. Завдання поліції

1. Завданнями поліції є надання поліцейських послуг у сферах:
  - 1) забезпечення публічної безпеки і порядку;
  - 2) охорони прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави;

- 3) протидії злочинності;
- 4) надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги.

Стаття 3. Правова основа діяльності поліції

1. У своїй діяльності поліція керується Конституцією України, міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, цим та іншими законами України, актами Президента України та постановами Верховної Ради України, прийнятими відповідно до Конституції та законів України, актами Кабінету Міністрів України, а також виданими відповідно до них актами Міністерства внутрішніх справ України, іншими нормативно-правовими актами.

Стаття 4. Міжнародне співробітництво поліції

1. Взаємовідносини у сферах діяльності поліції з відповідними органами інших держав та міжнародними організаціями базуються на міжнародних договорах, а також на установчих актах та правилах міжнародних організацій, членом яких є Україна.

2. Поліцейські можуть направлятися до міжнародних організацій, іноземних держав як представники поліції з метою забезпечення координації співробітництва з питань, що належать до повноважень поліції.

3. Поліцейські можуть залучатися до участі в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки.

Стаття 5. Взаємодія поліції з органами державної влади та органами місцевого самоврядування

1. Поліція у процесі своєї діяльності взаємодіє з органами правопорядку та іншими органами державної влади, а також органами місцевого самоврядування відповідно до закону та інших нормативно-правових актів.

Розділ II ПРИНЦИПИ ДІЯЛЬНОСТІ ПОЛІЦІЇ

Стаття 6. Верховенство права

1. Поліція у своїй діяльності керується принципом верховенства права, відповідно до якого людина, її права та свободи визнаються найвищими цінностями та визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

2. Принцип верховенства права застосовується з урахуванням практики Європейського суду з прав людини.

Стаття 7. Дотримання прав і свобод людини

1. Під час виконання своїх завдань поліція забезпечує дотримання прав і свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, а також міжнародними договорами України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, і сприяє їх реалізації.

2. Обмеження прав і свобод людини допускається виключно на підставах та в порядку, визначених Конституцією і законами України, за нагальної необхідності і в обсязі, необхідному для виконання завдань поліції.

3. Здійснення заходів, що обмежують права та свободи людини, має бути негайно припинене, якщо мета застосування таких заходів досягнута або немає необхідності подальшого їх застосування.

4. Поліцейським за будь-яких обставин заборонено сприяти, здійснювати, підбурювати або терпимо ставитися до будь-яких форм катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження чи покарання...

5. У діяльності поліції забороняються будь-які привілеї чи обмеження за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовною або іншими ознаками.

Стаття 8. Законність

1. Поліція діє виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України.

2. Поліцейському заборонено виконувати злочинні чи явно незаконні розпорядження та накази.

3. Накази, розпорядження та доручення вищих органів, керівників, посадових та службових осіб, службова, політична, економічна або інша доцільність не можуть бути підставою для порушення поліцейським Конституції та законів України.

Стаття 9. Відкритість та прозорість

1. Поліція здійснює свою діяльність на засадах відкритості та прозорості в межах, визначених Конституцією та законами України.

2. Поліція забезпечує постійне інформування органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також громадськості про свою діяльність у сфері охорони та захисту прав і свобод людини, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку.

3. Поліція забезпечує доступ до публічної інформації, володільцем якої вона є, у порядку та відповідно до вимог, визначених законом.

4. Поліція може оприлюднювати (поширювати) інформацію з обмеженим доступом лише у випадках та в порядку, визначених законом.

5. Нормативно-правові акти, що регламентують діяльність поліції, обов'язково оприлюднюються на веб-порталі центрального органу управління поліції. Нормативно-правові акти з обмеженим доступом оприлюднюються у випадках та в порядку, визначених законом.

6. Проекти нормативно-правових актів, що стосуються прав та свобод людини, обов'язково проходять громадське обговорення в порядку, визначеному Міністром внутрішніх справ України.

Стаття 10. Політична нейтральність

1. Поліція забезпечує захист прав та свобод людини незалежно від політичних переконань та партійної належності.

2. Поліція у своїй діяльності є незалежною від рішень, заяв чи позицій політичних партій та громадських об'єднань.

3. В органах і підрозділах поліції заборонено використовувати будь-які предмети, на яких зображена символіка політичних партій, та провадити політичну діяльність.

4. Поліцейським заборонено висловлювати особисте ставлення до діяльності політичних партій під час виконання службових повноважень, а також використовувати службові повноваження у політичних цілях.

Стаття 11. Взаємодія з населенням на засадах партнерства

1. Діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб.

2. З метою визначення причин та/або умов учинення правопорушень планування службової діяльності органів і підрозділів поліції здійснюється з урахуванням специфіки регіону та проблем територіальних громад.

3. Рівень довіри населення до поліції є основним критерієм оцінки ефективності діяльності органів і підрозділів поліції.

4. Оцінка рівня довіри населення до поліції проводиться незалежними соціологічними службами в порядку, визначеному Кабінетом Міністрів України.

Стаття 12. Безперервність

1. Поліція забезпечує безперервне та цілодобове виконання своїх завдань. Кожен має право в будь-який час звернутися за допомогою до поліції або поліцейського.

2. Поліція не має права відмовити в розгляді або відкласти розгляд звернень стосовно забезпечення прав і свобод людини, юридичних осіб, інтересів суспільства та держави від протиправних посягань з посиланням на вихідний, святковий чи неробочий день або закінчення робочого дня.

Розділ III СИСТЕМА ПОЛІЦІЇ ТА СТАТУС ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

Стаття 13. Загальна система поліції

1. Систему поліції складають:
  - 1) центральний орган управління поліцією;
  - 2) територіальні органи поліції.
2. До складу апарату центрального органу управління поліції входять організаційно поєднані структурні підрозділи, що забезпечують діяльність керівника поліції, а також виконання покладених на поліцію завдань.
3. У складі поліції функціонують:
  - 1) кримінальна поліція;
  - 2) патрульна поліція;
  - 3) органи досудового розслідування;
  - 4) поліція охорони;
  - 5) спеціальна поліція;
  - 6) поліція особливого призначення.
4. У системі поліції можуть утворюватися науково-дослідні установи та установи забезпечення.
5. Загальна чисельність поліції, що утримується за рахунок коштів Державного бюджету України, до 1 січня 2018 року не може перевищувати 140 тисяч осіб.

Стаття 14. Центральний орган управління поліції

1. Структуру центрального органу управління поліції затверджує керівник поліції за погодженням з Міністром внутрішніх справ України.
2. Штатний розпис (штат) поліції затверджує керівник поліції.
3. Кошторис поліції затверджує керівник поліції за погодженням з Міністром внутрішніх справ України.

Стаття 15. Територіальні органи поліції

1. Територіальні органи поліції утворюються як юридичні особи публічного права в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, районах, містах, районах у містах та як міжрегіональні (повноваження яких поширюються на декілька

адміністративно-територіальних одиниць) територіальні органи у межах граничної чисельності поліції і коштів, визначених на її утримання.

2. Територіальні органи поліції утворює, ліквідує та реорганізовує Кабінет Міністрів України за поданням Міністра внутрішніх справ України на підставі пропозицій керівника поліції.

3. Структуру територіальних органів поліції затверджує керівник поліції за погодженням з Міністром внутрішніх справ України.

4. Штатний розпис (штат) та кошторис територіальних органів поліції затверджує керівник поліції.

5. Керівники територіальних органів поліції призначаються на посади та звільняються з посад керівником поліції за погодженням з Міністром внутрішніх справ України.

6. Заступників керівників територіальних органів поліції призначає на посади та звільняє з посад керівник територіального органу поліції...

Стаття 16. Основні повноваження Міністра внутрішніх справ України у відносинах з поліцією

1. Міністр внутрішніх справ України:

1) забезпечує формування державної політики у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони та захисту прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, а також надання поліцейських послуг та контролює її реалізацію поліцією;

2) забезпечує нормативно-правове регулювання діяльності поліції, погоджує та подає на розгляд Кабінету Міністрів України розроблені поліцією та Міністерством внутрішніх справ України проекти законів, актів Кабінету Міністрів України з питань діяльності поліції;

3) затверджує стратегічні програми діяльності та визначає пріоритетні напрями роботи поліції, шляхи виконання покладених на неї завдань, затверджує плани її роботи;

4) забезпечує виконання міжнародних договорів України, що належать до сфер діяльності поліції;

5) забезпечує ведення та використання баз (банків) даних, визначає порядок обміну інформацією між Міністерством внутрішніх справ України, поліцією та іншими центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України;

6) приймає рішення про розподіл бюджетних коштів, головним розпорядником яких є Міністерство внутрішніх справ України;

7) виконує інші обов'язки відповідно до цього та інших законів України.

Стаття 17. Поліцейський

1. Поліцейським є громадянин України, який склав Присягу поліцейського, проходить службу на відповідних посадах у поліції і якому присвоєно спеціальне звання поліції.

2. Поліцейський має службове посвідчення та спеціальний жетон...

Стаття 18. Основні обов'язки поліцейського

1. Поліцейський зобов'язаний:

1) неухильно дотримуватися положень Конституції України, законів України та інших нормативно-правових актів, що регламентують діяльність поліції, та Присяги поліцейського;

2) професійно виконувати свої службові обов'язки відповідно до вимог нормативно-правових актів, посадових (функціональних) обов'язків, наказів керівництва;

3) поважати і не порушувати прав і свобод людини;

4) надавати невідкладну, зокрема домедичну і медичну, допомогу особам, які постраждали внаслідок правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в беспорядному стані або стані, небезпечному для їхнього життя чи здоров'я;

5) зберігати інформацію з обмеженим доступом, яка стала йому відома у зв'язку з виконанням службових обов'язків;

6) інформувати безпосереднього керівника про обставини, що унеможливають його подальшу службу в поліції або перебування на займаній посаді.

2. Поліцейський на всій території України незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження і часу доби в разі звернення до нього будь-якої особи із заявою чи повідомленням про події, що загрожують особистій чи публічній безпеці, або в разі безпосереднього виявлення таких подій зобов'язаний вжити необхідних заходів з метою рятування людей, надання допомоги особам, які її потребують, і повідомити про це найближчий орган поліції.

3. Звертаючись до особи, або у разі звернення особи до поліцейського, поліцейський зобов'язаний назвати своє прізвище, посаду, спеціальне звання та пред'явити на її вимогу службове посвідчення, надавши можливість ознайомитися з викладеною в ньому інформацією, не випускаючи його з рук.

4. Додаткові обов'язки, пов'язані з проходженням поліцейським служби в поліції, можуть бути покладені на нього виключно законом.

Стаття 19. Види відповідальності поліцейських

1. У разі вчинення протиправних діянь поліцейські несуть кримінальну, адміністративну, цивільно-правову та дисциплінарну відповідальність відповідно до закону.

2. Підстави та порядок притягнення поліцейських до дисциплінарної відповідальності, а також застосування до поліцейських заохочень визначаються Дисциплінарним статутом Національної поліції України, що затверджується законом.

3. Держава відповідно до закону відшкодовує шкоду, завдану фізичній або юридичній особі рішеннями, дією чи бездіяльністю органу або підрозділу поліції, поліцейським під час здійснення ними своїх повноважень.

Стаття 21. Керівник та заступники керівника поліції

1. Безпосереднє керівництво поліцією здійснює керівник поліції.

2. Керівник поліції призначається на посаду та звільняється з посади Кабінетом Міністрів України за поданням Прем'єр-міністра України відповідно до пропозицій Міністра внутрішніх справ України.

3. Керівник поліції має першого заступника та заступників.

4. Перший заступник та заступники керівника поліції призначаються на посаду та звільняються з посади Міністром внутрішніх справ України за поданням керівника поліції.

5. Керівником та заступниками керівника поліції може бути призначена особа, яка:

1) відповідає загальним умовам вступу на службу в поліцію;

2) має вищу повну юридичну освіту;

3) має стаж роботи в галузі права не менш як сім років;

4) має досвід роботи на керівних посадах не менш як п'ять років.

Стаття 22. Основні повноваження керівника поліції

1. Керівник поліції:

1) очолює поліцію та здійснює керівництво її діяльністю, забезпечує виконання покладених на неї завдань;

2) у межах компетенції організовує та контролює виконання поліцією Конституції та законів України, актів Президента України, актів Кабінету Міністрів України, наказів міністерств, а також наказів і доручень Міністра внутрішніх справ України з питань, що належать до сфери діяльності поліції;

3) вносить на розгляд Міністра внутрішніх справ України пропозиції щодо забезпечення формування державної політики

у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони та захисту прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, надання поліцейських послуг;

4) представляє у визначеному порядку поліцію у відносинах з іншими органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, іншими організаціями в Україні та за кордоном;

5) звітує перед Міністром внутрішніх справ України про виконання покладених на поліцію завдань і повноважень;

6) розподіляє обов'язки між своїми заступниками;

7) підписує накази поліції;

8) скасовує повністю чи в окремій частині акти територіальних органів поліції;

9) у межах повноважень надає доручення, обов'язкові для виконання поліцейськими, державними службовцями і працівниками поліції;

10) затверджує положення про самостійні структурні підрозділи апарату поліції;

11) приймає на службу та звільняє зі служби, призначає та звільняє з посад поліцейських відповідно до положень цього Закону;

12) призначає на посади та звільняє з посад у порядку, визначеному законом та іншими нормативно-правовими актами про державну службу, державних службовців апарату центрального органу управління поліції;

13) приймає на роботу та звільняє з роботи в порядку, визначеному законодавством про працю, працівників центрального органу управління поліції;

14) приймає у визначеному порядку рішення про заохочення та притягнення до дисциплінарної відповідальності поліцейських;

15) приймає у визначеному законодавством про державну службу порядку рішення про заохочення та притягнення до дисциплінарної відповідальності державних службовців апарату центрального органу управління поліції;

16) приймає у визначеному трудовим законодавством порядку рішення про заохочення та притягнення до дисциплінарної відповідальності працівників поліції;

17) у визначеному порядку вносить подання про представлення поліцейських, державних службовців апарату центрального органу управління поліції та працівників поліції до відзначення державними нагородами України;

18) присвоює спеціальні звання поліції відповідно до цього Закону;

19) присвоює ранги державних службовців відповідно до законодавства про державну службу;

20) вносить Міністру внутрішніх справ України пропозиції про утворення територіальних органів поліції, які є юридичними особами публічного права, у межах граничної чисельності поліцейських, державних службовців та працівників поліції і коштів, визначених на її утримання, а також щодо їх ліквідації, реорганізації Кабінетом Міністрів України;

21) утворює, ліквідує, реорганізовує підприємства, заклади та установи, затверджує їхні положення (статути), у визначеному порядку призначає на посади та звільняє з посад їх керівників, здійснює інші повноваження з управління об'єктами права державної власності, що належать до сфери управління поліції;

22) забезпечує дотримання визначеного Міністром внутрішніх справ України порядку обміну інформацією між Міністерством внутрішніх справ України і поліцією;

23) приймає у визначеному порядку рішення про розподіл бюджетних коштів, розпорядником яких є поліція;

24) виконує повноваження керівника державної служби в органі відповідно до законодавства про державну службу та здійснює інші повноваження відповідно до цього Закону.

Розділ IV ПОВНОВАЖЕННЯ ПОЛІЦІЇ

Стаття 23. Основні повноваження поліції

1. Поліція відповідно до покладених на неї завдань:

1) здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень;

2) виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживає у межах своєї компетенції заходів для їх усунення;

3) вживає заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припиняє виявлені кримінальні та адміністративні правопорушення;

4) вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення;

5) здійснює своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події;

- 6) здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності;
- 7) розшукує осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, визначених законом;
- 8) у випадках, визначених законом, здійснює провадження у справах про адміністративні правопорушення, приймає рішення про застосування адміністративних стягнень та забезпечує їх виконання;
- 9) доставляє у випадках і порядку, визначених законом, затриманих осіб, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення, та осіб, які вчинили адміністративне правопорушення;
- 10) вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях;
- 11) регулює дорожній рух та здійснює контроль за дотриманням Правил дорожнього руху його учасниками та за правомірністю експлуатації транспортних засобів на вулично-дорожній мережі;
- 12) здійснює супроводження транспортних засобів у випадках, визначених законом;
- 13) видає відповідно до закону дозволу на рух окремих категорій транспортних засобів; у випадках, визначених законом, видає та погоджує дозвільні документи у сфері безпеки дорожнього руху;
- 14) вживає всіх можливих заходів для надання невідкладної, зокрема домедичної і медичної, допомоги особам, які постраждали внаслідок кримінальних чи адміністративних правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в ситуації, небезпечній для їхнього життя чи здоров'я;
- 15) вживає заходів для визначення осіб, які не здатні через стан здоров'я, вік або інші обставини повідомити інформацію про себе; встановлює особу за невпізнаним трупом;
- 16) забезпечує безпеку взятих під захист осіб на підставах та в порядку, визначених законом;
- 17) у межах своєї компетенції, визначеної законом, здійснює контроль за дотриманням вимог законів та інших нормативно-правових актів щодо опіки, піклування над дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування, вживає заходів щодо запобігання дитячій бездоглядності, правопорушенням

серед дітей, а також соціального патронажу щодо дітей, які відбували покарання у виді позбавлення волі;

18) вживає заходів для запобігання та припинення насильства в сім'ї;

19) здійснює охорону об'єктів права державної власності у випадках та порядку, визначених законом та іншими нормативно-правовими актами, а також бере участь у здійсненні державної охорони;

20) здійснює на договірних засадах охорону фізичних осіб та об'єктів права приватної і комунальної власності;

21) здійснює контроль за дотриманням фізичними та юридичними особами спеціальних правил та порядку зберігання і використання зброї, спеціальних засобів індивідуального захисту та активної оборони, боєприпасів, вибухових речовин і матеріалів, інших предметів, матеріалів та речовин, на які поширюється дозвільна система органів внутрішніх справ;

22) здійснює у визначеному законом порядку приймання, зберігання та знищення вилученої, добровільно зданої або знайденої вогнепальної, газової, холодної та іншої зброї, боєприпасів, набоїв, вибухових речовин та пристроїв, наркотичних засобів або психотропних речовин;

23) здійснює контроль у межах своєї компетенції, визначеної законом, за дотриманням вимог режиму радіаційної безпеки у спеціально визначеній зоні радіоактивного забруднення;

24) сприяє забезпеченню відповідно до закону правового режиму воєнного або надзвичайного стану, зони надзвичайної екологічної ситуації у разі їх оголошення на всій території України або в окремі місцевості;

25) виконує в межах компетенції запити органів правопорядку (правоохоронних органів) інших держав або міжнародних організацій поліції відповідно до закону та міжнародних договорів України;

26) здійснює оперативно-розшукову діяльність відповідно до закону;

26) вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку під час примусового виконання судових рішень і рішень інших органів (посадових осіб), а також вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю державних виконавців, приватних виконавців та інших осіб, які беруть участь у вчиненні виконавчих дій, здійснює привід у виконавчому провадженні.

Залучення для проведення виконавчих дій працівників поліції здійснюється за вмотивованою постановою виконавця, яка надсилається керівнику територіального органу поліції за місцем проведення відповідної виконавчої дії. Відмова у залученні поліції для проведення виконавчих дій допускається лише з підстав залучення особового складу даного територіального органу поліції до припинення групового порушення громадської безпеки і порядку чи масових заворушень, а також для подолання наслідків масштабних аварій чи інших масштабних надзвичайних ситуацій.

Стаття 24. Додаткові повноваження поліції

1. Виконання інших (додаткових) повноважень може бути покладене на поліцію виключно законом.

**Розділ VII ЗАГАЛЬНІ ЗАСАДИ ПРОХОДЖЕННЯ СЛУЖБИ
В ПОЛІЦІЇ**

Стаття 59. Служба в поліції

1. Служба в поліції є державною службою особливого характеру, яка є професійною діяльністю поліцейських з виконання покладених на поліцію повноважень...

Стаття 62. Гарантії професійної діяльності поліцейського

1. Поліцейський під час виконання покладених на поліцію повноважень є представником держави.

2. Законні вимоги поліцейського є обов'язковими для виконання всіма фізичними та юридичними особами.

3. Поліцейський під час виконання покладених на нього обов'язків підпорядковується тільки своєму безпосередньому та прямому керівнику.

Ніхто, крім безпосереднього і прямого керівника (за винятком випадків, прямо передбачених законом), не може надавати будь-які письмові чи усні вказівки, вимоги, доручення поліцейському або іншим способом втручатися в законну діяльність поліцейського, у тому числі діяльність, пов'язану з кримінальним провадженням або провадженням у справах про адміністративні правопорушення.

5. Ніхто не має права покласти на поліцейського виконання обов'язків, не визначених законом.

10. Поліцейський:

1) забезпечується належними умовами для виконання покладених на нього службових обов'язків;

2) отримує в органах поліції в установленому порядку інформацію, у тому числі з обмеженим доступом, та матеріали, необхідні для належного виконання покладених на нього обов'язків;

3) користується повноваженнями, передбаченими цим Законом, незалежно від посади, яку він займає, місцезнаходження і часу;

4) своєчасно і в повному обсязі отримує грошове забезпечення та інші компенсаційні виплати відповідно до закону та інших нормативно-правових актів України;

5) у повному обсязі користується гарантіями соціального та правового захисту, передбаченими цим Законом та іншими актами законодавства;

6) захищає свої права, свободи та законні інтереси всіма способами, що передбачені законом;

7) під час виконання поліцейських повноважень користується безоплатно всіма видами громадського транспорту міського, приміського і місцевого сполучення (крім таксі), а також попутним транспортом. Поліцейські, які виконують повноваження поліції на транспортних засобах, крім того, мають право на безоплатний проїзд у поїздах, на річкових і морських суднах. Під час службових відряджень поліцейські мають право на позачергове придбання квитків на всі види транспорту і розміщення в готелях при пред'явленні службового посвідчення та посвідчення про відрядження;

8) може бути переміщений по службі залежно від результатів виконання покладених на нього обов'язків та своїх професійних, особистих якостей.

11. В органах (закладах, установах) поліції з метою захисту трудових, соціально-економічних прав та інтересів поліцейських відповідно до вимог законодавства можуть утворюватися професійні спілки. Обмеження прав професійних спілок поліцейських порівняно з іншими професійними спілками не допускається.

Стаття 64. Присяга працівника поліції

1. Особа, яка вступає на службу в поліції, складає Присягу на вірність Українському народові такого змісту:

«Я, (прізвище, ім'я та по батькові), усвідомлюючи свою високу відповідальність, урочисто присягаю вірно служити Українському народові, дотримуватися Конституції та законів України, втілювати їх у життя, поважати та охороняти права і свободи людини, честь держави, з гідністю нести високе звання поліцейського та сумлінно виконувати свої службові обов'язки».

2. Порядок складання Присяги працівника поліції встановлює Міністерство внутрішніх справ України.

Розділ VIII ГРОМАДСЬКИЙ КОНТРОЛЬ ПОЛІЦІЇ

Стаття 86. Звіт про поліцейську діяльність

1. З метою інформування громадськості про діяльність поліції керівник поліції та керівники територіальних органів поліції раз на рік готують та опубліковують на офіційних веб-порталах органів поліції звіт про діяльність поліції.

3. Керівники територіальних органів поліції зобов'язані регулярно оприлюднювати статистичні та аналітичні дані про вжиті заходи щодо виявлення, запобігання та припинення порушень публічного порядку на офіційних веб-порталах органів, які вони очолюють.

Стаття 88. Взаємодія між керівниками територіальних органів поліції та представниками органів місцевого самоврядування

1. Керівники територіальних органів поліції повинні не менше одного разу на два місяці проводити відкриті зустрічі з представниками органів місцевого самоврядування на рівнях областей, районів, міст та сіл з метою налагодження ефективної співпраці між поліцією та органами місцевого самоврядування і населенням. На таких зустрічах обговорюється діяльність поліції, визначаються поточні проблеми та обираються найефективніші способи їх вирішення.

2. Керівники територіальних органів поліції з метою підвищення авторитету та довіри населення до поліції систематично інформують громадськість про стан правопорядку, заходи, які вживаються щодо попередження правопорушень.

Стаття 89. Спільні проекти з громадськістю

1. Поліція взаємодіє з громадськістю шляхом підготовки та виконання спільних проектів, програм та заходів для задоволення потреб населення та покращення ефективності виконання поліцією покладених на неї завдань.

2. Співпраця між поліцією та громадськістю спрямована на виявлення та усунення проблем, пов'язаних із здійсненням поліцейської діяльності, і сприяння застосуванню сучасних методів для підвищення результативності та ефективності здійснення такої діяльності.

3. Поліція надає підтримку програмам правового виховання, пропагує правові знання в освітніх закладах, засобах масової інформації та у видавничій діяльності.

Розділ ІХ СОЦІАЛЬНИЙ ЗАХИСТ ПОЛІЦЕЙСЬКИХ

Стаття 104. Захист прав та законних інтересів працівників поліції

1. Для захисту своїх прав та законних інтересів працівники поліції можуть утворювати професійні об'єднання та професійні спілки відповідно до Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності».

2. Професійні спілки поліції здійснюють свої повноваження із урахуванням обмежень, що накладаються на працівників поліції цим Законом. Професійним спілкам працівників поліції та їх членам заборонено організовувати страйки або брати в них участь.

3. У разі створення в Центральному органі управління поліції Колегії до її персонального складу має бути включений представник всеукраїнського об'єднання профспілок працівників поліції, обраний зазначеним об'єднанням.

2 липня 2015 року

Відомості Верховної Ради (ВВР). 2015. № 40-41. Ст. 379

Закон України «Про Національне антикорупційне бюро України» (14 жовтня 2014 року) (Витяги)

Розділ І. ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Статус Національного антикорупційного бюро України

1. Національне антикорупційне бюро України є державним правоохоронним органом, на який покладається попередження, виявлення, припинення, розслідування та розкриття корупційних правопорушень, віднесених до його підслідності, а також запобігання вчиненню нових.

Завданням Національного бюро є протидія кримінальним корупційним правопорушенням, які вчинені вищими посадовими особами, уповноваженими на виконання функцій держави або місцевого самоврядування, та становлять загрозу національній безпеці, а також вжиття інших передбачених законом заходів щодо протидії корупції.

Національне бюро утворюється Президентом України відповідно до цього та інших законів України.

Стаття 2. Правова основа діяльності Національного бюро

1. Правову основу діяльності Національного бюро становлять Конституція України, міжнародні договори України, цей та інші закони України, а також прийняті відповідно до них інші нормативно-правові акти.

Стаття 4. Гарантії незалежності Національного бюро

...2. Використання Національного бюро в партійних, групових чи особистих інтересах не допускається. Діяльність політичних партій у Національному бюро забороняється.

3. Забороняється незаконне втручання державних органів, органів місцевого самоврядування, їхніх посадових і службових осіб, політичних партій, громадських об'єднань, інших фізичних або юридичних осіб у діяльність Національного бюро.

Стаття 5. Загальна структура і чисельність Національного бюро

1. Національне бюро складається з центрального і територіальних управлінь.

Національне бюро є юридичною особою публічного права.

4. До структури управлінь Національного бюро можуть входити підрозділи детективів, що здійснюють оперативно-розшукові та слідчі дії, інформаційно-аналітичні, оперативно-технічні підрозділи, підрозділи, що здійснюють виявлення майна, яке може бути предметом конфіскації або спеціальної конфіскації, підрозділи швидкого реагування, забезпечення безпеки учасників кримінального судочинства та забезпечення безпеки працівників, представництва інтересів в іноземних юрисдикційних органах, експертні, фінансові, кадрові та інші підрозділи...

Стаття 6. Директор Національного бюро

1. Керівництво діяльністю Національного бюро здійснює його Директор, який призначається на посаду та звільняється з посади Президентом України в порядку, визначеному цим Законом...

Верховна Рада України... за пропозицією не менш як третини народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України може прийняти рішення про звільнення Директора Національного бюро з посади.

2. Директором Національного бюро може бути громадянин України, який має вищу юридичну освіту, стаж роботи в галузі права не менше десяти років, досвід роботи на керівних посадах

в органах влади, установах, організаціях, у тому числі за кордоном, або міжнародних організаціях не менше ніж п'ять років, володіє державною мовою та здатний за своїми діловими та моральними якостями, освітнім і професійним рівнем, станом здоров'я виконувати відповідні службові обов'язки...

3. Директор Національного бюро призначається строком на сім років. Одна і та ж особа не може обіймати цю посаду два строки підряд...

Стаття 16. Обов'язки Національного бюро

1. Національне бюро:

1) здійснює оперативно-розшукові заходи з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, віднесених законом до його підслідності, а також в оперативно-розшукових справах, витребуваних від інших правоохоронних органів;

2) здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень, віднесених законом до його підслідності, а також проводить досудове розслідування інших кримінальних правопорушень у випадках, визначених законом;

3) вживає заходів щодо розшуку та арешту коштів та іншого майна, які можуть бути предметом конфіскації або спеціальної конфіскації у кримінальних правопорушеннях, віднесених до підслідності Національного бюро, здійснює діяльність щодо зберігання коштів та іншого майна, на яке накладено арешт;

5) здійснює інформаційно-аналітичну роботу з метою виявлення та усунення причин і умов, що сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Національного бюро;

9) здійснює міжнародне співробітництво у межах своєї компетенції відповідно до законодавства України та міжнародних договорів України;

10) вживає заходів щодо виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості, надсилає Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі матеріали для вирішення питання про пред'явлення позову про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави;

11) збирає і надсилає Спеціалізованій антикорупційній прокуратурі матеріали для вирішення питання про пред'явлення позову про визнання недійсними угод у випадках, передбачених законодавством України.

Стаття 17. Права Національного бюро

1. Національному бюро та його працівникам для виконання покладених на них обов'язків надається право:

1) заводити оперативно-розшукові справи на підставі постанови, що затверджується начальником відповідного підрозділу Національного бюро, та здійснювати на підставах і в порядку, установлених законом, гласні та негласні оперативно-розшукові заходи;

2) за рішенням Директора Національного бюро, погодженим з прокурором, витребувати від інших правоохоронних органів оперативно-розшукові справи та кримінальні провадження, що стосуються кримінальних правопорушень, віднесених законом до підслідності Національного бюро, та інших кримінальних правопорушень, які не відносяться до його підслідності, але можуть бути використані з метою попередження, виявлення, припинення та розкриття кримінальних правопорушень, віднесених законом до його підслідності, або виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості;

3) витребувати за рішенням керівника структурного підрозділу Національного бюро та одержувати в установленому законом порядку у вказаному в запиті вигляді та формі від інших правоохоронних та державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій інформацію, необхідну для виконання обов'язків Національного бюро, у тому числі відомості про майно, доходи, видатки, фінансові зобов'язання осіб, які ними декларуються у встановленому законом порядку, відомості про використання коштів Державного бюджету України, розпорядження державним або комунальним майном...

Національне бюро в порядку, визначеному законодавством, має безпосередній, у тому числі автоматизований, доступ до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів та банків даних, держателем (адміністратором) яких є державні органи або органи місцевого самоврядування...

Обробка такої інформації здійснюється Національним бюро із дотриманням законодавства про захист персональних даних та забезпеченням таємниці, що охороняється законом;...

4) знайомитися в державних органах, органах місцевого самоврядування із документами та іншими матеріальними носіями інформації, віднесених законом до підслідності Національного бюро, або виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх

необґрунтованості, у тому числі такими, що містять інформацію з обмеженим доступом;

5) на підставі рішення Директора Національного бюро або його заступника, погодженого з прокурором, отримувати від банків, депозитарних, фінансових та інших установ, підприємств та організацій незалежно від форми власності інформацію про операції, рахунки, вклади, правочини фізичних та юридичних осіб, яка необхідна для виконання обов'язків Національного бюро...

7) залучати на добровільній основі, у тому числі на договірних засадах кваліфікованих спеціалістів та експертів, у тому числі іноземців, з будь-яких установ, організацій, контрольних і фінансових органів для забезпечення виконання повноважень Національного бюро;

9) за пред'явлення службового посвідчення входити безперешкодно до державних органів, органів місцевого самоврядування та зони митного контролю, а за письмовим розпорядженням Директора Національного бюро або його заступника – безперешкодно проходити до військових частин та установ, пунктів пропуску через державний кордон України;

11) надсилати державним органам, органам місцевого самоврядування обов'язкові до розгляду пропозиції та рекомендації щодо усунення причин і умов, які сприяють вчиненню кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності Національного бюро, а також отримувати від цих органів протягом 30 днів інформацію про розгляд таких пропозицій та рекомендацій;

12) здійснювати співробітництво з фізичними особами, у тому числі на договірних засадах, дотримуючись умов добровільності та конфіденційності цих відносин, матеріально і морально заохочувати осіб, які надають допомогу в попередженні, виявленні, припиненні і розслідуванні кримінальних правопорушень...

17) здійснювати правове співробітництво із компетентними органами іноземних держав, міжнародними організаціями з питань проведення оперативно-розшукової діяльності, досудового розслідування, виявлення необґрунтованих активів та збору доказів їх необґрунтованості на підставі законів та міжнародних договорів України;

18) виступати як представник інтересів держави під час розгляду у закордонних юрисдикційних органах справ про розшук, арешт, конфіскацію та повернення в Україну відповідного майна, захист прав та інтересів держави з питань, які стосуються виконання

обов'язків Національного бюро, а також залучати з цією метою юридичних радників, зокрема іноземних;...

Стаття 19¹. Взаємодія Національного бюро з органами внутрішніх справ, Служби безпеки України та іншими правоохоронними органами

1. З метою забезпечення взаємодії Національного бюро з органами внутрішніх справ, Служби безпеки України та іншими правоохоронними органами у штатних розписах центральних апаратів зазначених органів передбачаються посади осіб, до функціональних обов'язків яких входить здійснення взаємодії з Національним бюро...

Стаття 20. Відповідальність працівників Національного бюро

2. Працівники Національного бюро за свої протиправні дії чи бездіяльність несуть дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну або кримінальну відповідальність...

Стаття 26. Контроль за діяльністю Національного бюро та його підзвітність

1. Контроль за діяльністю Національного бюро здійснюється комітетом Верховної Ради України, до предмету відання якого відноситься боротьба з корупцією і організованою злочинністю...

Відомості Верховної Ради (ВВР). 2014. № 47. Ст. 2051.

Закон України «Про Вищий антикорупційний суд»
(7 червня 2018 року)
(Витяги)

Розділ I ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Стаття 1. Статус Вищого антикорупційного суду

1. Вищий антикорупційний суд є постійно діючим вищим спеціалізованим судом у системі судоустрою України...

Стаття 3. Завдання Вищого антикорупційного суду

1. Завданням Вищого антикорупційного суду є здійснення правосуддя відповідно до визначених законом засад та процедур судочинства з метою захисту особи, суспільства та держави від корупційних і пов'язаних із ними кримінальних правопорушень та судового контролю за досудовим розслідуванням цих кримінальних правопорушень, дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальному провадженні, а також вирішення питання про

визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави у випадках, передбачених законом, у порядку цивільного судочинства.

Розділ II ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ВИЩОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО СУДУ

Стаття 4. Повноваження Вищого антикорупційного суду

1. Вищий антикорупційний суд:

здійснює правосуддя як суд першої та апеляційної інстанцій у кримінальних провадженнях щодо кримінальних правопорушень, віднесених до його юрисдикції (підсудності) процесуальним законом, а також шляхом здійснення у випадках та порядку, визначених процесуальним законом, судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у таких кримінальних провадженнях, здійснює правосуддя як суд першої та апеляційної інстанції у справах про визнання необґрунтованими активів та їх стягнення в дохід держави в порядку цивільного судочинства;...

Стаття 5. Склад Вищого антикорупційного суду

2. Для здійснення судового контролю за дотриманням прав, свобод та інтересів осіб у кримінальних провадженнях, віднесених до підсудності Вищого антикорупційного суду, з числа суддів цього суду обираються слідчі судді на строк не більше двох років і можуть бути переобрані повторно з особистої добровільної згоди судді...

Розділ III ПОРЯДОК ЗАЙНЯТТЯ ПОСАДИ СУДДІ ВИЩОГО АНТИКОРУПЦІЙНОГО СУДУ

Стаття 9. Громадська рада міжнародних експертів

1. Громадська рада міжнародних експертів утворюється строком на шість років Вищою кваліфікаційною комісією суддів України для сприяння їй у підготовці рішень з питань призначення на посади суддів Вищого антикорупційного суду та є її допоміжним органом.

2. Громадська рада міжнародних експертів виконує свої повноваження у складі шести членів, які призначаються Вищою кваліфікаційною комісією суддів України виключно на підставі пропозицій міжнародних організацій, з якими Україна співпрацює у сфері запобігання та протидії корупції відповідно до міжнародних договорів України...

Питання для самоконтролю:

1. Які основні причини призвели до розпаду СРСР?
2. Як відбулось правове оформлення розпаду СРСР?
3. Розкрийте зміст та покажіть значення Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року.
4. Розкрийте зміст Акта про незалежність України від 24 серпня 1991 року, та покажіть його історичне значення.
5. Коли і як була прийнята Конституція України?
6. Назвіть структуру Основного Закону.
7. Які права і свободи гарантовані в чинній Конституції України?
8. Проаналізуйте Закон «Про Національну поліцію».
9. Які основні завдання та напрями реформування органів правопорядку в Україні?
10. Які зміни відбулися у державно-правовій системі України в сучасний період?
11. Охарактеризуйте антикорупційне законодавство України.

ТЕСТИ

1. Коли було прийнято Декларацію про Державний суверенітет України?

- а) 28 червня 1990 р.;
- б) 16 липня 1990 р.;
- в) 24 серпня 1991 р.;
- г) 1 грудня 1991 р.

2. Коли прийнято Акт проголошення незалежності України?

- а) 17 березня 1991 р.;
- б) 19 серпня 1991 р.;
- в) 20 серпня 1991 р.;
- г) 24 серпня 1991 р.

3. Коли було проведено Всеукраїнський референдум, на якому підтверджено Акт проголошення незалежності України?

- а) 1 листопада 1991 р.;
- б) 1 грудня 1991 р.;
- в) 5 грудня 1991 р.;
- г) 7-8 грудня 1991 р.

4. Угода про створення Співдружності Незалежних Держав підписана?

- а) 1 листопада 1991 р.;
- б) 1 грудня 1991 р.;
- в) 5 грудня 1991 р.;
- г) 7-8 грудня 1991 р.

5. Коли в Україні існував інститут представників Президента?

- а) 1992-1994 рр.;
- б) 1994-1996 рр.
- в) 1996-1998 рр.;
- г) 1998-2000 р.

6. Вищий законодавчий орган влади в Україні:

- а) Президент;
- б) Кабінет Міністрів;
- в) Верховна Рада;
- г) Законодавче зібрання.

7. Склад Верховної Ради України становить:

- а) 300 депутатів;
- б) 450 депутатів;
- в) 400 депутатів;
- г) 500 депутатів.

8. На який термін обираються народні депутати Верховної Ради України?

- а) 3 роки;
- б) 4 років;
- в) 5 роки;
- г) 6 років.

9. Вищий орган виконавчої влади України?

- а) Президент;
- б) Кабінет Міністрів;
- в) Верховна Рада;
- г) народ України.

10. Перед ким відповідальний Кабінет Міністрів України?

- а) Президентом;

- б) Конституційним судом;
- в) Верховною Радою;
- г) Верховним судом.

11. Окремі громадяни можуть звертатися до Конституційного суду України через:

- а) Голову Верховної Ради України;
- б) Президента;
- в) Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини;
- г) народних депутатів України.

12. З якого року Україна є членом ООН?

- а) 1945 р.;
- б) 1985 р.;
- в) 1991 р.;
- г) 1996 р.

13. Служба безпеки України підпорядкована:

- а) Верховному Суду;
- б) Верховній Раді;
- в) Президенту;
- г) Кабінету Міністрів.

14. Конституційну більшість Верховної Ради становить:

- а) 225 депутатів;
- б) 300 депутатів;
- в) 350 депутатів;
- г) 400 депутатів.

15. Коли була прийнята Конституція України?

- а) 24 серпня 1991 р.;
- б) 28 червня 1994 р.;
- в) 28 жовтня 1996 р.;
- г) 28 червня 1996 р.

16. Хто був обраний першим Президентом України?

- а) Л. Кучма;
- б) В. Ющенко;
- в) П. Порошенко;
- г) Л. Кравчук.

17. Національна поліція України це –

- а) центральний орган виконавчої влади;
- б) вищий орган виконавчої влади;
- в) місцевий орган забезпечення охорони прав людини;
- г) орган надання послуг з допомоги потерпілим особам.

18. Закон України «Про національну поліцію» прийнятий:

- а) 7 листопада 2015 р.;
- б) 2 липня 2015 р.;
- в) 1 січня 2017 р.;
- г) 6 серпня 2015 р.

19. Закон України «Про національну поліцію» набрав чинності:

- а) 7 листопада 2015 р.;
- б) 2 липня 2015 р.;
- в) 1 січня 2017 р.;
- г) 6 серпня 2015 р.

20. Поліція діє виключно на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені:

- а) наказами та розпорядженнями керівників МВС;
- б) Конституцією та законами України;
- в) дорученнями вищих посадових осіб;
- г) політичною та економічною доцільністю.

ГЛОСАРІЙ ПОНЯТЬ І ТЕРМІНІВ

А

Абсолютна монархія – форма правління, за якої влада (виконавча, законодавча, судова) цілковито належить спадковому монархові.

Автентичність – (справжній, дійсний) – 1) достовірність, відповідність тексту правового документа оригіналові; 2) точне розкриття дійсного змісту акта, ухваленого органом державної влади.

Автокефалія – у православ'ї церква, що є самостійною і незалежною від інших церков у вирішенні адміністративних і культових питань.

Автократія – форма державного правління, що виявляється у необмеженій і безконтрольній владі однієї особи (деспотія, тиранія та ін.).

Автономія – відносно самостійні у здійсненні державної влади або місцевого самоврядування територіальні утворення в межах певної держави.

Агресія – застосування збройної сили однією державою (групою держав) проти суверенітету, територіальної цілісності, політичної незалежності іншої держави або народу (нації). А. – звернення до сили всупереч міжнародним зобов'язанням.

Адміністративно-командна система – система управління суспільством, заснована на жорстких методах бюрократичного централізму.

Адміністративно-територіальний устрій України – територіальна організація унітарної держави з поділом на її складові частини – адміністративно-територіальні одиниці (Автономна Республіка Крим, області, райони, міста, райони в містах, селища і села).

Акт соборності УНР і ЗУНР – урочиста подія на Софійському майдані в Києві 22 січня 1919р., яка символізувала об'єднання УНР і ЗУНР в єдину національну державу.

Акт хрещення Руси-України – офіційне проголошення великим князем Володимиром християнства (православ'я) державною релігією, що відбулося 988 р. в Києві.

Акти гродські й земські – документи, пов'язані з діяльністю гродських і земських судів у феодальних Польщі та Литві XV-XVIII ст.

Амністія – часткове або повне звільнення від судового покарання певної категорії осіб, яке здійснюється верховною владою.

Анафема – відлучення від церкви, церковне прокляття певних осіб і явищ.

Анексія – насильницьке приєднання цілої держави або її частини до іншої країни.

Анна Ярославна – французька королева, дочка київського князя Ярослава Мудрого. Мала великий авторитет у Франції, сприяла дружнім стосункам з Київською Руссю.

Антанта – союз Великобританії, Франції та Росії, який остаточно оформився 1907 р. для протидії Троїстому союзу.

Антська держава – міжплемінний військово-політичний союз від кінця IV до початку VII ст. на території України в межах річки Дніпра і Дністра. Назва держави походить від назви народу (анти). При антських царях діяла рада, яка називалася коментом. То був дорадчий орган, що певним чином впливав на вибір правителями політичних рішень. Виявом демократії в А. д. були всенародні збори – народне віче. На них обговорювалися важливі питання суспільного життя.

Аншлюс – форма анексії, політика загарбання іншої держави.

Асесорський суд – центральна судова установа Великого князівства Литовського, яка з XVI ст. виконувала судові обов'язки від імені великого князя. Судді (3 і більше асесорів) призначалися великим князем з числа членів панів-ради на всю сесію для розгляду різних справ.

Асоціація – союз, спілка, товариство, об'єднання для досягнення спільної мети.

Б

Баскак – збирач данини; чиновник Золотої Орди, який наглядав за збором данини на підвладних землях, забезпечував її доправлення до ханського двору, вів облік населення.

Безпосередність судового розгляду – принцип кримінального і цивільного процесу, за яким суд першої інстанції, розглядаючи справу, повинен безпосередньо дослідити докази: допитати підсудних, потерпілих, свідків, заслухати висновки експертів, оглянути речові докази, оголосити протоколи та інші документи, заслухати пояснення осіб, які беруть участь у справі, ознайомитися з письмовими доказами.

Бенефіцій – земельні ділянки разом із селянами, які надавалися правителями у довічне користування феодалові за умови несення ним військової або адміністративної служби.

Біловезька пуца – лісовий масив на кордоні колишнього СРСР з Польщею, заповідник. У сучасній історії відомий підписанням угоди між лідерами трьох колишніх радянських республік – Росії, України, Білорусії, яка в грудні 1991 р. започаткувала юридичне оформлення розвалу Радянського Союзу.

Бояри – верхівка панівного класу в Київській Русі, Галицько-Волинському, Володимиро-Суздальському та інших князівствах.

Брестська церковна унія 1596 р. – об'єднання православної церкви з католицькою на території Речі Посполитої, більшій частині України, Білорусі та утворення Української греко-католицької (уніатської) церкви. Проголошена в жовтні 1596 р. на церковному соборі в м. Бресті (Бересті). Главою церкви у справах віри, моралі та церковної адміністрації визнавався Папа Римський, проте зберігалася церковно-культурна автономія.

Булава – старовинна зброя у вигляді металевої голівки на рукояті завдовжки 0,5-0,6 м. Символ гетьманської влади у період існування козацько-гетьманської держави.

Бунчук – довге деревко з кулею або гострим кінцем та кінським волоссям на верхньому кінці. Символ гетьманської влади, разом із булавою належав до гетьманських клейнодів.

Бунчукове товариство – вища категорія знатного військового товариства в гетьманській Україні XVII-XVIII ст. Бунчукові товариші були при гетьмані. Під час урочистих процесій носили перед гетьманом малі бунчуки. У воєнних походах виконували обов'язки ад'ютантів гетьмана, в мирний час – різні гетьманські доручення. Призначали їх здебільшого з родичів генеральної старшини, вони підлягали суду самого гетьмана, а згодом – генеральному суду.

Бургомістр – голова місцевого самоврядування середньовічного міста, що мало Магдебурзьке право. В Україні з XIV ст. у містах, які мали Магдебурзьке право, помічник війта.

Бюрократизм – система управління, при якій діяльність органів виконавчої влади занадто ускладнена й спрямована головним чином на забезпечення відомчих інтересів всупереч інтересам суспільства, держави.

В

Варяги – давньоруська й візантійська назва скандинавів (у Західній Європі їх називали норманами).

Васал – землевласник-феодал, який перебував у залежності від свого пана (сюзерена) й був зобов'язаний йому різними повинностями.

Васалітет – система відносин особистої залежності одних феодалів (васалів) від інших (сеньйорів) часів Середньовіччя. В Київській Русі васальні відносини існували між великими й удільними князями.

Верв – сільська громада в Київській Русі. В ній існувала кругова попука і взаємна відповідальність за сплату данини.

Вердикт – рішення судового органу, згодом суду присяжних про вину або невинність особи.

Версальський мирний договір від 28 червня 1919 р. Символізував завершення Першої світової війни, перемогу в якій одержали країни Антанти. Найбільших політичних, економічних і військових втрат зазнала Німеччина. Вона мала виплатити країнам-переможцям репарації, їй заборонялося мати власні збройні сили чисельністю більше 100 тисяч осіб, офіцерський корпус мав становити 4 тисячі осіб, на озброєнні не могло бути важкої артилерії, авіації, танків, підводних човнів, ліквідовувався Генеральний штаб, усі військові навчальні заклади, скасовувалася загальна військова повинність. Німеччина втрачала 67,3 тис. кв. км території, а також усі їй належні колонії.

Вибори – передбачена конституцією чи іншими нормативно-правовими актами форма волевиявлення народу з метою формування органів державної влади чи місцевого самоврядування.

Виборче право – система правових норм, що регулюють виборчі відносини в державі.

Військова демократія – термін, уведений до обігу Л. Морганом, яким визначалася влада військових ватажків за умов збереження залишків первісного колективізму та демократії на стадії розкладу первісно-громадського ладу.

Військова старшина – керівники окружних українських військових частин та урядовці за доби Козаччини. До 1648 р. В. с. мала характер військового керівництва. За Гетьманщини стала також виконавчим органом державного управління, а старшини – урядовцями.

Військові трибунали – органи судової влади, що з'явилися в роки радянсько-німецької війни. Розглядали справи про злочини військовиків, військовозобов'язаних та деякі інші.

Військово-польові суди Директорії УНР – надзвичайні судові установи Української Народної Республіки. Почали створюватися при всіх військових частинах через тиждень після виникнення Директорії за наказом С. Петлюри та О. Осецького від 22.09.1918 р. До них входили прокурор, двоє старшин, двоє козаків і секретар.

Вільне козацтво – добровільні озброєнні формування в Україні в 1917-1918 рр., створені для охорони правопорядку й оборони «вольностей українського народу».

Віче – народні збори в Русі, на яких обговорювалися і вирішувалися найважливіші громадські справи.

Возний – службова особа у Великому князівстві Литовському, згодом у Речі Посполитій (зокрема й на українських землях) із другої половини XVI ст; судовий виконавець. Призначався воєводою за поданням земського суду і шляхти.

Волосний сход – орган управління державними й удільними селянами в Російській імперії, в т. ч. в Україні. Після реформи 1861 р. – орган місцевого самоврядування. Складався з волосних старшин, сільських старост, збирачів податків та ін.

Волюстель – посадова особа, що управляла волостью від імені великого або удільного князя Русі й відала адміністративними й судовими справами.

Волюсть – адміністративно-територіальна одиниця. На Русі – вся територія землі або князівства; напівсамостійний уділ; сільська територія, що підпорядковувалася місту. Від кінця XIV ст. – частина повіту. З 1861 р. – одиниця станового селянського управління. Ліквідована в СРСР адміністративно-територіальною реформою 1923-1929 рр.

Волюське право – звичаєве молдовське право, що складалось у XIV-XV ст. з утворенням Молдовської держави. В. п. не було записане, тому маловідоме. Поширювалося на вільних селян, регулювало внутрішні відносини в сільській громаді.

Вотчинний суд – суд феодалів-землевласників, церкви над залежним від них населенням. Відомий з часів Київської Русі. Існував до судової реформи 1864 р.

Всеукраїнська надзвичайна комісія – комісія для боротьби з контрреволюцією, спекуляцією, саботажем та службовими злочинами, створена рішенням Тимчасового робітничо-селянського уряду УСРР від 03.12.1918 р. в м. Курську, де в той час формувалися адміністративні структури майбутньої УСРР. Функціонувала при відділі внутрішніх справ уряду. На території України почала функціонувати з 05.01.1919 р. після зайняття Харкова частинами Червоної Армії. Формувалася під контролем і на організаційних принципах Всеросійської надзвичайної комісії (ВНК), керувалась її директивами.

Всеукраїнський союз земств – об'єднання губернських земських управ України для захисту їхніх інтересів і здійснення фінансових, культурних, економічних, соціальних та ін. завдань. Створений у квітні 1918 р. С. Петлюрою.

Г

Галицький сейм – представницький орган, утворений Австрією 1775 р. У Львові. Сейм мав статус дорадчого органу при губернаторі Галичини.

Генерал-губернаторство – адміністративно-територіальна одиниця Росії в 1775-1917 рр. Складалося з однієї чи декількох губерній чи областей, що перебували під керівництвом генерал-губернатора.

Генеральна старшина – у 2-й пол. XVII-XVIII ст. найвища виборна військова і цивільна адміністрація на Лівобережній Україні; рада при гетьмані, його найближче оточення. Була політичною елітою українського суспільства, відіграла роль виконавчого органу державного управління.

Геноцид – знищення окремих груп населення, цілих народів за расовою, національною чи релігійною ознакою.

Генріхові артикули – статті польського Сейму, що передбачали умови, за яких французький принц Генріх Валуа міг зайняти трон короля Польщі (1573 р.). Ними підтверджувався принцип виборів королів. У Сеймі рішення можна було прийняти лише за згодою всієї шляхти.

Гетьман – воєначальник, отаман, ватажок – в Україні в XVI-XVII ст. ватажок козацького війська; у XVII-XVIII ст. – правитель України та головнокомандувач козацького війська.

Гетьманські статті – державно-правові документи, що визначали суспільно-політичний устрій Української держави – Гетьманщини XVII-XVIII ст. та її взаємовідносини з Російською державою. Здебільшого вони уклалися з нагоди виборів нового гетьмана як своєрідні угоди між козацькою старшиною на чолі з гетьманом і представниками московського царя.

Глава держави – одноосібний або колегіальний орган, що представляє державу у міжнародних та внутрішньополітичних відносинах.

Головна Руська Рада – українська політична організація, створена 1848 р. у Львові. Складалася з 30 осіб, представників української ліберальної інтелігенції та уніатського духовництва. Ставила вимогу виділити Галичину, Закарпаття і Буковину в окремий коронний край з автономними правами.

Головний отаман – назва посади верховного головнокомандувача Армії УНР, уведена Директорією УНР у листопаді 1918 р. У 1918-1926 рр. ним був С. Петлюра.

Гоніння сліду – форма досудового розшуку злочинця за його слідами у давньоруському й литовсько-руському праві.

Городельська унія 1413 р. – польсько-литовська угода про союз двох держав, укладена на Сеймі феодалів Польщі й Великого князівства Литовського у замку Городлі.

Городничий – за часів Київської Русі урядовець, котрий наглядав за розбудовою міста, зокрема контролював спорудження укріплень. В українських містах, що входили до Литовської держави, Г. називалися коменданти великих фортець; вони безпосередньо підпорядковувалися великому князеві та панам-раді.

Гродський суд – становий суд, що діяв у Великому князівстві Литовському (з 1569 р. – в Речі Посполитій), зокрема на українських землях, які входили до цих державних утворень. Орган власне державного, королівського суду.

Громадський суд – суд сільської громади, що виник у ранньому Середньовіччі й поєднував слідчі та судові функції. В Київській Русі таким був вервний суд, копний суд.

Громадянство – політико-правовий зв'язок держави та особи, який, з одного боку, поширює на особу державну владу; а з іншого – забезпечує здійснення прав особи та її обов'язків як на території держави, так і за її межами.

Губернія – адміністративно-територіальна одиниця в Росії XVIII – початку XX ст. Серед перших 8 Г, утворених 1708 р., були Київська та Азовська. Тодішні Г. відрізнялися як розмірами, так і кількістю населення. На чолі Г. стояв губернатор.

Губернське правління – головна адміністративна установа губернії в Російській імперії кінця XVIII – початку XX ст. Запроваджене на підставі «Установлення про губернії» (1775 р.). За цим законом Г. п. було дорадчим органом під безпосереднім керівництвом намісника. До нього входили губернатор, радники та асесори.

Губернські дворянські комітети – створені 1858 р. органи для розробки умов скасування кріпосного права в Російській імперії, в т. ч. в Україні.

Губернські й повітові старости – посадові особи в системі місцевого управління Української держави часів гетьмана П. Скоропадського.

Губернські комісари – голови губернських адміністрацій, призначені 1917 р. Тимчасовим урядом Росії замість царських губернаторів.

Г

Гвалт – тяжкий кримінальний злочин, зловмисний напад на чужий дім, двір або маєток, у результаті якого господар або члени його сім'ї зазнавали тілесних ушкоджень або й втрачали життя.

Д

Данина – натуральні або грошові побори з переможених на користь переможців, форма податків з населення в добу раннього феодалізму.

Дворові люди – в Київській Русі особи, які перебували при дворах великих чи удільних князів і становили «княжий двір».

Дворянство – один із найвищих станів феодального суспільства, наділений привілеями, здебільшого спадковими. Як аристократичний прошарок існує в деяких країнах і тепер. Термін «дворяни» відомий у Київській Русі з XII ст: при дворі великого князя перебували «слуги дворні». Під такою самою назвою вони згадуються і в галицько-волинських літописах із XIII ст.

Дворянські збори – орган дворянського станового самоуправління в Російській імперії в 1785-1917рр. Були губернські й повітові Д. з. Скликалися раз на три роки. Вирішували дворянські та загальномісцеві справи, обирали предводителів дворянства, справників тощо. Після реформ середини XIX ст. клопоталися в основному справами дворянства.

Денонсація – повідомлення однією стороною іншої про припинення дії укладеного між ними договору.

Депутат – виборний повноважний та відповідальний представник народу в парламенті, член виборної державної установи; уповноважена особа для виконання певного доручення.

Депортація – примусове виселення з місця постійного проживання особи, групи осіб або народу.

Державна варта – напіввійськова система органів нагляду й примусу в Українській державі за правління гетьмана П. Скоропадського.

Державна жандармерія – орган захисту правопорядку і державної безпеки Західноукраїнської Народної Республіки у 1918-1920 рр.

Державне політичне управління УСРР (ДПУ УСРР) – орган державної безпеки радянської України, що функціонував упродовж 1922-1934 р. Утворене на базі скасованої Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК).

Державний лад – складова конституційного ладу; сукупність загальних принципів, закріплених конституцією та законодавством держави щодо організації державної влади та здійснення владних повноважень.

Державний суверенітет – верховенство державної влади всередині країни та її незалежність і рівноправність у зовнішньополітичній сфері.

Державний секретаріат ЗУНР – Рада Державних Секретарів – вищий виконавчий орган державної влади Західноукраїнської Народної Республіки.

Десяцький – спочатку виборна посада у руському війську; згодом – найнижча посада у князівській адміністрації; людина, що виконувала громадські та поліцейські функції.

Джерела (форми) права – це способи офіційного зовнішнього вираження і закріплення правових норм.

Дисиденти – в переносному значенні всі інакомислячі. В СРСР – рух радянської інтелігенції за здійснення прав людини, позиція «пасивного опору» режиму.

Дике поле – історична назва незаселеної степової території Північного Причорномор'я між Дністром і Доном.

Диктатура – нічим не обмежена політична, економічна, ідеологічна влада в державі однієї чи кількох осіб, соціальних груп, партій, які у своїх діях спираються на апарат примусу й відповідний політичний режим.

Дим – одиниця оподаткування в Русі, а згодом в Україні.

Директорія Підкарпатської Русі – орган державного управління автономії Закарпаття у межах Чехословацької Республіки 1919 р.

Дисиденти – в переносному значенні всі інакомислячі. В СРСР – рух радянської інтелігенції за здійснення прав людини, позиція «пасивного опору» режиму, що переслідувався комуністичною владою.

Дистрикт – 1) адміністративно-територіальна одиниця Росії, в т. ч. України в 1719-1726 рр.; 2) адміністративно-територіальна одиниця в Галичині у 1772- 1782 рр., складова частина області.

Дружина князя. У Київській Русі так називали озброєні загони, що становили постійну військову силу князя. Дружинники в мирний час управляли окремими частинами князівського господарства, а під час походу були ядром княжого війська. За свою службу вони одержували від князя утримання натурою або впливові посади в керівництві державою.

Е

«Екстракт малоросійських прав» – пам'ятка права України XVIII ст., збірник систематизованих витягів із правових норм, що в різний час діяли в Гетьманщині (норми державного, адміністративного і судового права).

Емський акт 1876 р. – таємне розпорядження, підписане 18(30).05.1876 р. російським царем Олександром II у м. Емсі про заборону друку та поширення книжок українською мовою.

Є

Євроінтеграція – процес політичної, юридичної, економічної (а в деяких випадках – соціальної та культурної) інтеграції європей-

ських держав, у тому числі й частково розташованих в Європі. На даний момент європейська інтеграція досягається в основному за рахунок розширення Європейського Союзу та Ради Європи.

Європейський Союз – економічний та політичний союз 28 незалежних держав-членів, що розташовані в Європі. Союз був юридично закріплений Маастрихтським договором 1992 року (набрав чинності 1 листопада 1993 року) на принципах Європейських співтовариств.

Європейська хартія місцевого самоврядування – загальноєвропейський документ, прийнятий у Страсбурзі 15 жовтня 1985 р., в якому визначені сучасні демократичні принципи розбудови місцевого самоврядування. Під останнім розуміється право і реальна здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину державних прав і управляти ними, діючи в межах закону, під свою відповідальність і в інтересах населення. Вона визначає сфери компетенції місцевого самоврядування, які в межах, установлених законом, мають повну свободу дій для здійснення власних ініціатив з будь-якого питання в межах компетенції органів місцевого самоврядування.

Ж

Жалувані грамоти – документи давньоруських великих і удільних князів, згодом російських царів про надання окремим особам, станам, іншим групам населення або установам (церквам, монастирям) нерухомого майна, економічних і політичних привілеїв.

Жупа – у слов'янських народів родоплемінне об'єднання, територія, зайнята ним, або певна адміністративно-територіальна одиниця.

З

Займанщина – земельна власність, набута правом першого зайняття вільної землі. Була поширена серед козаків і посполитих селян у малоземельних місцевостях Слобідської та Лівобережної України і Запорозької Січі в XVI-XVIII ст. З. припинилася з розвитком феодално-кріпосницьких відносин, закріпаченням селянства і переходом вільних земель у державну і поміщицьку власність.

Заклад – застава рухомого майна, за якої майно, що є предметом застави, передається заставодавцем у володіння заставодержателя.

Закон – нормативно-правовий акт, який приймається в особливому порядку органом законодавчої влади або референдумом, має вищу юридичну силу і регулює найважливіші суспільні відносини.

«Закон судний людем» – найдавніша пам'ятка слов'янського права VII-XIX ст.; збірник норм державного, кримінального, процесуального і частково цивільного права.

Законодавчий акт – правовий документ, що ухвалюється органом законодавчої влади чи референдумом. З. а. приймається парламентами у формі законів.

Замковий (городський, двірний) уряд – орган місцевого управління у Великому князівстві Литовському. За структурою подібний до уряду великого князя литовського. Утворювався на базі двірних урядів удільних та інших князів.

Земська служба – у Великому князівстві Литовському військова служба, державна (земська) повинність, що її виконували зем'яни (шляхта). З. с. було започатковано з метою створення могутнього, добре озброєного, мобільного, боездатного війська.

I

Ідеологічні норми – правила поведінки, вироблені під впливом певної політичної ідеї, як правило, для членів політичної партії.

Ізгой – знедолена людина, вигнанець. «Руська правда» закріплює ізгойство як юридичний інститут.

Імперія – (від лат. Imperium – вища влада) державне утворення, що створене насильницьким шляхом, з централізованою владою і різними правами мешканців центру і окраїн.

Інавгурація – (від лат. inauguro – посвячую) урочиста процедура вступу на посаду глави держави

Інвентарні правила 1847-1848 рр. – положення, які визначали розмір селянського наділу та уніфікували повинності поміщицьких селян на Правобережній Україні, в Білорусі та Литві. Були запроваджені російським імператором Миколою I і спрямовані на обмеження кріпосного права.

Інкorporація (включення до складу) – спосіб систематизації законодавства, який полягає в об'єднанні за певним критерієм групи нормативно-правових актів у одній збірці.

K

Кабала – тяжка форма особистої залежності, пов'язана з позикою.

Каптуровий суд – у Речі Посполитій з 1572 р. (після смерті Сигізмунда II Августа) тимчасова надзвичайна установа для здійснення правосуддя у період безкоролів'я – від дня офіційного оголошення про смерть короля і до обрання його наступника.

Катування, тортури – умисне заподіяння іншій особі фізичних і моральних страждань, пов'язане з особливим мученням потерпілого.

Кіш – у Запорозькій Січі XVI-XVIII ст. місце постійного перебування запорозьких козаків та назва їхнього органу управління, що мав військові, виконавчі, судові та адміністративні функції.

Кодифікаційний акт – нормативно-правовий акт, що приймається у результаті кодифікації. Є новим за формою і змістом актом, що замінює іноді велику кількість розрізнених правових актів.

Колегії – в Росії XVIII-XIX ст. центральні органи влади, що відали окремими галузями державного управління. Прообраз сучасних міністерств. Засновані Петром I у 1717-1721 рр. замість приказів.

Колесування – вид страти. Засудженого до К. розпластували у лежачому стані на ешафоті горілиць, руки і ноги міцно прив'язували до помосту. Кат за допомогою великого дерев'яного колеса розбивав засудженому кістки. Кількість, місце та порядок завдання ударів були різними. Найжорстокішим видом К. вважалося роздроблення лише кінцівок засудженого, внаслідок чого він помирав повільною смертю. Страчуваного з роздробленими кістками клали на колесо, що вважалося посиленням ганебності страти. Роздроблені кінцівки при цьому звисали між шпичками колеса. В разі дозволу на припинення страждань кат відрубав засудженому голову, насаджував її на палю і вставляв у центральний отвір колеса.

Комісаріати – назва державних органів зі спеціальною компетенцією. За часів Радянського Союзу (до 1946 р.) – назва міністерств.

Компути – козацькі списки (реєстри, переписи) з відомостями про майновий стан козаків, проходження ними військової служби та ін. За часів перебування України в складі Речі Посполитої відігравали роль юридичних актів, на підставі яких визначалася належність певної особи до козацтва як окремого суспільного стану.

Континuitет держави – це принцип, за яким держава як суб'єкт міжнародного права, незважаючи на зміни, пов'язані з її системою органів влади, назвою чи конституційним устроєм, залишається суб'єктом міжнародного права.

Кооптація – (лат. *cooptatio* – додаткове обрання) введення до складу виборного органу нових членів або кандидатів власним рішенням даного органу без проведення додаткових виборів.

Корупція – (лат. *corrumpere* – псувати) негативне суспільне явище, яке проявляється в злочинному використанні службовими особами, громадськими і політичними діячами їх прав і посадових можливостей з метою особистого збагачення.

Контрреформи в Росії 80-х-початку 90-х років XIX ст. – загальнодержавний політичний курс, здійснюваний у Росії за царювання Олександра III і спрямований проти буржуазних реформ 60-70-х років. Царський уряд почав послідовно скасовувати інститути і принципи, запроваджені в результаті реформ. Були частково ліквідовані суттєві буржуазні перетворення, відновлено частину дореформених порядків.

Кормління – спосіб утримання державних посадових осіб (княжих урядовців) за рахунок місцевого населення у Давній Україні-Русі до середини XVI ст.

Крамола – за часів Київської Русі заколот, бунт, смута, змова, чвари тощо.

Курінь – казарма до 44 аршин завдовжки і 5 аршин завширшки, з двома відділами, де жили козаки, розташовувалися кухня та пекарня. Термін означав і самостійний військовий підрозділ (хоча в бою не був тактичною одиницею). У мирний час – адміністративна одиниця поза межами січового укріплення, а також господарська організація для спільного здобуття і споживання продуктів, випасу худоби.

Л

Лава – судовий орган, складова частина магістрату в українських містах із магдебурзьким правом, на яку покладалося здійснення правосуддя. Клопоталася переважно кримінальними справами. Розгляд цивільних справ було віднесено до компетенції іншої складової частини магістрату – ради. Тяжкі злочини і складні цивільні справи Л. розглядала на спільних засіданнях із радою.

Лавник, лавний суд, присяжний – член лави, судового органу в українських містах із магдебурзьким правом. Кількість Л. у різних містах коливалася від 4 до 12 осіб.

Ліберум вето (вільне вето) – принцип прийняття рішення представницьким органом лише за умови, коли за нього проголосували всі без винятку депутати.

Люди добрі, мужі судні, люди притомні, земські люди добрі, сторона людей добрих – свідки у давньоруському суді, суді Великого князівства Литовського (XV-XVI ст.). На відміну від інших свідків, Л. д. свідчили не з фактичних обставин справи, а своїм голосом надавали вагомості словам сторін як гідних довіри.

М

Магнати – великі феодали, родовита і багата знать у ряді країн Європи, зокрема аристократичний прошарок шляхти на українських

землях часів панування великого князівства Литовського і Речі Посполитої.

Магістрат – за Магдебурзьким правом, орган міського самоврядування. На території України запроваджено у XIV ст. Були судово-адміністративними органами, склалися з ради і лави. Очолював війт.

Майорат – порядок спадкування майна старшим у сім'ї або роду. Характерний для правовідносин епохи феодалізму. Існувало три види М.:

а) сеньйорат, коли нерухомість переходила до старшого роду;

б) власне М., коли спадкоємцем ставав старший із синів;

в) право первородства, коли нащадком вважався первонароджений син, а зі смертю його до відкриття спадку – старший онук, а не наступний за старшинством син.

Мародер – грабіжник, який заволодіває чужими речами на полі бою, забираючи їх у вбитих і поранених; аморальний солдат, який грабує населення під час бойових дій.

Міжнародна організація – це постійно діюче об'єднання держав, створене на основі міжнародного договору з метою вирішення певних завдань, що має необхідну для цього систему органів і самостійні права й обов'язки.

Міжнародно-правове визнання держави – це односторонній правовий акт суб'єкта міжнародного права, яким констатується юридичний факт утворення нової держави та висловлюється намір вступити з новим суб'єктом міжнародного права у міжнародні правовідносини.

Міжнародна правосуб'єктність держави – це здатність держави мати права та обов'язки, здатність їх здійснювати, реальним відбиттям чого є можливість брати участь у міжнародних договорах на рівних правах з іншими державами.

Місцева влада – вид публічної влади, яка реалізується від імені суб'єктів, що функціонують у межах певних адміністративно-територіальних одиниць. В Україні склалися дві системи місцевої влади: система місцевого самоврядування як публічна влада територіальних громад і сформованих ними муніципальних органів та система місцевих органів державної виконавчої влади, представлена місцевими державними адміністраціями.

Місцева державна адміністрація – місцевий орган виконавчої влади (обласна і районна державна адміністрація), що в межах своїх повноважень здійснює виконавчу владу на території відповідної адміністративно-територіальної одиниці, а також реалізує повноваження, делеговані їй відповідною радою. Місцева державна адміністрація – єдиноначальний

орган виконавчої влади загальної компетенції, повноваження якого реалізуються одноособово його керівником – головою державної адміністрації.

Місцева рада – представницький орган місцевого самоврядування, який обирається населенням територіальної громади, чи об'єднання територіальних громад та відповідно до законодавства наділяється правом представляти їхні інтереси і приймати від їх імені рішення. В Україні обираються сільські, селищні, районні в місті, міські, районні, обласні ради.

Місьцеве самоврядування – гарантоване державою право та реальна здатність територіальної громади самостійно або під відповідальність органів і посадових осіб місцевого самоврядування вирішувати питання місцевого значення в межах чинного законодавства.

Монархія – форма державного правління (або сама держава, в якій панує така форма), за якої верховна влада зосереджена (повністю або частково) в руках одноособового глави держави і здебільшого передається у спадок. Монарх (король, цар, емір, шах і т. д.) користується владою за власним правом, яке не делеговане йому ніякою іншою владою. Він є джерелом права (затверджує закони), стоїть на чолі законодавчої влади, його ім'ям виконується правосуддя; у міждержавних справах він представляє державу.

Мораторій – (лат. *moratorius*) відстрочення виконання зобов'язань, що встановлюються урядом на певний термін або до закінчення яких-небудь надзвичайних подій (наприклад, війни, стихійних лих). Поширюється на всі зобов'язання (загальний мораторій) або лише на деяких їх види, або на окремі категорії боржників

Мужі галицькі – категорія населення Галицько-Волинської держави, найближче оточення князя, на яке він спирався у боротьбі з боярством. Часто за свою службу отримували земельні наділи від князя.

Муніципалітет – орган місцевого самоуправління.

Н

Надвиський суд, Народницький суд – судовий орган в Україні за часів Директорії УНР 1919-1920 рр. Перші такі суди з'явились у січні 1919 р. Утворений гетьманом П. Скоропадським Державний сенат Української Держави було ліквідовано. Натомість 02.01.1919 р. відновлено Генеральний суд, що існував за Центральної Ради, але зі зміною назв: Генеральний суд і генеральні судді – на Н. с. і найвищі судді.

«Надзвичайне трудове законодавство» – зміни радянського законодавства з початком радянсько-німецької війни, що запроваджували надзвичайні норми права, обумовлені потребами країни у стані війни.

Наказний гетьман – в Україні XVII-XVIII ст. особа, яка тимчасово обіймала посаду гетьмана. Призначався гетьманом чи обирався козацькою старшиною зі свого середовища або з-поміж полковників. Мав гетьманські повноваження в поході, коли в ньому не брав участі сам гетьман, під час тривалої відсутності гетьмана в резиденції або його неспроможності виконувати свої обов'язки внаслідок хвороби, у разі смерті гетьмана або його усунення.

Наказний отаман – посадова особа в Запорозькій Січі. Призначався на час відсутності кошового отамана з різних причин: військовий похід, делегація до столиці тощо. Найчастіше, функції Н. о. виконував військовий суддя.

Намісник – на Русі посадова особа, яка разом із волостелем очолювала місцеве управління, відала судом, збирала мито. Посада вперше запроваджена в XII ст. і остаточно встановлена у XVI ст. Призначався в місто великим чи удільними князями. Нагороджувався за службу кормлінням, тобто за рахунок місцевого населення. У розпорядженні Н. був адміністративний персонал і військові загони для місцевої оборони та придушення антикнязівських виступів.

Народна рада – назва опозиційної меншості депутатів Верховної Ради УРСР, обраних першими напівдемократичними виборами 1990 р.

Неосудність – психопатологічний стан людини, за якого вона під час вчинення суспільно небезпечного діяння не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними внаслідок хронічного психічного захворювання, тимчасового розладу психічної діяльності, недоумства або іншого хворобливого стану психіки. Н. відкидає можливість особи бути суб'єктом злочину чи адміністративного правопорушення.

Номоканон – збірник церковних правил (часто з тлумаченнями визначних богословів) та імператорських указів, що стосувалися церкви. Слов'янська назва – «законоправительники».

Нормативно-правовий акт – це акт-документ, який виходить від спеціально уповноваженого державного органу та містить норми права, що носять загальнообов'язковий характер і забезпечені державою.

Нормативно-правовий договір – це угода двох або більше сторін, що містить їх права й обов'язки, повноваження і відповідальність у відповідних нормах.

О

Оброк, чинш – податки, що їх виплачували селяни феодалам спочатку у формі продуктової (натуральний О.), а з розвитком товарно-грошових відносин – грошової (грошовий О.) феодално-земельної

ренти. З О. Пов'язане також поняття оброчної податі (грошового збору з колишніх державних селян), запровадженої в Росії 1723 р. царем Петром I.

Окупація – тимчасове насильницьке зайняття території іншої держави без придбання суверенних прав на неї.

Олігархія – недемократична форма правління, що забезпечує панування вузького кола найбагатших осіб (олігархів); владна еліта, яка очолює і репрезентує олігархічне правління. Визначальною характеристикою О. є підпорядкування влади невеликій групі осіб для задоволення власних інтересів, насамперед тих, що стосуються нагромадження багатств і одержання привілеїв.

Омбудсман – посадова особа держави, на яку покладаються функції контролю за додержанням конституційних прав і свобод людини і громадянина.

Операція «Вісла» – акція, затверджена польським керівництвом 29 березня 1947 р. Проведена спільно польськими та радянськими спецслужбами. Спрямована проти споконвічно українського населення Надсяння, Лемківщини, Холмщини, Підляшшя, яке насильницьким чином переселялося до західних і північних областей Польщі, з обов'язковим розпорошенням серед польського населення.

Органи місцевого самоврядування – органи, які обираються безпосередньо населенням та (або) утворюються представницьким органом муніципального утворення і наділені власними повноваженнями щодо вирішення питань місцевого значення.

Ордалії – «суд божий», випробування особи за допомоги сил природи (божих сил), що ґрунтувалося на вірі в Бога (чи богів), який вкаже судові й громаді, хто є винний, а хто невинний. Це зазвичай робилося, коли бракувало інших переконливих доказів. Застосовувалися здебільшого вода чи вогонь. Випробування вогнем полягало в тому, що людина повинна була певний час тримати руку над вогнем або пройти через вогнище чи пронести на певну відстань розпечене залізо або камінь.

Осадники – назва польських колоністів на західноукраїнських і західнобілоруських землях, що були в складі Польщі протягом 1919-1939 рр. Підставою для утворення осадницьких господарств стали ухвалені польським сеймом закони: про аграрну реформу 1920 р. та про військову колонізацію 1920 р.

Особлива нарада – орган позасудової репресії, створений 10 липня 1934 р. при НКВС СРСР Діяльність була спрямована безпосередньо на проведення масових репресій. В адміністративному порядку могла

застосовувати такі покарання: заслання, виселення, ув'язнення до тюрм на термін до 5 років, виселення за межі СРСР.

П

Пам'ятки права – давні конституції, кодекси, закони та інші нормативно-правові акти; записи правових звичаїв; матеріали судової, арбітражної, адміністративної та договірної практики; юридичні та філософсько-правові трактати тощо. П. п. є насамперед відповідною інтелектуальною інформацією, а в деяких випадках, коли йдеться про унікальне видання, також її матеріальними носіями. Важливе джерело для вивчення історії правової думки минулих років.

Парцеляція – поділ, подріблення земель сільськогосподарського призначення на невеликі ділянки (парцели).

Патент – форма законодавчого акта в Австрії за часів Марії-Терезії та Йосифа II.

Пернач, пірнач, шестипер – вид булави. За часів Гетьманщини (XVII-XVIII ст.) був головним атрибутом полковницької влади.

Повіт – адміністративно-територіальна одиниця в Росії з XIII ст. П. виступав як сукупність волостей, що тяжіли до будь-якого центру. Управлявся князівськими намісниками, з XVII ст. – воєводою. З XVIII ст. входив до складу губернії; з 1775 р. П. – нижча адміністративна, судова та фінансова одиниця. Поліційно-адміністративна влада в межах П. здійснювалася капітаном-справником.

Позасудові органи – державні несудові органи, наділені правом виносити вироки у кримінальних справах і застосовувати заходи адміністративної репресії (висилка, ув'язнення до установ виконання покарань в адміністративному порядку). Широко використовувалися в Російській імперії для боротьби з революційним рухом, а також в СРСР.

Полк – адміністративно-територіальна одиниця в Україні в XVI-XVIII ст., під час Національно-визвольної війни українського народу під проводом Б. Хмельницького середини XVII ст. П., сформовані на взір реєстрових, стали основними військовими та адміністративними одиницями козацької держави – Гетьманщини.

Полюддя – у Київській Русі щорічний об'їзд (зазвичай восени або взимку) князем із дружиною підвладного населення для кормління і збирання данини («ходіння по людях»); згодом – сама данина.

Посадник – намісник князя у найбільших центрах Київської Русі X-XI ст. Вперше П. згадано в «Повісті временних літ» під 997 р. Були повноправними представниками великокнязівської влади на місцях,

слідкували за порядком, провадили судочинство, збирали данину і мито, водночас керували військовими силами міста; в їхньому віданні була і прилегла сільськогосподарська територія.

«Права, за якими судиться малоросійський народ» – збірник норм феодального права (1743 р.), яким визначалися юридичні основи майнових, шлюбно-сімейних відносин в Україні, а також встановлювалися покарання за кримінальні злочини.

Правова доктрина – концептуально-оформлені теорії, ідеї погляди на право, які є основою професійної правосвідомості, підґрунтям для нормотворчої, правозастосовної, право тлумачної діяльності.

Правовий звичай – санкціоноване державою правило поведінки, що склалося історично в результаті його фактичного багаторазового застосування.

Правовий прецедент – це судові або адміністративні рішення по конкретній юридичній справі, визнане в якості зразка вищою судовою інстанцією держави і застосовуване надалі для вирішення подібних юридичних справ.

Правонаступництво – перехід прав і обов'язків від одного суб'єкта міжнародного права (правопередника) до іншого (правонаступника) внаслідок виникнення або припинення існування держави або зміни її території.

Правоохоронні органи – державні органи, що на підставі законодавства держави здійснюють правоохоронну (правозастосовну та правозахисну) діяльність.

Прецедент – прийняте раніше судові рішення або постанова суду чи іншого державного органу, що було взяте за зразок при вирішенні в подальшому аналогічних питань (виступає одним із джерел права, зокрема в англосаксонських країнах).

Протекціонізм – державна економічна політика сприяння вітчизняній промисловості і торгівлі.

Приказ – орган центрального управління в Росії XVI-початку XVIII ст.

Р

Рабство – історично перша та найгрубіша форма експлуатації, за якої раб поряд із засобами виробництва був власністю свого господаря-рабовласника. Р. стало основою рабовласницького ладу.

Реадмісія – взаємні зобов'язання держав, які закріплюються в міжнародних угодах, прийняти назад власних громадян, а також громадян третіх країн та осіб без громадянства, які незаконно перебули на

територію однієї із Договірних Сторін, або прибувши законно втратили підстави для легального перебування.

Револуція – корінний переворот в житті держави, що супроводжується різким переходом від одного якісного стану суспільства до іншого.

Регламент – (лат. *regula* – норма, правило) сукупність правил, що визначають порядок роботи державних органів, установ, організацій, порядок ведення засідань, зборів, конференцій, сесій, та з'їздів представницьких органів.

Репресії – каральні заходи, покарання, що застосовувалися державними органами країни. В історії Радянського Союзу найбільш відомі політичні Р. 1930-х рр., спричинені тоталітарним режимом Й. Сталіна.

Республіка – держава, в якій органи влади формуються за принципом виборності їх народом; форма державного управління, за якою вища влада належить виборним представникам органам, а глава держави обирається населенням чи представницьким органом.

С

Самміт – зустріч глав держав або голів урядів з потужним висвітленням в засобах масової інформації, підвищеними заходами безпеки та узгодженим попередньо порядком денним.

Суверенітет – (франц. *souverainete* – найвища влада) верховенство, повнота і зовнішня незалежність державної влади, які виявляються у відповідних формах будови та внутрішньої і зовнішньополітичної діяльності держави.

Скіпетр – символ царської влади. Вступаючи на престол, його одержував боспорський цар від римського імператора.

Снеми (княжі з'їзди) – колегіальні органи влади в Київській Русі, що закріплювали зверхність Києва і скликалися без визначеної періодичності. Вони свідчили про поступову втрату влади великим київським князем і посилення впливу на державне управління місцевих феодалів.

Соцький – командир підрозділу (сотні) у руському війську. Посада з'явилась у IX ст. С. міг виконувати адміністративно-поліційні функції за призначенням князя на нових захоплених територіях.

Стан – соціальна група, що мала закріплені в звичаях або законах характеристики і передавала за спадком права та обов'язки. Для станової організації, що зазвичай складалася з кількох С, характерною була ієрархія, відображена в нерівноправстві С. і привілеїв.

Т

Територіальна громада – спільнота мешканців, жителів населених пунктів (сіл, селищ, міст), об'єднана загальними інтересами власного життєзабезпечення, самостійного, в межах законів вирішення питань місцевого значення як безпосередньо, так і через органи місцевого самоврядування. Комунальне об'єднання територіальних громад означає соціально-політичне, територіальне утворення, що одночасно виступає територіальною спільністю людей – суб'єктів місцевого самоврядування і низовою одиницею в системі адміністративно-територіального поділу.

Тисяцький – воєначальник, який очолював руське міське ополчення – «тисячу», призначався князем. У місцях, де було розвинуте вічове управління, Т. обирався з місцевих бояр на один рік і виступав помічником посадника.

Толерантність – терпиме ставлення до інших, чужих думок, вірвань, політичних уподобань і позицій.

Тоталітаризм – політичний режим і система державної влади з використанням насильницьких засобів у процесі управління суспільством, з відсутністю політичного плюралізму й демократичних свобод, обмеженням політичних прав усього населення.

«Трійки» – каральні позасудові органи, до складу яких входили начальник управління ДПУ, обласний прокурор і перший секретар обкому КП(б)У. Ці органи могли брати до свого провадження будь-яку кримінальну справу, яка розглядалася без свідків, без участі захисту, без ознайомлення з нею звинуваченого і навіть без нього. Вироки «Т.» оскарженню не підлягали.

У

Узурпація – протизаконне захоплення влади; привласнення чийось прав на що-небудь.

Унітарна держава – форма державного устрою, яка базується на зверхності суверенітету (верховної влади), єдиної держави над адміністративно-територіальними одиницями, на які вона переділена.

Ф

Фашизм – крайня, антидемократична, радикально-екстремістська політична течія, в основі якої – синтез концепції нації як вищої та одвічної реальності та догматизованого принципу соціальної справедливості; різновид тоталітаризму.

Федерація – форма державного устрою; союзна держава, що складається з кількох держав або державних утворень, кожне з яких, поряд

із загальнофедеральними, має власні законодавчі, виконавчі та судові органи.

Форма договору – спосіб зовнішнього виявлення волі учасника на вчинення договору.

Ц

Централізація – зосередження керівництва, управління в єдиному центрі; зосередження більшої частини державних функцій у віданні центральних установ.

Цивілізація – будь-яка форма існування живих істот, наділених розумом; історичні типи культур, локалізованих у часі та просторі; рівень суспільного розвитку і матеріальної культури, досягнутий суспільством.

Ш

Шовінізм – агресивна форма націоналізму, в основі якої лежить проповідь національної винятковості, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА ДО ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ»

Основна:

1. Історія держави та права України: підручник для курсантів та студентів вищих навчальних закладів / за заг. ред. О. М. Бандурки. МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків : Майдан, 2018. 616 с.
2. Історія держави та права України : підручник / за заг. ред. О. М. Бандурки; МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2019. 448 с.
3. Історія держави і права України. Академічний курс : підручник : у 2-х т. Т. 1. / [за ред. В. Я. Тація, А. Й. Рогожина]. Київ : Ін Юре, 2000. 648 с.
4. Історія держави і права України (1991-2019 роки) : навчальний підручник. Харків : Майдан, 2019. 344 с.
5. Кульчицький В. С., Тищик Б. Й. Історія держави і права України : підручник. Київ : Ін юре, 2007. 624 с.
6. Трофанчук Г. І. Історія держави та права України : навч. посіб. : Рекомендовано МОН України. Київ : Юрінком Інтер, 2011. 382 с.

Допоміжна:

1. Андрусішин Б. Юридичні та фактичні підстави незалежності Української держави. *Вісник Академії правових наук України* 2012. № 4. С. 114-122.
2. Актуальні проблеми європейської інтеграції та євроатлантичного співробітництва України. Дніпро : ДРІДУ НАДУ, 2017. 324 с.
3. Андрухів О. Арешти як одна з форм репресій проти «ворожих елементів» у Західній Україні в 1939-1941 рр. (правовий аналіз). *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2010. № 2. С. 18-26.
4. Бандурка О. М. Автопортрет політика: Виступи з трибуни Верховної Ради України. 1990-2004 рр. Харків : Нац. ун-т внутр. справ, 2004. 382 с.
5. Бандурка О. М. Тисячоліття злочинності в Україні : монографія. Харків : Золота миля, 2015. 640 с.
6. Бандурка О. М. Камо грядеши, Україно? Куди йдеш, Україно? Харків : Майдан, 2019. 290 с.

7. Бандурка О. М. Міністри внутрішніх справ теж люди. Харків : Майдан, 2020. 299 с.
8. Бандурка О. М., Древаль Ю. Д. Парламентаризм в Україні: становлення і розвиток. Харків : [б.в.], 1999. 288 с.
9. Бандурка О. М., Греченко В. А. Влада в Україні на зламі другого і третього тисячоліть. Харків : [б.в.], 2000. 304 с.
10. Бандурка О. М., Греченко В. А., Ярмиш О. Н. Поліція в Україні: історико-правове дослідження (початок XVIII ст.-1917 р.). Харків : Золота миля, 2012. 616 с.
11. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: у 2-х кн. Київ : Либідь-Військо України. 1994. Кн. 1. 428 с.; Кн. 2. 686 с.
12. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР. 1917-1941 рр.: джерелознавче дослідження. Вид. 2-е, випр., доп. / Пер. сл. І. М. Дзюби. Київ : Пенмен, 2017. 768 с.
13. Бойко І. Й. Джерела та характерні риси права в Галичині у складі Польського Королівства (1387-1565 рр.) : монографія. Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 344 с.
14. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (IX-XX ст.) : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закладів. Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.
15. Бойко І. Й. Органи влади і право в Галичині у складі Польського Королівства (1349-1569 рр.) : монографія. Львів : Видав. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2009. 628 с.
16. Бойко І. Й. Кримінальні покарання в Україні (IX-XX ст.) : навч. посібник. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2013. 408 с.
17. Бондарук Т. І. Принцип рівності як правоутворюючий фактор у Великому князівстві Литовському (за Литовськими статутами). *Альманах права*. 2013. № 4. С. 114-117.
18. Буша Н. Д. До питання участі народу в управлінні державними справами в Київській Русі, Литовсько-Руській державі та Речі Посполитій. *Держава і право*. 2010. № 4 (№ 50). С. 108-113.
19. Віднянський С. В. Україна в Організації Об'єднаних Націй: 60 років участі у розв'язанні найважливіших міжнародних проблем. Київ : Генеза, 2006. 240 с.
20. Вільховий Ю. В. Історичні віхи української державності. *Бюлетень Міністерства юстиції України*. 2015. № 8. С. 42-46.
21. Гавриленко О. А., Колесніков С. Д., Логвиненко І. А. Київська Русь: політико-правовий нарис. Харків : УніВС, 1999. 69 с.

22. Гавриленко О. А., Логвиненко І. А. Більшовицький переворот у Харкові: як це було. *Наукові записки кафедри українознавства Харківського університету*. Вип. 1. 1994. С. 48-55.
23. Гавриленко О. А., Логвиненко І. А. Органи охорони громадського порядку в Україні доби Центральної Ради (березень 1917 р.-квітень 1918 р.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 1998. № 3-4. С. 126-137.
24. Гавриленко О. А., Логвиненко І. А. Центральна Рада та ідея автономії України (березень – жовтень 1917 р.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 1996. Вип. 1. С. 99-109.
25. Головка О. М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII-початок XX ст.): історико-правове дослідження. Харків : СИМ, 2005. 448 с.
26. Головка О. М., Греченко В. А. Право Київської Русі в дослідженнях вчених університетів на теренах України у XIX-на початку XX ст. Харків : Константа, 2018. 472 с.
27. Гураль П. Миські та волосні громади – активні учасники політичного життя Київської Русі. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична. 2011. № 1 (№ 52). С. 56-63.
28. Декларація про державний суверенітет України. Історія прийняття, документи, свідчення. Житомир : Рута, 2010. 868 с.
29. Денисов В. Н. Вхідження незалежної держави Україна в систему сучасного міжнародного правопорядку. *Право України*. 2012. № 3/4. С. 51-66.
30. Дещинський Л. Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. 3-ге вид. Л. : Бескид Біт, 2002. Ч. 1. 224 с.
31. Дещинський Л. Є. Міжнародні відносини України: історія і сучасність. 3-ге вид. Л. : Бескид Біт, 2004. Ч. 2. 320 с.
32. Загуменна Ю. О., Лазарев В. В. Становлення та розвиток органів місцевого самоврядування в Україні (1991-2019 роки). *Право і безпека*. 2020. № 77 (2). С. 106-117.
33. Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 1. Житомир : Рута, 2011. 752 с.
34. Здобуття незалежності України 1991. Історія проголошення, документи, свідчення. У 2 т. Т. 2. Житомир : Рута, 2011. 896 с.
35. Єрмолаєв В. Про форму правління та державний режим Гетьманщини часів Б. Хмельницького (до 365-річчя Національної революції 1648 р.). *Вісник Академії правових наук України*. 2012. № 4. С. 75-92
36. Захарченко П. П. Історія держави і права України : підручник. Київ : Атіка, 2004. 368 с.

37. Кобилецький М. Магдебургське право як джерело кодифікації українського права (XVIII-початок XIX ст.). *Вроцлавсько-львівський юридичний збірник*. 2011. № 2. С. 252-287.

38. Кобилецький М. Правовий статус жінки за магдебурзьким правом *Вісник Львівського університету*. Серія юридична : зб. наук. праць. 2013. Вип. 58. С. 55-61.

39. Ковальова С. Г. Суб'єкти правовідносин у литовсько-русько-му праві XIV-XV ст. *Правова держава* : щорічник наук. праць / редкол. : Ю. С. Шемшученко (гол. ред.) та ін., Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України. 2011. Вип. 22. С. 114-119.

40. Ковальова С. Г. Судоустрій і судочинство на українських землях Великого князівства Литовського. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2008. 200 с.

41. Кондратюк О. В. Державно-правовий статус українців у Російській імперії (XVIII-XIX ст.ст.). *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Серія юридична : зб. наук. праць / засн. Львів. держ. ун-т внутр. справ. 2014. № 2. С. 3-13.

42. Конституційні акти України. 1917-1920 р.р. / [наук. ред. і упоряд. Ю. Д. Прилюк, В. Ф. Жмир]. Київ : Філософська і соціологічна думка, 1992. 272 с.

43. Крикун Т. Є. Україна – Європейський Союз: зібрання міжнародних договорів та інших документів (1991–2009) / Координац. бюро европ. та евроатлант. інтеграції Секретаріату Каб. Міністрів України. Київ : Юстініан, 2010. 608 с.

44. Кульчицький П. Законодавство Західно-Української Народної Республіки: проблеми дослідження. *Вісник Львівського університету*. Серія юридична : зб. наук. праць. 2012. Вип. 56. С. 111-116.

45. Лесько І. Б. Історико-правові засади економічної стратегії німецького окупаційного режиму на українських землях в роки Великої Вітчизняної війни. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ* 2013. № 5. С. 272-278.

46. Логвиненко Є. С. Конституційний процес в УНР доби Директорії. *Тези виступів учасників Міжкафедрального круглого столу до Дня Соборності України (Харків, 20 січня 2017 р.)*. МВС України, Харківський національний університет внутрішніх справ. Харків : ХНУВС, 2017. С. 73-75.

47. Логвиненко Є. С. Погляди М. С. Грушевського на місце та роль армії в національному державотворенні. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави : тези доп. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 6 грудня 2019 р.)*. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ ; Консультат. Місія Європейського Союзу. Харків : ХНУВС, 2019. С. 43-45.

48. Логвиненко І. А. Гетьманат в Українській державі: сутність та особливості. *Право і безпека*. 2010. № 5(37). С. 42-44.
49. Логвиненко І. А. Державна варта Української Держави: організація, структура, компетенція. *Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 25 листоп. 2016 р.)* / МВС України, МОН України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2016. С. 186-189.
50. Логвиненко І. А. Политическая деятельность Украинской Центральной Рады. Глобино : Полиграфсервис, 2000. 96 с.
51. Логвиненко І. А. Права і свободи людини в Українській державі (квітень-грудень 1918 р.). *Національні та міжнародні механізми захисту прав людини: тези доповідей Всеукраїнського круглого столу (м. Харків, 20 квітня 2016 р.)*. МВС України, Харківський національний університет внутрішніх справ, 2016. С. 108-110.
52. Логвиненко І. А. Правоохоронні осередки Української Центральної Ради. *Матеріали міжкафедрального «круглого столу»: Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові підходи дослідження*. Харків : Харківський національний університет внутрішніх справ. С. 61-64.
53. Логвиненко І. А. Проблеми формування національної армії в УНР (березень 1917-квітень 1918 рр.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2016. № 3 (74). С. 43-49.
54. Логвиненко І. А., Гавриленко О. А. Державний переворот 29 квітня 1918 р. : причини та наслідки. *Актуальні проблеми юридичної науки у дослідженнях вчених : науково-практичний збірник*. К., 2000. № 3. С. 2-10.
55. Логвиненко І. А. Особливості формування та діяльності уряду Української держави (травень-грудень 1918 р.). *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1 (56). С. 14-20.
56. Логвиненко І. А. Особливості формування та діяльності місцевих органів влади Української Держави (травень-грудень 1918 р.). *Право і безпека*. 2012. № 4 (46). С. 18-21.
57. Логвиненко І. А. Сутність та особливість гетьманського правління в Українській державі. *Проблеми становлення і розвитку правової системи України: міжнародна науково-практична конференція. м. Харків, 27-28 листопада 2010 р. У 2-х т. Т. 1*. Харків : ГО Асоціація аспірантів-юристів. С. 32-34.
58. Логвиненко І. А. Конституція УНР 1918 року: історія розробки, прийняття та оцінки в історіографії. *Право і безпека*. 2017. № 1(64). С. 35-39.
59. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Українсько-російські взаємовідносини в 1917-1918 роках: уроки історії. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2020. № 2 (89). С. 26-35.

60. Логвиненко І. А. III Універсал Української Центральної Ради в історії національного державотворення. *Зб. наук. ст. і тез доп. на наук.-практ. конф. до 100-річчя підготовки охоронців правопорядку в Харкові (м. Харків, 25 листоп. 2017 р.)*. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2017. С. 187-188.

61. Логвиненко І. А., Логвиненко Є. С. Масові протести в Білорусі 2020 р. і революційні події 2004 р. в Україні: спільне та відмінне. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 27 листоп. 2020 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2020. С. 54-57.

62. Логвиненко Є. С. Конституція П. Орлика 1710 р.: зміст та значення. *Суверенність, незалежність, конституційність: становлення та розвиток української держави : зб. матеріалів II наук.-практ. конф.* (м. Харків, 12 черв. 2015 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2015. С. 90-93.

63. Логвиненко Є. С. Принцип таліона та інститут кровної помсти у східних слов'ян як передумова становлення інституту кримінального покарання. *Міжнародна науково-практична конференція «Історичний досвід у правотворчості та державному будівництві»* : тези доповідей (м. Київ – Харків, 26 березня 2021 р.). Київ – Харків : Міжнародна асоціація істориків права, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2021. С. 15.

64. Логвиненко Є. С., Логвиненко І. А. Теорії походження Руської держави (Київської Русі). *25 років становлення Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ: славетна історія та горизонти майбутнього* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (21-22 лютого 2020 року, м. Суми) / Сумська філія Харківського національного університету внутрішніх справ. Суми : Видавничий дім Ельдорадо, 2020. С. 22-24.

65. Мироненко О. М. Світоч української державності. Політико-правовий аналіз діяльності Центральної Ради. Київ : 1995. 328 с.

66. Овакімян М. Становлення та розвиток місцевого самоврядування в Україні. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2017. 2/1. С. 151-156.

67. «Пакти і Конституції» Української козацької держави (до 300-річчя укладення) / відп. ред. В. А. Смолій ; упорядники М. С. Трофимук, Т. В. Чухліб. Львів : Світ, 2011. 440 с.

68. Попле А. Візантійсько-руський союзницький трактат 987 р. *Український історичний журнал*. 1990. № 6. С. 29-34.

69. «Правда Руська» Ярослава Мудрого: початок вітчизняного законодавства : навч. посіб. / уклад.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв ; вступ. сл. В. Я. Тація. 2-ге вид., змін. та допов. Харків : Право, 2017. 392 с.

70. Пьянков А. П. Происхождение общественного и государственного строя Древней Руси. Минск : Издательство БГУ им. В. И. Ленина, 1980. 210 с.

71. Ромінський Є. В. Категорія рівність у праві та судочинстві Давньої Русі Княжої доби. *Альманах права*. 2013. №4. С. 271-274.

72. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. I. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2002. 464 с.

73. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. II. Статут Великого князівства Литовського 1566 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2003. 560 с.

74. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 1. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004. 672 с.

75. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. III. Статут Великого князівства Литовського 1588 року: У 2 кн. Кн. 2. / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса : Юридична література, 2004. 568 с.

76. Сокальська О. В. Нариси з історії українського судочинства (XVI – початок XVII ст.). Одеса : Інтерпрінт, 2010. 210 с.

77. Стецюк Б. Р. Особливості процесуального права Великого князівства Литовського на українських землях (друга половина XIV-друга половина XVI століть). *Право і безпека*. 2012. № 3. С. 74-78.

78. Термок І. Я. Становлення та джерела руського права. *Вісник Львівського інституту внутрішніх справ*. Вип. 9. Львів, 1999. С. 17-23.

79. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка (державний апарат і законодавство). *Право України*. 1994. № 5-6. С. 44-47.

80. Тищик Б. Й. Західноукраїнська Народна Республіка 1918-1923 рр. Коломия, 1993. 120 с.

81. Толочко П. П. Древний Киев : Наукова думка, 1976. 207 с.

82. Фрицький Ю. О. Державна влада в Україні: становлення, організація, функціонування. Дніпропетровськ : Ліра ЛТД, 2006. 359 с.

83. Хрестоматія з історії держави та права України: у 2-х т. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. / [за ред. В. Д. Гончаренка]. Київ : Ін Юре. 1997. 420 с.

84. Хрестоматія з історії держави та права України: у 2-х т. Т. 2. Лютий 1917 р. – 1996 р. / [за ред. В. Д. Гончаренка]. Київ : Ін Юре. 1997. 800 с.

85. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX-початок XX століття. Київ : НАН України. Інститут історії України, 2005. 427 с.

86. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – поч. XX ст. Харків : Консум. 2001. 288 с.

Навчальне видання

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА УКРАЇНИ: ХРЕСТОМАТІЯ-ПРАКТИКУМ

Навчальний посібник

*За загальною редакцією
доктора юридичних наук, професора,
академіка НАПрП України, Заслуженого юриста України
О.М. Бандурки*

Комп'ютерна верстка: Є. Онишко

Підписано до друку 16.07.2021. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro. Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 55,63. Наклад 300 прим. Зам. № 21-57.

Видання і друк ТОВ «Майдан»
61002, Харків, вул. Чернишевська, 59
E-mail: maydan.stozhuk@gmail.com

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

